VARDGHES PETROSIAN

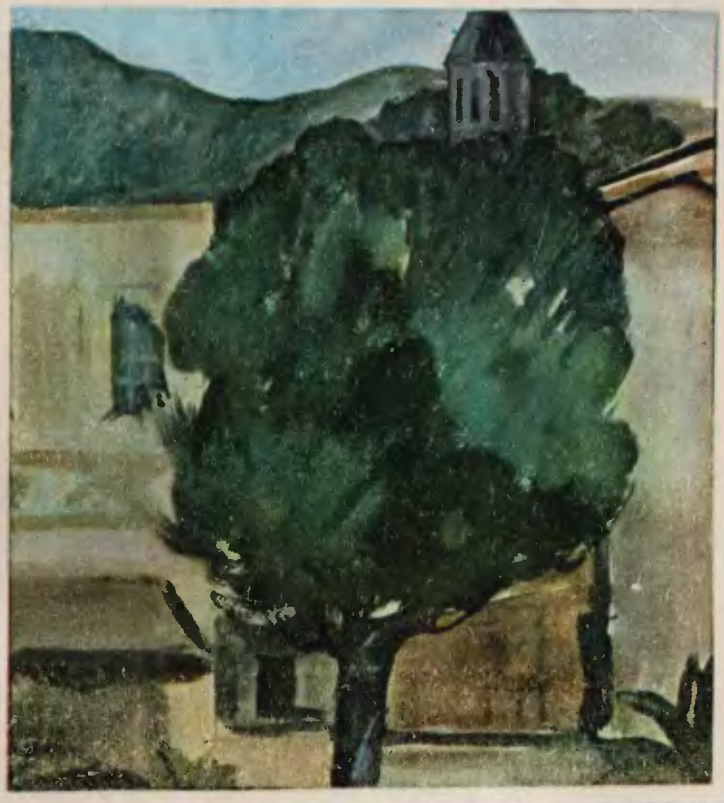

NUCUL SINGURATIC

•univers

EDITURA UNIVERS
București, 1989

VARDGHES PETROSIAN

nucul singuratic

Prefață, selecție, traducere și note de

SERGIU SELIAN

Coperta de *Vasile Socoliuc*

ՎԱՐԴԳԵՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

«Ընտիր երկեր» երկու. Հատորով
(«Սովետական գրող» Հրատարակչություն
– ԵՐԵՎԱՆ 1983թ.

Toate drepturile asupra acestei versiuni
sînt rezervate Editurii UNIVERS

Prefață

ÎN PEISAJUL LITERATURII ARMENE de azi, creația lui Vardghes Petrosian * ocupă un loc bine definit. Ea aparține unui scriitor în mod programatic și constant preocupat de realitatea contemporană a patriei sale. Fără îndoială, formația de ziarist a prozatorului a constituit factorul

---

* Născut la 9 august 1932, în orașul Aștarac din R. S. S. Armeană. După absolvirea, în 1954, a secției de ziaristică a Facultății de filologie de la Universitatea din Erevan, a lucrat succesiv în redacțiile publicațiilor „Sovetacan Haiastan", „Avangard" (secretar responsabil și redactor-șef adjunct), „Pionier kanci" (redactor-șef), „Garun" (redactor-șef). În perioada 1975—1988, a fost președintele Uniunii Scriitorilor din Armenia Sovietică. În prezent, este președintele filialei armene a Fondului cultural al U.R.S.S. Prima sa creație publicată, o poezie, a apărut în 1947, în ziarul „Pionier kanci". Deși a debutat editorial cu un volum de poezii (*Baladă pentru om*, 1958), n-a mai revenit niciodată la lirică, afirmîndu-se, în schimb, ca prozator și dramaturg. A publicat volumele de proză scurtă *Ultima noapte* (1959), *Ani trăiți și ani netrăiți* (1970), *Farmacia „Ani"* (1973), *Ultimul profesor* (1980), cărțile de publicistică *Portrete neterminate* (1963), *Ferestrele întredeschise ale orașului* (1964), *Ecuație cu mai multe necunoscute* (1977), *Renaștere* (1977), volumul de eseuri *Crochiuri armenești* (Cartea întîi — 1969, Cartea a doua — 1982, integral — 1984), romanele *Nucul singuratic* (1981) și *Cămașa de foc* (1987). O ediție de *Scrieri alese* în două volume a apărut în 1983. I-au fost reprezentate pe scenă piesa *Grea e boneta lui Hipocrate* și dramatizări ale prozelor *Ultimul profesor*, *Ani trăiți și ani netrăiți*, *Crochiuri armenești*, *Nucul singuratic*. Aceasta din urmă a fost ecranizată la Studioul cinematografic „Armenfilm", în regia lui Frunze Dovlatian. Creațiile lui V. Petrosian au fost traduse în limbile rusă, ucraineană, lituaniană, letonă, gruzină, azerbaigeană, kirghiză, bulgară, ungară, cehă, sîrbo-croată, engleză. Un fragment din *Crochiuri armenești* a fost inclus în antologia *Opt tineri prozatori din Armenia*, editată în armenește la Beirut (1969), unde volumul de eseuri a apărut integral în 1983.

determinant al caracterului operei acestuia. Beneficiind de un acut simț de observare a faptului cotidian, pe care și-l valorifică grație vocației pentru transfigurarea adevărului de viață în adevăr artistic, Petrosian își compune prozele ca pe fragmente epice cu finalitate într-un mesaj moral. Simplificînd, cu riscul de a deforma axiologic aspectul creației sale, am putea afirma că scriitorul este un reporter moralizator. În fapt, evoluția actului artistic semnat de acesta tinde spre asumarea unei reflectări cît mai complexe a problematicii extrase din universul general-uman al actualității.

După un început editorial marcat de activitatea sa publicistică, alternînd apoi proza scurtă cu eseul, Petrosian a abandonat în cele din urmă aceste genuri în favoarea romanului. Ultima specie în care a perseverat, totuși, înainte de a-și scrie cele două romane de pînă acum, este *crochiul*. Denumire convențională, adoptată ad-hoc de scriitor pentru cele 119 fragmente epice, *crochiul* (sau *schița*, dar în sens plastic, cum sună în original) este pe rînd însemnare, amintire, eseu, reportaj, povestire. Nu genul, așadar, definește unitatea celor două „cărți" de *Crochiuri armenești* publicate la un interval de timp destul de mare, și nici conținutul tematic. De lungimi variind între cîteva rînduri și cîteva pagini, aceste „schițe" creionate în linii expresive au ca numitor comun aplecarea meditativă a autorului asupra destinului patriei și națiunii sale. „Crochiurile sînt căutarea caracterului, adevărului, istoriei poporului armean. Cînd le-am început, în 1965 — spune autorul —, nu mă gîndeam că ele vor deveni o carte. Pe atunci, ele nu erau decît impresii, și n-am găsit ce altă formă să le dau, apoi treptat, deși ca aspect exterior păreau disparate, le-am numit *crochiuri*." Cele mai multe dintre ele, de natură autobiografică, sînt rezultatul înregistrării atente și scrupuloase a unor fapte și atitudini de viață, nu fără sugerarea unui subtext ideatic. Subintitulate *nuvelă-eseu*, crochiurile sînt, în principal, frînturi decupate din realitatea cotidiană cu privirea ageră și gîndirea asociativă și transcrise cu intenția de a reconstitui chipul Armeniei de azi și al armeanului de pretutindeni. Fiecare dintre ele poate deveni baza unei scrieri literare autonome, oferind premisele generoase ale unei dezvoltări epice mai mult sau mai puțin întinse. De altfel, așa s-a și întîmplat cu un crochiu care a devenit, prin amplificare, romanul *Cămașa de foc*. Criticul literar Levon Mkrtcian afirma că prozatorul este interesat de tot ce trăiesc contemporanii săi. Într-adevăr, creația lui Petrosian este organic legată de problemele realității armene, fiind o expresie a acțiunii — după formularea autorului însuși — de a simți cu nervii zilele și epoca noastră.

Cum s-au născut *Crochiurile* ? Primele au fost scrise în anii 1965—

1966, fără intenția de a fi cuprinse într-o carte. Publicate în 1967 în revista „Garun", ele erau considerate un ciclu încheiat și au apărut, doi ani mai tîrziu, în volum. În 1979, cartea era distinsă cu Premiul de Stat al R. S. S. Armene. După publicarea traducerii rusești în „Romangazeta" într-un tiraj de două milioane și jumătate de exemplare, autorul a primit numeroase scrisori de la cititori, abia atunci dîndu-și seama că ceea ce considerase a fi de interes strict armenesc se dovedise a avea un caracter universal. Stimulat de acest succes să continue ciclul, Petrosian a scris, în septembrie—decembrie 1981, pe baza materialului care continuase să se acumuleze în decursul anilor, „Cartea a doua", publicată inițial tot în „Garun", iar apoi tradusă în revista „Drujba narodov". Prin *Crochiuri*, cititorii străini au acces la cunoașterea Armeniei, a poporului armean, ca un prim pas spre înțelegerea istoriei armene, a caracterului națiunii armene. Scriitorul sovietic Egor Isaev nota: „Vardghes Petrosian este un poet. M-am convins definitiv de asta cînd i-am citit *Crochiurile*. Este proză, dar cît de poetică! Și nu o poezie dichisită, împodobită, șlefuită, abstractizată, din care găsești astăzi oricîtă, ci o poezie autentică, fidelă adevărului crud, așa cum este însăși viața". *Crochiurile armenești*, așa cum au fost scrise, nu puteau ieși decît de sub condeiul unui armean, fiu al unui popor cu destin aparte, care știe să iubească pămîntul armean și să i se dăruiască plenar. În ele se află înțelepciunea istoriei armene, tîlcul existenței și continuității armenilor, filozofia adevărată și statornică a lecțiilor istoriei. Schițate inițial după efectuarea cîtorva călătorii în străinătate, unde autorul a cunoscut de-aproape diaspora armeană, ele au înlănțuit, treptat, verigă cu verigă, pe armeanul din patrie cu cel din diasporă, prezentul cu trecutul, constituindu-se într-o carte singulară, al cărei material se axează pe două idei principale: memoria istorică a poporului și legătura dintre generații.

Pentru a înțelege mai bine specificul diasporei armene, se cuvin cîteva precizări asupra istoriei armene. Privat din 1375 — cînd a dispărut ultimul său regat, al Armeniei Mici (Cilicia) — de existența unui stat propriu, poporul armean a fost nevoit să viețuiască sub dominație străină pe pămîntul patriei sale vreme de aproape cinci veacuri și jumătate. În acest răstimp, oprimarea la care a fost supus, adăugîndu-se la invaziile, jafurile, masacrele năvălitorilor străini antici și medievali, l-a determinat adesea să-și părăsească ținutul de baștină și să se stabilească pe alte meleaguri. Genocidul comis de autoritățile otomane în 1915, în urma căruia au pierit peste un milion și jumătate de armeni rămași pe pămîntul patriei istorice, a dus la pribegia unui mare număr de supraviețuitori în țările învecinate. Nici efemera Republică Armeană,

înființată în 1918 pe un teritoriu parțial, nici Republica Sovietică Socialistă Armeană, care i-a succedat acesteia în 1920 pe un teritoriu încă mai redus, însumînd abia o zecime din Armenia istorică, n-au reușit să reîntregească populația neamului armean între limitele noului stat. În prezent, în afara celor aproape trei milioane și jumătate de locuitori din Armenia Sovietică și a celor încă un milion de armeni stabiliți în celelalte republici din U.R.S.S., mai există o diasporă alcătuită din circa trei milioane de armeni răspîndiți în peste șaizeci de țări. Siliți de vitregia istoriei să găsească adăpost pe pămînt străin, armenii din diasporă păstrează o legătură activă cu conaționalii lor din patrie. Între cele două entități mari ale poporului armean se păstrează și se dezvoltă permanent relații de colaborare și ajutorare reciprocă, în folosul propășirii neamului.

Așadar, în *Crochiuri armenești*, un loc important îl ocupă problema destinului populației din diaspora armeană. „Dacă pentru cei care trăiesc în patrie patriotismul înseamnă mai înainte de orice propășirea țării, pentru cei din diasporă, pe lîngă comandamentele generale — cultivarea limbii, dezvoltarea culturii —, trebuie avută în vedere mai cu seamă păstrarea virtuților morale ale poporului." (Ilustrarea acestei afirmații pe care scriitorul a făcut-o într-un recent interviu o găsim realizată cu strălucire în ultima lui scriere, romanul *Cămașa de foc*, în ultimă instanță o analiză pertinentă a diasporei și a relației acesteia cu Armenia Sovietică). Vardghes Petrosian a întîlnit, în călătoriile sale, armeni care păstrau cu sfințenie un pumn din țărîna patriei, atîrnau pe perete fotografia Araratului și vederi din Erevan, fredonau cîntecele poporului lor. Dar el creionează și portretele celor pentru care patria e totuna cu *market*-urile occidentale, cum este tînărul din S.U.A., dispus să bombardeze fără șovăire Erevanul, dacă i s-ar ordona într-un eventual război. Scriitorul apreciază umanismul, vitejia, generozitatea, hărnicia națiunii sale, dar, pe de altă parte, polemizează cu cei care încearcă să-și situeze poporul deasupra celorlalte popoare. Întrucît, pentru a pătrunde caracterul armean, trebuie acceptată necesitatea rememorării genocidului din 1915, fiindcă, ignorîndu-l, devine imposibil să fie înțeles sufletul neamului armean, autorul încearcă să indice rădăcinile sociale ale masacrelor și face pelerinaje la locurile legate de această tragedie națională : călătorind, în 1960, în Orientul Apropiat, el a văzut puzderia de oseminte ale victimelor din deșertul Der-Zor, a privit cu mîndrie muntele Musa al luptelor de autoapărare, s-a oprit pe malul Eufratului ale cărui ape înroșite de sînge purtaseră trupurile neînsuflețite ale pruncilor aruncați de mamele care numai astfel își puteau

salva ceilalți copii pe drumul greu al exodului și ale fetelor care se azvîrleau în valuri ca să scape de pîngăritori.

Cît privește raportul dintre generații, Petrosian pune cu acuitate problema responsabilității generațiilor vîrstnice și medii în formarea caracterului generației tinere, subliniind, alături de aspectele social-spirituale, necesitatea afirmării și dezvoltării trăsăturilor general-umane ale acesteia. Cele cîteva generații din populația de astăzi reprezintă o fază a biografiei sau chipului poporului, de la mentalitatea patriarhală la concepțiile moderne, de la tradiții și moravuri la imaginea morală în curs de formare. Generalizînd și sintetizînd elemente ale temperamentului și comportamentului generațiilor vechi și noi, scriitorul face din elucidarea relației reciproce dintre generații unul dintre axele creației sale. El însuși, de vreme ce în mare măsură *Crochiurile* au un caracter autobiografic, demonstrează această relație prin propria atitudine față de mama și bunica sa. Bunica lui Petrosian, eroină a unora dintre prozele nepotului, a trăit 105 ani. Recita poezii, cînta, povestea basme și, mereu activă, repeta întruna: „Vreau să mor cu polonicul în mînă", muncind pînă în ultima zi. „Prima mea durere personală — afirmă scriitorul — a fost moartea bunicii." Iar despre felul în care sînt portretizate aceste purtătoare ale matricei ființei naționale, stau mărturie rîndurile scriitorului sovietic Piotr Proskurin: „Am avut prilejul să fac o călătorie prin orașele și satele Armeniei și am fost impresionat de privirile și mîinile bătrînelor mame care-mi ofereau un pahar de apă sau din minunatul vin armenesc. Ochii lor străluceau de înțelepciune populară. Mamele sînt pretutindeni aceleași. Pe fiecare continent și în orice țară, ele nu au decît o grijă și o neliniște: copiii lor. Cred că cel care va citi *Crochiurile armenești* își va aminti de mama sa, oriunde s-ar fi născut el... Iar inima sa va tresări și se va strînge la gîndul că și el s-a adăpat la generoasa sursă maternă fără să dea destul în schimb".

În fapt, indiferent de forma în care a scris, fără a avea prejudecata genului — schiță, nuvelă, reportaj, eseu, piesă, roman —, Vardghes Petrosian, unul dintre scriitorii armeni cei mai neliniștiți și aflați în continuă căutare, a realizat crochiurile biografiei aceluiași personaj — Armenia. Prozatorul caută și asimilează orizonturi noi ale lumii armene, personajul său principal fiind poporul și timpul contemporan, iar trăsăturile caracteristice ale spiritului său fiind determinate de atitudinea față de trecutul istoric și de viitorul incert. Cînd el afirmă, despre *Crochiurile armenești*, „cartea asta s-a născut din dragoste și ură, mai exact din dragoste, înainte de toate din dragoste", aprecierea poate fi extinsă la întreaga sa creație, în care cititorului îi este expusă cu sin-

ceritate, uneori fără menajamente, o gamă variată de reflecții și atitudini privind viața, spiritualitatea oamenilor de azi surprinși în relațiile lor cotidiene. Nutrindu-se din impresiile copilăriei și adolescenței, ca în „nuvela cu povestiri" *Scrisori din gările copilăriei*, Petrosian dă un ciclu de amintiri nostalgice, pe care, acum matur, le narează cu nedisimulată melancolie, deși efortul de detașare obiectivă e vizibil. În prozele mai vechi, din deceniul al șaptelea, scriitorul încearcă să surprindă sinteza dinamică a generațiilor aflate în interrelaționare, preocuparea sa esențială rămînînd sondarea straturilor și curentelor subterane din spiritualitatea și moralitatea umană sub aspectele exterioare ale vieții cotidiene. Abordînd cu precădere problemele generației tinere cu care, adesea, se și identifică, privirea lui se mută spre trăirile lăuntrice ale personajului, pe care le luminează înarmat cu o viziune social-estetică adecvată studiului întreprins. Deși subiective, întrucît în ele apare elementul auctorial, textele nu devin, totuși, strîmt personale, căci ceea ce-l obsedează și îl îngrijorează pe scriitor are un conținut larg social, cu rezonanțe asupra portretului și spiritului unei întregi generații. Dialogul autorului este nu numai cu personajele sale, ci și cu cititorii. Problemelor pe care le ridică nu li se oferă și rezolvarea, aceasta e lăsată îndeobște în seama lectorului. Narațiunea lui Petrosian, fie cea din *Crochiuri*, fie cea din prozele scurte, se constituie, în două faze: mai întîi rememorarea („mi-aduc aminte..." — repetă adesea povestitorul), cu întreaga desfășurare epică, apoi morala finală, unde concluzia este lăsată în suspensie, sub forma unor întrebări care-și așteaptă răspunsurile (cît îl privește pe autor, acesta își declină competența, cu o formulă foarte uzitată de el: „nu știu", aparent transferînd cititorului soluția, care e ca și sugerată).

Indubitabil, Vardghes Petrosian este înzestrat cu aptitudinea de a surprinde vibrațiile vieții, ceea ce atribuie o însușire specifică scrierilor sale. Privirea prozatorului nu se desprinde de realitatea vie, ci o cuprinde în totalitatea ei, ca pe un nod complex și cu sensuri multiple. Prin acest specific al temperamentului creator trebuie explicată împrejurarea că scriitorul își alege subiectele cu egal succes din cele mai diverse domenii. În deceniul al optulea, problematica principală o constituia apropierea literaturii și a publicisticii, influența acesteia din urmă asupra stilului literar. Scriind despre necesitatea prezenței atitudinii cetățenești active a scriitorului în expresia artistică a creației, prozatorul armean afirma: „Cred că o asemenea atitudine față de viață va avea o influență pozitivă atît asupra prozei, cît și asupra publicisticii noastre. Pentru mine, aceste două specii sînt verigile aceluiași lanț, ele

nu pot fi despărțite una de alta". Dacă în proza scurtă Petrosian se bizuie pe experiența sa de ziarist, pe corespondența și întîlnirile cu cititorii, extrăgînd din realitate subiecte variate cu care tinde să-l facă pe lector părtaș la receptarea irepetabilă a valorii fiecărei clipe, atunci cînd trece la roman el creează o scriere unitară centrată pe o situație care vizează destinul unei întregi națiuni. *Nucul singuratic* a fost debutul curajos în tematica rurală al unui reprezentant de frunte al prozei urbane. Pe fondul problematicii generale a agoniei unui sat de munte depopulat, se întretaie probleme spirituale, sociale și morale ale satului și orașului, ale celor tineri și celor vîrstnici, se conturează biografii amare sau pitorești, se definesc contradicții vechi și noi, pentru ca în cele din urmă să transpară ideea esențială: pămîntul pe care a trăit veacuri la rînd poporul, pe care au fost create legende, basme, cîntece, nu poate fi părăsit, uitat, căci — conform convingerii eroului principal, învățătorul Sahac Camsarian — „dacă tavanul istoriei s-ar prăbuși, el ne-ar cădea în cap și generațiile viitoare nu ne-ar ierta-o". *Nucul singuratic* este legat de scrierile anterioare, se nutrește din ele, pe alocuri chiar le include și le rezumă (o povestire mai veche, *...Și într-o zi fierarii s-au întors*, este reluată în roman, unde e reprodusă fragmentat ca interludii, însoțind firul epic principal cu o rezonanță baladescă). Este o dovadă că fiecare nouă scriere a lui Petrosian devine însumarea drumului de creație parcurs pînă atunci, concentrînd problemele și întrebările anterioare și adăugîndu-le o aprofundare sporită a viziunii și gîndirii autorului.

„Cititorii s-au mirat că eu, consacrat ca scriitor urban, am scris un roman despre sat — afirma prozatorul într-un interviu. Nu se poate crea, însă, literatură numai despre sat ori numai despre oraș. Avînd în vedere situația de azi a poporului nostru, consider că satul și orașul se întrepătrund. Trăim pe o suprafață mică și, în condițiile actuale, nu numai orașul influențează satul, dar și satul influențează orașul. La urma urmelor, oare locuitorii orașelor Armeniei de azi sînt orășeni? În cincizeci de ani, Erevanul a devenit, dintr-un tîrg de cinci mii de locuitori, o capitală cu peste un milion de oameni. Și aceasta, îndeosebi pe seama exodului dinspre sat spre oraș. Or, satul aduce cu el obiceiurile și mentalitatea lui. Probabil că abia peste cinci, șase generații se va realiza noțiunea de *orășean din Erevan.*" Tema abordată în roman, cea a scăderii continue a populației satelor de munte, alături de alte două care îl frămîntă actualmente pe scriitor — emigrația și ecologia —, nu este nici inedită, și nici locală. Țară a lumii contemporane confruntate pretutindeni cu aceleași probleme de ordin univer-

sal, ea nu-și poate găsi rezolvarea decît printr-o atitudine plină de discernămînt. Originea ideii romanului se află într-un articol apărut prin 1970 în revista „Garun", despre un sat în care rămăsese un singur locuitor și acesta refuza cu îndărătnicie să se mute. „Nu există adevăr mai mare decît viața poporului — declară Petrosian —, iar noi, armenii, n-avem dreptul să judecăm doar după criteriile esteticii. Nu se pune chestiunea de a face rabat de la aceste criterii, dar avem probleme mai importante decît cea a esteticii. În ceea ce mă privește, nu-mi pun niciodată cu prioritate problema de a sluji arta. Mai întîi, trebuie să-mi slujesc poporul, fie și în dauna intereselor artei, în dauna esteticii. Consider că literatura unui popor puțin numeros, spre deosebire de cea a popoarelor beneficiind de un destin fericit, lipsite de o chestiune națională și care nu sînt divizate în două, nu-și poate permite luxul de a da întîietate esteticii. Trebuie, în primul rînd, să ne conducem după principiul slujirii poporului, dar printr-o literatură de înalt nivel artistic. Avem, în acest sens, pilda marilor noștri scriitori."

Valoarea etică esențială a *Nucului singuratic* rezidă în aceea că eroul romanului are un program pozitiv concret pentru viitor. Deși iubește natura și respectă tradițiile satului, el nu este, totuși, înclinat spre contemplarea sterilă a vieții patriarhale, pastorale. Autorul îi transferă acestuia convingerea sa că singura cale spre dezvoltarea mediului rural este introducerea cuceririlor științei moderne, în legătură cu intensificarea economiei agrare, pe lîngă sporirea răspunderii personale și a interesului fiecăruia. Camsarian se străduiește să potolească setea spiritului, să aline durerea sterilității sufletești de care sînt molipsiți unii dintre eroii cărții: locotenentul Antonian, care afirmă cinic că sub monumentul eroilor nu se află nici un trup, Levon care privind la cascadă regretă că se pierde în van energie electrică. Eroii romanului, nuanțat diferențiați, întruchipează cu toții trăsăturile noi ale caracterului național armean. „În ultimii 40—50 de ani — scria autorul într-un articol —, cînd, după secole, poporul armean are iarăși un stat al său, trăim procesul complex al reînnoirii temperamentului național, la care contribuie aspecte dintre cele mai diverse: marile schimbări sociale și economice, faptul că Armenia se transformă dintr-o țară de sate într-o țară de orașe, bazată pe industrie modernă, pe știință și tehnică."

Romanul este mai dinamic decît scrierile anterioare ale lui Petrosian. Caracterul compozit al construcției, cu mai multe fire epice care se derulează pe rînd și merg în paralel, pentru ca, în cele din urmă, să se adune într-unul singur, menține interesul lectorului și îi stîr-

neşte receptivitatea. De altminteri, în *Nucul singuratic* prozatorul se obiectivizează pînă la asimilarea cu cititorul, în efortul său de a păstra naturaleţea şi viabilitatea creaţiilor sale. Lui Petrosian îi reuşesc mai cu seamă monologurile interioare ale personajelor şi dialogurile dintre acestea, în aceeaşi idee a reconstituirii firescului. Situaţia satului părăsit capătă un sens filozofic, transfigurîndu-se, simultan cu menţinerea tensiunii sociale, în situaţia abandonării umane, ceea ce ascute nu numai drama destinelor, dar şi caracterele eroilor. Starea vitală a satului care se secătuieşte picătură cu picătură prin plecarea locuitorilor săi şi în care evenimentele pătrund în cotidian pe calea conştiinţei individuale îi permite autorului să-şi concentreze atenţia pe dezvăluirea psihologiilor în care se reflectă această stare. Fiecare personaj părăseşte satul sau revine în sat pe un drum al său, propriu. Singurul ferm decis să rămînă, Sahac Camsarian, este el însuşi bîntuit de îndoieli şi contradicţii care, însă, îi inoculează o putere aparte. Situaţiile care asupra altora apasă, distrugîndu-i, pe el îl fac să lupte. Dacă în roman predomină timbrul interogativ şi amar al reflecţiei, elementul care tensionează realitatea epică este acest personaj central al cărţii. Destinul învăţătorului nu devine, totuşi, o robinsonadă. Alături de Camsarian trăiesc şi alţi oameni constituind tot atîtea lumi care determină cursul naraţiunii. Iar şcoala, clopotniţa, fierăria, cimitirul sînt tot atîtea lumi, şi ele, care tăinuiesc alte lumi. Un alt element care tensionează romanul, deşi secundar şi neintersectat direct cu celelalte personaje, este Mneian, cel care personifică sentimentul tragic al dezrădăcinării, destinul său fiind important pentru întregirea edificiului romanesc.

„Pe lîngă patria mare, propriu-zisă, există o patrie mică, ea este locul de baştină. Dacă un om nu rămîne fidel localităţii sale natale, el nu poate să fie fidel nici patriei lui" — opiniază cu îndreptăţire scriitorul armean. În romanul său, nucul este un asemenea simbol de stabilitate, prin existenţa căruia e întrupată istoria neamului, cu rădăcini foarte vechi. Pătrunse de autentic fior patriotic, inspirate de istoria poporului, pledînd pentru ataşamentul faţă de pămîntul natal, scrierile lui Vardghes Petrosian se constituie ca un portret moral şi temperamental al naţiunii armene. Ele reprezintă, totodată, prin încercarea de a dimensiona prezentul prin reevaluarea trecutului, o radiografie a obsesiilor ideatice, a orizontului tematic şi a scriiturii prozatorului. Petrosian este un creator aplecat spre neliniştile şi frămîntările omului contemporan, un creator adîncit în tentativa sa de a găsi originea şi soluţia acestor distorsiuni ale fiinţei umane, un creator extrăgîndu-şi

forța expresiei din preocuparea de a racorda substanța spirituală a neamului său la universal.

Și o ultimă tușă la portretul scriitorului, pusă chiar de mîna acestuia: „Între Kafka și Saint-Exupéry, eu aș opta pentru Saint-Exupéry, deși îl consider pe Kafka un mare artist, dar el oferă prea puțin lumii mele interioare. Aș dori să simt oamenii și literatura mai curînd ca Saint-Exupéry".

SERGIU SELIAN

ULTIMUL PROFESOR

CONVERSAȚIE LA MIEZUL NOPȚII

GEAMURILE FERESTREI se-nălbăstresc treptat, apoi se colorează în violet închis, iar în cele din urmă devin aproape negre. Camera mea de hotel e la o înălțime foarte mare, la etajul șaisprezece, unde luminile orașului nici nu se disting. E bine așa. Ni se face dor de o mie și unu de lucruri, dar ne gîndim vreodată că, mai mult ca orice, ni se face dor de noi înșine ? Și ce metal rar a devenit singurătatea ! Mai ales într-un oraș depărtat, necunoscut, în care nu ai prieteni, rude, dușmani, e bine să te-nchizi în camera ta de hotel și să privești afară, pe fereastră. Cîți ani sînt de cînd n-am mai văzut ca lumea un apus de soare ? ! Astăzi, l-am admirat în amănunțime, iar dacă aș fi fost scriitor sau pictor, pesemne că aș fi reușit să-l descriu. Soarele de azi părea tare obosit, bietul de el, în fiecare zi se înalță la aceeași oră, trudește cu aceeași eternă conștiinciozitate, muncitor chinuit al universului. Cîte milioane de ani are să mai trudească, cine știe ? ! Singurătatea trezește gînduri ciudate, care pe moment par geniale ; probabil că de aceea artiștii caută singurătatea. Nu știu. Pe sub ușă, se strecoară un fir gălbui — lumina de pe coridor. Pe masă, e telefonul, dar știu, o să rămînă mut, doar dacă, din cînd în cînd, vreun moscovit nervos n-are să formeze un număr greșit. Sau poate că Vahe i-a și dat cuiva numărul nostru de telefon. Nu-i nimic, o să ridic receptorul : „Vahe nu-i acasă. Cînd vine ? S-a dus la bibliotecă". Bătăi în ușă. Cine să fie ? A, desigur, chelnerița. Aprind repede lumina, singurătatea mea se-mprăștie ca fumul de țigară, în cameră lucrurile prind viață.

— Poftiți, vă rog !

Chelnerița împinge înăuntru măsuța pe rotile, încărcată cu farfurii și cu sticle, apoi intră și ea, privind în jur. E o femeie de vîrstă mijlocie, cu părul vopsit într-o culoare deschisă.

Strînge de pe masă și pune de-o parte lucrurile inutile — geanta mea, ochelarii de soare ai lui Vahe, scrumiera —, în locul lor așezînd farfuriile și sticlele aduse de ea. Îi urmăresc gesturile : cu mișcări iuți, îndemînatice, își face treaba și abia după ce termină întreabă :

— Are să-ntîrzie ?

Pe moment, nu-nțeleg întrebarea.

— Ați comandat pentru două persoane, nu ?

— A, da, desigur, pricep eu în cele din urmă.

— Va să zică, întîrzie.

— Da, are să-ntîrzie destul de mult, nici nu știu dacă mai vine...

— Vine, surîde trist femeia, dacă a promis, vine.

— A promis, zic eu, a promis. Nu beți un pahar cu mine ?

— Mulțumesc, spune femeia, sînt în timpul programului, nu se poate. Mulțumesc. Cînd terminați, sunați la restaurant, la același număr. Întrebați de Șura, vin eu și strîng tot. Vă doresc o seară plăcută.

— Mulțumesc.

Femeia pleacă. Sting iar lumina, îmi aprind o țigară. Capătul aprins al țigării luminează destul de tare în întuneric, îl însuflețește. Umplu paharele cu vin roșu ; în întuneric, culoarea nu se cunoaște, dar, de vreme ce am comandat vin roșu, trebuie să fie roșu. Ciocnesc paharul meu de paharul așezat de partea cealaltă a mesei și, în întuneric, îmi aud propriul glas :

— În sănătatea dumitale, tată...

Astăzi, e ziua tatălui meu. Astăzi, el ar fi împlinit șaptezeci și cinci de ani, sînt treizeci și patru de ani de cînd nu mai e. Cu cîteva săptămîni în urmă, am împlinit patruzeci și unu de ani, așadar, sînt de-o vîrstă cu tatăl meu. Am putea să stăm ca niște camarazi, să vorbim, să bem împreună. Pe cît era posibil, am comandat mîncărurile lui preferate. Or să rămînă neatinse pe masă, iar Șura cea bună și naivă, cînd o veni să strîngă masa, are să se mire întristată : n-a venit ? Eu îl aștept pe tata, Șura.

— În sănătatea dumitale, tată.

Paharele noastre clinchetesc, beau pe nerăsuflate mai întîi vinul meu, apoi pe cel al tatălui meu. E un vin bun, rece. Umplu din nou paharele. Nu știu unde am citit că omul, după moarte, continuă să mai trăiască cel puțin o sută de ani. Nu moare atîta vreme cît mai există și trăiesc oameni care l-au văzut, l-au cunoscut, iar apoi oameni care au auzit despre el de la oamenii care l-au văzut, l-au cunoscut. Așadar, tatăl meu trăiește încă. Și are să trăiască și după mine, fiindcă eu i-am povestit mult fiului meu despre tata. Într-un timp, Vahe îți zicea *tataia-poză,* iar odată a plîns, că de ce nu-l duci la carusel, nu-i cumperi jucării, așa cum fac alți bunici cu nepoții lor. „Nu vreau *tataia-poză,* a spus el, vreau un tataia adevărat." Acum e mare, pricepe orice, a venit la Moscova să dea admitere la facultate. Se zice că ăsta a fost visul tău, ca eu să absolv o facultate și neapărat la Moscova, nu s-a putut! N-ai apucat nici măcar să vezi cum scriu litera *a.* Să bem, tată! În sănătatea dumitale! Mi-aduc aminte cum, în ograda noastră de la țară, zdrobeai strugurii care se transformau într-o zeamă verzuie, tulbure, apoi erau umplute butoaiele și se făcea vinul. Noi îi spuneam vinului „apa de picioare" a tăticului, ți-amintești? Eu mi-amintesc ca azi. Tu zdrobeai cu grijă strugurii, parcă-ți părea rău, cu o tristețe de neînțeles, dar pesemne că viața strugurilor nu poate continua decît ca vin, prin urmare ei trebuie zdrobiți. Probabil că și viața omului e un vin, făcut prin zdrobirea copilăriei-struguri sub picioarele vieții, care nu sînt bune ca ale tale, tată... Nu, tată, nu m-am făcut scriitor, sînt arhitect, proiectez clădiri înalte, îi apropii pe oameni de cer, căci, ca să fii aproape de cer, trebuie să fii aproape de pămînt. Ne depărtăm de pămînt, tată. Cum ai reușit să-nțelegi asta încă de pe-atunci, de-ai rămas strîns lipit de pămîntul tău? Acasă, la noi, încă mai trăiesc cărțile citite de tine. Cu pregătirea ta, cu cărțile pe care le citiseși, puteai s-ajungi învățător, avocat, chiar scriitor, or tu te-ai întors în sat și ai ridicat, pe buza rîpei, casa dărăpănată a tatălui tău. Casa voastră n-avea pămînt, erau doar stînci goale, sterpe, care coborau spre rîpă, tu ai înălțat pereții bucată cu bucată, nici nu știu de unde ai adus pămînt, l-ai îndesat printre stînci și, pe terasele alea, ai sădit pomi, viță, flori. Acum, copacii sînt mari, casa însă nu mai e a noastră. Ai fi putut să traduci poezii, cărți întregi, dar ai sădit viță printre stînci, ai plantat piersici, caiși, pruni. Pesemne că de mult au dispărut, de pe zidurile casei, urmele noastre, urmele tale, tată, dar nu te-ntrista pentru asta, pomii tăi tră-

iesc și mai dau și-acum rod. Mă duc adesea la țară, stau pe podul vechi de peste rîul nostru, privesc lung spre casă, mă uit de departe, nu pot să intru, cu toate că noul gospodar e om de treabă, mă poftește de fiecare dată înăuntru. El mă poftește în casa lui, însă mie îmi pare că, dac-aș intra, aș pierde casa noastră, casa ta. Cît despre copacii tăi, ei trăiesc, n-au fost îngrijiți, n-au fost vopsiți în altă culoare, crengile lor bătrîne putrezesc, iar crengile noi le repetă pe cele vechi, copacii sînt mai credincioși naturii lor, decît sînt oamenii.

— În sănătatea dumitale, tată.

Vinul stîrnește, în mine, triștețe și amintiri, iar nepotul tău, fiul meu, vrea să se facă scriitor. Nu știu dacă are să reușească. Mai întîi, ar fi trebuit să absolve facultatea pomilor, a pietrelor, abia apoi să fi venit la Moscova. A citit cărți, e în stare să descrie orașe, natura, dragostea, ura, dar nu știu — are să devină scriitor ?

Tu n-ai apucat să vezi cum scriu litera *a*, iar eu, uite, am venit cu fiul meu aici, pentru ca el să nu se simtă singur, fără apărare. Așa se fac scriitorii ? Așa se face orice altceva, tată ? Copacul e nevoit să răzbată și să trăiască singur, să lupte împotriva vîntului, împotriva secetei, împotriva viermilor care-i rod rădăcinile. Copacul — de unul singur. Fiul meu e neputincios și e literat, nu știu — are să devină copac ? Vezi, pricep tot, dar m-am ținut de coada lui și am zburat două mii de kilometri ca să vin încoace, iar mîine, cu inima tremurînd, o să stau pe lîngă zidurile facultății, să văd — a reușit ?

Tu te-ai dus prea repede, tată, nici n-am prins de veste că te duci : șase ani e un drum prea scurt pentru a înțelege moartea, de ce te-ai grăbit atît de tare, tată ? Cît îi invidiez pe fiii care îi îngroapă cu mîinile lor pe tați, pricepînd că tații se duc și n-or să se-ntoarcă nicicînd ! Ei pot să-și înăbușe tristețea, să-și adune, pentru un ceas, două, prietenii, rudele, să hotărască ce-or să facă. Se duc la cimitir, pun să se sape ultima casă pentru tații lor, apoi se duc să ia un sicriu... M-am dus și eu, odată, să iau un sicriu, murise tatăl colegului meu Armen. Ne-am dus trei colegi, Manuc, Ruben și eu, nu-i știi, tată. Niciodată nu mai văzusem atîtea sicrie. Tîmplarul era un om slab, uscățiv, tocmai mînca. „E pauză", a spus el. Noi am rămas lîngă el, încurcați, descumpăniți. Nu ne pricepeam să găsim vorbe potrivite, ca să-l înduplecăm, iar el pesemne că ne-a înțeles dintr-o dată, i s-a făcut milă văzînd că nu sîntem profesioniști în negoțul de coșciuge. „Bine,

a zis, termin acu' de mîncat, voi uitați-vă și alegeți. Alea patru, de sub fereastră, sînt comandate, în rest luați care vreți, unu' mai bun ca ălălalt, la mine nu există marfă proastă." Marfă ! Va să zică, și sicriul e marfă, ceva în mine a gemut, tată, băieții se priveau și ei neajutorați, amărîți. Bine că Manuc și-a revenit, s-a apropiat cel dintîi de stiva de coșciuge. „De cît puteți să cumpărați ? a întrebat tîmplarul, mestecînd pîinea. Ăla pe care ai pus mîna e de-o sută cincizeci." „Care-i cel mai scump ? am întrebat eu, aprins. Arată-l pe cel mai scump." „Cel mai scump se face tot mai scump, filozofă tîmplarul. Oamenii au bani mulți, nu mai știu ce să facă cu ei, și-atunci coșciugu' se scumpește și el, laolaltă cu celelalte. Ăl mai scump, aici, e de două sute douăș'cinci. Vi-l las la două sute, păreți băieți buni, fecioru-meu, de pildă, nu-mi pun nădejdea că are să-i ia coșciug lu' taică-su. O să-mi fac coșciugu' cu mîna mea, cu toate cele de trebuință. Al cui tată e răposatu' ?" „Al unui coleg", nu știu de ce i-am răspuns, automat, tîmplarului. Manuc și Ruben s-au uitat chiorîș la mine, iar tîmplarul m-a privit mirat. Și-a aprins o țigară, a tras fumul în piept. Apoi, și-a întrerupt brusc prînzul și s-a ridicat. Iar s-a uitat la mine, pe urmă la toți trei. Într-un cuvînt, am ales cel mai bun sicriu. Tîmplarul, al cărui nume s-a dovedit a fi Misak, a venit cu noi pînă în stradă, a făcut rost de undeva de-o mașină, a așezat chiar el sicriul, grijuliu, în mașină, după care ne-a strîns mîinile îndelung : „Dacă, ferească Dumnezeu, o mai fi nevoie, să veniți." Era un om tare ciudat.

Iartă-mă, tată, că mi-amintesc de lucruri triste.

Acum, ești cu patruzeci de ani mai tînăr decît mama, dacă ai vedea-o pe mama n-ai recunoaște-o. Mama zice că-ți seamănă foarte mult, iar în pozele tale, cînd le privesc, îmi pare că sînt chiar eu. Să-ți spun ceva nostim : și mie, ca și ție, nu-mi place să mănînc ceapă fiartă. Nu-i interesant ? Cum s-o fi-ntîmplat de-am moștenit asta de la tine ? Pe de altă parte, și eu mă tem de ticăloșia oamenilor, îmi pierd capul în fața ei. „Ești leit taică-tu, mă mustră mama, fricos, moale ca o cîrpă, oricine voia îl terfelea." Ce să fac, tată, să pun o piatră în cîrpă ? Frate-miu mai mare cică ar fi avut de-a face, odată, cu ticăloșia, a venit de ți-a povestit și ți-a cerut sfatul — cum să fac, cum să mă bat ? „Tu rămîi cinstit, fiul meu, i-ai fi zis tu, tocmai asta e ce vor ticăloșii, ca tu să te bați, prin urmare să fii ca ei, iar numărul oamenilor cinstiți să scadă cu unul. Cum să te bați împotriva ticăloșiei ? Prin ticăloșie ? Tu

rămîi cinstit, fiul meu.“ Chiar cuvintele astea le-ai rostit ? Nu știu. Cînd îți privesc ochii în fotografie, sînt încredințat că tocmai cuvintele astea le-ai rostit. Ochii tăi au privit, viața toată, doar cerul, pămîntul, strugurii și necazurile. Le-a fost teamă ? Nu, doar că n-au vrut să privească ticăloșia. Se poate trăi astfel, tată ? Pot să dau un asemenea sfat fiului meu, dacă, într-o zi, are să aibă de-a face cu ticăloșia ? Nu știu.

Mama ne-a pus, în bagaj, dulceață de gutui, știe și ține minte mereu că-mi place și, de fiecare dată cînd plec la drum lung, îmi dă : „Ai să bei ceai, zice ea, bea ceai mult, ce poți să știi cum e apa ? !“ Vahe făcea haz cînd împachetam lucrurile, i se pare ciudat ca oamenii să țină minte ce le place altora. Dar e un lucru de invidiat, nu, tată ? Eu mi-amintesc că-ți plăcea să-mi citești poezii, nu le-nțelegeam, însă tu mi le citeai, mi le spuneai pe de rost, cu blîndețe și cu duioșie. Aveam cinci, șase ani, iar poeziile tale erau despre tristețe, bucurie, dor și mîhnire. Pesemne că de aceea n-am devenit scriitor, fiindcă n-am reușit niciodată să găsesc asemenea cuvinte ciudate, duioase. Cine o fi găsit cuvintele acelea ? Oare erau scrise de tine, pentru că, mai apoi, am căutat îndelung, prin cărți, cuvintele acelea, dar nu le-am găsit. Sau, poate, n-am găsit cărțile tale.

Cîteodată, mă duc la mormîntul tău, tată, și știi ce e cel mai groaznic lucru ? Oricînd m-aș duce, tu ești acolo, și oricîte zile ar trece, tu n-ai să te miști din locul tău, ai să rămîi sub același copac, în vecinătatea tatălui tău, n-ai să te scoli ca să-ți îngropi vița care de mult nu mai e a ta, n-ai să-mi mai citești poezii, degetele tale n-or să se mai miște ca să-mi mîngîie părul rărit. Eu plec, vin, uneori trec din țară în țară, din continent în continent, iar tu rămîi mereu sub copacul tău, e un lucru nedrept, cumplit de nedrept. Să bem.

Îmi ciocnesc paharul de paharul tatălui meu, vinul se varsă, pătează fața de masă. Șura o să se supere, nu-i nimic, beau mai departe, și, deodată, vreau să aprind lumina. S-o aprind ? În clipa aceea, sună telefonul. Ridic, precipitat, receptorul. „Eu sînt, tată, o să-ntîrzii nițel, da' vin precis, o să mai fiu cu cineva.“ „Nu-i nimic, zic eu, — cine să fie cealaltă persoană ? — caută să vii cît mai repede, ia un taxi.“

Nu mai aprind lumina, ochii mi s-au obișnuit cu întunericul, dacă aprind lumina, tata pleacă. Lumina mi l-ar răpi pe tata, dacă aprind lumina nu-l mai văd pe tata, or azi e ziua lui de naștere.

— În sănătatea dumitale, cel mai bun prieten al copilăriei mele !

Cu o săptămînă în urmă, l-am îngropat pe unul dintre prietenii noștri, a murit subit, a avut un atac de cord ; își părăsise familia, se recăsătorise, apoi fusese părăsit de a doua soție, după care primise o scrisoare de la fiul lui, o scrisoare crudă. „Scrisoarea aia l-a ucis", a spus unul dintre noi. „Noi l-am ucis", a spus altul. Și s-a dovedit că-i adevărat. Am rămas pînă la miezul nopții în casa lui pustie și ne-am amintit, pe rînd, că, în ultimele zile, ne împuiase capetele cu necazurile lui, iar noi îl ascultam și ne duceam la treburile noastre. În seara în care a murit, mi-a telefonat, a zis că vrea să mă vadă, eu i-am spus că am să-l sun dimineața, să ne-ntîlnim, aveam treabă. El mi-a răspuns că vrea să mă vadă chiar atunci, eu i-am povestit o anecdotă nouă și am închis telefonul. În aceeași noapte, a murit. Într-adevăr, noi l-am ucis. Spune-mi, tată, de ce se prăbușesc punțile care-i unesc pe oameni ? Tații mor subit, mamele mor pe îndelete. Pentru că tații sînt bărbați, ei trebuie să pară puternici, în vreme ce mamele se jeluiesc și cîrtesc împotriva taților și lumii întregi, jeluirea taților e în ei, iar picurul lacrimilor pe dinăuntru îl macină pînă și pe cel mai puternic om. Ce te-a măcinat pe tine, tată, ce a sfărîmat tufu[1] roșu al sufletului tău nobil ? N-am aflat și probabil că n-o să aflu niciodată.

Vorbesc cu tine într-un oraș foarte depărtat de casa ta, în liniștea întunecată a camerei mele de hotel, iar vinul e pe sfîrșite. Tu te aneantizezi treptat, te dizolvi în fum și în lumină, ieși prin fereastră, prin ușă. Rămîi, tată, eu sînt părinte numai pentru fiul meu, care trebuie să sosească în curînd, vesel și fără griji, pentru el trebuie să rămîn puternic, dar acum vreau să fiu nevolnic, fără apărare, căci sînt și eu un fiu, chiar dacă astăzi sîntem de-o vîrstă.

— În sănătatea dumitale, tată !

Tu vrei să pleci, iar eu n-am apucat să-ți spun lucrul cel mai important, vreau să-ți cer un sfat : de ce se prăbușesc punțile care-i unesc pe oameni ? Folosesc vorbe de scriitor slab, nu ? vorbele tale erau altfel, tu nu te văitai niciodată, deși erai mai bun și mai firav și se pare că te-au chinuit mai mult. Picioarele tale erau înfipte în pămînt, ca rădăcinile viței, iar ei rupeau și smulgeau crengile. Unde sînt rădăcinile noastre ?

---

[1] Rocă vulcanică maleabilă, foarte răspîndită în Armenia Sovietică și utilizată pe scară largă în construcții.

Noi am devenit plante de casă, care trăiesc într-un vas de pămînt și se nutresc cu o gură de apă, de aceea e ușor să fim smulși din rădăcini. Nu, tată, nu-ți încreți fruntea, toate sînt bune în viața mea — munca, familia, uite, nepotul tău a venit la Moscova să intre la facultate, probabil că o să reușească și o să se facă ce-a vrut el. Cît o privește pe soția mea, totul e în regulă, ne-mpăcăm bine. Un prieten zice — dacă vrei să te iubească nevasta, fă în așa fel ca ea să te compătimească. Știi ce face, tată, cînd pleacă în deplasare în orașe depărtate ? La înapoiere, aduce în bagaj tot felul de doctorii pe jumătate folosite. Nevastă-sa observă imediat și se îngrijorează. „Nu-i nimic, îi spune prietenul meu, m-a ținut un pic inima și m-a durut capul, da' mi-au dat o doctorie și mi-a trecut, dă-mi să beau un ceai tare, fierbinte..." Și femeia, uitînd de orice altceva, începe să-l îngrijească, nu-l mai întreabă nimic. E de rîs, nu ? Tată, eu nu pot să fac așa ceva și, uneori, ne certăm. Tu te certai cu mama ?

Interesant, dacă, printr-o minune, ne-am fi fotografiat azi împreună, am fi semănat unul cu celălalt, doar sîntem de-aceeași vîrstă, nu ? Vinul își cam face de cap, iar eu nu vreau ca tu să pleci. Încă nu ți-am spus lucrul cel mai important.

Acum o săptămînă, stăteam pe podul vechi din satul nostru și mă uitam la un alt pod, dărîmat. Iartă-mă, înțelegi, mi-a intrat în cap comparația asta idioată : unul dintre prietenii mei a făcut, de curînd, o porcărie, și s-a prăbușit puntea care ne lega. Înainte de a distruge podul acela, nici măcar nu s-a uitat ce distruge. Or, e obligatoriu să te uiți : să privești pentru ultima oară pietrele pe care le-ai rînduit una peste alta și le-ai legat cu mortarul încrederii, să te încrezi pentru ultima oară în visul cu care ai înălțat bolta, să măsori deschiderea bolții. Crede-mă, tată, nu eu am distrus puntea aceea. Zici că trebuie să-ncerc o împăcare ? De-mpăcat se-mpacă dușmanii, tată, or noi am fost prieteni, doi prieteni care am rămas despărțiți pe cele două maluri, la capetele podului sfărîmat. Între noi, a rămas un rîu tulbure, iar acum nu mai putem privi unul la celălalt decît de departe. Apoi, rîul acela tulbure are să sece, iar oamenii n-or să mai înalțe alt pod peste albia lui.

Bate cineva la ușă ? !

Aprind lumina, intră Șura.

— Ce-i asta ? face ea. N-ați mîncat nimic !

— Am băut, zic eu, vezi, am băut tot ce-ai adus.

Femeia se uită la paharul meu, la paharul tatălui meu, dă din cap fără să priceapă nimic.

— V-am adus două sticle de vin, spune ea, m-am gîndit că aveți nevoie...

— Foarte bine ai făcut, Șura.

Strînge iute masa, îi plătesc și, apoi, rămîn singur. Nu mai sting lumina. Parcă mi s-a turnat plumb topit în cap, pereții se clatină ca pomii sădiți de tata cînd bate vîntul, sufletul mi-e liniștit și împăcat. Se-nțelege, e Vahe. Intră fără să ciocănească în ușă, dă doar de veste din coridor — e voie, tată ? E voie, zic eu. E cu o fată blondă, care se prezintă.

— Mariana, dau admiterea împreună cu Vahe.

Vahe se uită lung la sticlele goale și-i face cu ochiul Marianei :

— Tata a făcut chef în lege, da' cu cine, oare ?

— Cu bunicu-tău, îi răspund, azi era ziua lui de naștere. Adineauri a plecat.

— Cine ?

— Bunicu-tău, Vahe.

Vahe zîmbește condescendent și nedumerit.

Care fiu își înțelege tatăl, și de ce l-ar înțelege ? ! Tații sînt cei care trebuie să-i înțeleagă pe fii — asta e pedeapsa și, totodată, fericirea lor.

ZI ŞI VIAŢĂ

Marea este mare prin aceea că, uneori, își iese din matcă, provocînd și stricăciuni. Dacă nu și-ar ieși din matcă, marea ar putea deveni o baltă sau o mlaștină.
Omul este om prin aceea că, uneori, trebuie să-și iasă din matcă, să se răzvrătească împotriva destinului său, să rostească lucruri pe care, pînă atunci, le-a înăbușit în el, chiar dacă, după asta, se va liniști din nou, la fel ca marea, pînă... pînă la următoarea învolburare.

CEL MAI PLĂCUT MOMENT al unei zile de lucru este pauza. Sînt patruzeci și cinci de minute pe care, însă, noi le lungim ca pe un elastic : cu zece, cincisprezece minute înainte de sonerie, lăsăm jos, în mod solemn, creionul și rigla, și așteptăm pe Măria-Sa pauza, care vine o dată cu soneria și pleacă tot o dată cu ea. Nu suport deloc sunetul soneriilor ; parcă n-ar mai exista ceasuri pe lume ! Soneria e invenția șefului nostru. Dacă ar fi de capul lui, le-ar aranja pe toate după sonerie : să ne naștem cu soneria, să ne căsătorim după sonerie, să ne-ntristăm cu soneria, la semnalul soneriei să ne ștergem lacrimile, după sonerie să divorțăm. (Asta n-ar fi tocmai rău : cîți nu și-au legat viețile și acum așteaptă soneria !).

Mă uit la ceas : au mai rămas vreo zece, cincisprezece minute. Aram și-a scos, din buzunar, pachetul de țigări și chibriturile și le-a pus pe planșetă. E un fumător înrăit, este singurul bărbat din birou, iar noi sîntem „haremul“ lui (consolarea bărbatului ratat). Mai fumează și Meri, dar ei îi place s-o facă ostentativ, cînd e la bufet sau la ședință : „Și femeile au voie, nu ?“ zice ea. Are, întotdeauna, țigări bune, odată mi-a dat și mie una, să-ncerc ; parcă se chema „Salem“, avea un gust dulceag, ca pentru femei. Acum, Meri stă ca pe țepi, se tot foiește în scaun, cu ochii ațintiți la ușă. Pe cine așteaptă ? Aramuhi scoate, din fundul sertarului, geanta ei de piele, ponosită. Are timp, în pauză, să dea o fugă la piață, e foarte aproape de noi. Fată bună, Aramuhi. „Diseară, iar avem musafiri, îmi șoptește la ureche, oare voi găsi foi de viță ?“ Hasmic și Seda sînt nou-venite la noi, abia de două, trei luni lucrează

aici, nici ele nu știu ce fac, cu toate că stau toată ziua în fața planșetelor. Acum, și-au scos oglinjoarele, rujurile, creioanele și, la repezeală, își aranjează mutrișoarele drăguțe. Seda folosește un ruj strident. Ce i-o fi trebuind ruj ? Masa lui Aram e destul de departe, dar observ cum mă studiază întruna cu coada ochiului. L-am poreclit „Röntgen-Aram", are un talent uimitor să ghicească dispoziția oamenilor. De vreo trei, patru zile mă examinează ; știu, are să mă-ntrebe : „Ce-i cu tine ? Nu ești deloc în apele tale". Dar poate că tocmai acum sînt în apele mele. „Nu vii ? mă-ntreabă Aramuhi, sperînd să merg cu ea la piață. De-o sută de ori l-am prevenit pe bărbatu-meu: cînd ai musafiri, spune-mi barem cu două zile-nainte." „Nu, nu merg, îi răspund, deși știu că acasă n-am nici de unele. Trebuie să mă duc la bibliotecă." „Bine-ar fi fost să le fi dat și musafirilor cîte-o carte, s-o citească și să plece." Aramuhi rîde. „Ai putea să le dai cartea de bucate, încerc și eu să glumesc, să citească mîncărurile preferate și să se satureze."

În sfîrșit, mult-așteptata sonerie !

Dăm buzna, cu toții, spre ușă.

Aram mă privește lung, cu oarecare înțeles :

— Arăți ca o păpușă de ceară, face el. N-ai oglindă ?

— Am. Nu e nimic de văzut.

Alerg la toaleta de la etajul doi. E îmbulzeală mare, fetele noastre probează pantofi, ciorapi. Meri a încălțat (are picioare frumoase, afurisita !) niște pantofi roșii, foarte frumoși, se fîțîie demonstrativ înainte și înapoi, cu ochii la oglindă.

— Ca să-ncalți pantofii ăștia, trebuie să ai un amant plin de bani, rîde ea cu poftă.

Are dantură frumoasă, afurisita !

Mă apropii de oglindă. Am, într-adevăr, fața ca de ceară, părul ca de cîlți, n-a rămas nici urmă de buze. Cine mă vede își închipuie că m-am sărutat de mama focului. „Ca-n filme", ar zice Așotic. N-am fard.

— Îmi dai puțin pudra, Hasmic ?

— Oho, intervine Meri, fosta domnișoară Anușic[1] se pregătește de-ntîlnire. Te-a chemat șefu' ?

— M-a chemat. Mă pudrez la repezeală, după care trîntesc ușa și ies pe culoar. Minunați pantofi, i-a adus o femeie, cunoștință de-a lui Meri, trebuie să coste vreo cincizeci, șaizeci, îi vinde cu o sută, leafa mea pe-o lună. Aproape.

---

[1] Diminutiv al numelui propriu feminin *Anuș (Dulce).*

Rezemat de perete, Aram trage în piept, cu lăcomie, fumul de țigară.

— Fumezi ? mă-ntreabă el. Mi se pare că te cheamă șefu'. Te căuta *Madona*.

Madona e secretara noastră, o fată cam urîțică. E unul dintre principiile șefului : secretara trebuie să fie urîtă, zice el, e recomandabil din toate punctele de vedere — nevasta nu te suspectează, prietenii nu te invidiază, iar tu lucrezi liniștit. Pesemne că pentru un bărbat e foarte primejdios ca, dincolo de perete, să stea o femeie care, la fiecare sonerie a lui, să fie obligată să intre la el.

Madona... am poreclit-o în glumă, dacă ar auzi, s-ar supăra. O cheamă Lusic, are grijă de șef ca o fiică.

— O pauză avem, s-aștepte, zic eu. Ar fi trebuit să te faci psiholog, Aram, sau popă, să ierți păcatele. Ți-ai greșit meseria. Dar pe mine scutește-mă, te rog, poate ți-alegi alt cobai pentru experiențele tale psihanalitice.

— Fumează, mă-ndeamnă Aram, ți-ai mai revenit.

— Numai pe dinafară, îi răspund și mă-ndepărtez agale, cu pași rari.

Astăzi n-am să merg la bibliotecă. I-am promis un tanc lui Așotic, de mult i-am promis, n-am avut timp să i-l cumpăr, însă ieri a venit cu un tanc de la grădiniță, azi trebuie neapărat să-i iau unul, e rușine. Minunatul lui tată, știu, n-are să-i ia.

Aram e un arhitect excelent, a fost coleg cu șeful nostru, dar nu se-nțeleg. Aram îi vorbește, ostentativ, cu *dumneavoastră*. De ce-o fi fumînd așa de mult, Aram, de ce fumează, în general, bărbații ? Na, că am devenit și eu Freud ! Mai bine mă duc, după program, să cumpăr tancul. E riscant să intri cu Așotic într-un magazin : strînge și dă la ambalat toate jucăriile !

Țăcănind din tocuri, se apropie *Madona* :

— Doamna Anuș, vă cheamă șeful. Nu v-au spus ?

— Mi-au spus, domnișoară Lusic.

— Astăzi, n-a luat pauză, se tînguie Lusic, micul dejun, cum i l-am dus, așa a rămas pe masă.

— Da' tu ți-ai luat micul dejun ?

Lusic îngaimă ceva, apoi mi-arată inelul din deget, pare de argint :

— E frumos, nu ? Ieri, a fost ziua mea de naștere.

— E frumos.

Probabil că vreunul dintre băieți i l-a dăruit, fata are să fie, pentru cîteva zile, fericită. O privesc compătimitor și mă gîndesc : barem de s-o găsi careva să se-ndure de tine.

Șeful nostru e cam mulieratic. *Mulieratic* e vorba noastră, lui îi place să-și spună *galant*. „Cel dintîi indiciu, la un bărbat, e să fie galant, obișnuiește el să repete, mai ales la seratele noastre, cînd e-nconjurat de femei și e și un pic băut. Femeia e construcția perfectă proiectată de Dumnezeu. Eu însumi aș fi proiectat cu mai multă plăcere o femeie." „Tu ai fi făcut un proiect-tip, l-a înțepat odată Aram. Or, fiecare femeie e rezultatul unui proiect unicat, al unei imaginații aprinse." „Imaginație ? Bine-ai zis, n-a rămas șeful mai prejos, pentru tine, femeile nu există decît în imaginația ta, pe cînd femeile mele sînt reale, chiar dacă au fost create după un proiect-tip." Nu știu de ce sînt pornită împotriva lui. Acum trei, patru ani, cînd m-am angajat, mi-a promis marea cu sarea. Absolvisem anul trei, Așotic tocmai se născuse, a promis că m-ajută să-nvăț la seral. N-a făcut nimic. E drept, pînă la urmă tot am absolvit, dar pînă azi tocesc același scaun. N-am colaborat la nici un proiect mai de soi, am făcut doar mărunțișuri, modificări la proiecte-tip. Am obosit. Nu-ntrezăresc nici o lumină, parcă aș merge printr-un coridor lung, întunecos, fără sfîrșit, și nu se vede nici o lumină.

Șeful are, întins pe masă, un desen, mîzgălește cu însuflețire, mie mi se pare — cu furie, iar în mîna stîngă îi fumegă o țigară între degete.

— Safarian ? În sfîrșit, ai venit ! ?

Nici nu înalță capul.

— Pînă ai să-ți termini proiectul de grădiniță, copiii din cartier or să fie buni de-nsurătoare. Ce-aștepți ?

Nu vorbește cu mine, ci mormăie pe sub nas. Cînd vorbești, te uiți la cel din fața ta, dacă nu în ochii lui, măcar în direcția lui, și, oricum, mai întîi îl inviți să se așeze. Mormăie, pesemne că-l nemulțumește altceva, iar eu sînt un pretext bun ca să se descarce. În birou, sînt zece mii de scaune, dar eu rămîn în picioare. Grozav *galant !* Sînt derutată și, brusc, simt în mine un impuls, îmi trag un scaun și mă așez în fața șefului, într-o poziție cam insolentă. Îi place cînd le vede pe femei așezate astfel.

— Ești mută, Safarian ?

În sfîrșit, s-a întrerupt din lucru și se uită, dar nici acum nu se uită spre mine, în direcția mea. Pentru asta, îi sînt recunoscătoare. În privirea lui îndreptată spre o femeie, văd întotdeauna mîini, cu degete lungi, umede, care o dezbracă

febril, nervos. De data asta, nu le-am văzut. Se uită cu o privire absentă, înghețată.

— Ce se-aude cu planșele ? N-aveai de făcut decît nodurile interioare, nu-i nevoie de imaginație.

Și repetă propoziția, care se pare că i-a plăcut :

— Pînă termini, toți copiii or să fie buni de-nsurătoare.

— Cîțiva or apuca să se și despartă, replic eu, cît se poate de acru.

În ochii șefului, sclipește o undă de mirare.

— Te pomenești că ai o invitație să te duci la Paris ! Cînd pleci ? Ce-ai să proiectezi ? Clădirea nouă a Comediei Franceze ? Ar fi o mare cinste pentru institutul nostru, n-am nimic împotrivă. Cînd... ?

Mirarea din ochii lui capătă un luciu metalic. Vorbește, acum, ca un procuror.

— Îți dau termen pînă la sfîrșitul lunii, Safarian !

„Safarian, Safarian", parcă n-aș avea alt nume, mai ales că Safarian ăsta stupid e numele soțului meu, singurul lucru pe care mi l-a dăruit pînă azi, grijuliu nevoie-mare. Îmi crapă ochii și, deodată, nu știu cum se face, izbucnesc în plîns. Șeful parcă s-a îmblînzit, ori i-e teamă ? Îmi pare că, acum-acum, are să spună ceva plăcut, să mă consoleze, să se intereseze de viața mea.

— Așadar, pînă la sfîrșitul lunii, repetă el, mai potolit, fără nervi, dar cu o indiferență perfectă. Poți să pleci.

Istovită, de parcă aș fi fost bătută cu vergile, mă ridic, mă tîrîi spre ușă, uitînd pînă și să-mi șterg lacrimile. Ce tot vreau de la omul ăsta ? Am o treabă de făcut, am s-o fac. Dar îmi amintesc, nu știu de ce, cum m-a primit acum trei, patru ani, cînd m-a angajat. O jumătate de oră încheiată s-a tot plimbat, înainte și înapoi, de-a lungul camerei, eu stăteam în picioare, el se ducea și venea zîmbind întruna și punîndu-mi întrebări delicate, mă studia din cap pînă-n tălpi. Parcă avea, în ochi, reflectoare care mă luminau din toate părțile, chiar și dinăuntru. Acum înțeleg, îmi studia trupul, nerușinatul ! După care, mi-a propus să-mi scot pardesiul, m-a ajutat, l-a luat încet, cu delicatețe, l-a dus solemn și l-a agățat în cuier, de parcă aș fi venit să-mi petrec noaptea la el.

Pașii mă poartă alene spre bufet, n-o mai fi nimeni acolo, pauza s-a terminat. Iau o cafea, țigări, coana Satenic, nedumerită, îmi întinde un pachet de „Akhtamar", îi plătesc fără o vorbă și mă așez la masa din colț. Bărbatu-meu, acum, probabil că se lăfăie în fotoliu și-și citește romanul franțuzesc. Cînd m-oi duce acasă, are să mi-l povestească, făcînd și ob-

servații. M-a apucat un tremur, parcă se dezlănțuie un cutremur în mine. În fața mea, e o oglindă, mă văd în ea din cap pînă-n picioare : arăt tare neajutorată, ca vai de lume, pînă și fumatul mi se pare caraghios. Oricum m-aș privi, mă pufnește rîsul : hainele, pieptănătura, fumatul... De patru luni vin la serviciu cu aceeași rochie, mi-e lene pînă și s-o calc, n-am nici timp, cînd ? După ce m-a angajat, șeful mi-a făcut de cîteva ori propuneri cu două înțelesuri, odată m-a chemat seara, chipurile să lucrez la un proiect, dar nu m-am dus. Apoi, parcă ar fi uitat de existența mea, eram un nume scris cu creta, pe care îl șterse de pe tabla lui. Dar poate că nu era nimic necurat în propunerile lui, omul — după cum o spunea chiar el — e doar galant, nimic altceva. Puteam să mă duc și seara, ce, m-ar fi mîncat ? Deodată, înțeleg că în mine se zvîrcolește, își înalță capul un șarpe veninos, perfid, va să zică mi-am trăit greșit viața ? Pesemne că de-acum încolo va trebui să trăiesc altfel... Nu, pentru toate astea, singurul vinovat e Vahe Safarian, momîia aia de cîlți, frumos colorată, umplută cu vorbe, vorbe, vorbe... Dacă ar avea un robinet în cap și l-ai deschide, ar curge vorbe, numai vorbe. Doamne, și eu care l-am iubit, la început, tocmai pentru vorbele astea ! Ce conversații plăcute aveam, plimbîndu-ne prin Erevan de la un cap la altul, prin cafenele, prin parcuri... Numai că vorbele nu pot alcătui un cămin, după conversațiile cuminți din cafenele fiecare dintre noi se-ntorcea acasă, or acum căminul trebuie să se alcătuiască din noi doi. Poate că m-am grăbit să-l am pe Așotic ! ? Tîmpito, nerușinato, tîrfo ! mă răstesc la mine. De Așotic să nu te atingi ! Parcă aș fi fost o alta, o cocotă care s-a repezit la copilul meu, iar Anușic cea de odinioară, adevărata, a văzut-o și a sărit ca o tigroaică, să-și apere puiul. Ce știe Vahe despre viață ? Vorbe, numai vorbe. La școală, s-a dus, întotdeauna, îmbrăcat cum se cuvine, a citit mult, vorbește franțuzește și un pic englezește, iar ca să priceapă limba vieții îi trebuie, la fiecare pas, un traducător, un ghid care să-l ducă de mînă. Eu a trebuit să fiu traducătorul acela ? Uneori, mi se face milă, ca și cum ar fi, și el, copilul meu. Or, el e copilul maică-sii : unul primește pensie de la stat, celălalt trăiește din leafa mea amărîtă și amîndoi, în fiecare seară, ghemuiți unul lîngă altul, șușotesc despre avantajele vieții pariziene și despre defectele mele. O, cît îl iubeam, cînd îmi citea în original din Apollinaire ! Nu-nțelegeam cuvintele, mi le traducea, dar muzica vorbelor n-avea nevoie de traducere. S-a evaporat totul, viața mea s-a golit de norii aceia colorați și, în schimb, s-a umplut cu spălat, oboseală, insomnie, mormă-

ială. De mai bine de un an, Vahe nu mai lucrează. După absolvire, multă vreme a căutat o slujbă — cică — potrivită. În cele din urmă, s-a angajat la o școală, tocmai în cartierul Nork, n-am reușit să aflu ce școală e. Cîteva luni, s-a dus mormăind, nemulțumit, pînă într-o zi, cînd a spus că și-a dat demisia : „Merita, pentru o sută douăzeci și cinci de ruble, să dau din gură patru ore pe zi, și-aia într-o limbă străină ? !“ Apoi, a încercat să dea lecții acasă, avea vreo șapte, opt fete care se pregăteau de admitere la facultate. „Capete de lemn, a declarat după o lună. Nu-s oameni, ci măgărițe sadea, să mori de plictiseală, nu alta ! Și fără mine, și fără să știe franceză, or să fie primite unde vor, dau banii și — Sesam, deschide-te !“

În bufet, intră Aram. Se așază, fără o vorbă, la masa mea și, bineînțeles, își aprinde imediat o țigară. Apoi, se ridică să-și ia o cafea.

— Am băut, Aram.

— Mai bea o ceașcă, e bună împotriva cutremurului.

— Ce cutremur ?

— Al tău. Unii au mașină personală, tu ai un cutremur personal.

— Sînt proiectată pentru nouă grade, rezist. Mai ales că, acasă, în fiecare zi trec prin zguduieli de-astea.

Aram parcă nici n-ar fi auzit ce-am spus despre cele de-acasă. Bravo, e destul de discret.

— Șefu' a făcut vreo tîmpenie ?

Nu-i răspund, pentru că, brusc, înțeleg că, de fapt, am vrut să-i povestesc totul. Aș vrea să plîng, să urlu, dar îmi trag, liniștită, cafeaua și o beau. Nu cumva Aram mă iubești ? Sau, poate, nici el nu-i iubit acasă ? !

•

— În sfîrșit, doamna a binevoit să sosească !

Soacră-mea nu-mi deschide ușa pe de-a-ntregul, deși am mîinile ocupate cu geanta mea grea și cu tancurile lui Așotic.

— Ai venit ? aud glasul lui Vahe.

Soacră-mea continuă să fiarbă, ca mîncarea pe aragaz :

— Fiu-tu a plesnit de-atîta plîns, bărbat-tu așteaptă să mănînce.

Am venit pe jos de la serviciu. Voiam să fiu singură, să mă gîndesc. În fața mea, mergea Meri, încălțată cu pantofii roșii. Pășeam încet, privind oamenii de pe trotuar, afișele teatrelor. E foarte multă vreme de cînd n-am mers așa pe stradă, întotdeauna sînt nevoită să alerg cu sufletul la gură

— la serviciu, la grădiniță, la piață. Sînt o păpușă mecanică, bateriile mi s-au terminat, iar alte baterii nu se găsesc.

— De nepotul dumitale, *madame,* puteai să te ocupi și dumneata, spun eu, cît se poate de calm, iar pe feciorul dumitale să-l fi hrănit, pare-mi-se că nu-i feciorul meu.

Soacră-mea mă privește uluită. Nu știe că în mine se dezlănțuie un cutremur, însă, cu instinctul propriu femeilor, renunță la dispută și se duce în bucătărie.

— Tu ce-ai citit din Faulkner ? Ai citit *Zgomotul și furia?*

Geanta, pe care voiam s-o pun pe scaun, era cît p-aci să-și schimbe direcția și să aterizeze în capul genial al soțului meu.

— Ce *Faulkner*, băiete ?

Se uită dezamăgit la mine. În ochii lui, se citește un regret sincer, chiar tristețe. Asta mă dezarmează.

— Ei, Anușic, Anușic, rămîi în urmă ! Să citești neapărat, da' acum să mîncăm. Și hrana materială e importantă, mai cu seamă pentru a-l înțelege pe Faulkner, e un scriitor teribil de complicat.

— Scoală-te și mănîncă ce vrei, ce găsești ! Mie nu mi-e foame, o să mă ocup de copil. Maică-ta e-n bucătărie, fiecare se ocupă de copilul său.

Așotic, mare minune, doarme liniștit. Mă așez la căpătîiul lui, pe un scăunel. Mi-a mai amurgit o zi din viață, a trecut. *Zgomot și furie* — despre casa noastră o fi scris Faulkner ? Întotdeauna a fost zgomot, cît despre furie, o înghit în fiecare zi, scîrbită, așa cum înghit copiii untura de pește.

— În orice caz, citește, aud glasul soțului meu. Doar iei pe numele tău cărțile de la bibliotecă, într-o bună zi te-or întreba ceva și-ai să te faci de rîs.

— Ea și cărți ! îi ține isonul, din bucătărie, maică-sa. Ultima carte pe care a citit-o a fost *Călărețul fără cap.*

Sînt obișnuită cu ponegririle astea, aș vrea să-mi înghit răspunsul, care ar putea fi foarte tăios, aș vrea să nu mai aud vocile mamei și fiului, dar ei își continuă duelul sîcîitor. De ce înghiți ? geme cineva în mine. Tu n-ai orgoliu ? Ești un perete, o masă, o hîrtie, pentru ca ei să scrie și să șteargă, pe tine, tot ce vor ? Și deodată, zbier, pesemne că zbier cu adevărat, fiindcă acolo, în cealaltă cameră, amîndoi amuțesc brusc.

— Nu tot ce-i așezat pe umeri e cap, *madame,* nu orice zdreanță așezată în fotoliu e bărbat, domnule !

Așotic se trezește și-ncepe să plîngă. În ușă, se conturează silueta lui Vahe.

— Zgomot și furie, rîde el. Ei, obrăznicătură, tu chiar n-ai să mănînci ?

— Vin de la restaurant.

Soțul meu mă privește derutat și se depărtează cam îngîndurat. Ceva mai tîrziu, din bucătărie vine zăngănitul tacîmurilor și se aud șopoteli — probabil că mama îi citește, unicului ei fiu, tratatul său de educație. După asta, așa cum un beţiv își vine în fire, soțul meu se dezmeticește din narcoza lui intelectuală, își amintește că e bărbat, citează cugetări despre relațiile dintre bărbat și femeie și, în casa noastră, se pornește scandalul cotidian, un film trist, în mai multe serii...

Inima mi se zbuciumă de durere, pesemne că, într-adevăr, se apropie cutremurul. Cutremur ? Aș fi preferat un vulcan, să erupă dintr-o dată, să se fi revărsat lava și să-i fi îngropat, în torentele ei fierbinți, pe sadicii ăștia, mamă și fiu. Așotic a adormit la loc, mă aplec și-i sărut mînuțele multicolore (iar mi-a găsit cariocile), ei, poftim, în timp ce-l sărut, inima parcă mi s-a mai liniștit. Dar dacă, atunci cînd o să fie mare, Așotic are să mă-ntrebe într-o zi : „Mami, tu l-ai citit pe Faulkner ? !“ Ce-o să-i răspund ? Nu, pesemne că și lectura e necesară.

Acum trei zile, veniseră la noi prietenii soțului meu, niște intelectuali de doi bani, de teapa lui. Au băut o sută de cești de cafea, au fumat toate țigările din casă. Discutau, chipurile, subiecte elevate. Nici unul dintre ei nu-l auzea pe celălalt, probabil că, pentru ei, singurul lucru important era să vorbească, să arate cît de deștepți sînt și să folosească toate cuvintele auzite și citite. Mai cu seamă pe unul anume nu-l pot suferi — Vighen, are o față turtită, lătăreață, dar ochii și nasul îi sînt înghesuite pe o suprafață foarte mică și, sub ele, o crăpătură subțire — gura, sub care, pe o bărbie ca de cal, se răsfiră o barbă, de ! unde s-a pomenit, în ziua de azi, bărbat fără barbă ? La un moment dat, nimeni altul decît Vighen se-ntoarce spre mine :

— Ce crezi, Anușic, existențialismul poate fi aplicat în arhitectură ? Te-ntreb pe tine ca specialistă.

Eu m-am uitat prostită la fața lui, care-mi amintea de o hîrtie mototolită :

— S-aduc cafea ?

Bărbatu-meu hohoti :

— Bravo, Anușic ! Da' vin a mai rămas ?

— Da, am răspuns automat, roșu.

— Ai văzut, Vighen ? Pe nevastă trebuie s-o-ntrebi în așa fel, ca să găsească imediat răspunsul. Și ce răspuns minunat ! Culoarea roșie, într-o sticlă transpirată.

Apoi, s-a-ntors spre mine :

— Tu adu vinul, și diseară, înainte de culcare, îți explic eu, într-un mod accesibil, ce soi de plantă e existențialismul ăsta.

— M-ai convins, rînji impertinent Vighen.

— Și tu ești o plantă, i-am zis soțului meu. O plantă fără folos, un ficus de pildă, cu frunze mari, late, dar fără nici un fel de fructe. Nu faceți decît să consumați oxigen, inspirați porția oamenilor de treabă.

— Ai mîncat ? rînji din nou Vighen.

— Anușic, bombăni încurcat soțul meu, păi tu nici pe Sartre nu l-ai citit.

A fost vina mea, probabil că nu trebuia să pomenesc de ficus, și încă în prezența ăluia cu fața boțită.

Așotic doarme fără griji, ferice de el, „ferice" deocamdată, căci fiecare tată trebuie să fie o mîndrie pentru copilul său, și cu ce o să se mîndrească băiatul meu ? Aram are un băiat mare, odată a venit la institut, vrea să se facă scriitor, uite, tatăl lui trebuia să fie Vahe, tată și fiu ar fi trăit în casa-bibliotecă, trîntiți în cîte un fotoliu, ar fi citit, s-ar fi ciondănit și i-ar fi furat somnul.

— Eu plec, zic, întredeschizînd ușa bucătăriei. Îi dai de mîncare copilului, tăticule-intelectual, îi povestești din Faulkner, Sartre, nici măcar un basm nu l-ai învățat, ce altceva să-i mai povestești ?!

— Unde pleci ? se mirară amîndoi deodată.

— La teatru, e o premieră.

— Le-ai văzut pe toate celelalte, da ? asta-i soacră-mea.

— Și pantalonii cine are să mi-i calce ?

— Maică-ta cea existențialistă, cheamă-l pe Vighen, călcați pe fața lui, e o scîndură foarte potrivită.

Trîntesc ușa, iar în stradă simt deodată că, pentru prima oară, sînt mulțumită de mine. Încă vreo două lecții de-astea dacă le dau, poate-poate s-o schimba ceva. Pentru teatru, bineînțeles, e tîrziu, nici nu știu ce se joacă, oare cînd am fost ultima dată ? Poate să mă duc la ai mei. Ideea asta se trezește în mine și moare instantaneu. Maică-mea o să se tînguie, are să-și facă jelania obișnuită, iar la urmă o să spună ce spune de fiecare dată : „Dacă vrei, pleacă de la el". În primii trei ani, refrenul ei era altul : „Rabdă, e bărbatu' tău, e tînăr, n-are experiență, are să-și revină, are să-și facă un rost". Nu și-a revenit, nu și-a făcut nici un rost.

Pașii mă duc și mă opresc în fața luminilor salonului de coafură de pe strada Abovian. Ce nume i-au găsit : „Casa frumuseții“ ! Să intru ? Mă văd reflectată în vitrină : o femeie amărîtă, ca vai de ea, o provincială care parcă e pentru prima oară la oraș. Înăuntru, lumini strălucitoare, oglinzi mari, în fața cărora, cufundate în fotolii, femeile seamănă cu niște cosmonauți : sub căștile rotunde, frumos colorate, părul lor își schimbă culoarea, devine moale și delicat, visînd la degetele bărbatului iubit. Profilul uneia seamănă leit cu Nefertiti, pesemne că și ea știe și de aceea nici măcar nu clipește. Bărbatu-meu ar fi rîs în batjocură : „Tu de unde știi de Nefertiti ? E și un nume complicat“. Da, numele femeii trebuie să fie complicat, pentru ca limbile voastre să se rupă în mii de bucăți pînă reușiți să-l pronunțați. Nu ca al meu, *Anușic* — moale, ca o gumă de mestecat, de asta îl și faceți uitat sub dinții voștri. Ce nume ? viața mea, toată, mi-o mestecați în fiecare zi, mi-o devorați cu o răbdare sadică, iar la un moment dat o s-o scuipați afară.

— Se poate ?

— Vă rog, zice coafeza, o femeie între două vîrste.

Nu mă uit la ea, mă uit la femeia din oglindă, care sînt eu. Soacră-mea se vopsește o dată pe lună și, în fiecare dimineață, își piaptănă cu grijă, unul cîte unul cele șapte, opt fire de păr care i-au mai rămas în cap. Poate că așa o fi bine !?

Coafeza îmi pieptănă părul, care mi s-a revărsat ca o cascadă pe umeri.

— Aveți un păr frumos, zice ea.

Degetele femeii zburătăcesc pe fața mea, prin părul meu, iar eu, încet-încet, mă metamorfozez : îmi pare că oglinda e o pînză ovală înrămată în aur, și femeia mă pictează pe pînza-oglindă, linie cu linie, culoare cu culoare. În cîteva minute, părul meu devine cenușiu deschis, cu reflexe argintii, de mult visam culoarea asta. Ce miracol se petrece ? Coafeza parcă-mi ghicește toate dorințele și, fir cu fir, îmi aranjează capul sărman, gol și lipsit de apărare. Îmi face părul buchet, îl ridică, și eu mă transform dintr-o dată. Cum o să dorm la noapte ? Mamă și fecior stau, acum, în fața televizorului, se uită, împreună cu Așotic, la desene animate și, punct cu punct, îmi formulează sentința de condamnare. Procurorul, bineînțeles, e soacră-mea. Vahe, în absența mea, încearcă să mă apere, odată am auzit discuția lor secretă. Cînd maică-sa nu-i acasă (își are locuința ei, pe scara de alături), Vahe parcă dispare și, în locul lui, vine altul : e binevoitor, vine în bucătărie să mă ajute,

povestește liniștit, omenește, ce mai știe și el. Dar, imediat ce apare maică-sa, se schimbă, își pune masca obișnuită. Probabil că, acum, Așotic se minunează, se distrează de pățaniile iepurașului de pe ecran și nu știe că iubitul lui tătic n-are nici măcar curajul acelui iepure, ca să se apere pe sine, să apere viața noastră, dragostea noastră — dacă există.

Dimineața, o să-mi îmbrac rochia purpurie, o să-mi pun singura podoabă pe care o am — cerceii de smarald — și o să intru în atelier solemnă, cu un pic de întîrziere. Are să crape de mirare domnișoara Meri (domnișoară ?), Aram are să fumeze țigară de la țigară, iar peste vreo zece, cincisprezece minute o să mă cheme șeful, și n-are să mai fie ca întrevederea de azi-dimineață.

— Mi-ați putea face și manichiura argintie ?

— Ce-ați pățit ?

Dintre genele femeii pictate în oglindă, se scurg lacrimi mari ca cerceii, iar femeia aceea sînt eu. Mîine, am să fiu alta — frumoasă, izmenită, accesibilă... dar de ce plîng ?

— Nu vă simțiți bine ?

— Mă simt minunat, doamnă.

Coafeza trebuie să fie abia cu vreo zece ani mai mare ca mine, dar acum mă privește cu ochii mamei mele, cu ochii învățătoarei din clasa întîi, tovarășa Arus. Și deodată, mă rușinez de gîndurile care mi se învălmășesc în cap, complotind, cu genunchii mei dezveliți, golași, pe care mă pregătesc să-i expun, mîine, în fața tuturor și, în primul rînd, în fața șefului.

— Nu-i nimic, îi spun coafezei, vreau să fiu frumoasă mîine, trebuie să mă fac frumoasă, cine știe ? poate că-i o nebunie.

Femeia rîde încet.

Îmi fardez cu atenție ochii, îmi șterg de pe obraji urmele cafenii lăsate de lacrimi, îmi rujez violent buzele, după care îmi întind mîinile pentru manichiură.

*

— Ha, mămica e regină ! Așotic bate din palme.

— Cristos se arată mulțimii, înțeapă soacră-mea, încă n-a plecat la casa ei.

Iar Vahe mă privește atent, apoi întreabă :

— Ce piesă era ?

— *Regele Lear*. Minunat spune Cordelia : „Eu, tată, vă iubesc precum mi-e datoria, nici mai puțin și nici mai mult“ !

— Așa e, sînt vorbele Cordeliei, înregistrează, cu sinceră uimire, soțul meu.

— S-a jucat o traducere nouă. Eu cred că, totuși, Mahesian [1] e mai aproape de Shakespeare.

— Nu s-a dus la nici un teatru, nu vezi cum s-a-mpodobit, s-a zugrăvit ? Cînd să fi avut timp ? asta-i soacră-mea.

— E un spectacol interesant, zic eu. Te sfătuiesc să-l vezi.

Mă uit în jur, nu-i casă, e bibliotecă : peste tot cărți, ziare, reviste.

— Mai ales finalul e foarte bine rezolvat.

Bărbatu-meu a încremenit de uimire. Îi dau ultima lovitură :

— Nu-ți mai aduc cărți, să-ți faci fișă. Cînd completezi formularul, vezi că e o rubrică — locul de muncă, s-o completezi neapărat.

Vahe, complet interzis, iese din cameră.

— Mă duc să iau puțin aer, îi spune maică-sii.

Nevolnicule, trîntorule ! Ce-or să scrie pe mormîntul tău ? „A venit, a citit, a plecat" ? De ce a citit, pentru cine ? Însufleţesc toate cuvintele veninoase, usturătoare, pe care le-am auzit, și le azvîrlu, în închipuirea mea, după el, îl judec cu o furie disperată, fiindcă m-a făcut să urăsc cărțile pe care le citește și care, desigur, n-au nici o vină. Pesemne că din cauza asta am încetat să mai citesc : nu voiam să fac ce făcea el. În clipa asta de răutate dezlănțuită, mi-amintesc, de unde pînă unde, primele zile ale cunoștinței noastre, și ceva cald și moale mă gîtuie. Nu, n-am să mă predau, n-au decît să crape albinele amintirii, nu mi-au dat nici un strop de miere, ci numai venin. Trecutul meu e un stup mort, n-a rămas nici un strop de miere, e un stup gol.

Să mă duc să probez rochia purpurie.

Oglinda e mică, dar mă văd, totuși, pînă la genunchi. De-ar trece mai repede noaptea ! Șeful, ale cărui nume, patronim și prenume îmi vin deodată în minte — Arakelian Armenacovici Artur —, mîine, dezorientat, are să-și mănînce guma, o să iasă imediat din hîrțoagele lui și are să-mi ofere chiar scaunul lui să mă așez, iar eu am să-l întreb cu tupeu — ce e, Artur... ? Dar de ce plîng ? Poate că sînt ultimele lacrimi ale Anușicăi cea fragilă, credulă. Îmi șterg furioasă lacrimile, pentru că am în-

---

[1] Hovhannes Mahesian (1864—1931), publicist, pedagog, traducător, reputat tălmăcitor al dramaturgiei lui Shakespeare în limba armeană.

țeles — sînt lacrimi de dor, de amărăciune. La urma urmelor, moare el, omul, de ce n-ar muri și dragostea ? Și, ca și moartea omului, moartea dragostei nu este, și ea, naturală ? Din rama oglinzii, mă privește o femeie frumoasă și hotărîtă, cu care trebuie să fac cunoștință :

— Bună ziua, doamnă Anuș !

*

* *

Este a treia zi de cînd Așotic e la noi acasă. „La noi", adică la mama. Astăzi, mi-am adunat rochiile și, acum, merg tîrîș-grăpiș, cu o valiză în mînă. Nu-i grea. Mîine, o să-mi iau restul de lucruri și cărțile care mi se cuvin. Cînd strîngeam cărțile, am văzut ce multe cărți au cîte o pagină îndoită sau cîte o hîrtiuță pusă ca semn : le-am început, nu le-am terminat, le-am ales ca să le citesc, dar nu le-am citit. Par niște prieteni înstrăinați.

Cu totul, mi-au fost de-ajuns abia vreo trei, patru ore, ca să-mi împachetez biografia de cinci ani. Uite și taxiul, a oprit fără să-i fac cu mîna. „Unde mergeți, doamnă ?" De ce nu, să mergem !

În astea trei zile, am înțeles multe. N-am așteptat să mă cheme șeful, nici măcar n-am rugat-o pe *Madona* să mă anunțe. Ieri, am intrat fără să mai cer voie. „Artur Armenacovici, am zis, n-am să pot termina proiectul într-o lună. Ar fi bine să mă ajutați". Șeful s-a uitat la mine, mai întîi mirat, apoi atent, privirea i s-a îmblînzit treptat, s-a îmbunat : „Anușic ? — de cîți ani nu-mi mai spusese *Anușic ?* — Ce proiect ? A, grădinița ! S-aștepte, copiii sînt răbdători." Eu mă uitam în ochii lui, mă uitam fix, plină de siguranță, de-acum puteam chiar să-i spun — ce mai e nou, Artur ? Dar m-am abținut, nu-i nimic, vine și vremea aia. În clipa aceea, simțeam un junghi în inimă, care mă supăra ca reumatismul. „S-ar putea să-mi iau concediu, am zis, vreau să mă odihnesc, dacă, bine-înțeles, îmi permiteți." „Unde vrei să te duci ?" „Nu știu, poate la mare." „Bine, du-te și, cînd te-ntorci, ne-om ocupa de proiectul tău. Nici eu n-am mai fost de doi ani în concediu." Atunci, i-aș fi putut spune — poate vii și tu la mare !? Dar, în mine, trăia încă Anușic cea de odinioară, și m-am ridicat speriată. S-a ridicat și el, m-a condus pînă la ușă : „Mai treci din cînd în cînd, și nu-i obligatoriu să ai vreo problemă. Nu-i deloc obligatoriu."

Astăzi, la sfîrșitul programului, m-a chemat, am stat de vorbă, m-a servit cu o cafea. Fetele din atelier, mai ales Meri,

zilele astea, au îngălbenit de ciudă. „Are un amant — știu că de mult coace minciuna asta domnișoara Meri —, i-ați văzut cerceii ? O fi vreun ștab din comerț.“ Nu mă ostenesc să dezmint bîrfelile astea.

...Așadar, astăzi am intrat pentru ultima oară în casa mea. Ultima ? Cine știe ?! Nu știu cît o să-mi reziste nervii în rolul ăsta. Cînd am intrat în casă, Vahe stătea în dreptul ferestrei și juca șah de unul singur. Anușic cea dinăuntru l-a privit foarte prietenos, iar doamna Anuș — rece și indiferent. „Pot să-mi iau cărțile ? am întrebat eu. Nu-s multe, doar cîteva, lăsate la jumate, poate de-acum o să reușesc să le citesc.“ „Ia ce vrei“ a zis el, ațintindu-și asupra mea privirea blîndă, neajutorată. „Știi, s-ar putea să intru la serviciu. M-au chemat de la școală, de multă vreme mă chemau, am uitat să-ți spun.“ „Muncește, foarte bine, muncește.“ Tocmai îmi adunasem rochiile și-mi împachetasem cărțile, cînd a intrat soacră-mea. M-a măsurat cu o privire nimicitoare, s-a uitat la fiu-su și mi-a întins o hîrtie și un creion : „Scrie că nu ai nici o pretenție de la noi. Camera, o s-o-nchiriem.“ „Mamă, a încercat să intervină Vahe, da' e nevoie...?“ „Tu să taci, ți-a distrus viața !“ I-am luat din mînă, automat, creionul și am mîzgălit ceva pe hîrtie. Și-a pus ochelarii și a-nceput să citească atît de scrupulos, de parcă ar fi descifrat o inscripție cuneiformă urartiană. Apoi, a zis : „Poftim, scris de arhitectă ! Așa se scrie *pretenție ?*“ M-am uitat la femeia aceea vîrstnică și cunoscută, foarte cunoscută, așa cum m-aș fi uitat la deșertul torid, nesfîrșit, din care m-ar fi salvat helicopterul. Dacă ea ar fi găsit o vorbă duioasă, probabil că m-aș fi topit pe loc, Anușic cea veche ar fi izbucnit din mine, iar eu aș fi deschis valiza, aș fi desfăcut pachetul de cărți, m-aș fi apropiat de Vahe, i-aș fi răvășit părul și șahul, mi-aș fi scos pantofii și aș fi alergat în bucătărie, să fac o cafea. Ce bine că soacră-mea n-a căutat și n-a găsit vorba aceea ! „Ce-ai rămas așa, prostit ? s-a întors ea spre fecioru-său. Vorbiți, înțelegeți-vă în ce zile ai să-ți vezi copilul. Înțelegeți-vă acuma, nu știi că ei n-au telefon ?“ Vahe, nu știu ce se petrecea în sufletul lui, m-a privit pierdut, a privit-o pe maică-sa, apoi a luat hîrtia din mîna ei, s-a uitat lung și a zis cu nemăsurată tristețe : „Nu-i nici o greșeală, mamă, așa îl face Anușic pe *r*“.

*

Bag de seamă că șoferul lungește dinadins drumul, mașina merge încet. Bag de seamă că n-a pus în funcțiune aparatul

de taxat, înțeleg că n-are să-mi ia bani. Bag de seamă că, din cînd în cînd, se uită la mine cu coada ochiului, prin oglinda retrovizoare. Ce naiv, bărbații ăștia sînt ca niște copii mari ! Mă uit și eu, din cînd în cînd, în oglindă : îmi aranjez părul, îmi umezesc buzele, probabil că trebuie să mi le rujez în roșu-deschis. Vahe ieșise să mă conducă, dar n-a scos un cuvînt, nici *la revedere,* nici *drum bun.*

Nici *la revedere,* nici *drum bun !*

Mașina mă duce — din casa mea, în casa noastră. Puțin mai tîrziu, cine are să coboare din mașină ? Anușic, sau doamna Anuș cea înrăită, înăcrită, poate și un pic înțelepțită ? Nu știu.

DE CE MOR REPEDE FLORILE

RÎNDURILE acestea sînt dedicate unei fete care n-a aflat de dragostea mea. Cuvintele acestea s-au înșirat pe un fir vreme de o sută de ani, poate chiar mai mult. Cuvintele acestea s-au adunat sub pămînt, unul lîngă altul, îndesindu-se și transformîndu-se în țipăt. Da, sub pămînt. Vă miră ? O să vă povestesc cum am murit într-o zi de vară toridă, cînd pe strada noastră foșneau copacii.

*

...Mi-amintesc ultimele zile ale vieții mele, care n-au semănat cu nici una dintre celelalte zile. Pentru toată lumea, eu eram foarte fericit : aveam frați, surori, familie, un copil zglobiu ca un izvoraș. Ce-i mai trebuia unei fericiri ? Dar pesemne că-i mai trebuia ceva, de vreme ce nu eram fericit. Și deodată, în viața mea a pătruns ea. Vi s-a întîmplat vreodată ca, stînd amorțit de soare și de visare, în arșița verii, un glumeț să vă toarne apă rece pe ceafă ? În primul moment, ați sărit în sus, poate l-ați și ocărît pe individul respectiv, dar apoi v-ați dat seama că tocmai pentru asta stăteați sub soare, viața întreagă, poate, stăteați pentru asta. Așa a pătruns ea în viața mea — zăpăcită, buimăcitoare, fără să pretindă nimic și fără să se ferească de nimic. Nu-mi mai amintesc — era frumoasă ? În ochii ei, erau o tristețe interogativă, un petic de cer, un murmur ușor. Îmi părea că ochii aceia priveau necontenit viața, întrebînd-o : de ce... ? A venit fără să-ntrebe nimic, s-a încolăcit peste zilele mele, așa cum vița de vie se înalță încolăcindu-se pe araci, și a atîrnat, pentru mine, cior-

chinii tinereții ei, totul, tot ce avea. Și n-a pretins nimic. Nimic. N-am reușit niciodată s-o fac să știe că și eu o iubesc. Pesemne că, în vremea aceea, nici eu nu știam, de vreme ce îmi spuneam în fiecare clipă : n-am dreptul s-o iubesc. Asta pentru că, atunci cînd ea îmi așternea la picioare toată viața ei, eu mă uitam la ceas, ea îmi aducea tinerețea în toată goliciunea ei, iar eu trăgeam perdelele și stingeam lumina. N-am ieșit niciodată cu ea în stradă, și lumea n-a aflat că, în sfîrșit, sînt fericit. Dragostea noastră era ca un rug pe care voiam să-l acoperim cu palmele noastre, deși focul ardea și nu putea fi stins.

Dar se cam lungește începutul.

Înainte de a muri, am fost bolnav. Toată ziua s-au aflat lîngă mine mama, frații, soția — mîhnită, palidă, cu toate că, în ultimele zile, nu ne mai înțelegeam. Doar ea lipsea, cea pe care o așteptam și o iubeam cel mai mult. Nu putea să vină acasă, la noi. Frații mei știau că o să mor, doctorul le-o spusese, iar ei l-au crezut și, acum, așteptau probabil triști și resemnați. Numai mama nu credea, însă nu pentru că nu știa ce spusese doctorul...

Mai bine să povestesc despre ultima mea zi. Știam că o să mor chiar în ziua aceea. Așa că îmi venea să rîd cînd doctorul încerca să-mi facă injecție, îmi palpa stomacul și scria rețeta : „De două ori pe zi, timp de o săptămînă". Nu-l condamnam pe omul acela cu mîini calde, liniștite ; pur și simplu, nu mă înțelegea, așa cum nici un doctor nu înțelege că oamenii mor doar atunci cînd obosesc. Unul poate să obosească la optsprezece ani, altul — la șaptezeci de ani. Iar eu obosisem. Dar nu eram trist. Aveam, în fața ochilor, biblioteca mea, însă nu mă gîndeam că degetele mele n-or să mai atingă niciodată cărțile de acolo. Știam că s-or găsi alte degete care să le atingă, iar pentru cărți e totuna. Cărțile seamănă întrucîtva cu oamenii bîrfitori : își spun secretele tuturor, așadar or să le spună și altcuiva. Mă uitam cu tristețe doar la salcîmul care foșnea sub fereastra mea și la cerul care se vedea în depărtare. Aș fi vrut să duc cu mine acolo, sub pămînt, numai un pic de foșnet și un petic de cer. Știam, însă, că nu se poate.

— Mă duc să cumpăr țigări, am auzit vocea fratelui meu mai mare, despre care știam că nu fumează.

Fie că se ducea să trimită o telegramă rudelor noastre, fie că nu voia să vadă cum mor. L-am înțeles și l-am salutat cu privirea, fiindcă n-aveam să ne mai întîlnim în lumea asta. A ieșit. I-am spus nevesti-mii să-l scoată pe copil, să mai ia

aer. — Îl duc, am auzit eu și am observat că nici acum, pentru ultima oară, nu m-a înțeles și nu și-a dat seama că n-are să-mi mai audă glasul niciodată. I-am spus și mamei, dar ea n-a plecat. Asta m-a întristat foarte tare și am închis, încet, ochii. Nu-mi amintesc cît timp a trecut, doar am auzit, deodată, țipătul sfîșietor al mamei mele și am înțeles că murisem. Prin crăpătura pleoapelor închise, am văzut cum au intrat cu toții, cum au scos-o pe mama, care simțise cea dintîi moartea mea, deși era singura care nu crezuse.

Pe urmă, toate au fost așa cum se cuvine.

Două zile la rînd, în jurul meu s-au aflat oameni, și am văzut cunoscuți pe care nu-i mai văzusem cu anii. Plîngeau ori stăteau tăcuți, apoi plecau. Se întîmpla ca vocile acelea sau tăcerea aceea să mă obosească, aș fi vrut să-i rog să tacă sau să vorbească, dar era atîta liniște în mine, că nu-mi mai deschideam ochii. Am început să-i privesc nedumerit pe oameni, dintre care pe mulți se părea că-i cunosc bine. Ei nu știau că îi privesc, de aceea nu se străduiau să se prefacă. Mi-aminteam ce gîndisem despre ei cînd trăiam și, drept vorbind, uneori mă rușinam de gîndurile și părerile mele. Dar nu asta mă preocupa cel mai mult : în fiecare zi, o căutam pe ea, care nu mai venea. Știam că nu poate să vină și să stea tăcută la căpătîiul meu, ca alții, știam că, dacă ar intra, toți ar afla. Mi-era foarte dor de ea, o așteptam cu nerăbdare, voiam chiar s-o rog pe mama s-o cheme, dar eram tare obosit și nu puteam să-mi deschid ochii. Eram tare obosit și, apoi, era prima dată că puteam să mă gîndesc la ea în liniște, știind că nimeni n-are să mă deranjeze — nici la telefon, nici cu privirea, nici cu dragostea, nici cu ura. Mă gîndeam la ea și atunci cînd mă purtau pe brațe, prin strada în care crescusem, iubisem, obosisem. Strada era inundată de soare, însă pentru prima dată am simțit că nu mi-e cald și aș fi vrut să fie mai mult soare, mai multă căldură. Priveam strada : tramvaiele, mașinile, oamenii stăteau cuprinși de o tristețe care, pe mine, mă obosise. Nu voiam ca oamenii să se mai întristeze și din cauza mea, de aceea nu m-am simțit deloc prost cînd am văzut, sub un copac, cum o fată și un băiat, mînă-n mînă, se priveau în ochi zîmbind. La început, mi s-a părut că nu observaseră cortegiul, dar apoi fata s-a uitat drept spre mine și a zîmbit din nou. S-a uitat și băiatul, cu ochi blînzi, veseli. Am vrut să zîmbesc și eu, ba chiar să le fac cu mîna, dar eram tare obosit și, apoi, dacă aș fi ridicat brațul, ar fi căzut florile. Priveam lung strada, aerul, pietrele de care se fre-

caserã picioarele mele, și eram trist. Mă gîndeam că strada s-a întristat numai pentru o clipă, cît treceam noi, după care totul avea să fie ca înainte : și mașinile, și oamenii aveau să-și urmeze drumul, și așa avea să fie mîine, întotdeauna. Știam că nici pietrele n-au memorie, ca și oamenii, și or să mă uite curînd. Știam. Pe urmă, am intrat în cimitir și am văzut-o pe ea. Am văzut-o și am zîmbit : de fapt, zîmbetul rămăsese pe chipul meu, căci, în ultima clipă, mă gîndisem la ea. Prin crăpătura pleoapelor închise, două zile la rînd, văzusem că nimeni nu mi-a priceput zîmbetul, iar unii se uitau ciudat, mirați. La cimitir, însă, ea a înțeles și mi-a răspuns cu un zîmbet. Apoi, a rămas în spatele rudelor, prietenilor, și eu mi-am amintit ultima noastră noapte... Mergeam prin întuneric, numai în întuneric puteam să ne iubim, de aceea uram nu numai luminile electrice, dar și stelele, cînd străluceau prea tare. Mergeam prin întuneric, și ea voia să-i spun că cel mai mult, pe lume, o iubesc pe ea. Eu tăceam, pesemne simțeam că am obosit nerostind propoziția aceea, că aș fi vrut să strig prin toate difuzoarele. Mă obosiseră întunericul, luminile, totul, iar ea aștepta. Mai tîrziu, sub pămînt, am regretat că nu i-am spus cuvintele acelea, care erau ale ei, dar de-acum era prea tîrziu.

În vreme ce mă gîndeam la ultima noastră noapte, eram coborît în groapă. Printre picioarele alor mei, am zărit-o pentru ultima oară și i-am auzit privirea : — Să vin ? spunea. — Să vin ? Așa o auzeam, într-o vreme, la telefon. Și, în acea ultimă clipă, mi-am dat seama că e de-ajuns să-i fac semn din cap și ea are să vină, dar n-avea decît douăzeci și unu de ani, așa că i-am răspuns : — Rămîi. Și de data asta mi-a auzit privirea, mi-a auzit-o în tăcere, ca întotdeauna. Pe urmă, au ascuns-o privirii mele și am văzut că sînt jos, am auzit zgomotul cunoscut al pietrelor și al pămîntului. După care, n-am mai auzit nimic : a rămas doar aroma deasă a florilor, care a împietrit între mine și pămînt. Apoi, am amorțit gîndindu-mă la ea ; m-am căznit să țin minte ziua și luna, dar n-am reușit să țin calendarul decît vreo două, trei săptămîni.

Așa au trecut zile, luni, probabil ani. Și mi-am amintit vorbele pe care nu i le spusesem ei, lumii, de aceea am început să murmur, sub pămînt, mărturisirea asta tîrzie. Am început să trăiesc prin vorbele acelea nerostite și ,în fiecare zi, căutam să-mi amintesc cît a durat dragostea noastră : cîteva... nu-mi amintesc, luni ? zile ? ani ?..

Și într-o zi, am văzut din nou cerul. Cimitirul nostru fusese demolat și, în locul lui, era un parc cu iarbă, cu flori. Eu eram o floare. M-am uitat în jur cu însuflețire, m-am bucurat că am s-o găsesc și am să-i dau vorbele care erau ale ei... Dar ea nu era ; în jurul meu, vedeam alte flori, pe care nu le cunoșteam. Am înțeles că trebuie să fi rămas vreo sută de ani sub pămînt, și ea trebuie să fie, acum, o floare, un fir de iarbă sau un spic de grîu, cine știe pe ce cîmp în lumea largă... Aș fi fost gata s-o caut pe tot globul, dar nu eram decît o floare și, de cum mi-am scos picioarele din pămînt, am murit. Am murit pentru ultima oară. Iar cînd m-am întors din nou în pămînt, abia atunci am înțeles de ce mor repede florile. Pesemne că toate florile sînt oameni care, ieșind din pămînt, caută pe cineva și, pentru că nu-l găsesc, mor imediat, mor pentru ultima oară. Și am înțeles că nu poți găsi nimic, în lume, pentru a doua oară, de aceea am vrut să strig cu tot glasul meu de floare : „Nu pierdeți, oameni !“

*

Rîndurile acestea erau pentru o fată pe care am iubit-o și pe care n-am mai găsit-o. Vi le dau vouă, oameni, vouă, care mereu pierdeți, în viață, tot ce aveți mai scump.

CASA MAMEI

ÎN MOD OBIȘNUIT, nu sun la ușa mamei mele : dacă doarme, s-ar trezi, iar dacă nu doarme, totuna, aude prost. Am cheie, deschid singur. De vreo patru, cinci luni n-am văzut-o pe mama : Moscova, străinătate, tot felul de treburi mai mult sau mai puțin importante, „ah, de-aș avea timp !“ și alte asemenea lucruri. În sfîrșit, deschid ușa, lumina din hol, cu toate că e ziuă, a rămas aprinsă și strălucește cu o albeață orbitoare.

— Doamnă mamă...

Nici un răspuns. Nu se aud nici pași.

— Mamă... !

Intru în cameră : patul e făcut cu grijă, pernele umflate stau așezate una peste alta, podeaua e curată, radioul e deschis. Mama ține întotdeauna deschis radioul : „E un suflet în casă, motivează ea, intru, ies, vorbesc de una singură, îi răspund, ca și cum ar mai fi cineva aici“. Nu-i nici în bucătărie. Nici în pridvor. Cu un gest automat, închid radioul. Mă-ntind pe canapeaua veche, acoperită cu o cuvertură de catifea verde. E bine, e chiar mai bine că mama nu-i acasă. Ia să vedem, are ceva de băut, doamna mamă ? Mă scol alene, deschid frigiderul. O sticlă de coniac pe jumătate plină, două sticle de bere. E cald, mai întîi deschid o bere. Abia pot să iau o înghițitură : e răsuflată. Mă uit la data fabricării : bineînțeles, are mai bine de o lună. Mama știe că-mi place berea, dar eu n-am mai venit la țară de vreo trei, patru luni. Alung repede gîndul. Vreau să mă folosesc din plin de singurătate, să nu

mă gîndesc la nimic, mai ales la faptul că în jurul meu e tăcerea transparentă a satului, întreruptă doar de cîte o voce de copil, de zumzetul monoton al corului insectelor. Casa mamei se află în afara drumului, între grădini ; aici, nu ajung mașinile, eu n-am mașină și nici n-o să am. Mă afund în arcurile obosite ale canapelei, străduindu-mă să nu mă gîndesc la nimic.

Am venit cu un scop precis : vreau s-o conving pe mama să se mute la oraș, măcar iarna să stea la noi. Mi-am pregătit un discurs destul de impresionant. „E rușine, mamă, îi zic, sînt singurul tău băiat, am, slavă Domnului, casă, trei camere, pe noră-ta, după cîte știu, o iubești, nu-i rușine ? cît o să mai zaci în singurătatea asta ?“

Deodată, sună telefonul. Ah, și aici a pătruns blestematul ăsta ! Dulcea amorțeală mi s-a evaporat. Mă-ndrept spre telefon leneș, agale, poate pînă ajung se oprește... Ridic receptorul : „Măicuță, e o voce de femeie, nu cumva te-am trezit ?! Voiam să te întreb, nu pleci la oraș ? Mayis se duce la oraș, pleacă la patru — femeia vorbește fără-ntrerupere —, îi zic să te-aștepte, te duci ?“ „Mama nu-i acasă, răspund eu, aici e Vahan“. „Vai, păcatele mele!“ face femeia și — tii, tii, conversația se întrerupe. Îmi vine să rîd, apoi mă enervez : păi bine, mamă dragă, cît ai să mai stai între patru pereții ăștia și să rogi pe unul, pe altul, să te ducă la oraș ? Oricît de rar aș veni la țară, grija mamei tot o port în mine, ascunsă într-un colț al creierului. Și deodată, îmi dau seama că vreau să scap de grija asta, s-o știu pe mama definitiv în siguranță la Erevan, acasă la noi, vreau ca încordarea vieții mele să slăbească măcar cu o grijă. În mine, se dă o luptă : „Gata, plecăm ! am să-i spun eu. N-am timp, pricepe ! Cîți ani ți-au mai rămas de trăit, ca să stai departe de singurul tău fiu ? Să mergem, strînge-ți lucrurile ! Dacă și-astea or fi lucruri !?...“

Cît are să trăiască mama ? Odată, pe cînd nu aveam cheie, am venit în sat și vecinii mi-au spus că mama e acasă. Am bătut la ușă, am tot bătut, nu răspundea nimeni. Am bătut mai tare, nervos. S-au strîns vecinii. M-au încredințat, cu toții, că ceva mai devreme au văzut-o pe mama intrînd în casă. M-am speriat, am spart geamul, m-am strecurat înăuntru. Eram lac de sudoare, mă așteptam să văd o mie și una de scene : mama zăcînd pe podea, mama ghemuită lîngă radio. Mama dormea. Uitase să-și scoată basmaua, adormise cu ea. De auzit, aude prost, are și basmaua, mai și doarme. „Mamă — la început, am chemat-o încet, temător. Mamă — neliniștea creștea în mine, dar i-am pipăit mîna, era caldă, pulsul era regulat

și normal. Eu sînt, mamă...“ „Vai, m-a furat somnu', se trezi mama. Vai, păcatele mele, a venit Vahan și eu dorm...“ Din ziua aceea, mi-am luat o cheie : Moscova, străinătate, treburi, „ah, de-aș avea timp !“ De patru luni n-am văzut-o pe mama.

Ia să vedem, e ceva de mîncare ? Este, mîncare de fasole, cum îmi place mie, și linte... Mănînc fără s-o încălzesc, așa cum e, rece. Lavaș [1] nu-i, e pîine de oraș, cine i-o fi adus ? Nu hotărît lucru, am s-o duc ! Ana a insistat categoric : „Ai lăsat-o singură, neajutorată, acolo, la țară, vecinii au început să șușotească. Singură cuc, încearcă măcar o zi să trăiești ca ea, singur, îți pierzi mințile...“

Fasolea e gustoasă, cu toate că s-a cam uscat și a intrat în ea mirosul specific de frigider. S-o încălzesc ? N-am timp, dau peste cap un păhărel de coniac, coniacul se prelinge gîlgîind, se răspîndește pic cu pic prin artere, prin toate părțile trupului, apoi mă cuprinde un fel de toropeală. Unde s-o fi dus doamna mamă ? Pesemne că la fata soră-sii, e singura noastră rudă de sînge din tot satul. Ultima oară, am văzut-o acum trei sau patru ani. Parcă o cheamă Vehanuș sau Mairanuș. Oricum, ceva cu *anuș* [2]. Are șapte copii. Asta mi-amintesc bine, pentru că șase din șapte sînt fete.

Iar mă calcă pe nervi : sună telefonul. Gură spartă ! Ridic repede receptorul.

— Mama nu-i acasă, aici e Vahan.

— Vahan *gian* [3], e o voce de bărbat, să trăiești, aici Arakel...

— Arakel... ?

— Ei, n-ai cum să mă știi. Am fost prieten cu taică-tu. Am rămas doar eu, am obrazu' gros, și mai e Armenac. S-a dus și el la oraș. Voi nu vă duceți... ?

Cum să-i zic : *unchiule, nene, bade* ?

— Bună ziua, unchiule Arakel. Nu știi unde-i mama ? De două ore o aștept — mă uit, fără să vreau, la ceasul de pe perete : de-o oră și-un sfert sînt aici. Nu-i nicăieri.

— Păi, să-ți zic eu, Vahan *gian* — vocea e răgușită, hîrîită, probabil că-i fumător înrăit sau are astmă. Să-ți zic : ori e dusă la Sedrac, poimîine e nunta nepoatei lui Sedrac, au dat-o

---

[1] Aluat întins în foaie și copt într-un cuptor special *(tonir)*, care se consumă în loc de pîine.

[2] Vezi nota de la p. 26.

[3] Apelativ de alint, echivalent cu *dragule, iubitule.*

după un om de treabă, e arhitect, din Akhalkalak[1], ori s-o fi dus la Oșacan[2], s-adune nuci, vor să facă *sugiuc*[3], ieri Mariam zicea că are să vină pe la voi, s-o ajute pe maică-ta. Mariam e noră-mea, e soră șefă la spitalu' nostru, bolnavii o respectă, da' n-a făcut institutu', cum să facă ? patru copii, gospodărie... A, poat' să se fi dus la nepoată-sa, la Vazganuș, biata fată de două luni e bolnavă, zace-n pat, cică ar avea rac. Ori s-o fi dus la biserică, știi, azi e hramu' bisericii, ori...

— Are telefon ?

— Cine, biserica ?

— Fata mătușii-mii.

— Închide, că aflu eu și-ți zic.

Pe fereastră, cît vezi cu ochii, numai vii. E toamnă tîrziu, frunzele s-au gălbejit, strugurii au fost culeși, zdrobiți cu picioarele, și, acum, în butoaie se face vin, țuică, mai știu eu ce. Brusc, în mine se trezește o curiozitate : or mai fi rămas struguri în vie, la maică-mea ? măcar un ciorchine... Cel mai gustos e ultimul ciorchine. În copilărie, năvăleam cu băieții, ca o hoardă, în vii, căutam ciorchinii ascunși, care de-acum se stafidiseră, erau struguri tare gustoși. Or mai fi rămas ? Ies afară, mă duc în vie, care n-are decît vreo trei, patru araci. De fapt, ce să știu pînă unde e via maică-mii, poate intru în via vecinului. Nu-i nimic, în vie nu sînt grăniceri, dar poate o fi vreun cîine !? E liniște și pace. Încep să caut ciorchini, aplec vița, o ridic, într-un loc calc în noroi, alunec și cad. Mă ridic, îmi vîr capul printre frunzele îngălbenite, uscate, caut bine cu ochii. Aha, uite, într-un ungher al viței s-a cuibărit un ciorchine auriu, plin de boabe. Vreau să-l rup, blestematul nu se rupe, n-am un briceag la mine, ciorchinele, încăpățînat, se-mpotrivește, să rup vrejul ?! Nu, s-ar supăra mama. În cele din urmă, ies victorios și ciorchinele se află în stăpînirea mea. Sub soare, strălucește mai tare. Mă așez pe o ridicătură de pămînt și încep să-l mănînc cu lăcomie. Strugurele are gustul toamnei din copilărie, ori mi se pare ? Maică-mea îngrijește singură via, cîteodată o mai ajută unul, altul la săpat, la îngropat. Cine-o fi ajutînd-o ? Astă-iarnă, la Paris, într-un restaurant italienesc, am cerut struguri. Era un ciorchine mare, cu boabe transparente, se vedeau sîmburii ca niște peștișori într-un acvariu. N-avea nici un gust, ori mi se pare

---

[1] Oraș în R.S.S. Gruzină, centrul administrativ al raionului omonim.

[2] Comună în raionul Aștarac din R.S.S. Armeană.

[3] Preparat alimentar de forma și dimensiunea unui cîrnat, din nuci tăvălite în suc de caise și atîrnat la uscat.

acum că n-avea gust ?! Să mă vadă, aici, domnișoara Marie... Am mîncat tot ciorchinele. Ia să văd, oi mai găsi unul ? Mă-ntind pe pămînt, închid ochii. Ieri, am operat o femeie în vîrstă, i-am scos vezica biliară. Cînd am acoperit-o cu cearșaful și i-a rămas doar fața, am observat că seamănă mult cu mama. Era bătrînă, obrazul zbîrcit tot, părul albit. Brusc, i s-au închis ochii, m-am speriat și i-am luat pulsul : inima îi funcționa normal, regulat. Cu cîți ani oi fi prelungit viața femeii ? Sau, poate, i-am scurtat-o ? Avea calculi în vezică. De departe, cineva strigă : Artavazd ! Artavazd ! Apoi, trece un avion, destul de jos : recunosc după zgomot — „IAK 40", cu opt locuri. Nu-mi deschid ochii. Domnișoara Marie e chirurg, de ce mi s-o fi ivit, deodată, în minte ? are clinică particulară într-o suburbie a Parisului. Nu-i căsătorită, trăiește singură. „Aș vrea să mor în timpul operației", a spus în ziua aceea, în restaurantul italienesc ; o fi fost băută ori s-a întristat dintr-o dată ? Omul trebuie să moară așa cum moare ultimul strugure al toamnei : ascuns în frunziș, veștejindu-se încet sub razele soarelui. Deschid ochii, sus e doar cerul, un deșert albastru.

— Ia te uită, Vahan !

Un bărbat de vreo patruzeci, patruzeci și cinci de ani stă la căpătîiul meu. Încerc să mi-l amintesc : cine să fie ?

— Anuș a noastră n-a intrat nici anu' ăsta la facultate. Bine c-ai venit. Nu mai știu ce să fac. Pe ginere-miu vor să-l pună șef la cuptoare, tu ce zici ?

— Maică-mea unde-o fi ? simt cum mă furnică nervii. N-ai văzut-o pe maică-mea ?

— Nu, n-am văzut-o. Am vrut să-ți trimit niște piersici. Maică-ta nu mi-a dat adresa ta. Bine c-ai venit, ai să le duci... Ce sfat îmi dai, ginere-miu să primească să fie șef la cuptoare ?

— Da' ce, sînt specialist în brutării ? Cine e ginere-tu ?

— Președintele cooperativei, la raion, ți-a fost coleg, trei ani ați învățat împreună. În clasa a treia, a rămas repetent. O vorbă de-i spui, nu te refuză.

Mă uit cu atenție la omul din fața mea. Sînt tot așezat pe pămînt, e uscat și rece. Mă gîndesc la mama cu recunoștință : nu i-a dat adresa. Bravo, mamă ! Apoi, fac abstracție de omul din fața mea, al cărui nume mi-l amintesc brusc — Artavazd, e vecin cu maică-mea, probabil că, pe cînd eram copii, furam împreună fructe din livezile altora. Închid ochii : așa, văd totul mai bine, fiindcă nu-l văd pe Artavazd.

— Mă duc să pregătesc piersicile, îl aud pe Artavazd. Am și-un must bun, miere, nu alta, păi cum altfel ? mierea

de la oraș e făcută din zahăr, da' capu' deștept are nevoie de hrană bună. Ce zici de Anuș, s-o chem... ? Vrei să-i scrii două rînduri președintelui ? Sanoian îl cheamă, Vram Sanoian...

— Du-te, Artavazd, zic fără să-mi deschid ochii, o aștept pe maică-mea. Vin eu mai încolo.

Artavazd se supune imediat, mare minune ! Îi aud tîrșîitul pașilor, care se stinge treptat. În jurul meu, rămîne doar liniștea dinainte, întreruptă de zumzetul ultimelor insecte ale lumii.

•

Mai beau un păhărel de coniac. Acum trei zile, o studentă a leșinat în timpul operației. Păi, cum s-ajungă o femeie chirurg ?

În via mamei, era o cărare îngustă, o mai fi existînd, ori au asfaltat-o ? Cărarea aceea ducea spre vale, cînd o să am timp, nu astăzi, într-o zi cînd o să am timp, o să cobor în vale. Școala noastră se afla pe drumul acela, pe buza văii. Iarna, drumul spre școală era foarte greu, cărarea dispărea sub zăpadă. Aveam un cîine, cum îl chema ? venea, întotdeauna, cu mine la școală. Era un cîine tare bun. Îmi legam ghiozdanul de spinarea lui și el îl ducea, iar eu mergeam în urmă ca un prinț. „Cîinele tău are șapte clase, a glumit, odată, fratele meu, cînd a fost asta ? Cîinele tău, cică, ar fi absolvit cu *excelent*, tu n-ai decît *suficient*...“

Domnișoara Marie avea degete subțiri, puternice, de ce s-o fi-ntristat în ziua aceea, la restaurantul italienesc ? „Voi, orientalii, amintiți de copilăria omenirii : vă emoționați, sînteți sensibili la durerile altora și, imediat, vă gîndiți cu ce-ați putea fi de folos“. Clinica domnișoarei Marie trebuie să valoreze cam un milion de dolari.

Pe spatele ușii de la șifonier, sînt lipite tot felul de fotografii. Acolo unde ar fi trebuit să fie oglinda, sînt fotografii, maică-mea a scos oglinda și, în locul ei, a pus un geam, iar sub geam a înșirat poze. Le studiez una cîte una. Trăsăturile soră-mii îmi par necunoscute, chipul ei parcă mi-a dispărut din memorie. Mi-amintesc, mama zicea, avea ochi albaștri. Pe vremea aceea, era socotită frumusețea satului. O singură imagine mi-a rămas întipărită în memorie : plecarea cumnatului meu în armată. Soră-mea mă dusese și pe mine la gară, să-l conducem. Pe cumnatu-meu îl chema Harutiun. Mi-amintesc cum stăteam tustrei ; nimeni nu știa că, peste două luni, avea să izbucnească războiul, iar Harutiun avea să-și piardă viața chiar în primele zile. Atunci, nici soră-mea nu știa că are să moară peste un an, iar copilul care se plă-

mădea în ea avea să moară la șase luni după maică-sa, într-o noapte geroasă de război. Nimeni nu știa nimic, în momentul acela toți trei erau fericiți : eu — de forfota din gară, soră-mea — de copilul care se zămislea în ea, cumnatu-meu — de dovada sigură că a devenit bărbat, are nevastă, urma să aibă copil, pleca la armată. Țin minte bine imaginea asta, dar chipul soră-mii l-am uitat, în memoria mea soră-mea e o frumusețe fără chip, pierdută în ceață. „Să fi trăit fie-mea, acuma nu rămîneam în nădejdea nimănui, îmi purta ea de grijă." De cîte ori am auzit vorbele astea de la maică-mea, cînd era tristă ! Soră-mea nu mai e de patruzeci de ani. Patruzeci de ani... Mamele nu se împacă niciodată cu nici o pierdere, ele consideră nedrepte toate pierderile, ca pe o lovitură crudă a soartei, mamele luptă împotriva destinului pînă la ultima lor suflare. Și noi ? Ce ușor ne împăcăm noi cu toate pierderile, ce explicații logice le găsim și cît de repede le uităm, le ștergem din memoria noastră !

Iar zbîrnîie asasinul ăsta, numit *telefon* !

— Alo...

— Aici Arakel. Vazganuș are 1—78, da' maică-ta a plecat de-acolo de-acu o juma' de oră, nu știu unde. I-a dus de mîncare lu' Vazganuș, ți-am zis, nu ? are rac, după asta avea să se ducă la primărie și de-acolo la Oșacan, s-adune nuci, ți-am zis, nu ? Ia-ți copiii și veniți să răsuciți *sugiuc*. Or să se bucure.

— Ce treabă are maică-mea la sovietul sătesc ?

— Asta i-au zis și ei — de ce nu stă locului ? își trage, o clipă, răsuflarea. Vahan *gian*, strepezeala asta mi-a scos sufletu' ! Cică au găsit, în Japonia, o doctorie nouă, o bei și pe loc ți-o taie ca un cuțit, i-am zis ieri maică-tii să-ți zică, nu ți-a zis... ?

— De două luni n-am mai văzut-o pe maică-mea. O să mă interesez ce doctorie e.

— Să trăiești ! Sun eu acu' la primărie și-o trimit acasă.

— Mulțumesc, unchiule Arakel.

Mă uit la ceasul mamei. Peste două ore, trebuie să fiu la spital. E o zi obișnuită, nu există nici un caz complicat, dar trebuie să mă duc. Nu știu de ce, în mod automat, deschid radioul : știri din străinătate, ia să ascult un pic. Brusc, mi-o imaginez pe soră-mea, nu, doar corpul soră-mii, fără cap, un corp tăcut, lipsit de apărare. Radioul nu mă ajută, continui să văd corpul soră-mii și tristețea se revarsă peste mine ca dintr-o stropitoare. De unde s-or fi trezit tristețile astea adormite,

de ce, dintr-o dată, au început să ticăie amintirile, ca mecanismul unui ceas ? Pe fetița mea, am botezat-o cu numele soră-mii, al cărei chip s-a pierdut, s-a dizolvat în tristețea vremii. Dar, de cîte ori o chem pe nume pe fetița mea, îmi dau eu seama, oare, că e numele soră-mii ? Ce știu despre maică-mea, care trăiește și pe care o văd la două, trei luni o dată ? Mă taie, pe dinăuntru, ceva ascuțit ca un bisturiu, și mă apuc să studiez cu atenție fotografia maică-mii. E o poză de tinerețe, s-a fotografiat cu tata, la Erevan, tata e nebărbierit, maică-mea pare fericită. În poză e fericită : ce le face fericite pe mame, ce le face nefericite ? Astea-s taine de nepătruns, fiindcă zac îngropate în inimile lor. Să zicem că n-am mai stat de vorbă cu mama, pe-ndelete, foarte de mult : vin pentru zece, cincisprezece minute, mă uit repede la ceas, îi dau bani mamei, uneori îi aduc pantofi sau haine, și adesea mă amărăsc că nu se bucură de toate astea. Nici măcar nu le prea poartă. Acum doi ani, i-am luat o blană foarte bună. „La ce ai dat o groază de bănet pe asta ?“ A fost nemulțumită, dar am ghicit că s-a și bucurat. Blana, nou-nouță, atîrnă în șifonier. Abia dacă o fi îmbrăcat-o de vreo două ori, și asta atunci cînd s-a dus la oraș. La început, mă necăjeam, mai apoi, însă, am înțeles că maică-mea nu vrea să poarte în sat blana cea scumpă, dar mi s-a povestit că, în schimb, uneori îi cheamă pe vecini, își cheamă rudele, să le arate blana, vezi Doamne, uitați ce fecior am... ! Doar într-un rînd, cînd era asta ? maică-mea a plîns, și-a blestemat norocul, după care a rostit o frază ciudată : „Cîteodată, mă gîndesc cu ce-oi fi greșit eu, de m-a pedepsit Dumnezeu ? Taică-tu a murit, soră-ta, frate-tu mai mare la fel, am rămas singură cuc. În timpul războiului, duceam vin la Aparan [1], ca să vă țin pe voi, mai amestecam și apă în vin. Poate, pentru asta mă pedepsește Dumnezeu ! Da' asta a fost după moartea lu' taică-tu, nu m-ar fi lăsat el să plec de-acasă și să vînd vin...“.

Din fotografia decolorată, tata mă privește păros și blînd. Acum, eu sînt cu trei ani mai mare ca tata. Pe băiatul meu, l-am botezat cu numele lui taică-meu, iar eu port numele bunicului meu, așadar tatăl meu a renăscut, ca să zic așa, cu numele de botez, numele patronimic și numele de familie. Dar ce legătură are feciorul meu cu bunicul ? ! Nici una. „Numele meu miroase a naftalină, a zis, odată, pușlamaua. Lumea-i

[1] Comună de tip urban în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

plină de nume moderne, și voi... De unde mi-ați găsit numele ăsta, de la Consignația ?“ I-am pleznit, atunci, o palmă zdravănă obrazniculuí, iar a doua zi i-am cumpărat un casetofon japonez ; întotdeauna îmi amintesc de asta ca de o mostră de sclavie.

Amintirile mi se deșteaptă, parcă, la niște semnale tainice. Era în timpul războiului, stăteam la coadă pentru pîine, tocmai se descărca pîinea și, deodată, un puști de vreo 14—15 ani a furat o pîine și a fugit. Au alergat, după el, vînzătorul, un milițian, cîțiva cumpărători din rînd. Și eu. În cele din urmă, băiatul a fost prins, dar — ciudat lucru — nu mai avea pîinea. În timp ce alerga, în cîteva minute, mîncase toată pîinea. Uluiți, încremeniți, îl priveam cu toții pe băiat — vînzătorul, milițianul, cumpărătorii. Băiatul stătea cu capul plecat, neajutorat, ochii, însă, îi ardeau : mîncase, mîncase, mîncase pîine, pîine caldă, proaspătă, un kilogram de pîine... Cînd am venit acasă și i-am povestit, mama a izbucnit în plîns : bietul băiat, a zis ea, să-l fi adus acasă, îi dădeam să mănînce, mîncare caldă, gătită, trebuia să-l aduci acasă...

...Vin, apoi, și se așază lîngă mine, solemn, taică-meu, pe urmă, soră-mea, cumnatu-meu Harutiun [1], care n-a mai înviat, fetița soră-mii, care vine ciripind, pe urmă fratele meu mai mare, pe urmă, nu știu de unde, băiatul care furase pîinea, îi văd distinct pe toți, pe fiecare în parte, mă văd și pe mine, desculț și amărît, o văd pe maică-mea cu zîmbetul ei fericit, între pereții întunecoși ai unui studio fotografic de acum patruzeci de ani. Apoi, pe unul dintre scaune, se așază, binecrescută, feminină, domnișoara pariziană Marie. Dar, în locul tuturor acestora, vorbește radioul, transmițînd știri din străinătate. Cîte minute durează viziunea asta ? Mama trăiește zi de zi în lumea asta de viziuni... Singura casă adevărată a mamei... De ce îmi sună în urechi, deodată, vorbele soției mele, Ana ? „Ți-ai lăsat mama singură, neajutorată, acolo, la țară, singură cuc, încearcă măcar o zi să trăiești ca ea, îți pierzi mințile...“ Mama — singură... ? Zîmbesc amar : sub sticla de pe ușa șifonierului, sînt adunați toți, acolo e casa mamei ; avem noi, Ana, o casă ca a ei... ?

Trebuie să plec. Pînă găsesc un taxi, pînă ajung la oraș... Închid ușa șifonierului cu o neobișnuită tristețe, mă uit cu tristețe la telefonul mut, din material plastic, mă uit afară, pe fereastră, la cerul de toamnă curat ca o rană spălată.

---

[1] Nume propriu masculin armenesc, traductibil prin *Înviere*.

Nu-mi dau seama de ce, găsesc cu greu cheia casei maică-mii în legătura mea de chei, deși este singura de culoare galbenă. O găsesc, o vîr încet în broască și, chiar în clipa aceea, sună telefonul. Calm, fără grabă, întorc de trei ori cheia în broască, apoi împing ușa s-o încerc — s-a închis ? ....Iar telefonul, răbdător, continuă să sune. Pesemne, e Arakel, ori maică-mea, pe care, în sfîrșit o fi găsit-o Arakel.

CHIBRITURI

AVEA ȘAPTEZECI ȘI UNU DE ANI, trăise singur-singurel, se pare că n-avusese nici o rubedenie în oraș. La înmormîntare, era lume puțină, în special colegi și vecini. Mai rămăseseră două ore pînă să se ridice sicriul, cînd a sosit fiul de la Makhacicala[1], avionul aterizase mai întîi la Tbilisi, apoi Erevanul iarăși nu primise, zburase la Baku, abia pe urmă din nou la Erevan...

Era un bărbat cam la vreo patruzeci de ani. Cînd s-au întors acasă de la cimitir, a întrebat : „Cine a făcut cheltuielile de înmormîntare, cui trebuie să-i plătesc ?“ „Nimănui, a zis doamna Mariam. Răposatul avea bani depuși la C.E.C., din ei am cheltuit, a mai rămas ceva și pe carnet. N-are nici o datorie la nimeni.“ „Bine, făcu fiul, le-a rînduit bine tata, pe toate.“ S-au așezat la masă vreo cinci, șase inși, fiul răposatului a umplut paharele, au băut. Au început să vorbească de una, de alta. Au golit și al doilea rînd de pahare. Fiul nu-și văzuse de douăzeci de ani tatăl : plecase la armată, apoi se-nsurase și rămăsese la Makhacicala. „Nevastă-mea nu se simțea bine, are diabet, pe băiatu-meu l-am botezat *Ghegham*, da-i zicem *Guguș*, *Ghegham* nu sună prea frumos.“ *Ghegham* îl chema și pe răposat, iar Guguș, după cum spunea fiul răposatului, are șaisprezece ani. „Anul ăsta, termină liceul, zi și noapte învață, seamănă tare mult cu bunicu-său, n-a mai apucat să-l vadă.“ Andranic, Serob, Beniamin, doamna Ma-

[1] Capitala R.S.S.A. Daghestan.

riam au stat vreo patruzeci de minute cu fiul răposatului, au tăifăsuit vrute și nevrute, apoi s-au sculat. „Venim mîine, pe la unu, a spus doamna Mariam, trebuie să mergem la cimitir, așa se cuvine."

Ușa s-a închis și fiul răposatului, pe care-l chema Vardan, iar numele de familie — Eranosian, a rămas singur în camera tatălui său. A mai băut un pahar, vodca era bună, s-a uitat la etichetă — „Extra". Taică-său se schimbase, era de nerecunoscut, dacă nu i s-ar fi spus, nu și-ar fi dat seama că-i el, nasul i se ascuțise, pometii îi ieșiseră în afară, era proaspăt ras, îi tăiaseră fața în cîteva locuri. Părul îi era complet albit, încercă să-și aducă aminte cînd avusese ultima oară taică-său părul negru. Ultima oară, l-a văzut pe taică-său în martie cincizeci și doi : maică-sa murise înainte de-a pleca el în armată, așadar în martie cincizeci și doi taică-său avea părul negru. Se sculă de pe scaun, se așeză în fotoliu, un fotoliu vechi, cu arcurile slăbite, era comod. Ce poză e pe perete ? Ochii i se închid, dar el se scoală : i se părea cunoscută fotografia. Bineînțeles, el era — în uniformă de sergent, le trimisese poza din armată. Se cufundă iar în arcurile slăbite, îl fură somnul. Cînd se trezi, în cameră era întuneric, la început nu pricepu nimic, apoi se dezmetici, se sculă, găsi pe pipăite comutatorul și aprinse lumina. Încăperea se însufleți. Pe masă, nu mai rămăseseră decît sticla de vodcă, paharul lui, ceva murături. Cine strînsese restul ? Aha, doamna Mariam, va să zică băuse, nici măcar nu-și mai amintea că doamna Mariam strînsese masa. Mai rămăsese ceva vodcă în sticlă, o bău. În colț, se afla o masă hîrbuită, cu niște hîrtii și un abac pe ea. Ah, da, firește, în ultimii ani taică-său devenise casier, inițial fusese contabil. Vardan Eranosian se plimbă automat, de cîteva ori, prin camera tatălui său, își studie cu atenție poza de militar, lîngă care se afla poza maică-sii, are și el o poză de-asta, la Makhacicala, pe perete, acum va trebui să mărească și poza lui taică-său. Chiar mîine are s-o dea la mărit, se spune că la Erevan există fotografi buni. Lîngă ușa băii, e prinsă o hîrtie. Vru să citească. Nu reuși, încercă să citească literă cu literă : ăsta e *d*, ăstălalt *u*, și ăsta ? da, da, e *p*, mai departe *ă*. În sfîrșit, citi cuvîntul întreg : *după*. Apoi, tot literă cu literă, citi și celelalte cuvinte, le legă și înțelese propoziția : „După baie, stinge lumina". Era stinsă lumina. Pesemne că o stinsese taică-său, cine altcineva ? Aprinse lumina, intră, deschise robinetul. Apa curse șuvoi, la început ruginie, apoi curată. Se

văzu în oglindă : nu apucase să se radă de dimineață, observă un aparat de ras electric, își trecu palma peste față, nu-i nimic, o să se radă mîine. Apa rece îl trezi pe Vardan Eranosian, săpunul făcu spumă pe fața lui, și el îmbătrîni, semăna, acum, cu taică-său, ar fi observat și el, dacă n-ar fi avut ochii închiși și s-ar fi văzut în oglindă. Dar ochii lui erau închiși, iar el nu se privi în oglindă, nu află că seamănă cu taică-său. Cu ochii închiși, săpunit, începu să bea apă direct de la robinet. O făcea involuntar, de fapt voia să se spele pe față, dar, aplecat deasupra robinetului, bău din apa adunată în palmele făcute căuș, bău îndelung. Are să rămînă și mîine, iar poimîine are să zboare la Makhacicala, trebuie să-și cumpere bilet. În baie, era cam îngust locul, în schimb era curat, îngrijit. Și dintr-o dată, în locul acela strîmt, Vardan Eranosian se gîndi, pentru prima oară se gîndi în mod serios, cum a trăit taică-său, atîția ani, în singurătate. Se pare că fusese un om curat, emailul căzii strălucea, pardoseala era măturată, nimic nu prisosea. Iar el nu învățase nici măcar să se șteargă pe picioare înainte de-a intra în casă. Taică-său se supăra mereu, ba odată chiar l-a atins la fund, iar maică-sa tot spunea : „Nu-i nimic, Ghegham, curăț eu, nu-i nimic". Pe vremea aceea, locuiau în Cond [1], într-o casă veche, cînd ploua se făcea un noroi insuportabil pe străzi, de ce-o fi murit maică-sa așa de repede ? Spălat, împrospătat, se privi din nou în oglindă și se hotărî să se radă, pentru că avea de gînd să iasă în oraș. Acasă, în Makhacicala, se rade cu un aparat manual, dar o dată, nu-i nimic, poate să se radă și cu aparatul electric. Îl băgă în priză, începu să se radă, se opri la jumătate și se duse în cameră, deschise sertarul biroului. „Buletinul, actele, carnetul de economii sînt în sertar, își aminti vorbele doamnei Mariam. Comandase să-și coasă un palton, cam peste zece zile are să fie gata, chitanța e și ea în sertar". Uite buletinul, îl deschise, își recunoscu tatăl, era o fotografie veche, de vreo 15—20 de ani. Chiar fotografia asta are s-o dea la mărit. Citi : Eranosian Ghegham, născut în 1901, în satul Aghbiurac din provincia Erzrum. Pe unde-o fi provincia Erzrum ? Data decesului : 28 iunie. Azi e 30, adică acum două zile. Cauza ? Insuficiență miocardică, adică infarct [2], altceva ? Brusc, Vardan vru să fumeze, să bea,

[1] Cartier vechi în Erevan.

[2] Inadvertență aparținînd autorului : infarctul nu este identic cu insuficiența miocardică.

să plîngă ; nu făcu nimic din toate astea. Odată, taică-său se plînsese, într-o scrisoare, că suferă de inimă, îi scrisese numele unei doctorii pe care i-o prescrisese medicul. Lui Vardan i se păru că, pe vremea aceea, tatăl lui îl rugase să-i facă rost de doctorie, probabil că la Erevan nu găsise și s-o fi gîndit că i-o procură fiu-său. De ce i s-o fi părut asta ? În frigider, erau trei sticle de vodcă ; nu, n-are să bea. În Cond, era o biserică veche, în jur — morminte, ei, copiii, se jucau *de-a v-ați ascunselea* printre ele, dar numai ziua, seara le era frică. Deodată, auzi dangătele subțiri, ireale, ale clopotelor, probabil că biserica e demolată, de ce și-o fi amintit... ?

*

Biserica, n-o dărîmaseră, însă dintre pietrele de mormînt nu rămăseseră decît vreo cîteva. Mai erau în picioare și unele dintre casele vechi. Casa lor nu mai exista, și nici strada : mîndre, singuratice, pe locul acela se înălțaseră patru blocuri înalte, din beton. „Noi sîntem un popor de cioplitori în piatră, își aminti vorbele tatălui său, ne place să ne războim cu piatra.“ Iar acum, se fac clădiri din beton placat cu dale de tuf, arată bine. De pe înălțimea Condului, contemplă îndelung orașul necunoscut. Odată, citise în „Ogoniok“ că Erevanul este unul dintre cele mai frumoase orașe din lume, articolul era scris de un arhitect armean. „Da' lăudăroși mai sînt compatrioții tăi ! glumi fără răutate nevastă-sa. Du-mă să văd măcar o dată, ori ți-e teamă că te prind cu minciuna ?“ Fiu-său, Ghegham, căruia îi spun *Guguș*, i-a replicat maică-sii : „Așa scrie și în manualul nostru de geografie“. Ia să vedem, e, într-adevăr, frumos Erevanul ? Acum, nu se văd decît luminile — strălucitoare, multicolore. Chiar îi ceruse o doctorie, taică-său ? Cum de nu pricepuse, atunci ? Un trecător spuse ceva în armenește. Vardan Eranosian zise : scuzați, n-am înțeles. Trecătorul repetă în rusește cele spuse. „Nu, n-am chibrituri, îmi pare rău, nu fumez.“ Trecătorul se îndepărtase fără să mai afle că el nu fumează, iar el ar fi vrut să mai spună ceva. E bine că taică-său a primit casă prin apropiere, era familiarizat cu cartierul acela, și apoi se afla în centru, se zice că Erevanul se-ntinsese mult. Încercă să găsească, printre lumini, noua casă a tatălui său, de unde ieșise ceva mai devreme, se uită la ceas — aproape unsprezece. Simți că obosise, bineînțeles că n-a găsit casa tatălui său. Hoinări îndelung în jurul bisericii, îi dădu ocol

de vreo cinci, șase ori. Trebuie să-l aducă odată pe Guguș la Erevan, să vadă, să se plimbe, în definitiv e orașul lui taică-său, al lui bunicu-său. Și Erzrumul,[1], unde se născuse tatăl lui, în ce parte o fi ? Nu reuși să stabilească. Probabil că-i spre Leninacan[2], dar ce contează ?! Se așeză pe o piatră de mormînt, obosise, umblase mult, la urma urmelor nu mai e tînăr, are patruzeci și patru de ani, suferă de astm, e bolnav de rinichi. Anul ăsta, Guguș absolvă liceul, trebuie să se hotărască ce-o să urmeze. Oare să-l trimită la Erevan ? se aprinse, brusc, o scînteie în creierul lui Vardan Eranosian, dar se stinse imediat : nevastă-sa n-are să-l lase și bine are să facă, păi cum să se descurce copilul, singur cuc, în orașul ăsta necunoscut ?! Biserica nu este prea veche, ori o fi renovată ? Ce bine ar fi să sune, acum, clopotele ! Turla mică, ascuțită, se profila pe cer. Dacă ar fi fost ziuă, de-aici s-ar fi văzut Araratul[3], își aminti el, după care porni încet în jos, pe strada îngustă, în pantă. Bine că au asfaltat-o, se gîndi, nu se înglodează pe timp de ploaie.

*

De la cimitir, s-au dus de-a dreptul la cramă. Andranic a insistat să nu meargă acasă, mai bine să se așeze undeva, la taclale. Doamna Mariam n-a venit, erau patru cu toții. Crama se afla la subsolul unei clădiri vechi, cenușii, au coborît pe o scară îngustă, spiralată. Înăuntru, era un fum de-l tăiai cu cuțitul și o gălăgie de nu te auzeai. Undeva, prin fumăraie, trebuie să fi fost orchestra care se auzea de-aproape. Mesele erau grosolane, scaunele — la fel. „Aci ai să te simți mai bine, îi zise Beniamin lui Vardan Eranosian, am fost de vreo două ori cu taică-tu. Iaca, la masa aia am stat ultima oară.“ Masa, din păcate, era ocupată, s-au așezat două mese mai încolo. Vardan Eranosian s-a obișnuit cu fumul, a privit în jur, i-a văzut pe muzicanți, care aveau o masă pusă cu mîncare și băutură, și s-a mirat. Ospătarul le-a adus o carafă de vin, de-ale gurii, iar Andranic a toastat : „Să bem pentru Ghegham, pentru fratele nostru mai mare, fie-i țărîna

---

[1] Oraș în Armenia Apuseană, astăzi centrul administrativ al vilaetului omonim din Turcia.

[2] Oraș în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

[3] Masiv muntos în Armenia Apuseană (astăzi, în Turcia), cu două vîrfuri : Araratul Mare sau Masis (5 165 m) și Araratul Mic sau Sis (3 925 m).

ușoară". Apoi, se-ntoarse spre Vardan Eranosian : „În amintirea tatălui tău". Și-au apropiat și ceilalți paharele, dar nu s-a auzit nimic, și-au ciocnit doar degetele. Vardan Eranosian a băut, a spus ceva, probabil „mulțumesc, să fie primit". „În ziua aia, cînd stăteam acolo, la masă, Ghegham a băut mult, își continuă Andranic relatarea. Am băut și în sănătatea ta, Vardan, te-a lăudat, a zis că are nepoți, p-ormă a plîns." „Avea inima slabă, adăugă Serob, era mai mare ca mine cu patru ani, da' parcă el era ăl mai mic, dacă vedea un scaun, zicea șezi tu, scăpăra chibritu' și mai întîi îmi aprindea mie țigara." „Nu fuma, spuse Andranic, cît despre băutură, așa, din cînd în cînd, da' cînd bea, bea temeinic." Vardan Eranosian îi privea atent pe bărbații de lîngă el, despre care nu știa nimic pînă ieri, iar acum păreau să fie prieteni din copilărie. Vru, dintr-o dată, să spună ceva serios, important, camarazilor tatălui său, dar nu-și găsi cuvintele în armenește : „Mă iertați dacă n-am să pot vorbi armenește..." „Vorbește, Vardan *gian,* îi zise Beniamin cu tonul tatălui său, poate și cu cuvintele lui Ghegham Eranosian. Vorbește, descarcă-ți sufletu', nu te sfii, te-nțelegem." Vardan Eranosian nu băuse decît două pahare, dar nu reuși să rostească ceva cu cap și coadă. Ridică paharul în sănătatea prietenilor tatălui său — Andranic, Beniamin, Serob. „Ai sărit rîndu', îl mustră, nemulțumit, Andranic, acu' trebuia să bem în sănătatea ta." „Nu-i nimic, zise Beniamin, pesemne tot cu tonul lui Ghegham Eranosian, lasă-l să vorbească, să se descarce." Vardan, însă, nu continuă, îi privi, cu paharul în mînă, lung, pe cei trei bărbați, camarazii tatălui său, și bău pînă la fund. „Într-o zi, aveam nevoie de bani, povesti Andranic, vroiam să cumpăr mobilă pentru zestrea fie-mii, aveam cinci sute, îmi lipseau cinci sute, m-am dus la Ghegham. Era zi de leafă, Ghegham tocmai venise de la bancă și scotea banii, ca să-i împartă. I-am zis — Ghegham, dă-mi cinci sute împrumut pentru o zi, mîine ți-i aduc, fac rost de undeva. M-a-ntrebat pentru ce-mi trebuie, s-a gîndit un pic, p-ormă a numărat cinci sute și mi i-a dat. «Am să zic că n-am primit banii. Dacă-i dau unuia și nu le dau celorlalți, nu-i în regulă. Să nu zici nimic, nici tu.» Am cumpărat mobila, fie-mea s-a bucurat, da' cînd să-i dau înapoi datoria, Ghegham se-ntristase. «Știi, n-am făcut bine, mi-a zis el, i-am înșelat pe oameni, acum, la bătrînețe. Trebuia să le spunem adevărul.» Dac-am văzut că pusese atîta la inimă, i-am adunat pe oameni, uite-așa și-așa a fost, s-au distrat cu toții,

au rîs, da' Ghegham nu s-a-nseninat. «Nu trebuia să-i înșel.» Uite-așa un om era." Andranic căscă lung și Vardan nu înțelesese o mulțime de cuvinte, dar îi ghicise gîndurile și bău cu el. Serob, care era cel mai tînăr dintre cei trei, cam de-o vîrstă cu Vardan, bea mai puțin. „Sufăr cu stomacu', se justifică el lui Vardan Eranosian, mai ales vin n-am voie, eu beam încet-încet o sută cin'zeci de vodcă, iar taică-tu nu bea deloc vodcă." „Zi și tu ceva, Serob, interveni Beniamin, cît nu s-a terminat vodca, mai ales că răposatu' te-ndrăgea tare mult." „Îmi dădea mereu cu împrumut, am mulți copii, vedeam cîte ceva, da' n-aveam bani să le iau. În caietu' de datorii, pe-o pagină era numele meu, cînd dădeam înapoi mă ștergea, după aia îi ceream iar. «Armeanu' trebuie s-aibă mulți copii, zicea, tu să fii sănătos, eu tot îi cheltuiesc, ia-i și cumpără copiilor ce le trebuie, ia. Ochii copiilor de armeni trebuie să se satureze.» Să bem în sănătatea lui." Muzicanții nu mai cîntau, acum discutau și rîdeau între ei, fumul se-nălța vălătucindu-se și acoperind tavanul. Vardan Eranosian spuse brusc: „Știți, doamna Mariam mi-a zis că, pentru cheltuieli, ați scos banii de pe carnetul lui, da' m-am uitat, banii-s la locu' lor. Eu, mîine, mai sînt aici, am să-i scot să vi-i dau, vă rog..." Cei trei bărbați îl priviră mirați și cam mîhniți pe cel de-al patrulea bărbat. Îl priviră poate preț de-o clipă, poate o jumătate de oră, părea că fumul se risipise în cramă și era o dimineață limpede, transparentă. Beniamin spuse : „Să bem în sănătatea lu' Vardan al nostru, în sănătatea familiei lui, a copiilor lui". „Să bem, încuviință Andranic. Ghegham vorbea întruna de nepot-su, zicea că băiatu' îi poartă numele, așa-i ?" Vardan Eranosian se uită cu ochi tulburi la prietenii tatălui său și rosti mecanic : „Așa-i, da' noi îi zicem *Guguș*". „Tare îl mai iubea pe nepot-su, continuă Andranic, îi păstra poza în safe. «N-o am decît pe asta, mi-e teamă s-o pierd, a zis într-o zi. Să mă pomenească Ghegham», sau Guguș, cum îi spuneți voi." „Era cu patru ani mai mare ca mine, o ținu pe-a lui, Beniamin, da-mi dădea mie scaunu', îmi aprindea mai întîi mie țigara." „Nu fuma — Serob parcă descoperise, deodată, ceva —, el nu fuma, da' avea mereu chibrituri la el. Într-o zi, l-am întrebat, a zis «pentru un fumător, chibritu' e-o comoară, se-ntîmplă, oameni sîntem, să n-aibă unu' chibrit și să-mi ceară. Le țin la mine și, la nevoie, pot să-i dau, ce-are să fie ? e-o nimica toată un chibrit...»."

În cramă, era un fum mohorît, o gălăgie mohorîtă, o tristețe mohorîtă.

În avionul care-l ducea înapoi, la Makhacicala, Vardan Eranosian se gîndi că taică-său avusese o viață frumoasă. Își propuse să vină la parastasul de patruzeci de zile și să se înapoieze cu trenul, să ia lucrurile lui taică-său, de vreme ce trebuie să elibereze locuința, doar trebuie s-o lase goală, nu ?

Avionul zbura deasupra norilor și, deodată, norii se asemuiră cu fumul mohorît din cramă, care, aseară, învăluise tavanul, numai că norii se aflau dedesubt, pe cînd fumul se înălța, ieri, deasupra.

CÎTEVA ORE DIN VIAȚA LUI VAHAN SAROIAN

ANNA PLÎNGE ÎN BUCĂTĂRIE. Cufundat în fotoliul moale, uzat, mă uit la televizor : în fiecare zi, îmi propun să nu mă mai uit la emisiunile astea, una mai nesărată ca alta, dar tot o fac. Vin acasă de la spital, ca o colecție completă de oase frînte, și nu mai sînt bun de nimic. Plînsul Annei ajunge pînă la mine, din păcate nu se mai oprește, măcar dacă ar plînge mai încet ! Mama neveste-mii (cuvîntul *soacră* e-atît de compromis de anecdote, încît nu-mi place) e internată la noi, în spital, la cardiologie. Cît mai are de trăit ? ! Ieri, a fost consiliu, m-am dus și eu. Profesorul Zarian m-a consolat bătîndu-mă pe umăr, neajutorat, iar docentul Vemian, care-i un cinic remarcabil, mi-a șoptit pe coridor : „Ai scăpat de soacră-ta, am rămas noi". Pe ecranul de sticlă, un poet sătul, cu privirea goală, citește tărăgănat, pesemne că e creația lui — tristețe, dor, dragoste neîmpărtășită... A cui o fi tristețea, al cui o fi dorul, că le-a luat asupra sa și nu le mai înapoiază ? Abia de-o avea tristețe personală, dar locuință personală precis are. Puțin mai tîrziu, are să se ducă acasă, are să facă *khorovaț* [1], sau are să i-l facă taică-său, are să bea treizeci de sticle de bere, apoi are să ia o carte a unui poet european, are să cadă în fotoliu și... are s-adoarmă. Dacă aș fi avut o locuință mai mare, n-aș fi auzit plînsul neveste-mii, ea s-ar fi dus în camera din fund, ar fi plîns după voia inimii, însă tot ce am e o cameră strîmtă și o bucătărie. Bucătărie, adică loc pentru

[1] Frigărui, în principal din carne de oaie, alături de care se frig și bucăți de ceapă, roșii, vinete etc.

meditație — asta-i vorba lui Vahe, singurul din clasa noastră care a ajuns scriitor, ce-o fi scriind Vahe ? Într-o zi, va trebui să-mi fac timp, să-l citesc. Noi gîndim în bucătărie, în timp ce mîncăm, pretinde Vahe, dacă gîndim, atunci cînd fiecare e cu gîndurile lui, dacă... are. Așa o fi, chiar dacă și Vahe e cinic. Soacră-mea e o femeie de treabă, de mult învățată și împăcată cu suferința. Or trece anii. În bucătăria strîmtă sau încăpătoare a unei alte locuințe, are să plîngă fiica mea, cînd o fi să mor eu, iar ginere-meu, care nu știu cine are să fie, în vremea asta are să joace șah cu vreun prieten sau, tolănit în fotoliu, are să se uite la televizor, la vreo emisiune stupidă. Nimic nou sub soare și nimic vechi, dacă dai de-o parte ghicitoarea numită *sentiment,* de care vrem cu toții să ne eliberăm. Chiar Anna, care plînge acum — maică-mea e bolnavă de două săptămîni, locuiește la două străzi de noi, și ea nici măcar nu i-a dat un telefon, nu mai zic să se fi dus s-o vadă. Ne înrăim. Ne-nrăim încetul cu-ncetul. Fiul meu se joacă în curte sau, ascuns în vreun gang, fumează împreună cu prietenii lui, fata mea doarme, ferice de ei ! Poetul cel sătul și trist probabil că a ajuns acasă, s-a tolănit mulțumit în fotoliu, pînă i-o face taică-său *khorovațul,* iar pe ecran e un meci de hochei, asta-i ceva mai bine. Sună telefonul. Nu răspund. Anna intră în fugă.

— Tu n-auzi ?

— Dacă-ntreabă de mine, nu-s acasă.

Anna ridică receptorul.

— Nu-i acasă, îngaimă fără convingere, încă n-a ajuns acasă. Nu știu. Imediat ce vine, să sune la spital ? Bine, am să-i spun.

Pune receptorul la loc, iese, pesemne ca să-și continue plînsul pe care i-l întrerupsese telefonul. Ceva mai tîrziu, o să telefonez, sau, poate, n-o să mai telefonez, n-au decît să găsească pe altul, de pildă pe profesorul Rștuni. Îmi imaginez fața rotundă, mereu proaspăt rasă și mulțumită a lui Rștuni : aduce destul de bine cu un profesor, mai ales cînd își pune ochelarii și își îmbracă halatul alb ca neaua, impecabil călcat. Cîteodată, mi se pare că nu-i om, ci un ficus : luxuriant, veșnic verde și... neroditor. Lucrăm împreună de cinci ani, dar numai de vreo două ori a operat, întotdeauna nu face decît să asiste, e rugat, de fiecare dată, să opereze el, iar mulțumirile îi sînt adresate lui, doar e profesor, nu ? cît despre noi, sîntem niște negri. Lui Rștuni i se atribuie o cugetare cam impertinentă : „În clinică nu-i necesar decît un cap, restul sînt mîini...". Capul, bineînțeles, e el, iar mîinile, firește,

sîntem noi. Ieri, l-am operat pe cel de-al o mie două sute optsprezecelea pacient al meu. Țin socoteala cu grijă, poate, într-o bună zi, mi-o fi de trebuință. Gurile rele povestesc că, într-o noapte, profesorul Rștuni ar fi avut un vis ciudat — se făcea că, venind la spital, găsise toate posturile din secția sa distribute conform meritelor reale ale oamenilor. „Dumneavoastră ce erați, profesore ? l-ar fi întrebat unul dintre medici și tot el ar fi răspuns : pesemne că infirmier-șef.“ „Visul“ ăsta e dinainte de venirea mea, dar medicii vechi îl povestesc fiecărui nou chirurg încă din prima zi. Bietul Rștuni, o fi știind de „visul“ său?

— Ai să mănînci ? mă-ntreabă, din bucătărie, nevastă-mea. Să-ncălzesc ?

— Puțin mai tîrziu, Anna.

Perspectiva mesei mă face, într-un fel mai bun, eu însumi sînt plictisit de pornirile rele, iscate în mine. Se cuvine s-o mîngîi pe Anna, să găsesc vorbe duioase, potrivite, să mă scol... ? Încă din ziua nașterii sale, omul se războiește ca să se satur — la început cu maică-sa, apoi cu lumea. Cu lumea se războiește îndelung, pînă la ultima suflare. Să mă duc să-ncălzesc mîncarea, s-o oblig pe Anna să mănînce și ea ceva. Pe ecran, hocheiștii se bat în lege, arbitrul, care seamănă cu o zebră, fluieră în disperare, străduindu-se să potolească spiritele încinse — la urma urmei, și hocheiul e o luptă pentru îndestulare. Iar își înalță capul pornirile rele din mine. Nu-i iubesc decît pe pacienții mei — omul e culcat în fața ta neajutorat ca un copil, cu ochii ațintiți pe chipul tău ca la Dumnezeu. Mai cu seamă pe masa de operații, înainte de anestezie — cu cîtă speranță îi sclipesc ochii ! Îmi plac clipele astea. În momentele alea, mă iubesc pe mine însumi, devin bun și puternic, capăt încredere în mine, creierul mi se curăță de toxine, mă uit fără ranchiună chiar și la profesorul Rștuni, dacă se află lîngă mine. De ce nu m-oi fi făcut scriitor ? aș fi operat, ca să zic așa, sufletele oamenilor : n-ar fi curs sînge, nu aș fi fost învinuit pentru morțile oamenilor, aș fi apărut la televiziune, m-aș fi dus prin străinătăți. Însă, nu știu de ce, de fiecare dată cînd termin o operație, imediat, parcă sub puterea unei vrăji, devin același dinainte — irascibil, nemulțumit și tăcut. Într-o zi, i-am spus feciorului meu că banii pe care-i primesc sînt o nimica toată față de pătimirile mele : mă chinuiesc mai rău decît cineva care ar face cea mai grea muncă fizică și tac în fiecare zi ori spun exact pe dos față de ce gîndesc. „E amară pîinea mea, am zis eu, într-o bună zi ai să pricepi.“ Nu cumva mă inventez pe mine însumi ? Poate că

eu sînt doar cel care operează încordat ca un arc, transformat într-o mașină gînditoare, iar restul nu sînt decît invenția mea ? Poate că sufăr și eu pentru mama neveste-mii, poate că-l iubesc chiar și pe Rștuni. Nu știu. Mi-amintesc de unul dintre pacienții mei, chipul lui mi s-a întipărit și mi-a rămas în memorie. Era bătrîn, pe moarte, eu îi ștergeam cu batista transpirația de pe frunte. „Mulțumesc, doctore, a zis el, mulțumesc.“ Și a murit. Înțelegeți, pînă și cu o clipă înainte de a muri a simțit nevoia să-mi mulțumească pentru un fleac. Omul ăsta îmi încurcă mereu socotelile.

Închid televizorul.

— Nu se putea să nu-nchizi... ?

E fiu-meu, a intrat roșu tot, transpirat.

— Deschide-l singur, doar ai mîini !

— Aa, da, mîini de chirurg ! Îți pare rău... ?

Apăs automat pe buton și ecranul se luminează imediat, n-apucase să se răcească. Deodată, mi se urcă sîngele la cap :

— Ți-e lene să te-apropii ? Se pare că vă e lene pînă și să trăiți...

Închid și mă duc la bucătărie. Băiatul se uită prostit la mine. Mi-amintesc că n-are decît cincisprezece ani. Ne-nrăim încetul cu încetul. Ba nu, chiar destul de repede.

— Hasmic doarme, îi spun, să nu faci gălăgie.

— Iar te-ai legat de copil ? mă-ntreabă Anna.

Asta nu-i casă, e iad. O, cum visez la o insulă nelocuită ! Nervii mi s-au transformat în corzi întinse, prin care, zi și noapte, trece curentul : cui îi dau lumină, cui îi trebuie curentul ăsta și ce inimă poate rezista la încordarea asta necruțătoare ?

— Copilul ăla, mîine-poimîine, are să ne scuipe în față, îi răspund eu cu răutate. Mîine-poimîine, are să-nceapă să se radă și se lenevește să-ntindă mînă la un metru...

Anna are pleoapele înroșite, așa cum stă în fața mea pare o femeie bătrînă, dărîmată, dar, vreau-nu vreau, e omul cel mai apropiat de mine, chiar dacă acum mi-ar fi greu să răspund — oare o iubesc, sau asta a fost tare de mult ? Mi-o închipui cum o s-arate peste cîteva zile, prăbușită peste sicriul maică-sii, și imaginea asta mă-nmoaie de tot. De ce, pentru toate eșecurile noastre, ne place să ne răzbunăm pe oamenii apropiați nouă ? Anna stă pierdută la fereastră, pe masă au rămas mîncarea, pîinea, apa minerală. E pusă doar o farfurie.

— De ce... nu mănînci ?

— Am să mănînc cu copiii, spune ea încet.

Încercăm, oare, să pricepem ce se petrece în sufletul omului care suferă lîngă noi, încercăm să ascultăm spusele lui, tăcerea lui ? Puah ! s-a umplut lumea de filozofi, de filozofi inutili, gratuiți : mai întîi, ne otrăvim unul altuia viețile, apoi ne analizăm, înainte de oricine pe noi înșine. Și fiecare dintre noi, bineînțeles, își găsește justificare deplină, sută la sută.

— Profesorul Zarian a spus că maică-ta are inimă de fier, e un mecanism pe cinste, are să reziste și o să funcționeze încă multă vreme.

Privirea Annei se agață de buzele mele : cum i s-a trezit speranța în ochi, cu cîtă duioșie se uită la mine ! Continui să inventez, înșir termenii medicali unul după altul, dau denumiri de medicamente noi, care, chipurile, ar putea fi de folos, dacă le-am putea procura. Și am să le procur. Am să le procur neapărat.

— De ce-ai tăcut ? mă-ntreabă ea deodată. De ce n-ai spus nimic pînă acum ?

Am căzut în cursă, e limpede, dar adevărul nu-i valabil decît pentru medic, nu și pentru pacient sau pentru rudele lui. Iar crucea medicului este să creadă pînă în ultima clipă că îl poate salva pe pacient.

— Am vorbit, am rugat să se întrunească iar consiliul, mîine, rostogolesc bulgărele de zăpadă al minciunii mele, poate o să-i rog cu-adevărat ? ! Are să vină pînă și profesorul Dolanian, știi că am învățat cu el, o să vină, nu mă refuză pe mine.

Anna mă privește cu atîta drag, încît mă hotărăsc să-i telefonez imediat lui Suren, care, acum, se numește *profesor Dolanian,* o să sun la spital, poate că, într-adevăr, e nevoie de mine, și cînd ajung acolo intru la soacră-mea, stau un pic de vorbă cu ea, o liniștesc, cel mai ușor lucru e să păcălești un muribund, fiindcă acesta ține foarte mult să trăiască.

— Mănîncă, mă roagă blînd Anna, și eu, poate...

În mine, cum zic poeții, e o lume întreagă, se topește ceva, e o tristețe nemărginită. Nu pot să m-ating de farfurie, mă uit nepăsător, deznădăjduit, la bucățile de carne friptă, rumenite cu grijă, și, automat, iau o măslină, care se topește sub dinții mei, cu o amăreală plăcută. Nu știe nimeni cît de neajutorat este medicul, care, din păcate, știe tot și încă ceva pe deasupra. Îndeobște, toți oamenii sînt neajutorați și neștiutori unul față de altul. Nevastă-mea, de pildă : s-ar părea că trebuie să mă cunoască cel mai bine, am trăit cu ea vreo cincisprezece ani, am iubit-o, am avut momente de tandrețe, am discutat despre toate cele, ne-am mai și ciondănit, ne-am amărît ;

și toate astea ar fi trebuit să ne apropie, să ne facă lesne de înțeles, ca niște cărți deschise. Tristă autoamăgire ! În clipe de amărăciune, de răutate, părem străini, parcă n-am ști nimic unul despre celălalt. Vrem, cu toții, să ne arătăm victorioși, și unde ? pe frontul luptei împotriva celorlalți ; pînă și în fața celui mai apropiat om ne e teamă să apărem slabi, lipsiți de apărare. Și ne ascundem, intrăm în teaca noastră, care se îngroașă, îmbălsămînd, strat cu strat, sufletul nostru meschin.

— Dolanian e un vrăjitor, zic eu. Cum o fi ajuns așa departe, afurisitul ? ! A absolvit numai cu note de trei [1]...

— Dolanian e un vrăjitor. Anna îmi repetă vorbele, parcă pentru a se cufunda și mai adînc în speranța ivită pe neașteptate, și deodată încep să mă-ncred și eu în fostul meu coleg. Mănîncă, Vahan, mănîncă, probabil că nici micul dejun nu l-ai luat.

— Am mîncat, o liniștesc, deși nu băusem decît două căni de ceai. Cum merge Aram cu școala ?

— Merge, Vahan, învață. S-a-ndrăgostit de-o fată din clasa lui, Carine, o știi, a fost pe la noi de cîteva ori.

— S-a-ndrăgostit ? Am îmbătrînit, Anna...

Apoi, vorbim despre o sumedenie de lucruri fără însemnătate, ne descărcăm. Poate că vrem să fugim de clipa care bate lîngă noi, ca un ceas deșteptător. Ne temem de sonerie : la ce oră și-o fi pus destinul săgeata ? Anna îmi spune că are să mă scutească de toate treburile casei, doar să-mi termin dizertația, că trebuie să ne gîndim la locuință, copiii cresc, pomenește de mama, pe care ar vrea s-o viziteze. Vorbește molcom, uniform, și deodată simt nevoia să scot scrisoarea Alinei din buzunar și s-o citesc. Ce-o fi vrînd fata asta de la mine ? Mint, mă simt flatat în orgoliul meu, că nu m-a uitat și îmi scrie cu regularitate, chiar dacă eu nu-i răspund. Să ne-ntîlnim, oare ? Eu cred că ar veni la prima mea chemare. Mi-amintesc, cînd s-a însănătoșit și s-a externat, mi-a zis : „Doctore, o să am dreptul, într-o bună zi, să vă spun, pur și simplu, *Vahan ?*“ Anna vorbește și mă privește atent, și îmi pare, brusc, că nu vorbește, ci, cu voce tare, citește scrisoarea Alinei. O citește și, rînd cu rînd, o rupe și o arde pe aragaz.

— La ce te gîndești, Vahan ?

Pesemne că aparatul de raze Röntgen a fost inventat după modelul femeii.

— Nu știu, îi zic eu, nu știu, Anna.

---

[1] În sistemul de învățămînt sovietic, aprecierea cunoștințelor se face cu note de la 1 la 5, 3 fiind nota minimă de trecere.

— Ești consumat.

Mai întîi, se consumă sufletul, abia apoi trupul, dar cine observă cum se consumă sufletul ?

— Paruir a devenit ministru, spun eu. Colegul nostru Paruir Safarian, cine s-ar fi gîndit ?

— Paruir e băiat bun, spune Anna. Ar trebui să te bucuri.

— Mă bucur. Îți imaginezi ? Băiatul care distrugea totul în școală a devenit ministrul construcțiilor. Poate că primim și noi casă, chiar așa, copiii cresc, ne dau afară. Fiu-tu are să ne dea afară.

— Am să telefonez maică-tii, poate mergem mîine la ea, s-o vedem.

— Ar fi bine, încuviințez eu, am putea să mergem. Să telefonez și eu la spital. Numai de nu m-ar chema, sînt teribil de obosit.

„Profesorul Rștuni vă roagă să veniți imediat, aud glasul medicului de gardă. E un caz grav, ne pregătim de operație. Are să vină curînd și el."

— Parcă s-ar prăbuși lumea fără mine, bodogănesc eu. O să vin, vin puțin mai încolo. Trimiteți o mașină, dacă aveți...

— Du-te, Vahan, zice Anna, du-te.

Mă uit la nevastă-mea, mă uit la pereții casei.

Fă tot posibilul să fii fericit, iar dacă nu reușești, spune-ți că *ești* fericit. Toți oamenii de treabă fac așa, pentru că oamenii de treabă nu pot să fie cu adevărat fericiți. Cine a spus vorbele astea ? Le-am citit în vreo carte sau, poate, le-oi fi inventat eu ? ! Le-o fi scris vreun individ ratat, ca mine, căci, nu mă-ndoiesc, sînt un om de treabă, așadar nu pot să fiu fericit.

Mașina spitalului așteaptă la intrarea blocului. Șoferul a și aprins girofarul, peste puțin timp mașina are să șuiere pe străzile agitate ale orașului înserat, oamenii speriați or să fugă din calea noastră, privind doar o clipă, bucuroși că nu e pentru ei, apoi or să uite imediat, or să intre la cafenea, la cinema, or să continue să se plimbe, amînînd momentul întoarcerii acasă. Mă așez lîngă șofer, îl salut rece, fiindcă, în mod inconștient, mă blindez cu armura donquijotească a chirurgului. Dacă Rștuni a trimis mașina să mă ia, înseamnă că, într-adevăr, sînt trebuincios. Du-te, Vahan Saroian, luptă-te cu morile de vînt, du-te, poartă-ți crucea, căci ce poate fi ghicitoarea numită *fericire* ? nimeni nu știe, du-te pur și simplu la cea de a o mie două sute nouăsprezecea operație a ta.

O LUNGĂ NOAPTE ŞI O SCURTĂ DIMINEAŢĂ

1.

Lucrurile cele mai importante nu le-am învăţat de la nimeni. Alfabetul, care ne-a fost predat în clasa întîi, l-am fi putut învăţa şi mai tîrziu. Profesorul de aritmetică ne-a pus să-nvăţăm pe de rost tabla înmulţirii... cînd noi, în viaţă, urma să ne despărţim întruna de cei apropiaţi, de speranţele noastre, de anii trăiţi de noi... Ne-au învăţat istoria antică şi cea modernă, ei şi, ce-i cu asta... ?*

AM FI PUTUT şi-n ziua aceea să nu ne salutăm. Am fi putut să ne privim ori ba şi să trecem mai departe, cum făcuserăm cu două, trei zile înainte, cum am făcut ani de-a rîndul... Ne aflam, însă, într-un oraş străin, într-un hotel străin şi, pînă să fi intervenit chibzuinţa, ne-am salutat. Apoi, eu am urcat scara, iar ea a coborît şi a ieşit.

Cu ani în urmă, o iubisem.

După aceea, am pierdut-o.

La vîrsta la care îndrăgostiţii dintr-un oraş îşi trimit scrisori, se încred în vorbele şoptite în amurg şi consideră că ar fi o trădare să uite acele vorbe, ea îmi înşelase iubirea. Apoi, curînd, eu m-am căsătorit cu altcineva (acum, îmi explic că am făcut-o din amărăciunea pe care mi-a lăsat-o dragostea pierdută, dar pesemne că, pur şi simplu, la 23 de ani nu puteam trăi fără să sărut pe cineva şi fără să-i aud şoaptele de iubire...). Iar ea... a fost căsătorită de cîteva ori şi eu n-am mai aflat niciodată de ce mi-a înşelat dragostea. Felul în care mă iubise aducea foarte mult cu dragostea, de-aceea n-am înţeles nimic.

Pe urmă, ani în şir, n-am avut veşti despre ea decît pe căi ocolite, s-a întîmplat chiar, de cîteva ori, să ne-ntîlnim, după care am locuit pe aceeaşi stradă, foarte aproape unul de altul, şi ne vedeam zilnic. În toţi anii aceia, am păstrat ultimele ei scrisori, jurnalul meu, pe care încercasem să-l ard, însă focul se stinsese şi, nu ştiu de ce, abandonasem la jumă-

---

* Joc de cuvinte în limba armeană : verbul *bajanel* are dublul sens de *a împărţi* şi *a despărţi*.

tate incendiul meu sentimental. Printre hîrtiile mele, într-un loc numai de mine știut, păstram fotografiile noastre, cîteodată se-ntîmpla să le privesc : era ciudat, trecutul părea ireal și depărtat, deși nu mai exista nici măcar tristețe, nu mai exista nimic.

Și iată că ne-am întîlnit.

Amintirile astea au durat cîteva clipe, pînă am ajuns la etajul meu. Am cerut cheia de la recepționeră, mi-a zis :

— E-acasă.

Tolănit în fotoliu, Suren citește ziarul.

— Ai venit ? mă-ntreabă.

(Cît vorbesc în plus, oamenii !) Nu-i răspund și intru în baie. Încep să mă rad, pe-ndelete, îndelung. Cînd fiică-mea are să-mplinească șaptesprezece ani, o să-i dau scrisorile noastre îngălbenite de vreme, și ea are să le citească, probabil, ca pe un roman medieval de dragoste, cu cavaleri și prințese... Pe ultima ei scrisoare, se mai văd și acum urme de lacrimi : era scrisă cu creionul chimic, iar eu am plîns cu adevărat citind-o (Doamne, chiar s-a întîmplat asta cîndva ? are să se amuze copios fiică-mea !). Aparatul electric de ras își face treaba cu un zgomot insuportabil (seamănă cu bărbierii autentici, care nu știu să-și țină gura), nu-l aud pe Suren, iar lui i-e lene să se apropie de baie, pentru asta ar trebui, mai întîi, să se scoale din fotoliu. De ce-o fi venit Lilit în orașul ăsta ? Probabil că participă și ea la consfătuirea pentru care ne aflăm aici și noi, eu cu Suren. În orașul ăsta rusesc vechi, cu biserici cu turle aurite, cu un aer și cu rînduri de mesteceni parcă scoase dintr-o acuarelă, mă aflu pentru prima oară : pînă acum, nu m-am plimbat decît vreo cîteva minute în jurul hotelului. Ea a absolvit liceul la doi ani după mine, și m-am mirat că s-a decis să se facă arhitectă. Ne cunoscuserăm cînd eu aveam optsprezece ani, iar ea — șaisprezece, și ne-am despărțit cînd eu aveam douzeci și doi, iar ea — douăzeci. Așadar, dragostea noastră a durat patru ani. Nu, hotărît lucru, trebuie să-mi rad barba, au și apărut fire albe (Suren le zice „albgardiști"), abia acum observ că s-au înmulțit, s-au răspîndit, încet-încet îmi acaparează toată fața. Dar nu, n-am să mă rad, toți cunoscuții or să mă-ntrebe „de ce te-ai ras ?", așa cum, cu trei ani în urmă, m-au asasinat cu întrebarea „de ce ți-ai lăsat barbă ?"... Mai bine să rămînă... În anii aceia, mai ales în primele luni, eu nu voiam, și, în prezența mea, oamenii au încetat să mai vorbească despre Lilit. E bună apa rece, mă spăl pînă la brîu, mă-nviorează. Mă gîndesc la tristețea omenească : nu merge, ce însemnătate are să te gîndești la tristețe ?

— Ascultă, aud, în sfîrșit, glasul lui Suren, nu cumva ai murit ?

— Nu, îi răspund, cred că n-am murit.

Suren e mai mare decît mine cu doisprezece ani și are trei băieți. S-a însurat de tînăr. Sînt vreo cinci, șase ani de cînd lucrăm în același atelier de arhitectură. Mă studiez îndelung în oglindă, îmi pieptăn barba. Dacă ar exista o „Consignație" pentru tristețe, să-și vîndă acolo oamenii tristețea, ce coadă ar fi, cîți oameni și-ar aduce tristețea ! Ar fi interesant de știut dacă s-ar găsi cumpărători... Mă pufnește rîsul.

— Suren !

— În fine...

— Știi la ce m-am gîndit ?

— La ce ?

— Mă gîndeam ce-ar fi să existe o „Consignație" pentru tristețe, să ne vindem acolo tristețea. Eu, unul, mi-aș vinde-o ieftin.

Suren mă privește cu seriozitate. Este unul dintre acele rare momente, în care el își dă seama de diferența noastră de vîrstă și regretă că au mai rămas doar cinci minute pînă să devină bunic. Apoi, adaugă : „Asta nu-i nimic, dar cînd mă gîndesc că o să devin soțul unei bunici, că alături de mine, pe pernă, are să doarmă o bunică, mă îngrozesc..." De data asta, mă privește peste măsură de lung, după care îmi zice :

— Să bem un păhărel de coniac.

— Să bem, încuviințez eu, să bem un păhărel.

Și bem toată sticla.

2.

...Și nu ne-a învățat nimeni, cum să-nțelegem tristețea celui de-alături, cum să ascultăm tăcerea, cum să suferim... cu demnitate. Ne-au lăsat să-nvățăm toate astea în mod autodidact, cum se spune.

E O NOAPTE DEASĂ.

Mașina merge cu viteza bîrfelor.

— Mergi mai încet, îl mai previne o dată pe șofer prietenul nostru rus.

— Drumu-i bun, mai bodogănește o dată șoferul, s-ajungem mai repede, să dormim...

Stăm tustrei unul lîngă altul, Suren e la margine. Nu reușesc să-mi dau seama cum s-a-ntîmplat. Ne-am întîlnit la prînz, pe neașteptate.

— Nu vă cunoașteți ? a-ntrebat Suren.

Am îngăimat ceva, că așa, din vedere, la Erevan ne cunoaștem cu toții. A îngăimat și ea ceva.

— Atunci, faceți cunoștință ca lumea, a zis Suren.

Și ea a fost obligată să spună :

— Lilit. Mă bucur.

Și eu am fost obligat să spun :

— Vahan. Mă bucur.

În pauză, ne-am plimbat tustrei, ne-am exprimat nemulțumirea că prea-i plictisitoare consfătuirea, am convenit că orașul e frumos, am discutat despre mîncarea proastă de la restaurant, că n-au bere, că ni s-a și făcut dor de casă, de Erevan. De cîteva ori, am privit-o pe furiș. O dată, am văzut că mă privește și ea pe mine.

Iar acum, mergem cu aceeași mașină. Prietenul nostru rus vrea neapărat să ne arate o biserică de lemn, după spusele lui — de o frumusețe rară, e drept, cam la vreo sută de kilometri, drumul e cam prost, dar... în biserică sînt trei icoane pictate de Andrei Rubliov.

— Mergem, da ? făcu Suren.

— Mergem, se simți obligată să răspundă Lilit.

— Mergem, m-am simțit obligat să spun și eu.

Tot timpul drumului, Suren vorbește. Îndeobște, e tare vorbăreț. Odată, mi-amintesc, eram la mine acasă și unul dintre băieți, care ținea morțiș să spună un banc, i-a zis lui Suren : „Cît îți dau de fiecare minut din tăcerea ta ?“ „Cinci ruble“, a răspuns Suren. A scos o hîrtie de douăzeci și cinci : „Ai să taci preț de cinci minute“. „Nu, nu pot atîta, cel mult de zece ruble.“

— Vadim, aud deodată, știi că eu l-am salvat pe Vahan ? Eu l-am obligat, nu vroia să se opereze.

(Bineînțeles, cum era să uite una ca asta...)

— Zău ? se miră Vadim.

— Lilit, se-ntoarce spre ea, tu trebuie să fi auzit. Nu ? simt cum se bucură de ignoranța Lilitei, ca să nu-l mai pun la socoteală și pe șofer, care, se-nțelege, scuipă pe toată povestea asta, și pe operația mea, și pe toate bisericile de lemn ori de piatră : lui nu-i trebuie decît un lucru — s-ajungă repede, să bea ceva și să doarmă.

Mi-ar plăcea să cobor din mașină, să merg pe jos restul drumului, dar Suren e cel mai bun prieten al meu și n-am

scăpare. Pe drumul ăsta, într-o zi, o fi mers și Andrei Rubliov. Pe jos ori cu sania, dacă o fi fost iarnă. O fi privit același cer, o fi ascultat aceeași liniște. Devin sentimental. Vreau, doar, să mă gîndesc la altceva, ca să nu-l aud pe Suren, cît despre Rubliov, poate că nici n-a trecut pe-aici, n-a pictat icoanele alea, pe care o să le vedem mîine. Numele mari sînt proiectoare de nădejde : sub lumina lor, ne lăsăm impresionați și de lucrările mediocre, amplificîndu-le și cu lumina sufletului nostru. Asta-i important.

Suren a și-nceput să povestească despre cum m-a salvat el. S-a aplecat în față, spre Vadim, și deodată simt degetele Lilitei. Mascată de spinarea lui Suren, ea mi-a apucat mîna, o privesc nedumerit : plînge. Suren continuă să povestească, iar eu o privesc pe Lilit și înțeleg că ea știe totul, că și-a amintit ziua aceea cumplită, și degetele fragile de femeie îmi strîng mîna cu putere, cu o forță bărbătească.

Apoi...

Apoi, Suren vorbește despre altceva, nu știu despre ce. Și-a pus mîna pe umărul Lilitei și eu aș vrea să fie și mai întuneric în lume. Văd ochii Lilitei, care, ceva mai înainte, erau umezi, și-mi vine să rîd de gîndurile care mi-au trecut prin minte, de adevărurile pe care le-am găsit, de anii mei lungi de ură. Va să zică, nimic n-a pierit, amîndoi ne-am prefăcut că nu știm, că nu ne vedem. (Vorbe goale : ce femeie nu se emoționează cînd îi vorbești de cineva mort ?) Mai bine aș fuma, mai bine s-ar sfîrși drumul ăsta lunecos, tras cu rigla și care nouă ni se pare că ne apropie de Necunoscut. Nu, în mine nu mai e nici o furtună, nici un regret și nici o durere. Eram convins că, acum cincisprezece ani, o dată cu ultima noastră întîlnire, cu ultima ei scrisoare, se sfîrșise totul, or acum se dovedește că nimic nu se sfîrșește vreodată. E-adevărat, ne-am iubit, e-adevărat, ea mi-a înșelat dragostea, e-adevărat, în mine s-a cuibărit o amărăciune uriașă, dar e-adevărat, totodată, că nu s-a sfîrșit totul în ziua aceea, că nimic, prin urmare, nu se sfîrșește vreodată. (Doamne, plînge cu-adevărat, îmi mîngîie degetele de parcă nu mi-ar fi înșelat dragostea, de parcă nici n-ar fi existat, ani la rînd, tăcerea, de parcă, în toți anii ăștia, am mers întruna cu mașina asta, iar noaptea a fost adîncă și vrăjită.) Gîndurile astea țin doar cîteva clipe, după care înțeleg iar, limpede, că ea mi-a înșelat dragostea, că ani la rînd nu ne-am salutat, că eu am urît-o. Lacrimile par false, anii trăiți împreună — o greșeală care, din păcate, nu poate fi îndreptată, căci banda cîntată de-a lungul anilor nu poate fi dată înapoi, ce s-a cîntat rămîne cîntat, ce-a fost trăit

rămîne trăit, iar ce n-a fost trăit rămîne netrăit. Acum, Lilit șușotește ceva la urechea lui Suren și eu simt că am mai mult loc. Alături de ei, sînt ca o piatră de mormînt lîngă cei în viață și nu mai vibrează nimic în mine.

— Am ajuns, spune Suren, trezește-te.

Mă trezesc, adică dau impresia că mă trezesc, pentru ca Suren și Lilit să creadă că, pînă acum, am dormit. Coborîm din mașină, intrăm în hotel.

— Voi stați aici, Vadim ne-arată canapeaua din hol, am să aranjez tot ce trebuie.

Mă așez imediat și închid ochii.

— La noapte ce-ai să faci ? aud vocea lui Suren, dar nu-i răspund, iar el continuă către Lilit : e băiat bun, nu te uita că-i somnoros, ai să-l cunoști mai de-aproape și ai să-ți dai seama.

Cu ochii închiși, încerc s-o găsesc pe Lilit cea din zilele acelea. Nu reușesc, mă gîndesc la altceva. Nu știu la ce. Canapeaua e din mușama neagră, e rece, are arcurile slăbite, mă cufund ca-ntr-o mlaștină, dar e bine. Mi-amintesc de trei pietre de mormînt, pe care le-am văzut în cimitirul satului nostru. La început, mi-a atras atenția cineva să citesc : „Acesta e mormîntul fierarului Hovachim, care e fiul fierarului Arakel și e tatăl fierarului Ghevorg. A murit în anul 1851.“ Apoi, am găsit mormintele fierarului Ghevorg și fierarului Arakel. Erau unul lîngă altul. De ce mi-oi fi amintind de toate astea ? Îi invidiez pentru temelia puternică pe care-o aveau oamenii pe-atunci : fierarul Hovachim fiul fierarului Arakel tatăl fierarului Ghevorg. Ce legătură să fie între mormintele acelea și noaptea asta lungă, nu știu... Mușamaua e rece și lunecoasă, Vadim încă n-a apărut, iar Lilit și Suren sînt în capătul celălalt al holului, unde-i mai întuneric și unde, probabil, mai e o canapea, ca asta ori mai rece. O-ncălzesc ei. Ce sîntem noi, ce-avem noi temeinic în viața noastră, ce-or să scrie pe mormintele noastre, al cui mormînt o să fie lîngă noi ? Deschid ochii, pentru că nu mai e nici o primejdie. Ochii mi s-au și obișnuit cu semiobscuritatea, îi văd pe Lilit și Suren, care stau la capătul celălalt al holului, rezemați de fereastră. Nu-i aud, dar știu că Suren este cel care vorbește. Vadim tot n-a venit. Încă nu m-am uitat ca lumea la Lilit, aș vreo s-o privesc : devin sentimental, mai bine să-nchid ochii.

În sfîrșit, apare Vadim. Mai întîi, se-apropie de Lilit și Suren, apoi tustrei vin spre mine.

— A adormit, aud glasul lui Suren.

— A fost cam lung drumul, zice Vadim, am obosit.

Deschid ochii.

— Ai visat ? mă-ntreabă Suren.

Mă uit doar la Lilit, care stă cu fața în lumină.

— Am visat, răspund.

Vadim ne spune că a reușit să obțină o cameră separată pentru Lilit, două locuri într-o cameră cu trei paturi, iar el are să se culce pe canapeaua directorului hotelului.

— E-o canapea bună, zice Vadim, care se dovedește a fi un băiat de treabă. O deschizi și ai un pat *Louis XVI*...

3.

...Și, ca să spunem lucrurilor pe nume, cu rănile lăsate în inimile noastre vom învăța cele mai importante lucruri. Iar rănile se vor transforma în cicatrici...

SÎNT VREO DOUĂ CEASURI de cînd stau culcat în camera întunecată, iar vecinul nostru sforăie. „Tu dormi, mă-ntorc numaidecît", mi-a zis Suren pe coridor, după ce-a plecat Vadim. „Bine", am răspuns eu, iar el a zîmbit cu subînțeles : „Să nu-ți fie frică singur." „Avem un vecin, doar ne-a spus Vadim." Vecinul ăsta sforăie de zor, cu fața la perete, nu-l văd. Îmi trag plapuma peste cap, închid ochii : dormi ! îmi poruncesc, dormi ! e cel mai bun lucru în noaptea asta lungă, nimeni în lume nu-i vinovat pentru viața altuia, e-o minciună. De ce am venit în orașul ăsta, de ce am parte de noaptea asta ? Aținesc, apoi mă trezesc, caut pe pipăite țigările, sînt pe scaun, alături. Flacăra chibritului luminează o clipă camera, în oglinda șifonierului demodat îmi văd patul, picioarele care-mi ies de sub cearșaf. Nu, cearșaful nu aduce a giulgiu, iar eu nu semăn cu un cadavru, fumez, măcar ăsta-i un argument. Luminița din mîna mea lucește cu un licăr bolnăvicios, și deodată mi-amintesc că i-am promis băiatului meu, Aram, o pușcă. Un vecin de-al nostru a adus, nu știu de unde, o pușcă minunată, apeși pe trăgaci, se-aude o-mpușcătură, iar din vîrful țevii țîșnește o flacără cam cît licărul țigării. Da' de unde să găsesc eu o pușcă de-asta, într-un oraș în care cea mai mare minunăție sînt icoanele lui Rubliov, atîrnate pe pereții unei biserici de lemn ? ! Arcurile patului sînt slăbite, parcă nici n-ar exista, mă cufund în arcurile astea inexistente : ce n-aș da să mă cufund, acum, în iarbă, în iarba proaspăt cosită, și vecinul meu de cameră să fie rîul din satul

nostru ! Vecinul sforăie, arcurile mă-nțeapă, iar în cameră e-ntuneric. Vreau să mi-i imaginez pe Suren și Lilit, dar imediat alung imaginea asta, mă străduiesq să mă gîndesc la altceva. Nu, nu izbutesc să mă gîndesc la altceva, nu izbutesc să alung imaginea asta reală, tangibilă, grosolană, ca o statuie prăbușită peste mine. Văd cum Suren sărută buzele Lilitei. Suren zice — să stingem lumina, Lilit zice — cum să stingi luna... fiindcă lumina a stins-o de mult. Nu-i adevărat : văd, apoi, doar liniște, și îmi pare că mă uit prin gaura cheii în dormitorul altuia. Să dorm, să dorm întruna. Vecinul sforăie. Dimineața, are să se scoale înaintea mea, iar eu, probabil, n-am să mai văd, n-am să știu cine era. Nici n-am observat că țigara mi s-a stins, și nu mai am nici un chibrit. Țigara e un prieten rău pentru om, fiindcă arde singură, se sfîrșește. Țigara e un prieten de cinci, șase minute, dar în cele cinci, șase minute ea îi dă omului toată viața sa. Aș vrea să mă scol, să mă-mbrac, să găsesc camera Lilitei (mi-amintesc numărul — douăzeci și unu), să sparg ușa, să mă năpustesc înăuntru. De ce, cu ce drept, cine sînt eu... ? Cum adică — cine sînt eu ? Doar nimic nu se sfîrșește vreodată, în oameni, prin urmare, cu o parte din ființa ei, Lilit continuă să-mi aparțină, așa cum îmi aparțin mîna mea, durerea mea, albeața părului meu. Nu-i adevărat, nu trebuia să mă fac arhitect, trebuia să mă fac bocitor prin cimitire, căruia îi e totuna ce bocește, pe cine, și care se poate întrista dintr-un minut anume pînă într-un minut anume.

Pesemne că am adormit.

4.

...Însă datorită cicatricilor inima este inimă, prin cicatricile astea, dintr-o masă de mușchi, inima devine martorul destinului nostru și ultimul nostru interlocutor.

M-AM TREZIT. Acum, sforăie amîndoi, necunoscutul și Suren.

E dimineață, curată ca o rană spălată cu alcool, frumoasă și obișnuită ca trupul gol al unei fete, pe care l-ai văzut, l-ai sărutat și apoi ai obosit de atîta sărutat. Mă uit la chipul adormit al lui Suren, mă scol, mă-mbrac, mă-ncalț. Coridorul pare mai lung, pentru că e luminos. E un coridor uzat, de hotel provincial, cu fotolii aliniate, cu tablouri decolorate pe

pereți, avînd înscrise, pe colțul stîng al ramei, numărul de inventar. De două ori am trecut prin fața camerei Lilitei : o ușă obișnuită, închisă, cu numărul 21 scris cu vopsea roșie.

Ies în curte.

Ploaia de astă-noapte a lăsat, în urma ei, un noroi cumplit, și o rusoaică de vîrstă mijlocie presară cenușă de la intrarea hotelului pînă la spălătorie, care se află în capătul celălalt al curții.

— Aveți un pic răbdare, îmi zice femeia, pesemne auzindu-mi pașii, căci de văzut nu m-a văzut.

O-ntreb :

— Mergeți la biserică ?

De data asta, femeia mă privește, ba chiar lasă jos fărașul.

— Merg, de ce nu ? !

— E frumoasă, adică pe dinafară, pe dinăuntru... ?

Femeia mi-a observat bărbuța :

— Sînteți preotul cel nou, da ? Apoi, chicoti : sînteți tînăr, părinte. Și își aranjă basmaua. Ochii ei nu erau albaștri, erau triști.

— Nu e bine că sînt tînăr ?

Am spus-o mai mult instinctiv și, imediat, mi-a fost lehamite de mine, că arunc vorbe prostești.

Iar femeia părea, acum, bătrînă și amărîtă :

— Ce-mi pasă mie că sînteți tînăr, părinte, eu fac curat la closet, vă fac poteca să nu vă-necați în noroi... Mai aveți un pic răbdare, părinte, acușica.

Femeia nu se mai uită spre mine, eu nu mă mai uit la cer. Cerul e închis, plictisitor ca o rubedenie de patruzeci de ani, rămasă nemăritată și care se laudă mereu că a reușit să-și păstreze fecioria și, de fiecare dată cînd vede un bărbat, se sclifosește. Cerul e plictisitor, orașul e plictisitor... Nu, lumea nu e plictisitoare. Îmi ridic gulerul balonzaidului și ies în curte. Casele de lemn, asemănătoare, stau înșirate de-o parte și de alta a străzii, nu-i țipenie de om, e bine. Mîine, Suren are să mă tîrască prin magazine și-atunci lumea o să mă plictisească de-a binelea. „Dacă vrei să fii considerat un soț bun, are să-mi zică el, în ultima zi de delegație colindă magazinele. Principalul e să intri în casă cu brațele pline. Ai înțeles... ?“ De-o mie de ori am auzit sfatul ăsta, iar mîine o să fiu obligat, bineînțeles, să mă duc cu Suren. El are să-și umple traista cu tot felul de nimicuri și are să se-ntoarcă satisfăcut la hotel. Într-un loc, de pildă, are să-ntrebe : „Aveți pantofi de damă cu toc înalt, numărul 36 ?“ „Avem 38, cu toc jos“, are să răspundă vînzătoarea. „Nu-i nimic, are să zică Suren. Faceți-mi bon.

Apoi are să se-ntoarcă spre mine : se-ncalță, nu se-ncalță, treaba ei. Ia și tu.“ „Gaiane nu poartă toc jos, și-apoi are 35 la picior.“ „Nu-i nimic, ascultă-mă pe mine, ia-i.“ Eu nu iau, el dă din mînă, adică — nici o nădejde, ești un om pierdut. Cînd ajungem la Erevan, pe aeroport, îl întîmpină cu toții pe Suren — nevasta, copiii, vecinii, soacra... Pe mine — nimeni. El se duce înconjurat de toți, eu pășesc singur, trist, cu geanta atîrnată de umăr, iau un taxi, dacă mi-au mai rămas bani...

Ploaia se cerne cu o răbdare deznădăjduită, iar casele seamănă una cu alta, mă aflu încă aproape de hotel, m-aș putea opri și să fac stînga-mprejur, ca la armată. Ciudat mai e și Suren ăsta, un om fericit : chiar și acum, după noaptea asta lungă, nu pot să mă gîndesc cu răutate la el, și de ce m-aș gîndi cu răutate ? Uite și biserica. S-a zgribulit sub ploaie, ploaia a pătruns în toate celulele trupului ei de lemn. (Pînă acum, cîte mii de ploi o fi supt... Lemnul s-a umezit, s-a îmbibat, apoi a ieșit soarele, a scos umezeala, dar biserica tot a-mbătrînit.) Biserica seamănă cu o bătrînică micuță, cocîrjată, pe care au gonit-o copiii și care a rămas afară, în ploaie. Devin sentimental, devin crisalidă înăuntrul căreia, ascuns privirilor, un vierme țese mătasea tristeții.

În curtea bisericii, un bătrîn privește cerul, pesemne că-i paznic.

— Nu-s de pe-aici, tăicuțule, se poate... ?

— E-ntuneric înăuntru.

Bătrînul deschide ușa, intru. Înăuntru, e cald și umed. Aerul pare dens, ca iarba înaltă din stepă, e bine.

— Nu arde lumina, s-a stricat, trebuia să repare ieri, n-au venit. Vreți lumînări ?

— Toate, cîte aveți.

Bătrînul mă privește mirat.

— Cîteva — să lumineze, celelalte — de sufletul lui Rubliov. Le plătesc.

...Ard vreo sută de lumînări, sînt singur. Bătrînul a aprins toate lumînările, una cîte una, cu răbdare, apoi a plecat. Am rămas singur. E minunată lumina lumînărilor, parcă abia acum s-a făcut de ziuă, aerul s-a colorat, semiobscuritatea s-a populat cu vedenii. Sînt multe icoane — cele ale lui Rubliov la mijloc, în rame aurite. Probabil că Suren s-a trezit și, acum, mă caută, n-are decît să mă caute. Fecioarele și Hristoșii resemnați, triști, se uită la mine, nu seamănă unul cu altul. Aici, Hristos e rus, după cum la Ecimiațin [1] e armean, Maica

[1] Oraș în R. S. S. Armeană, unde se află sediul Patriarhiei Bisericii Armene.

Domnului are ochi albaștri, transparenți, degete obosite, materne, ca degetele femeii care mătura în curtea hotelului.

Ies afară.

Pe stradă, nu e lumina lumînărilor, este același cer închis, cenușiu, aceeași ploaie. Scurta mea dimineață se sfîrșește, în gogoașa lui viermele continuă să țească mătasea tristeții mele.

5.

ACEEAȘI MAȘINĂ merge prin altă noapte. E un cer senin, dacă ai avea răbdare și nu ai muri, ai putea număra toate stelele. Stăm așezați ca astă-noapte. Eu fumez, Lilit tace, Suren vorbește cu Vadim, iar șoferul să grăbește și de data asta : acasă, are să cumpere vodcă și are să doarmă lîngă nevastă-sa.

Inventez : probabil că șoferul nici nu-i căsătorit, iar la ora asta toate prăvăliile din lume sînt închise, chiar dacă am fi convinși că omul are două ruble și șaizeci și șapte de copeici în buzunar...

ANI TRĂIȚI
ȘI ANI NETRĂIȚI

BĂTRÎNUL CARE UITASE SĂ MOARĂ

(basm modern)

CU MULȚI ANI ÎN URMĂ, într-o țară tînără, al cărei nume nu-i important, într-un oraș al cărui nume de asemenea nu-i important, trăia un tînăr. Nu vreau să pomenesc numele băiatului, pentru că numele îl pun părinții, fără să știe ce are să devină copilul lor — filozof, cizmar, criminal, moralist. El a apărut dintr-o dată în oraș, cu ochii larg deschiși, cu urechi mari. În primele zile, dormea sub cerul liber sau la vreun om bun, cel mai adesea — în pădure. Locuitorii orașului încă n-aveau case ca lumea, ei tăiau copacii din pădure, cucerind, metru cu metru, pămîntul pe care, în viitor, aveau să se-ntindă străzile asfaltate și în care aveau să-și înfigă picioarele case înalte, de piatră. Pe vremea aceea, casele din oraș erau de lemn, dar oamenii aveau inimi bune și cutezătoare, degetele lor visau dreptate și muncă și ei nu osteneau. Băiatul cel tînăr nu se pricepea la nimic : nu știa să taie lemne, să înalțe case, nu știa nici măcar să viseze privind stelele...

Dar într-o zi...

Mai exact — dar într-o noapte...

Băiatul cel tînăr a sărit din somn și s-a frecat la ochi. De-obicei, fie în somn, fie treaz, el auzea întruna glasuri tainice și, prin fața ochilor, i se perindau tot felul de vedenii. Se speria, capul i se-nvîrtea și ochii îi oboseau. Și de data asta s-a trezit înfricoșat, s-a frecat la ochi, a ciulit urechile. Nu, nu era o vedenie : izbucnise focul. Era casa unui om bun, tocmai la capătul pădurii, destul de departe de celelalte case. Cîteva clipe, băiatul se uită mirat la foc : vedea primul incendiu din viața lui. Era frumoasă vîlvătaia. Și bezna era fru-

moasă. Dar nu era numai asta. Un alt gînd nu-i dădu pace : arde casa, așadar încă cineva are să rămînă, ca el, pe drumuri. Gîndul nu dură decît o clipă. El sări în picioare și alergă spre foc. „Arde, treziți-vă, treziți-vă !“ Incendiul abia izbucnise, pînă și stăpînii casei dormeau liniștiți. Lemnul fusese tăiat de curînd din pădure, încă era umed, de aceea nu ardea bine. Băiatul țipa, chema. În liniștea nopții, a pădurii, a cerului, strigătele lui erau înspăimîntătoare. Și oamenii l-au auzit. S-au năpustit afară din toate casele, au priceput ce se-ntîmplase, s-au repezit asupra focului. Erau curajoși oamenii aceia buni și drepți.

Au stins focul.

Dimineața, băiatul s-a văzut, deodată, erou. Cu toții, și mai cu seamă cei salvați, au început să-i mulțumească, să-l ridice în slăvi. Apoi, mai-marii orașului au hotărît să-i înalțe băiatului o casă, pe o colină de unde să vadă orașul ca pe o tablă de șah. Cine știe, n-o fi ultimul incendiu... Pe urmă, au hotărît să-i ia o trîmbiță, glasul trîmbiței e răsunător, îl aude toată lumea.

— Totuna, și-așa aproape că n-am somn, aud mereu voci, spuse băiatul. Și cum să suflu din trîmbiță ?

— E bine că auzi voci, i-au spus orășenii cei buni. Cît despre trîmbiță, ai să-nveți să sufli. Nu-i greu, ai să-nveți...

Au clădit casa : au tăiat cei mai buni mesteceni din pădure, au vopsit pereții cu cele mai vii culori, pe acoperiș au așternut tablă albă.

— Nimeni n-are casă ca a mea, se fălea băiatul.

Adesea, stătea la fereastră și încerca să cînte. Sufla din răsputeri, își umfla pieptul cu aer, își mișca degetele. Dar nu ieșea nici o melodie. Se necăjea, se uita cu ciudă la păsările pădurii, care cîntau fără nici o învățătură, și, ca să nu le mai audă glasurile, sufla cît putea mai tare. Iar într-o zi, s-a gîndit : „La urma urmelor, ce-mi trebuie să cînt ? Am să suflu și gata !“

La al doilea incendiu, a căzut victimă casa primarului. A ars în zori. De data asta, băiatul a suflat din trîmbiță, dar cu întîrziere, căci îi plăcea focul, care n-avea potrivnici și ardea, prefăcea totul în cenușă.

Iar au ieșit oamenii din case și au stins incendiul. Și, întrucît casa era a primarului, i-au dat băiatului o decorație.

Din ziua aceea, i-au spus *trîmbițașul,* și numele adevărat, pe care nu i-l știa nimeni, a fost uitat.

Au trecut patru, cinci ani, au mai trecut alți ani.

Trîmbițașul nu mai era tînăr, dar tot îl mai îndrăgeau și i se închinau cînd trecea pe stradă, cu trîmbița în mînă și cu decorația pe piept.

Incendii, însă, nu mai erau.

Trîmbițașul suferea de insomnie, stătea în fața ferestrei, privea orașul și căuta să vadă un foc, se străduia să găsească un incendiu. Era greu să vadă toate ferestrele, deși casa lui se afla pe o colină : orașul crescuse, se întinsese, împinsese pădurea pe culmea stîncilor. Și trîmbițașul se gîndi, într-o zi, cu amărăciune că, dacă n-or să mai fie incendii, or să-l uite pe el, n-or să-i mai repare casa, n-or să-i mai dea haine, cu atît mai puțin — decorații. Și-apoi, s-ar putea ca orășenii să nu fi uitat cum, cu doi ani în urmă, cînd dușmanii au năvălit în oraș cu foc și sabie, el a sunat din trîmbiță, spre uimirea tuturor, parcă îi slăvea pe învingători. E-adevărat, după asta, cînd orășenii i-au izgonit pe dușmani, din nou a răsunat trîmbița, dar el era neliniștit. Oamenii buni nu sînt ranchiunoși, însă el știa că doar proștii uită totul. Trîmbițașul era chinuit de gîndurile astea, iar incendii nu mai existau. Cele mai multe case din oraș erau, acum, din piatră, oamenii se făcuseră mai grijulii, mai înțelepți.

Și într-o noapte...

Cu ochii țintă, cu urechile ciulite, trecea pe străzi, se uita la uși, la ferestre. Miezul nopții trecuse de mult, dar în unele case mai era lumină : oamenii se veseleau ori cugetau cu frunțile încrețite de tainele lumii sau de tristețe. Lui, însă, îi trebuia un foc, un foc care să-nghită, să nimicească totul, și mulțime de oameni care să se strivească, și mîini netrebnice care, în clipele acelea de descumpănire, să fure avutul, cinstea altora.

Nicăieri, nici un incendiu.

Se afla în preajma casei sale, cînd i se aprinse o luminiță în creier. Alergă iute acasă, luă bidonul cu gaz și se apropie de prima casă întîlnită. Casa se legăna în întuneric și pace, toți ai casei dormeau. Casa era din lemn uscat, vechi. Abia după ce turnase gazul pe lemnele prispei și aprinsese chibritul își aminti a cui era casa. A unui om bun, care adesea îl hrănise, îl ajutase, îl iubise. Mai bine, se gîndi el, după asta, cînd or stinge incendiul, are să-l ajute și are să-l iubească și mai mult...

Și focul își începu, în prispă, dansul său fanatic.

Trîmbițașul alergă acasă, ducînd cu sine bidonul gol. Deschise fereastra : de aici, se vedea mai bine incendiul. Focul se

apropia de ferestre, acoperișul se aprinsese, băiatul auzea troznetul lemnelor uscate.

Și suflă : vesel, cu putere, părea să se audă și o melodie. Din vremea bătrînului Homer, nimeni nu sunase așa din trîmbiță. Lumina strălucitoare a vîlvătăii îi mîngîia fața, ochii, urechile, și el era fericit.

Orașul se trezi, nu se deșteptă, ci sări din loc într-o clipită.

Firește, au stins incendiul. Dar pe stăpînul casei și pe cele două fete ale lui i-au scos arși și i-au înmormîntat a doua zi. Doar stăpîna a scăpat cu viață, numai că orbise și i se-ntunecase mintea.

Și orașul a-nceput iar să vorbească despre trîmbițaș, să-l preamărească, să-l răsplătească cu bani. I-au reparat acoperișul, i-au dat o nouă decorație. Pe străzi, însă, au început să umble șușoteli, vorbe ciudate. Toți au început să-i bănuiască pe toți, să rămînă treji nopțile, să-și facă porți de fier și inimi — și mai de fier.

Dar incendiile s-au repetat.

A ars și o casă de piatră, apoi alta.

Trîmbițașul se bucură : nu dăduse el foc la casele astea, înseamnă că, în oraș, mai erau alții ca el. Uimit, vesel, de fiecare dată el suna din trîmbița galbenă și vedea, cu ochii larg deschiși, spaima oamenilor, ticăloșia, slăbiciunea lor. Și adesea, cînd începea el să trîmbițeze, oamenii înțelegeau că, undeva, focul e de-acum stins și totul e prefăcut în cenușă. Iar șușotelile lunecau din casă în casă, din inimă în inimă, și se ferecau și mai tare porțile, inimile, mințile ; oamenilor le era teamă să gîndească, pînă și să se uite în oglindă : li se părea că cineva trage cu urechea.

Anii treceau.

Și a venit o vreme cînd șușotelile s-au stins, porțile și inimile s-au deschis. Incendiile au încetat. Orașul era, acum, cu totul din piatră, oamenii se eliberaseră de șușoteli, de bănuieli, au început să-nvețe să-și rostească cu voce tare gîndurile. Era bine, chiar dacă, în primele zile, părea cam neobișnuit.

Așa au trecut douăzeci de ani.

Și n-a mai fost nici un incendiu. Trîmbițașul îmbătrînise, avea vreo șaizeci sau optzeci de ani. Mulți știau, de-acum, că el dăduse foc casei binefăcătorului său, care murise și a cărui soție încă trăia, oarbă și cu mințile rătăcite, dar s-ar fi zis că-l iertaseră ori vroiau să uite. Poate să fi avut o sută de ani, cine știe, pînă și moartea pierduse șirul anilor.

Și într-o noapte...

Și într-o noapte, s-a auzit din nou sunetul trîmbiței. Speriați, cu spaima din trecut în suflete, oamenii s-au năpustit afară din case, căutînd incendiul, ca să-l stingă, ajutîndu-se unul pe altul, grijulii.

Dar nu era nici un incendiu.

Iar bătrînul trîmbițaș sufla de zor. Oamenii s-au privit de parcă ar fi înțeles ceva, apoi au rîs înveseliți, mirați, iar cîțiva dintre ei s-au îndreptat spre casa trîmbițașului, aflată pe colină. Trîmbițașul încă sufla, răgușit, cu furie, cînd intrară oamenii. Bătrînul stătea în fața ferestrei deschise, într-o cămașă albă de noapte, ca un giulgiu. Închisese ochii, fiindcă așa putea să născocească un incendiu. Semăna cu un cadavru care abia cu cîteva clipe înainte ieșise de sub lespedea mormîntului. Și oamenii i-au strigat :

— Taci, mortule !

Bătrînul a tăcut, s-a uitat cu ochii închiși la oameni, a lăsat să-i cadă din mînă trîmbița, care a zăngănit dogit. Nu i-a văzut pe oameni, dar i-a auzit. Apoi, s-a prăbușit la podea și a murit. Pesemne că, pur și simplu, uitase să moară.

I-au amintit. Și-a amintit. A murit.

Asta-i tot.

Și n-aveau să mai fie incendii în lume.

N-aveau să mai fie... ?

BASM CU SFÎRȘIT TRIST

UNA DINTRE CELE DOUĂ CAMERE a fost închisă de dimineață, iar acum e seară. Am stins lumina, deși îmi dau seama că n-am să pot dormi. Fumez. Nu vreau să mă gîndesc. Aș vrea să-mi golesc creierul de amintiri, de nume. Neghioabă dorință. Toate astea se cheamă *viață trăită*, or viața nu-i o cameră din care să arunci afară lucrurile de prisos. Pesemne, încă nu sînt convins că ăsta-i sfîrșitul, fiindcă m-am întristat. Sînt trist, oricît aș încerca să mă conving, oricît aș încerca să-i conving pe alții, că am făcut bine, că nu se mai putea așa... Neghiobie. Este un moment de sentimentalism, are să treacă, o să se lumineze de ziuă, viața o să continue, desigur. Desigur, sînt trist. Ce să fi făcut, să fi dansat, să fi mers la circ? Beau un păhărel de vodcă, apoi încă unul... Ușa e închisă. Dar eu știu ce se află dincolo de ușă, de aceea nu trebuie să stea deschisă. Îmi sînt cunoscute glasurile tuturor lucrurilor din cealaltă cameră, deși e noapte și e liniște. Și deodată, aud o voce.

Sar în sus instinctiv, e vocea fiului meu. Privirea îmi cade, însă, pe ușa care desparte camerele și care, cu numai o zi în urmă, unea cele două încăperi. Cum să mă duc? Unde? Dacă aș fi auzit vocea de la depărtare de kilometri, aș fi fost în stare să mă scol și să alerg într-acolo. Dar acum, cînd e atît de-aproape, ce să fac? Vocea se aude din nou. Da, e fiul meu, spune ceva, nu reușesc să-nțeleg, să-i disting cuvintele. De fapt, ce-ar putea să spună? Ori cere apă, ori îi e prea cald.

Fiul meu nu știe încă nimic, crede că-i o noapte obișnuită și că eu dorm alături, pe patul celălalt. Deschid ușa balconului, ca să pătrundă glasurile străzii și să nu mai aud altceva.

Acum cîteva ore, ușa asta era deschisă, iar tu împărțeai lucrurile. Nu rămăseseră de-mpărțit decît lucrurile, restul era făcut de mult, chiar dacă ușa camerei era încă deschisă și paturile noastre erau puse unul lîngă altul.

Ceva mai devreme, ședeam în camera asta (în care acum nu pot s-adorm) și auzeam vocea ta.

— Masa o iau eu, o am de la tata, canapeaua poți s-o iei tu.

— Radioul — mie.

— Șifonierul — ție.

— Ți-ajung trei prosoape.

Auzeam totul și nu auzeam nimic. Copilul nostru, ca de-obicei, se juca. Așezase păpușa într-un colț și trăgea în ea cu pușca-jucărie. Păpușa nu cădea și el se supăra. Mă uitam la păpușă. Semăna tare mult cu mine. Nu, nu sînt sentimental, ci pur și simplu păpușa asta nu știa ce să facă, așa cum nu știu eu în clipa asta. Probabil că nici pentru tine nu era ușor, vorbeai cu glas tare ca să dovedești că ți-e indiferent totul. Dar, dacă ți-ar fi fost indiferent, ar fi trebuit să taci.

În cele din urmă, ai împărțit toate lucrurile, iar copilul nostru continua să se joace ca de-obicei. Era timpul ca ușa care urma să-mpartă pînă și aerul din cele două încăperi să fie închisă, și tu ai închis-o. Copilul nu putea fi împărțit în două. Ai închis ușa, iar păpușa a rămas în camera mea. A mea. Era prima oară că mă gîndeam la pronumele ăsta posesiv și am simțit că ceva mă sufocă.

Asta se-ntîmpla acum cîteva ore. Nu știu, oare dormi? Copilul a tăcut de mult. Deschid ușa camerei mele: n-am fereastră, a rămas în camera ta. Eu n-am decît o ușă.

Nu știu ce mi-a revenit din lucrurile casei, știu doar că băiatul, care poartă numele meu, nu mi-a revenit.

Nu mai am țigări.

*

Îți ud florile. Florile sînt pe balcon, nu le-ai dus în camera ta, acolo nu e soare, s-au adunat prea multe lucruri. Ud florile. Înainte, mă supăram de fiecare dată cînd mă pu-

neai să ud florile. Mi se părea că-i treabă femeiască și că vrei să mă umilești. Însă, atunci cînd florile au rămas în balcon, am început să le ud, ba chiar de cîteva ori pe zi (nu cumva le-o fi dăunînd ?). Florile nu sînt șifonier. Ele se aseamănă oarecum cu copiii, care întotdeauna presimt ceva. Și nu știu ce să facă.

*

Nu ești acasă. Au trecut trei săptămîni de cînd ai plecat la tatăl tău, iar fiul meu, care înainte era fiul nostru, a venit astăzi în vizită la mine. Sînt fericit, cu toate că ar fi fost preferabil să fi putut plînge, așa cum fac femeile, așa cum faci tu. Dar eu nu numai că nu trebuie să plîng, dar mai trebuie să povestesc basme cu sfîrșitul neapărat fericit, așa vor copiii. Nu numai că vor ; ei sînt convinși că, în lume, toate se sfîrșesc cu bine. Îi povestesc copilului basme pe care le născocesc singur și de aceea ele au sfîrșitul trist. Povestesc, de pildă, despre lupul cel rău, care-l mănîncă pe bietul iepuraș, dar fiul meu mă corectează, spunînd că în clipa aceea apare vînătorul, care-l împușcă pe lup și salvează viața iepurașului. Și cînd îl întreb cine-i vînătorul ăsta, el îmi răspunde cu toată seriozitatea că e Gaghic. Cînd îl întreb cine-i Gaghic, zice că-i de la grădinița lor. „Ieri, Caro a bătut-o pe Țovic, și Gaghic pe Caro. Păi, se poate să-i bați pe copiii mici ? !“ Îi spun că, desigur, nu se poate. Și basmul următor are un sfîrșit trist, iar băiatul meu se plictisește. Încearcă să deschidă ușa dintre cele două camere, care pînă acum stătea mereu deschisă. Nu reușește. Ai închis-o tu pe partea cealaltă. Copilul se cațără pe un scaun, trage perdeaua, dar pe partea cealaltă e întuneric. Perdeaua de pe partea cealaltă nu poate s-o tragă. Îl privesc îngrozit, mi-e teamă că are să mă-ntrebe ceva. Dar el își turtește nasul de geam, apoi, devenind brusc serios, coboară de pe scaun. Nu-ntreabă nimic, și simt deodată nevoia ca el să-mi vorbească, să-mi pună o mie de întrebări dintr-o dată. Mă-nfricoșează tăcerea lui. Iar el continuă să tacă. Poate că tace dintr-un cu totul alt motiv, dar creierul meu lucrează într-un singur sens, am impresia că băiatul pricepe ceva și de aceea tace. Nu mai pot să-l privesc, mă refugiez în balcon. Fug ca să nu răspund la tăcerea asta. Pentru o clipă, în fața tăcerii, toate discuțiile noastre, totul pare inutil, neînsemnat. Fug în balcon, unde se află florile tale. Florile nu știu nimic, se pîrjolesc sub soare, soarele e același pretutindeni. Le privesc și mă gîndesc că, peste cîteva

zile, or să meargă și ele acasă la tatăl tău. Nu știu care dintre flori ai să mi le lași mie, dar oare chiar îmi lași ? Încep să-ți ud florile, deși nu știu dacă e momentul potrivit.

Florile tac.

Ca și fiul meu.

Tăcerea florilor e o născocire de-a mea, cînd au vorbit florile ? De aceea, nu e nevoie ca cineva să răspundă pentru tăcerea florilor.

Dar pentru tăcerea fiului meu cine o să răspundă ?

•

Astăzi, ai dus lucrurile din camera ta.

Întins pe canapea, aud voci necunoscute și, din cînd în cînd, vocea ta. Văd, cu ochii închiși, cum se golește camera în care, odinioară, mă bucuram de fiecare dată cînd se umplea un colțișor. O dată cu camera, pare să mi se golească și inima. Aș vrea, o clipă, să mă scol, s-alerg afară și să strig la necunoscuții aceia : „Așteptați, unde le duceți ? Asta nu-i un scaun obișnuit, asta nu-i o mașină de spălat, asta-i casa mea, cea pe care o duceți". Am senzația, deodată, că necunoscuții m-au auzit și s-au oprit. Nu mai știu ce să fac, în vreme ce tu strigi și mai tare : „Ce v-ați oprit, duceți-le !".

Închid ochii, fiindcă mai sînt culcat pe canapea, iar din camera de-alături vin aceleași zgomote. Aud, brusc, vocea fiului meu.

Pînă să mă ridic, băiatul deschide ușa camerei mele.

— Tăticule, mă-ntreabă el, unde îmi duc patul ?

— Vrei creioane colorate ? îl întreb, mirîndu-mă eu însumi de calmul meu. Pentru tine le-am luat.

Fiul meu nu vrea creioane colorate.

— Da' bicicletă cînd îmi iei ? mă-ntreabă el.

— Îți iau. Vrei să-ți povestesc un basm ?

Văd, in fața mea, doi ochi mirați, căci niciodată nu s-a mai întîmplat să-i povestesc un basm din proprie inițiativă. Și-ncep să depăn basmul, care de data asta se dovedește a se sfîrși cu bine. Povestesc cum iedul își pierde mămica, însă nici una dintre fiarele pădurii nu-l mănîncă : lupul îi arată drumul, leul îi culege iarbă și, cînd iedul obosește, tigrul îl duce în circă. Fiul meu ascultă atent și sobru, iar cînd termin, zice :

— Vreau un tigru.

Îi promit. În fond, ce mare lucru-i un tigru, ca să nu i-l promit ? !

În camera de-alături, zgomotul se potolește. Apoi, te-aud cum îl chemi pe fiul meu. Așa de repede au terminat ? Mie îmi părea că mai aveau multe de cărat, doar am umplut camerele astea două vreme de șase ani ! Se deschide ușa : în prag, apari tu.

— Hai, îl chemi pe copil, mergem !

— Eu vin cu tata, după care mă privește viclean, n-a terminat să-mi povestească basmul.

— Îl aduc eu, îți zic.

— Bine, încuviințezi, să nu-ntîrzii, trebuie să mănînce.

Închizi repede ușa, dar ți-am surprins privirea pe care ai încercat s-o ascunzi. Nici pentru tine nu-i ușor, am simțit din nou asta. Pleci, însă.

Nu sînt în stare să rămîn în cameră. Ieșim pe balcon. Florile sînt tot aici, doar că trase într-un colț. De ce nu le-ai luat ? Dar, brusc, îmi dau seama că apartamentul tatălui tău n-are balcon.

— Hai să mergem, îi spun fiului meu. Te duc cu mașina.

Băiatul mă privește abătut.

— Nu mă duce cu mașina, zice el.

— Bine, mergem cu troleibuzul.

— Nu, să mergem cu tramvaiul.

— De ce ?

— Cu tramvaiul ajungem mai tîrziu la bunici.

Florile se leagănă, le leagănă zefirul serii, iar mie îmi pare că ele plîng în locul meu. Mi-e teamă să mă apropii de fiul meu, mi-e teamă că, dacă se uită în ochii mei, o să priceapă multe. Îl țin de mînă și coborîm în stradă.

•

Și acum, aproape în fiecare zi, îți ud florile. Deși știu că, atunci cînd o să ai balcon, o să le iei. Florile nu știu asta, lor nu le trebuie decît soare și să fie cineva care să le ude. Le asemuiesc cu fiul meu. Am impresia că, mai tîrziu, cînd or să fie mari, am să le pot povesti orice și ele or să mă-nțeleagă.

CEL MAI BUN OM DIN LUME

— *Pe cine iubești cel mai mult ?*
— *Pe mama.*
— *Apoi ?*
— *Pe cel care încă n-a venit și pe care o să-l iubesc.*
— *Apoi ?*
— *Pe cel mai bun om din lume...*

(Dintr-o discuție cu o fată de șaisprezece ani).

RECEPȚIONERA HOTELULUI mi-a spus :

— Nu mai e decît un loc liber, iar vecinul de cameră e un om bolnav.

N-aveam de ales. Dar poate că vecinul acela n-o să vrea... Am rugat-o pe recepționeră să-l sune și să-l întrebe. Apoi, m-am uitat pe hîrtia de pe masa ei. Era o foaie ruptă dintr-un caiet de matematică, fiecare pătrățel era însemnat cu o cruce roșie, adică o cameră ocupată. În caietele lor, elevii n-au voie să scrie decît o cifră în fiecare pătrățel. În pătrățelele hotelului e altfel, aici pot să stea la un loc cîte doi, trei, uneori chiar patru oameni. Nu știu de ce mi-a venit ideea asta.

— Vreți să sun ?

— Sigur.

A sunat.

— A zis vă rog, chiar aș fi bucuros. În vocea recepționerei se simțea o îndoială. Etajul întîi, camera opt.

Am urcat.

Vecinul meu era un om destul de vîrstnic, cam la șaptezeci de ani.

— A, ați venit, bună ziua ! mă salută el. Iertați-mă, sînt bolnav.

— Ce tot spuneți, eu ar trebui să vă cer iertare, dar nu mai erau locuri.

Mi-am pus valiza lîngă dulap și mi-am luat portofelul.

— Plecați ? mă-ntreabă.

— Da, nu s-a terminat ziua.

— Recepționera a zis că sînteți ziarist. Așa e ?

— Lucrez la ziar, am răspuns. Aveți nevoie de ceva de-afară ? Iaurt, apă minerală, altceva...

— Mulțumesc.

Am ieșit în stradă. La biblioteca orășenească, voiam s-o caut pe Eranuhi Voscanian. Scrisoarea ei, pe care ne-a trimis-o la redacție, ne emoționase : se iubiseră, vreme de doi ani fuseseră împreună sub ochii întregului oraș, și-ntr-o zi băiatul a spus „să nu ne mai vedem". O poveste obișnuită... ? Se poate. Dar pe mine m-a mîhnit o frază : „Urăsc lumea, pe toți, după asta în cine să mai cred ? Nu mai cred în nimeni, în nimic". Așadar, pe autoarea acestor rînduri aveam s-o văd.

Pe stradă, erau mulți tineri. S-ar putea ca unul dintre ei să fie chiar cel despre care a scris fata. Cum să-mi dau seama ? Soarele de toamnă își risipește ultimele economii. Ciudat e soarele ăsta, se consumă fără-ncetare și tot nu se epuizează. Simt că ideile astea care par istețe se datorează nerăbdării mele. Lucrez de zece ani la ziar, dar de fiecare dată cînd urmează să fac o cunoștință nouă parcă m-aș duce la o întîlnire de dragoste, la prima mea întîlnire de dragoste. Cum o fi arătînd ? A trăit douăzeci, douăzeci și cinci de ani, putea să mai trăiască douăzeci, douăzeci și cinci de ani fără ca tu să auzi de ea, fără s-o cunoști.

Iată și biblioteca.

— Eranuhi ? mă-ntreabă femeia din prima încăpere. Sînteți de la ziar ?

— Cum v-ați dat seama ? m-am mirat eu.

Femeia spuse ceva și se duse în camera din fund. Peste puțin timp, se deschise aceeași ușă, pe unde intrară patru, cinci femei.

— Eu sînt Eranuhi, zise una dintre ele, cea mai tînără și, se părea, cea mai frumoasă.

Am salutat-o.

— Să-l faceți bine de ocară, spuse una dintre celelalte. Orice o să scrieți o să fie binevenit.

M-am uitat nedumerit la Eranuhi, iar ea — la colege.

— Ele știu totul, zise Eranuhi. Sîntem la sfîrșitul programului. Luați loc.

— Nu vreți să veniți la hotel ? i-am propus eu. E drept, vecinul meu de cameră e bolnav, dar e om bătrîn, n-are să ne deranjeze.

Băgai de seamă că femeile se priviră dezamăgite.

— Dacă are să fie nevoie, o să stau de vorbă și cu ele.

— Cum vreți, zise Eranuhi. S-aduc scrisorile ?

— Ce scrisori ?

— Ale lui.

M-am uitat la fată. Scrisorile... Adică scrisorile băiatului, în care, pesemne, sînt mărturisiri, duioșie, secrete. Îmi păru că pînă și cărțile înșirate umăr la umăr, în rafturi, se minunează. Dar, ca și mine, tăcură.

— Scrisorile, mai tîrziu, am spus eu. Dac-or trebui, am să vă zic.

— Vin, spuse Eranuhi.

A venit.

A povestit. A adăugat puține lucruri la cele spuse în scrisoare. N-o auzeam prea bine, în mine se cocea un gînd, dar nu reușeam să-l numesc, puneam întrebări și, în vremea asta, creierul meu era ocupat, încordat. Ea vorbea fără-ncetare, uneori repeta de cîteva ori același lucru. Ce căutam în vorbele fetei, ce ?

— Era un om rău ? am întrebat în cele din urmă.

— Rău ? zise fata. N-am cuvinte...

— Dar cum se face că l-ați iubit ?

— Nu știu, probabil că n-am înțeles. Oamenii sînt prefăcuți, toți.

— Toți ?

— De ce vă mirați ? fata mă privi condescendent, cum de nu pricep un lucru atît de banal, sau poate mă zeflemisea. Și sora lui, și prietenii lui, și prietenii mei, toți.

Bătrînul se foi neliniștit la locul său, tuși, luă paharul cu apă de pe masă, dar nu bău. L-am privit întrebător.

— Dumneavoastră vorbiți, spuse bătrînul, răspunzînd întrebării mele nerostite. Nu vă ocupați de mine.

Fata nu se uita la bătrîn. Căuta ceva în poșetă. Am observat că-i tremurau degetele. M-am bucurat, nu știu de ce. Privea în altă parte, din cauza asta nu izbutea să găsească în poșetă ce avea nevoie. M-am gîndit că trebuie să-l fi iubit foarte mult pe băiat, numai așa îmi puteam explica duritatea vorbelor de adineauri. Am încercat să mi-l închipui pe băiat, să mă uit în ochii lui, pe care nu-i văzusem niciodată, am aprins o țigară. Cînd nu reușești să spui nimic, cînd nu găsești continuarea cea mai potrivită, cel mai bine e să aprinzi o țigară. În momentul acela, mintea ți se concentrează, uneori găsești cuvîntul acela unic sau unul dintre singurele cuvinte.

— Dumneavoastră nu fumați ? l-am întrebat pe bătrîn.

Dădu din cap, negativ.

Fata, în sfîrșit, găsise. Era o fotografie. Mi-a întins-o :

— Uite, el e.

M-am uitat. Erau amîndoi, într-un carusel. Fata ședea pe un tigru.

— Semănați cu Kagi Nazar [1], am încercat eu să glumesc, ați făcut din tigru cal.

— E tigru de carton, explică fata, l-a fotografiat unul de-ai noștri. Ce m-am mai distrat în ziua aia ! Și-acum îmi sună în urechi rîsul lui. Dar acum știu, era fals, pînă și cînd rîdea...

M-am uitat din nou la fotografie : rîsul băiatului, bineînțeles, nu se auzea din hîrtie. Am privit-o cu tristețe pe fată : de ce alungi o zi din viața ta, doar a fost, se pare, o zi frumoasă, în fotografie arăți și tu zîmbitoare, lipsită de griji.

Fata continuă :

— ...Era un copil, un copil mare. Avea o leafă bună, dar împrumuta în dreapta și-n stînga. Nu mai cerea înapoi, dacă ceilalți nu-i dădeau. Pînă și pentru casă eu m-am dus la fabrică, la el, să le explic că noi, în curînd... Și ne-au dat. Habar n-aveau de mine. S-a supărat că le-am spus. Nu știu de ce.

Deodată, bătrînul începu să vorbească. Îmi lăsase impresia că doarme, pentru că închisese ochii. Va să zică, ascultase.

— ...Leit prietenul meu, Hacob Rafaelian. Și el uita să-și ceară înapoi datoriile. A murit în noiembrie. Avea pensie mare. Zicea — cu cea mai mare plăcere îi împrumut pe netrebnici, după aia or să evite să mă-ntîlnească, de frică să nu le cer banii înapoi.

Rîse singur.

— Era un om tare șugubăț ! Zicea — cît am fost tînăr, am trăit numai din datorii, zicea — datoriile sînt singurul lucru care-l leagă pe om de viață. Era un om de treabă...

Eranuhi rîse și ea. Bătrînul închise iarăși ochii. Fotografia rămăsese pe masă. Caruselul nu se mai învîrtea. Băiatul parcă nu mai rîdea.

— Și-apoi ?

Fata reînnodă imediat firul povestirii ;

— A, despre locuință... Spuneți și dumneavoastră, am făcut ceva rău pentru el ? Măcar să ne fi certat, ca să știu de ce... dintr-o dată.

---

[1] Personaj hîtru din folclorul armean.

N-am spus nimic. Bătrînul părea din nou că doarme. Îmi amintea de un portret făcut pe pergament și care a fost lăsat pe pernă, ca să fie atîrnat, mai apoi, pe perete.

— V-ascult, îi zic fetei.

— Tata povestea adesea o fabulă. Să v-o spun ? Odată, lupul se urcă în cîrca omului și-i zice : „Du-mă acolo unde omul răspunde cu bine binelui care i se face, și-atunci îți dau drumul". „Te duc", zice omul. Pornesc la drum și... pînă-n ziua de azi mai merg, sînt trei mii de ani de cînd omul tot merge tot așa. Nu există un asemenea loc, nu există un om care să răspundă cu bine binelui care i se face. Înainte, nu-l credeam pe tata, mă certam cu el. Acum văd că avea dreptate...

Văzui, deodată, cum privirea bătrînului se aprinde, el încercă să se ridice în capul oaselor.

— Poveste neghioabă, zise el.

— De ce ? nu se lăsă fata. Vreți să v-aduc dovezi ? Vreți... ?

— Nu vreau. Privirea bătrînului parcă se stinse.

Afară, începuse să plouă. Se lăsase întunericul.

— Ce-ar fi să ieșim ? ! i-am propus fetei, căci mi se păruse că bătrînul vrea să rămînă singur, că închisese ochii ca să rămînă singur. Îmi place tare mult ploaia, dar dumneavoastră ?

— Mi-am luat umbrela, zise fata. Știam că o să plouă.

Ploaia alungase pe mulți de pe stradă, îi lăsase numai pe cei care aveau umbrele și pe cîțiva „nebuni" ca mine. Am văzut un grup de „nebuni" care, în capul gol, în pantofi ușori, stăteau pe trotuar și se distrau povestind ceva.

Eranuhi îi privi cu suspiciune :

— Anormali.

— Eu, de-obicei, nu folosesc umbrelă.

— Scuzați-mă.

— Nu, pur și simplu îmi place să mă ude nițel ploia. Dar lui Nerses îi plăcea cînd ploua ?

— Ne urcam într-o mașină, spuse fata. Știți ce zicea ? Zicea că omului nu-i trebuiesc decît două costume, două perechi de pantofi și datorii. Nimic altceva. Și să cutreiere lumea cît poate. Nu-i anormal ?

Am rîs, am privit cerul și am rîs. Pe cuvînt de cinste, mi s-a părut, deodată, că din cer atîrnă milioane de fire de tăiței. Mi-am adus aminte de satul nostru, de mama, care întindea tăițeii pe frînghia de uscat rufe, după care, vreme de cîteva zile, vedeam lumea printre firele de cocă. Mi se-nvol-

bură un simțământ cald în inimă, aș fi vrut să-i spun fetei ce-mi amintisem, însă m-am gîndit că are să rîdă de mine. Trebuie să fiu serios, doar am fost trimis de ziar..

•

— V-ați întors ? se auzi vocea bătrînului.

Intrasem în cameră în vîrfurile picioarelor, crezînd că doarme, văzusem de-afară fereastra întunecată.

— Cum vă mai simțiți ? l-am întrebat eu.

— Bine. E ceva de mîncare pe masă, e brînză foarte bună.

Am aprins lumina : pe masă, mai erau și două sticle de apă minerală. M-am uitat rușinat la bătrîn. Îmi spuse :

— Am rugat-o pe recepționeră, mîncați, e gustoasă brînza. Eu știu, ziariștii sînt cam împrăștiați. Se gîndesc la soarta omenirii, uită de pîine și de brînză — după care rîse : e și iaurt.

— Sînteți din Erevan ? îl întrebai eu.

— Din Krasnodar. Mi-am zis să-mi văd pentru ultima oară locul de baștină. Se-ntristă, apoi rîse : glumesc, pur și simplu mi se făcuse dor de ținutul nostru.

Tăcu, tăcu îndelung, după aceea întrebă :

— Ce-a făcut fata ? Ați mai discutat ?

— Ploua.

Am simțit că bătrînul mă privea cercetător. Dar, imediat, mi-am dat seama că greșesc. În privirea lui albastră era o tristețe insesizabilă.

— Mai rămîneți mult ? am întrebat.

— Pînă mă-nsănătoșesc.

— Așadar, aici v-ați născut.

Aș fi vrut să-l întreb de ce stă la hotel, dacă n-are rude, însă m-am abținut.

— E-un oraș frumos.

— Mi se făcuse dor de fiecare piatră.

(Bătrînul închise ochii. I se păru sau într-adevăr auzi discuția aceea ?

— Ce-a zis taică-tu ?

— Nu l-am întrebat. A zis că i s-a stabilit o pensie de șaizeci de ruble. Are să pună o piatră pe mormîntul mamei. A zis că i s-a făcut dor de oraș.

— Cu ce-are să pună piatra ? ridică vocea nora. Cu pensia de șaizeci de ruble ? Asta-nseamnă două perechi de pantofi. La ce te gîndești ?

— La ce să mă gîndesc ? !
— N-avem decît două camere, sîntem patru inși.
— A băut ceai ?
— A băut. Trei căni.
— ...
— N-avem decît două camere, sîntem patru inși, fiică-ta a-mplinit cin'șpe ani...

N-a mai auzit continuarea. Nici măcar atît n-ar fi vrut să fi auzit, fiul și nora erau în bucătărie, el — în baie, peretele era subțire.)

Bătrînul deschise ochii, mă privi temător. S-o fi gîndit că am auzit și eu cele auzite de el, dar cum aș fi putut ? N-am văzut decît cum a tăcut îndelung, apoi a deschis ochii.

— Era bună brînza, nu ? spuse în cele din urmă.
— Foarte bună.
— Acum trei zile l-am întîlnit pe vechiul meu prieten. Am fost colegi. M-a dus la cimitir și mi-a zis — uite, aici sînt acum colegii noștri. M-am uitat la pietre. Pe nici unul dintre ei nu-l văzusem mort și mi-era greu să cred că zăceau sub pietre. Cîți ani crezi că am ?
— Șaizeci, șaizeci și cinci.
— Șaptezeci și patru.
— L-am privit pe bătrîn. În clipa aceea, i-aș fi dat și o sută de ani. Îmi păru că altcineva e în pat, alt om.
— Nu-mi place să merg la cimitir, am zis eu. Ești silit să te gîndești la moarte. Vreți apă minerală ?
— Mulțumesc. Ce voia fata aia ?
— Să scriu despre băiat.
— O să scrieți ?
— Vreau să-l văd și pe băiat, acum nu-i în oraș. Nu știu.
— Ce prostie a povestit, cu lupul și omul, nu ?

(Dimineața, cînd a vrut să iasă cu valiza în mînă, fiul l-a întrebat :

— Încotro ?
— Vreau să rămîn vreo două zile la prietenul meu, Alek, m-a rugat tare mult. Vin iar, mai rămîn vreo două, trei zile și plec.
— Cum pleci ? ziceai că...
— Ai și crezut ? Cine mă scoate pe mine la pensie ? Sînt în concediu.

Fiul îl privi neîncrezător, iar nora spuse :

— Tata e sănătos, poate să mai muncească vreo zece ani.

S-a dus la hotel. În aceeași seară, a făcut infarct.

Medicul a spus că nu-i periculos, abia la al treilea... I-a dat voie chiar să se scoale din cînd în cînd. Primul infarct l-a avut acum un an...).

Mi-am dat seama, brusc, că nu-l întrebasem cum îl cheamă.

— Murad Vardapetian, a răspuns el. Spune-mi *Murad*, e mai bine așa...

Am icnit. Era cu patruzeci de ani mai mare decît mine, nu ne cunoscuserăm vreme de treizeci și patru de ani, și-acum aveam să-i spun *Murad*.

*

Dimineața, am întîlnit-o pe Eranuhi la bibliotecă. Adusese scrisorile, ba chiar și cîteva bilețele. Nu știu de ce, m-am decis să citesc bilețelele :

„Er, te rog nu te bosumfla, diseară, după lucru, merg cu băieții la Vrej acasă, îl ajutăm să repare acoperișul. În curînd, se căpătuiește (rîsete, aplauze). Du-te la teatru cu sora ta, bine... ?“

„Ah, Eranuhi, de ce te-ai certat cu Arpic ? Cînd am venit, nu erai acolo și eu mă grăbeam. Trebuie să aducem un doctor de la Erevan pentru mama lui Vardan, doar n-are să meargă singur ! ? Ne-ntîlnim mîine, bine... ?“.

N-am mai citit celelalte scrisori : mi s-ar fi părut că m-aș uita prin gaura cheii într-o cameră străină. Băiatul părea să fie un zănatic emoționant.

— De ce zîmbiți ? am auzit vocea fetei.

Așadar, zîmbisem de unul singur.

— Nu știu, am răspuns. Poate că, dac-am să-l cunosc, o să gîndesc altfel, dar, pe cuvînt de cinste, mi-aș fi dorit ca omul care mă iubește să-mi scrie asemenea scrisori.

Am băgat de seamă că privirea întrebătoare a fetei se ascuți, se înăspri.

— Dumneata nu te-ai fi dus să-ți ajuți prietena ?

— Dac-aș fi fost liberă. Așa fac toți.

— Toți ?

— Oamenii cu cap.

— Dar dacă cineva, cel mai bun prieten al tău, are nevoie de tine tocmai atunci cînd ești ocupat sau n-ai dispoziție... ?

— Ar trebui să priceapă că nu pot.

— Și dacă are foarte mare nevoie ?

— De vreo zece ori l-am așteptat gata îmbrăcată să mergem la teatru sau într-o vizită, și n-a venit. Acoperișul, puteau să-l repare și duminica. N-am dreptate ? Spuneți !

— Acoperișul, se putea, am repetat eu mecanic. Dar anumite lucruri probabil că nu se pot amîna.

În ochii Eranuhiei se citea tristețea. Aș fi preferat să-mi povestească despre tristețea asta, decît să vorbească despre băiat. Nu eram orb, vedeam că ar fi vrut să-l aducă înapoi chiar și acum, după toate cele întîmplate... Fata uitase, pe moment, de mine, privea pe fereastră, pesemne că se-nchipuia cu el. (Dacă oamenii nu pot păstra amintiri plăcute unul despre altul, atunci ar fi mai bine să se despartă, așa cum se întîmplă în tren cînd cineva ajunge în gara de destinație. Aș interzice prin Constituție ca dragostea pierdută să fie sfîșiată, scrisorile trecutului să fie citite cu veninul de astăzi, fotografiile vechi să fie privite cu dispreț. În felul acesta, orice poate părea fals, iar omul și-ar fura singur propria sa viață trăită). Eranuhi nu are unghiile făcute. „Măcar să ne fi certat, măcar o dată să mă fi jignit...“ De ce, Eranuhi ? Nu, eu înțeleg, ai vrea ca el să te fi jignit, pentru ca tu să poți avea, acum, o dovadă, o scuză, un temei pentru răutatea ta. Simt că tăcerea mă rupe de lume, de camera noastră, de Eranuhi, simt că iar încep să fac filozofie de două parale. Ce să fac, nu vreau decît ca fata să stea de vorbă puțin cu sine însăși, să se-ntristeze și să nu spună nimic. Se pare, însă, că ea s-a dezmeticit și a intrat din nou în teaca ei.

— Sînteți bărbat, e clar, doar n-o să m-apărați pe mine...

Oare își întrerupsese șirul gîndurilor, așteptînd să vadă ce-o să zic eu, sau se-ntreba cînd or să vopsească pereții murdari ai bibliotecii ? Dar tristețea din ochii ei, dar degetele care tremurau, dar unghiile decolorate ?

— Nu să apăr, ci eventual să explic.

— Ar fi cam greu să mă convingeți. Și pe urmă, ce s-ar schimba : lumea, orașul nostru, oamenii, are să se-ntoarcă el ? Deșertăciuni. Și eu voiam să-l conving pe taică-meu. Și ce-am obținut ? Cine-a avut dreptate ?

Iar și-a înăbușit tristețea curată, care se înălța prin gîtlejul, arterele, degetele sale.

— Nu-i de-ajuns pentru azi ?

I-am răspuns că-i de-ajuns.

*

— Sînt contabil, e-o meserie amărîtă, nu ? zise bătrînul. Patruzeci de ani, ţac-ţac cu abacul. Mă bucur de fiecare dată cînd cineva nu mai plăteşte taxă pentru că n-are copii, înseamnă că s-a născut un copil. Întotdeauna, fac eu cinste cu o sută de grame, e regulă, toţi ştiu. Aveam un inginer, zicea — tu trebuia să te faci poet. Eu, şi poet ! Ehei...

Bătrînul vorbea, iar eu priveam pe fereastră. Afară, era întuneric, cînd s-o fi întunecat ? Se aşezase pe marginea patului, picioarele îi atîrnau în aer. Îi vedeam imaginea în geam, amestecată cu luminile străzii, ale stelelor, ale camerei noastre. Şi deodată... Bătrînul şi-a dus mîna dreaptă la piept, a gemut şi a-ncercat să-şi ridice picioarele. M-am repezit spre el. Mi-a spus ceva, n-am înţeles. L-am întins pe pat repede, dar cît se poate de grijuliu, i-am pus perna sub cap. În timp ce-i scoteam papucii, bătrînul a murmurat :

— Mulţumesc, mă iertaţi...

Recepţionera nici n-a mai apucat să cheme Salvarea. Bătrînul nu i-a aşteptat pe medici. A murit. Al treilea infarct şi-a făcut treaba impecabil.

— Să-l sunăm pe băiat, propuse recepţionera.

— Ce băiat ? Al cui ?

— Al lui, al cui să fie ?

— Are un băiat aici, în oraş ?

— Are.

Recepţionera a acoperit trupul bătrînului cu un cearşaf şi a ieşit pe culoar. Era prima oară că mă aflam singur cu răposatul, în aceeaşi cameră. Eram derutat, nu-mi venea să cred că moartea vine atît de absurd, pe neaşteptate. În geamul ferestrei, se reflectau aceleaşi lumini, ale străzii, ale camerei, ale stelelor. Doar chipul bătrînului nu mai exista, nu era decît un cearşaf alb, nimic altceva.

Nu ştiu cît timp a trecut. Uşa camerei s-a deschis cu zgomot, au intrat cîţiva bărbaţi, cîteva femei, careva dintre ei trebuie să fi fost feciorul bătrînului, una dintre femei — nora. „Vai, tăticule, ce-ai făcut... !“ Bocetele femeilor m-au alungat în coridor, unde am început să fumez. S-a apropiat de mine recepţionera. Părea tare impresionată. Ceea ce n-a împiedicat-o ca, acolo, în picioare, să-mi relateze trista poveste a vieţii bătrînului. Eram zguduit, rămăsesem pe culoar ca un *khacikar*[1] plantat în drum. Dacă, atunci, cineva m-ar fi

[1] Stelă cruciferă din piatră de tuf, bogat ornamentată, specifică artei sculpturale armene.

întrebat de ce am venit în orașul acela, abia de-aș fi putut îngăima un răspuns. Uitasem de Eranuhi, de biblioteca ei, de scrisoarea ei nefericită. Parcă fusesem pus sub morfină, creierul, inima, amintirile îmi erau amorțite. Nu m-am întors nici măcar cînd ușa camerei noastre s-a deschis și bătrînul a fost scos pe targă. Am văzut, apoi, în geam, cum îl coborau pe scară.

— Bietul om, m-am întors, era recepționera. Bietul om — și, făcîndu-și cruce, își șterse ochii cu o batistă mare, colorată, după care mă-ntrebă : cîte zile mai rămîneți ?

— Mîine dimineață, devreme, plec.

— Atunci, n-o să vedeți.

— Ce ?

— Înmormîntarea bietului om. Mamicon are să-ntoarcă tot orașul pe dos. Are s-aducă muzică de la Erevan. Și pe maică-sa tot așa a-ngropat-o, după rînduială.

M-am uitat la recepționeră : era o femeie la vreo șaizeci de ani și tot își mai ștergea ochii cu batista cea colorată.

— Infarctul ăsta e-o durere binecuvîntată, boală de om sărman, dintr-o dată te răpune. Era un om cumsecade, nu s-a chinuit.

Am intrat în cameră, de-acum era numai a mea. Patul în care, pînă mai adineauri, stătuse culcat bătrînul era aranjat, schimbat. Cînd au avut timp ? Ce să-i faci, în hotel nu sînt camere libere, odată vezi că intră careva și zice „bună seara, vecine“ și se așază pe pat.

Infarctul e-o durere binecuvîntată ? Te răpune dintr-o dată ? Nu, draga mea, pînă la infarct e cale lungă întotdeauna. Asta numai cel care moare o știe. Noi nu vedem decît ultima stație a acestui drum.

Mă plimb în sus și-n jos prin camera pustie și, deodată, mi-amintesc că bătrînul jignit de oamenii cei mai apropiați lui n-a uitat, cu numai două secunde înainte de-a muri, să-mi mulțumească doar pentru faptul că i-am scos papucii. Apoi, mi-amintesc că, în aceste trei zile, bătrînul nu și-a arătat nici măcar cu o vorbă nemulțumirea față de lume, de oameni.

Mă uit cu nespusă tristețe la gustarea noastră, care a rămas pe masă, ridic ziarul căzut pe scaun și acopăr cu el bucatele. Mă uit, apoi, la patul sfințit de bătrîn și, Dumnezeu mi-e martor, nu vreau să plîng, nu vreau.

...A doua zi, dimineața devreme, m-am întors la Erevan.

FLORILE DE ANUL TRECUT

Printre ierburi, se află și flori, la fel ca vara trecută, cînd venisem pe acest cîmp. Stau întins și, de cîteva bune minute, încerc să-mi dau seama ce vreau. Nu reușesc. Apoi, realizez, deodată, că florile și ierburile astea nu sînt cele de anul trecut, sînt altele. Dar, cînd privesc cîmpia, ca îmi pare aceeași: culorile, zvonurile, parcă pînă și fluturii și albinele sînt aceleași, iar deasupra — același soare. Închid ochii, minutele se scurg și, treptat, încep să pricep ce vreau : florile de anul trecut...

STĂTEA DE-O BUNĂ BUCATĂ DE VREME culcat pe canapea și fuma, cu toate că nu obișnuia să fumeze. Pe măsuța joasă, rămăsese sticla de bere, pe jumătate goală. În jur, pe podea, zăceau cărți, ziare. Le răsfoise, citise din fiecare cîteva rînduri, apoi le aruncase de-o parte. În inimă, în cap, simțea un gol imens, care nu accepta nici un rînd, nici un gînd. Nu era prima oară că se-ntîmpla asta. Se obișnuise? Omul se obișnuiește greu cu golul, fie el în buzunar, fie în inimă. Dar, în același timp, se pogorîse asupra lui o liniște ciudată. Nu rămăseseră nici măcar amintiri, nume sau fapte. Rămăsese doar o negură în care se dizolvase trecutul său.

Telefonul sună îndelung, sîcîitor. Cine putea să fie? Ridică plictisit receptorul.

— Arsen... ?

Era frat-su.

— Davit... ?

— Ascultă, Sarghis iar nu se simte bine.

— Hî... ?

— Au nevoie de-o doctorie. Eu n-am putut s-o găsesc.

— Doctorie... ?

— Albucid, la trei farmacii am fost, n-au. Lîngă casa voastră...

— Da, bine, am înțeles.

A așezat receptorul în furcă. În el, nu se clinti nimic. Nici o grijă, nici o neliniște. În el, era același gol. Își umplu cu bere paharul, bău. Privi pereții camerei, pe care anul trecut îi zugrăviseră în galben închis. Lustra era demodată, i-au făcut-o

cadou prietenii cînd a-mplinit treizeci de ani, iar asta se-ntîmplase acum cinci ani. Pianul și l-a cumpărat anul trecut, amintindu-și că, în timpul războiului, o rugase pe maică-sa să-i ia un *tar*[1], și maică-sa îi spusese : „De unde ? Face cît patru kile de pîine. Cînd o veni taică-tu..." Taică-su n-a venit. Și el n-a mai cîntat, toată viața, la nimic. Barem fiu-su... În cameră, mai erau și alte obiecte, și el simți, deodată, că se plictisise de toate astea : de culoarea galbenă, de lustră, de telefon. Chiar și de pian, la care o să cînte fiu-su. Prin fereastra deschisă, se vedeau plopii de pe trotuarul celălalt, pe jumătate desfrunziți, pesemne că și ei erau osteniți. Se străduí să se gîndească la ceva, indiferent ce, vesel sau trist. Totuna. Numai să se gîndească, să nu mai simtă golul ăsta, care seamănă cu tristețea. Își mai umplu un pahar. Nu bău.

— Arsen !

Era vocea neveste-sii, din camera de-alături.

— Dă-mi un pahar de apă.

Se sculă, se duse în bucătărie, umplu paharul. Îl duse în dormitor. Soția era culcată în pat și gemea. El îi dădu apa, vru să plece.

— Arsen, spuse femeia, mă simt tare rău.

— Te simți rău, da ? repetă el, privind nepăsător la femeia culcată în pat și pe care cu ani în urmă o iubise.

Nici în momentul acela nu se clinti nimic în el, nici măcar nu-ncercă să afle ce o doare pe nevastă-sa, nu se gîndi să rostească o vorbă de consolare, care de-obicei vine de la sine. Nu făcu decît să se uite și ieși, închise ușa, se-ntinse din nou pe canapea, bău berea de-acum încălzită. Doar o clipă încercă să-și dea seama cum e durerea de inimă, însă nu reuși să se gîndească. Imediat după asta, se surprinse privind iar pereții galbeni ai încăperii și gîndindu-se că ar fi bine ca, data viitoare, să-i vopsească în verde. Telefonul sună din nou. Sună îndelung. Nu ridică receptorul.

Femeia îl strigă iarăși :

— Dă-mi puțină apă de colonie și vată, și stai puțin cu mine...

— Imediat. Eu stau culcat, citesc, dacă e ceva, cheamă-mă.

Se apropie de măsuța de toaletă, scoase vata, găsi și sticluța cu apă de colonie. Se uită, fără să vrea, la măsuță : cîteva sticluțe goale sau pe jumătate goale. Apoi, își aminti că,

---

[1] Instrument muzical popular armenesc de percuție cu corzi, asemănător chitarei.

de vreun an-doi, nu-i mai adusese neveste-sii nici o sticluță din astea. Nici una. I-a luat pantofi, pardesiu, adică ceea ce se cuvine să ia un soț, fie că-și iubește, fie că nu-și iubește nevasta. Cadou, însă, e altceva, apa de colonie sau florile, în caz extrem — rujul de buze. Adică ceea ce omului nu-i este neapărat trebuincios. Lucrurile de necesitate nu sînt cadouri. Zăbovi în fața măsuței de toaletă și o picătură de tristețe căzu în golul din sinea sa. Dar se evaporă imediat.

Îi dădu neveste-sii vata și ieși. În balcon bătea soarele, iar jos, în stradă, copiii se jucau, de vreo două ceasuri, de-a războiul.

— Arsen...

Ce i-o mai fi trebuind ? Nu se supără. Intră calm în dormitor :

— Hî... ?

— Dă-mi o carte să citesc.

— Ce carte ?

— Una tristă.

— Vrei *Jurnalul Annei Frank* ?

Femeia îl privi nedumerită : oare străinul ăsta e soțul ei, pe care l-a iubit, care i-a scris scrisori de dragoste ?

— Arsen, așa nu mai pot.

— Sun-o pe maică-ta, să vină, eu ce să fac ? !

Se uita absent la nevastă-sa. Nu văzu nici măcar că paharul pe care-l adusese era încă pe masă, neatins, și tot pe masă era și vata muiată în apă de colonie. Pesemne că femeia căutase doar un pretext ca să-l cheme acolo. Nu-nțelese asta. Și ieși iar. Simți, brusc, că-l apasă pereții vopsiți, pe care atîrnă tablouri prăfuite, vechi. Simți, brusc, că are nevoie de aer, de plopi pe jumătate desfrunziți, de iarbă, poate și de flori, și de cerul pe care nu-l vopsește nimeni niciodată, dar care întotdeauna e albastru. Ieși în balcon, începu să fumeze. Jos, erau copiii cu picioare agile, pierduți în praf. Și memoria lui, dintr-o dată, se ascuți, deveni, parcă, un album cu poze din trecut : îngălbenite, prețioase și uimitoare. Își aminti anii din urmă, revăzu multe figuri. Iat-o pe Mary. Avea plete lungi și ochi albaștri deschis. Vreme de cinci ani s-au iubit, au visat la viitorul lor cămin, aleseseră și numele copiilor care n-aveau să se mai nască niciodată. Dacă, pe atunci, cineva i-ar fi spus că viața e posibilă și fără Mary, el i-ar fi rîs în nas. Și ieri, în tramvai, nici nu și-a dat seama că e Mary, i-a oferit locul, pentru că era cu un copil în brațe. Își aminti surîsul ei tăcut și inima i se umplu de o amărăciune nedefinită, care nu

poartă nici un nume. Apoi, își aminti de colegul său de școală, Artavazd. Acum cîteva zile, s-au întîlnit pe stradă, s-au salutat și au trecut mai departe. S-au salutat și au trecut așa cum fac sute de alți oameni pe strada asta, în orașul ăsta, în lumea întreagă. Nici nu s-au certat, nici nu s-au despărțit. Dar ce s-o fi-ntîmplat? Cine poate să spună? Își aminti de celălalt prieten, Vardan, împreună cu care a parcurs cei dintîi kilometri ai drumului numit *viață*. Erau în Siberia, își aduse aminte de nopțile lor, de discuțiile lor despre viață, sinceritate, prietenie. Oare se prefăceau, oare nu erau prieteni buni, ci numai cu vorba, la un pahar? Nu, nu era așa. Dar de ce, cu toate astea, nu mai știe acum nici măcar unde e, ce face Vardan? Apoi, se deșteptară și se înșirară alte chipuri — pe vremuri apropiate și de neînlocuit. I se păru, deodată, că pe toți aceștia i-a pierdut într-o singură clipită, chiar în momentul acela.

Nevastă-sa îl chemă iar.

— Vin acum. Intră în dormitor cu vorbele de ocară pe buze și numai înfățișarea neajutorată a femeii îl opri să le rostească. Te-ascult.

— Trebuie să ne gîndim la o soluție, Arsen, cît mai putem s-o ducem așa... ?!

El se uită din nou la măsuța de toaletă, dar vorbi cu indiferență :

— Păi, cum am zis, tu trebuie să hotărăști...

Își aminti serile pe sub zidurile clădirilor pe jumătate construite, în urechi îi sunară vorbe cu care, în vremea aceea, începea ori se sfîrșea fericirea... Cînd a fost asta? Ochii femeii nu grăiau, dar pesemne că și în ea se deșteptaseră zilele acelea, pe care le-au lăsat departe, acolo unde nu există martori și nici lumină. Ochii femeii nu condamnau, nu, ei nu spuneau : „Ți-amintești cum te jurai că ai să mă iubești veșnic, că o să fim fericiți?“ În privirea femeii se deslușea neputința, pe buzele ei erau vorbe nerostite... Arsen dori, instinctiv, s-o mîngîie, să-i spună o vorbă caldă, s-o sune pe soacră-sa și să-i spună că nu mai e nevoie să vină... În loc de toate astea, însă, zise :

— Cînd ai să te scoli, o să discutăm, Astghic.

Se făceau aproape patru luni de cînd erau ca și despărțiți. El dormea în balcon și nu se vedea cu nevastă-sa decît duminicile, cînd își vorbeau doar în prezența copilului. În sinea sa, Arsen considera de-acum totul încheiat și era împăcat, nepăsător. Astghic era femeie și de aceea încă mai credea, mai

aștepta. Îi venea foarte greu să-și piardă soțul, familia, amintirile trecutului. Nu-nțelegea ce se-ntîmplă. La fel ca toate femeile, i se părea că bărbat-su are pe altcineva, probabil mai tînără și mai atrăgătoare. Le știa pe aproape toate femeile și fetele cunoscute de Arsen, desemnase și posibilile candidaturi. (Ciudate mai sînt și femeile, au impresia că au deschis cele mai tainice uși ale sufletului bărbatului, doar pentru că vreme de cinci sau zece ani au mîncat împreună, au dormit unul lîngă altul, au avut împreună copii și, în momentele de duioșie, le-au ascultat pălăvrăgeala. Bietele femei! Din cauza asta, atunci cînd, dintr-o dată, cel numit *soț* se schimbă, ele caută motivul, mai întîi de toate, în fustele altora.)

Iar sună telefonul.

— Te-ai dus după doctorie?

Era Davit, frat-su.

— Ce doctorie?

Se pare că Davit a trîntit receptorul. Arsen pur și simplu uitase de doctorie. Doar n-o fi sfîrșitul lumii! Mai este el în stare de ceva? Frat-su n-a încercat nici măcar să-l întrebe ce s-a-ntîmplat, probabil că pur și simplu nu vroia să se ducă la farmacie. Vru să-l sune pe frat-su, dar ieși în balcon. O femeie (sau o fată?) care trecea prin fața casei privi spre el și zîmbi. Arsen zîmbi și el. Apoi, își aminti de Ofelia, de Hasmic. Cu fiecare dintre ele, în caz că s-ar fi despărțit de nevastă-sa, ar fi putut să se-nsoare sau să nu se-nsoare. Ciudat și ridicol. La urma urmelor, de ce îi sînt agreabile femeile acelea, de ce, în clipele de mîhnire, își amintește numerele lor de telefon? Se pare că bărbatul, pînă la sfîrșitul vieții, rămîne un copil, e dornic de căldură și de-aceea, atunci cînd îl părăsește femeia, caută să găsească acea căldură în afară, la altele, uneori chiar fără alegere, fără să chibzuiască. Da, tocmai momentele de tristețe, de singurătate l-au dus spre Ofelia sau Hasmic. O asemenea clipă l-ar putea duce pînă și spre femeia care ceva mai înainte a trecut prin fața lui și parcă i-a zîmbit. Astghic nu-nțelege asta, ei i se pare că Arsen ieri o iubea pe ea, astăzi o iubește pe Hasmic și peste două zile are să iubească altă femeie.

Arsen își aprinse o țigară și se gîndi cu tristețe, cu o durere nespusă că, pesemne, el n-a iubit pe nimeni — nici pe Mary, nici pe Artavazd, nici pe Vardan, nici pe nevastă-sa, nici pe ceilalți. N-a iubit pe nimeni. Se gîndi că omul, îndeobște, nu poate iubi pe altcineva, că ființele celelalte sînt, pentru om, cam totuna cu lucrurile dintr-o încăpere, care sînt

utile atîta vreme cît nu s-a plictisit de ele și n-a avut posibilitatea să-și procure altele. Continuîndu-și gîndurile ciudate și triste, el pricepu, deodată, că dragostea și încrederea au fost născocite de scriitori, din moment ce omul nu poate nu numai să iubească, dar nici măcar să-nțeleagă pe altcineva. Își aminti din nou de toți acei oameni care, în diverse perioade, au pătruns în viața lui și fără de care i se păruse, de fiecare dată, că viața ar fi imposibilă. Venise, însă, o zi în care oamenii aceia dispăruseră, fie brusc, fie pe neobservate. Apăruseră, apoi, alții, despre care gîndise același lucru. Și așa mai departe, probabil pînă la moarte Se gîndi că omul nu poate fi vreodată pe deplin sincer nici chiar cu sine însuși, nici chiar în sinea sa, căci sufletului nu-i place goliciunea, sufletul are nevoie, întotdeauna, de veșminte. De aceea, cînd dispar oamenii aceia apropiați, inventăm motive. Pur și simplu, nu vrem să acceptăm că nu sîntem în stare să iubim pe cineva, că nu sîntem în stare decît să-l suportăm, și asta doar vremelnic.

Aruncă țigara. Gîndurile care, pentru moment, păruseră atît de adevărate și de categorice pustiiră, dintr-o dată, sufletul său, strada, lumea. Plopii, cu siluetele lor amintind de niște fete tinere, pe jumătate îmbrăcate, îi părură cîrje de invalid. Araratul îi păru artificial, un tablou pictat. Își aprinse încă o țigară, era ultima.

— Astghic !

Din dormitor nu se-auzi nici un răspuns. Intră pe nesimțite. Femeia dormea, pe plapumă zăcea, întredeschis, jurnalul ei. Cînd luă caietul gros, cu coperte albastre, din el căzură cîteva foi. Scrisori. Își recunoscu scrisul, dar nu citi. De ce și-or fi păstrînd oamenii scrisorile vechi, de ce le-or mai fi recitind... ?

Luă creionul de pe masă și mîzgăli pe coperta jurnalului : „Mă duc să fac rost de doctorie pentru Sarghis. Nu te neliniști".

Închise ușa cu grijă, peste puțin era în stradă.

Găsi *Albucid* chiar la prima farmacie. Fratele său, Davit, nu locuia departe, la vreo două stații. Nu luă tramvaiul. Era cald. Asfaltul se-ncinsese, se-nmuiase și probabil că visa la ploaie. Îi era bine așa, să meargă de unul singur, deși era cald, să meargă și să cugete că nu ești obligat să-ți organizezi, în fața oamenilor, analiza colectivă a propriului tău suflet, nu ești obligat să-i iubești pe oameni și, mai cu seamă, să te-ntristezi cînd nu mai e posibil să iubești ori să suporți. În prezența străzii, a asfaltului și a căldurii, el începu să se

gîndească liniștit că, în tot restul vieții sale, are să trăiască singur, are să mănînce la restaurant, are să-i evite pe cei apropiați, în fața cărora, nu se știe de ce, ești dator să fii sincer și deschis. Și, cu toate că era cald, respiră adînc și liniștit.

În intersecție, cînd traversa strada, observă o femeie gravidă, care ducea o sacoșă grea. Femeia era foarte frumoasă și, cine știe de ce, Arsen gîndi cu mirare : cum, și femeile frumoase rămîn însărcinate ? Ai fi zis că pentru femeie nu mai existau lumea, strada, mașinile, milițienii, ea mergea cu zîmbetul pe buze, pesemne fericită pentru existența scumpă care se zămislea înlăuntrul ei și pesemne nu mai vedea nimic în jur. Arsen se apropie de ea, îi luă sacoșa din mînă și-i spuse scurt :

— Ceva mai repede, doamnă, nu-i știți pe șoferii noștri... ?

Abia pe trotuar îl privi femeia pe Arsen.

— Mulțumesc.

— Mergeți mai atent, o preveni Arsen.

Femeia intră pe ușa unui bloc albicios, de patru etaje, iar Arsen rămase cîteva clipe locului. Zîmbetul fericit, calm al femeii fusese foarte ciudat în mijlocul haosului, căldurii, asfaltului, mașinilor, milițienilor. Își continuă drumul. Iată și casa fratelui, dar nu urcă. În curte, se juca băiatul fratelui său, Gaghic, căruia el îi dădu doctoria.

— Du repede sus !

Restul drumului îl făcu tot pe jos.

Intră într-o braserie. Nu era nici o masă liberă, de aceea se așeză lîngă un tînăr care părea să se afle demult acolo. Comandă mîncare și coniac.

— Să bem, zise tînărul, și, văzînd că paharul lui Arsen e gol, i-l umplu. Să bem un pahar.

Au băut.

— Mi-aduc aminte că, în curtea noastră, era o grădină de flori — începu, deodată, să vorbească băiatul. Erau multe flori... fel de fel. Tata nu s-a-ntors de pe front. Odată, aveam opt ani, scrisese și-ntrebase cum sînt florile. El a fost omorît în patruș'cinci. Eu eram la orfelinat...

— Cum așa, omule ?

— Mama nu-l iubea pe tata...

— De unde știi ?

— Dacă l-ar fi iubit, tata nu murea, venea înapoi.

— Nu pricep.

— Cei care sînt iubiți se-ntorc.

Tînărul a rostit vorbele astea ciudate cu convingere, pe un ton firesc. Probabil că meditase mult, nu era nouă explicația bizară pe care o găsise pentru moartea tatălui său.

— În amintirea tatălui meu, zise el și bău.

Arsen simți, deodată, o dorință imperioasă ca băiatul să mai vorbească, să vorbească mult. Dar băiatul tăcea.

— Pe cine mai ai ?

— E-o poveste lungă.

— Ai povestit foarte pe scurt.

— .....

Pe strada îngustă, cufundată în semiobscuritate, Arsen era aproape singur. Așa de mult rămăsese în braserie ? Se poate. Nu, nu era băut. Va să zică, e băut. Ce băiat ciudat ! Filozof... Își aminti degetele boante, grosolane ale tînărului, care turnau coniac în cănile de ceai. Nu-i așa că oamenii nu se pot iubi unul pe altul ? Nu-i așa că, într-o zi, îi pierzi pe toți oamenii pe care-i iubești ? Și ce-i cu asta ? i se păru că aude un glas. Omul tocmai de-aceea e om, pentru că poate găsi și poate pierde. Nu mai auzi glasul, erau chiar cuvintele lui, căci băutura face din oricine un filozof.

În colț, era un telefon public. Își reconstitui numărul de-acasă.

— Astghic... ?

— Eu sînt, unde ești ?

— Ce știu eu ? ! Cum te simți ?

— Mama e cu mine, n-am nimic.

— O să mă mai plimb nițel.

— Cum vrei.

Strada mare, largă își aprinse toate luminile. Pe stradă, erau mașini, oameni, copaci. Plopi pe jumătate înveșmîntați, semănînd cu niște fete. Un troleibuz care trecea îi dădu bineț lui Arsen. „Ce mai faci ?“ zbieră, ca răspuns, Arsen, deși ura întrebarea asta inutilă și nici nu-și dăduse seama cine fusese cel care l-a salutat.

Continui să caut florile de anul trecut, dar realizez, deodată, că printre ierburi nu pot să fie decît florile de anul acesta. Mă uit în sus, la cer, unde dogorește soarele. Mă gîndesc că florile de anul trecut rămîn în inimile oamenilor și nu în ierburile de anul acesta. Dar nu-mi scormonesc inima, știu că fără florile acelea inima n-ar putea trăi.

NU EXISTĂ FETE URÎTE

— MI-AM AMINTIT, am zis eu, nu ne-am întîlnit decît o dată, și-atunci, la telefon. Firește, n-am uitat de scrisoare, deși au trecut patru ani.

— Patru jumate, mă corectă fata. Probabil că s-au schimbat multe în viața dumneavoastră.

— Numărul de telefon ? S-a schimbat.

Ce să mai fi spus ? !

— Dar în viața dumneavoastră ?

— E-aceeași, aproape aceeași. Și nici acum n-am telefon.

Ce se mai putea spune ? Am încercat să-mi amintesc scrisoarea aceea ciudată, pe care fata o scrisese cu ani în urmă. Era o poveste tristă, neobișnuită, o poveste de dragoste, doar atît îmi mai aminteam, alte amănunte nu se deșteptau în mine. Tăcerea mea se lungise, pesemne, prea mult.

— Nu știu de ce am telefonat, a spus fata.

Trebuie să se fi necăjit că n-o întreb nimic.

— De unde sunați ? am rostit în cele din urmă.

— Prietena mea nu-i acasă, tăcu o clipă, s-a dus la lapte. Și m-am gîndit să vă sun. Ieri am aflat numărul nou de telefon.

— Nu v-ați căsătorit ? Ce întrebare stupidă !

Rîse, mie îmi păru un rîs amar.

— M-a cerut un savant. E cu douăzeci de ani mai mare ca mine.

— Ei și ?

— E-un om foarte inteligent.

— Păi, dacă-i inteligent...

— Inteligent ? În cazul ăsta, n-ar fi mai bine să mă căsătoresc cu o mașină de calculat sau cu o bibliotecă publică ?

Am rîs. Iar ea, după o scurtă pauză, spuse :

— Încă îl mai iubesc.

— Pe cine ?

Apoi, deodată, mi-am amintit : desigur, e vorba de el. Dar oare... ?

— Se vede treaba că ați uitat de scrisoarea mea...

— Nu, ce spuneți, am și păstrat-o, e printre hîrtiile mele.

Tăcu din nou.

— De curînd, am citit una dintre povestirile dumneavoastră, spuse în cele din urmă. O frază mi s-a părut interesantă. Unul dintre eroi zice că, după părerea lui, nu există fete urîte. Sînteți de-aceeași părere ?

— Bineînțeles. În sfîrșit, mi-am adus aminte de scrisoare, fata care-mi vorbea nu e frumoasă, așa-mi scrisese ea, era o scrisoare amară, tristă. Cred că...

— În cazul acesta, vă rog, scrieți despre asta.

— Doar am scris, chiar dumneavoastră ați spus...

— Nu, numai despre asta, și puneți chiar așa titlul, vă rog. Găsiți scrisoarea mea, dacă n-ați pierdut-o, și citiți-o din nou. Am să vă sun iar.

Și închise.

Am căutat printre hîrtii și am găsit scrisoarea. Iată textul ei :

„...Sînt studentă, am douăzeci și unu de ani. Acum o săptămînă, am organizat un carnaval la restaurant. Veniseră invitați din diverse locuri. Eram, cu toții, mascați, nu-i puteam recunoaște nici chiar pe colegii de an. Era foarte vesel. M-a invitat la dans un tînăr. Purta și el o mască. A zis că nu-i de la institutul nostru. M-a invitat și la dansul următor. Ce se poate discuta în timpul unui dans ? Nu i-am spus cum mă cheamă și nici în ce an sînt. Toată seara nu s-a depărtat de mine. Doar pentru cinci minute a ieșit și s-a-ntors cu un buchet de flori. Nici un băiat nu-mi mai oferise flori. Poate că-i o mărturisire caraghioasă. Poate. Băieții nu oferă flori decît fetelor frumoase. Am remarcat că gîfîia, pesemne că alergase. Apoi, am dansat din nou. M-a servit cu cafea, am băut și cîte un pahar de vin. Era vin roșu. Mi se-nvîrtea capul de fericire. Probabil că rîdeți. Ce bine că oamenii au inventat masca ! Dacă el m-ar fi văzut fără mască, nu m-ar mai fi invitat la

dans și nici nu mi-ar fi dat flori.Masca lui nu-i acoperea decît ochii, se vedea că-i brunet. Am discutat, n-aș mai putea spune despre ce. M-a întrebat încă o dată cum mă cheamă, a zis că mă conduce acasă. I-am dat un nume fictiv și l-am mințit că sînt cu sora mea și că locuiesc foarte aproape. Am mai discutat, a povestit mult despre el. E geolog, anul ăsta absolvă. Am convenit să ne-ntîlnim a doua zi, seara. Bineînțeles, fără măști, a glumit el, iar eu m-am întristat. I-am spus că o să mă-mbrac într-o rochie albastră și o să am în mînă o umbrelă.

Toată noaptea m-am gîndit la el, dimineața — la fel. Puteți să considerați o naivitate. Nu mă supăr, dar se spune că există dragoste la prima vedere. Într-un cuvînt, seara m-am dus la cafeneaua convenită. Am ajuns chiar cu o jumătate de oră mai devreme, eram nerăbdătoare. Mă îmbrăcasem într-o rochie albastră, dar nu-mi luasem umbrela. M-am așezat la a treia masă, așa cum conveniserăm. A venit punctual, cînd a apărut la ușă l-am recunoscut. A căutat cu privirea a treia masă, a găsit-o, m-a examinat cu atenție. Avea ochi foarte frumoși. Nu s-a apropiat de masă, adică de masa mea. S-a așezat în altă parte, a rămas acolo aproape o oră privind întruna spre intrare. O dată sau de două ori m-a privit, dar în treacăt, o clipită. Am înțeles tot, m-a durut. După asta, a plecat. Am vrut să mă ridic, să alerg după el. N-am putut. Am făcut bine? Nu știu, dar ce era să fac? Am înțeles: el căuta alt chip, nu eram frumoasă. Nu cred în cele scrise în cărți, în așa-zisa dragoste sufletească. Dacă fata nu-i frumoasă, cui îi mai este necesară? Asta-i tot. De aceea vreau să vă întreb: cui îi trebuie ancheta pe care ați inițiat-o în revista dumneavoastră despre dragoste, despre înțelegere? Dacă aș fi fost frumoasă, l-aș fi găsit și fără sfaturile dumneavoastră (mai precis, m-ar fi găsit el), dar dacă nu sînt frumoasă cu ce-o să m-ajutați? Sînt tristă, de-o săptămînă nu-mi găsesc locul în lumea asta mare, de neînțeles. Îl iubesc. De ce, cu ce drept? Mă blestem că sînt urîtă, mă uit cu ură la fetele frumoase, pînă și la soră-mea, pe care o sună zilnic o mie de băieți. Spuneți, ce să fac? Și de ce părinții aduc pe lume fete urîte...?"

— Asta-i tot.

A doua zi, iar m-a sunat.

— Ați citit?

— Am citit.

— Și?

— Povestiți-mi continuarea.

— N-a fost nici o continuare.

— Ba cred că a fost, altfel de ce m-ați fi sunat ?

— Doar v-am spus, povestirea dumneavoastră...

— Nu-i numai asta. Nu-i numai asta. L-ați întîlnit, cumva, din nou ?

Cîteva clipe, fata a rămas tăcută, apoi a zis :

— L-am întîlnit.

— Unde ? Cum ?

— Acum un an, am absolvit facultatea. Am fost repartizată pe malul Sevanului. N-are importanță în ce sat. Știți, probabil, că pe-acolo s-a descoperit aur. Într-o zi, directorul a spus că a invitat cîțiva geologi la școală, să le povestească despre aur copiilor. Au venit. Și deodată, l-am văzut pe el. Nu puteam să mă-nșel. În cursul discuției, l-am întrebat cînd a absolvit, cum îl cheamă. El era.

— Înțeleg, nu știu de ce am intervenit eu.

— Asta-i continuarea, mai exact — sfîrșitul.

Ce puteam să spun ? Nimic. Nu de consolare avea ea nevoie. Și pe urmă, există momente în care omul uită pînă și vorbele cele mai obișnuite, or atunci se cerea să găsesc vorbe foarte profunde, adevărate, pentru ca ea să le creadă. Înlăuntrul meu, însă, nu exista nimic, în afară de-o tristețe ciudată. Brusc, durerea fetei deveni a mea, dorul ei de iubire — al meu, dar ce puteam face ? Mi-am blestemat povestirea nefericită, fraza iresponsabilă că nu există fete urîte, că cei care sînt iubiți sînt frumoși. Mi-am adus aminte de fraze asemănătoare din alți scriitori : ce ușor e să-ncredințezi hîrtiei orice gînd pe care nu l-ai trăit tu însuți, dar care îți pare pur și simplu frumos și realizabil ! Iată, însă, că la capătul celălalt al firului se afla o viață autentică, o fată de treabă, care aștepta un răspuns.

— O să mă mai sunați ? am întrebat în cele din urmă.

— Mîine mă-ntorc la țară. Și-apoi, la ce bun ?!

Ne-am spus *la revedere*.

Nu știu, are să mă mai sune, oare, vreodată sau o să ne-ntîlnim ? Probabil că n-are să sune. Dar în aceste cîteva zile m-am gîndit la spusele ei, la scrisoarea ei. Acum, cînd ies în stradă, mă uit la fetele care nu-s tocmai frumoase. Mi-au venit în minte, deodată, vorbele unei amice : „Cînd mă duc la teatru, iau bilet în rîndul întîi. Nu mă vede nimeni și nici eu nu văd pe nimeni". Asta mi-o spunea acum doi ani, or abia în momentul ăsta mi-am dat seama că nici amica mea

nu-i frumoasă. Am început să le privesc cu atenție pe fetele care se plimbă singure, care stau singure la teatru ori la cinematograf : majoritatea lor nu sînt frumoase. Încet-încet, mi s-a inoculat ideea că au trecut, toate, prin cîte-un carnaval și că poartă ascuns în suflet, în colțișorul cel mai tainic, o dragoste înăbușită.

Și acum cîteva zile, cînd mă aflam în sat la noi, tot la scrisoarea fetei mă gîndeam. În vreme ce coboram în vale, tușa mea s-a mirat : „Ce-i în vale, de te duci acolo ?“ I-am răspuns grosolan : „Nu e nimic, dacă te uiți cu ochi de veterinar, și în general nu există nimic în lume, dacă te uiți cu ochi de veterinar“. Tușa mea e veterinar, deși în cazul de față nu era vorba de profesie. În vale venise toamna, se auzeau aceleași foșnete pe care le știam de douăzeci de ani. Simțeam, sub picioare, moliciunea galbenă a frunzelor și, brusc, mi se făcu milă de frunze. Ce bine că nu și-au dat seama cînd au murit, că nu simt cum le sînt zdrobite trupurile. Dar, ceva mai devreme, înainte de-a coborî în vale, fiică-mea a zis : „Stăteam culcată în livadă, întinsă pe frunzele uscate, cînd, ce să vezi, frunzele au început să-mi vorbească. Știi ce ziceau ? Ziceau : ce bine că te-ai întins peste noi, ne era frig, ne-ai încălzit. Și-atunci, am strîns frunzele cele mai reci și le-am dus în cameră, unde-i cald, e păcat de ele, nu ?“ Fata mea are nouă ani și e convinsă că frunzele pot să vorbească și că au rostit cuvintele alea. Ori, poate, există cu adevărat o limbă minunată, *frunzește*, și fata mea o cunoaște !? Deocamdată, o știe. Cînd o să crească, probabil că are s-o uite.

...Cînd coboram în vale, am revăzut-o pe Mariamic. Era cea mai drăguță fată din clasa noastră, și-acum tot frumoasă e. În toți acești ani, de cîte ori vin în sat, aproape întotdeauna o-ntîlnesc : nu știu, e-o coincidență sau nu. „Încă nu te-ai îndrăgostit ?“ o-ntreb de fiecare dată.

Ani la rînd, mi-a răspuns la fel :

— Da' am de cine să mă-ndrăgostesc ?

În ultimii doi, trei ani, întrebarea mea s-a modificat :

— Încă nu te-ai măritat ?

Și de data asta, automat, am rostit aceleași vorbe. Mariamic n-a spus nimic și s-a uitat la mine cu o privire tristă. Întotdeauna răspundea cu cîte-o vorbă tăioasă. De data asta, n-a spus nimic. Am observat că are fruntea ridată și că-i încercănată, iar părul îi cade în dezordine pe umeri. Mariamic — nepieptănată... ?

— Ce s-a-ntîmplat, Mariamic ?

— Nimic, zise încet, nimic, cel mai rău e atunci cînd unui om nu i se mai întîmplă nimic...

Nu-mi amintesc despre ce am discutat. Ne-am despărțit rece, ca niște străini, ea era abătută. Mă uit, acum, la valea noastră prefăcută în cimitir de frunze și mă gîndesc la Mariamic. De ce n-a iubit-o nimeni ? Doar a fost frumoasă, și acum mai e frumoasă. Și de ce n-a iubit ea pe nimeni ? De ce ? Valea foșnește, pesemne că numai ea cunoaște răspunsul, dar eu nu cunosc limba *valeză*. Dacă era aici fetița mea, ar fi întrebat valea și valea i-ar fi răspuns... Mi-amintesc de fata cu scrisoarea. Ce puteam să-ți răspund, fată dragă, fată tristă ? Poate c-ar fi bine să scriu tot ce s-a-ntîmplat și oamenii să se-ntristeze aflînd de povestea ta de dragoste. Cine știe, poate că o citește și băiatul tău de la carnaval. Pesemne că orice om are sau ar trebui să aibă *frunzeasca* lui. Dacă băiatul n-a uitat încă limba asta, are să te găsească. Iar dacă nu cunoaște *frunzeasca,* eu n-am cum să-l ajut...

Nu știu cînd, nu știu unde, am auzit un cîntec oriental. Melodia am uitat-o de mult, iar textul mi-l amintesc cu aproximație : „Ploaia se cerne caldă, din belșug, ploaia cade și peste livada-nsetată, și peste stîncile care n-o doresc. Dragostea vine, și ea, la cel care-i iubit, și la cel care n-o să fie iubit nicicînd, nicicînd".

Nu știu de ce mi-am adus aminte de cîntecul ăsta.

Mariam, Mariamic... O revăd cu ochii minții pe frumoasa clasei noastre, are iarăși șapt'șpe, opt'șpe ani, e vioaie ca o flacără, caldă și dorită.

Ciudată e lumea !

...Pentru fata cu scrisoarea pot să fac un singur lucru : să pun povestirii titlul găsit de ea. (Mi-aduc aminte că, la sfîrșitul convorbirii noastre telefonice, m-a întrebat pe neașteptate : „Dar dumneavoastră, să zicem, ați fi iubit o fată urîtă ?" Atunci, m-am bîlbîit. Acum ? Nu știu.).

SCRISORI
din
GĂRILE COPILĂRIEI

„De unde vin eu? Din copilăria mea. Eu vin din copilăria mea, așa cum se vine pe lume."

ANTOINE DE SAINT-EXUPÉRY

Un basm scurt care ar putea fi și prefața acestei nuvele

— UNDE-I, ACUM, anu' trecut al meu? m-a întrebat, într-o zi, fiu-meu. Hai să mergem la anu' trecut al meu.

Ceva mai devreme, fiu-meu spărsese una dintre cele mai îndrăgite oglinzi ale maică-sii (maică-sa are patru oglinzi cele mai dragi, și astea doar printre altele), iar eu am stat și i-am explicat pe-ndelete, cu tact, plictisitor, că acum e băiat mare, că, dacă ar fi spart oglinda anul trecut, n-ar fi fost nimic, de vreme ce anul trecut era mic, nu-și dădea seama ce face...

La vorbele mele, fiu-meu a stat și s-a gîndit, cu ochii lui mari, negri, larg deschiși, după care a pus întrebarea asta ciudată: „Unde-i, acum, anu' trecut al meu?"

...Și am fost nevoit să născocesc basmul ăsta despre anii trăiți, duși, ai oamenilor: „Să zicem că viața omului seamănă cu un tren, ca trenulețele colorate ale copiilor. Trenul are de mers pe un munte ca Araratul, în primii patruzeci de ani el urcă, iar în ceilalți patruzeci de ani — coboară. Trenul din primul an are un singur vagon. Prin urmare, omul vine pe lume cu un vagon. Cînd împlinește un an și intră în al doilea, lasă în drum vagonul ăsta, se urcă în alt vagon, ceva mai mare. Și uite-așa, încet-încet, trenul vieții omului urcă muntele, lăsîndu-și anii printre florile și mărăcinii drumului. În fiecare gară, cîte unul."

— Eu cîți ani am? a întrebat băiatul.

— Patru, i-am răspuns. În februarie, împlinești patru ani.

— Vreau trenu' meu de-anu' trecut. Unde-i acum?

— Departe, tare departe, i-am zis și, apoi, m-am gîndit că basmul ăsta e, mai curînd, pentru mine, că mai degrabă eu

aș fi dorit să mă-ntorc în gările copilăriei, în care mi-am lăsat, unul cîte unul, anii. Acum, trenul vieții mele merge la vale, mă uit în urmă, nu se vede nimic. Mă uit în urmă în sinea mea, nu-i decît o negură albăstruie, multe s-au pierdut, s-au uitat, trebuie inventate.

Așa au luat naștere și au fost scrise povestirile astea, care, de fapt, sînt scrisori din gările copilăriei. Scrisorile mi le-am adresat mie însumi. Băiatul meu, care are patru ani acum, o să le citească, poate, într-o zi, sau, ceea ce e mai probabil, n-o să le citească, trenul copilăriei lui e altul, altele sînt florile și mărăcinii drumului său, altele sînt gările...

Se spune că, din rugul anilor trăiți, omul trebuie să scoată focurile, și nu cenușa... Am încercat să trezesc, de sub cenușa anilor, focurile copilăriei mele. Nu știu, am reușit... ?

Aklorakar [1]

„KHACEATUR ABOVIAN [2] a venit în sat la noi cînd Perci Proșian [3] era de vîrsta voastră. Abovian a vizitat școala în care învăța viitorul scriitor. Școala se afla în curtea bisericii Surb Marine, nu se vede de-aici. Apoi, marele cărturar a mers cu copiii pe malul Kasakhului [4], uitați, chiar aici. I-a plăcut foarte mult Aklorakarul nostru. Adevărată sculptură, a spus. El a spus-o. Iată, acesta e Aklorakar."

Cuvintele astea mi le amintesc cu aproximație, pentru că aveam opt ani cînd le-am auzit. Ni le-a spus prima noastră învățătoare, doamna Șușanic, iar noi, ca niște viteluși novici, stăteam pe malul nisipos și priveam cu invidie la băieții mai mari din satul nostru, care se bălăceau în apă ori se tolăniseră pe pietrele calde. „Să vă amintiți, copii, cam cu vorbele astea trebuie să fi continuat doamna Șușanic, nisipul pe care stați acum nu-i un nisip obișnuit. Acum o sută de ani, cînd marele cărturar s-a scăldat în rîul nostru, după asta, ca să nu răcească, s-a culcat chiar pe nisipul ăsta..."

Nisipul ne frigea tălpile, mai ales ale celor care erau desculți, nu știam cine e Khaceatur Abovian ăla sau Perci Pro-

---

[1] *Piatra cocoșului* (arm.).

[2] Khaceatur Abovian (1809—1848), scriitor și pedagog armean, iluminist democrat, întemeietorul literaturii și pedagogiei armene moderne.

[3] Perci Proșian (1837—1907), scriitor armean.

[4] Rîu în R. S. S. Armeană, care curge prin orașul Aștarac, locul de desfășurare a acțiunii povestirii.

șian, cît despre Aklorakar, e o stîncă mare pe malul Kasakhului, băieții se aruncă de pe vîrful ei în apă și, în timp ce cad, țipă, ca și cei de odinioară.

Abia peste mulți ani am aflat că doamna Șușanic îi aducea, în fiecare an, pe cei din clasa întîi la Aklorakar, prin urmare în fiecare an povestește același lucru, că nisipul nu-i unul obișnuit, că la poalele Aklorakarului s-a scăldat Khaceatur Abovian. E drept, s-a scăldat acum o sută cincizeci de ani, iar apa în care s-a scăldat cine știe în ce ocean o fi ajuns ori s-o fi evaporat, dar asta n-are importanță, apa care curge în clipa de față nu-i nici ea o apă obișnuită, fiindcă în apa de odinioară a rîului s-a scăldat Khaceatur Abovian.

Deasupra Aklorakarului, pe buza rîpei, sînt case cu ferestre și pridvoare îndreptate spre lume, poate și vreo două ruine. Abia mai tîrziu, peste ani, aveam să aflu că una se cheamă Țiranavor [1], cealaltă — Spitacavor [2], cît despre Carmravor [3], ea se află ceva mai departe, pe o colină. Apoi, bunica are să-mi povestească istoria celor trei surori frumoase care, în ziua morții lor, căci tustrele au murit în aceeași zi, așadar în ziua morții lor, una dintre ele era îmbrăcată în purpuriu, alta în alb, iar a treia — în roșu. Peste mulți ani, aveam să cercetez toate mărturiile mai vechi și mai noi, dar povestea asta n-aveam s-o găsesc nicăieri...

Asta — mai tîrziu. Acum, adică cu treizeci și cinci de ani în urmă, deci acum, în prima duminică din septembrie, stăm cu învățătoarea noastră pe malul Kasakhului, iar nisipul Aklorakarului ne frige tălpile.

— Doamnă Șușanic, da' cocoșu' unde-i ? mi-aud, din negura anilor, propria voce. Nu-i nici un cocoș pe piatră !

În vîrful Aklorakarului, în clipa aceea, stătea un lungan de băiat, într-adevăr nici urmă de cocoș.

— Doamnă Șușanic, aud alt glas, l-ați avut și pe Proșian elev ?

— Doamnă Șușanic, dumneavoastră săriți de pe Aklorakar ? Nu vă temeți ?

— Doamnă Șușanic, Khaceatur Abovian e din satu' nostru?

---

[1] Biserică în Aștarac (sec. V—VI) ; denumirea provine de la *țiran=caisă, purpură* (arm.).

[2] Biserică în Aștarac (sec. XIII—XIV) ; denumirea provine de la *spitac=alb* (arm.).

[3] Biserică în Aștarac (sec. VII), singulară prin acoperișul emisferic din olane ; denumirea provine de a *carmir=roșu* (arm.).

La vorbele astea, doamna Șușanic trebuie să fi rîs ușor și, împingîndu-ne ca pe un cîrd de boboci, să ne fi dus la podul cel vechi. Pe pod, ne-a adunat pe toți, a arătat spre Aklorakar și a zis cam așa : „Oriunde vă veți duce, oricîte țări veți vedea, indiferent ce veți ajunge, să vă amintiți că în satul vostru există Aklorakarul, la poalele căruia s-au scăldat Khaceatur Abovian și Perci Proșian".

Ulterior, bunică-mea are să afirme că Abovian s-a înecat în rîul nostru[1], chiar sub Aklorakar, unde, pe vremuri, apa era foarte adîncă. Iar povestea celor trei surori sună așa... Odată, demult, nimeni nu-și amintește cînd, în satul nostru trăiau trei surori frumoase. Fără să știe una de alta, tustrele văd, lîngă Aklorakar, pe un flăcău din sat, Sarghis, și fără să știe una de alta tustrele se îndrăgostesc de el. Într-o zi, două dintre surori se destăinuiesc una alteia. Mezina nu era acasă. Aflînd fiecare taina inimii celeilalte, fetele izbucnesc în plîns, apoi una se îmbracă în purpuriu, cealaltă — în alb, și se duc pe culme. Fiecare pe o altă stîncă, ele se uită în jos, spre Sarghis, care se afla în vîrful Aklorakarului. Apoi, surorile se aruncă în hău și se zdrobesc de stînci. În aceeași clipită. Fiecare s-a gîndit că ea are să moară și soră-sa are să-și împlinească dorința. Ultima oară, ele trebuie să se fi văzut pe cînd se aflau în aer, dar de-acum era prea tîrziu. Cea de-a treia soră, care-l iubea, și ea, pe Sarghis, află știrea pe drumul spre culme, era îmbrăcată în roșu în ziua aceea, și inima ei se stinge înveșmîntată în roșu.

Așa mor, în aceeași zi, cele trei surori, și într-o noapte, ca prin minune, se nasc și se clădesc Țiranavor, Spitacavor și Carmravor. Cu voia lui Dumnezeu, Sarghis află toate astea și își jură să nu se mai uite la nici un chip de fată. Dincolo de podul cel vechi, pe o stîncă înaltă, își face o căsuță și trăiește singur în ea, tot restul vieții.

Dar moartea îl ajunge și aici, pe el îl îngroapă în stîncă, iar căsuța devine lăcaș sfînt.

Cînd bunica mi-a povestit prima oară istoria asta, eram cam nătîng, m-am apucat să fac pe avocatul și i-am zis că Țiranavor, așa și pe dincolo, e din secolul IV, Carmravor — din VII, iar Spitacavor — din XI. În ceea ce-l privește pe Sfîntul Sarghis, casa aia a fost amenajată mai deunăzi, pesemne că

[1] Cauza morții scriitorului nu este cunoscută : Abovian a plecat de acasă în zorii zilei de 2 aprilie 1848 și nu s-a mai întors ; s-au făcut supozițiile că s-ar fi sinucis, că ar fi fost ucis, că ar fi fost deportat în Siberia, că ar fi fugit în străinătate pentru a participa la revoluția din 1848.

acolo o fi trăit vreun păstor, care a lăsat-o și a plecat, unul-altul or fi aprins lumînări și, uite-așa, căsuța a devenit lăcaș de închinăciune. Cînd m-a auzit, bunică-mea m-a privit descumpănită, pe urmă a zis, supărată, că povestea asta ea o știe cu mult înaintea primului război mondial, de la unchiul ei, care a studiat la Paris și la Veneția, nu ca mine, să treacă din clasă în clasă cu chiu, cu vai, și-ncă unde, într-un sat ca Aștaracul. (Se-nțelege, dreptatea era de partea ei, asta am priceput-o cu oarecare întîrziere și bine că atunci mai trăia, încît, într-o zi, i-am spus că am citit povestea într-o carte tipărită în franțuzește. Bunica s-a bucurat tare mult și a surîs îngăduitor : „Ce ziceam eu...").

Aklorakar... După ultimul examen, seara tîrziu, ne-am adunat pe vîrful Aklorakarului, am strîns lemne uscate, am aprins un rug și, scriind pe bucățele de hîrtie numele fetelor pe care le iubeam, le-am dat foc. Fetele, la rîndul lor, au scris numele băieților pe care-i iubeau și au ars hîrtiile. Bilețelele s-au transformat, mai întîi, în făcări, apoi în cenușă, pe care vîntul a împrăștiat-o, presărînd-o în apa Kasakhului, era bine, căci se putea întîmpla ca doi, trei băieți să iubim aceeași fată ori două, trei fete să iubească pe unul dintre noi. Era ceva curat, nobil, gingaș, păgîn în ritualul acela, și înțeleg acum, că deasupra capetelor noastre, în sufletele noastre fragile, în toți acei ani viețuiseră Țiranavor, Spitacavor, Carmravor. Pe urmă, am scris din nou aceleași nume, le-am băgat într-o sticlă goală fără să le citim și am închis bine gura sticlei, am îngropat sticla sub Aklorakar, jurînd solemn s-o scoatem abia peste douăzeci și cinci de ani și să citim.

N-am scos-o.

N-am citit.

Pentru că nu ne-am mai adunat niciodată cu toată clasa.

Acum, noi, cei rămași în viață, probabil că mergem, fiecare, pe urmele amintirilor din copilărie, iar într-o zi poate că o să ne-ntîlnim întîmplător sub Aklorakar, o să fie o duminică însorită, o să ni se fi făcut dor de vocile copilăriei noastre și, unul cîte unul, vom fi venit în valea Kasakhului.

Fata mea mai mare, după ce a citit cele scrise pînă aici, mi-a zis, compătimitor : „Tăticule, ești grozav de sentimental !"

I-am spus că asta e doar o poveste, și nu istoria vieții mele, iar ea mi-a zis : „În copilăria generației tale, n-au existat zile vesele... ?"

Au existat.

Și cea mai veselă dintre ele trebuie să fi fost ziua în care, adunați pe vîrful Aklorakarului, în jurul rugului, am ars numele fetelor îndrăgite, iar fetele din clasa noastră au ars numele băieților îndrăgiți...

Într-adevăr, grozav de sentimentală e generația mea.

Bunica mea

ULTIMA OARĂ cînd m-am dus la țară, s-o văd, bunică-mea nu m-a recunoscut. Mi-a mîngîiat îndelung fața, mîinile, dar n-a scos o vorbă. De mult nu mai vedea bine, poate chiar orbise, însă vederea n-avea nici o însemnătate pentru bunica, ea îi simțea pe oameni. De data asta, bunică-mea nu m-a mai simțit, mi-am repetat de cîteva ori numele, iar ea îngăima vorbe fără șir. În vorbele acelea fără noimă, am deslușit numele fratelui meu mai mare, care nu mai trăiește de mult, de asemenea numele fratelui mai mic al bunică-mii, care-i îngropat în Etiopia ori Tunisia, nu știu precis. Apoi, bunica s-a chircit pe perna albă, și-a tras peste ea plapuma veche, peticită, sub care adesea mă ghemuiam și eu în nopțile reci din timpul războiului. Am ieșit cu frate-meu în pridvor : „Să-i telegrafiem lui Levon, sau nu-i nevoie ? Poate, nici n-ajunge la timp". Levon e băiatul mai mic al unchiului meu, acum e-n armată, pare-mi-se în Siberia, în raionul Cita. „Nu, nu-i nevoie", încuviință fratele meu și continuarăm să fumăm în liniștea întunecată a satului. Peste drum de pridvor, se afla adevărata casă a bunicii : acolo trăise ea pînă i se-ntorsese din război singurul fecior și clădise casa asta, unde ne aflam acum. Vechea casă a bunicii mi s-a părut, deodată, tare asemănătoare cu bunica însăși, așa cum stătea ghemuită sub plapumă, și m-am întristat...

Iar după cîteva zile...

S-a întîmplat în zori, așa cum se stinge o lumînare în altarul unei biserici părăsite. Bunica adormise și... a rămas dormind. Era nedormită de o sută de ani. Cînd am ajuns venind de la oraș, ea se afla încă în patul ei, doar că era acoperită cu un cearșaf alb, curat. Mi s-a părut că sub cearșaf nu exista nimic. Dar bunica zăcea acolo. M-am așezat pe scaunul de lîngă pat, ca-n ziua aceea, iar prin casă era forfotă, trebuiau înștiințate rubedeniile, era nevoie de scaune, de tacîmuri, trebuia pregătită masa, trebuia să se telegrafieze la Moscova nepoatelor ei de frate, care, la rîndul lor, să trimită

în sat telegrame de condoleanțe. Într-un cuvînt, nu era o atmosferă tristă, de durere, bunica trăise vreo sută trei, o sută patru ani, și brusc mi-am dat seama că asta nu-i casa bunicii. Pesemne că gîndul ăsta m-a scos din încăperea cu atmosferă încălzită, gălăgioasă. Am coborît în grădină, care era, încă, grădina bunicii, m-am așezat pe pămîntul care trebuie să fi păstrat urmele mîinilor bunicii și mi-am aprins o țigară. Nimeni în lume n-a statornicit, pînă acum, cîți ani sînt destui pentru viața unui om și cîți sînt prea puțini, cine-a zis că demult trebuia să se fi dus bunică-mea ? „Moartea ar trebui să fie de vînzare, mi-a spus, odată, bunică-mea. Cînd îți dorește inima, s-o cumperi și să mori.“

Lîngă masa mea de lucru, în pătucul ei de copil, doarme Lilit, cu brațele ridicate deasupra capului. S-a născut la vreo săptămînă, două după moartea bunică-mii. Stă cu mîinile ridicate, ca să nu i le legăm. (Prostuța, crede că-i de-ajuns atîta ca să nu i le legăm !) Îi slăbesc puțin scutecele, ca să se simtă mai bine, iar gîndurile îmi zboară la bunica. Orice om se naște cu dreptul de a primi doi bunici și două bunici, dar eu n-am avut parte decît de o bunică. Oi fi iubit-o eu cît pentru toți cei patru ? M-o fi iubit ea cît pentru toți cei patru ?

Bunica...

Va să zică, eu nu mai sînt nepot. Am crescut, dintr-o dată am crescut. Cîtă vreme există bunica, nu poți să fii mare. Așadar, bunica s-a dus... La drept vorbind, nu credeam c-are să vină o zi cînd n-o să mai fie bunica. În cei patruzeci de ani ai mei — dar eu mi-o amintesc de la opt, zece ani, deci în cei treizeci de ani ai mei — bunica nu se schimbase mai deloc, cine se schimbă după șaptezeci și cinci de ani... ? Doar atît, că, o dată cu trecerea anilor, se cocîrja, trupul i se îndesa treptat, se usca, se tot micșora, carnea i se volatiliza și rămîneau doar oasele. Întotdeauna mi se părea că bunicii mor de tineri și subit, după ce cu o zi înainte mai beau vin, așezați la fîntînă, încălzindu-se la soare și tăifăsuind, pentru ca, dimineața, una dintre pietrele așezate una lîngă alta să rămînă neocupată și asta să fie tot. Oriunde s-ar duce, la război, în pribegie, la odihnă, bunicii se duc fără să-i prevină pe ceilalți... Bunicile se topesc pe nesimțite, se împuținează ca apa din vană, care descrește picătură cu picătură... Ochii noștri nu disting scurgerea asta și, probabil, de aceea nu ne-ngrijim de bunici, ni se pare că rămîn veșnice, ca duhul, ca *khacikar*-ul, ca lespedea care unește malurile izvorului. Ni se pare că ele trebuie să se roage mereu pentru noi, iar noi să n-avem nici o datorie față de ele.

Bunica n-a fost o povară pentru vreunul dintre noi, nici atît timp cît a trăit, nici atunci cînd am ridicat-o pe umeri, s-o ducem în prima ei călătorie pe calea aerului. Era tare ușoară și, pentru o clipă, mi s-a părut că bunica a fost uitată sub plapuma peticită a patului ei cu arcurile slăbite, iar noi purtăm, acum, cea din urmă casă a ei, cu flori presărate pe genunchii ei uscați, cu basmaua de mătase încadrîndu-i fața cît un pumn. Era tare ușoară bunica, iar din copaci se scuturau alene frunzele de toamnă, frunzele nu devin bunici, ele mor de mici. Și, în foșnetul frunzelor-copii, o duceam pe bunică-mea, ca pe o frunză mare, căzută pe catifeaua neagră și acoperită cu flori de preț, crescute în seră.

Bunica era îmbrăcată în haine noi, din satin negru, pesemne că le cususe pentru vreo ocazie deosebită, dar eu aș fi vrut să fie condusă în hainele ei de toate zilele spre necunoscut, de ce necunoscut ? după data nașterii noastre, e lucrul cel mai cunoscut...

Fetița mea scîncește în somn. A început să distingă vocile, să simtă lumina, uneori surîde în somn, poate că și viscează. De la masa mea de lucru, privesc la bărbița ei albă, curată, peste care e petrecută o bonetică brodată, și în minte mi se alcătuiește o propoziție ciudat de ilogică : „Sosesc, bunico !“ Bunica... Bunica aceea era mai mare decît mine cu șaptezeci de ani, bunica asta e mai mică decît mine cu patruzeci de ani. Îmi rîd singur de mine, mă apropii și-i ciupesc ușor, cu gingășie, obrăjorul umed, ei poftim, bunică...

Alaiul se oprește în locul cel mai înalt din sat : *duducurile*[1] tînguiesc blînd, ireal. „Rămîi cu bine, Aștarac !“, cîntecul ăsta se cîntă neapărat, întotdeauna, bunica e purtată roată, să-și vadă pentru ultima oară satul, a cărui viață lungă de un veac o duce cu sine. Încerc să-mi închipui cum, puțin mai tîrziu, pe lumea cealaltă, bunica are să-l întîlnească pe fratele meu mai mare, pe unchiul, pe Coco-pictorul, pe primul meu învățător, Mnațacan Tamazian. Probabil că au s-o-ntrebe ce mai e prin lume, au s-o-ntrebe și de mine...

Cum pe cer se ivesc nori, duducarii scurtează „Rămas bun“-ul, mai ales că ei cîntă doar melodia, în vreme ce cuvintele le îngînăm noi în minte și nici unul dintre noi nu și le amintește chiar pe toate...

---

[1] Instrument muzical popular armenesc de suflat, cu ancie dublă, emițînd sunete joase.

Degeaba au îmbrăcat-o cu haine noi. Într-o zi bunica și-a golit, în fața mea, buzunarele : erau, acolo, scrisoarea unchiului meu, din 1942, batista de nuntă a maică-mii („Știi ce veselă eram...?"), penița mea din clasa întîi (i-o pusesem colegei mele de bancă, sub fund, ca se înțepase, mama se afla la Erevan, în locul părinților au chemat-o la școală pe bunica și i-au dat penița în chip de corp delict), ilustrata trimisă de verișoara mea, cu o vedere de la Marea Neagră, și, bineînțeles, poza lui Comitas [1]. Fotografia asta își are povestea ei. Odată, cu ani în urmă, am băgat de seamă că bunica își îndesase niște hîrtii în papuci, vremea era ploioasă și pe ea o dureau picioarele... Mă uit, pe una dintre hîrtii era poza lui Comitas. I-am zis că e Comitas, bunica nu m-a crezut, cărturarul purta haine lumești, avea un ciorchine de struguri în mînă, se afla în vie. Am insistat să se uite mai atent, era ziuă, dar i-am aprins și lumina, bunica și-a apropiat fotografia de ochi, a privit ce-a privit și a zis *da !*, îl recunoscuse. A sărutat fruntea din poză, apoi, cu grijă să nu se șifoneze chipul, a băgat poza în buzunar. De fiecare dată cînd mergeam la țară, scotea poza din buzunar, mi-o arăta, o săruta și o punea la loc.

Acum, trebuie să fi scos poza din buzunar, o dată cu penița. Aș fi vrut să ducă și fotografia cu ea. Pe masa mea, e un casetofon în care am cîntecele bunicii. Într-o seară, pe cînd beam ceai în pridvor, am înregistrat-o. A cîntat *Frate vînătorule, Cocorul, Tăcere...*

Tăcere...

„Tăcere, norii sus s-au adunat și au acoperit tot cerul..." Cîntecul ăsta, l-a cîntat ca pe un marș : greșea ? ori așa era corect ? nu știu. Acum, aș putea apăsa pe buton și bunica să cînte. Nu apăs. Oarè numai cîntecele astea să-mi fi rămas de la bunica ?

...Pe urmă, cînd o acopereau cu pămînt, și pămîntul era cam ud de la ploaie și nu se ridica praf, mi s-a părut că sîntem niște flăcăi din Aștarac și îngropăm vița pentru că i-a venit sorocul. Îmi păru că, dacă bunica ar deschide, în clipa aceea, ochii, nu s-ar mira de noi, ea demult, tare demult era pregătită să intre în pămînt, pe lumea asta i se făcuse frig așa cum i se face viței cînd coboară gerul de pe cele patru

---

[1] Numele de cleric al lui Soghomon Soghomonian (1865—1935) — reputat muzician armean, compozitor, teoretician, pianist și dirijor, culegător și aranjor de folclor, autor de cîntece laice și religioase.

culmi ale Aragațului[1]... La primăvară, pentru a nu știu cîta oară, or să scoată vița din pămînt și, în arterele ei, are să gîlgîie seva noii recolte, iar bunica... Tocmai cînd s-apăs pe butonul casetofonului, pentru ca măcar vocea bunicii s-o eliberez de sub stăpînirea pămîntului, deodată Lilit dă glas. Și-a deschis larg ochii ei negri și scîncește fără lacrimi : îi e foame. „Acum vine mama, bunicuțo", îi zic eu serios, cu voce tare. Parcă m-ar fi înțeles, fiindcă a tăcut și mă privește țintă.

Bunicile se duc, dispar, se topesc ca lumînările și, prin plecarea lor nu mai avem parte de povești, ne cam înrăim și, dintr-o dată, creștem.

Unde te-ai dus, bunico... ?

Lilit respiră liniștit în pătucul ei. Bunica ei este mama mea. A cui bunică are să fie Lilit... ?

Învățătoarea mea

— ASTĂZI, n-o să căpătați micul dejun — în ziua aceea, învățătoarea noastră, Aşkhen Poladian, ne pedepsise pe toți trei : Aram, Caro și eu.

Avuseserăm de transcris acasă, de treizeci de ori, o frază în care, cu o lecție înainte, făcuserăm greșeli de ortografie și, mai ales, pe care o scriseserăm urît, neglijent. Eu reușisem s-o transcriu abia de patru ori, era frig în casă, fratele meu mai mare nu găsise lemne, iar fraza era lungă, greu de înțeles... Caro o transcrisese de șase ori și Aram găsise cu cale să-și uite caietul acasă... Tovarășa Poladian ne-a reținut după ore și ne-a pus să transcriem de treizeci și șapte de ori (de ce nu patruzeci, n-am priceput) și, pe deasupra, ne-a tăiat porția de la micul dejun. Aveam plăcinte cu carne calde, or eu nu băusem, de dimineață, decît o cană de ceai cu suc de caise.

— N-o să căpătați micul dejun, a repetat învățătoarea și, cînd a sunat clopoțelul, le-a împărțit celorlalți plăcintele. Erau plăcinte calde, cu carne...

Am ieșit, tustrei, pe coridor. Aram și cu mine făceam pe nepăsătorii, oh ! nici n-aveam nevoie, Caro se uita mohorît pe fereastră și probabil că vedea fulgii de zăpadă în chip de plăcinte calde coborînd lin din cer.

---

[1] Cel mai înalt masiv muntos din R. S. S. Armeană (cele patru vîrfuri ale sale, rezultate în urma unei erupții vulcanice, au altitudini între 3 879 și 4090 m).

Aşkhen Poladian nu era armeancă, era din Istanbul[1], dar ne învăţa armeneşte. (Aveau să treacă ani pînă să-nţeleg că cei din Istanbul, ca şi toţi ceilalţi imigranţi, erau tot armeni, aceiaşi armeni...). Tovarăşa Poladian era o femeie micuţă, uscăţivă, venea la şcoală mereu îmbrăcată la fel, purta pe cap, vară-iarnă, ceva ca o beretă; era severă, uneori ne şi bătea, pentru că nu vroiam să-nvăţăm. Ce învăţătură ? ! Nemţii ajunseseră în Caucaz, era frig, ne era foame, şi ea se-ncăpăţîna să ne bage în cap adverbe, pronume, declinări. În clasa noastră, numai şapte elevi mai aveau tată, şi ea ne lovea cu rigla peste degete, ca să scriem frumos, să nu uităm buclele, la care ţinea foarte mult. Or eu nu vroiam să scriu frumos : mi-era foame, acasă era frig, mie nu-mi plăcea decît să citesc cărţi — *Manon Lescaut, Quentin Durward.* În cărţile acelea era cald, erau fete frumoase, rochii cusute cu fir de aur, cai, bunătăţi...

O, cît o uram pe tovarăşa Poladian !

— Am la mine o turtă[2], spuse Caro şi ne dădu cîte o bucată.

Am ieşit în curtea şcolii ciugulind cu grijă boabele şi mestecîndu-le îndelung. Dinadins am întîrziat la ora următoare, pentru ca ceilalţi să-şi fi terminat micul dejun...

Plăcintele noaste, învăţătoarea le dăduse lui Vardan, Serob şi Hasmic. Cînd am intrat, Serob s-a hlizit cu buzele unsuroase, iar Hasmic stătea cu capul plecat, mi-era colegă de bancă. În recreaţia următoare, bineînţeles că l-am bumbăcit bine pe Serob, dar asta nu ne-a umplut burţile, iar turta lui Caro abia că ne aţîţase şi mai tare bietele noastre stomacuri goale. În ziua aceea, am pus la cale o mie şi unu de planuri cum să ne răzbunăm pe tovarăşa Poladian, care ne silise să copiem, după ore, de treizeci şi şapte de ori o frază lungă, de neînţeles : „Cînd s-or deschide porţile nădejdii şi iarna va pleca din ţara noastră...“[3]. Eu o scrisesem în limba noastră[4], aşa cum trebuia, şi mă uitam victorios la învăţătoare, care era din Istanbul, or eu eram armean. Tovarăşa Poladian a citit literă

---

[1] La Istanbul există o comunitate armeană puternică, din care, în perioada interbelică, numeroşi armeni au emigrat în Armenia Sovietică.

[2] În original, denumirea unei turte preparate din boabe prăjite de grîu, de cînepă şi de năut, uneori adăugîndu-se miez de nucă şi stafide.

[3] Începutul cîntecului patriotic *Cilicia, compus* de Gabriel Eranian (1827—1862) pe versurile scriitorului Nahapet Rusinian (1819—1876).

[4] Limba armeană s-a divizat în două ramuri diferenţiate fonetic şi morfologic, dar reciproc inteligibile, armeana răsăriteană (vorbită în U.R.S.S. şi Iran) şi armeana apuseană (vorbită în restul diasporei).

cu literă toate cele treizeci și șapte de rînduri, apoi a spus cu blîndețe : „Nici așa nu-i greșit, numai că, dacă ai schimbat în armeana răsăriteană, trebuia *nădejdii,* și nu *nădejdei.* N-ai scris frumos.“ Nimeni n-o văzuse pe tovarășa Poladian zîmbind ori mîncînd, și, cînd a-nceput să ne taie de la porție la micul dejun, îmi părea că plăcintele ni le mănîncă ea. Curînd, însă, totul s-a lămurit : plăcintele rămase, le dădea celor care învățaseră lecția cel mai bine în ziua respectivă. Așadar, în ziua aceea, cel mai bine învățaseră Vardan, Serob și Hasmic. „Haideți să-i punem o bucată de carbid în călimară, a propus Aram. Ori să-i batem în cuie șoșonii, în podea.“ Era iarnă, tovarășa Poladian avea obiceiul să-și scoată șoșonii într-un colț al clasei. Nu-i scotea în altă parte, fiindcă se-ntîmplase, odată, să-i lase altundeva și cînd, după ore, se dusese să-i încalțe, nu-i mai găsise, îi luase careva. Și bine făcuse. „Ce dacă-i batem în cuie ?“ zise Caro, mohorît. „Are să-i încalțe și, cînd o vrea să meargă, are să cadă în nas.“ Ne-am imaginat că, dacă o să țintuim șoșonii în poziția în care i-a lăsat, chiar așa are să se întîmple, are să-i încalțe și... buf ! Ne-am imaginat-o pe tovarășa Poladian întinsă la podea, era bine, dar eu am propus că ar fi și mai bine să mergem, pe-ntuneric, acasă la ea, să ne-ascundem în gang și, cînd o veni, să-ncepem să mieunăm, să lătrăm, să ragem. Aram lătra foarte bine, învățătoarea s-ar fi speriat mai rău decît de-un cîine adevărat. Pe atunci, peste tot era camuflaj, și propunerea mea a fost acceptată : o să mieunăm, lătrăm și ragem fără să fim observați. Trebuia, doar, să hotărîm o zi anume, iar pînă atunci trebuia să aflăm unde locuiește...

La lecția următoare, „suplimentul“ de plăcintă i-a revenit lui Caro. Tovarășa Poladian îl pusese pe Vaceagan să decline, capu' ăla sec n-o scosese la capăt. „Data viitoare, am să te-ntreb toate declinările, iar astăzi n-ai să capeți micul dejun.“

Era recreația mare. Tustrei, Aram, Caro și eu ne așezaserăm pe treptele scării, cu cele patru plăcinte, dar... nu mîncam. „S-o-mpărțim în trei“, a zis Caro. Mănînc-o tu, am protestat noi cu jumătate de glas. Ție ți se cuvine.“ Plăcintele erau calde. Brusc, Caro se sculă în picioare : „Așteptați puțin“, a zis el, a luat plăcinta și s-a dus spre clasă. Eu și Aram ne-am holbat unul la altul. S-a întors puțin mai tîrziu, dar fără plăcintă. „Hai să mîncăm, a zis, fiecare pe a lui.“ Am mîncat tăcuți, îngîndurați, însă Aram n-a rezistat: „Unde-ai ascuns-o?“ „I-am dat-o lui Vaceagan“, a răspuns tăios Caro.

Ne-am uitat unul la altul.

Ne-am uitat lung unul la altul.

N-am înțeles, atunci, că ne-am uitat foarte lung unul la altul. Era în o mie nouă sute patruzeci și trei, aveam, cu toții la un loc, treizeci și șase de ani și se-ntîmpla pentru prima oară să ne privim așa. Abia acum înțeleg că atunci, cînd tustrei la un loc și nu fiecare separat aveam treizeci și șase de ani, eram băieți buni, ba chiar băieți foarte buni...

Iar războiul continua și tovarășa Poladian continua să bage în capetele noastre seci că, la început de propoziție, complementul trebuie întotdeauna să fie urmat de virgulă, că Araks [1] nu e numai prenumele colegei noastre Maghakian, ci și principalul rîu al neamului nostru, că și în vreme de război omul trebuie să știe caligrafie. Tovarășa Poladian se-mbrăca mereu curat și cu gust, dar într-o zi am băgat de seamă că are coatele mînecilor țesute și că, trei ani la rînd, a venit la școală cu aceiași pantofi...

Era, de-acum, primăvară, nu ne mai era frig și vroiam să mîncăm mai mult, iar tovarășa Poladian ne tot bătea la cap cu pedeapsa ei, „n-o să căpătați micul dejun". Noi, însă, nu ne mai temeam de pedeapsa asta. După Caro, am început cu toții, pe neobservate, să înapoiem „suplimentul", în recreație, proprietarului de drept. Se-nțelege, pe ascuns față de tovarășa Poladian. În primăvara aceea, s-a sfîrșit războiul, iar în clasa a șasea tovarășa Poladian n-avea să mai predea la noi. „Noi am trecut clasa, tovarășa Poladian a rămas într-a cincea", glumeam răutăcioși, eliberați, în fine, de prezența ei terorizantă.

...Acum cîțiva ani, am auzit, întîmplător, că tovarășa Poladian e pe patul de moarte. Doar pe Caro și pe Vardan am reușit să-i mai găsesc, am luat flori, prăjituri și ne-am dus acasă la fosta noastră învățătoare. Locuia în aceeași clădire cu etaj, în al cărei gang întunecos, cu ani în urmă, am așteptat în zadar, de trei ori, să vină și noi să mieunăm, să lătrăm... Am zăbovit cîteva clipe în gang, trecuseră douăzeci și cinci de ani, am fumat. Eu și Caro ne-am uitat unul la altul. „Tu ai propus, a amintit Caro, om povesti, om rîde."

Tovarășa Poladian era culcată într-o cameră mică, ticsită cu lucruri vechi și cu legături de caiete. La început, nu ne-a recunoscut, iar cînd ne-a recunoscut, i s-au înlăcrimat ochii. Nu

---

[1] Rîu care izvorăște din Armenia Apuseană (astăzi, în Turcia), formează granița naturală parțială între R. S. S. Armeană și Turcia (150 km), granița dintre R. S. S. Armeană și Iran (40 km) și se varsă în Marea Caspică pe teritoriul R. S. S. Azerbaigene. Este și nume propriu feminin.

știam ce să facem, stăteam în fața patului ca acum douăzeci și cinci de ani și dacă ea n-ar fi spus, printre lacrimi, ședeți băieți, nu ne-am fi așezat. Era prima dată că o vedeam plîngînd, se uscase, se făcuse și mai mică, deși privirea, chiar și înlăcrimată, era aceeași — severă și fixă. Din bucătărie, a intrat o fată de vreo douăzeci, douăzeci și doi de ani. „E una dintre ultimele eleve ale mele", a zis tovarășa Poladian. Fata ne-a servit cu cafea, iar tovarășei Poladian i-a dat o pastilă colorată. „Mă simt bine, a zîmbit învățătoarea, mă simt foarte bine, vezi, Armenuhi, ce bune sînt pastilele astea ? !" Firește, se bucura de venirea noastră, și, încet-încet, ni s-au dezlegat limbile, apoi Caro a povestit planul nostru de răzbunare, rămas neîmplinit. Deasupra patului, se afla un desen îngălbenit, mi se părea cunoscut, l-am privit lung. „E Istanbulul, a zis tovarășa Poladian, apoi a arătat cu degetul una dintre casele înșirate pe o stradă îngustă : aici m-am născut, familia noastră era mare, eram mulți..." „Anul trecut, am fost la Istanbul, am zis eu, e un oraș tare frumos." Tovarășa Poladian a căzut pe gînduri, apoi a spus că Armenuhi o să ne servească micul dejun. Tustrei ne-am uitat unul la altul și am zîmbit. „N-o să căpătați micul dejun", m-am străduit eu s-o imit și am rîs, de data asta tuspatru. Și ea. Am mai stat puțin de vorbă, cine unde lucrează, ce a devenit, și deodată tovarășa Poladian a zis : „Erau băieți buni în clasa voastră", apoi, a tăcut, a tăcut îndelung. „Știam că dădeați plăcintele celor pedepsiți. Și pesemne că tocmai pentru asta vă iubeam, afurisiților..."

. Camera era ticsită cu lucruri vechi, cu amintiri vechi, cu legături de caiete școlărești. „Putem să mergem în bucătărie, să fumăm ?" „Puteți", a spus învățătoarea. Fumatul era un pretext, brusc ne muiaserăm tustrei și ne-a fost teamă că o să izbucnim în plîns din cauza amintirilor rămase de pe vremea copilăriei noastre netrăite. În bucătărie, Armenuhi ne-a spus că medicii nu dau nici o speranță — vîrsta, inima, puține sînt cauzele, cînd ai șaptezeci și opt de ani ? „Am să vă țin la curent", a promis ea.

...Iar după cîteva zile, o duceam pe fosta noastră învățătoare, a cărei privire severă era închisă sub pleoape și căreia nu-i rămăsese decît chipul galben, zbîrcit, de o bunătate uimitoare. Sicriul era urmat de vreo treizeci, patruzeci de oameni, cîțiva elevi pe care izbutiserăm să-i găsim, cîțiva învățători, vecini. „Înainte de-a muri, se uita la fotografiile voastre, a spus Armenuhi, avea fotografiile tuturor. Pe urmă, a zis că cine vrea să vină să ia caietele. Le aranjase și le legase cu grijă, pe clase, pe ani. Dacă vreți, veniți să le luați pe-ale voastre,

pentru că trebuie să predăm locuința.“ Apoi, s-a-ntors spre mine : „Desenul din Istanbul, m-a rugat să vi-l dau dumneavoastră. De două ori mi-a amintit.“

Mamele noastre

— MĂ DESPART de cumnat-tu, a zis mătușa Nazeli, gata, nu mai merge !

I-a spus maică-mii. *Nazeli* e numele ei, dar, în afară de mine, altcineva nu i-l mai pomenește, ceilalți îi zic *doamna Nazic, tușă Nazo, Nazic fato... Nazeli*[1] nu prea se potrivește mătușii mele, care are optzeci și cinci de kilograme, șapte nepoți, trei nurori și care, odată, l-a pocnit în așa hal pe un golan care-i băgase mîna-n buzunar, încît pușlamaua a trebuit să fie dusă mai întîi la spitalul de urgență.

— Astupă-i gura la zbîrnîitoarea aia !

Eu mă uit la hochei, „zbîrnîitoarea“ e televizorul. Mama, ceva mai blînd, se-ntoarce spre soră-sa :

— Ți-ai pierdut mințile, fată ?

— Abia acum mi-a venit mintea la cap, după ce-o pierdusem patruzeci de ani, i-o retează mătușa. Ieri, am înaintat acțiunea, mi-au primit-o. Mi-am găsit și de lucru...

— Mătușă Nazeli, intervin eu cît pot de mieros, ce-ți mai fac nurorile ? Asta-i tema mea preferată, fiindcă știu că mătușă-mea nu iubește pe nici una dintre nurori. Am văzut-o pe Margo la un concert simfonic, venise cu-o prietenă...

Credeam că mătușă-mea are să-mi explice „N-avem concerte destule acasă, că dă bani pe bilet ?“ sau „Nu putea să meargă cu bărbatu-su ? Bietul copil zi și noapte muncește pe brînci s-aducă un ban acasă, și ea se duce la concert“...

Oricum, cam așa ceva. Mătușă-mea, însă, mă privește amărîtă și parcă e gata să izbucnească în plîns. Maică-mea se-ntoarce amenințător spre mine, vrea să zică ceva, dar se răzgîndește și o-ntreabă pe soră-sa :

— Bei o cafea ? După care, amintindu-și de ceva, mi se adresează mie : de-o lună încheiată te rog, du cafeaua la măcinat[2]. În casa asta, toți sînteți boieri[3].

---

[1] Numele are valoare adjectivală, cu sens de *grațios, grațioasă* (arm.).

[2] În localitățile mari din Armenia Sovietică, există chioșcuri speciale, utilate cu instalații de măcinare a cafelei contra cost.

[3] Joc de cuvinte în original : *macină !* și *boier(i)* sînt omonime în limba armeană *(agha)*.

— Abia ieri mi-ai zis, mămico, o contrazic eu cît pot de blînd. Pricep că maică-mea a găsit o mutare ca la șah, ca să mă gonească de acasă, dar mie-mi ard urechile de curiozitate s-aud povestea mătușii. Să mă duc, mătușă Nazeli... ?

— Nu, de ce să te duci, Vighen *gian?* N-ai s-auzi astăzi, ai să afli mîine de la televizor.

Mătușă-mea se așază lîngă birou, în fotoliul meu rulant, care se tînguiește sfîșietor, scîncește de parcă mi-ar cere ajutor. Apoi, mătușa cade pe gînduri, vrea să spună ceva, dar nu-și găsește cuvintele și, brusc, apasă cu degetul pe butonul casetofonului și încăperea se umple de vocile musicalului *Jesus Christ.*

— Ce sodomie mai e și-asta ?

— E Isus Hristos, și nu „sodomie", îi răspund calm. E operă, despre Hristos al vostru.

— Doamne, Dumnezeule ! se crucește mătușă-mea. Și p-asta ați luat-o în batjocură ? ! Nu vă e rușine ? tace o clipă, apoi se aprinde : Pînă și ăi mari și-au pierdut rușinea, ce să mai zic de voi ? !

Ei da, asta e de-acum o notă nouă în simfonia mătuși-mii !

— Să nu-l vorbești de rău pe unchiu', o previn solemn, apoi opresc casetofonul, scot *Jesus Christ* și pun o casetă neînregistrată. Unchiul Vram e slăbiciunea mea. Ce știi tu... ?

— Păi sigur, trebuie să-l aperi ! Același sortiment, doar n-ăi fi vreo poamă mai bună ! Ai douăș'opt de ani și-n fiecare zi te fîțîi cu cîte-o fată !

Mama vine din bucătărie cu cafeaua, pune ceașca pe casetofon, își trage un scaun lîngă soră-sa și se așază. E nervoasă.

— Tu nu te-ai dus la Artic[1] ? se pare că vrea să amîne discuția pînă mă evaporez eu, știe că, dacă-i vorba de-o poveste interesantă, am să umplu lumea, o mie de ani am s-o tot povestesc. Era frig la Artic ?

— Să mi se fi rupt picioarele, să nu mă fi dus ! i-o retează mătușa. La Artic m-am dus, da' unde dracu' ! Și toată istoria aia unde-am auzit-o, că doar nu mi s-a năzărit !

— Ce istorie, fată ?

Curiozitatea maică-mii a atins, în sfîrșit, punctul de fierbere, asta-i bine.

— Prin '34, ți-amintești, Vram s-a dus la Baku. A rămas acolo vreo patru, cinci luni. Ții minte ?

---

[1] Oraș în R. S. S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

Maică-mea mă privește stăruitor, apoi, însă, privirea i se îmblînzește. Acum știu sigur, are să mă exileze.

— Vighen *gian*, zise, n-avem o boabă de cafea. Du-te de cumpără un kil, băiete, macin-o și ad-o. Du-te, băiete...

— Bine, mămico, dacă mă dai afară, plec, îi spun supărat, după care îndepărtez ușor ceașca de pe casetofon și, în același timp, pe neobservate, apăs pe butonul de înregistrare, patruzeci și cinci de minute să tot meargă, pînă atunci mă-ntorc eu. Dar nu-i bine ce faceți, *mesdames* surori...

— Du-te, du-te ! mă repede maică-mea. Banii sînt în sertar, în bucătărie.

*

La ascensor, mă-ntîlnesc cu Anuș.

— Sus sau jos ? o-ntreb.

— Sus — unde ? chicotește Anuș, pentru că sîntem la etajul nouă și blocul n-are decît nouă etaje.

— Sus — în cer.

Apăs pe buton, fără să observ că lumina roșie e aprinsă : explicabil, Anuș îl chemase dinainte, ascensorul urcă huruind, în cele din urmă ajunge la noi, clinc-clinc ! ușa se deschide, intrăm, apăs pe butonul parterului și fac pe comandantul — pornim !

Anuș rîde, iar în mine parcă se trezește un freamăt, metrul cub de ascensor se umple cu Anuș, cu aroma ei, cu privirea ei, cu vibrațiile trupului ei. De mult vreau s-o sărut, de mult o iubesc, dar ce-nseamnă *de mult ?* anul trecut, pe vremea asta, ea era încă elevă, iar eu eram absolvent de facultate, cibernetician, pentru mine era o puștoaică, deși simțeam adesea cum mă privește admirativ (așa mi se părea mie, că-i admirativ). Și pe neașteptate, într-un an, a devenit domnișoară în toată legea, iar rolurile s-au inversat : acum, o privesc eu admirativ și prostit. Astăzi, ascensorul coboară neobișnuit de iute.

— Mai urcăm o dată ? propun eu.

— Pornim ! face Anuș, cu tonul meu de mai-nainte, și apasă pe buton.

Alene, parcă bodogănind nemulțumit, ascensorul își începe din nou urcușul sisific, iar eu mă gîndesc ce minune ar fi să se-ntrerupă curentul. În blocul nostru, în tot orașul, în lumea-ntreagă. Să se oprească ascensorul, să rămînem între etaje. S-a întîmplat, odată, la New York, aproape douăzeci și patru de ore tot orașul a rămas fără lumină, nu funcționa nici o mașinărie. Ce minune ! întuneric, Anuș se sperie, eu o liniș-

tesc, o ating ca din întîmplare, doar e-ntuneric, îmi cer scuze, ea zice „Nu-i nimic, Vighen, mi-e frică", eu mă apropii și mai mult, ne topim unul în altul, se-aud zgomote în bloc, cineva strigă „N-o fi rămas cineva în lift ?", dar eu pecetluiesc cu un sărut buzele Anușei și rămînem aici amuțiți, fără să scoatem un sunet...

— Iar sîntem în ceruri, profesore, mă dezmeticesc din vis, e Anuș, și-a ațintit asupra mea ochii ei mari, strălucitori, în care deslușesc un pic de ghidușie feciorelnică, un pic de înțelepciune feminină, pare să-mi fi citit gîndurile. Dacă vrei, profesore, mai urcăm o dată în cer, am timp încă zece minute.

— Nu vreau, mi-aud cu uimire propriul glas. N-am timp nici zece minute, gingașă domnișoară, în general nu am timp...

Ieșim în lume. Lumea devine pustie. În rochia purpurie, care pare o văpaie, se-nvolburează altă flacără — trupul Anușei. Îmi pare, chiar, că purpuriul e reflexul trupului-flacără, și nu o culoare. Ea mă privește parcă așteptînd ceva, o-ntreb pe neașteptate :

— Știi ce-a zis Saiat-Nova [1] despre tine ?

— Saiat-Nova ? întreabă, la rîndul său, Anuș. Cînd ? Interesant, ce putea să spună despre mine Saiat-Nova acum trei sute de ani... ?

— *Tu ești o văpaie, rochia ți-e văpaie...*

— *Cum să mă împotrivesc văpăii ?* continuă Anuș, chicotind, apoi mă-ntreabă : Unde te duci, profesore ?

— La alimentară, mă arunc eu din al șaptelea cer în curtea blocului nostru. Să cumpăr cafea. Duminicile, sînt băiatu' lu' mămica, adaug cu naivitate.

— De douăzeci și unu de ani n-am băut cafea măcinată de tine, spune Anuș, îndreptîndu-și spre mine teribilele reflectoare ale ochilor săi. A, era să uit, alaltăieri, la concert, cu cine erai... ?

Anuș se-ndepărtează, parcă se evaporează, se volatilizează în arșiță, iar eu mă-ndrept prostește, neajutorat, spre infernul magazinului alimentar. Cu cine eram ? A, da, în pauză m-am întîlnit cu Carine de la atelierul de proiectare, va să zică n-am observat-o pe Anuș, drace ! Deodată, îmi vine să țip de bucurie : Anuș mă place, asta e, mă place și e geloasă, de vreme ce a văzut-o pe Carine !

— Ce dorești, tinere ?

---

[1] Pseudonimul poetului-trubadur armean Harutiun Saiadian (1722—1795).

Picioarele m-au dus și m-au oprit la raionul de cafea. Mă uit o clipă, ca prin ceață, la vînzătoare : „Cafea, un kilogram de cafea...".

•

Nu-i nimeni în cameră, pesemne că s-au dus în bucătărie. Casetofonul încă merge, n-or fi trecut patruzeci și cinci de minute ? Rulez înapoi banda și mă duc cu casetofonul în baie.

— Mămico, am adus cafeaua, zbier din baie. Mă spăl niței...

— Spală-te, Vighen *gian*, aud glasul maică-mii. Noi sîntem în bucătărie.

Deschid robinetul și pornesc casetofonul. E bună înregistrarea :

— Hai zi, cît nu s-a-ntors Vighen, de la ce v-ați luat ?

— Ții minte, în '34, Vram s-a dus la Baku...

— Știu, și ce-i cu asta ?

— La Baku, avea o iubită.

— De ce se dusese la Baku ?

— Eram căsătoriți de curînd, n-aveam nici doi ani. A zis, mă duc să lucrez în port, am să cîștig bine, am să cumpăr haine pentru noi. Să-i fie de cap, hainele !

— Da, mi-a adus și mie un șal de cașmir.

— Cui nu i-a adus ? ! Acum pricep c-a vrut să ne-nchidă gura. Cine știe cîte i-o fi luat lu' Iveta aia !

— Care Iveta ?

— Păi, aia, iubita lu' Vram... Ah, să-mi cadă-n mînă cutra aia ! Și eu patruș' de ani m-am chinuit, am agonisit, copii, nepoți, casă-masă, sus — Dumnezeu, jos — Vram... Nu-mi cazi tu-n mînă, Iveta, fată...

— Bine, bine, șterge-ți ochii, nu ești copil, acum vine și Vighen. Patruzeci de ani ce-ai făcut, ai dormit și-abia acum te-ai trezit ?

— Păi, dac-abia după patruș' de ani am aflat, ce să fac ? !

— De la cine-ai auzit, de unde ?

— Ți-am zis, doar, la Artic, mi-a povestit Siranuș, mi-a arătat și două scrisori, pe rusește, și-o poză — veștejită, cu fața pistruiată. Barem să-și fi găsit o fată ca lumea, fi-ți-ar gustu' de rîs !

— Zici că Siranuș ți-a povestit ?

— Da, da, Siranuș, cumnată-mea, sora lu' cumnat-tu Vram. Cică s-a dus, cumnat-tu, cu Iveta aia, la Astrahan, cu vaporu', duși să fi fost, de nu s-ar fi-ntors...

— A dat în foc, laptele...

Mai departe, sînt înregistrate zgomotele din încăpere, probabil că s-au dus după lapte și au rămas în bucătărie. Ei, poftim, ce poveste cu unchiul Vram... Ies din baie, pun casetofonul la loc și intru, proaspăt spălat, vezi Doamne, în bucătărie, unde trec imediat la atac :

— Mătușică, mergem la Baku ? Vreau s-o văd pe mătușa Iveta, de douăzeci și șapte de ani n-am văzut-o. Are nume frumos : I-ve-ta...

— Da' de cînd ți-e mătușă ? explodează mătușa Nazeli.

— Păi, iubita unchiului meu ce poate să-mi fie... ?

— Tu n-ai fost după cafea ? întreabă maică-mea cu naivitate, buimăcită.

— Uite cafeaua, mămico. Pun pachetul, vesel, pe masă, maică-mea se apropie, îl deschide, adulmecă, iar eu mă așez lîngă mătușă-mea : nu faci bine că vrei să te desparți, unchiul Vram e un tip genial.

Mătușă-mea nu poate să suporte cuvîntul *genial*, mai corect — pesemne că el nu se potrivește în nici un chip cu bietul unchi Vram. În mintea mătușii-mii, apar alte cuvinte despre bietul *Don* Vram : *pramatie, nesimțit, lichea...*

— Acum, se duc în stepă, la desțeleniri, de-alde ăștia, zice mătușa. Omu' lu' Heghine, vecina noastră, de patru ani se tot duce și vine. Cică ar avea și-acolo casă, femeie, copil...

— Bine, mătușă, da' de ce ți-a povestit cumnată-ta o istorie păstrată la naftalină vreme de patruzeci de ani ?

— Și ea-i pățită. Bărbat-su e contabil-șef la spital și s-a-ncurcat cu-o infirmieră. Tot Articu' vorbește. Pramatia aia nici noaptea nu vine acasă, cică e de gardă la spital. Ce să caute contabilu' de gardă la spital, poți să-mi spui ?

— Și... ?

— Și ce ? M-a chemat cumnată-mea, să-i dau un sfat. I-am zis, de ce te-ai pleoștit ? Scoală-te și vino la Erevan... Ne-am dus la baia publică, am văzut-o pe infirmiera aia, o pocitanie pestriță, păroasă. Pînă și capu' îi putea...

— Da' unchiu' Vram...

— Gata ! explodează iar mătușă-mea. Ce „unchi", de azi 'nainte nu-ți mai e nici un fel de unchi ! Și cumnată-mea... Eu îi zic, Șiranuș, scoală și vino la Erevan, slavă Domnului, n-aveți copii. Da' ea — te-am chemat să mă desparți de omu' meu ? care bărbat nu greșește ? Bărbatu-meu, zic. Vai de capu' meu cel prost... Și-atunci, cumnată-mea a povestit tot, a scos și mi-a arătat scrisorile și poza ascunse de Vram...

— Scrisorile Ivetei ?

— Să nu mai pomenești numele tîrfei !

— Mămico, o interpelez brusc pe maică-mea, care încă examinează cafeaua și e tare îngrijorată, s-o iau pe Anuș, vecina noastră ?

Mama devine prudentă :

— Anuș ? Aia care, iarnă-vară, umblă despuiată ?

Îmi vin în minte rochia purpurie a Anușei, văpaia purpurie care era trupul Anușei, ochii albaștri ca niște lacuri ai Anușei.

— Să nu te-aud pomenind de despuiata aia — maică-mea e dușmană de clasă a minijupelor.

— Iarna, se-mbracă cu palton lung, ai să vezi. Numai că maică-sa e din Baku.

— *Aman-aman* [1], intervine, văitîndu-se, mătușă-mea. Vighen *gian*, băiete, să nu faci una ca asta, o cerem pe Suzana, vecina noastră, fată liniștită, la locu' ei, gospodină, nu-i aude nimeni gura, nimeni n-a văzut-o mai sus de genunchi. E educatoare la grădiniță, are grijă de vreo treizeci, patruzeci de copii, păi cum are să-și îngrijească copiii...

— Nu-mi place numele, mătușă. Dacă ne căsătorim, or să ne zică *Suzan și Seiran* [2].

— Păi, nu te cheamă *Vighen ?*

Un val nestăpînit de tandrețe pentru mătușa asta naivă se învolburează în mine, dar mă stăpînesc, nu mă las doborît :

— Dacă ar fi chemat-o Cristine, Marieta sau măcar Iveta...

— Iar vii cu numele ăsta ?

— Ce, ai să te desparți de unchiu' ?

— Ieri, m-am dus la tribunal. N-am mai făcut nici mîncare, nici n-am mai spălat.

— Potolește-te, fată ! intervine mama, apoi se-ntoarce spre mine : Tu du-te de-o ia pe pațachina aia de Anuș. O să fiți *Anuș și Saro* [3]...

— Bravo, mămico !

Mătușa Nazeli își continuă monologul :

— Eu am casa mea, să se ducă el la Baku, să-și caute podoaba !

— Podoaba aia o avea, și ea, vreo șaizeci de ani, iar bărbat-su o fi primit locuință pe lumea cealaltă.

---

[1] *Vai-vai !* (turcă) — exclamație uzuală și la armeni.

[2] Personaje din romanul *Namus (Onoarea)* al prozatorului armean Al. Șirvanzade (1858—1935).

[3] Personajele principale din poemul *Anuș* al scriitorului clasic armean Hovhannes Tumanian (1869—1923).

— Și-o fi lăsat bărbatu' ori o fi murit bietu' om... de ofu' ei.

— Mai bine, îi fac eu jocul. Se găsesc unul pe altul, Vram și Iveta, ce nume potrivite! Știi ce dulce e dragostea veche, mătușă Nazeli?! apoi, o-ntreb cu seriozitate: mătușă Nazeli, ai fost îndrăgostită vreodată? Și, cu aceeași seriozitate, mă-ntorc spre mama: Mămico, cînd l-ai luat pe tata, erai îndrăgostită de el?

Mătușa Nazeli mă privește, nedumerită și tristă.

Maică-mea mă privește și ea, nedumerită și tristă.

Pe urmă, amîndouă încep să plîngă. Și, tot plîngînd, mătușă-mea își apropie scaunul de mama și se cuibărește, ca un copil, la pieptul ei. Lacrimile se rostogolesc din ochii lor întunecați, iar buzele lor murmură ceva nedeslușit. Rugăciune? Doamne, ce-am făcut?

— Mătușă Nazeli... mămico...

Cele două surori parcă nu mai aud vocile lumii ăsteia, nu mă mai văd. Liniștite, tăcute, ele continuă să plîngă.

Și deodată, înțeleg cît de serioasă a fost discuția asta pentru ele și cît de stupid am fost eu, cît de necugetat și lipsit de inimă...

Mama avea cincisprezece, șaisprezece ani cînd au măritat-o cu tata, iar la treizeci și doi de ani rămăsese văduvă... Pe mătușă-mea, au măritat-o la aceeași vîrstă, cu Vram... Erau îndrăgostite? Ce întrebare lipsită de tact... Îmi dau seama, acum, că femeile astea trecute prin viață au rămas niște fetițe de șaisprezece, șaptesprezece ani, pentru că poartă în ele o mulțime de simțăminte încă netrăite. N-au simțit dragostea, n-au simțit gelozia... Au fost ca Anuș, poate mai frumoase și mai naturale decît Anuș, iar în sufletele lor, cele mai fragile simțăminte — iubirea, tandrețea, nostalgia — își aveau semințele care n-au mai răsărit niciodată, au rămas închise, anonime... Gelozia mătușii-mii, întîrziată cu patruzeci de ani și care, ceva mai înainte, mi se păruse ridicolă, în realitate cît e de firească și de feminină!

Încercați să ne iertați, mame, doar orice vă stă în putință, de vreme ce puteți să fiți geloase la șaizeci și patru de ani și să trăiți, să aveți copii, să vă chinuiți și să așteptați, fără basmul purpuriu al dragostei.

...Și cum s-a sfîrșit povestea mătușii-mii? Mătușa Nazeli, bineînțeles, nu s-a despărțit de unchiul *Don* Vram, supărarea a ținut ceva mai puțin de o lună. S-au împăcat. Mătușă-mea a cerut de la Artic scrisorile și fotografia frumoasei din Baku

și le-a ars cu mîna ei la aragaz. Dar nu și-a dat demisia de la teatru, unde găsise de lucru. Și acum — iar din ziua aceea au trecut șase ani — continuă să lucreze ca garderobieră și, adesea, cînd în ultimul rînd al sălii rămîne un scaun gol, mai cu seamă cînd e o poveste de dragoste, mătușă-mea se așază, se uită, suferă și o podidește plînsul, cu lacrimi adevărate, cu cele mai adevărate lacrimi...

Povestea de dragoste a lui Manuc

VA SĂ ZICĂ, Manuc se mută la altă școală. Celebrul nostru cvintet se destramă. Ședem rezemați de zidul școlii — Ruben, Caro, Aram și eu. Lipsește Manuc, a plecat s-o aducă pe maică-sa la școală. Ieri, Ruben a auzit, prin ușa întredeschisă a cancelariei directorului, discuția profesorilor, vor să-l mute pe Manuc. Diriginta noastră, tovarășa Arus, a-ncercat să se opună, tocmai atunci au închis ușa și Ruben n-a mai auzit continuarea. Ca toți tații în viață, tatăl lui Manuc e pe front, ce-ar fi să primească și familia lui o scrisoare... ?

— Hai să dăm foc la școală ! propune Caro. Pînă l-or stinge, or să fie ocupați cu incendiul și or să uite de Manuc.

Ruben îl întrerupe cu aere de șef :

— Ai găsit și tu ceva, tîmpitule ! Ferice de mă-ta și de tac-tu, cu așa fecior !

Tatăl lui Caro căzuse acum trei luni, și Ruben și-a dat seama că a făcut o prostie :

— Vreau să zic — să ne gîndim la o treabă mai deșteaptă. Mare lucru să dai foc la școală !

— Să mergem și noi acolo unde l-or duce pe Manuc, spun eu. Ce contează, școala e tot școală !

Ne uităm unul la altul, ne uităm la școală. Tăcem, pesemne că rumegăm propunerea pe care am făcut-o, o pritocim, o cîntărim.

— De ce le-au despărțit pe fete de noi ? se aprinde Ruben. Dac-am fi fost în aceeași clasă, dobitocu' n-ar mai fi trimis scrisori !

— Așa-i, încuviință Aram, care pînă atunci tăcuse.

— Las' că nici tu nu ești o poamă mai bună, zice Ruben. Crezi că nu știu că ești înnebunit după Arpic ? Următoarea victimă ai să fii tu.

— E prietena soră-mii, mă, nu-ntrece măsura !

— Știu, i-o reteză Ruben.

— Eu plec cu Manuc, o conving pe maică-mea și mă duc. În sfîrșit, mi-am lansat ideea, care mi se părea excelentă.

— Am făcut rost de-o carte...

— Ce carte, Ruben ?

— *Manon Lescaut.*

— Despre ce e ?

— De dragoste. Azi-noapte, am citit mai mult de jumate, mi se tăia răsuflarea.

— Nu, măi băieți, intervine Aram, mai bine mergem toți cu Manuc, numai să nu fie și școală de fete în aceeași clădire.

— Mi-o dai s-o citesc, Ruben ?

— O am numai pentru două zile, abia apuc eu s-o citesc.

De departe, apar Manuc și maică-sa. Ne sculăm, să le ieșim în întîmpinare. Manuc e somnoros, posomorît. Maică-sa ne surîde trist :

— Nu vă e foame ? ne întreabă.

— Abia am mîncat, răspunde Ruben.

La gîndul mîncării, stomacurile ne ghiorăie.

— Am niște plăcinte cu carne la mine, zice mama lui Manuc. N-am decît trei, împărțiți-le și mîncați, și scoate din geantă un pachet învelit în hîrtie.

— Nu, nu se poate, tușă Anahit, obiectează Ruben, dar întinde mîna să le ia.

— Tu rămîi cu băieții, Manuc, eu mă-ntorc imediat.

Ne așezăm iar la zid. În hîrtie, într-adevăr, sînt plăcinte, destul de calde, dar n-avem poftă să le mîncăm.

— Bine, mă, de ce-ai pus scrisoarea în agendă ? se repede Ruben la Manuc. N-ai buzunare, cap sec ?

— Îmi pusesem pantalonii lu' frate-miu, mi-a fost frică să n-o uit în buzunar. Cine se gîndea ?

— Ți-au dat înapoi scrisoarea ?

— Nu, e la tovarășu' Canețian. Cel mai tare, de el mi-e frică.

— Ce-ar fi făcut, oare, cavalerul des Grieux ?

— Cine ?

— Iubitu' lu' Manon.

— Dă-mi și mie cartea, mîine dimineață ți-o aduc. Nu ți-o mănînc, adaug eu, o citesc la noapte.

Era ultima primăvară a războiului, dar noi nu știam că asta are să fie ultima primăvară. Ruben era mai mare ca noi cu doi ani, avea aproape șaisprezece ani. Înțelegea totul mai bine ca noi și era o autoritate incontestabilă în clasa noastră.

— Și la Alice, la școală, au aflat, a zis Manuc. Da' directoarea lor o femeie de treabă, i-a făcut puțin observație și asta a fost tot, nici maică-sii nu i-a zis.

— Ce-ți scria iubita ?

Manuc privea undeva, în depărtare, și mie îmi păru că o vede pe Alice. Numai el o vede.

— Dragostea e chin, băieți, omu' trebuie să se chinuiască ca să iubească. Ruben formulase o frază de neînțeles pentru noi. Dacă nu se chinuiește, ce dragoste mai e aia ?! Dacă citiți *Manon Lescaut,* o să-nțelegeți.

— Dă-ne-o s-o citim, ca să-nțelegem și noi. Pentru mine, devenise o dorință de nestăpînit să citesc cartea. Ei, Ruben, ne-o dai... ?

Ruben se căzni să schimbe discuția.

— V-amintiți cum ne-au despărțit de fete ?

Bineînțeles că ne-aminteam, cu toate că trecuseră doi ani de-atunci. De ce ne-am despărțit ? Multe dintre fete plîngeau, numai Sona era bucuroasă, ea era cea mai frumoasă fată din clasă și avea cozi lungi : „N-o să mă mai trageți de cozi !" Fata pe care am s-o iubesc eu are să semene cu Sona, o să aibă neapărat părul lung, dar ochii — albaștri. Cum s-o termina războiul, am să mă-ndrăgostesc.

În sfîrșit, mama lui Manuc ieșî împreună cu tovarășa Arus. Se uitară înspre noi, își spuseră ceva și se duseră spre stradă.

— Duceți-vă acasă, zise Ruben, diseară avem lecție de strategie militară. Manuc, tu să afli de la maică-ta ce-au vorbit ! Eu rămîn s-o găsesc pe Alice, s-o liniștesc...

Ne-ndreptarăm spre casele noastre, împovărați de marele nostru secret. Ruben se duse la intrarea în școala de fete.

— Am o țigară, zise el, am s-o fumez pînă iese Alice.

Ne uitarăm cu invidie, cu jind la Ruben, care, firește, n-avea nici o țigară. Trebuia, însă, ca unul dintre noi să fie mai mare și în stare să facă orice. Acela era Ruben.

— După lecția de strategie, zise Ruben, sper să vă fac o bucurie. Acasă, o să spuneți că întîrziați, că sînteți de serviciu.

— Ai vreo idee ? ne năpustirăm tuspatru pe el.

— Ruben are întotdeauna idei. Duceți-vă.

Mergeam pe strada înnegurată de război, nu vroiam să ne despărțim unul de altul, pentru că de unul singur fiecare dintre noi s-ar fi încovoiat sub povara grijii de pe umerii lui Manuc.

— Hai să mîncăm înghețată, propuse Aram, am două ruble.

— Am și eu o rublă.

— Eu am niște mărunțiș.

Eu n-aveam nici un ban, dar, cu toți banii la un loc, puteam să cumpărăm o înghețată.

— Mănîncă tu mai întîi, Manuc, zise Aram. Ți-e inima arsă.

Manuc îl privi dărîmat pe Aram, dar nu luă înghețata.

— Dacă Alice ar fi fost aici, i-am fi dat înghețata, nu ? i-am fi dat-o ! ?

— Vorbești auirea ! îl repezi Aram. Vrei să mergem la Ruben, să-i dea el înghețata ?

— Se topește, zisei eu.

— Se topește, repetarăm tuspatru.

— Într-o bună zi, o s-avem atîția bani, c-o să putem cumpăra cîte-o înghețată pentru fiecare, spuse cu tristețe Manuc.

— Ce, te-ai plictisit de prieteni ? Noi nu ne-am plictisit de tine. De-asta ți-am dat ție mai întîi.

(Manuc nu vroise să spună asta. Abia mai tîrziu, peste ani, aveam să-nțelegem la ce visa el. Nici Aram nu vroise să spună ce-a spus și, tot așa, abia peste ani aveam să-nțelegem de ce i-a întins prima dată lui Manuc cea dintîi înghețată a noastră din cea din urmă primăvară a războiului.)

*

Lecția de strategie s-a încheiat la ora șapte.

— Noi mai rămînem să strîngem pe-aici, să facem ordine, îi spuse Ruben căpitanului Antonian.

— Bine, rămîneți. Căpitanul se grăbea. Cheia, i-o dați portarului, să trageți bine perdelele.

Ceilalți băieți din clasă au plecat, a rămas doar cvintetul nostru. Deși încă nu era cazul să facem întuneric, Ruben trase cu grijă perdelele, apoi scoase din servietă, în mare taină, o carte :

— Citește-o, Vahe.

— *Manon Lescaut* ? mă entuziasmai eu.

— Ai să te muți și tu la altă școală ! mă repezi Ruben.

I-am smuls cartea : era subțire, roasă, cu desene frumoase. Pe copertă, era desenată o fată cu ochi triști.

— Apucăm s-o citim ?

Ruben luă cartea înapoi :

— Eu am și citit jumătate. Stai, să mă uit pînă unde. Vă povestesc eu, și citim de-aici mai departe. Sfîrșitu' e cel mai interesant.

Și Ruben începu să depene nefericita poveste de dragoste a Manonei Lescaut și a cavalerului des Grieux. Va să zică, autorul cărții întîlnește întîmplător, într-un oraș din Franța, un grup de fete frumoase, decăzute, pe care soldații le duceau în port, ca să le-mbarce și să le trimită departe, în America. Printre fetele acelea decăzute...

— Ce-nseamnă *decăzut*, Ruben ?

Ruben făcu un gest de dispreț, adică — nu întrerupeți, dar, de vreme ce nu exista întrebare pe lume la care el să nu poată răspunde, după un moment de gîndire zise :

— *Decăzută* înseamnă o femeie fără rost, rămasă pe drumuri și care, în fiecare zi, se-ndrăgostește de cîte unu'. Nu-i pentru voi, cînd o să creșteți, o să-nțelegeți.

Așadar, în grupul acela de fete decăzute, autorul vede o fată, cea mai frumoasă, care plîngea deznădăjduit, și aceea era Manon. Apoi, îl cunoaște pe iubitul ei, care-i povestește cum s-a îndrăgostit de Manon și cum l-a înșelat Manon de cîteva ori.

— Eu aș fi omorît-o, spuse fioros Manuc. Alice mi-a scris c-are să mă iubească pînă la moarte.

— O să te iubească, întări Ruben.

Ce-nseamnă să iubești pînă la moarte ?

S-a întunecat. Ruben scoase din buzunar două lumînări, le băgă în țeava mitralierei și le aprinse :

— Așa, e mai discret, și-apoi, facem economie de curent.

— Cîte cărți s-au scris la lumina lumînării ! zisei eu.

— Citește ! Ruben îmi întinse cartea.

Și începui să citesc, iar cabinetul nostru de strategie se umplu, încet-încet, de o negură albăstrie, de aventurile triste ale celor doi nefericiți amanți. Citeam, băieții parcă nici nu respirau, ca să nu tulbure și ca să rețină toate cuvintele acestei cărți neobișnuite, de neînțeles, de necrezut.

— „...Nu-i, oare, întreaga lume, patria îndrăgostiților credincioși ? Nu văd ei, oare, unul în celălalt, pe tatăl și pe mama lor, pe prietenii lor, toată bogăția și fericirea ?“

Lumînarea ardea, în lumina ei slabă, ireală luceau, rînduite la perete și pe masă, puștile, grenadele, mitraliera transformată în sfeșnic. Citeam și, în fața sufletelor noastre de copii, larg deschise, viața se făcea mai frumoasă, oamenii, cunoscuți și necunoscuți, deveneau mai dragi, mai buni.

O, cum o iubește bietul cavaler pe Manon a lui, de cîte ori o iartă, cum se încrede în vorbele fetei ! „Tu ești o minunată alchimistă, îi spune cavalerul, tu transformi totul în

aur.“ Adică, atît e de frumoasă dragostea Manonei, încît, pînă și în cea mai sărăcăcioasă casă, cavalerul se simte bogat și fericit. Și ce-i răspunde Manon ? „În cazul acesta, tu ai fi cel mai bogat om din lume, căci, dacă pînă acum n-a existat dragoste ca a ta, tot astfel e peste putință ca, vreodată, cineva să fi fost iubit cu atîta duioșie, cum ești iubit tu... Eu niciodată... n-am meritat dragostea asta neobișnuită... Eu ți-am pricinuit chinuri... Am fost nesăbuită, ușuratică și, deși te-am iubit ca scoasă din minți, m-am arătat nerecunoscătoare... Doar duioșia și compasiunea pe care ți le port mi-au adus lacrimile...“

Așa își vorbesc îndrăgostiții, iar nefericitul cavaler adoarme și vede în vis coliba lor în chip de palat demn de cel mai mare rege din lume...

— Pricepeți ce-i dragostea ?

Vorbele lui Ruben ne-au readus în cabinetul de strategie, vedeam perdelele trase, priveam în întunecimea încăperii și observam cu groază că lumînările sînt pe terminate.

— Stinge una dintre ele, spuse Manuc.

— Citește, mai am una, ne liniști Ruben. E-o lumînare mai mare.

N-aveam ceas, se-nțelege, dar știam că e seară tîrziu, uitaserăm de casă, de părinți, mai ales că, la sfatul lui Ruben, spuseserăm părinților că o să-ntîrziem.

La ultimele pagini, vocea îmi tremura :

— „Mai bine de douăzeci și patru de ceasuri am rămas cu buzele lipite de obrazul și de mîinile Manonei. Aș fi vrut să mor acolo, dar a doua zi, în zori, m-am gîndit că, după moartea mea, trupul ei ar rămîne pradă fiarelor... Mi-am frînt spada ca să-i pot săpa mormîntul, dar m-a ajutat mai puțin decît propriile mele mîini... Înainte de-a o coborî în groapă, am sărutat-o de mii de ori, cu văpaia aprinsă a celei mai desăvîrșite iubiri. M-am așezat lîngă ea, nu mă-nduram să astup groapa...“.

— Ce-ai pățit, Manuc... ?

Manuc plîngea.

Ruben îl mîngîie pe cap ca un om mare, apoi scoase din buzunar o țigară, o aprinse de la lumînare și i-o întinse lui Manuc :

— După aia, mi-o dai mie.

— Nu vreau, încercă Manuc să-și șteargă ochii. Nu vreau, fumeaz-o tu.

(În seara aceea, noi am crescut, brusc, dintr-o dată.)

— „...Am îngropat pe veci cea mai frumoasă, cea mai desăvîrșită făptură, care a trăit vreodată în lume. După aceea, m-am întins pe mormînt, cu fața la pămînt, și am închis ochii, cu gînd să nu-i mai deschid vreodată...".

Și eu abia mă abțineam să nu izbucnească în plîns.

— Fumează, de data asta, Ruben îmi întinse mie țigara.

Am luat-o și am tras fumul amărui. Mi s-a părut că mă înec, dar Ruben nu făcu haz. Îmi luă țigara din mînă, și-o băgă în gură și trase calm din ea.

— Ai să-nveți. Și eu, prima oară, aproape că m-am înecat. Ce băiat grozav, cavalerul des Grieux, nu... ?

(Mi-amintesc că, pe urmă, am rămas îndelung în beznă, fiindcă lumînarea se terminase, și era bine în beznă. Cît am rămas așa, ce-am spus, nu-i decît o negură deasă. Pesemne că adormiserăm, căci ne-a trezit glasul portarului :

— Ce faceți în întuneric, afurisiților ?

Portarul ne-a readus la școală, în cabinetul de strategie, în lumea asta mare și de neînțeles, care a rămas pentru totdeauna mare și de neînțeles.)

*

După cîteva zile, pe Manuc l-au mutat, într-adevăr, la altă școală. Era o zi tare tristă, cvartetul nostru, însă, era liniștit și matur. Hotărîserăm. Încet-încet, am reușit să le convingem pe mamele noastre și, la sfîrșitul lunii, ne-am adunat iar, la o altă școală. În ultima zi, Ruben a șterpelit scrisoarea Alicei din cabinetul directorului. Cum ? n-a știut nimeni.

(Peste ani, m-am întîlnit cu diriginta noastră, tovarășa Arus, am discutat despre școală și ea și-a amintit de întîmplare : „Erați niște băieți minunați, a zis ea, ați făcut bine că nu l-ați lăsat singur pe Manuc". „Ne-a ajutat Manon Lescaut, am răspuns eu, Manon Lescaut...")

De curînd, ne-am strîns toți foștii colegi, le-am chemat și pe fetele de la școala vecină. N-au venit toate. Alice a venit cu soțul ei. Manuc nu și-a adus nevasta. Cînd era să plecăm, Ruben a stins, deodată, luminile, a aprins lumînări și, întinzîndu-mi o carte, mi-a zis — citește. Era o carte nouă, m-am uitat la titlu : *Manon Lescaut*. „Citește, a zis Ruben, citește sfîrșitul...". Trecutul s-a redeșteptat în mine, am citit cîteva rînduri, cîteva pagini, dar... Dar nu era acea Manon Lescaut, cea veche, roasă, bună și neajutorată, care rămăsese în cabinetul de strategie al școlii noastre, într-o seară a ultimei pri-

măveri a războiului, în lumina curată, de basm, a lumînărilor puse în țeava mitralierei. „Nu citești bine", a zis Ruben. Și a aprins lumina. Am privit în jur, Manuc plecase.

O zi veselă și tristă, cînd în lume era război

De cîțiva ani încoace, drumul meu la serviciu trece pe lîngă casa lui Vahic, de două ori pe zi — dimineața și seara. Și, de fiecare dată, fără voie, simt dorința să mă uit pe fereastră. Locuința e la parter, dar fereastra e dublată, dinspre stradă, cu o plasă de sîrmă, încît nu se vede mai nimic înăuntru. Pe dinăuntru, trebuie să aibă și draperii. Plasa exista și în anii aceia, de curînd au vopsit-o în alb, nu se mai deosebește de tocul ferestrei și nu rugînește, e bine.

De cîte ori sînt abătut, îmi pare că disting, de partea cealaltă a ferestrei lui Vahic, ochii lui albaștri, naivi. E-o iluzie, căci de mult, tare de mult nu mai am cum să-l văd. Nu mai e nici mama lui Vahic, în spatele plasei sînt alți oameni. Nu știu cine și nici nu vreau să aflu.

*

Ziua aceea era una dintre zilele obișnuite ale lui 1943 : eu trebuia să-l ajut pe Vahic la compunere, iar Caro trebuia să explice problemele de geometrie. Sarghis, Felix și Ruben au zis : „Venim și noi". Vahic s-a uitat nemulțumit, însă cu teamă, în special la Sarghis. Dar ce era să facă ? „Veniți", a spus el.

Vahic era îmbrăcat în costumul deschis : unul dintre cele două costume ale lui, totodată unul dintre cele două costume din clasa noastră, fiindcă nimeni altul nu mai avea costum. Cu cîteva zile în urmă, Sarghis iar vărsase cerneală pe costumul lui Vahic, chipurile din greșeală, dar de fapt o făcuse intenționat. Costumul fusese curățat binc, aproape nu se mai cunoștea pata, pesemne că maică-sa i-l curățase. Pentru fapta lui, Sarghis a fost dat afară pe două zile, dar, întrucît tatăl lui căzuse pe front, l-au reprimit. Vahic avea o față rotundă, iar obrajii, pentru zilele acelea grele parcă dinadins erau rumeni. Mama zicea că are față de copil sătul, alăptat. Era de-a dreptul rușinos să ai o asemenea față în anii aceia. Noi nu-l iubeam, cît despre Sarghis — pur și simplu îl ura. „Dac-aș avea o bombă, i-aș arunca-o în cap", spunea el. Bineînțeles că n-avea nici o

bombă. Nici unul dintre noi n-avea bombe, și nici măcar pistoale, tot arsenalul nostru era alcătuit din săbii de lemn. „Pe d-alde ăștia trebuie să-i jupoi cu sabia de lemn, ca să se chinuiască", zicea Sarghis, care era cel mai bun băiat din clasa noastră. O făcea dintr-o mînie neputincioasă, neajutorată, dintr-o neînțelegere a lucrurilor spinoase. Sarghis s-a înrăit brusc atunci cînd a primit înștiințarea morții tatălui său, pentru că tatăl lui Vahic era contabil la un restaurant din Erevan. „Suferă cu plămînii", spunea Vahic și, cînd rostea vorbele astea, obrajii i se înroșeau și mai tare. Noi rîdeam, nu-l credeam, pînă într-o zi cînd tatăl lui Vahic a murit cu-adevărat. Avusese tuberculoză, pentru asta fusese scutit de armată, iar noi, mizerabilii, nu crezuserăm, făceam glume proaste. Mama lui Vahic a intrat în serviciu în locul tatălui, și ei au continuat să trăiască bine, adică să trăiască, pentru că Vahic era veșnic sătul, în vreme ce noi... veșnic înfometați.

Vahic era cel mai cuminte elev din școala noastră (cuminte, adică nu rău), cel mai sătul și cel mai incapabil. Era un băiat nespus de bun și de delicat, abia acum, după mulți ani, îmi dau seama de asta cu amărăciune, fiindcă prea adesea îl necăjeam. Mai cu seamă Sarghis. Pe chipul lui Vartic se-ntipărise un zîmbet de compătimire : probabil că și el se rușina că noi sîntem flămînzi, iar el e sătul, că noi venim la școală în hainele vechi ale fraților și taților noștri plecați pe front, iar el are două costume și un fular galben. „Să-i spui lui Sarghis să nu dea foc la casa noastră, te rog, îi spui, da ?" îmi șopti la ureche Vahic. În dimineața aceea, Sarghis declarase, în clasă, că are să dea foc casei lui Vahic. Am surîs, Vahic, Vahic, habar n-ai ce suflet are Sarghis, chiar și pentru tine s-ar arunca în foc, darămite...

Cînd a deschis ușa casei, lui Vahic îi tremurau mîinile. Caro a băgat de seamă, i-a luat cheia și a descuiat cu îndemînare. Am intrat, era o garsonieră. „Aici dorm eu, a găsit cu cale să ne arate Vahic patul moale, cu pernele umflate stivuite pe el. A mea e perna tatii, umplută cu fulgi, perna mamei e din vată." Măgar, măgar tîmpit, mormăi din depărtarea celor treizeci de ani, dar atunci mă uitasem și eu chiorîș la patul ăla somptuos. Casa lui Vahic, cu înfățișarea ei cochetă, călduță, ne înfuriase. Caro era cel mai reținut dintre noi, a-ncercat să liniștească spiritele, a scos cartea de geometrie și caietele, s-a întors spre noi și a zis : „Voi duceți-vă în curte, eu am să rezolv vreo două probleme pentru capsomanu' ăsta". „Mi-e foame", făcu Sarghis. Cui nu-i era foame ? „Și ce ? se burzului Caro. Și mie mi-e foame." Vahic mormăi ceva, numai pentru Caro : „După

ce-or pleca ăştia, îţi dau să mănînci, şi lu' Hovic". Hovic eram eu, aveam să-i scriu compunerea. „Da' noi ? sări Sarghis şi, o dată cu el, Felix şi Ruben. Mîine, te-nvăţ şi eu strategie militară, zicem c-ai căzut prizonier, eu te băteam, tu ai să-nveţi să reziști, dacă te bat bine de vreo două ori, te-obişnuieşti, pentru binele tău, dacă te duci la război şi te ia prizonier, nu... ?" În ochii decoloraţi ai lui Vahic se citea groaza. „Tacă-ţi gura ! m-am răstit la Sarghis. Am să-ţi dau porţia mea." „Evrika ! se bătu cu palma pe frunte Sarghis. Vahic, vino cu mine !" „Unde ?" înlemni de spaimă Vahic. „Nu-ţi fie teamă, rîse Sarghis, arată-mi closetu'." „Să mergem, Sako *gian*", se-nsenină brusc Vahic şi ieşiră împreună pe coridor. Ceva mai tîrziu, Sarghis se înapoie, iar dinspre closet se auziră bătăi în uşă, era Vahic. „Băieţi, chicoti Sarghis, acu' să vă văd, haideţi să dăm iama în casa asta ! Fiecare ce găseşte e-al lui, poate să mănînce, dacă vrea poate să facă schimb cu altu'." Ne-am privit unul pe altul, Caro a bombănit ceva pe sub nas, dar a-nchis cartea de geometrie : „Nu-i nici o pagubă dac-om mînca ceva, zise el, problemele n-or să crape de foame".

Caro şi Felix s-au dus în bucătărie, eu, Ruben şi Sarghis am început să răvăşim dulapurile din cameră. „Dulceaţă, auzirăm glasul lui Caro, dulceaţă de gutui." Îmi veni să plîng, era dulceaţa mea preferată, ia să văd ce-oi găsi eu, să fac schimb cu Caro. „Unt, l-am auzit pe Sarghis, două kile de unt. Ah, dac-ar fi şi două kile de pîine !" „Este, interveni sec Ruben, care găsise o bucată mare de pîine în sertar. Îţi dau puţină pîine, dă-mi puţin unt." M-am dus în bucătărie, unde Caro mînca din dulceaţă, iar Felix găsise cartofi, dar erau cruzi, îi pusese pe masă şi îi studia amărît. Caro îmi dădu un pic de dulceaţă, îi dădu şi lui Felix. „Să fierbem cartofii, am propus eu, pe primus se fac într-un minut".

Dinspre closet, se auzeau tînguirile lui Vahic.

Mai găsirăm cîte ceva de-ale gurii : o bucată de brînză, lavaş uscat, *pşat*[1].

Mîncam cu-nsufleţire, în timp ce Vahic, încet-încet, se potoli. M-am cam speriat : cîtă vreme făcea gălăgie, n-avea importanţă, dar acum, c-a tăcut, m-am speriat. M-am apropiat de uşa closetului : „Vahic, i-am zis, Vahic, spune ceva !" „Mi-e foame, scînci Vahic, şi mie mi-e foame, şi-are să mă bată mama !"

---

[1] Fructe comestibile ale măslinului sălbatic (răchitică), arbust răspîndit în Armenia.

Am deschis ușa closetului : „Ia, îi întinsei pîinea cu brînză, mănîncă.“ „Vreau și dulceață, mătușa a trimis-o din Artașat[1], mămica mi-a zis să n-o mănînc, la iarnă bem ceai cu ea...“ Caro nu apucase să golească borcanul cu dulceață, ne-a dat și nouă cîte puțin, Sarghis i-a întins lui Vahic pîine cu brînză, în speranța că n-are să ia, dar, se-nțelege, Vahic a luat.

Într-un cuvînt, pînă seara am mîncat tot. Am mîncat tot ce-am găsit prin casă. Am mîncat cu poftă, cu furie. Mai curînd — cu furie.

După asta, ne-am întristat.

Ne-am așezat pe scaunele lui Vahic, ne-am întins pe patul moale și ne-am întristat.

*

Acum, după mulți ani, înțeleg de ce ne-am întristat. Nu, nu eram răi, eram băieți buni, cinstiți, iar ceea ce făcuserăm trebuie să fi fost un joc, un joc din vremuri grele de război. Pe Sarghis, bineînțeles, iar l-au dat afară din școală, după care l-au dus la spital, pentru că i se deranjase stomacul, doar mîncase aproape un kilogram de unt, ce-i de glumă ? Eu și Caro, de rușine, n-am mers două zile la școală și nu i-am pîrît pe Felix și Ruben, măcar să scape ei.

Mă uit la plasa de sîrmă de la fereastra lui Vahic. Vahic a murit acum șapte, opt ani, la ospiciu. Noi, ăștiălalți, înfometați, însetați, am rezistat, am supraviețuit iar el, sătul-sătul, a intrat la ospiciu. Cu ani în urmă, odată, l-am vizitat cu toții pe Vahic, i-am dus cele mai grozave bunătăți, și dulceață de gutui într-un borcan mare. L-au adus pe Vahic în cabinetul medicului-șef, se părea că ne recunoscuse, a și zîmbit. Era cuminte, medicul-șef ne-a explicat ce boală are, nu-mi mai amintesc numele ei. Vahic s-a uitat lung la cele ce-i adusesem, a zîmbit blînd, și-o fi amintit ceva... ?

În ziua aceea, cînd am ieșit din ospiciu, cel mai trist era Sarghis.

Acum, cînd mă uit la fereastra mută a lui Vahic, cel mai trist sînt eu.

Iar cei mai triști sîntem, probabil, cu toții, pentru copilăria noastră netrăită.

---

[1] Oraș în R. S. S. Armeană, centrul administrativ a raionului omonim.

Taţii noştri

DUC INSTINCTIV mîna la sonerie, dar, dintr-un alt instinct, nu apăs pe buton. Uşa nu-i încuiată, ba chiar îmi pare că ar fi întredeschisă. O deschid fără zgomot şi intru. În ultimul moment, din obişnuinţă, îmi arunc privirea pe plăcuţa de bronz : „Fierar Partev Manvelian". Tare îl mai luam peste picior pe meşterul Partev, pentru plăcuţa asta, pe care o prinsese pe uşă înainte de naşterea noastră. „Păi, bine, tataie, îl zgîndărea, uneori, feciorul mai mare al lui Armen, Vahe, ai scris *fierar* de parcă ai fi academician. Rîd colegii de mine." În asemenea momente, meşterul Partev zîmbea tăcut, viclean. O singură dată, mi-aduc aminte, a zis : „Nu fac nici cît un dentist ? Aştia îşi scriu numele pe peretele dinspre stradă, cu litere aurite". „Parc-ar fi uşa fierăriei matale, îl ataca şi mai tare Vahe, poate să te-apuce durerea de dinţi şi-n stradă, nu ? de-asta îşi scriu numele. Şi mata — fierar... Or să-ţi aducă roţi la reparat, sau vreun măgar să-l potcovească ?" Mă strecor înăuntru pe tăcute, mi s-a pus un nod în gît, iar plăcuţa de bronz a rămas de partea cealaltă a uşii. Din bucătărie, apare Vahe : „Ai văzut ce-a făcut tataia ?" Încearcă să-şi reţină tristeţea, chipul lui de copil parcă s-a ascuţit, ochii îi sînt întunecaţi. „În noaptea de Anul nou, a stat să bea cu noi." „S-a dus meşterul Partev, încropesc o frază convenţională. Taică-tu unde-i ?" Vahe are, în mînă, o ţigară : „S-a dus tataia, repetă el şi adăugă : să nu mă spui lu' tata. La noi, jumate din clasă fumează. Şi fetele." Intru în sufragerie. Meşterul Partev e întins pe pat, acoperit cu un cearşaf alb, careva i l-o fi tras pesemne ca să-i vadă chipul şi, acum, cearşaful nu-i mai acoperă decît picioarele. Chipul îi este liniştit, nici un semn de suferinţă şi, dacă n-ar fi avut mîinile împreunate ca la mort, s-ar fi putut bănui că s-a culcat să se odihnească. Mă uit la palmele mari, cinstite, de fierar, căzute răpuse pe pieptul lat, bombat, îmi par nişte soldaţi osteniţi, care, în timpul marşului, la auzul semnalului de repaus, au căzut pe loc ca spicele de grîu retezate şi au adormit instantaneu. Mai apoi, cînd s-o da semnalul de pornire, or să se trezească tot instantaneu. Nu ştiu de ce mi-oi fi imaginînd toate astea : „Pînă m-au sunat, pîn-am ajuns, îşi pierduse cunoştinţa, vorbeşte Armen, e aşezat în fotoliul vechi de parc-ar fi cioburi presărate în fotoliu. S-a dus nenea Partev..."

Mă aşez lîngă Armen, fotoliul se lasă şi mai tare, arcurile obosite şi-au făcut de mult datoria, acum vor să moară, frazele

astea elementare, care se deșteaptă în mine, mă enervează, fiindcă altele sînt cuvintele pe care le caut.

Tare aș vrea să găsesc, pentru prietenul meu, vorbe de consolare, duioase, neîntrebuințate, nu vreau să îngăim prostii, nu-i nimic, taică-tu a trăit optzeci și doi de ani, și-a scos copiii la liman, și-a văzut nepoții, a trăit cinstit, drept, și alte asemenea nimicuri. Nu găsesc, totuși, alte cuvinte și mă ghemuiesc lîngă prietenul meu, în fotoliul vechi.

Și deodată, nu știu de ce, simt dorința să-i povestesc despre tatăl meu, pe care el nu l-a cunoscut, pe care eu însumi abia mi-l amintesc.

În toți acești ani, mi-a fost teamă să scriu despre tata, pentru că mă temeam că o să-l inventez. Or, eu vreau ca tatăl meu să viețuiască în mine curat, nepătat, ca perla în scoică, așa cum viețuiește durerea în inima de mamă, pentru ca amintirea lui să fie firească, la fel ca dorința de a bea apă, ca tusea...

Tatăl meu...

Tatălui meu îi plăcea să mă poarte pe umeri, mi-amintesc bine, am descoperit lumea, întîia oară, de pe umerii săi. Înainte de asta, cînd eram de o lună, două, am avut tuse convulsivă, ajunsesem în pragul lumii celeilalte. Singurul care crezuse cu tărie că o să trăiesc fusese tata, bineînțeles că eu nu-mi amintesc, mi s-a povestit. „Ai s-aduci înapoi sufletu' copilului, l-au condamnat bătrînele pe tata. În loc să-l chemi pe Sajumian, cheamă-l pe popa.“ Tata, însă, l-a chemat pe Sajumian, singurul medic din satul nostru, și care, zile la rînd, m-a îngrijit cu mîinile lui, pînă mi-a trecut tusea și mi s-a atenuat vinețeala de pe față (*tuse albastră* [1] — sună frumos, nu-i așa...?).

Tata avea ochi albaștri... Ai fi zis că doi nurași au plutit și au poposit sub sprîncenele tatii și au hotărît (norii — să hotărască... ?) să nu se mai întoarcă în cer...

— Ce culoare aveau ochii meșterului Partev ? întreb dintr-o dată, imediat rușinîndu-mă de întrebarea mea.

— Albaștri, prietenul meu nu se miră, albaștri...

— Erau blînzi, mă bucur eu că am găsit un cuvînt duios. Cum au putut rămîne așa de blînzi, niște ochi de fierar care, vreme de patruzeci de ani, a privit focul dogoritor ? Oare blîndețea nu e, și ea, o culoare ? Patruzeci de ani a privit focul...

— Focul nu e rău, spune prietenul meu.

— Depinde de foc, zic eu. Dă-mi o țigară.

— Lîngă tata nu fumez.

---

[1] Denumirea în limba armeană pentru *tuse convulsivă*.

Nu, nu face un calambur sentimental, știe că, alături, întins pe pat, tatăl lui n-are să se mai trezească. Dar un tată mort nu e de două ori mai mult tată ?

Tatăl meu nu fuma.

Ori fuma... ?

Cea mai vie amintire rămasă de la tata — nu ne-a bătut niciodată, nici pe frații mei, nici pe soră-mea și nici, mai ales, pe mine. Cînd greșeam cu ceva, se supăra pe noi ca un copil, da, se supăra așa cum se supără doi colegi de generație. Mi-amintesc asta cu nespus de duioasă melancolie, supărarea tatălui meu a fost cea mai mare pedeapsă pe care am primit-o vreodată în viață. Meșterul Partev pînă mai ieri îi dădea sfaturi fiului său, care are patruzeci și șapte de ani, iar fiu-su trebuia să-i dea socoteală de toate necazurile, toate mărunțișurile vieții sale, chiar dacă feciorul era istoric, iar tatăl — fierar.

Camera și coridorul se umplu de lume, în bucătărie sînt cîțiva bătrîni, prietenii meșterului Partev, care-i așezat, care-n picioare, care sprijinit de perete, cu-o săptămînă în urmă jucau table cu el și-și aminteau ca ieri întîmplări din anii douăzeci. În caietele de aritmetică ale vieții lor trăite, mîine or să-l treacă într-un pătrățel pe meșterul Partev, așa cum, înaintea lui, i-au trecut pe ceilalți prieteni, pînă cînd... pînă s-or umple de cruci toate pătrățelele caietului-viață, pînă n-o mai rămîne nimeni care să-și amintească și să-nsemneze cruci în pătrățele. Prin încăperi, sînt mai mulți tineri, prietenii copiilor și nepoților meșterului Partev, e prima dată că fierarul stă culcat în prezența atîtor oameni. Peste puțin timp, or s-aducă sicriul, or să-l îmbrace pe meșterul Partev cu cele mai bune haine, noi o să-l ridicăm cu cea mai mare grijă din pat, o să-l așezăm în sicriu, o să-l potrivim într-un fel, căci sicriul are să se dovedească îngust, apoi, probabil pentru întîia oară, o să-i dăruim flori, o să-i punem florile pe piept, la picioare...

— Cînd am sosit mai respira. Armen povestește pentru a treia oară, dar eu îl urmăresc atent, mi-a zis ceva, da' n-am înțeles, ce mi-o fi zis...?

— Nu-i nimic, îl consolez eu, vreme de patruzeci și șapte de ani i-ai auzit toate vorbele, ultima trebuie să fi fost una dintre vorbele alea, nu-i nimic...

Tac brusc, nu vreau să mai adaug că eu, de pildă, nu port în mine nici una dintre vorbele tatălui meu, că nici măcar nu l-am văzut cînd și-a închis ochii, care erau albaștri.

Uneori, tata îmi recita poezii. Știa multe poezii. Le știa pe de rost. Mai tîrziu, cînd am crescut, mama îmi povestea că el

absolvise „garasco", iar și mai tîrziu, cînd am crescut mai mult, mi-am dat seama că „garasco" e rusescul *garadscoe*, așadar, tata absolvise gimnaziul orășenesc din Alexandrapol [1]. Pentru vremurile acelea, era o educație serioasă. Colegii tatălui meu au devenit intelectuali — profesori, avocați, ba unul chiar a tradus cărțile lui Jules Verne, el, însă, s-a înapoiat în satul nostru, la vie. „Dac-ar fi avut minte taică-tu, pînă acum se mai plîngea mama, dac-ar fi priceput ceva din lumea asta taică-tu, nu s-ar fi-ntors în fundătura asta („fundătura" era satul nostru), cu capu' plin de-nvățătură să roboteacă pe un petic de pămînt." (Mama uită mereu că, dacă tata ar fi rămas la oraș, probabil că n-ar fi-ntîlnit-o, și-n cazul ăsta cine am fi fost noi... ?) Poeziile au viețuit, totuși, în tatăl meu, și lui îi plăcea să le recite pentru mine în armenește, în rusește. Dar cel mai tare îi plăcea geografia. Pe peretele sufrageriei, la noi în casă, în loc de covor înflorat, atîrnase harta lumii, mare, colorată. Aveam doi, trei ani, cînd taică-meu a-nceput să mă-nvețe denumirile mărilor, orașelor, țărilor și continentelor. M-am arătat destul de receptiv în privința asta și, cînd aveam musafiri, mă luau de pe scaun, îmi puneau în mînă o baghetă mai lungă decît mine și eu îmi începeam călătoria în jurul lumii. Pe atunci, nu știam că, peste ani, o să am norocul de a călători cu adevărat în acele orașe, de a privi mările acelea, de a zbura deasupra continentelor... Dar pesemne că, pe vremea aceea, era mai frumoasă călătoria, cînd zburam fără oprelișți deasupra țărilor și oceanelor, nu așteptam vize, nu completam, la vamă, formulare cum că port, în bagajele mele, vreo bombă atomică sau pietre prețioase... Musafirii noștri, oameni de treabă, ascultau uimiți cum pronunț *San Francisco, Nil, Copenhaga* și alte nume sonore, își închipuiau că satul nostru, care dăduse lumii oameni mari, avea să dea și un mare călător, un Magellan din Aștarac sau un Mikluho-Maklai... Cît despre tata, după absolvirea gimnaziului din Alexandrapol, n-a mai părăsit satul, deși, mi-amintesc, povestea atît de frumos despre țările și mările depărtate, necunoscute, cum eu nu sînt în stare să povestesc acum, după ce le-am văzut...

Dar am și-nceput să-l inventez pe tata...

— Armen, taică-tu te-a bătut vreodată ?

— O dată. Armen tace, nu mai spune de ce-l bătuse. Avea mînă grea.

— Mînă de fierar.

---

[1] Denumirea anterioară (între 1837 și 1924) a orașului Leninacan.

Mîinile tatălui meu erau delicate, cu degete scurte, albe. Nu ne bătea niciodată, am mai spus-o, doar se supăra. Vor mai trece cîțiva ani și, dacă am să trăiesc atît, o să fiu de-o vîrstă cu tata. Deasupra biroului meu, am atîrnat fotografia mărită a tatălui meu : am decupat-o dintr-o fotografie de grup, era îngălbenită, decolorată. Tata e cu pălărie, în palton, într-un grup mare cu surorile lui, cu niște rude, cu copiii. Are fața nerasă, iar în ochi, o gingășie ciudată, o bunătate naivă. La noi în familie, acum, o asemenea privire numai Lilit are, fata mea, care s-a născut în 1973. I-am dat unui fotograf cunoscut poza mărită a tatălui meu, l-am rugat s-o reproducă pe fondul podului din satul nostru (tatii îi plăcea foarte mult podul, mă lua în cîrcă, mă ducea la moară și ne așezam pe Aklorakar). De reprodus a reprodus, dar în fotografie nu mai era tata, pe fondul podului nostru vechi stătea un om obișnuit și rău, cu trăsăturile tatii. Cum avea să surprindă fotograful culoarea blîndeții din ochii tatălui meu ? (Blîndețea are culoare ?) Mama povestește că, atunci cînd aveam de mîncare pe săturate, iar tata se binedispunea și vroia să bea niște vin, însă, din întîmplare, nu aveam musafiri, ieșea afară și ședea sub salcia din fața ușii, pînă întîlnea vreun cunoscut, pe care-l invita să intre în casă.

Armen e chemat dincolo, adică în bucătărie. A sosit vărul lui, vine de la cimitir : pămîntul e-nghețat, groparii cer o sută cincizeci de ruble, pe timp de vară sapă și cu șaptezeci, optzeci. Armen înjură, iar eu mi-amintesc, deodată, de mîinile meșterului Partev — mari, grele, cinstite. „E și înghețat, zic eu, și după cîte știu pămîntul de-acolo e și pietros, mai mult piatră decît pămînt." După care, ședem și completăm biografia meșterului Partev : au aranjat să i se publice necrologul în ziar. Biografia lui Partev Manvelian încape pe-o pagină de caiet școlar, are diplome, medalii, n-are decorații... Și, ca un bilanț pe o viață întreagă, o informație banală : „A muncit patruzeci și șapte de ani ca fierar". N-are decorații, o dată a fost deputat în Consiliul orășenesc...

...Demult, tare de mult, povestea bunică-mea, în satul nostru trăia un om bogat și fudul. Cînd îl chemau la vreo nuntă în sat ori trebuia să se ducă, fără să fie chemat, la vreo înmormîntare, nu se ducea el, ci își trimitea... încălțările. Da, da, încălțările, nu se ducea el, ci își trimitea încălțările. Sătenii erau oameni de treabă, sărmani, omul acela era bogat și puternic, iar țăranii îi așezau încălțările la loc de cinste, lîngă miri sau lîngă coșciugul răposatului. A venit, însă, o zi cînd omul acela bogat

și rău a murit (e bine, barem că mai și mor oamenii bogați și răi), și-atunci, lîngă sicriul lui, în încăperea largă, luminoasă, în afară de vreo două, trei rude, s-au înșirat la rînd... toate încălțările satului. Sătenii erau de treabă și sărmani, dar aveau sufletul gingaș, or rănile din sufletele gingașe se cicatrizează greu. Omul acela n-avea copii, avusese o nevastă care murise mai de mult, și cu mare cazną a fost ridicat sicriul, pentru că, se-nțelege, încălțările n-aveau mîini, iar cele două, trei rude, după ce l-au cărat cîteva minute, l-au pus în căruță, fiindcă nu erau în stare să-l ducă așa pînă la cimitir în vreme ce încălțările satului au rămas, toate, acasă, căci n-aveau picioare să le poarte, stăpînii lor stăteau fiecare la casa lui, pentru întîia oară încălcînd sfînta tradiție a satului.

Mi-amintesc de povestea asta, în timp ce afară ninge cu fulgi mari moi și curați, și deodată mă năpădește altă amintire, de nestăpînit, așa cum e tusea, tata, prin 1937, într-un sătuc armenesc, recitînd, pentru fiul lui de șase ani, o poezie de Tiutcev (pesemne că asta : „Nu știu, are să se-nveselească, într-o zi, sufletul meu singuratic și bolnav ?“). Mă-ntristez pentru fierarul-tată care se odihnește în camera de-alături, pentru milioanele de tați anonimi prefăcuți în boabe de grîu pe cîmpiile necunoscute ale războiului, pentru tatăl meu, care n-a apucat să vadă nici măcar cum scriu litera *a*, pentru prietenul meu, a cărui fată se mărită fără să-i ceară încuviințarea, pentru mine, care n-am să mai ajung s-o văd pe Lilit măritată, bineînțeles fără să-mi ceară încuviințarea...

...Pe tata, l-au dus în toamna lui o mie nouă sute treizeci și opt, cu o zi înainte pe mine mă lăsaseră la vecini. Pe vremea aceea, nu știam ce e moartea, mîncam piersici în grădina vecinului, cînd sunetul duducului m-a chemat în uliță. În anii aceia, se cînta numai atunci cînd murea cineva. Am alergat în uliță, l-am văzut pe tata, apoi i-am văzut pe mama, pe frații mei, pe mătuși, pe rudele noastre, mulți săteni. Femeile m-au luat între ele, probabil că au murmurat „bietu' copil, bietu' orfan“, în timp ce duducul umplea văzduhul de o tristețe ireală, ca-n povești. Acum, din negura anilor, văd cu limpezime că, atunci, coșciugul tatălui meu nu era purtat pe brațe, tata plutea, înota pe undele curate ale tînguirii duducului...

— Fumează, îmi spune prietenul. Asta-i viața, ce să faci ?

Lîngă sicriul tatălui său, el este cel care caută vorbe de consolare pentru mine :

— Fumează, și eu am rămas orfan, sîntem egali. Trage bine fumul în piept, te liniștește.

Ultima mea jucărie

MĂRȘĂLUIAU în rînduri cenușii. Mărșăluiau tăcuți, concentrați. Îmi părea că sînt toți la fel, identici. Nu se uitau la noi în timp ce treceau, și eu nu reușeam să le văd ochii. Tare aș fi vrut să-i văd, nu știu de ce. E drept, știam că sînt nemți, dar oare au ochi ? „De ce nu se uită la noi ?“ am întrebat-o, odată, pe mama, cînd, ca de-obicei, treceau pe ulița noastră. În loc să-mi răspundă, ea a tras o ocară și, strîngîndu-mă la piept, a murmurat : „Ei l-au omorît pe Armen“. Armen fusese vărul meu, îl iubisem foarte mult. „Care dintre ei ?“ am întrebat eu. Vroiesem să spun — care dintre ei l-a omorît pe Armen ? „Toți“, a răspuns mama. Și n-am mai întrebat nimic, deși nu pricepusem cum puteau să omoare, cu toții, pe unul singur.

Iar coloanele continuau să treacă.

Nu le vedeam ochii.

Aveam vreo șapte, opt ani.

Război.

Din ziua aceea, mă uitam cu mai multă atenție la rîndurile cenușii, care-l omorîseră pe băiatul mătușii mele : vroiam să-i găsesc, îndeosebi pe unul anume. Nu crezusem că l-au omorît cu toții pe Armen. Nu putea fi decît unul singur. Trebuia să-l găsesc pe acela. Am început să am mai multă grijă de pușca mea, s-ar fi putut să am nevoie de ea. Și atunci cînd ne jucam în curte de-a războiul, nu mai eram de-acord să fac pe neamțul : eu nu l-aș fi putut omorî pe Armen.

Nemții ne pavau ulița. Începuseră din susul străzii și, într-o singură zi, ajunseseră aproape de casa noastră. Eram nevoit să-i văd zilnic. Era bine : aș fi putut să-l găsesc pe cel pe care-l căutam, deși nu știam cum aveam să-l recunosc.

În timp ce munceau, nemții vorbeau, uneori, între ei, ba o dată am văzut chiar cum doi inși rîdeau. Unul dintre ei avea ochii albaștri, ca ai lui Armen. Avea un chip tare blînd, nu putea să fie el ucigașul. De aceea, cînd am văzut, a doua zi, că mă privește cu coada ochiului, m-am apropiat și i-am întins ciorchinele de struguri pe care-l mîncam. A zîmbit, a-ngăimat, încurcat, ceva pe limba lui și a-ncercat să mă mîngîie pe cap. Eu am fugit, deodată se deșteptase în mine ura față de neamțul acela blînd: n-ar fi putut să facă în așa fel ca să nu fie împușcat Armen ?

— De ce i-ai dat fascistului strugurele ? s-a apropiat, cu pumnii strînși, Caren ; era cu doi ani mai mare ca mine.

Tocmai atunci, a ieșit maică-mea :

— De ce vă certați ?

— I-a dat fascistului strugurele.

Maică-mea m-a privit mirată și mîhnită, dar n-a spus nimic.

— Ai văzut ? i-am zis lui Caren.

Caren a scrîșnit din măsele :

— Am să-i omor pe toți ăștia !

A doua zi, cei doi erau din nou în fața porții noastre. Cînd am ieșit, mi-au zîmbit și mi-au făcut semn cu mîna. Nu știu de ce, am zîmbit și eu. Dar mi-am adus aminte de Armen și am intrat în curte. Pe vremea aceea, nu-mi dădeam seama prea bine ce-nseamnă să omori. Cînd ne omoram unul pe altul, în curte, ne sculam imediat, or Armen n-are să se mai scoale, m-am gîndit eu și mi s-a strîns inima. Sus, cerul era senin, iar în curte, maică-mea întindea rufele la uscat.

— Mamă, am întrebat eu, Armen n-are să mai vină la noi... ?

Ochii maică-mii erau triști. S-a uitat la mine, dar n-a zis nimic și a continuat să-ntindă rufele. Rufele erau albastre ca cerul.

— Am pus prea multă albăstreală, vorbi mama ca pentru sine, parcă auzind ce gîndisem, și văzui că plînge.

De ce, ei și ce-i cu asta, că a pus prea multă albăstreală ? Pentru asta trebuie să plîngă ? Uite, cînd o să mă fac mare, o să cumpăr multe albituri și puțină albăstreală. Ca să nu se-albăstrească rufele. Îi mărturisii mamei gîndul meu și ea mă trase la sine și-mi sărută ochii.

— Armen te iubea tare mult.

— Am să-l găsesc pe ucigașu' lu' Armen, spusei eu, am să-l găsesc și am să-l omor împreună cu Caren, e de-acord și el...

Am alergat în uliță. Oamenii cenușii erau acolo. Și cei doi. M-au chemat la ei. Să mă duc ? Poate c-au aflat cine-i ucigașul lui Armen și pentru asta mă cheamă... Dar eu nu le spusesem nimic. Și dacă mă păcălesc, și eu cu Caren împușcăm alt neamț? Se uită la mine, mă cheamă. N-am încotro, mă apropii. Amîndoi sînt scunzi, dar nu se-aseamănă : unul are ochi albaștri, celălalt poartă ochelari cu lentile groase. Vorbesc între ei, apoi ochelaristul scoate din buzunar ceva învelit în hîrtie și-mi întinde. Deschid cu nerăbdare : un pistol... ? O păpușă de lemn, cu ochii roșii, parc-ar fi plînsă. Are veșminte colorate cu creionul. Mă uit nedumerit la jucărie și nu știu ce să fac, iar ei se străduiesc să mă facă să pricep că mi-o dau mie. Cît pe ce să izbucnesc în plîns de necaz : altceva era să-mi fi dat un pistol

ori o pușcă. Păpușă ! Bine, măcar, că nu mă vede Caren, altfel le-ar povesti la toți. Nemții zîmbesc întruna, vor să-mi dea de înțeles ceva, iar eu, nu știu de ce, iau păpușa. „Nu-i nimic, îmi zic în gînd, am să i-o dau lu' Hasmic și ea are să-mi aducă, pe ascuns, pistolu' lu' Caren.“ Bag păpușa în buzunar și intru în curte. Nu-i nimeni. Mă uit mai atent la păpușă, e din lemn, au cioplit-o cu cuțitul, au potrivit-o cum trebuie, e din lemn tare.

— Ce-i asta ? aud deodată.

E mama.

— Ei mi-au dat-o.

Mama ia păpușa, o privește cu atenție. Ochii ei sînt și mai triști. Pe urmă, spune :

— Avem piersici, nu ?

— Avem.

Alerg în casă, iau trei piersici și ies din nou în uliță. Mă uit la oamenii cenușii. Unde-or fi cei doi ? Mi-e teamă să cobor pe uliță, maică-mea s-ar supăra. Nu-i nimic, mă gîndesc eu, am să le dau mîine. Și mănînc una dintre piersici. După care, mă-ngrijorez : unde s-or fi dus ? De departe, toți nemții sînt la fel, nu li se văd ochii, darămite culoarea lor, iar ochelariști sînt mulți. Mă-ntorc în curte și, nu știu de ce, mă-ntristez brusc. Apoi, mă gîndesc — de ce să-i dau lu' Hasmic păpușa ? N-am să i-o dau.

Nu i-am mai găsit pe cei doi. I-am căutat și în zilele următoare, apoi războiul s-a sfîrșit. Ulița noastră era, de-acum, pe de-a-ntregul pavată, iar coloanele cenușii n-au mai apărut. A rămas doar jucăria de lemn, cu ochii roșii, mirați. Într-o zi, am băgat de seamă că, în loc de ochi, avea sîmburi de vișine.

*

Păpușa aceea a fost ultima mea jucărie. Nu m-am mai jucat deloc cu ea. O dată cu războiul, s-a sfîrșit și copilăria mea. Copilăria e ca înghețata : rece, dulce și gustoasă. Ai vrea s-o tot mănînci și să nu se mai termine. Noi am crescut foarte repede, la paisprezece ani eram ca de șaptesprezece. Apoi, pacea a devenit ceva obișnuit, iar noi am continuat să creștem conform calendarului și vîrstei noastre. Și iată că m-am făcut de douăzeci și cinci de ani și trenul mă duce prin Germania. Nu știu de ce, cînd am pornit la drum, în ultima clipă am luat cu mine păpușa aceea de lemn...

În compartiment, călătorim cu localnici care se tot perindă. Acum, a intrat unul ochelarist, cu chelie. S-a așezat

în fața mea. Ne uităm unul la altul. Are o figură chinuită. Deodată, mă-ntreabă într-o rusă aproximativă :

— Unde mergeți ?

— În Belgia.

— Din ce parte a Rusiei sînteți ?

— Din Caucaz.

— Din Caucaz ? Omul surîde, apoi își scoate ochelarii și observ că are ochii albaștri. Am fost în Caucaz, prin patruzeci și patru...

Casc ochii mari, deschid repede valiza, scot păpușa de lemn și o bag în buzunar. Omul continuă să vorbească.

— Sînt mulți oameni de treabă prin părțile voastre. Mi-amintesc cum ne dădeau copiii pîine, fructe, iar părinții nu-i opreau.

El să fie ? Aceiași ochelari, fruntea care, atunci, era transpirată ca acum, de căldură.

— Nu știam cum să le mulțumim copiilor și le făceam tot felul de jucării din pîine, din lemn.

El este, fără doar și poate. Scot iute păpușa cu ochi de vișine.

— Nu v-amintiți ? întreb eu. Nu v-amintiți ?

Omul își pune ochelarii, studiază atent păpușa, care parc-ar avea, și ea, ochelari, însă cu lentile roșii.

— V-amintiți ? continui eu. Ați pavat ulița noastră, erați doi inși, eu v-am dat struguri, pe urmă am vrut să vă dau piersici, dar v-am pierdut...

Omul se uită cam încurcat și gînditor. Mai întîi, la păpușă, apoi la mine. Probabil că-și amintește cu greutate. Pe atunci, eu n-aveam decît șapte ani.

— Nu v-amintiți de Armenia ? Treceați în coloane cenușii, erați foarte asemănători unul cu altul...

— Eu n-am fost în Armenia. Am fost în altă parte în Caucaz...

*

Trenul gonește cu aceeași înverșunare, în fereastra pătrată a compartimentului se perindă neîncetat peisaje, oameni, orașe. Iar între mine și neamț, pe măsuță, zace păpușa de lemn, cu ochii roșii, mirați. Ultima mea jucărie.

Dudul nostru

BĂIATUL prietenului meu Varujan are doi bunici, două bunici, trei locuințe (a tatălui, a bunicilor din partea tatălui,

a bunicilor din partea mamei). În fiecare dintre aceste locuințe, are cîte o bicicletă, jucării, haine, de toate. Pe taică-su, adică pe Varujan, îl vede o dată la un an. Prietenul meu e despărțit de soție, s-a plictisit de părinții săi, iar pe părinții soției îi urăște.

O dată pe an, își amintește de mine. Vine fără să-mi mai telefoneze. De obicei, vine la mine la serviciu. Acasă, nu prea vine. Acasă la mine sînt copiii mei care, amîndoi la un loc, au o bicicletă, jucării în comun și... în total, o singură bunică.

Dacă nu mă găsește la serviciu, mai vine tocmai peste un an.

Astăzi, m-a găsit.

Am rugat-o pe secretară să nu lase pe nimeni să intre la mine. Sîntem, de-acum, la a șaptea cafea.

Deodată, Varujan își amintește de dudul din satul nostru.

Cînd a intrat, a dat *bună ziua,* a spus că vine de la piață, apoi a scos, din servieta de piele, vreo șapte, opt mere și mi le-a pus pe birou.

— Uită-te, da' nu-s de mîncat, m-a prevenit el.

A înșirat merele după mărime, printre hîrțoagele mele.

— Mere sănătoase, nu ? făcu el. N-au nici un cusur, nici unul viermănos ori stricat. Ce-au a face viermii cu chimia ? Viermii sînt în capul nostru !

— Ascultă, îi zic, lasă-mă să lucrez. Și-apoi, nici nu-mi plac, pot să fie naturale, sintetice, nu-mi plac. Cum îți merge ?

— Nu pricepi ? și aruncă merele, unul cîte unul, pe fereastră. Da' ce să pricepi tu ? ! Dacă merge tot așa, fiu-meu și cu fiu-tău or să proiecteze văi și munți artificiali.

Și brusc :

— Mai există dudul de la voi din sat ?

— L-au tăiat. Casa o vîndusem, și noii proprietari au tăiat dudul. Era, de-acum, dudul lor.

— Era al tău, zbieră Varujan, era dudul copilăriei noastre, dudul bunicului tău.

De ce l-o fi pomenit pe bunicul ?

Bunicul a murit sub dud. Povestea mama cum, într-o zi, a venit acasă de la vie, obosit, asudat, s-a așezat rezemat de dud și, pînă să-i aducă bunica ceaiul, bunicul se prăpădise, plecase în altă lume, unde nu-i nici o primejdie să transpiri, unde ceaiul nu mai e de nici un folos, unde singurii nori de pe cer sînt rădăcinile albicioase ale copacilor.

— O să proiecteze și duzi, și psazi, țipa prietenul meu. Știi tu ce minunăție e psatul ?

Mă pufnește rîsul. Imaginația pesimistă a lui Varujan n-are limite : pesemne că s-a dus iar să-și vadă feciorul, și părinții neveste-sii nu l-au lăsat, i-or fi zis „e ora de culcare“ sau „acum exersează“ sau cam așa ceva.

— Alaltăieri, l-au arătat pe Artur, cînta la violoncel. A cîntat bine. A crescut.

Varujan privește țintă într-un punct, parcă se compătimește, apoi zice :

— De fiecare dată, îmi propun să-mi iau un televizor, da' cînd stau eu pe-acasă ? ! Din păcate, încă nu există televizor de buzunar.

— Are să existe, zic eu, uite, asta are să fie minunăția.

— Minunăția e pșatul, se-ntoarce el la pesimismul său, pșatul și dudul bunicului tău, astea-s minunățiile.

Trage adînc fumul în piept și se uită minios la fereastra largă, metalică.

— Tu nu ți-ai văzut bunicii, doar din povestite îi știi, da' trebuie să ai, ai precis un bunic. Bunicu' lu' fiu-meu, în schimb, adică tatăl meu, trăiește în același oraș, peste două străzi, da' fiu-meu n-are bunic. Are bicicletă, haine, tot ce vrei, are trei locuințe, da' n-are bunic.

— Nu cumva ai băut ? îl întreb eu.

Prietenul meu mă privește abătut, se ridică de la locul său și se-ndreaptă spre ușă.

— Eu vin la tine doar atunci cînd nu mai am unde să mă duc, în restul zilelor sînt băut...

Îl fac, într-un fel, să se așeze la loc. Cum să-i schimb, oare, dispoziția ăstuia ?

— Închipuiește-ți că am face un tun de lemn. Un tun adevărat, zic eu, un tun care să tragă... Asta n-ar fi o minunăție ?

— Capul tău e de lemn ! Altă minunăție de lemn nu cunosc. Nici capul tău nu trage.

— Da, un tun de lemn, nu iau în seamă ofensa. Asta s-a-ntîmplat într-un sat din cîmpia Araratului, în timpul primului război mondial. De partea cealaltă a rîului, erau turcii, care strîngeau încercuirea. A cui a fost ideea, nu se știe, vreme de cinci, șase zile, noapte și zi, s-au căznit să mesterească tunul de lemn. Din ce au făcut ghiulele, nu știu. În liniștea desăvîrșită, a bubuit cumplit, ca o explozie, iar fumul a dăinuit îndelung în aer. Tunul, se-nțelege, s-a făcut țăndări, turcii, în schimb, au fugit îngroziți. Nu-i asta o minunăție... ?

— Bunic-tu era în stare să facă un tun d-ăsta, zice prietenul meu. Bunic-tu era altfel de om. Bunic-tu era el însuși un tun, care trăgea cu... bunătate.

De unde-l știe pe bunicu-meu ?

Nici eu nu știu.

— Hai să mergem la țară, propun eu. Hoinărim prin vale, ne tăvălim prin frunzișul uscat... Numai să-mi promiți că ai să-ți ții gura, acolo, n-ai să-mi mai împui capul că, peste douăzeci de ani, copiii noștri or să proiecteze o vale artificială.

— Mergem, să vedem dudul, zice el.

— L-au tăiat, n-ai auzit ?

— Cînd ieși de la slujbă ?

— Peste vreo două ore.

— Am să vin pe la cinci, sper să mi-l dea pe Artur, ia-l și tu pe Armen, mergem tuspatru la țară.

Armen e băiatul meu. Abia a-mplinit patru ani. Are să se bucure.

— Bine, te-aștept.

*

Înainte de orice, mergem în vale, fiu-meu a vrut, iar Varujan a cedat. E toamnă tîrzie, valea s-a umplut de zvonuri care sînt cea mai plăcută liniște. Mă trîntesc pe așternutul gros de frunze moarte. Plapumă mi-e cerul. Armen a văzut o broască în baltă, a amuțit și o privește holbat. Varujan s-a apropiat de apă, îi arată ceva lui Artur, îi povestește. Artur are vreo nouă, zece ani, e-mbrăcat îngrijit, frumos.

— Hai să te duc la noi, s-o sperii pe surioara mea, vrei ? Armen caută s-o convingă pe broscuță. Dacă vrei, te duc la grădiniță, ai să fii la grupa mică, eu — la grupa mare. Eu sînt mare.

Broscuța îl fixează și ea, țintă.

— Mîine, cînd am mai venit, broscuța era tot aici, am văzut-o.

Singurul etalon de timp, pentru Armen, este *mîine*, or noi am mai fost aici tocmai acum o lună.

— Da, ea era, zic eu. Mi-amintesc și eu.

Armen se apropie tiptil de broscuță, pesemne că vrea s-o prindă.

— Huuu ! aud, deodată, deasupra capului meu. E Artur : nu pune mîna, Armen, huuu !

Broscuța sare și se-ascunde în frunziș, Armen mă privește bosumflat.

— Tu ești *huuu !* ocărăște Armen. De ce-ai alungat-o ?

— Nene, explică-i mata, Artur apelează la mine, spune-i că nu trebuie să pună mîna pe broscuță, nu-i curată.

— De ce ? întreb eu. Broscuța trăiește în apă, uite ce apă limpede, curată.

— Așa mi-a zis bunicu' !

Am adus cu mine pîine, brînză, fructe, le scot și le-ntind pe pătura de frunze. Armen se așază pe-o piatră. Varujan se-ntinde pe jos. Artur nu se-așază, rămîne în picioare, curățel, îngrijit, cochet, proaspăt călcat.

— Piatra e rece, zice el, și pămîntul e murdar.

— Pămîntul nu poate să fie murdar, strigă Varujan. Îmi vine să plîng, asta mi-o spune mie.

— Bea, îi întind un pahar de bere.

— Și mie, întinde mîna Armen.

— Doar o-nghițitură, da ?

— Bine, se resemnează Armen, dar nu bea din paharul meu, vrea să aibă paharul său, i-l umplu. În sănătatea văii, în sănătatea broscuței, în sănătatea pietrei, închină el și-și bea stropul de bere, sorbind voios.

Artur se uită mirat la Armen, se uită la mine. S-a așezat și el cumva, pe un lemn, i l-a găsit taică-su, altceva nu era, a pus căciula pe buștean, să nu răcească Artur. Îi întind un măr.

— Curăță-l, i-l întinde el lui taică-su.

— N-am cuțit, strecoară printre dinți Varujan. Mușcă-l, nu te vede bunică-ta.

Urcăm din vale pe-o scurtătură. Pe poteca asta, cînd eram mici, coboram la scaldă. Oricum, n-am învățat niciodată să înot ca lumea. Odată, era cît p-aci să mă-nec, m-am speriat cumplit. Pesemne că de la asta mi s-a tras, după aceea nu mă mai duceam la loc adînc, cum îmi trecea de piept mă speriam. Înotul se pare că semnifică victoria asupra fricii : trebuie să te simți ca un pește, ca o broască, să te bălăcești în apă. Or, eu mă temeam de apă. În sfîrșit...

Valea rămîne jos, am și ajuns în sat, peste puțin apare casa noastră.

— Casa bunicului, țipă entuziasmat Armen, casa bunicului !

De fiecare dată, îi arăt casa noastră și îi spun că e casa bunicului, care e plecat departe, tare departe. Cînd are să vină, o să intrăm în curte.

— Să intrăm în curte, propune Varujan.

— Nu vezi, au tăiat dudul, ce să mai intrăm !

Varujan se uită peste gard.

— L-au tăiat, constată el, au asfaltat, da' mi-aminteso bine locu'.

— Și eu, adaug.

— Să mergem la Erevan, zice Artur, peste-o oră am să mă duc într-o vizită.

— Ce dud e ăsta ? se luminează, deodată, Varujan.

— Un dud, un dud obișnuit, răspund eu sec.

— Ăsta nu era aici, o fi răsărit din rădăcina dudului vostru.

Mă uit la dudul descoperit de Varujan, e cam departe de locul dudului nostru, nici nu-i în curte, a străpuns gardul și a ieșit în uliță. E un pom tînăr, foarte tînăr.

— Mai frînează-ți imaginația, îl potolesc eu, să mergem.

Mă posomorăsc brusc, în urechi îmi răsună foșnetul dudului nostru, îi văd crengile în văzduh, au ajuns pînă la coama acoperișului. Pe crengile alea mă cățăram sus, pe acoperiș. Deodată, îmi aud glasul din copilărie ca pe un glas străin, urcat în dud, într-o căscioară pe care mi-o amenajasem printre crengi, recitam poezii pentru prietenii mei, adunați jos. Acoperișul casei noastre, acum, e învelit cu tablă, iar dudul nu mai există.

— E din rădăcina dudului vostru, insistă Varujan. Dac-am sparge asfaltul, te-ai convinge.

— E tîrziu, îi spun eu, s-a făcut prea tîrziu ca să mai spargem, astăzi, asfaltul. Și, în general, e tîrziu.

— Vreau pșat, cere Armen. Bunicu' n-are pșat ?

— Și eu mănînc pșat, intervine Artur. Are coajă, o curăț și mănînc.

Pe ulița noastră veche, sub asfaltul căreia au rămas lipăiturile pașilor mei de copil, mișună oameni, mașini. Dudul nostru își arunca umbra pe jumătate din uliță, adesea încercam să-i desenez cu creta conturul, nu reușeam, căci umbra se schimba întruna. Acum, pe uliță, nu mai cade nici o umbră.

Primele iubiri ale copilăriei mele

N-AM DEVENIT un Enrico Caruso, așa cum ar fi dorit și cum se așteptau băieții de la noi din sat, cărora le cîntam în serile copilăriei noastre. N-am devenit nici învățător, așa cum visa mama, așa cum visase și despre tata că are să devină învățătorul satului, însă tata, după absolvirea gimnaziului din Alexandrapol, se întorsese la livezile lui. N-am devenit nici pictor, așa cum eram eu convins fiindcă, de la patru ani, desenam pe toți pereții albi ai casei noastre și ai tuturor caselor din sat, pe hîrtii, pe pînze, cu creionul, cu creta, cu cărbunele. Am devenit un banal proiectant (mi-e rușine să folosesc cuvîntul sonor

arhitect), care mîzgălește clădiri banale, asemănătoare una alteia. Nevastă-mea mă consideră un ratat, fiul meu n-o să aibă nici un motiv să se împăuneze cu numele meu, în vreme ce mie, în clipele de melancolie, de singurătate, îmi place să redeștept glasurile copilăriei mele. Apelez la glasurile astea ca la niște ființe vii, care trăiesc, iar glasurile mi se supun. Deșteptați-vă, le îndemn, năpădiți-mă cu forfota și seninătatea voastră, nu mă lăsați să-mbătrînesc. Și glasurile copilăriei mi se supun, se redeșteaptă.

*

— Ai văzut, vreodată, un ceas de aur ? aud, din negura anilor, glasul lui Noric.

— Din ce e ceasul școlii noastre ? Nu-i din aur ?

— Capsomanule, aud ocara lui Noric, dacă era din aur, știi cîte kile ar fi avut ?

— Cîte ?

— Multe... Ia ascultă cum merge, și-mi pune la ureche mîna lui stîngă. Ca o inimă.

Ceasul ticăie fin, abia se-aude, parc-ar ciripi o vrăbiuță. După asta, Noric îmi îngăduie să mă uit pe-ndelete la cadran, la ace, la cifre.

— Unchiu-meu mi l-a adus, din Germania, e aur curat. Uite.

Pe vremea aceea, nu știam ce-i „aur curat", între noi fie vorba, aș fi preferat să văd grîu curat. „Cînd s-o termina războiul, visa maică-mea, o s-avem bani, am s-aduc de la Eghvard [1] vreo zece banițe de grîu curat, le duc la măcinat, s-avem făină curată, n-am să amestec nimic în ea, o frămînt și le dau copiilor pîine, să mănînce."

— Uite, ticăie la urechea mea glasul lui Noric, are și capac, tot de aur. Pune mîna. Vrei ?

— Vreau.

Scoate solemn ceasul de la mîna stîngă și mi-l întinde.

— Să nu-l scapi, zice el, apasă numai puțin și se deschide.

Apăs ușor. De sub capac, cade ceva. Ia te uită, e poza Manușei ! Vecina noastră Manuș : e o poză mică, foarte mică, mă holbez la ea, în loc să mă uit la ceas, care-i din aur curat.

— S-a-ntunecat, avem concert, frățioare, zice Noric. Trebuie să cîntăm...

---

[1] Comună de tip urban în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului Nairi.

Să cîntăm : parc-ar cînta și el cu mine ! Mă postez sub fereastra Manușei, casa ei e cu etaj, sînt patru surori. Mă-nfig bine pe picioare, îmi lungesc gîtul, dau drumul la voce, iar el șade pe-o piatră și bîțîie din cap. Cînd termin un cîntec, îmi spune ce să mai cînt.

Pesemne că mă pricep destul de bine, fiindcă nu numai Noric, toți flăcăii mai mari din sat mă pun să cînt. Ah, de-aș fi știut să cînt și la vreun instrument ! În două zile, aș putea să-nvăț... Anul trecut, un om vindea *tar*-uri. Avea vreo cinci, șase. Nici nu se terminase războiul, și el vindea *tar*-uri. „Ia-mi și mie, bîzîiam acasă, vreau și eu, hai ia-mi !“ Maică-mea a ieșit îngîndurată în uliță, eu după ea, s-a apropiat de omul acela, l-a întrebat ceva, apoi s-a întors posomorîtă. „Vrea preț ca pentru opt kile de grîu, a zis ea, dac-am avea opt kile de grîu curat, am măcina, l-am amesteca cu cartofi, s-ar face cin'spe kile de pîine ca lumea.“

Așa se face că n-am luat *tar*, eu am rămas în nădejdea corzilor mele vocale, care sînt gratis, nu-i nevoie de grîu în schimb. Aud, deodată, răsunînd pe ulițele pustii ale copilăriei, glasul *tar*-ului pe care nu l-am avut...

— I-am promis lu' Aram, îi zic lui Noric, că am să cînt pentru Seda, aia cu ochii verzi.

— Dă-mi ceasu' ! Noric s-a supărat, are 16—17 ani, e cu vreo patru, cinci ani mai mare ca mine, dar se supără ca un copil de patru, cinci ani. Ăsta-i primu' ceas din sat, din aur curat. Să-i spui lu' Manuș.

— Să-i spun și despre poză ?

— Da, da-i spui că eu ți-am spus să nu-i spui.

— De ce ? mă mir eu.

— Cînd ai să crești, ai să pricepi.

Am crescut și, tot mai des, încerc să dau înapoi banda zilelor trăite de mine, pentru ca apoi să apăs pe butonul amintirilor și banda să vorbească, să cînte, să plîngă și să aud pașii tuturor acelor zile trecute, uitate.

Era în prima toamnă după război, se-ntorceau acasă toți cei care trebuiau să se-ntoarcă și abia atunci a ieșit la iveală cîți tați, cîți frați, cîți flăcăi buni de-nsurătoare lipseau din satul nostru. E-adevărat, în timpul războiului, erau puțini bărbați în sat, dar știam cu toții că ei sînt pe undeva, se luptă, așadar lipsesc doar pentru o vreme, or să se-ntoarcă și or să umple golurile pe care le-au lăsat. Au rămas multe locuri goale, pentru că s-au întors numai cei rămași în viață, și deodată s-a dovedit că s-au înmulțit fetele din sat. Cine avea să

le iubească, cine avea să se-nsoare cu ele ? Dar, în același timp, a-nceput să-nflorească noua generație de flăcăi. Noi, cei de 12—13 ani, ne uitam cu invidie la ei, ei mergeau de-acum, la frizerul Khosrov, fumau...

— La cît te duci cu Aram ?

— Știu eu, cînd s-o-ntuneca...

— Atunci, te găsesc pe lîngă casa Sedei.

— N-am apucat să scriu cuvintele, zic eu, am să cînt ceva pe de rost. *Toarce, toarce, fusule* de Aghaian[1]...

— Ai să cînți și tu un cîntec, acolo, doar n-ai să mori ..

Noric tace, e furios, după care se-ntristează. E cel mai puternic băiat din sat, iar Manuș — cea mai frumoasă fată.

— Zi-mi ceva, să mă duc să-i spun lu' Manuș, găsesc eu o ieșire. Pot s-o văd oricînd. Dacă vrei, scrie-i o scrisoare. Vrei ? Chiar acum mă duc la ei.

— Spune-i să vină diseară la film, să s-așeze în ultimu' rînd și să țină ocupat locu' de lîngă ea. Cum s-or stinge luminile, răsar și eu alături.

— Socotește că i-am și spus.

Noric se luminează la față.

— Vrei să-ți dau ceasu' să-l pui la mînă ?

...Am văzut-o de curînd pe Manuș, în prăvălia de pîine de pe strada Abovian. Nu s-a căsătorit, trei dintre surori au rămas nemăritate, numai mezina, Gaiane, s-a măritat și a divorțat de trei ori. Manuș nu m-a recunoscut, deși i-am privit îndelung chipul gingaș, alb ca o pîine, căci ochii nu i se vedeau sub ochelarii fumurii.

...Iar în ziua aceea, cu ani în urmă, cînd i-am destăinuit despre ceasul de aur al lui Noric, despre poza ei, a zîmbit și m-a tras de ureche : „Bun prieten ți-ai mai găsit", a spus ea. Avea degete subțiri, calde, cu unghii lungi și lucioase. Apoi, cînd i-am transmis că Noric o așteaptă la film și că are să răsară cînd s-o stinge lumina (chiar așa am zis — „are să răsară"), mai întîi a rîs, — „Da' ce-i fasole, să răsară ?", pe urmă s-a-nfuriat : „Mic-mic, da' faci pe Armo-biciclistu' !" Armo-biciclistu' era poștașul satului, avea singura bicicletă din sat. Asta nu-i bicicletă, e covor zburător", spunea el. Armo-biciclistul era șchiop de-un picior și chior de-un ochi, mama zicea : „Pe roțile alea umblă vorbele prin sat la noi." M-am supărat pe Manuș : „Eu nu umblu cu vorbe, și Noric, să știi,

[1] Cîntec compus de A. Ter-Ghevondian pe versurile scriitorului Ghazaros Aghaian (1840—1911).

într-o zi o să moară pentru tine" Manuș s-a-nmuiat, s-a-mblînzit, m-a tras spre ea și m-a-mbrățișat tare de tot, iar eu am simțit de-aproape, foarte de-aproape, mireasma ciudată de fată tînără, moliciunea pieptului ei. Să-nnebunești, nu alta! De basm. Apoi, m-a sărutat pe obraz : „Du-te, a zis ea, nu știe că mama nu ne lasă la film ?"

Abia mult mai tîrziu, peste ani, am înțeles că, atunci cînd Manuș și celelalte fete din sat mă-mbrățișau și mă sărutau, ele îi îmbrățișau și-i sărutau pe băieții lor, îmi spuneau vorbele pe care, în clipele lor de singurătate, le rosteau pentru băieții lor, din păcate făceam uitate pe drum vorbele acelea, căci îmi închipuiam că sînt ale mele. Or, ceea ce e al tău, pierzi ușor Trebuia să fi memorat, să fi păstrat și să fi apărat vorbele și sărutările acelea, ca să le transmit neștirbite prietenilor mei mai mari, care mă făceau părtaș la cea dintîi dragoste a lor, fără să știe că fetele lor deveneau și primele mele iubiri...

Erau vremuri amare, curate, pentru sufletele noastre, vremuri de invidiat. Iar acum cîteva zile, în prăvălia de pîine de pe strada Abovian, am întîlnit-o pe Manuș. Îngrășată, trecută, dar încă domnișoară, Manuș a ales cu multă scrupulozitate o pîine, l-a pus pe vînzător să i-o taie, a pus jumătate în geantă și s-a pierdut încet în mulțimea de pe trotuar Cît îl privește pe Noric, el are patru copii, tocmai cu Seda cea cu ochii verzi, căreia, cu ani în urmă, i-am cîntat la fereastră, într-o seară, nu din partea lui, ci din partea lui Aram. Cîntecele mele erau scrisori, telefoane, telegrame. Erau dor, așteptare, neastîmpăr și nădejde.

*

...Într-o seară, am cîntat cele mai triste cîntece pe care le știam. Era nunta Arevicăi, o măritau cu un locotenent din Oșacan, proaspăt întors acasă, deși tot satul știa că pe ea o iubește, ca un nebun, Sahac-cel-negru. De cîte ori cîntasem sub fereastra ei, ba o dată Arevic mi-a dat cu mîna ei o scrisoare pentru Sahac-cel-negru și-acum uite că se duce mireasă la Oșacan... Nunta Arevicăi era prima din satul nostru după război, o nuntă tristă, amărîtă, fratele ei căzuse în '41, tatăl se-ntorsese doar c-un picior, iar locotenentul, care avea două medalii, adusese din război o grămadă de haine, vase, ba se zicea că și un pian.

Pentru nuntă, familia Arevicăi adunase de prin sat lămpi, pahare, vase, tacîmuri... Orchestră, se-nțelege, nu era, mai ales că vecina, Asanet, își pierduse în război bărbatul și feciorul,

rămăsese singură, stătea, cît era ziulica de mare, pe o piatră în fața porții, se tînguia și azvîrlea pietricele în pîrîu. Orchestră nu era, în schimb cîntam eu cu voce tare, cît puteam de tare, emoționat, *Am iubit-o și au dus-o,* cîntam pentru-a treia oară, cînd Sahac-cel-negru, flăcăul acela blînd și puternic, lat în spate, rezemat de perete, mîrîi surd.

— O duc pe Arevic, l-am înghiontit încet pe Sahac-cel-negru, întrerupîndu-mi cîntecul, pentru că tocmai se deschisese ușa, apoi poarta, și o mulțime de oameni ieșiră.

Sahac-cel-negru mîrîi ceva, dar nu se-ntoarse, ci spuse : „Cîntă, dacă nu cînți, ai să mă-ngropi pe mine...".

Am iubit-o și-au luat-o,
Au luat-o și au dus-o...

Vocea îmi răsună în întunericul serii, oamenii priviră în jur, l-am zărit cu ușurință printre ei pe locotenent, căci îi luceau medaliile. Va să zică, aia chircită de lîngă el e Arevic... Cîntam, din curtea vecină lătra un cîine, parcă-mi ținea isonul, abia îmi stăpîneam lacrimile : Arevic fusese, doar, și prima mea iubire...

...Sahac-cel-negru e vînzător la o benzinărie pe șosea, aproape de satul nostru, odată, acum vreo doi ani, mi-a zis, bucurîndu-se cu răutate, că pe soțul Arevicăi, fostul locotenent, care nu știu cu ce se ocupa după război, l-au condamnat la opt ani, nu știu pentru ce. „Puteau să-i dea și zece", a spus Sahac-cel-negru, trăgînd dintr-o dată fumul unei întregi țigări.

*

...Într-o seară, ne-am dus la Amberd [1].

În centrul satului, în fața școlii, înălțaseră o fîntînă comemorativă în amintirea celor căzuți în război, la prînz au inaugurat-o, bărbații au băut, de durere ori de bucurie, femeile au plîns, iar tinerii au căpătat permisiunea să facă ce vor.

Tinerii au hotărît să meargă pe jos pînă la Amberd.

M-au luat și pe mine.

Mergeam la lumina stelelor. Eram vreo zece, unsprezece băieți, vreo șapte, opt fete, iar la urmă venea măgarul lui Sahac-cel-negru, încărcat cu de-ale gurii, pături, vase. Din cînd în cînd, dacă oboseam, mă urcau pe măgar, dar îmi ce-

[1] Cetate medievală fortificată (sec. VII—X) pe versantul sudic al masivului muntos Aragaț (2.300 m), la 7 km de localitatea Biuracan.

reau să cînt. Cîntecele din seara aceea erau prețul călăritului pe măgar.

Am ajuns la Amberd, cetatea și bisericuța se vedeau ca o formă întunecată, ca niște uriași, iar cînd se aprinseră toate stelele pe cer, îmi păru că sîntem într-un basm.

Fetele au întins păturile, băieții au început să strîngă lemne pentru foc, iar eu mă uitam îngîndurat la cer : unde s-or fi ducînd stelele, ziua, cîte războaie o fi văzut luna, ce s-ar întîmpla dacă, deodată, s-ar scula oștenii căzuți la Amberd și ar veni să stea cu noi la foc, să mănînce cu noi... „Hovic, mi-auzii numele, era Mariam, Hovic *gian,* ia lumînarea asta și vino cu mine, am căzut în pîrîu și m-am udat.“ Într-adevăr, Mariam era udă din cap pînă-n picioare, dîrdîia. „Să mergem, i-am zis, sînt cu tine, nu te teme.“

În bisericuță, era întuneric, la stînga și la dreapta erau abside înguste, zidul se dărîmase pe alocuri. „Eu intru înăuntru, spuse Mariam, tu prinde lumînarea în zid și du-te.“ „Stau de partea cealaltă a zidului și fluier, sau, dacă vrei, cînt ceva încet, vrei ? Ce să cînt ?“ „*Sub fereastra ta,* îngăimă Mariam clănțănind, da-ncet de tot, să nu se-audă...“ Am pus lumînarea în zid și am trecut de partea cealaltă. Prin spărtura zidului, i-am întins mîna : „Sînt aici, să nu te temi.“ Mariam surîse : „Nu te uita, Hovic, cîntă !“ M-am așezat pe iarbă și am început să cînt ușor de tot, ca șopotitul stelelor. Se auziră pași, era Hrair : „Ce faci aici ?“ „Mariam e-năuntru, se schimbă.“ Hrair s-a apropiat de spărtură, m-am apropiat și m-am lipit de el. De multe ori cîntasem pentru Hrair în fața casei Mariamei. Și, de fiecare dată cînd terminam de cîntat, Mariam spunea : „Să trăiești, Hovic *gian,* du-te acasă.“ Mi se adresa mie, ca și cum Hrair nu s-ar fi aflat lîngă mine... Prin spărtură, o văd pe Mariam : și-a scos rochia purpurie și se șterge, apoi întinde rochia pe piatră și-și scoate combinezonul — s-a întețit, parcă, lumina lumînării... „Să nu răcească“, am șușotit la urechea lui Hrair, iar el mi-a acoperit gura cu palma. Mîna lui Hrair tremura ușor. „Și ție ți-e frig, Hrair ?“ „Tîmpitule“, îmi murmură Hrair la ureche. Mariam își scosese tot și, în lumina lumînării, rămăsese goală-pușcă. „Ce mijloc subțire are !“ i-am șușotit lui Hrair, care tremura și nu-mi răspunse. Mariam își aruncă pletele ude pe spate și-și mîngîie sînii. Parcă se-ncînta de propriul ei trup. Așa o văzusem, odată, pe sora mea mai mare, în timp ce se spăla, dar acolo nu era

decît curiozitate, pe cînd, de data asta, am simțit brusc un fior ca de gheață : ce frumoasă era Mariam în bezna bisericii, cu lumina subțire a lumînării așternută ca un văl de mătase pe umerii ei ! „Tu nu te uita, am simțit că mă-mpinge Hrair, și tu ești băiat, nu te uita !“ Deodată, am auzit glasul Mariamei : „Hovic, unde ești, de ce nu cînți ?“ „Cîntă, îmi șopti Hrair, dezlipindu-și fața de spărtura zidului, dacă nu cînți, ai să mă-ngropi.“ În clipa aceea, n-aveam nimic împotrivă să-l îngrop pentru cîteva minute pe Hrair, însă Mariam era cea care-mi ceruse să cînt, și am cîntat :

Stau sub fereastra ta,
E miezul nopții, liniște,
Iar tu ai adormit...

...Abia mult mai tîrziu, peste ani, am înțeles de ce m-a împins de-o parte Hrair, de ce n-a vrut să mă uit și eu la Mariam. Dar Mariam era și prima mea iubire ! De aceea, dimineața, cînd am scris cu vopsea, pe stîncă, numele noastre ale tuturor, și cea dintîi am trecut-o pe Mariam, iar Hrair a zis — acum, al meu, l-am privit calm, cu răutate, în ochi și cu aceeași culoare mi-am scris numele întreg — Hovic Hamazaspian. Numele lui Hrair, l-am scris cu altă culoare, la urmă de tot, cel mai departe de numele Mariamei.

...Trenul rapid al anilor mă-ndepărtează tot mai mult de noaptea aceea de la Amberd, care a fost, poate, una dintre ultimele stații ale copilăriei mele... Și acum, însă, se mai întîmplă, în unele clipe de oboseală a sufletului, că imposibilul devine posibil și în fața ochilor mi-apare aceeași imagine, ca o vedenie — în bezna bisericii, cu trupul argintiu înfășurat în mătasea luminii albe a lumînării, Mariam se piaptănă, se piaptănă și se încîntă de sine...

*

N-am devenit cîntăreț, nici învățător sau arhitect. Nu-i nimic, n-are decît să mă socotească nevastă-mea un ratat, n-are decît fiu-meu să n-aibă nici un motiv de a se mîndri cu numele tatălui său. De un singur lucru îmi pare rău, că n-am devenit pictor. Dac-aș fi fost pictor, aș fi pictat glasurile copilăriei mele. Da, glasurile, ele au culoare, au trup, se-ntristează, li se face dor, se bucură. Glasurile copilăriei mele sînt

pictate cu *vordan carmir* [1], care nu moare niciclnd, iar dacă se-așterne praful, îl poți șterge și culorile se trezesc la viață, forfotesc, prind glas, ca atunci cînd s-au ivit pe lume. Mariam, Manuș, Arevic, unde sînteți ? Dați-i de veste micuțului vostru Hovic, care, cu o întîrziere de treizeci de ani, îndrăznește să-și mărturisească dragostea.

[1] Insectă *(vord=vierme)* din care armenii, în antichitate, preparau o vopsea *(caşmir=roşu)* utilizată la covoare și la miniaturi.

CROCHIURI ARMENEŞTI

CARTEA ÎNTÎI

„O, patrie, dulce-amară !"
VAHAN TERIAN[1]

ARMENIA este supranumită „Țara pietrelor".

În memoria omenirii, Armenia este un conglomerat de munți, faleze, stînci și defilee, iar dacă apare un copac, acesta își are picioarele înfipte în crăpăturile dintre stînci, dacă e viță de vie, rădăcinile ei au străpuns piatra, dacă e un strat subțire de pămînt, el s-a așternut pe buza unei faleze, așadar piatra a obosit și pămîntul a profitat. Pietre în mii de culori, în mii de dimensiuni : mărunte, milioane de pietricele parcă rodite într-o recoltă bogată dată de semințe alese ; stînci de aramă, iar în ele, defilee parcă săpate cu degetele, o uimitoare lume de piatră — Zanghezur[2], un uriaș masiv de piatră cățărat pe milioane de izvoare — Aragaț, un puternic țipăt de piatră slobozit după toate canoanele proporției — Țaghchevank[3] și, în sfîrșit, o pereche de fîntîni de piatră țîșnite în pustietate — Ararat...

Așa a scris poetul :

Țară de veacuri,
Țară de creste,
Țară de pietre — Armenia...

---

[1] Vahan Terian (1885—1920), poet armean.

[2] Ținut geografic în sudul Armeniei Sovietice, corespunzător raioanelor administrative Goris, Ghapan, Meghri, Sisian.

[3] Altă denumire pentru vulcanul stins *Arayi ler (Muntele lui Ara)*, cu altitudinea de 2.577 m, aflat la sud-est de masivul Aragat, între rîurile Kasakh și Hrazdan.

Din pietre am înălțat zidurile caselor noastre.
Podurile.
Mănăstirile și cetățile.
Cimitirele.
Cu adevărat, Armenie de piatră.
De piatră... ?

Mie îmi pare pietrificată, mai bine-zis presărată cu pietre. De-aș fi copil, să mai cred în basme, să mi-l închipui pe vrăjitorul acela rău, fioros, care, în vremuri străvechi, a trecut prin lumea noastră. A trecut, a văzut și a invidiat. A invidiat și, ridicînd toiagul negru, a poruncit :

— Împietriți !

Și au împietrit colinele de smarald, florile care fremătau pe cîmpii au căzut la pămînt, preschimbate în pietricele incolore, pădurile au încremenit, pămîntul s-a chircit și s-a întărit, pînă și norii de deasupra lumii noastre s-au îngreuiat și au dezlănțuit o ploaie de pietre.

Vrăjitorul a privit satisfăcut pustietatea de piatră și a chicotit batjocoritor. Hohotul lui s-a împrăștiat și el, ca niște bucăți de piatră.

Și a trecut o vreme.

Și s-a născut poporul meu, destinat să viețuiască aici. Creatorul nu i-a dat vreun alt toiag magic, ca să poată rupe vraja, i-a dat, în schimb, degete, minte ascuțită și răbdare de piatră. Și poporul meu a început, cu degetele, mintea și răbdarea lui, să destrame, fir cu fir, ghemul de vrajă, să înapoieze pămîntului frăgezimea sa, florilor — culorile lor, pădurilor — foșnetul lor.

A răscolit pămîntul și a scos pietrele.
A clădit mănăstiri.
Cetăți.
Case și poduri.
Vai ! și cimitire.

A făurit pînă și ceasuri solare, le-a brodat pe ziduri de piatră, cu degete bărbătești iscusite.

Dar l-au împiedicat.

Au năvălit, au venit, au dărîmat, au ruinat, au înmulțit din nou pietrele sterpe, au silit mîinile poporului meu să apuce spada, cu toate că degetele lor își doriseră întotdeauna să țină ciocanul. Au venit, au sfărîmat, pesemne că vrăjitorul a hohotit de plăcere, căci noii veniți aveau înfățișare omenească, dar făceau același lucru, cu mai mare sălbăticie, cu mai mare temeinicie. „Grindină de pietre s-a abătut pe capul nostru",

se jeluiau mamele armence prin veacuri, iar jelania lor, ca un ecou, a rămas în cîntecele noastre.

Așa a fost întruna, cu neînsemnate întreruperi.

Dar poporul meu a continuat neîncetat, fără să țină seama nici de acele neînsemnate întreruperi, să slobozească pămîntul-mamă din vraja de piatră.

Și s-a deschis o zi, care a fost începutul, cînd poporul meu și-a putut continua liniștit, fără grabă, truda de veacuri : să ducă la sfîrșit slobozirea pămîntului său din vraja de piatră.

Și au trecut, trec anii, care fac cît veacuri.

Deschideți ferestrele și priviți afară.

Pășiți pe drumuri, pe poteci.

Se deșteaptă Armenia pietrificată.

Încă nu cu toate părțile trupului său, dar se deșteaptă.

Știu — s-or înapoia toate pădurile noastre, s-or deștepta din somnul de piatră toate florile cîmpiilor noastre, norii or prinde aripi și noi i-om azvîrli în sus, spre cer, pietre preschimbate în apă or curge prin vinele pămîntului, izvoarele zăgăzuite or străpunge stîncile și or țîșni afară.

Și pietrele rămase ?

Cu pietrele rămase, om clădi case.

Statui.

...Și cimitire.

1.

Femeile ședeau la izvor. Își așteptau rîndul. Apa curgea subțire, ca firul alb de lînă, atîrnat de gulerul bunicii.

— A venit și hîrtia feciorului lu' Eran, zise o bătrînă, apropiindu-se și așezîndu-se lîngă ele. Usca-i-s-ar ochii maicăsii, chiar acu' i-a dus Hacob hîrtia !

N-a mai adăugat „neagră" la „hîrtia". Știau că e neagră. Abia intraserăm în noiembrie 1941, dar hîrtia neagră a lui Aram era a treia. Va să zică, Hacob, Andranic, iar acum, Aram. Femeile se cinchiră și mai mult, încremeniră, dacă priveai de departe, ți s-ar fi părut că sînt niște bolovani mari așezați peste alții mai mici. (Cînd plînge piatra, cresc mușchii, iar din plînsul omenesc, apare o pustietate pe care nimic n-o mai poate umple...) Femeile ședeau nemișcate, iar din ulciorul pus la izvor, de mult se scurgea apa, pierzîndu-se prin noroi, prin iarbă.

Băieții, tustrei, urmau să se logodească în noiembrie, dacă n-ar fi fost războiul. N-or să se mai logodească, n-o să se mai ducă nimeni la pețit pentru ei și cine nu le știa pe logodnicele

lor a aflat care sînt ele, căci trei fete din sat s-au îmbrăcat în negru. Altceva nu s-a mai întîmplat nimic în lume. Aproape în fiecare zi, în amurg, de parcă s-ar fi vorbit, fetele veneau împreună la apă. Nu-și vorbeau, nici nu plîngeau, doar timpul trecea încet, alene, pînă se umpleau ulcioarele. Fetele se uitau în lungul uliței ostenite, priveau plopii desfrunziți care tremurau, înfipți cu picioarele desculțe în pămînt și răsfirîndu-și degetele spre cer, să-l țină să nu se prăbușească.

Ca printr-o înțelegere tacită, cele trei fete au continuat să vină la izvor încă ani mulți, și după război, cînd se-ntorseseră cei care urmau să se-ntoarcă acasă...

Și într-o dimineață...

Oamenii care se duceau la cîmp le văzură pe cele trei fete că lăsaseră ulcioarele goale la pămînt și stăteau una lîngă alta cu umerii lor înguști, care nu simțiseră degetele bărbătești, lipiți între ei. Nu se mai uitau în lungul drumului. Pesemne că, în sfîrșit, pricepuseră că n-or să le mai vină logodnicii, că n-or să mai vină nicicînd...

Se pietrificaseră.

Pe locul izvorului, se găsea un bazin triunghiular, ca scrisorile ostășești, pe care fetele nu le-au mai primit niciodată. Pe fiecare latură a triunghiului de piatră, se aflau numele și prenumele cîte unui flăcău, fără adresă. Apa din bazin era rece și limpede.

Satul aștepta nedumerit.

Cînd s-a înserat și oamenii s-au risipit treptat, fetele nu s-au dus acasă. N-au dat nimănui ulcioarele, care se umpluseră cu pietre și se îngreuiaseră...

Așa au rămas fetele, rupte de lume și de logodnicii lor, care le-au înșelat...

Fetele n-au îmbătrînit, așa cum n-au îmbătrînit nici logodnicii lor căzuți pe drumuri neștiute, și stau și acum, după douăzeci și cinci de ani, lîngă izvor, triste, tinere și inabordabile.

Și, de fiecare dată cînd trec prin părțile acelea, mă opresc la izvor și le dau binețe fetelor. Ele nu înalță capetele, dar eu mă mîndresc cu ele. Aș vrea să le mulțumesc în numele tuturor tinerilor armeni căzuți pe drumuri neștiute și în numele celor care, cine știe, se vor pierde vreodată. Apoi, mă înclin, beau apă din bazinul triunghiular, care seamănă cu o scrisoare ostășească.

Tot ce-ați citit e adevărat, există fete pietrificate lîngă izvor, există flăcăi armeni căzuți pe toate drumurile lumii,

există satul acela cu oamenii săi care se bărbieresc doar în zilele de sărbătoare, care uită pînă și să privească Araratul, care n-au citit cele mai multe dintre cărțile lumii, care au mîini aspre, ostenite, și care au gîndit un astfel de monument pentru fiii lor dispăruți...

2.

Pe masă, sticle de vin, dulciuri și o carte deschisă, în paginile căreia se văd capete retezate și înfipte în țepe.

— Ei, bem ceva ? propune Ruben, care a venit mai tîrziu.

— Stai, să termine Alla bancul, spun eu.

Alla, care se pregătea să bea, pune paharul pe masă.

— Unde rămăsesem ?

— Un trecător îl întreabă : de ce-l bați ? îi amintesc eu.

Alla continuă :

— Așa, un trecător îl întreabă : de ce-l bați pe omul ăsta ? El răspunde : ce te bagi ? Trecătorul îl întreabă iar : bine, măcar spune ce-a făcut ? Bătăușul răspunde : dac-aș ști ce-a făcut, l-aș omorî.

Rîdem cu toții.

— Îl bătea pur și simplu, așa... explică Alla.

— Am înțeles, zice Ruben printre lacrimi. Acum, să bem.

Levon se așază la pian și cîntă o melodie evreiască. Alla se ghemuiește în fotoliu și începe să se pisicească.

— Tu și fără să te sclifosești semeni c-o pisică, îi zice Ruben. Dansăm ?

Bem. În sticlă, a mai rămas vin.

Răsfoim cartea. Iarăși oameni uciși, criminali turci, dintre care pe cîțiva îi știu toți armenii. Mă uit și eu și, nu știu de ce, chiar atunci observ că fusta Allei s-a ridicat puțin peste genunchi. Ruben se-ntoarce spre mine :

— Citește, cine-i în fotografia asta ? fără ochelari, nu vede bine.

Mă uit. E un preot în sutană, în mijlocul nisipurilor din deșert, dedesubt stă scris : „Parastas neobișnuit, în deșertul Der-Zor[1], anul 1915, fotografiat de un ofițer german". În ni-

[1] Denumirea uzuală a deșertului Deir ez-Zor (Dayr az-Zawr) din Siria, unde, în 1915—16, autoritățile otomane au deportat circa 200.000 de armeni din Turcia, în cadrul programului inițiat de guvernul „Junilor turci" pentru nimicirea populației de origine armeană din Imperiul Otoman, majoritatea celor deportați pierind prin înfometare, însetare, schingiuiți sau uciși.

sip, se văd oase, îi explic lui Ruben. În momentul acela, tocmai se-ntorsese spre Levon, să-i spună ceva. Levon rîde.

— N-auzi ? abia mă stăpînesc să zic o mojicie.

Ruben se-ntoarce.

— Ascultă și tu. Acum cîteva zile, a venit la institut, dă numele unei oficialități foarte importante, l-am dus să-i arătăm acceleratorul de particule. Șeful nostru, Khanian, îi explica, iar pe fața lui, nici o expresie. Deodată, îl vedem pe Khanian că-ncepe s-alerge în jurul acceleratorului, din ce în ce mai repede. „Să presupunem că eu sînt atomul", zice el, oprindu-se cu răsuflarea tăiată. „Am înțeles", zîmbește, în sfîrșit, persoana, apoi zice : „Cîți dintre băieți sînt însurați ?" Khanian se face că n-a auzit și, abia stăpînindu-se, zice că acceleratorul nostru este, în felul lui, primul din țară.

Rîdem cu toții.

Iar preotul din fotografie își continuă parastasul. Era părintele Comitas. Sau, poate, așa mi s-a părut mie.

3.

La etajul al cincisprezecelea al hotelului „Moskva", există o cafenea. Stam cu Ruben și beam. Cu noi mai era cineva. Armean, de treizeci și trei de ani locuia în Moscova. Ne auzise vorbind armenește și se apropiase.

— Cînd vă-ntoarceți la Erevan ? ne-ntrebă el. De treizeci și trei de ani n-am fost acolo.

— Se poate spune că n-ați fost deloc, îl ating eu, cam usturător. De 24 aprilie [1] o să fim acolo, peste trei zile.

— Sînteți în delegație, da ? întrebă el. Probabil că vi se termină delegația.

— În ce zi cade 24 aprilie ? întrebă Ruben.

Omul făcu o socoteală în gînd și zise :

— Duminică.

Ruben îl privi mînios :

— Altceva ?

Omul se uită la noi încurcat :

— *Hy*, e-o zi de primăvară, anul trecut în ziua asta s-a-nsurat fiu-meu. Am un băiat tare de treabă.

— Să bem în sănătatea lui, am propus eu, mirat că nu s-a schimbat nimic pe lumea asta.

---

[1] Data declanșării, în 1915, a genocidului comis de autoritățile otomane și în care au pierit circa un milion și jumătate de armeni, în cadrul programului „Junilor turci" de lichidare a „Chestiunii armene". Ziua este comemorată oficial, în fiecare an, în Armenia Sovietică.

— Să fie fericit ! îi ură Ruben.

— Mulțumesc, zise omul. Pot să vă rog ceva ?

Încuviințarăm din cap.

— Cîntați ceva armenește, de mult n-am mai auzit.

— N-ai radio ? întrebă Ruben. Poți să prinzi Radio Erevan...

— Știți... omul pesemne pricepuse vorbele noastre nerostite. Hai, cîntați, vă rog...

Ruben începu să-ngîne :

...Inima mi-e ca o casă în ruine...

I-am ținut isonul. Cîntam aiurea. Ori, poate, cîntam bine. De la masa vecină, o femeie blondă ne privea surîzînd. Am tăcut.

— Scuzați-ne, făcu Ruben, întorcîndu-se spre femeie. Probabil că aici nu-i voie, scuzați-ne.

— Ce tot spuneți ? ! zîmbi femeia. Era un cîntec frumos, trist...

— Era un cîntec preoțesc, nu ? întrebă comeseanul nostru, pesemne vroise să spună că-i un cîntec bisericesc. Cînd eram mic, mi-amintesc că mama mă ducea la biserică, locuiam în Cond, mai există biserica din Cond ?

— Există, răspunse Ruben.

4.

...N-am terminat de mîncat. Au telefonat de la miliție, fusese ucis un om. Eram tuspatru : Ruben, Khoren, Vrej și eu. Khoren și Vrej erau foști colegi de școală de-ai lui Ruben, amîndoi — ajutoare de procuror. Astăzi e duminică, Khoren e de serviciu la procuratură. Ruben îi întîlnise pe cei doi în stradă și îi adusese la noi acasă. Abia de băuserăm un pahar, două, nici n-apucaserăm să ne-ncălzim.

Ne-am dus. Strada Prieteniei nr... Careva își omorîse vecinul. Pe *Prieteniei*. Alătur, în gînd, cuvintele astea, cu ironie. Ce să fac, deformație profesională... Locuința e la subsol. S-au și adunat rudele, vecinii. Din camera de-alături, se aud voci. Intrăm în bucătărie. Podeaua e mînjită cu sînge, l-au strîns în mijloc și au curățat în jur. Într-un castron așezat pe podea, e basmaua pătată de sînge a bătrînei. Pe masă, o albie de rufe, apa mai e caldă, ies aburi din ea. Nu pot să mă uit prea mult. Lîngă albie, o pereche de ciorapi negri, proaspăt storși.

— Trebuie să prelevăm sînge, spune Khoren.

I se adresează lui Vrej, care, însă, întoarce capul, cu toate că și el e procuror. Khoren cere niște hîrtie, face din ea o pungă și toarnă cu o lingură sînge în ea. Eu și Ruben trecem în antreu. Vine și Vrej, îmi cere un stilou și notează explicațiile martorilor. Vorbește o femeie. E nora decedatei. „Cînd am intrat în bucătărie, era căzută la podea, mi-a zis că au lovit-o, povestește ea plîngînd. Eu sînt nora, sînt despărțită, dar stăm împreună, am doi copii."

Din camera de-alături, de unde se aud bocete, iese feciorul bătrînei, care acum e-nsurat cu alta și locuiește separat. E nebărbierit, am impresia că știa de-acum o săptămînă că maică-sa are să moară și de asta nu s-a bărbierit. Nu se uită la nimeni, cu țigara în gură iese pe coridor.

Ușa „criminalului" e închisă. Khoren încearcă s-o descuie cu tot felul de chei, îmi cere și mie una. Nici una nu se potrivește. În cele din urmă, spargem ușa. Observ, deasupra ușii, o potcoavă prinsă în semn de noroc și fericire. În cameră, așternuturi sărăcăcioase, pe unul dintre ele — o carte deschisă. Citesc pe copertă : „Limba maternă, clasa a IV-a". Mă uit pe pagina deschisă : *Fetița și albina*. Pesemne, „criminalul" are un copil în clasa a IV-a. Pe perete, sus de tot, atîrnă poza generalului Andranic [1], mai jos, unul lîngă altul, Fecioara Maria și Comitas. Și Comitas are pe cap o aureolă, e desenată cu creionul galben pe fotografie. Se percheziționează sertarele, dulapurile, sînt scoase hîrtii, rețete, un buletin. Într-un colț, două bastoane căzute.

— Luați bastonul, spuse Khoren. Pe cel de aluminiu.

Mă uit la firimiturile de pîine de pe masă, la borcanul de iaurt, umplut cu apă, apoi privesc aureola desenată pe capul lui Comitas.

Ieșim în stradă. Nimic nu-i schimbat : viața, lumea, oamenii.

— Cînd o fi să murim și noi, zic eu, tot așa, n-o să se schimbe nimic.

Urcăm în mașina cu care, de obicei, sînt duși cei arestați. Mergem la secția de miliție, unde se află „criminalul", l-au și prins. Facem drumul în tăcere, pesemne că fiecare se gîndește

---

[1] Generalul Andranic Ozanian (1865—1927), erou național armean, conducător militar în războiul de apărare a independenței naționale (1915—20).

la cîte altceva, deși ar trebui să ne gîndim cum arată „criminalul".

Eu, bunăoară, mă gîndesc la portretul lui Comitas.

Iată-l și pe „criminal". Sîntem în camera anchetatorului, fumăm. El abia de-și mișcă picioarele. Are o privire ciudată, îmi pare că strălucește febril. Vorbește, povestește... s-a născut în Armenia Apuseană, nu-și amintește în ce localitate. De douăzeci de ani n-are casă, camera aia abia de vreo doi, trei ani i-au dat-o. Și pînă atunci ? Stătea cu chirie. A fost însurat de trei ori. Prima nevastă i-a murit, a doua — la fel. De la a treia are trei copii, mezina e în clasa a IV-a. Mi-amintesc de manualul deschis pe pat — *Fetița și albina.* Khoren îl interoghează :

— Ești armean ?

— Situația familială ?

— Cetățenia ?

La toate întrebările astea, Khoren cunoaște răspunsurile. Le știe, însă ca om, or acum e anchetator. Omul răspunde cu dificultate, nu pricepe mai ales ultima întrebare, cea despre cetățenie, și-atunci Khoren o repetă. Omul o ține pe-a lui :

— N-am făcut nimic, stăteam și mîncam, aveam radioul deschis, îl am de două zile, bătrîna era pe coridor, a țipat că consumăm prea mult curent, da' eu n-am zis nimic, eu mîncam...

— Ce mîncai ? întreabă, deodată, Khoren.

— Pîine.

— Și altceva ?

— Pîine.

Apoi, povestește pe-ndelete, că-și aștepta nevasta, că acum zece ani a avut un accident de tramvai. E invalid. E paznic. Nu-i vinovat. După asta, iscălește tăcut toate paginile interogatoriului completat de Khoren, mai curînd desenînd decît scriind : Poghos. Nu-mi vine să cred că e criminal, mai degrabă el este cel ucis. Cine l-a ucis ? Îmi readuc în memorie încăperea sărăcăcioasă, așternuturile, firimiturile de pîine, potcoava de deasupra ușii.

— Ești credincios ? îl întreabă Vrej.

— Și ieri am fost la biserică.

— Atunci, fă-ți cruce și spune că tot ce-ai povestit e adevărat.

Omul se închină imediat și zice repede :

— Aduceți Cartea sfîntă, să mă jur, n-am făcut nimic.

Ieșim. Pe coridor, se apropie de noi, radios, căpitanul care l-a prins pe „criminal".

— Să rămînă peste noapte, mîine om vedea, spune Khoren.

— Dacă-l reținem, moare, zice căpitanul. De douăzeci de ani sînt în slujbă, nu s-a-ntîmplat nimic, și-acum, din pricina ăstuia... Ca mîine ies la pensie...

De fapt, nu se gîndește că s-ar putea să moară bătrînul, ci se gîndește la el. Apoi, povestește o anecdotă, sau poate un fapt real, și noi rîdem. Rîdem. Iar sus, se află un om cu totul nepotrivit pentru rolul de criminal.

Ieșim în stradă.

— După părerea mea, a fost o-ntîmplare nefericită, spuse Vrej. Bătrîna s-o fi mîniat, a avut un atac de cord și a căzut, e o-ntîmplare nefericită.

Sîntem, cu toții, de aceeași părere. Ca să fiu sincer, și eu gîndeam la fel, dar așteptam părerea procurorilor. Băieții sînt obosiți și indiferenți. Nu vor decît să termine cît mai curînd, chiar dacă bătrînul e ucigașul, fie că există un inculpat, fie că nu, e greu să-l ducă pe el la tribunal. Tuspatru simțim asta și de-aceea am vrea să bem ceva. Barul de-alături e închis. Ne despărțim. Acasă, pe tuspatru ne așteaptă discuții plicticoase cu nevestele noastre, care sînt convinse că acum ne facem de cap cu alte femei. Dar nici unul dintre noi n-are să discute în contradictoriu, n-are să explice unde se afla cu adevărat. Am, brusc, revelația că pînă și hainele, încălțările omului obosesc, numai că oboseala lor se cheamă *tocire*, iar oboseala omului — *moarte*. Asta-i deosebirea. Nu, n-am să-mi mai amintesc de portretul lui Comitas. N-am să-mi mai amintesc nimic. Nimic.

5.

În unul dintre satele pe drumul spre Artașat, se află o biserică. De fapt, acum nu mai e biserică, i-au scos crucea. Pe acoperiș, în vîrful turlei, barza și-a făcut cuib, un cuib mare, încăpător. Mama-barză stă de strajă, neclintită ca o statuie, și privește numai ea știe încotro.

— Pe locurile astea, au de gînd să construiască o centrală atomică, zice Ruben. Te uiți la barză ?

— Îhî, fac eu și nu vreau să cînt nici *Antuni*, și nici *Cocorul* [1], nimic. Nu vreau decît să mă uit și să-nțeleg încotro privește barza. Apoi, îmi dau seama că noi, armenii, sîntem

[1] Cîntece populare armenești de pribegie, prelucrate de Comitas.

prea sentimentali — căutăm cîte un tîlc în toate păsările, în toți copacii, vrem pînă și pe păsări să le-nțelegem, cînd nu ne-nțelegem nici între noi. Vrem imposibilul și pe urmă ne plîngem că imposibilul e imposibil. Tot felul de gînduri neghioabe se bulucesc în mintea mea, și-n timpul ăsta fizicianul Ruben îmi dă lămuriri plictisitoare, că nu există nici un motiv de temere față de centrala atomică, de pildă în Anglia sînt cîteva centrale chiar lîngă Londra...

Cînd, oare, o să privim lumea, noi, armenii, în așa fel încît să vedem doar ceea ce există, cînd o să-ncetăm de a născoci o altă lume, de a născoci berze, cocori, cînd... ?

Barza și-a luat zborul, cuibul a rămas gol.

Nici un sentiment, pur și simplu barza și-a luat zborul, iar cuibul a rămas gol.

6.

...În valea Aștaracului, se află un nuc uriaș. În copilărie, după ce ne scăldam, adesea ne adunam sub el ori ne cățăram pe ramurile lui. Pe ramurile acelea, alături de frunzele late, păream niște nuci, așa despuiați cum eram și neștiuți, cîtă vreme viața nu spărsese coaja copilăriei noastre. Dar nu despre asta vreau să povestesc, căci amintirile din copilărie seamănă cu somnul, e dificil să le răzbești. Vreau să povestesc despre izvorul care țîșnea dintre rădăcinile nucului. Era o apă rece, minunată, în care ne cufundam boturile, ca niște viței, și beam, beam întruna. Oamenii mari ziceau că nu-i bine să bei apă rece imediat după ce te-ai scăldat, dar noi încă de pe vremea aceea deprinseserăm arta de a nu-i asculta pe oamenii mari. Sub izvor, era un pat de nisip prin care apa se ducea de se vărsa în apa Kasakhului, iar în apa rîului se simțea un pic, puțin de tot, vîna rece a izvorului, după care se pierdea, dispărea.

Și iată că, după mulți ani, mă aflu din nou în valea noastră. Stîncile sînt aceleași, după socoteala lor abia dacă au trecut un minut, două. Rîul s-a cam subțiat, pesemne pentru că e toamnă. Iată și nucul. Sub el, e plin de coji, sînt și cîteva nuci pe care le sparg și le mănînc. Mi-e sete, mă duc spre izvor. Între rădăcinile nucului, acolo unde lăsasem izvorul, nu mai era nici un izvor, coborîse ceva mai jos, se amestecase cu rîul, parcă se-mputinase, devenise tulbure. Între rădăcini, acolo unde pe vremuri era o apă rece și limpede, acum se află un mic bazin de ciment, pe care citesc scris : „Amintire de la Martiros pentru cei care beau din izvorul acesta". Iar dedesubt,

data : 1954. (Cine o fi fost Martiros ăsta, de ce o fi lăsat izvorul drept amintire ? Nu pricep. Izvorul ăsta exista cu mulți ani înainte de 1954 și exista din voința copacului, a naturii...) În bazinul de ciment, sînt mucuri de țigări, cioburi de sticle, gunoaie. Iar apa curge mai jos, parcă îngrijorată sau, poate, așa mi se pare mie, fiindcă în valea copilăriei e peste putință să nu fii sentimental...

Cine o fi fost Martiros ăsta ? Pesemne că a vrut să corecteze natura, a meșterit un bazin de ciment gîndind că e mai bun decît nisipul care, adesea, după ce bem apă, ne rămîne în nări, printre dinți, pe obrajii umezi. S-o fi gîndit să se eternizeze, să-și lase numele barem în ciment, sub copac, acolo unde întotdeauna or să fie oameni, cîtă vreme or să existe oameni în lume... A meșterit un bazin, a silit izvorul să vină pe lume prin mijlocirea unei țevi metalice, numai că izvorul și-a schimbat drumul, visînd la nisip. Așa trebuie să se fi întîmplat, ori poate Martiros ăsta o fi fost un om bun, doar că era un armean care-și îndrăgise tare mult numele. Citesc încă o dată cele scrise pe ciment, mă aplec să beau apă, mă-ntristez. Nu pentru copilărie, și nici pentru valea asta. Mă-ntristez pentru Martiros. Probabil că numele lui are să rămînă vreme îndelungată pe peretele bazinului în care zac mucuri de țigări și cioburi de sticlă și prin a cărui țeavă ruginită nu curge apă și nici n-are să mai curgă vreodată.

Mă-ntristez pentru Martiros. Ceva mai încolo, se află un mormînt anonim. De multe ori m-am dus lîngă piatra lui și am încercat să deslușesc cele cîteva cuvinte care abia se mai văd, însă n-am reușit. Am auzit, în schimb, povestea acelei pietre de la tatăl meu, iar tatăl meu o fi auzit-o de la tatăl său. Cine poate să spună dacă e adevărată sau nu ?

...Cu mulți ani în urmă, poate sute de ani, satul se refugiase în peșteri, lăsînd casele pustii în voia dușmanului care, însă, era setos de sînge. Dușmanul se mînie : unde se putea ascunde un sat întreg ? Iar satul se cinchise prin peșterile de pe înălțimi, care nu se zăreau de jos, trăia acolo în liniște cu stoicism. Cel mai greu era să-și înfrîngă setea, să privească de sus apele Kasakhului, nucul sub care se afla izvorul acela neasemuit, și să-și lingă buzele uscate. Cei mari rezistau într-un fel, iar cei mici plîngeau, părinții le astupau gurile, ca să nu-i audă dușmanul. Printre ei, se afla o fată, numele ei l-am auzit pomenit în zeci de feluri, de aceea nu-l mai scriu, fata asta a coborît, într-o noapte, fiindcă sub ochii ei mureau de sete trei copii. A coborît, a găsit izvorul, a umplut cu apă

ulcioarele. Păşea fără zgomot prin ierburile înalte, cînd deodată i-au ieşit în faţă duşmanii, erau trei — înarmaţi, fioroşi. În sfîrşit... Au chinuit îndelung trupul ei tînăr, alb şi neprihănit precum apa care izvora de sub copac. Fata a tăcut întruna şi doar în ultima clipă, simţind apropierea morţii, a-nceput deodată să cînte :

Hei, voi, oameni de la munte, hei, voi, oameni de prin văi...

Glasul ei subţire nu s-a pierdut în tumultul Kasakhului, ci a ajuns sus, la peşteri, unde oamenii l-au auzit şi s-au înfiorat, pînă şi copiii. Trupul fetei a rămas printre ierburile verzi, ca o rană albă, iar apa din ulcioarele sfărîmate a supt-o pămîntul, amestecată laolaltă cu sîngele roşu.

S-o fi-ntîmplat cu-adevărat, o fi născocire... ? Mormîntul există, peşterile există, satul există, există şi izvorul care continuă să curgă printre rădăcinile nucului.

Iar pe piatra de mormînt — nici un nume.

7.

Acum doi ani, venise un ziarist din Polonia. Ne-am dus împreună la Oşacan, la mormîntul lui Mesrop Maştoţ [1]. Cînd am ieşit din biserică şi preotul s-a-ndepărtat, după ce şi-a luat rămas-bun, Wojciech a zis :

— Mi-e foame.

— Aici, în sat, nu există restaurant, ai răbdare, în douăzeci, douăzeci şi cinci de minute ajungem la Erevan.

— Aş vrea să mai hoinărim puţin pe-aici, pe uliţe, să mergem la cimitir, la vie.

— În cazul ăsta, ai să rămîi flămînd.

— Nu se poate, dacă maică-mea, la Varşovia, află că la ora trei încă n-am mîncat nimic, mîine zboară spre Erevan. Intră undeva, într-o casă, cere barem nişte pîine şi brînză. Doar nu-i ruşine, nu ?

Ce-i de făcut ? Era sfîrşit de septembrie, cules de struguri, pe uliţi aproape că nu era suflet de om, doar cîţiva copii şi cîţiva bătrîni care, dacă-i întrebai ceva, mai întîi îţi povesteau despre luptele lui Andranic şi, privindu-l pe Wojciech, încercau să ghicească feciorul cărui locuitor din Aştarac este el, iar apoi îl făceau de ocară că nu vorbeşte armeneşte.

---

[1] Mesrop Maştot (361—440), creator al alfabetului armean (anul 405) şi iniţiator al literaturii armene culte, primul traducător în limba armeană, poet şi pedagog.

Și deodată... la țară, aroma pîinii proaspăt coapte e totuna ca o invitație. Or, eu am simțit aromă de pîine. Am deschis poarta, m-am uitat înăuntru. O femeie de vreo treizeci și cinci, patruzeci de ani, îmbujorată, stătea aplecată deasupra *tonir*[1]-ului. Lîngă ea, ședea o fetiță de vreo zece, doisprezece ani.

— Ziua bună, surioară, dădui eu bineț.

— Ziua bună, frate *gian*, femeia mă privi ca pe o cunoștință veche de o mie de ani.

I-am explicat de ce am venit, i-am spus că sînt cu un musafir din străinătate, într-un cuvînt am rugat-o de-o pîine și, dacă se poate, ceva brînză.

— Ți-om plăti cît trebuie, surioară *gian*.

Femeia nu mi-a răspuns, ci s-a-ntors spre fetiță :

— Hasmic, fugi de ad-o pe buna, iute !

Fetița o zbughi, și peste cîteva clipe apăru bunica, o adevărată bătrînă din Oșacan, cu chipul zbîrcit și blînd.

— Cheamă-ți înăuntru musafiru', buno, mata scoate vreo două pîini, acuș vin și eu.

L-am strigat pe Wojciech, m-am gîndit că are să-l intereseze. Într-adevăr, l-a interesat. Stătea și se uita ca un copil, cu gura căscată, la *tonir*-ul înroșit, la bătrîna îmbujorată, apoi la foile de *lavaș* care primeau baia de soare ca niște oameni întinși pe malul mării, la plajă.

Peste puțin, gospodina a ieșit din încăperea de alături :

— Intrați, frate *gian*, a zis ea. Musafiru' știe armenește ?

— Nu, am răspuns, la ei la școală nu se-nvață armenește.

— Iaaa ! se minună femeia.

Am intrat. Era o casă modestă, a cărei descriere o puteți găsi în multe romane contemporane. Pe masă, se aflau murături, pîine, brînză, unt, dulceață, fasole. Wojciech mă privea nedumerit.

— Să mîncăm, i-am zis.

Nu știu — bucatele erau gustoase ori noi eram înfometați ?! Mîncam într-o uitare de sine, cînd din curte se auzi o voce bărbătească și imediat vocea intră în casă. Era un bărbat de vreo patruzeci de ani.

— Bine-ați venit, spuse el, întinzînd mîna. Am pregătit carnea, acuș or s-o pună pe foc. Ia te uită, afurisita de muiere nici must n-a scos.

---

[1] Cuptor săpat în pămînt, amenajat pentru coacerea *lavaș*-ului.

Într-un cuvînt, peste puțin, în fața noastră fîsîia mustul, iar în jurul mesei se robotea de zor. Wojciech mînca, bea și din cînd în cînd se uita cu o privire cercetătoare ba la mine, ba la stăpînul casei.

Am ajuns la Erevan pe-nserat. Tot drumul, deși era destul de băut, Wojciech repeta cu încăpățînare că eu îl cunoșteam pe gospodar și mă-nțelesesem cu el dinainte. La-nceput, nu i-am dat importanță, dar el a continuat să insiste și a doua zi dimineața, cînd de-acum era treaz, proaspăt spălat și ras. Pînă și la aeroport, cînd îl conduceam, a zis :

— Bine m-ai păcălit la Oșacan...

...De fiecare dată cînd îmi amintesc de Wojciech, îmi mai vine în minte o întîmplare din anii studenției, cînd învățam la Moscova. Era după război, probabil prin 1951. Mergeam cu Ruben pe stradă, cînd am văzut o fetiță de vreo opt, zece ani : era frig și degetul ei mare de la picior îi ieșise prin gaura pantofului. Am dus-o la magazin, i-am cumpărat cei mai buni pantofi roșii, iar cineva dintre cei adunați în jurul nostru mormăi :

— Păi sigur, le dă mîna, ce, sînt bani munciți de ei, să le pară rău ?

Ne-am uitat amîndoi la omul acela, dar n-am zis nimic. În ziua aceea, primiserăm bursa și știam că nici un copil din lume nu trebuie să rămînă desculț, asta ne-o lăsaseră ca testament tacit bunicii noștri și bunicii bunicilor noștri, care umblaseră pe drumurile exilului cu picioarele obosite, goale, însîngerate. Iar fetița ne-a zîmbit încă multă vreme, îndepărtîndu-se pe stradă, cu pantofii vechi ținuți strîns la subsuoară, în cutia pantofilor noi.

8.

— Salut, îmi spune el, de mult nu te-am văzut...

— Salut, îi răspund eu.

— Ce-ai pățit ? Nu pari în apele tale...

— Fetița e cam răcită, răspund cam nepăsător.

I se citește pe chip îngrijorarea :

— Ai nevoie de doctorii, de ceva ? mă-ntreabă el, deși lucrează la închisoare.

— Ce, ați prins niște farmaciști ? mă străduiesc eu să vorbesc ca lumea.

— Zi, ai nevoie de ceva ? fie că n-aude, fie că nu pricepe tonul meu.

— Ce mai e nou ?

— Am tot zis să ne vedem și nu ne-am mai întîlnit. Maică-mea a aflat că ai fost la Kars[1]. Cînd vii să-i povestești ?

În timp ce vorbește, îl am în fața ochilor pe băiatul tuns zero, care acum trei zile îmi povestea, da, da, chiar despre el. Cu cîteva luni în urmă, pe drumul spre Ankara, m-am oprit la Kars, unde s-au născut atît el, cît și maică-sa. Mi-aduc aminte că, atunci cînd i-am povestit, l-a podidit plînsul, deși lucrează la închisoare. A plîns. Numai că băiatul tuns zero, care fusese „în vizită" cîteva zile la închisoarea lui, povestea altceva. Povestea despre palmele și înjurăturile primite, despre cruzimea celor de-acolo.

— La revedere, zic eu și traversez strada.

Brusc, mi se face silă de mine, cum stau și-ascult glasul lui liniștit, banal. Dau bir cu fugiții, temîndu-mă că, o clipă, am să uit și am să vorbesc, fug de îndrăzneala mea, care m-ar putea năpădi fără să mă-ntrebe. Între noi doi stă, neobservat, băiatul tuns zero și e peste poate ca pe același metru pătrat de asfalt să viețuim tustrei.

Mă duc în parcul Comitas.

9.

Nu, n-am să mă duc în parcul Comitas. Mi-amintesc de-o întîlnire, anul ăsta, la unul dintre ghișeele băncii din Erevan. Venise un oaspete din Alep, era un cunoscut de-al meu, m-a rugat să mergem împreună la bancă, să-și schimbe banii. Funcționara băncii și omul meu discutau, cînd de același ghișeu s-a apropiat un om de vreo cincizeci, cincizeci și cinci de ani. Vroia să schimbe bani de-ai noștri în dolari.

— Plecați în America ? l-am întrebat eu.

— În Turcia.

— Cînd ?

— Mîine, dis-de-dimineață.

— Frumos oraș, Istanbulul, acum cîteva luni am fost acolo.

Omul mă privi dus pe gînduri și — îmi păru mie — bănuitor.

— Mergeți în plimbare sau aveți rude ? m-am interesat eu.

— Definitiv.

— Definitiv... ?

---

[1] Oraș în Armenia Apuseană (astăzi, în Turcia), centrul administrativ al vilaetului omonim.

— Da, ajunge cît am stat, doi ani, în țara voastră, ne-am săturat...

„Ne-am săturat“ ? Omul mă privea liniștit și cu răutate. Ne-am săturat. Adică ne-am săturat de Patrie, de Erevan, de Ararat, de Țiternacaberd [1], unde se ridică un monument în memoria celor două milioane. Ne-am săturat. De parcă patria ar fi *khorovaț* sau bere sau un cîntec pe care-l auzi de-o mie de ori.

N-am fost în stare să-i răspund cum se cuvine. Am simțit nevoia să aprind o țigară și am rămas tăcut. El mă privea cu indiferență.

Știam că, dacă l-aș întreba de ce se-ntoarce în Turcia, are să-mi spună că, în noua lui locuință, pe care a primit-o, ușile nici nu se deschid, nici nu se-nchid, că în piața din Erevan e greu să găsești carne proaspătă sîmbăta, că-i aglomerație pe tramvaie dimineața sau că unul dintre vecinii lui, acum două zile, își bătuse propria nevastă. S-ar putea să-mi mai spună și altele, iar în spusele lui să fie și lucruri adevărate. Ce să fac ? Să mă cert cu el, să-i dovedesc contrariul ori să inventez justificări... ?

Nu, nu i-am zis nimic, n-am încercat să-i explic nimic. Aș fi vrut, însă, ca omul acela, acolo, pe malul Bosforului, să nu cînte niciodată *Antuni,* să nu pomenească numele lui Mesrop Maștoț, să uite că mormîntul lui Comitas se află la Erevan, să nu atîrne fotografia în culori a Araratului pe peretele casei lui. L-am privit îndelung pe omul acela și m-am gîndit că n-am să-l pot ierta niciodată. Patria, însă, poate are să-l ierte, se spune că patria e ca o mamă iertătoare. Alung gîndul, e-o minciună, patria nu iartă niciodată, oamenii sînt cei care trebuie să-și ierte Patria, dacă este ceva de iertat. Noi, oamenii, nu trăim decît vreo cîteva decenii și n-avem timp s-așteptăm iertarea Patriei, pe cînd Patria e veșnică.

Mi-am imaginat cum, peste o săptămînă, două, omul acela are să se uite, cu ochii mijiți, la Cristosul răstignit, într-o biserică armenească din Istanbul, are să murmure „Doamne miluiește“ al lui Comitas, iar Comitas are să-l audă și o să-și piardă încă o dată mințile [2]. Din nou, a cîta oară... ?

---

[1] Colină împădurită și parc în Erevan (*Cetatea rîndunelelor*), unde a fost edificat un ansamblu monumental comemorativ, închinat victimelor genocidului armean comis în 1915 în Turcia.

[2] Martor ocular și virtuală victimă a genocidului din 1915, Comitas și-a pierdut rațiunea și, din 1919, a trăit la Paris, unde a urmat tratamente psihiatrice, fără să-și mai revină pînă la sfîrșitul vieții sale.

M-am uitat bine la el, să nu-i uit trăsăturile, iar el a zis :
— Ce-i, nici dumneavoastră nu sînteți de acord cu mine ?
— E rîndul dumneavoastră, am spus eu.

10.

Meșterul pietrar cînta. Era un cîntec trist : „Dacă au tăcut strunele vechilor cîntăreți, fie ca sufletele nemuritoare să pogoare din cer și să-i încununeze pe vitejii armenilor. Voi, acvile, șoimi, berze, vegheați asupra lumii acesteia, a voastră fie casa armenilor. Așezați-vă pe cenușă, prefaceți ruinele în cuiburi, pîn-ce-o veni primăvara armenilor."

Șed pe piatra pătrunsă de căldura soarelui și ascult cîntecul. Ceva mai încolo, un alt meșter șlefuiește cu mașina pardoseala de bazalt, șlefuiește cu răbdare, alene, parcă și-a lăsat de-o parte toate treburile. Jos, acolo unde au săpat un bazin uriaș, cîțiva inși așezați pe pietre mănîncă. Peste vreo cinci, șase ani, pietrele astea or să fie socotite sfinte, oamenii or să le sărute și or s-aprindă lumînări. Aud rîsetele oamenilor care mănîncă, dar ei nu se uită la mine. La anul, acolo jos, are să ardă focul veșnic, în curînd or să vină conductele de gaze. O să ne uităm la gazul care arde și la flacăra căruia, acasă, facem omletă, și are să ni se pară că sufletele celor două milioane s-au prefăcut în flacără albăstruie. Pietrele monumentului sînt legate cu ciment, cu ciment obișnuit, din cel cu care se leagă zidurile hotelurilor, caselor, magazinelor. Și cimentul ăsta are să devină sfînt. (Mi-aduc aminte de un armean din Rabat, în Maroc, cum mi-a arătat o bucată de tencuială ruptă dintr-un zid la Zvartnoț [1] și pe care o păstra într-o vază de cristal.)

Meșterul continuă să cînte.
— Ce cînți, meștere ? îl întreb eu.
— E-un cîntec vechi, îl cînta maică-mea.
— Nu l-am mai auzit.
— Te-ai întristat ?
— Mă gîndesc...

...Puțin mai tîrziu, pășesc pe străzile Erevanului. De la un balcon al unui bloc de șapte etaje, un băiețel îmi toarnă apă în cap. Mă uit supărat în sus, și el rîde. E îmbrăcat cu o cămașă fără mîneci, iar de la brîu în jos e despuiat. Nu se rușinează de oameni, de soare, de oraș. Nu pot să mă supăr, și, în fond, ce folos să mă supăr ? are să rîdă și mai tare. În

[1] Catedrală monumentală, exemplar original al arhitecturii armene medievale, construită în 643—652 și distrusă de un cutremur în sec. X.

intersecție, s-au îngrămădit un troleibuz, oameni, automobile. Un șofer înjură. După dialect, îmi dau seama că-i din Aștarac, sătean de-al meu, poate chiar am fost colegi de școală. Pe capul milițianului s-a adunat o mulțime de oameni, toți dau sfaturi, nici unul nu-i aude pe ceilalți și, mai cu seamă, nimeni nu-i vinovat. S-au adunat pînă și pensionari care, cu ocazia asta, și-au lăsat jocul de table și boscorodelile obișnuite la adresa generației tinere. Pe scaunul înalt al bătrînului lustragiu, s-a așezat un tînăr cu ochelari fumurii, care ține foarte aproape de ochi „Lettres françaises". Pun rămășag pe orice că nu știe franțuzește.

...Puțin mai tîrziu, tramvaiul mă duce, acoperind toate zgomotele orașului. În depărtare, văd din nou Țiternacaberdul, ghicesc locul în care o să se înalțe monumentul și parcă aud mai distinct cîntecul acela foarte vechi : „Așezați-vă pe cenușă, prefaceți ruinele în cuiburi, iar rîndunelele să zboare întruna, pîn-ce-o veni primăvara armenilor..."

11.

Intru într-o cafenea cu pereții de sticlă. La masa cea mai îndepărtată, lîngă fereastră, șade o pereche de tineri.

— E liber ? întreb eu.

— Vă rog, spune fata, fără să se mire, fără să se supere, fără să arate spre mesele goale.

Mă așez. De-aici, se vede turnul de televiziune, pe care tocmai l-au vopsit în trei culori : negru, galben, alb. Oricum, nu mă duce cu gîndul la nimic altceva, decît la un turn de televiziune. Fata trebuie să aibă vreo optsprezece, nouăsprezece ani, băiatul — douăzeci, douăzeci și doi. Sorb tacticos lichidul cafeniu, străduindu-mă să reținpe vîrful limbii resturile de cafea, n-au măcinat cum trebuie... Fata a-ntors ceașca și-i ghicește băiatului. Băiatul a cuprins cu dreapta mijlocul subțire al fetei și amîndoi, cioc în cioc, ca gîștele, scurmă în gînd prin ceașcă. Ochii fetei sînt albaștri și par ușor migdalați, fiindcă pleoapele sînt date cu fard negru. Ea vorbește repede-repede și frînturi din șopoteala lor ajung la mine :

— Uite, vezi, ai un drum, un drum lung, iar la capătul lui e o fată, cine-i, hî ?

— Tu, cine să fie ?!

— Are ochii negri, și părul negru.

Mă-ntreb cum se deslușește culoarea ochilor în zațul din ceașcă, în vreme ce la masa vecină se așază o altă pereche. Bărbatul poartă căciulă, cu toate că-i de-abia octombrie, iar

femeia are o rochie de stambă, obișnuită, și un șal pe umeri. Sînt doi soți vîrstnici, pesemne că au venit să-și vadă feciorul proaspăt intrat la facultate ori poate au adus ceva mere de vînzare la piață, în Erevan. Mai întîi, se uită cu mirare în jur, apoi se așază tăcuți, nici măcar între ei nu vorbesc. Mă grăbesc să-i îndrum :

— Tăicuțule, aici fiecare trebuie să se ducă singur să ia ce-i place, uite, de-acolo...

— Aha, face omul, ca și cum știa, dar fusese luat de gînduri și uitase.

Iar femeia se ridică imediat și se apropie nesigură de bufet. Observ cu bucurie că băieții înșirați la coadă îi fac loc. În vremea asta, omul își scoate căciula și o pune pe masă. După numărul gulerelor care se pot vedea, trag concluzia că-i îmbrăcat cu cel puțin trei bluze una peste alta. Femeia vine cu o farfurie în care e salam și pîine.

— Murături n-au ? întreabă omul.

— N-a zis nimic.

— Du-te de află. Și ceai.

Femeia se duce, iar eu aud din nou șopoteala fetei :

— Ți-e inima tristă, ai un secret, apoi îl interpelează pe băiat serioasă, cu voce tare : așa-i ?

— Ce secret ? ! zice băiatul și o sărută.

— Ia te uită ! aud eu și, întorcîndu-mă, văd cum ochii bătrînului, de uimire, s-au dilatat, s-au făcut rotunzi.

O văd, apoi, pe femeie, care a-ncremenit cu farfuria în mînă lîngă masă, și-i aud vocea :

— Vai, Doamne iartă-mă, nerușinații ! Mănîncă iute, omule, să ne ducem, unde-am nimerit... ?

— Murături ai adus ?

— N-avea, a zis că are brînză, și-n loc de ceai mi-a dat asta, și arată cestile ciudate de cafea.

Omul își ia căciula de pe masă, pentru ca femeia să pună farfuriile, și, negăsind un loc potrivit, și-o îndeasă iarăși pe cap. După care începe să mănînce repede-repede. Femeia nu mănîncă. Simt în mine, deodată, un fior de duioșie și dragoste pentru oamenii ăștia necunoscuți, care nu-mi amintesc chiar de părinții lui Ghikor[1], ci mai curînd de părinții mei. Mă uit și la perechea care se sărută și pentru care noi parcă

---

[1] Personaj titular al unei povestiri de Hovhannes Tumanian, un băiat de 12 ani, fecior de oameni sărmani, dus de tatăl său la oraș, ca să-l bage la stăpîn.

nici n-am exista. N-am de gînd să bombănesc că atunci cînd eram de vîrsta lor și vroiam să mă-ntîlnesc cu fata pe care-o iubeam nu existau cafenele ca asta, și care fată ar fi acceptat să vină la cafenea cînd, abia după șase luni de intimitate, fata pe care-o iubeam mi-a permis s-o iau de brat, și asta numai în locurile întunecoase. Nu bombănesc, sînt bucuros că pereții cafenelei sînt de sticlă, că de-aici se vede turnul de televiziune, iar vecinii mei sînt bătrînii ăștia nedumeriți și tinerii ăștia care nu observă lumea din jur. Mă bucur că, în loc de ceai, bătrînul soarbe cafea orientală, și dacă s-o-ntîmpla să se ridice deodată și, ducîndu-se la barman, să-i ceară ciocolată sau înghețată pentru nevastă-sa, atunci m-aș socoti de-a dreptul fericit. Omul, însă, mănîncă mai departe cu capul plecat.

— Hai, omule, mai iute, că-ntîrziem !

Omul nu se grăbește deloc, și văd cu mirare, ba chiar cu bucurie, că pe sub sprîncenele stufoase se uită pe furiș la perechea care se sărută și parcă privirea îi e alta. Acum, e rîndul meu să zic : „Ia te uită !“

12.

Mă gîndesc ce-ar fi ca trotuarul din fața hotelului „Armenia“ din Erevan să se transforme, deodată, în bandă de magnetofon și să-nregistreze pașii oamenilor, vocile lor, poate și plînsetele.

*

— Hovic, dragul meu ! exclamă o femeie căruntă către un bărbat cu ochelari, de-asemenea cărunt și care abia poate s-o-mbrățișeze cu mîinile tremurînde. Frățioare, viața mea !

— Haicanuș, surioară, ești sănătoasă ? Srap ce mai face ? Ai vreo veste de la Grigor ?

— Bună seara, unchiule Hovhannes, i se adresează un băiat de paisprezece, cincisprezece ani. Tăticu' mi-a povestit mult despre dumneavoastră. Eu sînt Caren.

— Caren, fiule, ai taman nasu' lu' Sarghis, tata nu ți-a povestit ? A rămas la Adana, l-au omorît...

*

— Garnic, ia zi, ce mai e nou pe-aici, nevastă-ta ce face, cum îți merg treburile ?

— Bine, bine, sîntem bine cu toții, stăm la etaju' cinci, apa nu urcă la noi, nu găsești pantofi ca lumea în magazine. Mi s-a făcut dor de Paris...

— Aveai patru ani cînd ai venit, îți mai amintești de Paris ? Le-am adus pantofi copiilor, și ciorapi. Ce piață frumoasă ! E cam cald, nu luăm o mașină, să mergem acasă ?

— Askanaz n-a trimis nimic cu tine ? I-am scris, am rugat-o de niște lame de ras...

— Ți-a trimis, ți-a trimis. Aici, nu sînt lame... ?

— Mi-e dor de Marsilia. Lamele franțuzești sînt altfel. Maică-mea nu vrea să ne-ntoarcem, cu toate că actele sînt gata la O.V.I.R. [1]...

— Ce-i aia O.V.I.R., dragă ?

*

— Are cinci prăvălii. Mai are ceva de lucru acasă, sînt mulțumit, trebuie să mă gîndesc la copii, pricepi ?

— Ai făcut bine, Levon...

— Asta-i a noastră, pricepi ? Să zicem că nu pricepi. Tu te-ai născut aici, n-ai cum să pricepi. Într-o zi, Nersesic vine plîngînd la mine : Tăticule, zice, în clipa asta vreau să mă duc în Patrie. Ahmed a zis — pieriți din țara noastră. Jucam fotbal, a zis că noi sîntem cîini de pripas, a zis că pe noi nu ne iubește nimeni... Ahmed era băiatul vecinului nostru. Nu-s vecini răi, n-am nimic de zis, da' cînd Nerses a șutat cu mingea la poarta lor și-au amintit că-i armean. Pricepi ? Nu pricepi...

*

Nu auziți nimic ? Nu auziți glasul roților, al roților căruciorului ? E Hovachim Tutungian, invalid în vîrstă de optzeci și patru de ani. A venit de la Los Angeles în căruciorul lui de invalid. Nu poate să meargă, nu poate să se dea jos. L-au transportat, ca pe o valiză incomodă, de colo-colo : a călătorit cu vaporul, cu avionul, cu trenul, și acum se află la hotelul „Armenia". Roțile se freacă de asfalt, bătrînul e dus înainte-înapoi, la dreapta-la stînga. Trecătorii se uită cu îndoială, se interesează, apoi, dumiriți, clatină din cap impresionați, întristați. Iar bătrînul nu rostește o vorbă, doar privește clădirile, aerul, oamenii...

---

[1] Abreviere pentru *Secția de vize și înregistrarea cetățenilor străini* (în limba rusă, *Otdel Viz i Reghistrația Inostrannih Grajdan).*

Să oprim magnetofonul, mai ales că nu-i magnetofon, ci asfalt obișnuit, și în fiecare număr din „Haireniki dzain“ [1] zeci de oameni își caută rudele dispărute...

13.

— Să bem pentru sănătatea poporului nostru, zise gazda, care se clătina pe picioare, să ne ridicăm și să bem pentru cei care încă își caută rudele dispărute...

Ne-am ridicat cu toții.

Unul dintre meseni, cu paharul în mînă, începu să cînte : „Sfîntu-ți nume pomenit va fi în veacuri“. E un cîntec despre generalul Andranic. Îmi place foarte mult cîntecul. Omul cînta cu inflexiuni și modulații, pesemne că era unul dintre coriștii de la biserică.

Un altul continuă vorbele gazdei :

— Eu închin pentru neamul nostru. Cel care nu-și pune neamul mai presus de orice, acela nu-i om, nu-i om.

Au mai vorbit și alții.

Eu n-aud nimic. Nu mă ridic. Nu vreau să beau în sănătatea poporului nostru și pentru mine — de ce s-o ascund ? — poporul nostru nu-i mai presus de toți ceilalți. Poporul nostru este al meu, așa cum îmi aparțin și ochii mei, mama, boala, memoria, dorul, durerea mea. Cine s-apucă să bea pentru ochii lui, pentru dorul, boala lui ? Eu am fost la Der-Zor, la Kars, m-am uitat la muntele Musa, m-am așezat sleit de puteri pe malul Eufratului, e greu să mi se dea lecții de iubire de neam. Nu închin, totuși, paharul. Nu beau. *Tamada* [2] vede că nu beau, că nu m-am ridicat. Cel care cînta despre Andranic tot mai îngînă litania, iar celălalt se încăpățînează să-și continue toastul.

Pun pe masă, fără zgomot, paharul nebăut și ies în stradă. Pe străzi, e poporul meu „chinuit“ : fete minunate, îmbrăcate ca la Paris, bărbați grăbiți spre treburile lor și cu privirile parcă încărcate de electricitate, bătrîni care nu sînt zoriți, femei însărcinate, puhoi de mașini. Acum cîteva zile, mă uitam la pozele mele de școlar și remarcam că, în cele patru

---

[1] Publicație săptămînală, organ al Comitetului pentru relații culturale cu armenii din diaspora, care publică rubrica „Își caută rudele“ pentru cei dispăruți în timpul celui de-al doilea război mondial.

[2] Persoană însărcinată cu desemnarea celor care toastează în timpul unui ospăț.

clase primare, eram îmbrăcat cu aceeași cămașă. Era război. Nu vreau, însă, ca în fiecare zi să-mi amintesc copilăria grea, pe care nici n-am trăit-o, să-i povestesc fetei mele și s-o conving că, prin urmare, ea e mai fericită decît mine. Privesc Araratul, pe care poeții armeni l-au comparat cu ce vrei și ce nu vrei și care, de aceea, și-a mai pierdut, încet-încet, din măreție. Toți bătrînii au fost tineri și, în zilele grele, își amintesc de tinerețea lor. Nici unui bătrîn nu-i place să spună că-i bătrîn. Noi sîntem un popor bătrîn, poate chiar ostenit, pe chipul nostru colectiv sînt zbîrcituri, inima noastră colectivă a suferit mii de infarcturi, cu toate astea e nevoie să amintim în fiecare zi, să repetăm, să toastăm, să suspinăm? Simt dorința, dintr-o dată, să se-ntîmple o minune, ca măcar pentru vreo cincizeci de ani poporul nostru să-și piardă memoria, să uite că a clădit Garni[1]-ul, că teatrul nostru are o vechime de 2.000 de ani[2], că a existat anul 1915, că Araratul e cel mai frumos munte. Să se gîndească, în schimb, că abia s-a născut, că totul are să-nceapă acum, să deschidă albie primului pîrîu, să pună prima piatră, să scrie prima propoziție cu litere armenești, să-l zămislească pe primul său fecior cu har.

Cu toate astea, în cele din urmă intru într-o cafenea, iau un păhărel de vodcă și beau în sănătatea poporului nostru.

14.

Beau vodca dintr-o înghițitură, deși la noi nu se obișnuiește să se dea peste cap nici vodca și nici, mai ales, toasturile. Îmi vin în minte chipurile adunate ceva mai devreme în jurul mesei. Mă pricep de mult să spun fără greș după a cîta sticlă de vodcă se bea în sănătatea poporului nostru, ce cîntec se cîntă, ce se spune înainte de toast și după. Așa și-acum. Din camera de-alături, unde se află fata gazdei, de șaisprezece ani, împreună cu două prietene, se-aude casetofonul: „Lumea se sfîrșește lîngă un zid depărtat, și, oricît de rotund ar fi globul, tot vom găsi un loc pentru noi doi, unde să ne oprim...“ E vocea lui Jacques Brel. Sau a lui Aznavour? Nu mai știu.

---

[1] Templu păgîn armenesc (peristil greco-roman), clădit în anul 77, distrus de un cutremur în 1679 și reconstituit în 1969—74.

[2] Începutul atestat al spectacolelor teatrale armenești datează din iulie 53 î.e.n., cînd la Artașat, capitala de atunci a Armeniei, s-a reprezentat *Bacantele* de Euripide; primul dramaturg armean e considerat a fi regele Artavazd II (55—34 î.e.n), care a scris tragedii în greacă și armeană; tatăl său, regele Tigran II, în anul 69 î.e.n. construise un amfiteatru în capitala sa, Tigranachert, în care se reprezentau piese de Eschil, Sofocle, Euripide, Aristofan.

Gazda, care propusese toastul, vorbește din nou, și, pentru o clipă, îmi pare că pe masă, sub *khorovaț* și sub sticle, e întinsă harta Armeniei istorice, pe care el citește nume de munți, lacuri, orașe. Mesenii îl ascultă în tăcere, dau din capete, ochii lor sînt încețoșați, ireali. Intră fata gazdei și-i șoptește ceva la ureche tatălui ei. — Ce? întreabă cu voce tare tatăl, ieșind cu greu din emoția toastului. — Noi plecăm, zice fata, dar nu în armenește, mă-ntorc tîrziu, să nu te-ngrijorezi. Gazda dă din mînă, adică bine, am înțeles, și continuă toastul de unde rămăsese, exact de la jumătatea unui cuvînt. Spune întristat că la Alep, care se află în Siria, anul ăsta au fost închise două școli armenești. O spune cu amărăciune neprefăcută. Mesenii aduc alte exemple, din Egipt, Franța, Canada, din alte țări, se tînguiesc.

— Dac-o ține tot așa, se indignează unul, peste cinci, zece ani...

Puțin mai tîrziu, altul se fălește că a reușit să-și înscrie nepotul la o școală cu limba de predare engleză. Celălalt: — În cartierul nostru n-au deschis școală englezească, au promis să deschidă una franțuzească, nici aia nu s-a făcut, n-am avut încotro, l-am dat la școala armenească. Al treilea trîntește pe masă păhărelul de vodcă: — Nu mai beau, voi nu sînteți oameni, nu sînteți armeni! Iar cel care se-apucase să cînte tot mai închină pentru poporul armean.

Cine-s toți ăștia? Pesemne, fii sau nepoți de armeni din Van [1], Muș [2], Kars, sau chiar ei or fi din Van, Muș, Kars. Ce vor, de fapt? Mi-amintesc din William Saroyan: „Fresno, Café Arax". Parc-ar fi personaje de-ale lui, care de cincizeci de ani încoace continuă să joace același spectacol vechi, obosit. Tristă minune!

Cînd are să cadă cortina acestei reprezentații, cînd oare?

Sînt tot în cafenea. Beau cu înghițituri, ceea ce-i mai greu decît dac-aș da pe gît dintr-o dată. Beau cu înghițituri amărăciunea ta, popor al meu, și nimeni n-are să afle cum te iubesc. În cafenea, e gălăgie, tinerețe, forfotă, dar gîndul mi-e în altă parte. Era în 1965, la 28 august mergeam pe o stradă din Kars, care înainte se numise Loris-Melikov [3]. Orașul vechi,

---

[1] Oraș în Armenia Apuseană, pe malul lacului omonim, astăzi centrul administrativ al ilului (provinciei) Van din Turcia.

[2] Oraș în Armenia Apuseană (astăzi în Turcia).

[3] Mikael Loris-Melikov (1825—1888) — general de cavalerie de origine armeană, om politic în aparatul de stat al Rusiei; a condus personal, printre altele, operațiunile de ocupare a orașului Kars, în timpul războiului ruso-turc din 1877—78.

cetatea, biserica Apostolilor, în clipa aceea, în negura zorilor, părea o durere a creierului, o jale a inimii. Sînt cuvintele lui Cearenț[1]. Păşeam ca prin vis, deşi erau reale şi biserica, şi cetatea, şi pavimentul, şi casele clădite de mîini armeneşti. Acum, după doi ani, cînd încerc să mă imaginez mergînd pe strada aceea, parcă aş avea în faţa ochilor cadre dintr-un film din 1914, în care am fost inserat prin trucaj. Părea că mergeam printr-un miraj. Cu patruzeci şi cinci de ani în urmă, Cearenț trecuse prin oraş, dar şi atunci, în văzduhul dens al Karsului, pe pietrele vechi, tocite, în tăcerea rîului Karsacea subţiat, ca o coloană de praf stăruia aceeaşi întrebare: „Ce e Nairi[2]...?" Încerc să-mi închipui alături de mine pe oamenii din Nairi[3] — Hamo Mazut, Enok Merel, toţi ceilalţi. Nu mi se par ridicoli, iar romanul lui Cearenț nu mi se pare că ar fi satiric, ca un pamflet, aşa cum scrie în manualele şcolare. Este un roman tragic, iar cît despre acei Hamo Mazut, ei sînt personajele tragediei, mai degrabă figuraţia. Cînd s-a deschis cortina actului întîi al acestei tragedii? Probabil că în veacul în care ne-am pierdut integritatea de stat şi am început să ne punem nădejdea în aureola de martir, în eroismul necugetat, în patriotismul oral, în himerele fără trup, cînd am început să trăim nu cu pămîntul de sub picioarele noastre, ci cu cel pierdut, şi tocmai de aceea am început să pierdem şi mai mult. Pesemne că atunci s-a născut viziunea Ţării Nairi, căci Nairi este ceea ce nu există, ceea ce e ireal, intangibil. Nairi nu poate fi ceva pămîntesc, alcătuit din case vii, din femei însărcinate, din coşuri fumegînde, din şipoturi clipocitoare. Nairi este o ruină, o speranţă, Nairi e joc de table, toast, exerciţiu al minţii, interminabil subiect de discuţii.

Am obosit.

Cînd am trecut prin Kars, am intrat în Akhurian[4] şi inima mi-a tresărit în chip ciudat, m-am gîndit — oare tot ce-a rămas în urmă să fie, într-adevăr, o durere a creierului, o

---

[1] Eghişe Cearenț (1897—1937) — poet armean, născut la Kars, autor al romanului *Ţara Nairi* (1926), inspirat din evenimentele petrecute la Kars în cursul primului război mondial, pînă la ocuparea oraşului de către turci (1919).

[2] Denumire dată, în inscripţiile asiriene, uniunilor tribale numite „ţări" la nord de Asiria şi pînă la izvoarele Tigrului şi Eufratului, în sec. XIII—VII î.e.n., după care *Ţara Nairi* (unită, în sec. IX î.e.n., cu regatul Urartu) a devenit una dintre regiunile sudice ale Armeniei Mari.

[3] Referire la personajele romanului *Ţara Nairi* de Eghişe Cearenț.

[4] Sat în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

jale a inimii... ? Să mă ierte Tigranachert, Ani[1], Kars, dacă o să consider acel Nairi viu, vibrant, drept cel dintîi lucru sfînt și temeinic. Nairi se uită la mine nu din hărțile vechi, din ruine și din cutele memoriei, ci din *erdic*[2]-urile caselor, din ochii de sticlă ai lunetelor îndreptate spre cer, din încălțările oamenilor zoriți și nezoriți, din epoleții mareșalilor și miliționienilor armeni, din ierburi, din pietre, din tot ce se află pe bucata asta de pămînt de treizeci de mii de kilometri pătrați[3].

Al doilea păhărel îl dau pe gît dintr-o dată, îl beau în cinstea celor treizeci de mii de kilometri pătrați, care nu-s altceva decît Nairi cea vie și perceptibilă, ca trupul fetei iubite.

15.

În Zanghezur, ceva mai jos de satul Arțvanic, sub un nuc singuratic, se află o movilă funerară. Am fost de multe ori pe aici, și de fiecare dată m-au dat jos din mașină și mi-au explicat pe-ndelete :

— E mormîntul lui Melik Franghiul, trădătorul...

După explicația istorică, urma înjurătura, fie că eram doar cu șoferul, fie că mă-nsoțea șeful secției de învățămînt. Apoi, cel care era cu mine scuipa disprețuitor mormîntul, îndemnîndu-mă să fac la fel : așa cerea tradiția veche de două sute de ani. Niciodată n-am văzut flori pe mormînt, nici măcar iarba nu crește, doar toamna, cînd se scutură frunzele nucului, se-ntîmplă să mai pice și pe mormînt...

Cine a auzit de Davit Bec[4] trebuie să știe și de Melik Franghiul : dacă n-ar fi existat el și cei ca el, poate că Davit Bec ar fi învins, poate... După cîte știu, pe pămîntul Armeniei de azi nu s-a păstrat vreun alt mormînt al unui trădător. Adesea mă gîndesc dacă n-ar fi fost mai bine ca timpul să fi făcut una cu pămîntul și mormîntul ăsta, pentru ca noi să nu mai aflăm de omul îngropat aici și să nu ne mai înștiințăm

---

[1] Capitale ale Armeniei antice și medievale.

[2] Luminator practicat în vîrful acoperișului la casele din Armenia antică și medievală, sistem constructiv original realizat printr-un contur de grinzi suprapuse.

[3] Suprafața aproximativă a teritoriului Armeniei Sovietice (29.740 km^2).

[4] Davit Bec (? — 1728), căpetenie armeană, conducător al luptelor de eliberare națională duse de populația regiunii Siunik împotriva cotropitorilor persani și otomani în sec. XVIII.

unul pe altul despre cele făptuite de el... Dar apoi cuget : poate că era nevoie și de ăsta, poate că nu-s de-ajuns mormintele eroilor și martirilor, ca să rămînă trează amintirea poporului. Pesemne că în mod instinctiv, tocmai de aceea, mîini necunoscute adaugă mereu pămînt pe mormîntul lui Melik, făcînd ca mormîntul trădătorului să aibă viață îndelungată.

Un mormînt.

Dar să răsfoim istoria noastră : cîte asemenea morminte sînt în paginile ei și cîți istorici și scriitori, din veacurile îndepărtate pînă azi, adaugă necontenit pămînt pe mormintele acestea ! Închid ochii și văd movile nesfîrșite, sub care zac oasele trădătorilor. Uneori, toate astea îmi par o halucinație, o născocire, o minciună, așa, ca o scrisoare anonimă pe care ar fi putut s-o scrie și poetul.

Uneori, nu-l cred nici pe cronicarul Eghișe [1], a cărui carte e o rugă, un poem, un precept. Nu-l cred pe Raffi [2], pe scriitorii aceia mai vechi și mai noi, care au însuflețit faptele tragice ale istoriei poporului nostru. I-am citit pe toți cînd eram de 14—16 ani, apoi i-am recitit la 20—25, iar acum nu mai vreau să-i citesc. Nu vreau să sufăr aflînd că toate capitolele istoriei poporului nostru sînt pline de trădători. Lîngă Vardan apare Vasac, lîngă Samvel — Merujan Arțruni, lîngă regele Gaghic — Vest-Sarghis, lîngă Mkhitar Sparapet — căpitanul Mihran și tot așa la nesfîrșit. Cîte generații au crescut citind aceste cărți și, o dată cu sîngele și laptele, primind ca pe o pilulă adevărul trist că istoria armeană nu se poate concepe fără trădători ! Cîte generații s-au împăcat cu gîndul ăsta și n-au găsit un cuvînt de justificare atunci cînd și străinii au făcut aceeași remarcă... Nu știu de ce — adesea îmi închipui că pe mulți dintre trădători i-au inventat istoricii noștri mai mari și mai mici, de vreme ce, fără ei, nu s-ar fi putut explica toate tragediile noastre. Să mă ierte Eghișe dacă, după o mie cinci sute de ani, răsfoiesc cu îndoială paginile cărții sale și mă străduiesc, invocîndu-l pe marele Demircian [3] în ajutor, să găsesc o altă cheie pentru înțelegerea

---

[1] Eghișe (circa 410 — circa 470), istoric și cronicar armean, autor al scrierii *Despre Vardaneni și războiul armenilor*, cronică a bătăliei dintre armeni și perși, din anul 451, de la Avarair, la care a participat.

[2] Raffi (1835—1888), numele real Hacob Melik-Hacobian ; scriitor clasic armean, autor de romane istorice, printre care *Davit bec* (1882).

[3] Derenic Demircian (1877 — 1956), scriitor armean, autor, printre altele, al romanului istoric *Vardanank* (1943—46).

lui Vasac Siuneți, a acelui Vasac al cărui nume, după Eghișe, a devenit uzual pentru toți trădătorii.

— Astea-s idei absurde, îmi spune Ruben. Mulți dintre trădătorii ăștia au fost personaje istorice, unii au chiar morminte, ca Melik Franghiul. Istoria nu-i o tablă școlară, de pe care să poți șterge o propoziție care nu-ți convine.

Dacă-i așa, atunci nu cred în istorie, pe care, de altfel, o scriu oamenii. Și apoi, cartea noastră de istorie e altceva. Ea n-a devenit, încă, o carte de așezat în raftul cel mai de sus și care-i scoasă o dată la cinci, șase ani. Pentru noi, deocamdată, ea este o carte nu numai pe masa de lucru, dar adesea și pe masa de bucătărie, o carte de buzunar, un ghid de călătorie, într-un cuvînt — ne însoțește așa cum ne însoțesc reumatismul, umbra, buletinul. De aceea, trebuie să fim cu băgare de seamă. Ca nu cumva copilul care răsfoiește pentru întîia oară istoria să rămînă înlănțuit în plasa de păianjen a trădătorilor. Aș fi vrut ca acel copil să nu dea crezare umbrelor mohorîte, iar atunci cînd o să-i fie arătat mormîntul lui Melik Franghiul, să fie nevoie să i se explice îndelung sensul cuvîntului *trădător*, și chiar și după aceea copilul să spună :

— Nu cred.

16.

Anul trecut, hotărîsem să cercetez ce se află, să zicem, pe o suprafață de cinci kilometri pătrați într-un raion din apropierea Erevanului. Se află un sat în care soții nu merg niciodată unul lîngă altul pe uliță, fiindcă e rușine, răposații sînt depuși, în prima noapte, în biserica pe jumătate ruinată, iar nurorile nu vorbesc cu membrii familiei de parte bărbătească. Pe acciași cinci kilometri pătrați, se află o hidrocentrală subterană, iar multe fete se sărută pe malul lacului artificial, în nisipuri, fără să se rușineze de lume pentru goliciunea lor. Se află o capelă cu o inscripție ștearsă pe unul dintre pereți, veche de vreo mie de ani, și se mai află un oraș care se înalță acum și care nu poartă încă nume. Se află un sat în care, în fața caselor, sînt ridicate movile de tizic, iar în unele dintre movile sînt înfipte mături, semn că în casele respective sînt fete de măritat. Tot din satul ăsta a fost răpită o fată care, la miliție, a declarat : „Ce să mă răpească ! A venit cu mașina, a claxonat, am plecat.“ Pe cei cinci kilometri pătrați, se construiește o termocentrală uriașă, iar bătrînele,

încă și astăzi, cînd bate grindina, se închină mormăind : „Iar s-a urcat Sfintu' Ilie în faeton și aleargă prin cer".

Pe cei cinci kilometri pătrați, fostul meu coleg de școală e directorul unei fabrici de semiconductori. Odată, mi-a arătat un semiconductor, semăna cu un sistem nervos. N-am priceput nimic.

— Nu vă-nțeleg pe voi, scriitorii, mi s-a plîns el într-un rînd. Ce vă legați de naționalitate ? Poporul este o unitate economică, o forță productivă. Eu aș șterge din chestionar rubrica „naționalitatea". Jumate din muncitorii mei nu sînt armeni. Și e bine.

Eu n-am zis nimic, dar alt coleg, care lucrează pe aceiași cinci kilometri pătrați, în mină, s-a ciondănit toată ziua cu el. Știe pe de rost biografiile tuturor regilor armeni, pietrele monumentelor noastre ruinate îi sînt mai apropiate decît casa în care locuiește.

Odată, mă fotografiasem, în sat la noi, în fața unui *khacikar*, și bunică-mea, care are nouăzeci și șapte de ani și l-a văzut pe Tătucul Khrimian [1], a exclamat bucuroasă :

— Slavă Ție, Doamne, au început și ăștia să creadă-n Tine...

Cît să mai străbat cei cinci kilometri pătrați ? La ce bun ? Tot pămîntul nostru e cam tot atîta sau de două ori cincisprezece mii de kilometri pătrați. Iar întreg acest *cockteil*-ul sau, mă iertați, buchetul se numește *armean* și *Armenia*... Totul împreună, căci fiecare în parte nu este, nici unul, Armenia.

17.

Stau lîngă mormîntul lui Comitas. N-am adus flori. Aș vrea să-i povestesc ce-am simțit zilele astea, dar mi-e teamă că are să-și piardă iar mințile. Nu-mbătrînesc, nu simt nici ură, nici dragoste. Cu toate astea, oamenii sînt cei fericiți, nu statuile. Și tot oamenii sînt cei nefericiți. Ajută-mă, Comitas, să-nțeleg nu lumea, ci pe mine însumi și pe poporul meu !

18.

Îmi place adesea să hoinăresc prin cimitirele părăsite.

Pietrele vechi de mormînt, inscripțiile șterse nu mă-ntristează, ele nu fac altceva decît să aducă aminte că, pentru

[1] Mertici Khrimian (1820—1907), activist social-politic, scriitor și cleric, supranumit „Tătucul", din 1892 Catolicos sub numele Mertici I Vaneți.

natură, omul e totuna cu iarba, mărăcinii, mușchiul care macină încet-încet trupurile pietrelor de mormînt, totuna cu gîndaci, care pricinuiesc zarva lumii.

Ruben care, ca-ntotdeauna, mă acuză de sentimentalism, așezat pe o astfel de piatră, e-n stare să vorbească pe un ton de statistician :

— Există date statistice : în lume, pînă în prezent, au trăit șaptezeci de miliarde de oameni. Noi ne aflăm în cel de-al optzecilea miliard — o nimica toată.

Așezat pe piatra veche de mormînt, Ruben e-n stare să mănînce pîine cu brînză, iar dacă-l fură somnul, să și doarmă. Cît despre mine, eu încerc întruna să-nțeleg ceva. Ce ? Nu știu.

— Ruben !

— Hi ?!

— Imaginează-ți că, peste vreo sută de ani, careva, așezat pe mormîntul tău, are să mănînce pîine cu brînză. Hi ?!

— Firește. Ba nu. În primul rînd, mormîntul meu are să aibă un gard de fier, poarta are să fie încuiată, apoi or să-mi pună o statuie, se-nțelege — nu poporul, ci frații mei. Nu se poate să dormi pe statuie. Așa că, mai bine gîndește-te la tine...

Mă duc deseori cu Ruben în vechiul cimitir din satul nostru, Aștarac. Cimitirul începe din curtea bisericii Carmravor. (Carmravor e construită în secolul șapte — ar preciza imediat Ruben. Dacă pomenești de pod, intervine îndată : — Podul acesta aflat în folosință este o lucrare din secolul al șaptesprezecelea, iar zidul acela rămas în apă, vedeți ? este piciorul vechiului pod, din secolul al treisprezecelea.)

Vechiul cimitir se unește, pe o latură, cu cel nou, iar pe latura cealaltă se pierde printre case, pe ulițe. Mergem spre sat. O foarte veche piatră de mormînt a fost așezată în chip de punte peste pîrîul care nu știi de unde izvorăște. Ruben își schimbă traseul cu evidentă plăcere, trecînd peste piatra-punte. Mă posomorăsc.

— Trăiască viața ! rîde Ruben. Ia uită-te !

Mă uit : în fața unei case, dincolo de gard, e un *khacikar*, cel mai autentic *khacikar*.

— Uită-te bine ! zice Ruben.

De *khacikar* e legată o frînghie de rufe, capătul celălalt al frînghiei e împletit în jurul dudului. Sînt atîrnate rufe de copil. Ruben jubilează :

— Unde se uită pictorii noștri ? Îți imaginezi ce tablou ar ieși ? Să-ți spun titlul ? „Trăiască viața !“

— Ai mai spus-o.

— Nimic, pe lume, nu poate fi spus pentru întîia oară. Oamenii nu pot decît să *audă* pentru întîia oară. Ți-amintești de bancul ăla cu unul care se duce, cu cuțitul în mînă, să-l omoare pe Iuda ? Zicea : eu abia acum am aflat că Iuda l-a trădat pe Cristos...

— Bravo !

Ne apropiem de casă, ne uităm prin crăpătura ușii. *Khacikar*-ul, așezat pe un soclu înalt, are o lucrătură foarte fină.

— Probabil din secolul al optsprezecelea, mă plictisește Ruben.

Tot privind la *khacikar*, ne-ndepărtăm și brusc...

La baza gardului de piatră, distingem clar o piatră de mormînt. Ne apropiem. Se poate descifra : „Aici odihnește Margarit, soața...“ Restul e sub pămînt, fiindcă mormîntul a devenit piatră de temelie pentru gard. Pînă și Ruben tace, a căzut deodată pe gînduri, pesemne că s-a-ntristat. Așadar, deasupra mormîntului au fost înșirate pietrele gardului și viața își urmează cursul. Trec oameni pe lîngă noi, pe lîngă zid, și nici unul nu se uită la piatra de mormînt. Trec ca de obicei. Ne urnim și noi, dar eu mă mai întorc o dată și citesc :

„Aici odihnește Margarit, soața...“

19.

Un grup de armeni din America, în drum spre Erevan, a trecut prin Turcia, unde s-a dus să-și caute locurile de baștină din vechea Armenie Apuseană. Povesteau lucruri ciudate, emoționante. Unul își întîlnise fratele, pe care nu-l văzuse de cincizeci și trei de ani. Fratele acela căpătase de mult deprinderea să se roage de cinci ori pe zi, ca toți credincioșii turci, și-și amintea doar vag de tot că străbunii lui trebuie să fi fost armeni. Nimic altceva. Fratele venit din Los Angeles în satul natal era zguduit ; s-au întîlnit și s-au despărțit, de data asta fără putință de întoarcere.

Dar asta încă nu-i nimic.

În satul Huseinik, în apropiere de orașul Kharberd, de grupul turiștilor se apropie o bătrînă uscățivă, mioapă. Aflînd că sînt armeni, bătrîna le spune că și ea e armeancă și că majoritatea sătenilor sînt armeni. După care, se adună sătenii, turcizați cu toții, de mult. Se încăpățînează să nu creadă că vizitatorii sînt armeni, pun întrebări, pipăie, se-ndoiesc,

discută între ei pe turcește. În cele din urmă, unul dintre ei zice : „Noi eram încredințați că, în afară de noi, n-a mai rămas nici un armean pe lume, după 1915...“ Armenii din America trec din casă în casă, cîțiva își găsesc chiar vetrele părintești, fotografiază, iau ca amintire o piatră, un pumn de pămînt.

Despărțirea a fost grea.

Cumplită era mărturisirea armeanului turcit : „Noi eram încredințați că, în afară de noi, n-a mai rămas nici un armean pe lume“.

Cine are să dea crezare acestei povești întîmplate cu adevărat, acestui sat, Huseinik, care există ? Cine are să dea crezare... ?

20.

Nu, nu mi s-a părut, doar, că i-am văzut bazorelieful pe capitelurile Zvartnoțului, cu ciocanul în mînă, cu ochii de piatră, fără să clipească. L-am văzut acasă la el, apoi la Vanadzor, n-are nume armenesc — Mehrab, iar acum trăiește în Lori, pot să dau și adresa lui. Dar pentru el, pentru oameni ca el, aș fi înălțat statui, nu m-aș fi mirat dacă bazoreliefurile lor ar fi figurat pe pietrele monumentelor.

Am scris despre el cu ani în urmă, au mai scris și alții. Am scris despre primul izvor făurit de el și care de mult se cheamă așa — *Izvorul lui Mehrab*. După asta, a mai făurit și alte izvoare — pe drumul Loriului, în alte locuri. Avea șaizeci, șaizeci și doi de ani cînd a sculptat primul izvor. Pînă atunci, meșterul pietrar făcuse un drum lung, își lăsase urmele degetelor pe multe din pietrele monumentelor — Casa poporului, Casa guvernului, soclul statuii lui Lenin, cîte și mai cîte. Se părea că meșterul se poate odihni de-acum, poate păși cu mîndrie printre oameni, poate privi clădirile făcute de el așa cum scriitorul își citește, în amurgul vieții, cărțile scrise de el. Mai cu seamă că, în toamna lui 1957, i-a paralizat mîna stîngă. Așa se părea, însă meșterul a adus de la carieră o bucată mare de bazalt, luni la rînd a cioplit-o, a prefăcut piatra în izvor și a așezat-o în pădurea din Vanadzor. A făcut rost de țevi și, de la 200—300 de metri, a adus cu mîinile lui apa. N-a cerut ajutor de la nimeni, n-a așteptat nici o răsplată. Poporul a primit darul meșterului, numele acestuia a trecut din gură-n gură, și pesemne că oamenii s-au gîndit la toate cele pe care nu le-au făptuit. În vremea asta, meșterul cioplea o nouă piatră în curtea casei sale. Așa a mai așezat un

izvor, și încă unul. Oamenii au încetat de a se mai mira, căci, oricum, meșterul nu ar fi observat mirarea lor : continua, pur și simplu, să trăiască, ceea ce pentru el însemna să fie trebuincios celorlalți.

Cînd scriu aceste rînduri, probabil că meșterul sculptează încă un izvor. Cu chip de înțelept, cu degete de iobag hăruit, pesemne că stă aplecat peste piatră, și nu vreau să-l întrerup, nu vreau să-l încurc.

Pe nici unul dintre izvoare nu și-a pus iscălitura, dar, sînt convins, anii sînt o pușculiță cinstită : vor păstra vreme îndelungată numele meșterului și îl vor transmite cu dobîndă din generație în generație. Peste ani, poate că se va băsni despre el. Ori, poate, nici nu va fi pomenit, cine știe? Dar, dacă nu-l vor pomeni, atunci asta are să fie tot așa cum nu este pomenit autorul textului la *Cocorul* sau cel care a sădit primul copac pe malul Sevanului [1].

21.

Satul se cheamă, acum, Dzorap.

Cu ani în urmă, se chema Hakhs, iar pe harta Armeniei istorice din secolul patru este transcris Aghdzk.

Îmi permit să-l numesc Aghdzk, luînd ca temei nu numai harta istorică, dar și mărturiile lui Movses Khorenați [2] și Pavstos Buzand [3], precum și pe regii Arșacizi [4], îngropați în acest sat. Da, chiar aici.

Dacă s-o întîmpla, vreodată, să treceți prin locurile astea, s-ar putea să aveți nevoie de ceva, de chibrituri bunăoară, și să intrați în magazinul sătesc. Magazinul a fost construit în vremea din urmă, din tuf roșu, și stă rezemat de Ararat, care de-aici, de pe înălțimea satului, pare să-ți stea alături, foarte material. După ce ați cumpărat chibrituri, nu vă grăbiți să vă urcați în mașină și s-o porniți la drum, cine știe cînd veți mai avea prilejul să treceți prin locurile astea. Cînd ieșiți din magazin, luați-o spre dreapta, unde o să observați imediat ruinele — bucăți de capiteluri, frînturi de ziduri, movile de pămînt. Apoi, o să remarcați o ușă de care, astăzi, în

---

[1] Lac în R.S.S. Armeană.

[2] Movses Khorenați (410—493), istoric armean, „părintele istoriografiei armene", autor al unei importante scrieri, *Istoria armenilor*.

[3] Pavstos Buzand (sec. V), istoric și cronicar armean, autor al unei *Istorii a armenilor*.

[4] Dinastie regală (Arșacuni) în Armenia medievală (66—428), ramura armeană a Arșacizilor parți.

satele noastre, nici la fînării n-o să mai vedeți. Deschideți ușa și coborîți treptele. Peste puțină vreme, soarele are să asfințească și o să vi se pară că vă aflați într-o peșteră. În momentul acela, întoarceți-vă la magazin și cumpărați lumînări. Luați vreo patru, cinci și aprindeți-le toate odată. În lumina lor zgîrcită, veți vedea că vă aflați într-un cavou. Și o să mai vedeți, pipăind cu degetele ornamentele sculpturale, că sînt vechi de 1.600 de ani.

Iar dacă printre voi s-o afla vreunul care să cunoască istoria armeană măcar după programa de liceu, acela are să vă spună că vă aflați în cavoul Arșacizilor armeni.

Fierăstrăul nerăbdător al veacurilor a îmbucătățit, a transformat în rumeguș multe lucruri din istoria asta, dar ceea ce e esențial, totuși, a cruțat. Era prin 363—364, în ultima perioadă a domniei regelui Arșac II. Cetele regelui persan Șapuh, în timpul uneia dintre incursiunile lor curente, au jefuit și distrus Tigranachertul, au trecut Arațaniul [1], au urcat în lungul Eufratului și au ocupat Ani-Camakh [2]. Aici, în cetatea Ani, au profanat mormintele regilor armeni Arșacizi, au scos osemintele ca să le ducă în Persia. Conform mărturiei lui Pavstos Buzand, perșii ar fi spus : „Să ducem osemintele regilor armeni în țara noastră, pentru ca slava, norocul și vitejia regilor lumii acesteia să ajungă, laolaltă cu osemintele lor, în țara noastră". Și așa au și făcut : osemintele regale au fost scoase din morminte, au fost așezate în sicrie de fier, însă... însă a apărut, dînd năvală, cavaleria armeană, condusă de Vasac Mamiconian, care i-a nimicit pe perși. „Iară osemintele regilor le-au dus de le-au îngropat în Aghdzk, așezare întărită, în ținutul Airarat, și care se află într-o rîpă strîmtă și greu de pătruns a muntelui Aragaț".

Este chiar Aghdzkul care, ulterior, a început să fie pronunțat Aghț sau Akhs, mai tîrziu (probabil sub influența turcei) — Hakhs, iar în zilele noastre, acum vreo 15—20 de ani, satul a fost rebotezat Dzorap [3]. Nici unul dintre nașii cei înțelepți nu s-a ostenit să caute semnificația vechiului nume, nu trebuia decît să ia cartea lui Pavstos Buzand din

---

[1] Rîu în Platoul armean (Eufratul de Răsărit).

[2] Cetate antică și lăcaș păgîn în Armenia antică, centru al Armeniei Mici în sec. IV—I î.e.n., reședința de cult al principalului zeu din panteonul armean, Aramazd, și necropola regilor armeni în sec. I—IV ; astăzi, localitatea Kemah în Turcia.

[3] Sat în raionul Aștarac din R.S.S. Armeană (în traducere, *Malul rîpei).*

biblioteca sătească și să răsfoiască vreo cîteva pagini. E drept că Hakhs are o rezonanță străină, la fel ca un ornament musulman aplicat pe fresca unui lăcaș creștin. Dar se putea răzui vopseaua venetică de sub care ar fi apărut numele adevărat. N-au făcut-o, ci pur și simplu au dizlocat din zid, azvîrlind-o cît colo, piatra cioplită și au înlocuit-o cu o cărămidă banală — Dzorap. (Mi s-a spus că astăzi, în Armenia, sînt peste zece sate cu numele de Dzorap.)

Zăbovesc îndelung în cavou, la lumina lumînărilor încerc să înțeleg, pipăindu-le, ornamentele vechi de 1.600 de ani, apoi ies. Afară, soarele arde puternic, printre movilele care acoperă cavoul ciugulesc găini, niște fete joacă arșice, dintr-o mașină oprită în fața magazinului se descarcă varză, iar eu meditez, abătut, la osemintele rătăcitoare. Apoi, mă gîndesc că, probabil, acesta este unul dintre foarte rarele cimitire regale păstrate pe teritoriul de azi al Armeniei. (Dacă nu mă-nșel, la Hagharțin[1] sînt înhumați cîțiva dintre regii Bagratizi[2].) Așadar, este un document singular, care autentifică existența vechii noastre statalități, dacă vreți — un certificat de piatră.

Găinile care ciugulesc în soare și fetele care joacă arșice nu știu asta, regii nu mai sînt de mult decît niște eroi de romane istorice, însă nu mă pot abține să privesc cu tristețe la movilele ostenite de deasupra cavoului.

De ce cu tristețe ?

Nu, n-am să mestec o filozofie ieftină, adică uite cum un stomac sănătos poate digera orice în vremuri neprielnice, uite cum ciugulesc găinile, fără nici o opreliște, pe mormintele regilor. Nu, eu meditez la altceva, la ceea ce se cheamă amintirea colectivă a poporului, și deodată mi-aduc aminte că, acum cîteva zile, pe stadionul din Erevan, în timp ce se intona imnul de stat al Armeniei noastre, mulți dintre spectatori rămăseseră așezați ori mîncau semințe.

De ce mi-amintesc de stadion ? Nu știu. Aș fi vrut, însă, ca pe cavoul regal să fie pusă măcar o placă modestă cu cele cîteva propoziții ale lui Pavstos înscrise pe ea, asta nu pentru regii Arșacizi, ci pentru noi, mai cu seamă pentru fetele care joacă arșice. (Există o ipoteză întemeiată, și anume că la Ani-Camakh ar fi fost îngropați nu numai Arșacizii, dar și mulți dintre regii dinastiei Artașizilor[3], deci se poate

[1] Complex arhitectonic monahal (sec. X—XIII) în R.S.S. Armeană.
[2] Dinastie regală (Bagratuni) în Armenia medievală (sec. IX—XI).
[3] Dinastie regală (Artașesian) în Armenia antică (189 î.e.n.—1 e.n.).

întîmpla ca movilele ostenite de pe mormintele din Aghdzk-Dzorap să tăinuiască sub ele și osemintele lui Tigran cel Mare [1].)

...În jurul cavoului e pustiu, dacă nu ținem seamă de cele două cisterne de benzină de lîngă intrare, cît despre movilele care acoperă ruinele — de deasupra nici nu se observă.

Știu foarte bine că, dacă veți fi oaspeții autorităților din Dzorap, aceștia or să vă invite la masă, iar după cîteva pahărele de vodcă sau de vin, or să se posomorască și, privind spre Ararat, or să propună un toast în sănătatea poporului armean. Să nu beți cu ei, și dacă s-or mira, arătați-le cavoul regal și pe urmă povestiți-le așa : „Cu ani în urmă, cînd se săpa fundația magazinului, constructorii au dat de resturile unui zid de piatră cioplită. Era limpede ca *bună-ziua* că-i temelia unui lăcaș. Cel care conducea lucrările a chemat autoritățile, le-a arătat zidul și a propus ca magazinul să fie construit ceva mai încolo. — De ce ? au întrebat capii satului, ridicați pereții chiar pe temelia asta, are să fie trainică, dacă a rezistat atîta amar de vreme. Și au înălțat pereții magazinului sătesc pe temelia cavoului regal."

22.

Vahan Pascal — pesemne Pascalian —, așa se numea. L-am întîlnit în 1963, în restaurantul hotelului „Staff-House" din Beirut. Avea un chip prelung, meditativ, de filozof, și ochii de un albastru deschis. Și vinele mîinilor erau albastre, parcă porneau din ochi. „Sînteți din Armenia ?" a întrebat el. „Da, sînteți armean ?" m-am bucurat eu. „Din Armenia adevărată ?" „Nu există decît o Armenie", am răspuns. „N-am fost acolo, se zice că e bine în Armenia, acum." El vorbește, iar eu trec în revistă, în gînd, datele lui biografice : are optzeci și doi de ani, e medic, s-a născut la Ierusalim, a trăit în diverse orașe din Europa, a muncit patruzeci și cinci de ani, frații i-au murit, surorile — de asemenea, soția i-a murit acum trei ani, se face un an de cînd locuiește în hotelul ăsta. „Rămîneți mult la Beirut ?" întreb eu, în vreme ce bătrînul mă privește tăcut, cu ochii triști. Dintr-o dată, pricep : ce întrebare nepotrivită, Dumnezeule ! Probabil că bătrînul medic își așteaptă, aici, cel din urmă pacient — moartea, care are

[1] Tigran II (140—55 î.e.n.), rege al Armeniei (95—55 î.e.n.), supranumit „cel Mare" și sub domnia căruia țara a atins apogeul puterii.

să intre fără să bată la ușă. Bătrînul și-a încheiat toate socotelile cu viața și, acum, așteaptă. Pot chiar să-mi închipui ziua aceea : o să moară noaptea, dar abia dimineață, cînd femeia de serviciu are să intre pentru curățenie, oamenii or să afle că e mort. De fapt, care oameni ? Directorul hotelului o să telefoneze acolo unde trebuie (sînt convins că bătrînul își va fi plătit din timp cheltuielile de înmormîntare), are să vină o mașină neagră, apoi o să apară un preot armean (și lui îi va fi plătit din timp bătrînul) și or să-l ducă.

Or să-l ducă și are să fie tăiată cea din urmă ramură a arborelui genealogic al familiei Pascalian.

Imaginile astea nu durează, în mintea mea, decît vreo cîteva secunde, mă posomorăsc, aș vrea să spun ceva vesel, iar bătrînul mă privește ca prin ceață, parcă s-ar fi aflat la fereastra vagonului care-l poartă spre cealaltă lume. „A mea s-a terminat, mă duc lîngă nevastă-mea, spune el. Viața mea s-a consumat în hotel, pentru că o țară străină e totuna cu un hotel, bun sau rău, ce importanță are ? Ca să trăiască, omul are nevoie de o casă, am înțeles cam tîrziu asta.“ Bătrînul a obosit, eu mă simt ca un preot armean care ascultă spovedania unui muribund, aș vrea să-l consolez, să-i spun ceva, dar ce ?

Au trecut ani, eu, însă, nu pot uita întîlnirea noastră. Acum un an, cineva venit de la Beirut mi-a spus că bătrînul murise. Aș fi vrut să nu fie adevărată vestea, dar ce ar fi schimbat asta ? Port în mine, ca pe o cicatrice rămasă după o operație, chipul lui Vahan Pascal, ochii, tristețea, moartea, și-i aud vorbele : „Ca să trăiască, omul are nevoie de o casă“. Dacă ar fi fost posibil, aș fi prefăcut vorbele astea într-un clopot pe care să-l atîrn deasupra lumii și să-l fac să sune, cînd mai încet, cînd mai tare, cu îngrijorare. Să mă ierte compatrioții mei, însă aceea ar fi îngrijorarea lui Vahan Pascal, omul care a trăit și a murit în hotel — bine sau rău, ce importanță are ?

23.

De fiecare dată cînd mă duc în sat la noi, cobor în vale, lîngă podul vechi, unde se află moara. Nu știu de ce, cu cît mă apropii de sat, cu atît crește în mine aceeași îndoială : nu cumva au oprit moara ? s-or mai învîrti, oare, pietrele ? cine știe... ?! Nu-mi pot imagina lucru mai trist decît o piatră de moară care nu se-nvîrtește.

Am citit undeva că, în Peninsula Scandinavă, există 10—12 mii de mori de vînt, multe dintre ele funcționează, poporul își alintă vechile amintiri, cu toate că o moară, două dintre cele de azi le-ar putea înlocui pe cele zece mii. Am văzut mori de vînt, e drept de sus, dar am văzut. Acum cîțiva ani, zburam deasupra Spaniei spre Africa : dedesubt, se zăreau sute de mori care, de sus, semănau cu uriașii din desenele animate. Acum, cînd scriu rîndurile astea, îmi pare că atunci, pe pămîntul pîrjolit al Spaniei, l-am deslușit cu limpezime pe acel *hidalgo* — Don Quijote, care de-atîtea veacuri se războiește cu morile de vînt în numele dragostei și, ceea ce e și mai absurd, în numele adevărului și al dreptății.

În Armenia n-au existat mori de vînt, au existat, în schimb, mori de apă, mai există și azi, nu știu cîte au rămas, una e chiar în satul nostru. De curînd, am fost iar pe-acolo. Din cele patru, cinci pietre de moară, se învîrtea numai una, dar totul era neschimbat, ca-n zilele copilăriei mele, probabil și ca-n vremea copilăriei tatălui meu. Piatra făcea, ea singură, un zgomot atît de mare, încît oamenii își zbierau unul altuia în ureche, aerul era limpede ca în tablourile impresioniștilor, pînzele de păianjen atîrnate de grinzile tavanului păreau muiate în făină. După ce mi-a dat bineț, morarul m-a-ntrebat : „Tu ai scris, nu... ?“ (De curînd, scrisesem despre o serată în cafeneaua „Rîndunica“ din satul nostru, unde mica noastră orchestră a cîntat din Comitas, Brel, Aznavour, iar băiatul morarului a dansat twist cu o radiofiziciană.) „Eu am scris, ai citit ?“ „Ai făcut o greșeală.“ „Ce, nu era feciorul tău ?“ „Fata cu care dansa era fie-mea, asta de ce n-ai scris ?“ „Fiziciana ?“ „Păi cum, lucrează la institut.“ Era și mai interesant : morarul, twistul, radiofiziciana. I-am promis să-mi îndrept, într-un fel, greșeala. De la moară, nu se vede institutul de radiofizică, clădirile lui se află lîngă noul pod peste Kasakh, trebuie să mergi destul de mult pe vale, pînă să se vadă. În schimb, de la moară se vede capela Surb Sarghis, cocoțată în vîrful stîncii. Este o căsuță obișnuită, în interior cu icoane. Mi-amintesc că, în timpul războiului, maică-mea urca la capelă să se roage pentru frate-miu, mă ducea cu ea, sărutam și eu icoanele. Și acolo, ca și la moară, probabil că nimic nu-i schimbat : cu deosebirea că, acum, bunicile sînt cele care aprind lumînări în fața icoanelor, căci copiii mamelor de azi cresc în siguranță, dar cei care nu s-au întors din război erau copiii bunicilor. Probabil că, împreună

cu bunicile, se duc la capelă și nepoții lor, care se uită mirați la icoane, suflă în lumînări să le stingă, la fel cum făceam eu pe vremuri. „Se mai duce careva la Surb Sarghis ?“ „Da, de ce nu ? de pildă, maică-mea...“ „Aduc mult grîu la măcinat ?“ „Mult, în toate casele e *tonir*, mai vechi ori mai nou, se mănîncă *lavaș*.“ „Și-n casele noi ?“ „Păi cum, acum se face din ciment, o mie de ani ține, hai de intră într-o casă.“ Am băut un pahar de apă rece și făinoasă, în vreme ce piatra se-nvîrtea, prefăcînd grîul în făină. Mă bucuram și de tată, și de copiii lui, și de moară, și de institutul de radiofizică, pînă și de capelă, toate astea sînt înșirate ca niște mărgele colorate pe firul nicăieri întrerupt al rîului nostru Kasakh (mai precis, al timpului). Mă bucuram că, pe buza văii, pășeau fără să ajungă niciunde, cu picioarele uriașe larg desfăcute, stîlpii de electricitate. Îmi păreau mori de vînt printre care căutam un Don Quijote de Aștarac.

— Le-ai amestecat pe toate de-a valma, ar fi zis Ruben.

24.

— Eu le-amestec ? i-aș fi replicat lui Ruben. Să mergem, de pildă, acasă la unul dintre locuitorii din Aștarac de vîrsta mea.

Ruben, desigur, ar fi mers și ne-am fi dus împreună acasă la Suric. Cînd eram copii, îi spuneam *Suric* și așa îi spunem și acum.

Ne-am fi dus. Pînă să se fi făcut *khorovaț*-ul, Suric ne-ar fi arătat casa.

— Vezi ceva cunoscut ? m-ar fi întrebat.

Aș fi văzut : Suric nu dărîmase casa veche pentru a clădi, în locul ei, una nouă, ci amestecase ambele case. Cea veche fusese, pur și simplu, înglobată în cea nouă. Încă de la prima aruncătură de ochi, se vedea o ciudățenie, casa n-avea nici un unghi drept, nici o cameră pătrată. Toți cubiștii francezi l-ar fi invidiat pe Suric, care, se-nțelege, nici măcar nu bănuiește existența cubismului.

Dar cel mai important lucru Suric l-ar fi păstrat la urmă. Cînd am fi coborît la parter, ar fi deschis o ușă și ar fi zis : intrați. Din holul luminat cu neon, unde se aflau fotolii nemțești, telefon și televizor, am fi nimerit într-o cămară de Aștarac, descrisă încă de Perci Proșian. Pe polițe stau înșirate ulcioarele ca niște invalizi de război, din tavan picură aceeași vechime — grinzi înnegrite, de care atîrnă struguri și alte fructe puse la uscat.

— Am lăsat totul așa cum era pe vremea bunicului, ar fi explicat Suric, apoi ne-ar fi întrebat : ce beți, coniac, vodcă, whisky ? Am și o sticlă de „Martini".

Aș fi privit la ulcioarele goale, care vor rămîne așa probabil o sută de ani, pînă... Pînă ce poliţele de lemn or putrezi și ulcioarele or cădea la podea, sau băiatul lui Suric are să le-arunce afară, o să pună parchet peste ciment și o să danseze twist cu prietenii. (N-o să se atingă de tavan, nici de pereți, fiindcă acum sînt la modă interioarele naturale.)

...Mi-amintesc de bunicul lui Suric. Avea mîini triste, iar chipul parcă îi fusese pictat de miniaturiștii medievali, care lăsaseră, apoi, pergamentul în foc, fără ca acesta să ardă. Un puști de șapte, opt ani, din ziua de azi l-ar fi dus de nas ușor de tot, omul a murit convins că nu se poate trăi în lume fără să muncești pămîntul. Mi-aduc aminte că, în ultimele zile de viață, îi plăcea să stea în mijlocul satului, sub platanul uriaș care se pare că s-a născut o dată cu satul nostru (acum cîțiva ani, l-au tăiat : „deranja" în planul care fusese făcut pentru satul nostru botezat, cu putere de sus, *oraș*). Ședea ore în șir, nu vorbea cu nimeni și parcă avea o pricină veche cu boabele mătăniilor. Nu erau decît vreo cincisprezece, șaisprezece boabe — sîmburi de piersici, în vreme ce gîndurile erau, se pare, fără de număr și, de aceea, sîmburii se plimbau pe ață încoace-încolo de o mie de ori...

Bunicul nu mai există. Ulcioarele există, ca decorurile tocite ale unui teatru provincial și goale ca privirea unui sinucigaș. Mă-ntristez pentru ulcioare, pesemne că ele visează la vin, un vin mai întîi tînăr, efervescent, apoi îmbătrînit, tare, visează să-mbrățișeze, cu brațele lor de lut, trupul rece al sucului de struguri, și nu praful care se așază straturi-straturi pe pielea lor, prefăcîndu-se în pînză de păianjen, apoi... Ulcioarele visează, pesemne, să crape, să se facă fărîme sub povara amețitoare a lichidului pătruns de soare, ele își îndură cu greu golul, căci ulcioarele nu se aseamănă cu oamenii.

— Să bem *whisky*, i-aș fi propus lui Suric.

Sînt abătut : pesemne că ulcioarele or să crape, așa deșarte, cine știe ? le-oi mai vedea vreodată ca acum, în picioare ?

— Să bem *whisky*, mi-aduc aminte că bunicul tău făcea un vin grozav.

La vorba asta, Suric ar fi tăcut brusc, probabil că, o dată cu fumul țigării, ar fi-nghițit un gînd amar, după asta am fi urcat să bem *whisky*, să-nchinăm pentru bunicul lui, pentru platan, ale cărui rădăcini se spune că, odată, ar fi străpuns asfaltul, ar fi ieșit afară, pe urmă ar fi rămas sub al doilea strat de asfalt. Am fi băut și vin de casă, pe care Suric l-ar fi adus din vecini, iar eu aș fi povestit despre Canada, în vreme ce Suric și-ar fi amintit cum mergeam noi doi la furat de mere, cu toate că livezile noastre gemeau de rod...

— Acum, cine le mai amestecă, hî ? l-aș fi întrebat pe Ruben cînd am fi ieșit din casa lui Suric.

25.

La școala „Sahachian" din Beirut, exact în mijlocul scenei, am văzut o bucată de piatră, era tuf obișnuit. Am întrebat mirat : — Ce-i asta ?

Mi-au povestit : — E-o piatră de tuf, din Armenia, e tuf de Artic.

În 1930, un negustor arab a adus, din Armenia, cîteva asemenea pietre, pe care le-a vîndut armenilor din partea locului. Una dintre bucăți, a luat-o școala „Sahachian", plătind un preț mare, pentru că erau mulți amatori. Din ziua aceea, piatra a fost pusă pe scenă și a devenit relicva școlii. În timpul seratelor festive, cel care urmează să vorbească despre Armenia stă pe piatră și-și închipuie că are sub picioare pămîntul Armeniei. Cînd mi-a fost arătată piatra și mi s-au povestit toate astea, mi-aduc aminte că nu mi-am putut stăpîni lacrimile, și acum, după atîția ani, mă emoționez. În diferite ocazii, le-am povestit străinilor despre piatra asta. Ascultau, clătinau din cap cu neîncredere, adică — las' că știu eu, născociți... Iar eu îi invidiam că nu mă cred. Îi invidiam, însă tot mai umblu prin lume cu povestea asta și am să umblu atîta vreme cît trăiesc.

26.

Bunica...

Are aproape o sută de ani, nu-și spune niciodată exact vîrsta, dar e-al treilea an cînd repetă că are nouăzeci și șase de ani.

Uneori, reușesc s-o fac să vorbească.

„Odată, eram noră tînără, ședeam în fața casei, cu alte nurori. Cînd, deodată, vedem cum trece un călăreț și, după

el, alți călăreți. Ăl din frunte avea mustăți și barbă, îi atîrna o cruce pe piept, era și cam adus de spate. Abia mai tîrziu aflai că fusese Tăticu' Khrimian".

Fratele bunicii, cleric de rang înalt, a murit la Ecimiațin, în 1915. În zilele acelea, orașul era năpădit de pribegi bolnavi, de cadavre, încît moartea arhimandritului a trecut neobservată printre atîția morți, astăzi pînă și mormîntul cu greu îi poate fi găsit.

Bunica povestește :

„I-au încuiat ușa camerei cu un lacăt mare, au pus și o pecete. Toate cele aveau să rămînă mănăstirii. Și-odată mi-amintii că mi-a rămas înăuntru cingătoarea de argint, da' cui să-i spui ? În cele din urmă, îmi luai inima-n dinți, mă apropiai de-un om cu păru' alb, cu-o față de sfînt. Mă ascultă, zîmbi amar și chemă un popă, îi zise ceva la ureche. Au rupt pecetea, îmi luai cingătoarea. După aia aflai că omu' ăla ca un sfînt era Hovhannes Tumanian".

„Prima oară, nu-mi aduc aminte prea bine ce an era, aveam vreo șai'șpe, șapt'șpe ani, frate-miu a trimis de la Paris un tacîm — cuțit și furculiță. Tot Aștaracu' s-a adunat, cuțitu' am priceput, da' ce să facem cu furculița — nu pricepeam."

O-ntreb pe bunica :

— Ai văzut statuia lui Andranic, aia de-au pus-o ăi din Ugian [1] ?

— Eu l-am văzut pe generalu' Andranic cu ochii mei.

— Cînd ?

— Știu eu... ? O dădusem pe maică-ta, socotesc în gînd, trebuie să fi fost cam prin 1915—16, a venit pe-nserat și tot pe-nserat s-a dus. Tot satu' era luminat, în toate casele ardeau lămpile cu petrol, lumînările. Băteau clopotele la biserica Surb Marine. Era un om zdravăn, nu țin minte cum îl chema, Eprem trebui' să fi fost, da, Eprem ăsta îl săltă pe general pe umeri și-l duse. L-am văzut tare de-aproape, am pus mîna pe-ncălțările lui. Și-acu' îmi zici de statuie... duceți-vă voi s-o vedeți...

Mi-amintesc, cu ani în urmă, bunica zicea :

— Iaca, să-l însor și p-ăsta și după aia să mor.

„Ăsta" eram eu. Acum, cînd fiică-mea e-n clasa a patra, bunica zice :

[1] Sat în R.S.S. Armeană, unde cîțiva localnici, foști combatanți în oastea generalului Andranic, au înălțat un bust al comandantului lor.

— Să văd și nunta lu' Levon al meu, după aia.

Levon e băiatul unchiului meu, are 14—15 ani.

Bunica...

Și acum mai cîntă *Frate vînătorule* [1] și e supărată pe mine că nu i-am dat nici una dintre cărțile scrise de mine.

— Da' dacă tot nu le citești, la ce să ți le dau ?

— Le-oi pune pe scrin, atîția intră și ies, să afle că n-ai uitat-o pe bunică-ta...

În anii din urmă, uneori se posomorăște amintindu-și de rudele duse demult pe ceea lume. Zice că are să moară. O spune liniștit, de parcă ar urma să se ducă pentru cîteva zile la Oșacan, la fata ei măritată acolo.

— Omu' vîrstnic e ca o caisă coaptă, spune ea, dacă nu azi, mîine tot are să cadă.

O singură dată s-a-ntîmplat să se supere și a bodogănit :

— Și moartea treb' să fie pe bani, cînd ai chef cumperi și mori, de nu...

Bunica... Bunicile armence...

Cine ne-ar fi povestit basmele copilăriei, de n-ar fi fost bunicile ?

27.

Era acum cîțiva ani.

Mă dusesem în partea de apus a Sevanului, unde un grup de geologi armeni căuta aur. Pe-acolo, și acum două mii de ani se căutase aur. Găsiseră, făcuseră monezi și podoabe, apoi dispăruseră, lăsînd pe coasta muntelui niște pietre de moară și însemnări prin manuscrise răzlețe. Acum, se caută iar, de data asta cu mijloace moderne, cu experiența și nerăbdarea omului din secolul douăzeci. Probabil că or să găsească, iar or să toarne tot felul de lucruri, apoi or să dispară la fel ca odinioară, lăsînd urme mai concrete, galerii mai lungi, dar nu despre asta vreau să povestesc.

Era a treia zi, tocmai ieșisem din abataj, cînd mi-au zis că diseară, la club, are să fie un spectacol interesant : cică venise din capitală un uriaș, fost recordman, Navtalian, care ridică o greutate de opt puduri cu dinții, cu aceiași dinți mestecă un cui oricît de gros, într-un cuvînt... m-am dus la club și i-am văzut deîndată. Stăteau lîngă intrare : uriașul era îmbrăcat în niște pantaloni largi și cu un veston cam tocit, iar celălalt era mai în vîrstă și uscățiv. Mi-am dat seama că

[1] Cîntec de Ghevorg Arstamian, pe versuri de A. Isahachian.

aranjează biletele pentru diseară. Biletele erau galbene, puțin uzate. Cel de lîngă uriaș purta ochelari, îmi păru cunoscut. Peste cîteva clipe, se apropie de mine și îmi spuse că-l cunoaște pe tata. Mi l-am amintit. Era actor și jucase *Othello* la clubul din cartierul nostru. Pe atunci, era tînăr și nu purta ochelari. Oricum, cînd îl juca pe Othello trebuia să și-i scoată. În vreme ce stăteam de vorbă, s-a apropiat uriașul :

— Du-te de lipește afișele, spuse el.

Cunoștința mea, care tocmai își amintea cum gîtuia, cu ani în urmă, tot felul de Desdemone și cum fusese invitat, încă de cîte ori ! la teatrul „Sunduchian", la vorbele uriașului mai întîi s-a făcut mic, apoi a-ncercat să protesteze :

— Adică de ce eu, de ce ? și se uită distrus la mine : O, cerule !

Mi-am amintit că-l cheamă Vaceagan și că, atunci cînd îl juca pe Othello, avea o ținută mai dreaptă. I-am spus că mai stau acolo patru zile și că o să ne mai vedem, iar el m-a invitat la spectacol. După care, a alergat temător după uriaș, pesemne ca să lipească afișele, ceea ce nu era treaba lui. Eu am început să joc tenis de masă și am pierdut cîteva jocuri. Am pierdut la cei pe care, cu o zi înainte, îi băteam fără probleme. Și deodată, mi-am dat seama că mă gîndesc fără-ncetare la Vaceagan, care avusese părul negru, și aveam în fața ochilor necontenit cravata lui veche, de o mie de ori călcată și care lucea pînă și sub soarele palid al Sevanului.

Seara, cînd m-am apropiat să iau bilet, l-am văzut lîngă hîrtiile galbene pe Othello, cu ochelarii pe nas. I-am dat prietenului meu banii, să-mi ia el bilet, deși nu era coadă.

...În sală, nici nu se mai zăreau băncile. Se vedeau doar capete și căciuli de diferite culori și mode. Lîngă scenă, ședeau copiii, care se miră de foarte puține lucruri. Vorbeau cu toții, dar era liniște. Parcă îi vedeam pentru întîia oară pe cei care se părea că-i cunoscusem în aceste cîteva zile. Chipurile celor din sală erau sobre, unii se străduiau, doar, să pară serioși. Am remarcat că vreo cîțiva îmbrăcaseră cămăși proaspăt călcate și-și aduseseră și nevestele.

În cele din urmă, a apărut iluzionistul, care a spus că și-a suflecat mînecile ca să se vadă mai bine ce „minuni" face. Am văzut că era îmbrăcat cu aceeași cămașă ca mai devreme și că avea mîini ostenite. A venit în mijlocul scenei, a surîs din colțul gurii, apoi a zis că o să apară recordmanul Navtalian și că pînă atunci o să ne-arate niște scamatorii. Geologul de lîngă mine a spus că mașina este a lui Navtalian personal, și sala a chicotit pe mai multe voci. Apoi, cînd iluzionistul a

turnat limonadă din buzunar în pahar, careva i-a strigat să le dea puțin și copiilor, iar cînd fața de pernă a „ouat", s-a strigat din mai multe locuri : „Învață-l și pe bucătaru' nostru scamatoria asta !" Sala se minuna, rîdea, aplauda, eu, însă, nu puteam să reacționez nicicum. Sala, în totalitatea ei, se distra, dar cei din sală, luați în parte, erau abătuți, și mie mi se păru că se joacă de-a parastasul. Nu știu de ce.

Iluzionistul și-a încheiat numărul și a mai anunțat o dată, solemn, că se va produce recordmanul Navtalian.

S-a produs. Adică, mai întîi, pur și simplu a apărut.

În clubul căutătorilor de aur, ardeau doar două lămpi electrice, scoase în ziua aceea din magazie, din dispoziția specială a adjunctului șefului expediției. Burta uriașă a lui Navtalian era acoperită de un șalvar larg, din atlaz roșu, care trebuie să fi fost cusut prin 1936—40. Jiletca făcută din același material și cam la aceeași dată părea mai veche și nu-i acoperea tot pieptul și nici brațele. Navtalian l-a pus pe ajutorul lui să-nșire la rampă greutăți de 25—30 kilograme și ne-a destăinuit, chipurile, secretul forței umane : „Noi i-am ascultat întotdeauna pe părinții și profesorii noștri și ne-am spălat pe dinți, alt secret nu există".

În rîndul al treilea, singurul vînzător din comună s-a foit și i-a șoptit ceva vecinului. S-o fi gîndit că, mîine chiar, or s-alerge cu toții la magazin, să cumpere pastă de dinți. În sală, s-a stîrnit rumoare. Uriașul, probabil pentru încălzire, a ridicat și a aruncat de-o parte una, două, trei greutăți de cîntar, pe care scria clar „25 kg". Apoi, a chemat două ajutoare din public, pe care urma să-i poarte pe umeri. Au urcat doi băieți : Așot și Mavis. Mavis l-a rugat cu voce tare pe uriaș să-l poarte cu grijă, că n-are alți pantaloni. Uriașul a zîmbit îngăduitor, iar după ce i-a purtat în cîrcă pe băieți, s-a vădit că se rupseseră nu numai pantalonii lui Mavis, ci și haina. Mavis s-a rezemat de perete, avînd în privire amărăciune, veselie și încă ceva care nu se zărea la lumina celor două lămpi electrice. Publicul a hohotit așa de tare, că furnirurile sălii au trepidat. Mie, însă, din nou mi s-a părut că oamenii, în parte, plîngeau. Și, nu știu de ce, l-am căutat cu privirea pe Vaceagan-Othello. El n-are să se producă, oare ? Mi l-am închipuit pe Maurul din Veneția apărînd pe scena de lemn după uriașul ăsta și mi s-a strîns inima : sărmană Desdemona, ce are să se mai zguduie sala cînd o să te sugrume !

Pînă atunci, uriașul trecuse la amintiri :

— În prezent, noi facem alte lucruri decît în trecut, spunea el. Înainte, de exemplu, se-ntîmpla să mestecăm cuie cu

dinții și să spargem pietre pe piept. De ce ? o să-ntrebați. Pentru că bucățile de piatră zburau în ochii spectatorilor și murdăreau podeaua sălii. Se-ntîmpla să ridicăm cu dinții un cal, dar în prezent calul poate să dea din copite și să-i lovească pe copii, și de altfel — unde sînt caii ? nu-s.

Sala continua să asculte, uneori rîdea, mie, însă, mi se părea că rîsetele se subțiază treptat. Iar cînd uriașul a spus că, peste două, trei luni, urmează să se pensioneze și că, de vreme ce în comună nu există hotel, îi roagă pe spectatori să-i găzduiască peste noapte, sala a amuțit. În tăcerea aceea, din rîndurile din spate s-a auzit o voce : „Pe scamator îl iau eu !“

Afară se-ntunecase și ploua mărunt. La ieșirea din sală, oamenii discutau cu voce tare, risipind liniștea nopții. Bezna nu putea fi risipită. Oamenii s-au dizolvat repede în întuneric, au intrat în case să bea un pahar de ceai, să mai țipe o dată la nevestele lor, și pentru alte treburi. Au plecat lăsînd în pereții clubului un pic de bucurie, cîteva rîsete, și ducînd cu ei, acasă, vechea amărăciune, grijile, tristețea. Ar fi fost greu să lase toate astea la club. Probabil că pereții erau subțiri, dar probabil că nu există în lume pereți mai groși. Luminile s-au stins treptat, vocile au amuțit. Și deodată, aproape de ușa noastră, mi-am adus aminte de Vaceagan-Othello. M-am înapoiat.

În fața ușii clubului, cu servieta sub braț, cu gulerul hainei ridicat, stătea el. Fără ochelari. Nu mai era nimic de văzut pînă dimineața. „Eu am să dorm în mașină, a zis. Nu-i prima oară, tu du-te.“ L-am luat de braț și am pornit amîndoi prin tăcere și beznă, iar în servieta lui de vinilin se aflau biletele și afișele spectacolului următor. Nu era treaba lui să lipească afișe.

În jurul nostru, erau minele de aur, în care se căuta aur acum două mii de ani și se va căuta și peste două mii de ani, cine știe... ?

28.

Omul căuta un cîntec.

Cîntecul îndrăgit de tatăl lui, pe care-l pierduse încă în copilărie.

Seamănă cu un basm ?

Nu există basme triste. Basmele le inventează oamenii, ca să risipească tristețea vieții. Nu seamănă cu un basm.

Omul acela are prenume și patronim pur armenești și un nume de familie în chip ciudat modificat. Bunicul lui se năs-

cuse la Erzrûm și murise pe drumul exilului. Tatăl lui căzuse la Taşkent, e-ngropat acolo. El trăiește într-un oraș din nordul părții europene a țării noastre, e prima oară că a venit în Armenia. În cîteva zile, a-nvățat niște cuvinte : *bea, te rog, noroc, salut.*

Stăm într-un mic salon al restaurantului, sîntem împreună cu niște muzicanți, iar el, bineînțeles, vrea să se cînte armenește. E băut, și-a pierdut aerul serios de peste zi, cînd se cîntă *Cocorul* îl podidește plînsul, cu toate că nu pricepe nici o vorbă. Toastăm pentru tot felul de lucruri, discutăm vrute și nevrute. Deodată, se scoală de la locul lui și se apropie de clarinetist.

— Știi asta ? și îngînă o melodie.

— Nu-mi dau seama ce cîntec e.

Nici noi nu ne dăm seama.

Prietenul nostru fredonează din nou.

— Îl cînta taică-meu, îi plăcea tare mult, de douăzeci de ani caut să aflu ce cîntec e...

Toți sîntem băuți, se-nțelege, dar încercăm să ghicim ce cîntec e.

Ruben îmi șoptește că există o memorie a sîngelui, îmi îndrugă lucruri complicate despre gene, coduri, ereditate. Îl ascult doar cu-o ureche. În vremea asta, prietenul nostru continuă să-l asedieze pe clarinetist.

— Pricepi? și-i fredonează din nou. Îl cînta taică-meu, la Taşkent, da' l-am uitat...

Și deodată, Ruben se pornește să cînte și el :

— Nu-i ăsta... ?

Fredonează cîteva măsuri.

— Ăsta-i ! exclamă prietenul nostru. Din ochi, i se preling lacrimi. Se prăbușește în scaun, închide ochii, pesemne ca să-l vadă pe taică-su : Cîntă, da ?

E-un cîntec vechi, cunoscut, *Trandafirul roșu mi s-a ofilit,* mi-aduc aminte că îi plăcea și lui taică-meu... Clarinetul sună trist, duios, noi îi ținem isonul, chiar dacă nu cunoaștem tot textul. Ne roagă să-l repetăm, îl cîntăm de cîteva ori.

— Ăsta-i, zice el, ăsta-i.

— Trebuia să spui mai devreme.

— Păi, dacă nu știam cum se cheamă.

Bunicul și-a pierdut viața, tatăl — țara, fiul — cîntecul tatălui, nepotul n-are să piardă nimic, nu va avea ce să piardă. Tristă diagramă, cam simplistă, căci diagrama unei generații nu-i totuna cu cea a întregului popor. Eu am și-nceput să fac

speculații. N-are nici o legătură cu cîntecul, dar mi-amintesc iarăși de Vechiul Giugha[1]. În zilele astea din urmă, mi l-am amintit adesea. Era un oraș uimitor, care s-a născut după pieirea Aniului, a-nflorit într-un răstimp foarte scurt și s-a aplecat în mod nechibzuit spre soare, pesemne că s-a apropiat prea tare, căci a ars repede. Împăratul perșilor, Șah Abbas, minunat de iscusința și harurile locuitorilor, a strămutat tot orașul, l-a adus în țara sa, creînd, alături de Ispahan, Noul Giugha. Vă amintiți din Tumanian ?

'Nainte săbii,
În urmă săbii,
Durere, jale, tînguiri.

Șahul, temîndu-se, probabil, că oamenii s-ar putea întoarce, a distrus din temelii orașul înfloritor, l-a făcut una cu pămîntul. A uitat, totuși, să distrugă și cimitirul.

Cimitirul mai există și azi.

Pe malul Araksului.

Din întreg orașul n-a mai rămas decît un zid ostenit, în vreme ce cimitirul există. Prietenul meu arhitect a fost, acum cîțiva ani, în cimitirul acela ciudat, care seamănă cu o pădure de *khacikar*-uri. O pădure arsă, demult prefăcută în cenușă. N-au rămas în picioare decît stejarii cei mai puternici. Se clatină, dar au rămas în picioare...

Trandafirul roșu mi s-a ofilit...

Clarinetul cîntă pentru a nu știu cîta oară, iar eu mă aflu în cimitirul din Vechiul Giugha, unde n-am fost, de fapt, niciodată. Mă aflu în Africa, în orașul Rabat din Maroc, unde l-am văzut pe unul dintre cei patru armeni care trăiesc acolo cum făcea iaurt, în cafenea, și îngîna pe sub nas un cîntec armenesc. Poate cîntecul lui taică-su, pierdut, ce să știu ? uite că devin sentimental. Mi-amintesc de bătrînul învățător din Șamșadin[2], care, întîlnindu-ne întîmplător în sat pe noi, cei cîțiva scriitori armeni, ne-a dus la el acasă. A ținut un toast ciudat : „Dintotdeauna mi-am visat să-i primesc în casă pe Khorenați, Kuceac, Terian, și cum nu se poate asta, vă primesc pe voi".

Trandafirul roșu mi s-a ofilit...

---

[1] Oraș în Armenia antică, în apropierea satului omonim de astăzi din raionul Giulfa (R.S.S.A. Nakhicevan).

[2] Raion administrativ în R.S.S. Armeană.

Eu tot în cimitirul din Vechiul Giugha mă aflu, puține din cele 2 300 de *khacikar*-uri au rămas în picioare, dar viețuiesc. Orașul a murit, iar cimitirul trăiește. Aș fi vrut să fie invers : orașul să fi trăit, iar cimitirul să fi murit, pentru multe neamuri se-ntîmplă așa. Arheologul, actorul, călătorul Aram Vruir, care în 1915 a vizitat cimitirul, citează, în memoriile sale, epigrafele cîtorva dintre pietrele de mormînt. Iată unul : „Pentru Manuc crucea am pus, oștean viteaz și nesupus. Cu taică-su aici el a ajuns, dar veneticii îi pîndeau pe-ascuns, săgețile lor i-au străpuns și crunt dușmanii i-au răpus, anul 1573".

Adică [1] venea împreună cu tatăl său de departe. Probabil că sporovăiau, căci drumul era lung, probabil că tatăl, viclean, încercă să-și dea seama — feciorul lui, care era flăcău în lege, cu barbă și mustăți și, noaptea, se perpelea în așternut, nu cumva pusese ochii pe fata vecinului lor, Movses ? Ori, poate, erau negustători pașnici, se-ntorceau din satele învecinate, socotind ban cu ban cîștigurile și pierderile. Cine știe ? ! Acasă, i-or fi așteptat o droaie de copii, vatra caldă, în care coceau pîinea, în vreme ce Araks, cel neștiutor de nimic, curgea ca de-obicei, n-avea nici urechi, nici simțire, îi tăinuia în stufărișul său cu aceeași fidelitate și pe dușmani, și pe fiii săi... Din stufărișul acela s-au repezit asupra tatălui și fiului. Sporovăiala a rămas pentru vecie neîncheiată... Tatăl și fiul s-au prefăcut mai întîi în leșuri însîngerate, apoi în drugi sleiți de sînge, așezați în coșciuge, iar în cele din urmă — în *khacikar*... Cît despre *khacikar*, ori s-o toci, ori s-o fărîma, ori o rămîne sub apă și n-o mai vieții decît citatul lui Aram Vruir... Trist.

Trandafirul roșu mi s-a ofilit...

Cîntece pierdute, orașe pierdute, morminte pierdute...

— Iar „pierdute", „pierdute", ar bombăni Ruben. Socotește, în schimb, cele *găsite*. Ești în stare ? Nu ești, fiindcă e greu, sînt prea multe. Tot ce găsim ni se pare firesc, dar și pierderile sînt firești, care popor n-are pierderi ? Hî ? Iar la urmă, ar adăuga : capacitatea de a ne aminti ne este dată și pentru a uita.

A uita... ?

Firește.

Prietenul nostru plînge tăcut : și-a amintit-regăsit cîntecul tatălui său, un cîntec trist, și de-aceea e bucuros.

---

[1] Autorul explicitează textul epigrafului scris în armeana clasică, greu inteligibilă pentru cititorul contemporan.

29.

„Crochiul" acesta aș dori să-l scriu în chip de epistolă. Adresa — Canada, Montréal, Albert Martichian. Copia — către armenii din toate colțurile lumii. Tuturor. Fără discriminare — tuturor.

Dragă Albert,

A trecut un an din ziua întîlnirii noastre și multe s-au șters din memoria mea, care, din păcate, devine un bulgăre de zăpadă topindu-se treptat sub căldura soarelui. N-am să uit, însă, ziua aceea, tăcerea ta. Aproape că nu ne-am vorbit, ne venea greu, totuși vreme de un an rumeg cele-ntîmplate în ziua aceea și știu că nici tu n-ai uitat. Mergeam acasă la voi, cu mașina ta, eram veseli, vorbeam despre Patrie, despre problemele poporului nostru. Pe bancheta din spate, dormea băiatul prietenului tău, era obosit după lecțiile la școala armeană duminicală, de-aceea noi vorbeam cu voce joasă. Și deodată, o mașină a șters în goana mare mașina ta și s-a dus. Am oprit, ai coborît iute, te-ai uitat — mașina era zgîriată vizibil pe partea stîngă.

— Ai văzut ? ai spus. Nici n-a oprit, nelegiuitul !

Te-ai așezat necăjit la volan, ai accelerat. Peste trei, patru minute, am ajuns din urmă mașina aceea, ai silit-o să se oprească, ați coborît amîndoi și a-nceput... Vă certați în franțuzește, eu nu pricepeam ce spuneți, nu-nțelegeam cuvintele, dar sensul era clar : după o asemenea întîmplare, mai toți șoferii din lume folosesc aceleași cuvinte — la Roma, la Artic, în America, în India. După vreo zece, cinșpe minute de cioroväială, ai alergat la telefonul din stradă, pesemne ca să chemi un polițist. Peste puțin, într-adevăr, a apărut mașina poliției, vopsită în galben și negru. Cearta voastră a reînceput, probabil cu același vocabular, însă ceva mai potolit. Apoi, ați urcat în mașina poliției și ați început amîndoi să scrieți, pesemne cum s-a întîmplat. După vreo cinci, zece minute, polițiștii au plecat, s-a urnit și mașina cealaltă, iar tu te-ai apropiat agale și te-ai așezat la volan. Te-am privit : erai nedormit, tras la față, cu privirea pierdută în gol.

— Nu te simți bine ? te-am întrebat.

— Era armean, ai spus, privind înainte, în lungul drumului. Era armean.

— Cine ?

— El, omul ăla. Cînd și-a scris numele și prenumele, am citit. Îl chema Manuchian, la prenume nu m-am mai uitat.

— Era armean ? de data asta am întrebat eu și abia pe urmă am înțeles că n-ar fi trebuit să-ntreb. „Era armean“ — asta nu mai era întrebare, era mîhnire, era geamăt, nu mai știu ce era...

Așadar, doi conaționali s-au ciocnit pe unul dintre drumurile lumii, s-au certat, s-au înjurat într-o limbă străină, s-au amărît amîndoi fără să știe că sînt conaționali, fără să știe că sînt niște crîmpeie aruncate la țărm de același val. Tații amîndurora s-or fi născut în aceiași munți, or fi mers pe aceleași drumuri ale exilului, or fi-mpărțit aceeași înghițitură de apă. Sau, poate, nu aceleași, ce importanță are, de vreme ce pretutindeni destinul armeanului, numit *Sfinx*, a fost același ?! Parcă mi se-nregistrase în auz zumzetul francezei de adineauri, și am început să mă gîndesc cu amărăciune că, pe meleagurile străine, se vor înmulți asemenea întîlniri, pe drumurile străine tot mai mulți conaționali vor intra în conflict, se vor certa sau se vor împrieteni — într-o limbă străină, și se vor despărți, se vor depărta, se vor pierde unul de altul — fără să se mai fi regăsit.

Tot drumul, pînă am ajuns acasă, n-am mai scos o vorbă, dragă Albert, dar am păstrat în mine mîhnirea ta, pe care n-au mai risipit-o nici vinul, nici caseta cu cîntece armenești. Datorită unor asemenea mîhniri nu se golește inima omului, prin asemenea mîhniri se deosebește omul de mașinile gînditoare, care sînt în stare să memoreze milioane de numere și să facă sute de socoteli într-o clipită.

Iubesc drumurile lumii fiindcă în cele din urmă ele mă readuc în Patrie, însă, fără cele cîteva sute de kilometri de la noi, nu m-ar putea duce nicăieri milioanele de kilometri ai lumii, știu bine asta. Dar de ce spun toate astea... ?

30.

Nu, noi n-am iubit drumurile. Ele ori ni l-au adus pe dușman în casă, ori ni i-au dus pe bătrînii noștri în pribegie și nu i-au mai întors. Nu știu unde am auzit sau am citit gîndul ăsta ciudat, dar el este confirmat de trecutul nostru nu prea îndepărtat. Toate ținuturile noastre erau răzlețite unul de altul, legate doar prin poteci subțiratice, care se astupau la prima ninsoare și care mai curînd despărțeau decît uneau.

Acum, cînd mi se-ntîmplă să privesc din avion Armenia, mă-nflăcărez văzînd drumurile care, ca niște vase de sînge, fac din pămîntul nostru un trup cald, viu, simțitor. Îmi place să privesc drumurile noastre seara, cînd ele nu se mai văd,

ci se zăresc doar ochii aprinși ai automobilelor în mișcare. Abia acum deslușesc tîlcul expresiilor „drum bun", „a porni la drum", „a însoți la drum" și altele asemenea.

Avem încă multe drumuri de deschis, de scurtat cele existente, continuăm încă să ne temem de ninsorile abundente, de ploile torențiale, ne lipsesc încă drumurile de fier, podurile. Or să fie și ele. Acum, drumurile aduc la noi în țară prieteni, ne leagă, ne unesc. Acum, poți întîlni pe stradă un prieten și să-l inviți, să zicem, la un joc de table pentru seara următoare, iar el să spună — mă ierți, mîine nu pot. De ce ? îl întrebi tu. Plec. Unde ? În Ceylon — poate să spună de pildă — pentru o săptămînă, cînd mă-ntorc te sun. Ar vorbi normal, ai asculta normal, v-ați despărți normal, și într-adevăr, ce-i neobișnuit în asta ? omul pleacă în Ceylon, are să se-ntoarcă, o să vă-ntîlniți, o să jucați table.

31.

Un turist armean din America povestea :

„Veneam cu autobuzul de la Sevan. Cu noi, era un bogătaș armean din Mexic, înfumurat, năzuros, ne tot ciondăneam. Deodată, autobuzul s-a oprit, drumul fusese blocat de o turmă de oi. Ciobanul era un flăcău de vreo zece, doisprezece ani, care mîna oile și le zorea ca să elibereze drumul. Armeanul din Mexic a coborît, am coborît și noi. Ciobănașul ne privea cu coada ochiului și continua să-și mîne oile. În cele din urmă, drumul a fost deblocat, iar băiatul tocmai se-ntorsese să plece cu turma, cînd îl strigă mexicanul. Băiatul a rămas locului, liniștit. Mexicanul s-a apropiat de el, a scos din buzunar bomboane învelite în hîrtiuțe colorate, sclipitoare, și le-a întins băiatului. N-am auzit ce i-a spus, dar am văzut cum băiatul a refuzat dînd din cap. Mexicanul a scos, din celălalt buzunar, gume de mestecat, la fel de colorate, și i le-a întins. Băiatul nu le-a luat. Mexicanul a dat din mînă și s-a întors la autobuz. Ne-am urcat și noi. M-am uitat în lungul drumului — băiatul mergea în urma oilor, cu toiagul pe umăr, l-am asemuit cu o căpetenie.

— Ce-a zis ? l-am întrebat pe mexican.

— A zis „nu vreau", mîrîi printre dinți și pe după țigară. Pînă și puștii de-o șchioapă își permit să ne refuze.

— Nu te-a refuzat, dar tu n-ai cum să-nțelegi mîndria lui, ei au asta în sînge.

— Mîndrie ? făcu disprețuitor. Nu-i decît un copil, așa l-au învățat.

Ciobănașul nu se mai zărea.

Îi eram recunoscător pentru lecția pe care i-o dăduse mexicanului încrezut."

Și eu îi sînt recunoscător.

32.

Bazilica din satul Taliș[1], construită în secolul VI, se zărește de departe în toată măreția ei. Mai ales după ultima reconstrucție, cînd mănăstirea a căpătat aspectul său inițial, nu te poți uita decît cu înfiorare la minunea de piatră. Mănăstirea e împrejmuită cu morminte vechi, risipite prin toată curtea, iar ceva mai încolo se află ruinele unui castel princiar. Sînt mii de morminte din piatră de tuf roșu sau negru, mîncate de ploaie, de vreme, de uitare. E o tristețe cumplită în viețile acelea pierdute, dispărute, dar totodată o tihnă nesfîrșită, iar în ziua aceea ploua. Ploaia spăla praful, iar pietrele pesemne că-i erau recunoscătoare, cu toate că ploaia le mai și măcina. Mănăstirea părea o piatră uriașă de mormînt peste mormintele astea anonime. Dar, iată, în imaginea veche, roasă, din tuf, un monument funerar din bazalt, care de departe pare un petic proaspăt pus. Ne apropiem : pe soclul înalt, bustul unui tînăr, fără nume, probabil că n-au apucat încă să i-l scrie. Mă uit la monument și mă-ntristez pentru băiat, dar simt imediat nevoia să-l întreb : ce cauți aici, frate ? Lîngă soclu, zac sticle goale de vin, de coniac, sînt și niște pahare. Pesemne că au venit, au băut, s-au întristat, și or să mai vină. Are să crească numărul sticlelor goale, care o să-i convingă pe vizitatorii întîmplători cît sînt de atenți cu el prietenii tînărului mort de timpuriu. Îmi scot pălăria în fața gestului lor, deși eu n-aș fi lăsat sticlele goale pe mormînt și, la drept vorbind, nici măcar n-aș fi venit cu sticle pline. Ce vină are mănăstirea din Taliș, ce vină au mormintele astea bătrîne, cine a permis să fie călcate în picioare veacurile, timpul ? Monumentul cel nou a fost așezat printre vechile pietre de mormînt, e posibil ca vreo cîteva pietre care „încurcau" să fi fost azvîrlite de-o parte, apoi a fost săpat pămîntul care nu-i pur și simplu pămînt, ci istorie. Cine le-a permis ? (Abia peste cîteva zile am aflat că tînărul fusese din Taliș și murise într-un accident de automobil în apropierea mănăstirii. Îmi pare rău, dar... dar el ar fi putut avea accidentul, să zicem, la Zvartnoț sau lîngă templul păgîn de la Garni, și în cazul ăsta... ?)

---

[1] Vechea denumire (pînă în 1970) a satului Aruci din raionul Aștarac (R.S.S. Armeană).

Să mă ierte prietenii tînărului mort prematur și să mă creadă că am scris cu durere, cu tristețe rîndurile acestea, dar... Dar de-aici nu mai e decît un pas pînă la profanarea mormîntului lui Mkhitar Goș [1], pe care au comis-o trei băieți armeni, anul trecut, la Goșavank [2]. Nu mai e decît un pas pînă la fapta altor băieți armeni, care au încercat, în miez de noapte, să facă *khorovaț* la Țițernacaberd, pe focul nestins de la monumentul martirilor genocidului. Nu mai e decît un pas pînă la sfărîmarea în două a unui *khacikar* străvechi în curtea bisericii Carmravor din Aștarac. Nu mai e decît un pas, de aceea nu mi-a fost teamă să scriu episodul acesta amar : mai bine să nu mă ierte oamenii, decît mormintele.

33.

N-am adăugat nimic la povestea asta. Dacă e vreo nepotrivire, atunci înseamnă că nu-mi mai amintesc prea bine lucrurile. Nu mă refer, bineînțeles, la ceea ce este esențial, esențialul a rămas în mine, ca o mină neexplodată în cîmpul verde, ca o schijă în trupul ostașului. L-am cunoscut întîmplător. Zburam împreună de la Moscova la Erevan, aveam locurile alăturate. Era un bărbat de vreo șaizeci, șaizeci și doi de ani, la doisprezece ani emigrase dintr-un sat al regiunii Erzrum și ajunsese ca prin minune la Ecimiațin. Am discutat despre o mie de lucruri și, la un moment dat, el a povestit :

„...În ziua aceea, în sat la noi se cocea pîinea, fumegau toate coșurile. Și deodată, ulițele s-au umplut de militari turci. Căpetenia — sau cum îi zic ei, binbașiul — a poruncit : «Stingeți toate vetrele, să nu mai iasă fum din nici o casă». Peste cîteva ore, cînd ne mînau de-acum pe colină, satul nostru părea un cimitir; de nicăieri nu se mai înălța fum. Satul se zărea de departe : mergeam, mergeam, iar el părea să vină cu noi. Cînd am ajuns pe culme, se lăsase întunericul, iar în fața noastră se adîncea rîpa, care pînă și la lumina zilei era înspăimîntătoare. «Înnoptăm aici, zise binbașiul, înfricoșat pesemne, dimineața îi mînăm mai departe.» Ne-am ghemuit unul într-altul, așa am dormit. Mi-aduc aminte că m-am trezit de hărmălaia turcilor. Se luminase de ziuă, dar ce se-ntîmplase ?

---

[1] Mkhitar Goș (circa 1120—1213), cărturar armean, legiuitor, pedagog, fabulist, autor al unei renumite *Pravile* utilizate în Armenia medievală.

[2] Complex arhitectonic monahal (sec. XII—XIII) în satul Goș din R.S.S. Armeană, edificat de Mkhitar Goș cu numele *Nor Ghetic* și primind, după moartea cărturarului, numele acestuia.

Binbașiul turbase : «Ghiaurilor, pui de diavol, vă căsăpesc, pe toți vă căsăpesc !» urla amenințîndu-ne, cu ochii ieșiți din orbite. În depărtare, se zărea satul nostru, dar poftim minune ! din toate coșurile se înălța fum, ca și cum s-ar fi copt pîine, ca ieri dimineață. Bătrînele îngenuncheaseră și se rugau, căci doar Atotputernicul ar fi putut făptui minunea asta. În realitate, însă, cine să fi fost ? oare Maran, bătrîna cu mintea încețoșată, pe care binbașiul n-a ucis-o și a lăsat-o în sat ca să-și piardă mințile de tot în fața cadavrelor rudelor sale ? Ea să fi fost ? Dar cine altul... ? Binbașiul, împreună cu cîțiva soldați, s-a năpustit spre sat, ceilalți s-au aruncat asupra noastră. Profitînd de încăierarea iscată, am fugit fără să văd nimic în calea mea. Cînd am ajuns pe colina învecinată, am mai zărit o dată, pentru ultima oară, satul nostru, unde fumul se înălța din toate coșurile caselor...

Nici pînă azi nu știu dacă, într-adevăr, Maran fusese cea care aprinsese vetrele, dar ce importanță are... ?"

Ce să mai adaug la povestea asta, și de ce ?

34.

„...Și lumina a pogorît peste mormîntul Lui."

Așa scrie, pare-mi-se, în Biblie, despre mormîntul lui Cristos.

El nu fusese Cristos. Dar, deasupra mormîntului său, de mai bine de zece ani, arde lumina.

A fost medic rural. Probabil că a avut bolnavi pe care nu i-a putut vindeca, se poate și să fi greșit, iar greșeala unui medic înseamnă moartea pacientului, or fi fost și altele. Nimeni, însă, nu mai pomenește nimic. Dar nu numai acum, cînd au trecut zece, doisprezece ani de la moartea medicului și culorile memoriei au pălit, iar durerile au fost acoperite de mușchiul resemnării. Nu, nu numai acum. Pentru prima oară, am vizitat satul în 1956, la numai cîteva luni după moartea sa, cînd oamenii încă nu se obișnuiseră să vorbească despre el la trecut. Am rugat o mulțime de oameni să-mi povestească despre el și m-am întors la Erevan cu sufletul și cu agenda pline. Ieri, frunzăream din nou agenda, încercînd să găsesc vreun cuvînt care să fi trădat nemulțumirea, să fi avut o umbră de reproș. N-am găsit. Atunci, în 1958, am scris despre el, apoi au mai scris și alții, iar doctorul Nicolai Nasibian a devenit, dintr-o dată, cunoscut în întreaga Armenie. Patru sculptori tineri, pe neașteptate, i-au sculptat bustul, acesta se află, acum,

în sat, în curtea spitalului care-i poartă numele, despre Nasibian s-a încercat să se facă și un film, s-au scris poezii.

De ce mă-ntorc la viața și la moartea lui ?

Știam demult că, la mormîntul lui, sătenii instalaseră lumină electrică, arde în fiecare noapte, iar la capătul satului, cînd e beznă grea, lumina seamănă cu un far uitat. E semn de păgînism, o mostră de sentimentalism provincial, un mesaj naiv pe adresa nemuririi. Poate. Dar lumina mai arde și azi, deși au trecut atîția ani.

Ce a făcut el ?

Într-o noapte, cînd el însuși era bolnav și fără ajutor, s-a dus în satul vecin, unde se afla pe moarte un băiat de doisprezece ani. Poate că și fără medic băiatul ar fi supraviețuit, poate că medicul ar fi murit chiar dacă nu s-ar fi dus în satul acela, ci ar fi rămas între pereții călduroși ai casei sale. Poate. Dacă nu s-ar fi dus, nimeni în lume n-ar fi avut dreptul să-l condamne. Nimeni, în afară de unul, care se numea doctorul Nicolai Nasibian. Medicul n-a stat să-nșire toate astea ca pe niște cuburi colorate, n-a pierdut vremea dezlegînd o ecuație cu două necunoscute. Pur și simplu, s-a îmbrăcat, și-a luat trusa și s-a dus după mama îndurerată. A făcut drumul pe jos și s-a războit toată noaptea pentru viața băiatului, atît cît putea și cum putea. Iar peste cîteva săptămîni, cînd băiatul, însănătoșit, juca arșice în curtea școlii, l-au îngropat pe medic. Acum, băiatul trebuie să aibă vreo douăzeci, douăzeci și doi de ani și nu știu — și-o mai fi amintind de doctor ? Iar dacă l-a uitat, asta-i tot atît de firesc ca și cicatrizarea unei răni, căci a-ți aminti întruna e ca și cum ai avea o rană deschisă...

Și copiii medicului au crescut. Cel mai mare, băiatul, a absolvit, anul trecut, medicina și, cu toate că asta fusese cea din urmă dorință a tatălui său, nu s-a-ntors în satul natal. În curînd, are să absolve și fiica medicului, care, probabil, de asemenea o să rămînă la Erevan. Toate astea sînt la fel de firești ca cicatrizarea unei răni...

În sat, au rămas mama și soția doctorului.

A rămas casa, pe coasta dealului.

Și mormîntul — pe culmea dealului, iar deasupra lui arde o lumină. Nu-i cerească, ci făurită de oameni și pe care alți oameni, prin intermediul firelor metalice, o pot transporta la distanță de un milion de kilometri.

(Sînt nevoit să fac o rectificare : după cîțiva ani, fiul medicului s-a întors, totuși, la locul de baștină. „Port numele tatălui meu ca pe o povară, a spus el odată. S-o las jos ar însemna să-l trădez, s-o duc cu mine e cumplit.")

S-a sfîrșit povestea ? Nu știu. Știu, doar, că-i de-o mie de ori mai simplu să concentrezi în firele metalice atomii de lumină, decît să-nțelegi tristețea celui de lîngă tine. Știu, devine tot mai puțin posibil să-nțelegi tristețea celui de lîngă tine, în vreme ce astăzi se obține lumină din fisiunea atomului, iar mîine s-ar putea obține și din nimic.

Deodată, mi-amintesc o poveste ciudată : nu știu dacă am citit-o sau am auzit-o. Erau, odată, doi prieteni buni, atît de apropiați, încît părea peste putință mai mult de-atît. Într-o clădire, despărțiți doar de un perete, se înjurau dintr-o nimica toată și chiar fără vreo pricină. Într-o zi, mînați de furie, ei au dărîmat peretele și s-au aflat față-n față... cei doi buni prieteni, s-au uitat prostiți unul la altul, pumnii strînși s-au desfăcut, capetele s-au plecat...

Printre oameni, se află mulți astfel de pereți, oamenii sînt adesea despărțiți de pereți subțiri, iar Nicolai Nasibian a fost unul dintre cei care dărîmă pereții fără să aibă vreo pricină de ură și care nu cred nici măcar în existența acestor pereți.

Oare de aceea au aprins oamenii lumină deasupra mormîntului ?

Nu știu.

De-aș putea, aș multiplica soarele, ca să lumineze deasupra tuturor mormintelor de acest fel.

35.

Urc, împreună cu Ruben, printre ierburile și pietrele vechiului cimitir. Iată renumitul Țac-kar [1], falnicul monument funerar al unui consătean de-al meu, mare bogătaș, care cu întunecatul său ochi ciclopic, privește de multă vreme spre Aștarac. Se-ntîmplă adesea ca monumentul să fie fotografiat, chiar pictat. La picioarele lui, sînt îngropați tatăl și mama Catolicosului Nerses Aștaracheți [2]. Mi-amintesc că am citit în Perci Proșian (pesemne că îi povestiseră bătrînii Aștaracului) cum venea, uneori, Nerses, se închina în fața pietrelor de mormînt, se ruga și, în clipele acelea, el nu mai era Catolicosul tuturor armenilor, ci un fiu smerit, orfan și fără de apărare.

Contemplu satul întins în vale, unde se văd Carmravorul, Țiranavorul, cartierul Dzori, casele noi cu acoperișuri multicolore, institutul de radiofizică, podul cel nou. E posibil ca și

---

[1] *Piatra găurită* (arm.).

[2] Nerses V Aștaracheți (1770—1857), promotor al mișcării de eliberare națională, Catolicos din anul 1843.

Nerses să fi privit astfel, acum o sută cincizeci de ani, și să fi văzut Carmravorul, Țiranavorul, cartierul Dzori, restul n-avea cum să vadă. Probabil că a mai văzut o mie de alte lucruri pe care eu nu le pot vedea astăzi, fiind ruinate, distruse, pierite. Vor trece ani, altcineva are să privească de pe înălțimea asta și are să vadă acoperișuri noi, dar neapărat și Carmravorul, Țiranavorul, poate și cartierul Dzori pe Kasakh, cu balcoanele atîrnate ca niște dulapuri, cu pereții osteniți, dărăpănați, cu găinile ciugulind printre ruinele veacului V... Ce știu eu...

Privesc piatra de mormînt a tatălui lui Nerses, aș vrea să mă-ntorc cu o sută cincizeci de ani în urmă, să-l văd pe Catolicos în chip de fiu smerit, cum își șterge ochii și nasul cu o batistă mare, albastră (de ce neapărat albastră ?). Bine că nu m-aude Ruben ce gîndesc, ar rîde de mine.

— Ce ți-a cășunat pe mormintele astea ? zice Ruben. N-ai vrea să mergem și la maternitate ?

Ne așezăm pe piatra de mormînt a tatălui lui Nerses și fumăm.

— De ce nu ? zic eu. Dac-o să ai copii, am să vin.

— Ai cam mult de așteptat.

— Nu mă grăbesc.

Ceva mai încolo, lîngă o movilă de pămînt, s-au adunat cîțiva oameni, majoritatea — femei. Ruben îmi face cu ochiul, mergem și noi, pășim agale, gînditori. (Cine a născocit că poți împărți durerea cu cineva ? E ridicol, poți împărți bucuria sau banii găsiți, dar durerea ? Durerea rămîne singurul bun personal al omului pe pămîntul ăsta schimbător.)

— E și un preot, zice Ruben, trebuie să fie interesant.

Lîngă movilă, în vîrful căreia zac flori ofilite, au îngenunchеat vreo trei, patru femei, una dintre ele plînge deznădăjduit. Într-o cutie de conserve, fumegă tămîia : nu-s decît vreo cîteva boabe mici, însă dau o aromă plăcută. Cei de față se-ntorc spre noi, unul mă salută, femeile îngenunchеate lîngă movilă încep să plîngă cu toate. Una dintre ele bocește jeluind : „Margar *gian*, în octombrie-l însurăm pe Rafic, ți-o rămîne locu' gol, cin' să-l năștească, Margar *gian* ? Margar *gian*, fecioru' lu' frate-tu are un flăcău, își făcu casă, fata a intrat la facultate...". Privirea femeii mă-ntîlnește pe mine : „Margar *gian*, scoală de vezi cine-a venit, fecioru' lu' Hamazasp al nost', Margar *gian*...". Mă simt stînjenit, Ruben și-a pironit asupra mea privirea lui trădătoare, cîteva dintre celelalte femei adunate, la vorbele astea, încep și ele să jelească. (Durerea este nu numai singurul, ci și ultimul bun personal al omului, căci nimeni,

niciodată, nu năzuiește să i-l smulgă, așa cum se-ntîmplă cu orice alt lucru pe pămîntul ăsta schimbător.) Preotul începe să slujească. E înalt, chipeș, sănătos, de sub sutana neagră nu i se văd decît pantofii, sînt suedezi (Ruben încercase să-și procure și el d-ăștia, dar nu reușise). Are un glas plăcut, melodios, răsunător, ține în mînă Biblia, la care se uită fără să citească : ori știe pe de rost, ori, ceea ce e mai posibil, nimeni dintre cei de față nu știe ce scrie cu adevărat în Cartea sfîntă. Citește slujba parastasului, pe alocuri cîntă, iar altcineva, care dă ocol movilei cădelnițînd, îi ține isonul. Acesta din urmă e îmbrăcat nemțește, într-un costum mototolit, pare cam obosit, îl întreb pe cel de-alături cine e. „Nu-i de la biserică, aud cu o ureche, nu știu ce-nvîrte, la parastas, botez, peste tot vine cu popa. Joacă bine cărți, ne taie pe toți în sat.“ Acum pricep de ce are fața obosită, dar ce importanță are asta pentru răposat ? ! Cei doi cîntă într-un glas, eu și Ruben ne-ndepărtăm, călcînd cu grijă printre mormintele noi, despărțite prin gărdulețe metalice. Ne-nsoțește, o vreme, mirosul de tămîie, care în curînd se stinge în miresmele din aer. Se mai aude litania răsunătoare a parastasului (se pare că popa a mîncat bine înainte de a veni aici, pe cînd eu umblu înfometat de azi-dimineață), numai plînsetul femeii îngenuncheate pe movilă, singura cu adevărat îndurerată, nu se aude (cine să fie ? pesemne că maică-sa).

— Părintele ar fi putut să fie un bun matador în Spania, zice Ruben, după care adaugă : Ești o persoană cunoscută, ai văzut ? au transmis salutări din partea ta în lumea cealaltă. Ai aflat cui i-au transmis ?

— Nu, spun eu, gură-spartă !

— Ai văzut ? continuă el. În sat la voi, serviciul de informații e bine organizat. Veștile ajung și pe lumea cealaltă. Rafic se-nsoară, feciorul fratelui și-a făcut casă, fata a intrat la facultate... E bine. Păcat că n-a zis la ce facultate !

Trecem din nou pe lîngă Țac-kar.

Mi-aduc aminte că am citit în jurnalul decembristului Evdokim Lacinov. În dimineața zilei de 29 decembrie 1828, Nerses vizitează mormîntul tatălui său. Împreună cu el, mai erau generalul rus Krasovski, ofițeri, ostași, bogătași din Aștarac, oameni de rînd. Nerses îngenunchează la mormînt, se roagă și spune : „Tată, mă auzi ? A sosit, în sfîrșit, ceasul pe care-l visa sufletul tău luminos. Poporul nostru are să viețuiască, rușii au pus piciorul pe pămîntul nostru. Înalță capul, tată, vezi cine e alături de mine...“ Deodată, foarte de-aproape, parcă aud glasul lui Nerses, deși în jurul nostru nu-i nimeni, doar

pietrele de mormînt modeste, otova, care stau tăcute, roase de timp. Cuget la înțelepciunea lui Nerses Aștaracheți, la vitejia brațului său (pe piept, îi atîrna crucea lui Grigor Lusavorici [1], iar la șold îi atîrna sabia), la tot felul de alte lucruri. Mi-aduc aminte ce-mi povestea bunica : odinioară, cînd în sat era o bucurie mare, cei din Aștarac urcau la cimitir ca să dea de știre morților, care nu mai apucaseră să afle, să vadă. Deci, la fel făcuse și Nerses Aștaracheți. Îi povestesc despre Nerses lui Ruben, el ascultă îngîndurat și, deodată, intervine :

— Eu aș fi înălțat o statuie lui Nerses, iar povestea asta aș fi pus să fie săpată în marmură. Cînd, oare, o să-i prețuim cum trebuie pe oamenii noștri care au avut o gîndire politică înaltă ? ! Nu știm decît să ne avîntăm cu o vitejie nebunească și să propovăduim patriotismul.

— Niciodată n-ai vorbit așa de mult, rîd de el.

— N-a fost nevoie, mi-o retează Ruben și se-ntoarce brusc : vreau să mai văd o dată.

Mă așez pe o piatră tombală, în vreme ce Ruben se duce la Țac-kar, se oprește și privește împrejur. Oamenii de la parastas pleacă, în frunte e preotul cu ajutorul său, apoi vin femeile, iar la urmă bărbații. Ruben îmi face semn cu mîna, mă cheamă : ce idee i-o mai fi venit ?

— Știi, m-am gîndit să-l chem pe popa, să-i dau bani și să-l rog să facă un parastas aici, hî, ce zici ?

În vale, se zărește satul pe care-l contempla Catolicosul Nerses, și am senzația că de-aici el a văzut nu numai Carmravorul, Țiranavorul, cartierul Dzori, ci și multe alte lucruri, tot ce se află acum sub privirile mele.

— Altă dată, îi propun lui Ruben.

Coborîm în sat.

— Măcar ai aflat cine era răposatul, cînd a murit ?

— De unde să știu ? zic eu.

36.

Mi-amintesc, era în decembrie 1968, la Chartres, în Franța. Cortegiul funerar s-a oprit în fața catedralei.

— Să ne uităm și noi, am propus, e interesant.

Cîțiva dintre-ai noștri au plecat, am rămas patru inși.

---

[1] Grigor Lusavorici (239—326), om politic și cleric, primul Catolicos al armenilor, a propovăduit creștinismul *(lusavorici=luminător)* și la obținut de la regele Trdat III adoptarea noii credințe ca religie oficială de stat (anul 301).

În fața intrării catedralei, s-au înșirat femei, bărbați, tineri, îndoliați cu toții. Mulți trecători s-au oprit, bărbații s-au descoperit. Patru bărbați îmbrăcați în negru au coborît din mașină sicriul închis și l-au dus pe umeri înăuntru. Am intrat și noi, împreună cu ceilalți, și, cum eram curioși, am grăbit pasul. Deodată, mi-am dat seama că mergem imediat în urma rudelor decedatului. La fel ne-am și așezat, în apropiere de sicriu, care fusese așezat pe un postament. Nădăjduiam ca măcar înăuntru să văd chipul mortului, dar sicriul n-a fost deschis. De undeva, a început să sune orga, s-au aprins mii de becuri cu aspect de lumînări, episcopul francez s-a apropiat de microfon și slujba a-nceput. Cei de față ascultau, uneori se închinau, alteori se ridicau în picioare, iar noi, cei patru, n-aveam încotro, făceam ca ei. A durat cam o oră. Am reușit să aflăm numele răposatei : *madame* Gauthier. Probabil că fusese capul unei familii mari, am încercat să ghicesc, printre cei din rîndul întîi, care este soțul, conform teoriei probabilităților i-am găsit și pe fii, nurori, nepoți. Orga suna molcom, celest, de undeva, de lîngă ea probabil, din cînd în cînd cineva ținea isonul episcopului sau îi continua rugăciunea. (Iar eu mă uitam la francezii așezați în jurul meu : ce asemănători sînt oamenii în clipele de durere, parc-aș fi la Ecimiațin, la slujba vreunei bătrîne armence.) Era un dialog ciudat : episcopul vorbea cu sufletul *madamei* Gauthier, care nu mai avea nici o legătură cu lumea asta complicată, absurdă.

În cele din urmă, episcopul tăcu și cădelniță asupra sicriului, apoi se apropie de rîndul întîi și înmînă cădelnița unui bătrîn trist, plăcut la înfățișare, desigur *monsieur* Gauthier. S-au ridicat cu toții și au rămas cu capetele plecate. *Monsieur* Gauthier a cădelnițat asupra sicriului, apoi a predat cădelnița bărbatului de lîngă el, în vîrstă de vreo patruzeci, patruzeci și cinci de ani. Trebuie să fie fiul, am gîndit eu, în vreme ce cădelnița trecea de-acum din mînă-n mînă. Fiecare cădelnița, punea o monedă în tava de argint așezată lîngă sicriu și apoi strîngea mîinile rudelor răposatei. N-aveam scăpare, am cădelnițat și noi, am lăsat bani în tavă, ne-am apropiat de rude. Îndurerați cum erau, ne-au privit cu interes, fiindcă aveam înfățișare de turiști (ar fi fost suficiente aparatele de fotografiat), iar noi treceam muți și nevolnici. Cînd am strîns mîna lui *monsieur* Gauthier, i-am văzut de-aproape ochii albaștri. „*Merci, monsieur*", a zis el, strîngîndu-mi tare mîna. Și la fel toți cei care ședeau în rîndul îndoliat. Nu știu, poate mi s-a părut mie, dar parcă ne strîngeau mîinile mai călduros, parcă ne erau recunoscători că, oameni necunoscuți fiind, din

nu știu ce țară, participam la durerea lor. Nu știu, așa mi s-a părut în momentul acela.

Cînd ieșeam din catedrală, prietenul meu, nepot de armean din Van și poet, filozofă :

— Soartă de armean ! Tocmai la o slujbă de înmormîntare ne-am găsit să asistăm ! ?

Nu-i adevărat, ce-nseamnă „soartă de armean" ? Eu mă gîndesc așa, mă gîndesc că noi n-am apucat să facem mii și mii de înmormîntări, mii și mii de rude de-ale noastre au pierit în deșerturile pustii, iar acum noi ne plătim datoria față de ele. Nu-i adevărat, nici asta nu-i adevărat, fac ca bocitoarele, care jelesc fiindcă nu au decît lacrimi nevărsate și nimic altceva. Nu-i adevărat. Atunci, la Chartres, n-am zis nimic, probabil că am judecat la fel cu prietenul meu, iar acum, cînd scriu rîndurile astea, m-am găsit să protestez : nu sîntem numai noi cei care avem morți neîngropați pe drumurile lumii, așadar ce-nseamnă „soarta de armean" ?

N-are nici o legătură cu soarta. În fond, la Paris, într-o altă catedrală, am asistat și la o nuntă franțuzească, dar eu nu-mi amintesc decît de slujba *madamei* Gauthier din micul oraș Chartres, de rudele cu ochi triști ai decedatei și de iluzia pe care am avut-o, că ei ne strîng mîinile cu o căldură deosebită. (Ceva mai înainte, susțineam că durerea oamenilor nu poate fi împărțită.)

37.

La întoarcerea de la Paris, am vizitat-o iarăși pe bunică-mea

— Am văzut mormîntul generalului Andranic, i-am spus eu.

— Unde ?

— Unde să fie, la Paris !

— Nu-mi vorbi mie în dodii, zise bunica, deci nu mă credea.

— E-nmormîntat la Paris, în cimitirul Père-Lachaise...

Bunica mă privește cu neîncredere : nu pricepe ce-i aia *Père-Lachaise*, dar cuvîntul *înmormîntat* îl pricepe. Tace o vreme, pesemne că-și amintește de Andranic așa cum l-a cunoscut — tînăr, cu mustăți răsucite, călare. Iar eu mi-amintesc de mormîntul lui Andranic, pe care pînă atunci îl știam doar din fotografii. În poze, mai cu seamă într-una, colorată și tipărită pe hîrtie bună, mormîntul părea somptuos : generalul ședea călare, cu privirea ațintită undeva în depărtări (spre

Ararat — ar fi zis poetul Șiraz [1]), și armăsarul părea că e pe cale de a-și lua zborul, înălțîndu-l pe călăreț la cer.

Iar îmi amintesc de Père-Lachaise, cu monumentele lui funerare din granit negru sau marmură.

Și bunică-mea, de colo :

— Da' Andranic nu-i îngropat la Ecimiațin... ?

— Unde la Ecimiațin ? întreb eu.

— Lîngă Smintitu' [2]. Ai văzut mormîntu' lu' Smintitu' ?

(Mai precis, dragă bunică, în curtea bisericii Surb Gaiane [3], l-am văzut acum cîteva luni : scoseseră vechea piatră de mormînt, din tuf, și-n locul ei așezaseră una nouă, din bazalt cenușiu. Pe cea veche, erau săpate doar patru litere strîmbe — *Hent,* iar printre litere crescuseră ierburi. Avea ceva naiv, impresionant, mormîntul acela modest, cît despre cel nou — nu mi-a plăcut. Și-apoi, cine a permis să fie schimbată piatra, ce, un mormînt e totuna cu o locuință, cu o haină, cu o stradă pe care locuiești... ?)

Bineînțeles, toate astea nu i le-am mărturisit bunicii.

— L-am văzut, îi răspund. E-n curte la Gaiane, din tuf negru.

— Altceva ai văzut tu, mă privește bunica insistent. Pe mormîntu' lu' Smintitu' e-o capelă, și pe mormîntu' lu' Andranic e una...

(Ce să mai zic ? ! Mi-amintesc de mormîntul lui Andranic, nu din fotografie. Eram zece inși, am pus cîte o garoafă roșie la picioarele calului, am rămas tăcuți, ne-am fotografiat. Cu noi era și o rusoaică, din grupul nostru turistic, a vrut neapărat să vadă și ea, s-a aplecat și a sărutat mormîntul. Era soția unui scriitor rus, avea o privire limpede, curată, în autobuz învățase de la noi și cîntam împreună *Deșteaptă-te, flăcău !, O, dragă !, Andranic* [4]. Mormîntul lui Andranic nu-i din piatră, e turnat din beton sau ceva asemănător, nu-mi dau seama.)

— De douăj' de ani n-am mai fost la Ecimiațin, spune bunica. Nici mormîntu' lu' frate-miu nu-l mai știu ; apoi se-ntoarce brusc spre mine : îl întrebi ceva pe Catolicosul Vazghen [5] ?

---

[1] Hovhannes Șiraz (1915—1984), remarcabil poet armean.

[2] Porecla personajului titular al romanului *Hentă* de Raffi (1881), Vardan, inspirat de un prototip real, Samson, participant la războiul ruso-turc din 1877—78.

[3] Monument arhitectonic în orașul Ecimiațin (630).

[4] Cîntece revoluționare armenești.

[5] Vazghen I Balgian (n. 1908), Catolicos și Patriarh Suprem al tuturor armenilor (din anul 1955), originar din România.

— Ce ? mă mir eu.

— Unde-i mormîntu' lu' frate-miu, episcopu'. El trebuie să știe.

(Am mai povestit, fratele bunicii a murit în vremuri grele, în zilele acelea Ecimiaținul era năpădit de orfani, cine s-ar fi gîndit să pună o piatră pe mormîntul episcopului și să scrie pe ea numele lui ? !)

— De unde să știe el, bunico ? Catolicosul e numai de zece ani în Armenia.

— Da' cum se poate ?

— Ce să se poată ?

— Zici că nici mormîntu' lu' Andranic nu-i ?

— Este, cum să nu fie !

— Acu' ziseși. Ca azi mi-aduc aminte, era o capelă din tuf roșu, lîngă Smintitu'...

(Tare m-am necăjit cînd am văzut ce sărăcăcios e monumentul lui Andranic : calul nu numai că nu se pregătea să-și ia zborul, dar mi se păru că abia are să pășească dacă s-o însufleți ; cît despre general — ședea ghemuit, de parcă stătea prost în șa, nu aducea deloc cu el. La monument, nu erau flori, nici măcar flori ofilite. Ceva mai înainte, trecuserăm pe la mormîntul Edithei Piaf : piatra tombală nici nu se vedea, era, toată, acoperită de flori proaspete, or ne aflam în decembrie. Nici nu-i trecut numele cîntăreței, ci doar o propoziție scurtă : „Noi sîntem mereu cu tine". Care „noi" ? Probabil că cei care au adus și aduc întruna florile... Iar pe mormîntul generalului e săpat totul cu de-amănuntul — armenește, franțuzește, cu precizarea că monumentul a fost ridicat din donațiile comunității...)

— Bunico, mata știi cînd a murit generalul ?

— De-un' să știu ? Cînd ?

— Acum patruzeci de ani, în America.

Bunica mă privește cu suspiciune : privirea ei încețoșată de bătrînețe încearcă să-mi ghicească trăsăturile, ca să-și dea seama — nu cumva glumesc ? Sau poate i-am trezit amintiri, cine știe ? ! Pesemne că vrea să mă-ntrebe : „Bine, băiete, acu-mi ziseși că-i îngropat în Franța, și-mi spui c-a murit în America... ?" Ca s-o fac să-nțeleagă, ar trebui să-i explic pe-ndelete cum, în 1929, după ce rămăsese îngropat vreme de doi ani la Fresno, trupul generalului a pornit la drum spre patrie și... s-a oprit la Paris. I-aș explica, însă m-ar înțelege ?

(Deodată, mi-amintesc de altceva. Acum cîțiva ani, la Montréal, un bogătaș canadian ne arăta orașul. Montréalul e mare, întins, e greu să-i găsești hotarele. Și preț de cîteva

străzi, canadianul ne tot spunea aceeași frază : „Aici am o casă, vreți să intrăm ?“ Noi refuzam politicos, dar în cele din urmă mi-am ieșit din fire : „Puteați să ne spuneți din capul locului cîte case aveți în Montréal“. „Douăsprezece, dacă socotim și cele trei cabane de pe malul fluviului St. Laurent.“ „Și e bine să ai douăsprezece case în același oraș ?“ Canadianul a tăcut îndelung, apoi a răspuns : „Cînd se lasă seara, omul nu poate dormi decît într-un singur loc.“

De ce mi-oi fi amintit de canadian ?

Somnul e, și el, o moarte vremelnică, nu ?

Moartea e, și ea, un somn neîntrerupt, nu ?

Așadar, omul nu poate muri decît într-un singur loc. Toți nutresc nădejdea că locul acela are să fie patria. Dar poate că nici asta n-are vreo importanță, totuna-i unde ești înmormîntat pe planeta noastră care se micșorează pe zi ce trece. Bunica nu face decît să confirme lucrul ăsta, cînd afirmă că acum douăzeci de ani a văzut mormîntul lui Andranic la Ecimiațin, lîngă cel al Smintitului. Poate.)

...Cînd o să aibă loc repatrierea mormintelor ?

38.

Se-aud bătăi în poartă, mai întîi timide, apoi puternice.

— Cine-i ?

— Aici locuiește pictorul Martiros ?

— Da, de ce ?

— Am o treabă cu el.

Femeia intră în curtea plină de flori și verdeață.

— E sus, urcați.

Femeia urcă scara abruptă și deschise prima ușă. Nu văzu pe nimeni în cameră, dar înaintă. Pereții erau înalți, plafonul era din sticlă, și femeii i se păru că a pătruns într-o altă curte. De jur-împrejur, erau tablouri : flori, munți, oameni, alte flori, alți munți, alți oameni. Începu să se uite cu atenție, uneori foarte de-aproape, căci nu vedea prea bine. De vreo două ori, pipăi vopseaua uscată a tablourilor.

Abia într-un tîrziu observă, la fereastră, un om care privea afară.

— Tu ești pictorul Martiros ?

Pictorul nu simțise c-a intrat cineva, de aceea i se păru că vorbise unul dintre tablouri, căci în clipa aceea el stătea de vorbă cu picturile sale. S-a întors fără să se mire :

— Eu sînt.

Femeia se apropie și scoase, din buzunarul rochiei, o hîrtie triunghiulară :

— Fecioru-meu e pe front, zise ea. Mi-a scris în scrisoare — du-te de vezi cum trăiește pictorul Martiros... Femeia apropie hîrtia de ochi, probabil încercînd să deslușească numele de familie, dar nu izbuti : tu ești, nu ?

— Eu sînt, răspunse calm pictorul.

— Acu'... am venit. Fecioru-meu mi-a scris să-ți zic să pictezi multe, multe flori. Nu știu de ce...

Femeia privi din nou în jur, la pereții înalți, unde atîrnau flori în rame de diferite mărimi. Avea privirea plină de evlavie.

— Fecioru-meu în fiecare scrisoare întreabă de tine. De-asta mi-am zis să vin să văd...

Pesemne că femeia nu era obișnuită cu fraze atît de lungi, cît despre pictor — parcă se temea să vorbească, așa cum, atunci cînd picta, se temea să nu atingă pînza prea mult cu pensula.

— Ți-am văzut tablourile, da' n-am priceput nimic. Ce să-i scriu ? Nu pricep nimic.

— Scrie-i salutări, găsi, în cele din urmă, cîteva vorbe, pictorul. Să se-ntoarcă sănătos, altfel la ce bun florile... ?

Femeia clătină din cap și se-ndreptă spre ușă. Lîngă ușă, se opri din nou și privi iar la florile atîrnate pe pereți : „E război, și el pictează flori...". Își termină gîndul cu aceleași cuvinte, de parcă n-ar fi existat altele, de parcă tocmai pentru cuvintele astea o trimisese aici fiul ei :

— Nu pricep, da' dacă Vram al meu... se-ntoarse spre pictorul care se uita la ea : ai feciori la oaste ?

— Am.

Femeia îl privi pe pictor cu simpatie :

— Cîți ?

— Mulți..

— Primești scrisori ?

— Tocmai am primit de la unul.

— E bine, să dea Dumnezeu să ți se-ntoarcă feciorii curînd.

— Și al tău. Ai un fecior bun.

— Vram ? Să-mi trăiască.

Femeia plecă închizînd cu grijă ușa.

Pictorul se așeză în fața pînzei goale : „Pentru mulți feciori mai am de pictat flori, poate mi-or scrie toți...".

39.

Totul era în regulă, doar că nu exista o orchestră. Zurnagiii[1] satului erau duși la o înmormîntare în satul vecin.

— Barem un acordeon să fi fost, zise unul dintre tineri. E unu' la club, cam stricat, da' tot nu facem nimic.

Bătrînii îl priviră chiorîș.

— Unde-i Ohanes, să-i dea drumu' la *Frate vînătorule ? !*

Vorbise unul dintre bătrîni, de fapt o gîndiseră cu toții, dar numai unul cuvîntase. Ohanes era zurnagiu din tată-n fiu, acum se dusese în satul vecin, unde era o înmormîntare.

Au mai golit cîteva pahare, s-au mai veselit un pic, s-au mai întristat oleacă. Ședeau la malul apei, sub copaci, pe iarba cam umedă.

Pe malul celălalt al rîului, mai departe, erau resturi de ziduri, ruinele unor palate, mănăstiri... Și cînd se veseleau priveau la ele, și cînd se-ntristau. Priveau și cei tineri, și cei bătrîni. Bătrînii sorbeau vinul și fumul gros de tutun, tinerii doar beau și, din cînd în cînd, mai și cîntau.

Satul nu era departe, dacă alergai ajungeai în cinci minute, dacă mergeai agale douăzeci de minute erau prea destule. Se născuseră cu toții aici, iar pe malul celălalt, ruinele viețuiau dintotdeauna. Ei creșteau privind ruinele, mureau privindu-le. Iar cînd erau duși pe cel din urmă drum, de fiecare dată erau opriți cu fața spre ruine, plimbați de șapte ori, așa cum se obișnuiește să fie plimbat mortul în fața propriei lui case. Abia după asta erau duși, adică — te-ai uitat pentru ultima oară... ?

Printre ruinele de pe malul celălalt, se zăresc oameni, alții decît paznicii locului. Glasuri nedesiușite ajung pînă la cei adunați dincoace, se-aude pînă și muzica unei orchestre.

Au mai băut un pic. Bătrînii s-au întristat mai tare, s-au adîncit în străfundurile sufletelor lor, s-au muiat lăsîndu-se în voia tristeții, a dorurilor, în vreme ce tinerii se-ncălziseră.

— Să jucăm, a propus unul.

— N-avem orchestră, a replicat altul.

— Cîntăm noi, s-au oferit fetele.

— *Hai-tarana, ta-na-na...*

Tinerii se aprinseră cu înverșunare.

— De-acu' l-au îngropat, zise unul.

---

[1] Zurna — instrument muzical popular armenesc, asemănător oboiului, cu sunet foarte înalt.

— E patru și opt'spe. Responsabilul clubului se uită la singurul ceas din grup, care se afla pe propria sa mînă stîngă.

Pe malul celălalt, printre ruine, oamenii sporeau.

Dacă n-ar fi fost băuți, bătrînii ar fi spus fără greș cînd s-a dărîmat cutare zid, cînd au fost sfărîmate pietrele. Numai că acum nu erau în stare, erau băuți. Totul s-a petrecut sub ochii lor, așa cum dacă, în loc să-l predai pămîntului, ai ține sub ochii tăi trupul neînsuflețit al celui drag, ai vedea zi de zi cum se descompune chipul, cum cade părul, cum se prefac hainele în pulbere.

— Jucați ! strigă, deodată, unul dintre bătrîni. Jucați fără orchestră, nu vi s-or rupe picioarele, nevolnicilor...

— *Koceari* [1], icni unul dintre tineri.

S-au prins în joc băieți, fete, s-au strîns unul într-altul și se țineau ca ochiurile unui lanț, jucau fără orchestră.

Și deodată, bătrînii s-au pornit să cînte — poticnit, răgușit, îndîrjit. Ei cîntau, iar lanțul se legăna, picioarele striveau iarba verde, sub care era pămîntul moale și cald. Tinerii jucau bine, picioarele li se ridicau și coborau toate în același timp, și chiar și-n vremea asta ei erau cu un ochi la ruine. Treptat, au început să le țină isonul bătrînilor, vocile lor amestecîndu-se cu mormăielile hîrbuite. Era bine.

Și brusc...

Un cimpoi cînta *koceari* ! Cine ? De unde ? Da, *koceari* ! Preț de cîteva clipe, grupul jucă mai departe : bătrînii tăcuseră, tinerii de asemenea. Jucau mai bine, mai corect. Și îndrăcit. Abia mai apoi au văzut cimpoiul, cînta de pe malul celălalt. Ceva mai înainte, un om ieșise dintre ruine, cine să fi fost ? Cimpoiul răsuna victorios pe malul celălalt, în vreme ce dincoace tinerii jucau.

— E armean, zise unul dintre bătrîni. E armean, să bem în sănătatea lui, e armean, da' cum altfel...

Bătrînii au băut, privind țintă la omul acela ciudat de dincolo, în timp ce *koceari*-ul răsuna victorios. Bătrînii nu vedeau prea bine, soarele strălucea puternic, iar ei mijeau ochii, deși tare ar fi vrut să-i deschidă larg.

Cît să fi jucat ? Cine-ar putea ști ? Poate c-ar trebui să ne-ntrebăm cîte ore ? Cine-ar putea ști ? Și deodată, cîntecul s-a oprit. Băieții și fetele au încremenit instinctiv, apoi s-au risipit. Pe urmă, au observat doi grăniceri care se răsteau la omul acela, unul îl trăgea de braț, cimpoiul căzuse la pămînt

[1] Joc popular armenesc colectiv.

ca un copil ucis. Încet-încet, dincoace se adunau oamenii. Cu toții, tineri, bătrîni, priveau la malul celălalt, unde ostașii îl duceau pe cimpoier.

— E armean, zise același bătrîn. Să bem.

Au băut cu toții, inclusiv tinerii. Pînă și fetele au băut, fără să se rușineze de bătrîni, și nici de iubiții lor, care probabil că se aflau printre băieții de acolo. În depărtare, adică de partea cealaltă a rîului care, aici, are o lățime de abia treizeci, patruzeci de metri, erau aceleași ruine, iar ostașii îl duceau pe omul acela necunoscut, anonim.

Și-apoi ?

Nimic.

Acum, eu sînt cel care stă pe o piatră, iar înaintea ochilor mei, de partea cealaltă a văii, sînt aceleași ruine. Nu știam că întîlnirea mea cu orașul Ani [1] are să fie atît de banală. Pentru mine, Ani era, încă din copilăria mea, istorie, nălucă, vis, rubedenie neîngropată. Iar acum, e cît se poate de banal : la dreapta mea, se afla prisaca ai cărei locatari au umplut văzduhul de zumzet, prisăcarul care umblă fără mască printre stupi, deschizîndu-i și închizîndu-i, și observ că nu privește niciodată spre Ani ; la stînga, se află turnul grănicerului, sus, în turn, stau doi ostași care scrutează neîncetat orașul Ani cu ochii lor albaștri, prin binoclu.

Cineva îmi întinde un binoclu.

Îl pun la ochi, și zidurile distruse ale Aniului parcă mi se lovesc de gene. Iată catedrala, care a rămas ca o regină jefuită, iată biserica Gagcașen [2], iată alte ruine care nici nu mai au nume, iată...

— Dă-mi un pic să mă uit și eu...

Mi-au fost smulși ochii.

Ani se-ndepărtează dintr-o dată, dar sînt de-acum convins că, în fața mea, se află, într-adevăr, Ani, și îl studiez pe-ndelete, amănunțit, pătrățel cu pătrățel.

Ruinele stau îngropate în iarba verde.

Seamănă cu cei din urmă apărători ai unei cetăți asediate — n-au loc să dea înapoi și nici nu pot să treacă rîul, căci au picioarele înfipte în pămînt.

— Au dărîmat biserica Păstorului, spune cineva.

---

[1] Capitala Armeniei Mari în sec. X—XI (actualmente, se păstrează ruinele cetății pe teritoriul Turciei).

[2] Catedrală construită în 1001—1010 la Ani de regele Gaghic, după modelul celei de la Zvartnoț, și purtînd numele lui Grigor Lusavorici.

— Anul trecut au dărîmat-o, nu i se mai cunoaște nici locul.

Mi-arată locul în care, cu aproximație, s-a aflat biserica : în binoclu, nu zăresc decît o grămadă de pietre, nimic altceva. Mă-ntorc la catedrală... O albină s-a lipit de lentila binoclului, îmi astupă vederea. O gonesc. Nu pleacă.

— Vezi clădirea aia albă ? E hotel.

O văd. În fața ei, stă oprit un autobuz verde. Pesemne că a adus turiști. Pesemne că mulți dintre ei sînt armeni. Cine alții ? Dincolo armeni, dincoace armeni, pare o glumă, dar și o realitate amară, tare amară. Iar rîul Akhurian sau Arpaceai [1], curge-temător, parcă s-ar ascunde sub giulgiul de piatră al văii în care a fost vîrît de viu și din care nu mai iese, de altfel cine să-l scoată... ?

— Clădirea cealaltă, cu acoperișul verde, uită-te chiar printre ruine, e punctul de grăniceri.

O văd.

Pe cîmpul împrejmuit cu un gard, se joacă volei. Îmi pare că aud icnetele jucătorilor. Pietrele din care a fost ridicat gardul sînt pietre cioplite cu măiestrie pentru lăcașuri, de unde să fi luat alte pietre în Ani ?! În binoclu, se zărește fileul. Întind altuia binoclul : mai bine privesc cu ochiul liber, ca să văd mai puțin. Nu te poți uita prea de-aproape la rana unui om drag.

Ani...

La anul, ai să fii hotel pe strada Saiat-Nova [2], ești tutun, ești poezie, restaurant, nume de armeancă...

Ani...

Îți privesc trupul muribund, care stă de opt sute de ani în fața ochilor poporului nostru, în vreme ce albinele trec hotarul nestingherite. Albina care, ceva mai înainte, îmi astupase binoclul poate că a zburat și peste bazoreliefurile catedralei.

— Vezi, și-au făcut case chiar printre ruine. Sînt vreo cinci, șase locuințe, or fi ale funcționarilor de la hotel.

Văd.

Cîteva case joase, lipite de pămînt, în fața lor răzoare în care pesemne se cultivă ceapă sau varză. Gardul e făcut din pietre cioplite. Nu vreau să mă uit.

— Ați venit de mult ? îl întreb pe prisăcar.

---

[1] Rîu în R. S. S. Armeană, afluent stîng al Araksului.

[2] În 1970, pe strada Saiat-Nova din centrul Erevanului, a fost dat în folosință hotelul „Ani", unul dintre cele mai moderne din oraș.

— Din mai. Mierea de-aci n-are moarte. Ia uite ce mîndrețe de flori...

Mîna prisăcarului încalcă granița, îmbrățișînd și florile din Ani... Nu, nu vreau să fiu albină, nu! Nu vreau nimic. Aud, dintr-o dată, sunetul cimpoiului care cînta *koceari*.

Vorbește, Ani... !

Unul dintre turnurile zidului a rămas în picioare, drept: de aici priveau oștenii armeni. De aici privesc soldații turci. Probabil că, acum, m-au prins în obiectivul binoclului lor, poate că mă iau și la țintă.

— Să mergem, propune unul dintre-ai noștri.

Mergem. Am venit cu o întîrziere de opt sute de ani și, oricînd ar fi să plecăm, tot ar fi prea curînd. Concentrez în privirea mea zidurile, catedrala, Gagcașen, toate pietrele încă vii.

Ei, cine-i acolo, pe malul celălalt? Cine-i în lume?

Cîntați, vă rog! Să joace ruinele! *Koceari* sau orice alt joc. Totuna-i. N-or să danseze? Cum se poate? De luptat au știut să lupte, iar de jucat — nu?

Ceva mai încolo, e satul Kharcov. *Kharcov* vine de la cuvîntul *kharcvel*[1]: aici, soarele arde crunt, neîndurător. Cred că sătenii de-acolo sînt cei care jucaseră *koceari*. Mă gîndesc cum pot să trăiască astfel — se trezesc și văd în fereastră Ani, se culcă și luna îi privește deasupra ruinelor...

— Să mergem.

Rămîi cu bine, Ani... !

Albinele trec granița zumzăind, să strîngă nectar din florile de dincolo, iar prisăcarul nu se uită nici la noi, nici la Ani.

— Mi-e tare foame, se plînge prietenul meu. La ce oră ajungem la Erevan?

— Pe la cinci, șase.

În depărtare, se zărește încă Aniul...

40.

Abia în primăvară au observat copacul. Întîmplător.

Turla bisericii din sat se ruinase acum douăzeci și doi, treizeci și doi sau patruzeci și doi de ani, cine poate ști? De fapt, nu era de tot ruinată: a mai rămas în picioare jumătate din ea sau ceva mai puțin de jumătate, și, pînă azi încă, mulți dintre curioșii care urcă în ea se iscălesc cu numele lor „nemuritoare“ pe pietrele rămase în viață. Partea dărîmată din

[1] *Kharcvel* = *a se prăji, a se frige* (arm.).

turlă se acoperă, vara, cu verdeață : ierburile sălbatice, străpungînd tencuiala zidăriei, se înfig în aer, se-ntîmplă să apară și flori galbene, albăstrui.

Și într-o zi...

Oamenii au văzut, printre ierburi, un copac, un cais adevărat, care, așa cum ar spune poeții, s-a înălțat în turlă ca o fată pe jumătate dezbrăcată și fluturîndu-și poalele-n vînt cu nerușinare.

Ei, poftim...

Bărbații s-au cam mirat, trecînd prin apropierea bisericii au început să șchioapete, bătrînele s-au închinat în biserică, în fața icoanei lui Cristos. Tușa Maran, care în anii războiului fusese singura necromantă din sat, a scos din ladă cărțile de joc soioase, îngălbenite, le-a înșirat pe masă, s-a uitat, s-a tot uitat, a mormăit, a socotit și a zis : „E bine". În aceeași zi, profesorul de istorie și-a dus elevii, după ore, la copac : „Numai în Armenia, a zis el, se poate întîmpla o asemenea minune. Piatra armenească, sîmburele armenesc, caisul armenesc..." La colectivă era ședință, unul mai șugubăț glumi făcînd cu ochiul spre președinte : „Acu' și caisu' ăsta-i al colhozului, o să-i dați un lot ?". Președintele rise, rîseră și ceilalți.

A trecut timpul. S-au obișnuit cu prezența copacului.

Vara asta, micile pușlamale din sat s-au cățărat pe pereți, au ajuns la turlă, au rupt lacom cele dintîi fructe ale ciudatului copac. Nu erau decît vreo cinci, șase, tocmai plouase, fructele erau dulci. Nu le-a revenit nici cîte o caisă de fiecare. Le-au înjumătățit, le-au mîncat, au spart sîmburii. Au mîncat solemn, pe-ndelete. Mestecau alene, așteptau să se-ntîmple ceva ieșit din comun, se uitau unul la altul și la lumea largă orbiți de soare. Nu era nimic ieșit din comun : era doar mireasmă obișnuită de cais verde, care umpluse ogrăzile, livezile, viile.

Și caisul a devenit un locuitor al satului.

Cine, cînd aruncase sîmburele pe turla bisericii, e greu de spus. Cum a nimerit sîmburele în rostul dintre pietre, cum și-a înfipt rădăcinile, fir cu fir, în tencuiala zidăriei, era ciudat, dar pomul exista, iar oamenii au încetat să se mai mire.

(Mi-aduc aminte de Arșac Gasparian, pe care l-am întîlnit întîmplător într-un sat din nordul Republicii Moldovenești. Satul se numește Drochi. Luam micul dejun în ceainăria centrului raional, cînd l-au adus înăuntru. Cu o zi înainte, aflasem de bătrîn, cînd au spus ce vîrstă are am rămas uluit — o sută douăzeci și unu... ? Am zis că aș vrea să-l văd. Și iată-l.

Trăiește în sat din o mie nouă sute unu, înainte de asta locuise în Caucazul de nord, pe malul Mării Negre. Trupul bătrînului, cînd stătea în picioare, semăna cu o parantează, dar privirea îi era limpede, auzul — fin. Își găsea cu greu vorbele în armeană, dar le găsea.

— Cînd ai plecat din Armenia ?

— Eram de doi'șpe, cin'șpe...

— Unde trăiai ?

— Pe malu' unei ape, îi ziceau *mare*...

— *Van ?*

— Poate, nu-mi amintesc.

— De ce-ai plecat ?

— Nu-mi amintesc.

— Cum ai ajuns în Caucaz ?

— Nu-mi amintesc...

Îi turnăm vin. Îi pun în față o tocătură, i-o mărunțesc cu furculița. Bătrînului îi vine greu să mănînce, dar de băut — bea. Caut cu încăpățînare ceva în ochii lui, încerc cu tot felul de întrebări să trezesc în el copilăria adormită de o sută de ani.

— Mai sînt armeni în satul vostru ? întreb eu.

— Nu, sînt singurul...

— Dar au fost ?

— La noi în sat — nu, în Odesa — da.

— De ce-ai venit la Drochi ?

— Cînd au pus calea ferată, eu am muncit la descărcat.

— Ai copii ?

— Patru, de la Marina. E moldoveancă. Aveam cinzeș'doi de ani, cînd m-am însurat. Ea avea douăș'trei, Dumnezeu s-o odihnească în pace, a murit curînd. Am un băiat, îmi mai trimite cîteodată bani, se fac douăj' de ani de cînd nu l-am văzut...

Bătrînul obosește, mai degrabă din efortul de a căuta cuvinte în armeană, dar pe noi nu asta ne interesează. Aș vrea să trezesc, în ochii stinși ai bătrînului, măcar o scînteie : doar nu i-o fi murit de tot sufletul, nu s-o fi prefăcut de tot în cenușă, fără să lase nici o urmă...

Încep să cînt *Dle iaman* [1].

E ora nouă dimineața, pe masa noastră sînt căni de ceai, iar eu cînt *Dle iaman,* cîntec din Van, cîntec de armean, cine știe, poate că bătrînul l-o fi auzit acum o sută de ani, mai exact — acum o sută zece ani. De obicei, cînt prost, mai ales

[1] Cîntec popular armenesc *(Of, năpastă !).*

cînd nu sînt băut, de data asta, însă, mi se pare mie, cînt bine. Dar ce spun eu „cînt", pur și simplu îmi continui interogatoriul cu alte cuvinte : *Dle iaman* trebuia să slujească de translator. Nu mă uit la bătrîn, el e așezat lîngă mine și, în timp ce cînt, scociorăște cu furculița carnea din farfurie. Îi văd degetele tremurînde, care abia pot să suporte greutatea furculiței. Deodată, observ că degetele i se opresc, oare și-o fi amintit, s-o fi trezit ceva în el... ? Continui imediat, fără pauză, să cînt altceva, de data asta *Cilicia,* degetele bătrînului, însă, au căzut, deznădăjduite, pe masă, ca o furculiță, ca un cuțit, ca o felie de pîine... Prietenul meu, care e moldovean și poet, mi-a spus mai tîrziu că în ochii bătrînului ceva se schimbase, ca și cum s-ar fi ridicat negura. E drept că era moldovean, dintr-un neam și el chinuit, pe deasupra mai era și poet...

— Nu ți-ai amintit, tăicuțule ?

— Nu, nu-mi amintesc.

— N-a rămas nici un fel de cîntec, nici un cîntec armenesc în tine, o melodie sau niște cuvinte, măcar un vers ?

— Nu, nu-mi amintesc.

Beau, bem cu toții — armean, moldovean, dăm de-o parte cănile de ceai și bem coniac de culoarea ceaiului...

M-aș fi putut aștepta să-ntîlnesc și aici un armean (în ce colț al lumii n-am întîlnit ?), să stăm de vorbă, să cîntăm, să ne-mpărtășim dorul de Armenia... Dar uite că, pe neașteptate, în fundul Basarabiei, l-am întîlnit pe cel mai vîrstnic armean care trăiește pe planeta noastră. Privesc chipul pietrificat al bătrînului, mă căznesc să-l deslușesc sub înfățișarea de-acum o sută zece ani, cînd, cine știe din voința cui, firul vieții lui a fost tras afară din pămîntul patriei și aruncat în alt capăt al lumii.

Și a rezistat.

Îl întreb, dar nu-și amintește nici numele mamei (numele tatălui îi fusese înscris în acte ca patronim), s-au stins de mult în el cîntecele Vanului, imaginile patriei, limba lui de mult uitase gustul apelor patriei. Dar, dar... Într-un colțișor adînc al sufletului său, bătrînul păstrase, ca pe niște bănuți pentru zile negre, vreo trei, patru cuvinte care, în clipa asta, s-au legat și au alcătuit fraze în armenește. Un poet polonez mi-a povestit că, la Wrocław, au fost expuse de curînd picturile unei armence de 62 de ani. Femeia aceea luase prima oară pensula în mînă cu doi, trei ani în urmă. În 1920, părăsise Armenia Apuseană, scăpase ca prin minune și ajunsese în Po-

lonia. După asta, se-nțelege, nu s-a mai întors niciodată pe meleagurile natale. Nu s-a dus nici în Armenia de azi. Iată, însă, că, la șaizeci de ani, luînd pensula în mînă, a început să picteze locurile copilăriei, munții, satul, oamenii. Se trezise brusc, în ea, o lume ucisă cu șaizeci de ani în urmă, și-a pictat bunica, prietenele, care fie că se prefăcuseră de mult în țărînă, fie că aveau și ele, acum, șaizeci de ani, cine știe pe unde, a pictat, de asemenea, moara din satul lor... E ca o minune.

Mă minunez, mă bucur. Mă-ntristez.

Știu, și-n primăvara asta are să-nflorească pomul miraculos de pe turlă. Are să-nflorească, are să se-ngreuieze cu fructe, noua generație de pușlamale din sat are să se lăcomească iar, micii tîlhari or să se cațere pe zid, or să rupă caisele verzi, or să rupă din greșeală cîteva crengi, apoi or să șadă pe turlă, înghesuindu-se unul într-altul, în umbra aproape inexistentă a caisului.

Știu, pomul are să rabde.

Are să rabde și are să-mbrace din nou, primăvara viitoare, rochia de mireasă din flori dalbe.

Cînd, cine a aruncat sămînța poporului nostru în ținutul ăsta de piatră, al cărui nume se pronunță din greșeală *Armenia* [1] ?

Cînd, cine a sădit caisul istoriei noastre într-un pumn de pămînt dintr-o crăpătură a stîncilor cenușii ?

Cînd, cine a dat rădăcinilor acestui pom fragil tăria firelor de oțel, lungimea nădejdii și răbdarea mamei, pentru ca ele să străpungă stîncile, să se răspîndească, să se întărească și să viețuiască ?

Am viețuit.

...Deși, în fiece primăvară, ne-au rupt ramurile, ne-au înfulecat fragezi-fragezi, au ars florile noastre asemenea luminii.

Cum ai viețuit, caisule... ?

41.

Avea chipul palid de nesomn, părul îi cădea pe frunte, pe umeri. Dacă mi-ar fi plăcut să fac comparații, aș fi zis că seamănă cu Petros Adamian [2], dar numai capul, căci era înalt... Și întrucît, cu o săptămînă înainte de întîlnirea asta, petrecu-

[1] Joc de cuvinte în original : *Karastan (Țară de piatră) — Haiastan (Țara armenilor* — numele Armeniei în limba armeană).

[2] Petros Adamian (1849—1891), reputat actor armean.

sem cîteva ore în insula *hippy*-ilor din San Francisco, tînărul mi-a părut a fi unul dintre aceia, deși avea altfel de privire, iar paloarea lui era nobilă.

Stătea de cîteva clipe la tribună și urma să vorbească. A vorbit.

Cuvintele erau armenești, accentul — englezesc, numele și prenumele — Haicaram Msîrlian, din Londra.

A vorbit. Vorbele au picurat pe podeaua fierbinte a sălii :

„În o mie nouă sute patruzeci și șase, noi locuiam la Beirut, tata se pregătea să plece pentru prima oară în Armenia. «Haicaram, mi-a zis el, ce să-ți aduc din Armenia ?» «Adu-mi cheia Armeniei», am zis eu, care aveam abia patru ani. Cînd tata s-a întors, l-am întrebat imediat : «Ai adus ?» «Am adus», a răspuns el și mi-a întins fotografia noastră de familie, în care eram eu, tata și mama. «Uită-te pe spate», mi-a zis el. M-am uitat, n-am priceput, eram prea mic. Tata mi-a luat din mînă poza și s-a oprit în dreptul mesei, într-o atitudine într-un fel solemnă : «Dragă Haicaram, a citit el, cheia Armeniei este limba armeană, învață-o și toate ușile Armeniei ți se vor deschide». Tata a tăcut, mi-amintesc că și-a înghițit lacrimile și a citit silabisit numele celui care scrisese vorbele acestea : *Avetik Isahachian* [1]. Eu n-aveam decît patru ani și de-asta întrebasem «Unde-i cheia ?». Eu n-aveam decît patru ani și abia peste ani am aflat cine a fost Avetik Isahachian, am aflat că, la Erevan, tata îi împărtășise dorința mea, iar el scrisese cu mîna lui cele cîteva cuvinte de pe fotografie. Și iată, am venit...“.

Nu-mi amintesc ce-a mai spus Haicaram, poate că nici n-am transcris exact cum a vorbit, dar am înregistrat povestea cu scrupulozitatea unui secretar la o ședință, cum spune maurul din Veneția — nici n-am adăugit, nici n-am tăinuit...

Mi-aduc aminte că sala din Erevan l-a aplaudat cu căldură și cu emoție pe Haicaram, că fata de lîngă mine a izbucnit în plîns, în vreme ce Haicaram stătea palid și — n-ai fi putut spune exact — emoționat, încurcat, mirat, sau toate la un loc...

Cheia Armeniei este limba armeană...

Cuvintele scrise de Meșter [2] cu douăzeci și cinci de ani în urmă, le transcriu pentru acele sute de mii de băieți și fete de armeni, care cresc în străinătate.

---

[1] Avetik Isahachian (1875—1957), reputat poet armean.

[2] În original, *Varpet*, epitet acordat poetului A. Isahachian și, în general, unor mari cărturari îndrăgiți în popor.

42.

Maré... !

Despre bunica mea am scris cu alt prilej. Mama prietenului meu mi-este, într-un fel, și ea mamă sau bunică. Are mîinile bătătorite, ca o piatră zgrunțuroasă, înseamnă, deci, că cel mai gingaș lucru din lume e piatra zgrunțuroasă. Are ochi albaștri Maré, în fața ei trebuie să rămîi tăcut, fiindcă toate cuvintele posibile, care s-ar putea lega alcătuind o frază, sînt ostenite. Și Maré e ostenită. Maré a lăsat departe, în munți, Sasunul [1], acum trăiește într-un sat din raionul Talin [2] și, în viața ei îndelungată, abia de vreo trei, patru ori s-a întîmplat să meargă la Erevan...

Dacă ți se-ntîmplă să te așezi pe iarba umedă și simți că cineva pune sub tine o pernă moale, nu mai verifica — e Maré.

Dacă ți se-ntîmplă să ți se facă sete în casa lor și cineva ți-aduce un pahar cu apă rece, nu mai verifica — e Maré.

Dacă ți se-ntîmplă să rămîi peste noapte la ei și simți, în somn, că cineva îți acoperă mijlocul dezvelit, nu mai verifica — e Maré. (Mi-aduc aminte că, odată, Maré a zis : „Toate trec pe lume, fiule : ți-e inima amărîtă ? te-i înveseli ; nu-ți merg treburile bine ? ți-or merge. Numai să nu răcești, fiule...").

Dacă se-ntîmplă să se afle lîngă tine, are să te-mbrățișeze neapărat, mai ales dacă te afli pentru întîia oară în casa lor. Dacă se-ntîmplă să mai vii o dată și să fii însoțit de cineva care vine pentru întîia oară, pe acela are să-l îmbrățișeze și să-l mîngîie Maré.

Bunătatea ei e suficientă pentru ca oștiri dușmane aflate față-n față să facă pace, dacă ar fi posibil ca bunătatea aceea să fie împărțită între oștiri.

Maré... !

Odată, mă dusesem în vizită la ea cu prietenul meu, care venise de la Moscova. Maré, bineînțeles, nu știe rusește, dar, bineînțeles, conversa mai ales cu Vadim. Eu mă uitam și abia mă abțineam să nu rîd. Ei, însă, discutau cu-adevărat. Maré are doi băieți și cinci fete. Și toți au ochii albaștri. M-am uitat la Vadim (nici ochii lui, se-nțelege, nu erau negri) și am vrut să glumesc cu Maré :

— Maré, de ce aveți cu toții ochii albaștri ? Și tu, și băieții tăi, și fetele tale...

— Da' de ce te miri, fiule ?

---

[1] Ținut istorico-geografic în Armenia Apuseană (azi, în Turcia).
[2] Raion administrativ în vestul Armeniei Sovietice.

— Voi sînteți din Sasun și aveți ochii albaștri. Nu cumva și Davit din Sasun[1] avea ochii albaștri ?

Maré m-a privit lung, apoi a spus calm :

— Poate, fiule, de ce nu ? Trei părți ale lumii sînt albastre.

— Trei ?

— Trei, fiule, cerul, marea și... rușii.

I-am tradus lui Vadim cele spuse de Maré. Vadim s-a minunat, s-a emoționat, a privit-o stăruitor pe Maré, apoi s-a plecat, i-a sărutat mîna care semăna cu o piatră zgrunțuroasă.

— Ce face, fiule ? se-ntoarse spre mine Maré. Ce faci, fiule ? se-ntoarse spre Vadim, după care îi îmbrățișă capul bălai, așa cum făcuse cu mine și cu mulți alții care trecuseră prin casa ei.

— Vadim e rus, i-am zis. Prietenul meu Vadim e rus, trăiește la Moscova. Îl știe și pe Mușegh.

— Pe Mușegh ? Maré sărută ochii albaștri ai lui Vadim. Să mor de dragu' ochilor lu' Mușegh al meu...

Maré... !

Maré nu mi-este bunică, nu mi-este mamă, ea e mama lui Mușegh.

Ieși cu pași mărunți și repezi :

— Laptele proaspăt e tare bun, fiule, acuș mulg și-aduc, să beți.

Maré nu citește cărțile scrise de noi, Maré nu ascultă discursurile noastre înflăcărate, Maré și-a lăsat copilăria în munții înalți din Sasun și doar de două ori a fost la Erevan, o dată cînd Mușegh a intrat la facultate, a doua oară cînd Mușegh urma să plece cu avionul la Moscova.

Și poate că Maré a adus tocmai din munții Sasunului diviziunea asta genială, albastră... Poate. Da, demult pentru poporul nostru trei părți ale lumii sînt albastre : cerul, marea, rușii.

Maré... !

43.

Mantalele soldaților erau tare subțiri, uzate, și singurul lucru călduros erau stelușele roșii de comunarzi.

Drumul era lung, dar trebuia străbătut, în depărtarea care se apropia tot mai mult se afla pe moarte Armenia, pa-

[1] Erou legendar, personajul titular al epopeii populare armenești omonime (tradusă în limba română cu titlul *Vitejii din Sasun).*

tria celor din fruntea coloanelor. Pesemne că de aceea se grăbeau cei din frunte, mai ales că era ger, zăpadă, iar mantalele erau subțiri și cîrpite.

Armata Roșie a 11-a intra în Armenia.

Ce zi să fi fost ? Deodată, un soldat care mergea în frunte ridică brațul, ținea în mînă o literă decupată din carton.

— Ce literă e ? întrebă el.

Soldații, cei care auziseră, înălțară capetele îngreuiate. Litera era mare, vopsită în albastru, se vedea bine, dar nu se-auzi nici un răspuns.

— Ce literă e ? strigă soldatul, ridicînd mai sus cartonul.

Soldații, de data asta cu toții, înălțară mai mult capetele. Văzură clar litera decupată, care se clătina în viscol, ținută de degetele înghețate ale soldatului. Văzură, dar cei mai mulți dintre ei numai în vis zăriseră o școală, de aceea doar două, trei voci dădură răspunsul :

— E litera *a, aib...* [1].

— Cine cunoaște literele să vină în față, spuse glasul.

Vreo cinci, șase inși se desprinseră din șir.

Se făcu popas.

Cei cinci, șase se strînseră la un loc, iar cînd oastea se puse în mișcare, trecură în capul ei, deși trei dintre ei erau scunzi.

Oastea se puse în mișcare, fiindcă în depărtare se afla pe moarte Armenia.

— Ce literă e ? striga unul din capul coloanei, ținînd ridicat cartonul colorat.

— *Ben* [2], se auzea răspunsul, tot de la cei din frunte, de-acum răspundeau vreo cîțiva.

— Ce literă e ? întreba din nou glasul.

De data asta, răspunsul venea din diferite locuri, soldații se întrebau unul pe altul, își aminteau unul altuia, încurcîndu-se.

— *Ben... ben... ben...*

Drumul se scurta.

Viscolul, dar ce viscol ? nu era decît un vînticel, avea să se oprească, iar mantalele erau groase, rusești.

— Ce literă e ?

— *Șa... șa... șa...*

— Ce literă e ?

— *Ra... ra... ra...*

---

[1] Denumirea primei litere a alfabetului armean.

[2] Denumirea celei de a doua litere a alfabetului armean.

Așa au intrat în Armenia, cu arma în mînă, învățînd alfabetul armean, și au statornicit, pe cele treizeci de mii de kilometri pătrați de pietre, stînci, văi și pe alocuri de pămînt, dreptul poporului lor de a continua să viețuiască.

Să fi fost realitate sau legendă ?

Cine era soldatul acela anonim, care, în viscol și oboseală, s-a gîndit să conceapă minunea alfabetului de carton ? Nu știu. Eu cred în legende, îi invidiez pe oamenii care sînt în stare să creeze legende. Toate astea, le-am auzit de la un soldat din Armata a 11-a, care a învățat alfabetul pe drumul acela greu.

44.

Mi-amintesc de mănăstirea Amaras.

Se spune că aici a deschis Mesrop Maștoț una dintre primele școli armenești și, probabil, cea dintîi din Arțakh [1].

Mănăstirea e împrejmuită cu ziduri. Zidurile sînt întregi, iar poarta de lemn e încuiată cu un lacăt mare. Înăuntru, e magazia satului. (Prima școală — magazie, mă gîndesc cu amărăciune, asta-i viața...) Se apropie de noi un bărbat, trebuie să aibă vreo cincizeci, șaizeci de ani. „Vă deschide Moses", zice el. Cine-o fi Moses ? „Știu eu pe unde-o umbla ? !" Strigă cu voce răsunătoare, melodioasă : „Moses, ei, Moses !" Pune palma pîlnie la ureche. Nu se-aude nici un răspuns. Dă glas din nou : „Moses, ei, Moses !" Pierd noțiunea timpului, îmi pare că omul îl cheamă pe Movses Khorenați, care s-a rătăcit departe, în ierburi, pe răspîntiile istoriei armenilor.

Revin în primăvara lui o mie nouă sute șaptezeci și observ că mănăstirea Amaras e înconjurată pe toate părțile cu duzi decapitați. Nu-i tocmai cuvîntul potrivit — *decapitați*. Mai curînd — au fost tăiate crengile, iar pe cioturile vechi au apărut mlădițe verzi. Dacă aș fi fost poet, aș fi zis că duzii se aseamănă cu trecutul poporului nostru, am fost adesea decapitați, dar pe trunchiul vechi s-au născut, întotdeauna, lăstare verzi.

Iar Movses nu mai apare.

„Moses, ei, Moses ! Au venit de la raion, adă cheia să deschidem mănăstirea !" dă glas omul pentru ultima oară, apoi, întorcîndu-se spre noi, zice : „Adicătelea, pot și eu să descui".

Rîdem.

---

[1] Una dintre cele 15 regiuni ale Armeniei Mari din antichitate.

Scoate din propriul său buzunar o cheie mare, descuie poarta și pătrundem dincolo de zid.

Puțin mai tîrziu, ni se alătură Movses, paznicul mănăstirii (sau al magaziei), un tînăr cu chipul vesel, ars de soare.

Mănăstirea poartă hramul sfîntului Grigor sau Grigoris. Ni se arată o piatră tombală, pe care se poate citi : „Piatra sfîntului Grigoris, făurită de căpetenia Mikael ter Israel Șușeți — întru pomenirea răposatului, la anul 1885, noiembrie". Nu înțeleg nimic. Movses povestește voios o legendă despre mănăstire și despre sfîntul Grigoris, care a fost fiul ori nepotul lui Grigor Lusavorici, nu-și amintește prea bine... Iar eu caut urmele lui Mesrop Maștoț. Mănăstirea e pustie, goală. În curte, luminează un soare galben, puternic, parcă pictat de Van Gogh. Înaintăm prin ierburile înalte, apoi urcăm o scară veche spre locuința lui Movses. Pesemne că asta a fost chilia vreunui călugăr. Pereții camerei sînt de piatră, netencuiți, lemnul mesei și scaunelor e înnegrit, ulciorul și cănile sînt din lut ori din aramă. În încăperea asta, cu multe veacuri în urmă, parcă și-ar fi pus capăt zilelor timpul însuși. Privesc pereții din piatră de tuf, mă așez cu oarecare prudență pe scaunul vechi, foarte vechi, cer apă, dar ulciorul e gol.

E gol...

Afară, același soare dogoritor. Pentru ultima oară, mă uit la duzii decapitați, la zidurile mănăstirii, iar în depărtare, dintre ierburile înalte, se aud glasurile copiilor armeni. Printre ei, trebuie să fie și Movses Khorenați. Neapărat.

45.

Am văzut de cîteva ori ruinele Colisseumului, și ziua, și noaptea. Inclusiv noaptea, fiindcă italienii încearcă să convingă pe toată lumea că nu există minunăție mai mare decît Colisseumul noaptea, după care adaugă : noaptea, Colisseumul aparține numai îndrăgostiților. Amfiteatrul pe jumătate ruinat este slab luminat, în mod ireal, căci aici nu pătrunde neonul strălucitor al Romei, ci doar zgomotul orașului se infiltrează nestingherit.

Am șezut, noaptea, pe granitul bătrîn al amfiteatrului Colisseumului și am văzut jos, în arenă, lupta gladiatorilor. Am auzit strigătele de admirație ale mulțimii adunate în amfiteatru, în momentele victorioase ale aceleiași mulțimi cînd gladiatorul, n-avea importanță care, cădea scăldat în sînge. Gladiatorule, tu, cel mai tragic, cel mai nefericit, cel mai deznădăjduit prieten al meu de două mii de ani, pentru spectatori

e totuna de învingi sau mori, ei nu vor decît să strige într-o uitare de sine, ca să se desprindă de grijile zilnice, și nimic altceva.

Nu, Colisseumul noaptea nu este al îndrăgostiților. El este al gladiatorilor, al gladiatorilor din toate veacurile, al căror sînge s-a vărsat pe iarba acestei arene și care au murit ducînd cu ei strigătele mulțimii, înfundate în urechile lor ca plumbul topit.

Am șezut noaptea pe granitul rece al Colisseumului, am văzut umbrele roșii-verzi ale gladiatorilor, am auzit strigătele spectatorilor, înregistrate pe banda tuturor anilor.

...De ce mi-am amintit de Colisseum, de gladiatori? Nu știu. Răsfoiam, astăzi, din nou *Istoria armenilor* de Leo [1] și dintr-o dată am asemuit globul pămîntesc cu Colisseumul, iar etapele tragice ale drumului parcurs de poporul nostru — cu luptele gladiatorilor. Este o viziune însîngerată, de negură și jale, în care strămunilor noștri mai depărtați și mai apropiați li se pare că lumea se entuziasmează de vitejia noastră nebunească, de martiriul nostru, de spiritul nostru inflexibil. În vreme ce noi n-am fost decît niște gladiatori cît se poate de banali... Închid cartea istoriei, deschid fereastra camerei mele, privesc afară și trecutul se risipește ca ceața...

N-are să mai existe ultima pereche de gladiatori.

46.

„Aceasta e piatra de mormînt a fierarului Hovachim, care e fiul fierarului Arakel și tatăl fierarului Ghevorg. Răposat la 1851." Citesc inscripția, după care găsesc și pietrele de mormînt ale fierarului Arakel și fierarului Ghevorg.

...Apoi, văd nu trei dale, ci chiar pe ei, fierarii. Îi văd cum se-ntorc acasă pe ulița satului. În față, merge bunicul, fierarul Arakel, iar fiul și nepotul merg cu un pas în urma lui, așa-i rînduiala. Le văd chipurile senine, blînde, le dau binețe. „E-o zi bună", spune fierarul Arakel. „E bună, tată", îi răspund amîndoi. Așa-i obiceiul în sat la noi: bunicului tot *tată* i se spune. „Am găsit o fată potrivită pentru Ghevorg, i-a sosit vremea". „Că bine zici, tată", vorbește numai Hovachim, în vreme ce Ghevorg privește tăcut la platanul din mijlocul satului, care peste șaizeci de ani avea să fie tăiat.

---

[1] Leo (1860—1932), numele real Arakel Babakhanian: istoric și filolog armean, autor, printre altele, al unei *Istorii a armenilor* (1917, 1946—47, 3 volume).

„A-nvățat meserie, de-acu' cum i-o fi norocu'." „Că bine grăiești, tată." Ghevorg privește în lungul uliței, pe unde trec care, oameni, iar de după case, se arată biserica Surb Marine. Tatăl Marineei, Șahazizian, a adus, azi, osia carului la fierărie, de au dres-o. Nu cumva bunicul o fi zis de Marine, da' cum să fi aflat? „Eu zic să mărim fierăria, acu' sîntem trei. Ce zici?" „Așa-i", încuviințează în gînd Ghevorg, iar Hovachim spune același lucru cu voce tare.

Așa treceau prin sat, în fiecare zi, cei trei fierari.

Apoi, a venit o zi în care au rămas doi.

Apoi, au fost multe alte zile în care fierarul Ghevorg trecea prin sat de unul singur, căci n-a avut feciori, n-a avut nici fete. O dată cu el, s-a stins vatra fierăriei, iar asta s-a-ntîmplat în 1881.

Și din acel an, ei sînt din nou împreună, tustrei, bunicul merge cu un pas în față, fiul și nepotul — pe urmele lui. Așa pășesc ei și vor păși pe veci, chiar și atunci cînd cimitirul are să rămînă sub asfaltul șoselei, chiar și atunci cînd pietrele lor de mormînt or să devină punți peste pîraie sau pietre de temelie pentru vreo casă. Privesc pietrele lor de mormînt și îmi pare că-i văd trecînd prin sat pe cei trei — senini, mîndri, chibzuiți: fierarul, fiul fierarului și tatăl fierarului.

...Cînd are să vă fie mai greu, cînd are să vi se pară că pămîntul se clatină sub picioarele voastre, duceți-vă în cimitirul satului nostru și căutați-i pe fierari.

47.

Ne-am întîlnit la Chicago.

Era un adolescent armean chipeș, de vreo cincisprezece, șaisprezece ani, îl chema Sevan. Nu știa armenește, iar eu nu știam englezește. Tatăl lui făcea pe translatorul. Discutam, el punea întrebări, eu îi răspundeam. La un moment dat, tatăl a încetat să mai traducă spusele băiatului. Cei doi au început să vorbească între ei, tînărul susținea cu înfocare ceva, taică-su îl contrazicea. Apoi, am observat cum tatăl pălește și cei doi trec la ceartă.

Atunci, a tradus mama cîte ceva, frînturi disparate (nu voia? ori nu putea?). Băiatul nu știa mai nimic despre Armenia, știa doar atît și mai ales așa cum îl învățau la colegiu. Lua peste picior tot ce pentru mine, ca și pentru tatăl lui, era sfînt. Tatăl atîrnase pe perete fotografia în culori a Araratului, iar pe măsuță se aflau moaște din Armenia: țigări, cărți, o sticlă de coniac pe jumătate plină. Fiul îi spunea: „E Arme-

nia ta, eu sînt american". Se născuse la Beirut, abia de vreo cinci, șase ani trăiește în America, dar de-acum s-a americanizat. Tatăl mă privea zguduit : „N-am știut, am crezut că... E prima oară că vorbește în felul ăsta, Doamne, oare totul a fost în zadar, și asta unde, tocmai în familia mea ! Am să plec din țara asta !" Fiul ține, mai mult decît un american, să pară cu adevărat american, pentru că știe că nu este american. Iar tatăl a atîrnat pe perete Araratul multicolor și pînă astăzi era convins că face din fiu-su un armean. Din fiul lui, pe care-l cheamă Sevan.

Mi-amintesc de confesiunea unui alt tînăr armean din America, am citit-o acum doi ani, în 1969, în revista „Nairi" din Beirut : „E-adevărat, părinții mei sînt armeni, și eu sînt de origine armeană. Dar asta nu-i decît o întîmplare fiziologică. Eu consider că ar fi pierdere de timp să povestesc din ce țară a venit tatăl meu și ce s-a petrecut în țara aceea. M-am născut aici și sînt american. Să presupunem că, în caz de război, aș fi aviator și mi s-ar ordona să bombardez Erevanul. Aș îndeplini ordinul fără șovăire."

O, de cîte ori și-ar mai putea pierde mințile Comitas...

48.

O, de cîte ori și-ar mai putea pierde mințile Comitas...

Gîndul acesta s-a născut în mine prima oară acum cîțiva ani, într-o zi de toamnă din 1965, cînd stăteam la mormîntul muzicianului. În dimineața aceea, la banca din Erevan, întîlnisem un armean care, după ce trăise doi ani în Armenia, hotărîse să se-ntoarcă în Turcia[1]. „Ne-am săturat de țara voastră", mi-a trîntit în față omul acela care, acum, la Istanbul, probabil în vreo cafenea, îi servește cu ceai cald, aromat pe *efendi*, sau în zarva gării le lustruiește acestora pantofii.

Iar eu mă aflu din nou lîngă Comitas. Nu vreau să-i povestesc despre tînărul armean care e gata să bombardeze Erevanul. Nu vreau să-i citesc scrisoarea pe care am primit-o de la Beirut. Îmi scrie Jirair Danielian, bibliotecarul colegiului armenesc „Haicazian" : „Răsfoiesc *Crochiurile armenești* scrise de dumneavoastră... Le citesc unul cîte unul, dintr-o suflare, mă-ntristez, mă podidesc simțăminte necunoscute, neliniștitoare... Încă nu terminasem de citit cartea, cînd am observat, în sala bibliotecii, o fată drăguță de vreo 18 ani. Era nouă, o vedeam pentru prima oară. Mă apropii. Sînt din Armenia,

[1] Episodul este relatat anterior, în crochiul 9.

de șase luni mă aflu cu familia la Beirut. Plecăm în America, ne stabilim acolo... Nu mai continui discuția, cu un surîs amar intru în biroul meu, să citesc *Crochiurile armenești*... Coincidență ? *Crochiuri armenești* și o fată drăguță din Armenia, care pleacă în America... Nu știu. Nu cumva e un basm ? Nu-mi place să povestesc basme."

Nu, nu vreau să-i povestesc lui Comitas scrisoarea asta.

Mai bine îi povestesc despre alte două fete armence. Una are șaptesprezece ani, cealaltă — cincisprezece. Cu doi ani în urmă, contrar voinței lor, tatăl fetelor le-a dus în Argentina. Pesemne că visase comori pe țărmurile acelea îndepărtate. Fetele, însă, s-au întors acasă. Iarna trecută, l-au convins pe tatăl lor să le permită să meargă în Armenia ca turiste. Au venit și au spus Armeniei : „Noi n-avem altă casă". Fetele acelea gingașe ar fi putut deveni pricina unui conflict diplomatic, la Erevan oamenii au încercat să le convingă să se înapoieze și să obțină încuviințarea tatălui lor și a autorităților. Dar ele s-au arătat neînduplecate, au făcut chiar greva foamei timp de o săptămînă, s-au dus — fără nici o aprobare și fără acte — la fosta lor școală din Erevan și au urmat cursurile de acolo. Fata cea mică se instalase în pivnița unchiului ei : „Eu rămîn aici, Buenos Aires nu-i patria mea".

...Și au izbîndit.

S-au stabilit din nou în Erevan, merg la școală, tatăl lor este Armenia.

Îi povestesc lui Comitas despre fetele astea, despre Arșam Panoian din Lori [1], Griș Antichian din Ghiumri [2], Suren Abeghian din Erevan și despre mulți alții, pe care i-am întîlnit pe drumurile ametitoare ale Americii. Viața acestor oameni este o dovadă în plus că toate binefacerile veacului nostru — automobil, frigider, aer condiționat, o mie-și unul de alte lucruri — nu-l pot face fericit pe om, dacă el a hotărît să rămînă om. De aceea, între pereții fericirii americane standardizate, oamenii aceștia încearcă să făurească o Armenie. Unul dintre ei, de pildă, mi-a arătat Armenia lui. Avea o încăpere mică, pe un perete — Ararat, pe altul — Zvartnoț, pe al treilea — Erevan. Nu erau fotografii, ci bazoreliefuri pe care le lucrase cu mîinile lui neîndemînatice, sculptînd ani de-a rîndul în

---

[1] Ținut istorico-geografic în regiunea Gugark din Armenia antică, pe teritoriul actualelor raioane Kalinino, Stepanavan și Tumanian din R. S. S. Armeană.

[2] Vechea denumire (pînă în 1837) a orașului Leninacan (R. S. S. Armeană).

pereții de piatră. În afară de asta, mai erau cărți, fotografii, chibrituri arse, sticle de coniac, batiste — toate din Armenia. „Cînd sînt foarte trist, încui ușa, cobor storurile ca să nu se vadă America și... mă duc în Armenia."

Sînt încredințat că are să vină o zi în care oamenii aceștia, ca să plece în Armenia, vor ridica storurile, pentru că ferestrele lor se vor deschide spre Aragaț.

Îi povestesc lui Comitas despre oamenii aceștia, și chipul de bronz al bustului parcă se luminează de un zîmbet, se însuflețește. Mi-aduc aminte că, în 1968, la Paris, n-am vrut să vizitez spitalul de psihiatrie în care au rămas cei zece ani netrăiți ai lui Comitas. Nu-i adevărat, Comitas nu și-a pierdut mințile, îl văd deodată în satul Aşnac[1], prins în jocul înfocat al celor din Sasun, cu batista în mînă, cu chipul asudat și luminos.

49.

Omul trăiește abia o jumătate de milion de ore. Un copac sădit de om poate viețui de o mie de ori mai mult, fiindcă îl pot îngriji alte mîini, din generație în generație, pe cînd omul va muri... peste cel mult o jumătate de milion de ore.

De ce scriu toate astea ?

Pentru că mi-amintesc de stejarul acela uriaș din satul Aghdanul de Jos[2]. Se spune că ar fi fost sădit de Vardan Mamiconian[3], așadar cu cel puțin o mie cinci sute de ani în urmă. După alte surse, Vardan nu făcuse decît să se odihnească, odată, sub acel stejar care, prin urmare, ar avea mult mai mult de o mie cinci sute de ani. Conform oamenilor de știință, stejarul are pe puțin o mie de ani. De sub rădăcinile lui izvorăsc ape reci, tămăduitoare. În decursul vremii, unii (sau însăși natura), au scormonit pămîntul dintre rădăcini, și copacul pare să se sprijine pe piloni. Dar oricît au săpat oamenii pămîntul, rădăcinile au ținut pe umerii lor trupul copacului. An de an, groapa s-a lărgit, iar acum, printre rădăcini, se pot adăposti cu ușurință vreo 10—12 oameni. Cînd am văzut, primăvara trecută, stejarul, acolo se cuibăriseră 20—30

---

[1] Sat în raionul Talin (R. S. S. Armeană), în care o parte din locuitorii actuali sînt originari din ținutul Sasun și unde activează o reputată formație de dansuri populare de amatori.

[2] Sat în raionul Igevan din R. S. S. Armeană.

[3] Vardan Mamiconian (388/391—451), comandant suprem al oștirii armene, conducătorul luptei de eliberare împotriva Persiei sasanide și al bătăliei de la Avarair, din anul 451.

de oi care, după cum mi s-a spus, aparţineau unui singur sătean, Musael Şahnazarian. (Se povesteşte că, odinioară, cînd tinerii plecau la luptă, mai întîi veneau aici, beau din apa izvorului, îşi frecau spadele de trunchiul stejarului. Şi astăzi, cînd flăcăii pleacă la oaste, obişnuiesc să se adune sub copac.) Cerînd iertare oilor lui Musael Şahnazarian, intru în groapă şi... observ că trunchiul e ars. Privesc în sus, scorbura uriaşă, carbonizată, îmi pare pietrificată, parcă ar fi cupola rupestră a Gheghardului [1]. Cu deosebirea că din vîrful cupolei intră lumină, căci biserica a fost săpată în stîncă pornind de sus. Pe cînd copacul a fost ars de jos, asta s-a-ntîmplat acum doi ani. Cum anume? Mi s-au povestit două variante, deopotrivă de verosimile. Dar mai întîi să spun că stejarul e socotit sfînt, dovadă lumînările care ard pe trunchiul său şi sutele de mucuri de lumînări arse. Lumînările mai sînt aprinse şi în groapă. Şi, pesemne, s-o fi-ntîmplat odată să fie mai multe lumînări, oamenii să le fi uitat aprinse înainte de plecare... Noaptea, încet-încet, s-o fi stins focul. Alţii zic că, pur şi simplu, în groapă s-a făcut foc. A-nceput ploaia, şi chefliii, care pînă atunci şezuseră lîngă izvor, au mutat focul sub copac. Au stat în jurul focului, s-au bucurat că au scăpat de ploaie, au mai băut cîte un pahar în sănătatea stejarului şi a poporului nostru, după care... a izbucnit incendiul.

Iar cînd a izbucnit...

„Am telefonat la centru, la pompieri, mi s-a povestit, ne-au luat peste picior, au zis ce mare lucru, oameni buni, ia un copac acolo, plină pădurea de ei. Şi n-au venit."

Iar stejarul ardea.

Au dat buzna oamenii din casele lor, s-au întors călătorii din drumurile lor. A-nceput o bătălie neobişnuită împotriva focului, ca să salveze viaţa copacului. Au salvat-o. Dar copacul a rămas negru pe dinăuntru, cu o rană carbonizată. Durerea acelei răni aş trece-o tuturor.

Pe zidurile monumentelor istorice, sînt prinse tăbliţe: „Sub protecţia autorităţilor". Restaurăm mănăstirile şi cetăţile ruinate, pentru că ele sînt memoria de piatră a poporului nostru. Stejarul lui Vardan nu este, şi el, un monument istoric? Aş fi vrut să adresez întrebarea asta primarului din Aghdanul de Jos, Hamid Aivazian, dar apoi m-am gîndit — de ce numai lui?

Omul trăieşte abia o jumătate de milion de ore. Copacul acesta a trăit multe miliarde de ore, aşadar de cîte miliarde de

[1] Mănăstire rupestră (sec. XII) în Armenia Sovietică.

ore trăiește omul care, acum o mie sau o mie cinci sute de ani, a sădit un lăstar firav de stejar... ? !

Lansez o chemare la luptă : să ocrotim viața stejarului, s-o ocrotim apărînd copacul... de noi. Și, totodată, de dragostea noastră. Și din dragoste pot fi provocate incendiile.

(N-am ocrotit-o. La cîțiva ani după ce scrisesem aceste rînduri, stejarul s-a prăbușit... s-a prăbușit ca o clopotniță căreia i-au fost smulse pietrele de temelie.)

50.

Pe cînd scriam despre acest copac, aveam neîncetat în minte un om simplu, pe Avetis Edigarian. E consătean cu Ghazar Parpeți [1], dar n-a scris cărți și mai ales nu și-a bătut capul cu figurile anonime ale istoriei poporului său.

În zilele grele ale războiului, în primăvara timpurie a lui 1943, el a sădit, în valea Kasakhului, o livadă pe o întindere de 4—5 hectare. Pînă atunci, în valea aceea nu exista nici un pom fructifer, iar pe front, era în joc destinul omenirii, oamenii gîndindu-se cu îngrijorare la fiecare ceas care avea să vină. În vremea asta, el sădea pomi în pustietatea văii. Primăvara următoare, cînd mlădițele zgribulite de frig își adevereau una alteia, cu mesaje verzi, că sînt în viață, țara noastră alungase dincolo de hotarele ei primejdia cenușie. Și i-a rămas numele *Străbunul Văii*... Iar acum 4—5 ani, Avetis Edigarian a mai găsit, pe pămînturile satului, alte 4—5 hectare pustii, pe care din nou le-a preschimbat în livezi — 600 de meri și 50 de peri. Și livezile astea le-a dăruit satului.

Livada nu-i carte, fie ea și a istoriei armenilor, pentru ca pe coperta ei pînzată să tipărești cu litere de aur numele autorului. Mă gîndesc cu respect, dar și cu amărăciune, la Străbunul Văii. Și livada, însă, e istoria unui popor. Dovadă — stejarul lui Vardan, chiar și cu trupul carbonizat, care, sînt convins, și în starea asta va continua să rămînă în picioare încă multe milioane de ore de-acum înainte...

Mă gîndesc, de asemenea, la statornicia de necrezut pe care oameni ca Străbunul Văii o au față de pămînt, pînă și atunci cînd pămîntul e pietros, neroditor. Din păcate, pe pămîntul readus la viață nu poate fi scris numele celui care l-a însuflețit, dar oare cei 600 de meri nu sînt declinarea acelui nume și nu-l transmit ele din generație în generație ?

---

[1] Ghazar Parpeți (442 — începutul sec. VI), istoric și cronicar armean, autor, printre altele, al unei *Istorii a armenilor*.

51.

...Și bătrînul care, la început, spusese că a venit la mormîntul tatălui său bodogăni:

— De ce nu săpați Masisul[1] la temelie, doar vouă vă trebuie piscul lui, nu ? !

Pînă atunci, mi-arătasem nemulțumirea că la noi s-au păstrat prea multe obiceiuri vechi — parastas de șapte zile, de patruzeci de zile, de șase luni.

— Se-adună, de cele mai multe ori, doar așa, de formă, dacă-i întrebi cine-i răposatul, nu știu să-ți spună. După asta, s-așază la masă, beau, mănîncă.

— Cît de-nalt o fi Masisul ? se interesă bătrînul.

— Cinci mii de metri. Odată, mă dusesem la o-nmormîntare, la urmă au început să toasteze în sănătatea cutăruia și cutăruia... unul a zis — peștele nu prea-i proaspăt.

— Cîți metri pătrați are vîrful Masisului ? Adică al Marelui Masis. Din ochi — bătrînul se încăpățîna să pună aceleași întrebări.

— Nu știu. Nu-i mai bine în alte țări ? dai telefon unde trebuie, vin cu duba, tot ei aduc și coșciugul, și florile. La cimitir, nu merg decît vreo cinci, șase persoane. Sau la noi, de pildă, după înmormîntare rudele stau, trebuie s-aștepte vreo oră, pînă trec toți și dau mîna cu ei. E-o nebunie ! Să zicem c-ar avea 1.500—1.600 de metri pătrați vîrful Masisului, poate două hectare. Și ce-i cu asta... ?

— Și temelia cîți metri sau kilometri pătrați cuprinde ? Dacă, să zicem, am dărîma Masisul, cît pămînt s-ar elibera ?

— Nu știu, probabil că de vreo mie de ori mai mult decît piscul.

— Hai să zicem — de cinci sute de ori ! Dacă i-am săpa temelia, ar rămîne piscul. Și tot s-ar vedea, doar nouă ne trebuie piscul, nu... ?

— Și ce-i cu asta ?

— Cînd, unde puteți să vă-ntîlniți, toate neamurile ? Fiecare în cîte-un oraș, în cîte-o țară, pe cîte-o stradă, cu treburile voastre. Cînd să vă vedeți, să vă cunoașteți ? Dar cînd se-ntîmplă să fie-un parastas în cartier, veniți cu toții, stați de vorbă, vă cunoașteți, aflați fiecare despre celălalt cîte cele.

— Și ce amestec are Masisul aici ?

— Nici unul, dacă n-ai priceput, bătrînul dădu din mînă a dispreț.

---

[1] Numele uzual dat de armeni vîrfului Araratul Mare.

— Hî ? privii în direcția Araratului, care nu se zărea în ceață, privii în direcția mormintelor strămoșilor noștri, care se zăreau — bunicul, pe care nu l-am cunoscut, bunicul și bunica tatălui meu, pe care nici atît nu i-am cunoscut, tata, pe care l-am pierdut la șase ani, fratele meu, sora mea...

— Săpați temelia Masisului și puneți-i stîlpi de beton sub pisc. Ar fi mai ieftin și s-ar vedea și de partea cealaltă a Masisului.

Pînă una-alta, nu se vedea nici partea astălaltă a Masisului. Era ceață.

— Astea-s obiceiurile poporului, care nu-ți plac ție. Nu zic că cine n-are obiceiurile astea e rău. Nu există popor rău. Cine n-are obiceiurile astea are altceva, altceva îl ține-n viață. Pe noi, obiceiurile astea nu ne-au păgubit. Oamenii se adună, se cunosc, ce-i rău în asta ?

Era ceață, eu, însă, știam că Masisul e acolo și, cînd are să se risipească ceața, o să-l văd. Mă uit la piatra de mormînt a bunicului tatălui meu, și ea e ceață, ceață pietrificată, care nu se poate risipi. Dar eu știu că bunicul tatălui meu se află sub piatră. Mi-amintesc de nenumăratele și nesfîrșitele noastre toasturi, în timpul cărora casc fie în gînd, fie cu voce tare, mai ales că nu mă pricep să țin toasturi. Apoi, mi-aduc aminte că, în America, într-un rînd am simțit nevoia unui toast, i-am dus dorul... Eram de cîteva zile acolo și ostenisem să tot mănînc și să beau fără toasturi, iar în ziua aceea mă aflam la un american din Chicago. Îl chema Donald Podshield, era norvegian de origine (abia după al cincilea pahar și-a amintit). Americanilor le place să cineze la lumina lumînărilor : sting becurile și aprind cîte-o lumînare în dreptul fiecărei farfurii, e plăcut. Mîncam și beam în tăcere, ca niște surdo-muți. M-am enervat — nici de mîncat nu mîncam ca lumea, nici de băut mai ales. I-am spus translatorului că vreau să fiu *tamada*, americanii au zîmbit — O.K. (O.K.-ul ăsta, îl au pe vîrful limbii, dacă-i înjuri de mamă, mai întîi zic O.K. și abia apoi te strîng de gît.) Așa am petrecut, la Chicago, o seară orientală-caucazian-armenească. Mai întîi, cum se cuvine, am închinat pentru părinți, apoi — ca să nu aibă îndoieli că sînt *gentleman* — i-am ridicat în picioare pe bărbați și am închinat pentru femei, în sfîrșit pentru cămin... La fiecare închinare țineam un toast, și asta încă nu era nimic, îi obligam și pe ei să vorbească. Americanii erau, la început, suspicioși, apoi mă ascultau pentru că eram oaspetele lor, iar în cele din urmă, am

fost nevoit să-i potolesc, de-acum vroiau cu toții să toasteze, pînă și femeile.

Se încălziseră toți, în afară de... gazdă : am mîncat și am băut tot (americanul Donald își amintise că-i norvegian după sînge, se posomorîse, se bosumflase ca un copil, ba chiar încercase să cînte un cîntec norvegian foarte vechi — „mi l-am amintit dintr-o dată", a zis el).

Mă gîndesc că un armean din doi e un poet neterminat, că în fiecare armean zace un filozof și cel puțin o jumătate de ministru al afacerilor externe. N-am avut tribună, n-am avut portofoliu ministerial, masă de poet, nu ne-a rămas decît... masa cu pîine și vin. Și fiecare a ținut să demonstreze că el e poet, filozof, ministru... Și atunci, a ținut un toast. Poate. Într-o zi, dacă mi-or veni mințile la cap, o să scriu un *Cuvînt despre toast*...

(— Săpați temelia Masisului, tot s-ar vedea piscul, nu ? vouă vă trebuie piscul, nu... ?)

Cînd am plecat din Chicago, în aeroport Donald mi-a spus : „Scrie cîteva toasturi în engleză și trimite-mi-le". La întoarcere, am încercat să scriu, dar n-am reușit, cînd le-au tradus în engleză au zis că mai bine nu se poate...

52.

Odată, luasem un calendar și îl răsfoiam, cînd mi-am dat seama, întîmplător, că bătăliile de la Avarair [1] și Sardarapat [2] au avut loc în aceeași lună și în aceeași zi : 25 mai 451, 25 mai 1918.

53.

Pe biroul meu, se află o carte de dimensiuni mari, cu coperte cafenii și pe care e ștanțat, cu litere de bronz înflorate, un nume : *Sasunic*. O răsfoiesc, paginile nu sînt tipărite, ci dactilografiate, iar pe prima pagină e fotografia simplă a unui tînăr. Sub fotografie, o pereche tristă de date : 1921—1941.

Citesc prefața. Cartea e povestea băiatului din fotografie, Sasunic, alcătuită de tatăl lui, care n-a apucat s-o „tipărească". Abia după moartea acestuia, în 1969, au reușit. S-au „tipărit"

---

[1] Sat în Armenia antică (astăzi, în Iran), unde a avut loc, în 451, o mare bătălie între oștirile armeană și persană.

[2] Cîmpie în R.S.S. Armeană, în apropiere de Ecimiațin, unde a avut loc, în 1918, o luptă între armatele armeană și turcă, pentru independența națională a Armeniei.

nouă exemplare. Sasunic a fost singurul frate al nouă surori. Toate astea, le aflu chiar din primele pagini, mă minunez, mă-ntristez, continui să citesc...

Am văzut tot felul de cărți — vechi, noi, mari, mici, ciudate, obișnuite. „Cartea" asta, însă, mă tulbură, e simplă, primară, ca apa, ca sîngele care curge dintr-un deget tăiat, ca pîinea... Are opt capitole. În prefață, scrie : „Sasunic s-a jertfit la vîrsta de douăzeci de ani... A trăit puțin, dar a avut o viață profundă și plină... Cartea asta mică va continua să vorbească pe limba lui..." În capitolul al doilea, sînt poeziile de școlar ale lui Sasunic, cu simțăminte naive și spontane din anii treizeci, răzbătînd din versurile stîngace. Apoi, în ordine strict cronologică, copiile actelor din vremea studenției. Autobiografie : „Sînt comsomolist din anul 1938. N-am primit nici o sancțiune. Familia noastră este alcătuită din 6 persoane : numai tatăl meu muncește." Adeverință : „...Se aprobă amînarea studentului Sasunic Grigorian, din anul IV al secției de geologie de la Facultatea de geografie-geologie, în scopul efectuării stagiului militar. 26 noiembrie 1941..." (S-a lungit cam mult amînarea...) Fotografii din anii de școală, de studenție, cu însemnări naive ca lacrimile : „În casa lui Aram Abagian din Molla Ghioccea (Maralic), unde s-a născut Sasunic", „Sasunic la vîrsta de 6 ani", „Școala unde a învățat Sasunic în anii 1932—35". Pe cîteva pagini, fotocopia ultimei scrisori... Toate la locul lor, ca în cărțile adevărate, ca în biografiile tipărite ale oamenilor mari. În capitolul al treilea, jurnalul anilor de studenție : „Am găsit, în livada lui Ghucasian, un loc foarte potrivit, de invidiat, pentru perechile de îndrăgostiți. O bancă exact peste drum de biblioteca publică". Corespondența din anii studenției : „Dragă tată, am o problemă cu paltonul, dă-mi un sfat, să-l îmbrac pe cel vechi sau nu, mă gîndesc că are să-mi fie scurt, e și cam uzat... În sfîrșit, tată, nu mai am nici o pretenție, deși n-am prosop, dar nu contează". Scrisorile expediate de pe front : „În felul acesta, dragă tată, dragă mamă, n-am lăsat nimic la Erevan, în afară de trei luni, lunile care ar fi trebuit să concentreze strădaniile mele de 14 ani, dar vor veni și ele după victoria noastră". (Peste trei luni, ar fi urmat să termine facultatea.) Cîteva scrisori din trenuri, din gări, apoi scrisoarea care avea să fie ultima : „Dragi părinți, plec pe front, la Sevastopol... nu vă îngrijorați pentru mine, voi lupta pînă la ultima suflare pentru patrie, pentru libertatea voastră și a surioarelor mele... Cei douăzeci de ani au trecut ca un vis, în fiecare clipă nu-mi

amintesc decît casa noastră... Vă scriu din Poti, diseară ne-mbarcăm pe vas. 9 decembrie 1941". Iar la 23 decembrie, în Armenia se primește o telegramă : „Sînt internat în spital, veniți repede la Soci".

Cei doi părinți ajung la Soci la 9 ianuarie 1942, dar fiul lor închisese ochii la 23 decembrie. Tatăl ostașului, moș Siracan, descrie cu o naivitate emoționantă drumul făcut atunci. Părinții au rugat să li se permită să-și ducă în Armenia unicul lor fiu, ca să-l încredințeze pămîntului patriei. În fața durerii nemăsurate a omului, se clatină pînă și logica dură a războiului, deși... „...La Soci, m-a chemat un maior la el, *atieț moi* [1], de ce faceți deosebire pe pămîntul sovietic, noi am făcut tot ce se cuvine pentru el și, dacă vrei, acum, pentru a doua oară, în prezența ta, adun toate trupele din Soci, florile, și îl purtăm pe umerii noștri pe feciorul tău cel viteaz..." Cu toate acestea, le acordă aprobarea, le pune la dispoziție o mașină, le dă bani, telefonează unde trebuie, cere sprijin. În felul acesta, amîndoi, tatăl și mama, își duc cu ei băiatul prin coșmarul teribil al războiului... Pînă la Suhumi, de unde nu mai puteau continua drumul ; aici, părinții îl încredințează pămîntului pe fiul lor și abia peste doi ani, în 1944, tatăl pleacă din nou pe urmele feciorului și se întorc „în doi".

...Acum, mormîntul lui Sasunic se află în satul natal.

Aici, aș putea să-mi închei povestirea, adăugînd doar că tatăl lui Sasunic, fugind în 1915 de iataganele turcești, a trecut Akhurianul împreună cu cele patru fiice ale sale, s-a stabilit în Șirac [2] și, după ce a mai avut cinci fete, a trăit o bucurie nespus de mare cînd i s-a născut cel din urmă copil, care a fost totodată cel dintîi băiat.

În 1962 și în 1969, au răposat tatăl și respectiv mama, iar acum și pe vecie, în cimitirul satului natal odihnesc tustrei.

Altceva ?

Conform testamentului tatălui, în fiecare an, la 26 februarie, este serbată ziua de naștere a lui Sasunic. În ziua aceea, se adună tot neamul lui moș Siracan : surorile și cumnații lui Sasunic, copiii, ginerii, nurorile și nepoții lor. Vin foștii colegi de școală și de facultate ai lui Sasunic, pînă și iubita lui din vremea studenției, care acum e bunică. Discută, cu toții, despre Sasunic, iar și iar, pentru a nu știu cîta oară, răsfoiesc paginile acestei cărți ciudate, beau și închină în cinstea lui.

---

[1] *Tăicuțule* (în rusă, în original).

[2] Ținut istorico-geografic în regiunea Airarat din Armenia antică și medievală, corespunzător nord-vestului Armeniei Sovietice.

În februarie anul acesta, Sasunic a împlinit cincizeci de ani.

...Închid cartea și cad pe gînduri. Mă gîndesc la băiat, dar mai cu seamă la tatăl lui. Dacă vorbele și-ar recăpăta semnificația lor primară, aș numi dragostea tatălui pentru fiul său — *martiriu*. A-ți iubi în felul acesta fiul, în timpul vieții lui și îndeosebi după moartea lui, este, într-adevăr, un martiriu, dar cuvintele sînt vechi și mai bine să le lăsăm în pace...

Să-și dorească atîta un băiat, să tremure pentru viața lui și să-i care sicriul douăzeci de zile fără-ncetare, douăzeci de nopți de veghe, contemplîndu-i chipul de ceară, toate astea le poate face doar un bărbat adevărat, cel mai fragil dintre vieţuitoare. Să trăiască astfel o durere a sufletului și, după doi ani, să revină la fiul lui, ca să-l ducă în satul natal, e peste putință chiar și pentru un bărbat adevărat... Iar apoi, după ani mulți, să strîngă relicvele fiului — hîrtii simple, neînsemnate, fotografii, amintiri, scrisori—, să le arate oamenilor, pînă și lui Avetik Isahachian, pe care să-l roage să scrie ceva despre feciorul său... Și să moară cu aceeași credință, să lase cu limbă de moarte să fie perpetuată amintirea băiatului, iar testamentul acesta să fie o poruncă, o sentință de nezdruncinat...

Descoperiți-vă în fața Tatălui!

54.

Tînăra rusoaică de la masa vecină se-ntoarce spre mine :

— Scuzați-mă, vă rog, domnul acesta ar vrea să știe de ce naționalitate sînteți.

Ospătarul pune mai întîi farfuriile cu mîncare pe masa lor, apoi se apropie de masa mea. La masa fetei blonde stau doi bărbați — unul în vîrstă, celălalt — de vreo douăzeci, douăzeci și doi de ani.

— Sînt tată și fiu, continuă tînăra, fără să aștepte răspunsul meu. Domnul zice că ați fi gruzin...

— Sînt armean, spun eu.

Fata pesemne că le traduce vorbele mele. Bătrînul lasă jos furculița și mă privește. La rîndul meu, nu-mi ridic furculița și-l privesc. Bătrînul îi spune ceva fetei.

— Zice că e foarte bucuros, traduce fata. Mîine, se-ntorc în țară, sînt din Istanbul, zice că la Istanbul sînt mulți armeni, zice că poate aveți rude sau cunoștințe la Istanbul, acolo sînt mulți armeni, zice că le-ar duce cu plăcere vreo scrisoare sau vreun pachet.

Bătrînul vorbește, iar fata traduce cu rapiditate, fără punctuație. Bătrînul vorbește privindu-mă cu o privire calmă, blîndă.

— ...Întreabă dacă aveți rude sau prieteni la Istanbul, sau poate în alt oraș, zice că-i găsește el, dacă nu știți adresa. N-aveți rude, cunoștințe în Turcia ?

— Aveam...

Fata traduce, observ cum bătrînul se înviorează.

— ...Aveam. Și la Istanbul, aveam multe rude, cunoștințe, dar au murit cu toții...

Chipul mobil al fetei se posomorăște, și ea traduce mai rar ultima mea frază. Simt cum și bătrînul se îngîndurează.

— Toți ? Au murit... ?

— Da, în 1915, într-o epidemie de gripă. A-nceput în aprilie... A durat patru ani...

Fata traduce. Bătrînul se-ntunecă și mai tare, apoi mă privește țintă în ochi. Are ochii albaștri, un pic tulburi. După care, spune ceva, iar fata îmi traduce :

— Zice că regretă profund cele întîmplate... Vă roagă să-l credeți, regretă cu adevărat...

Eu fumez, translatoarea și tînărul mănîncă, bătrînul n-a mai luat furculița în mînă. Apoi, aprinde și el o țigară. Fumăm amîndoi, din timp în timp ne privim. Într-un tîrziu, las pe masă banii pentru mîncarea mea nemîncată și ies. Afară, e soare, e cald, și eu nu vreau să-mi amintesc nimic.

55.

Ba nu, mi-amintesc de un armean din Franța, originar din Van, care, după cincizeci de ani, a vizitat Vanul. S-au dus patru inși, anul trecut, în calitate de francezi. „Am găsit casa noastră, mi-a spus. Pe lîngă casă, curgea același pîrîu în care de atîtea ori mă scăldasem. Am cerut apă, ca să ne invite în casa noastră. Ne-au invitat. Am băut apa, am băut vreo cinci, șase pahare, ca să rămîn cît mai mult în casa noastră, fiindcă ghidul nu trebuia să afle că nu sîntem francezi. Dar mie-mi venea să explodez, mă blestemam că am venit ca să risipesc în vînt cenușa veche... Apoi, ne-am așezat pe malul lacului Van, dincolo se vedea același munte Sipan [1]. Era frig, dar Toros a propus : „Nu ne scăldăm, Anușavan ?“ Ghidul s-a mirat : „O să răciți“. Am intrat în apă, era rece, tremuram, totuși...

[1] Masiv vulcanic stins (4.434 m), al doilea ca înălțime din Platoul armean, după Ararat.

ne-am udat și am plîns. De-acum, puteam să plîngem, eram uzi, nu ni se vedeau lacrimile...“

56.

...Și în fiecare duminică, fierarii armeni loveau cu trei lovituri de baros mai mult decît de obicei, ca să-ntărească lanțurile regelui Artavazd [1]. Artavazd e închis în una dintre grotele Araratului, iar fierarii armeni lovesc cu baroasele de mai bine de două mii de ani. Regele e înlănțuit, cîinii săi credincioși ling lanțul, îl rod, lanțul se subțiază, fierul se-nmoaie, regele e cît p-aci să se elibereze, dar fierarii armeni lovesc întruna și lanțul se întărește la loc. Ce-a făcut ostatecul înlănțuit de două mii de ani? Mărturia îi aparține lui Movses Khorenați, el a aflat din cîntece și legende populare, pe care le-a consemnat.

...Tatăl lui Artavazd, regele Artașes, era pe moarte și, o dată cu el, pierea și țara. Nimeni nu nădăjduia ca, după moartea regelui, în dimineața următoare, să mai răsară soarele, copacii să mai înflorească și să rodească, să mai fie nașteri și clevetiri, nunți și înmormîntări, iar caii neînșeuați să mai gonească prin pustietate. Pe cînd era în viață, regele îi învățase toate acestea. Dar el murise și era timpul să se dea sama... Și oamenii au murit o dată cu el, lîngă mormîntul lui au săpat alte gropi, și-au smuls părul din cap, au dărîmat casele și podurile. La ce bun, dacă nu mai trăia regele... ?

Și-atunci, Artavazd, fiul regelui, a rostit cu amărăciune și întrebător : „De vreme ce te-ai dus și ai luat țara cu tine, eu cum am să domnesc peste ruinele astea... ?“

...Iar regele mort a auzit și l-a blestemat : „Să te duci la vînătoare și să rămîi ferecat în una dintre grotele întunecate ale Araratului și nicicînd să nu mai vezi lumina soarelui“. Norodul deznădăjduit și-a alăturat afurisenia la blestemul regelui, căci Artavazd se-ngrijora și pentru soarta poporului, or mulțimea îi idolatrizează adesea... pe cei care o țin în supunere. Gloata seamănă cu un covor, ale cărui culori se deschid, devin mai luminoase cu cît covorul e mai mult călcat în picioare. Și norodul s-a alăturat regelui muribund și l-a blestemat pe fiul de rege, care se vădea a fi smintit — chiar și pentru o legendă.

...Și s-a dus la vînătoare și a căzut într-o prăpastie a Araratului.

---

[1] Rege al armenilor în anii 160—115 î.e.n.

...Și a fost ferecat Artavazd.

...Și pînă-n ziua de azi fierarii lovesc în lanțuri.

Aud cu-adevărat loviturile fierarilor și mă gîndesc îndelung la nefericitul fiu de rege, care a vrut să domnească nu peste morminte, ci peste oameni, și care, probabil, a fost cel dintîi din istoria noastră legendară că a refuzat visul iluzoriu în numele unei țări vii, sănătoase. Ce-ți trebuia, smintitule? Ai fi domnit ca taică-tu, Artașes, peste țară, ai fi călcat în picioare norodul-covor, ai fi dus cu tine, murind, ce-a mai rămas întreg de la tatăl tău și, în orice caz, ar fi rămas în viață cel puțin un cîntăreț pe jumătate lipsit de vedere și pe jumătate sărac cu duhul, care să povestească ce rege destoinic ai fost și cît de mult te-a iubit poporul. Tu, în schimb, ai vrut să duci grija țării... Și uite cu ce te-ai ales: de două mii de ani, fierarii lovesc în lanțurile tale și le întăresc și, pesemne, vor mai face-o încă multă vreme de-aici înainte.

...Iar regele blestemat îmi spune: „Are să-mi vină mie vremea, m-or scoate oamenii din prăpastia Masisului eliberat. Cînd? Nu știu. Și Mher[1], tot așa, a fost ferecat în grotă și a ieșit de-acolo. Cînd? Cînd bobul de grîu s-a făcut cît nuca."

Oare cînd are să se facă, pentru regele Artavazd, bobul de grîu cît nuca...?

Și cine, oare, poate să răspundă?

...Iar pînă atunci,

Loviți, fierari, în lanțuri cu baroasele,
Mai tare să se-ncingă regele proclet...

57.

Mi s-a părut cunoscută imaginea, pesemne de aceea am privit-o ceva mai îndelung.

— Îți place? Încă nu s-a stricat, ori s-a făcut unul nou?

— Ce să se fi stricat?

— Podul. Podul vechi din satul nostru. Era O.K., mi-amintesc.

M-am uitat din nou la imagine, mi s-a părut și mai cunoscută.

— Ceva mai încolo de pod, era Aklorakar[2]. Tot se mai scaldă copiii acolo?

---

[1] Erou legendar, personaj din epopeea populară armenească *Davit din Sasun.*

[2] Stîncă în orașul Aștarac, menționată în povestirea omonimă.

— Sub Aklorakar ? Nu știu. Probabil că se scaldă, și eu sînt plecat de douăzeci de ani, stau la Erevan.

Și continui să privesc tabloul.

— Nu seamănă ?

— Cu ce ?

— Cu podul nostru vechi, e-atîta vreme de-atunci...

Dintr-o dată, înțeleg totul, iar omul de lîngă mine zîmbește. Omul, care mi-e consătean, vorbește într-un amestec de dialect din Aștarac, armeană apuseană și armeană americană. Ne-am întîlnit la San Francisco, iar tabloul atîrnă pe un perete în casa lui.

— Îți place, nu ? Am chemat un pictor, american, i-am dat cît a vrut, cinci sute de dolari. Eu îi povesteam, el picta. Picta și-mi punea întrebări aiurite : ce culoare au copacii voștri ? ce culoare are aerul ? ce culoare au pietrele, apa ? E frumos tabloul, nu ?

Mă uit la tabloul de pe perete, care ar reprezenta, chipurile, podul vechi din satul nostru, mă uit la Mertici din Aștarac, care acum e Michael din America, și mă-ntristez. Deodată, descopăr în mine altceva. Da, în tabloul ăsta totul e pictat aidoma, ca-ntr-o hartă militară : se vede capela Surb Sarghis, conturul podului e corect, văd și pereții morii noastre. Cu toate acestea, nu e podul din satul nostru.

Mă-ntreb cum se poate să povestești unui străin culoarea rîului din patria ta, culoarea pietrelor, cum să-i povestești aerul ? Poate fi aerul povestit, sărmane compatriot ? Îmi dau seama, deodată, că patria este ceea ce nu poate fi povestit altcuiva, că aerul patriei nu este pur și simplu un amestec de oxigen, azot și bioxid de carbon, că pomii patriei nu sînt, pur și simplu, verzi. „Eu îi povesteam, el picta." Sărmane, naive Don Quijote de Aștarac ! Pictorul acela, chiar de-ar fi fost foarte talentat, cum ar fi putut el picta lacrimile tale, cum ar fi putut auzi el bătăile inimii tale în clipele în care, cu ochii închiși, îți aminteai vechiul nostru pod ? El a pictat un pod, unul dintre milioanele de poduri ale lumii, în vreme ce tu îi descriai patria ta, el a pictat pur și simplu un copac, a pictat pietre, în vreme ce tu îi descriai patria ta...

Iar acum, tu ești convins că, în tabloul acela, e vechiul, bunul pod din satul nostru, pe care tu ți l-ai amintit atît de bine din depărtarea celor treizeci de ani petrecuți în străinătate.

Mi-amintesc de un alt armean Don Quijote : îl chema Albert Nalbandian și l-am întîlnit tot la San Francisco. Avea

două mici florării, în miez de noapte m-a dus la el acasă, unde pe toți pereții erau tablouri, pe toate mesele, scaunele și rafturile erau cărți armenești. Tot ce cîștiga din vînzarea florilor cheltuia pe asemenea lucruri, n-avea familie, n-avea pe nimeni. Aduna cărți rare, manuscrise, picturi, cu un singur gînd — ca, mai tîrziu, în pragul bătrîneții, să le trimită în Armenia. Umbla din oraș în oraș, nu scăpa nici o licitație de cărți și de tablouri vechi și, cum găsea ceva de valoare, aducea acasă, dacă-i ajungeau banii. Ei bine, să-l picteze careva pe Albert Nalbandian, însă în așa fel ca eu să simt patria păstrată în ființa lui. Și dacă l-ar picta, nu s-ar vedea decît un bărbat obișnuit, uscățiv, brunet, nimic altceva.

Armenie, tu împarți cu dărnicie în mod egal tuturor fiilor tăi tot ce ai, fie și lacrimi, fie și dor! Și fiecare dintre fiii tăi păstrează în ființa sa întreaga moștenire căpătată, și lacrimile, și dorul, care nu sînt primite la bancă.

Dar nu! Vreau să povestesc despre un băiețel. Eram tot în America, la New York, ședeam în restaurantul „Ararat", cînd am auzit povestea lui. Vara trecută, într-un grup de două sute douăzeci și șapte de copii armeni din diaspora, a venit în Armenia. Adusese, cu el, cinci cutii de gumă de mestecat americană. Și iată-l la Țaghcadzor [1], împreună cu prietenii săi. Băiatul deschide cutiile și, încă din prima zi, vinde douăzeci și cinci de pachete cu cîte o rublă. Are, așadar, douăzeci și cinci de ruble. Apoi? Credeți că a cumpărat, din Erevan, vreun cadou pentru maică-sa? Nu. Cele douăzeci și cinci de ruble le-a schimbat, la aeroportul din Moscova, în dolari. Apoi? Credeți că, o dată ajuns în America, a cumpărat o bicicletă sau vreo altă jucărie pentru surioara lui mai mică? Nu, cu banii aceia, micuțul a cumpărat una sau două acțiuni ale unei societăți americane. Cei care povesteau vorbeau cu mîndrie despre băiețel („Cînd o crește, are să devină un Ford armean!") și n-au priceput de ce am tăcut dintr-o dată și n-am mai mîncat și n-am mai băut nimic.

Am înțeles cum e atunci cînd omul își pierde patria. Copilul acela, care e posibil să devină un Ford, nu va atîrna pe perete tabloul țării tatălui său, fie el și pictat din povestiri. Copilul acela se va duce în patria străbunilor săi ca în orice altă țară, în chip de turist ori cu vreo afacere. Copilul

---

[1] Comună de tip urban în raionul Hrazdan (R.S.S. Armeană), stațiune montană balneo-climaterică dotată cu tabără de odihnă pentru copii și bază sportivă olimpică.

acela nu va simți dorul, copilul acela nu va cumpăra cărți armenești la vreo licitație, și asta nu pentru că va fi zgîrcit și-i va părea rău de bani... Pentru copilul acela, locuința lui nu se va chema niciodată *cămin,* copilul acela nu va-nțelege că aerul patriei nu este un simplu amestec de oxigen, azot și bioxid de carbon.

Armenie...

Pe firul subțire al acestor *Crochiuri,* eu nu înșir — iată, sînt cîțiva ani de cînd o fac — mărgele colorate. Eu îmi înșir bucuriile și emoțiile, dar și lacrimile. Lacrimi care, de fapt, nu sînt ale mele, ci ale străbunilor mei mai depărtați și mai apropiați. Am moștenit și eu tot ce-ți aparține, inclusiv lacrimile tale bătrîne. Și iată, primind porția mea din lacrimile tale, o cuibăresc în inima mea, care de asemenea îți aparține, de la prima pînă la ultima ei bătaie. Lacrimile tale bătrîne se află în sîngele meu și al copiilor mei, și se vor afla și în sîngele nepoților mei, dacă-mi vei dărui nepoți. Cele mai multe lacrimi se adună în lacuri, ca-n basme, iar basmul tău, popor al meu, sînt cincizeci de ani [1] de cînd îl depănăm zi de zi noi, fiii tăi, cu cărămizile roșii ale speranțelor și viselor noastre.

58.

Am venit aici cu o întîrziere de o mie de ani sau de cincisprezece ani. Dacă aș fi venit acum o mie de ani sau acum cincisprezece ani, grotele acestea ar fi fost locuințe populate, curțile ar fi răsunat de larma copiilor, din cuptoare s-ar fi înălțat aroma pîinilor, iar rîul n-ar fi semănat cu o orgă care nu cîntă pentru nimeni.

Am întîrziat.

Acum, nu mă privesc decît găvanele goale ale grotelor, pe uliță și în curți au crescut ierburi înalte, pe pietrele încălzite zac șopîrle. Mă-ntristez. Am văzut, cu ani în urmă, sate și orașe moarte, într-o zi ca asta pășeam pe străzile Pompeiului, cît despre Șușa [2] — n-am văzut, dar mi s-a descris cum a pierit jumătate din oraș (bineînțeles, nu în cutremur...).

Intru pe ușa deschisă a bisericii. Înăuntru e soare, în razele lui se văd miliarde de fire de praf, așa cum s-ar vedea aerul la microscop. Pe pardoseală, cîțiva viței s-au întins pe

---

[1] Perioada de timp scursă de la instaurarea puterii sovietice în Armenia (29 noiembrie 1920).

[2] Oraș în R. A. Gharabagh, centrul administrativ al raionului omonim.

paie, iar pe pereții bisericii sînt nume și date scrise cu vopsea, cu creionul, cu cărbune... Vîntul stîrnește praf, un praf subțire ca amărăciunea mea. Clopotele bisericii nu vor mai răsuna niciodată. Niciodată.

Ies afară și găsesc mormîntul lui Mkhitar Sparapet [1]. Dacă ar fi să dăm crezare istoriei, sub piatra tombală nu se află decît trupul căpeteniei, căci capul i-a fost luat de dușmani. Mă-ntind pe iarba îngălbenită, cu spatele lipit de dală. Lespedea e caldă, soarele e blînd ca bunica mea, treptat amorțesc. Rîul curge molcom, sfielnic, în aer e tîrg de insecte, cît despre furnici — nu-i nimic, de data asta n-au decît să-și poarte povara trecînd peste mine.

Cu ani în urmă, pare-mi-se, în cimitirul de-aici a fost găsit cel mai vechi *khacikar* din Khndzoresc, avînd înscrisă data de 544. Așadar, satul are pe puțin o mie cinci sute de ani [2].

Acum zece, cincisprezece ani, satul a ieșit din grote, a părăsit valea și a clădit, mai sus, un nou Khndzoresc. Intru în grotele părăsite. Iată una, în limbaj urbanistic — compusă din trei încăperi. Pășesc prin camerele de piatră pustii, aud geamătul surd al propriilor mei pași. Cuptorul e astupat cu pămînt, în cămara săpată în stîncă nu există nimic, mi se spune că aici se ținea așternutul strîns. În fund, e camera tinerilor căsătoriți, aici ardea un opaiț cu ulei de măsline sau cu petrol. Pe piatră, a picurat ceară de lumînări, o pipăi și simt ceva viu în moliciunea ei, ca și cum ceara ar fi vie. În centrul celei mai mari încăperi se află cuptorul, în jurul lui se așezau să se-ncălzească. E plin pînă la gură cu pămînt și cenușă : cîte povești sînt amestecate în cenușa asta ! ...În fața grotelor, din loc în loc, sînt mici piețe, aici se adunau locuitorii în zile de bucurie sau de supărare, aici se jucau copiii în toate zilele. Mi se povestește că satul era împărțit în cîteva mari cartiere, fiecare avîndu-și izvorul său. Izvoarele continuă să curgă, dar apa lor n-o mai beau, acum, decît viței, oile sau oameni ca mine, întîrziați cu o mie de ani. Mi se povestește că satul avea un curier, care, în zilele noastre, se

---

[1] Mkhitar Sparapet (sfîrșitul sec. XVII—1727), conducător al mișcării de eliberare națională din regiunea Siunik, comandant în oastea lui Davit Bec.

[2] Eroare de datare : *khacikar*-ul este datat conform vechiului sistem calendaristic armean, a cărui diferență față de sistemul actual este de 552 de ani, deci data reală consemnată e 1096, iar vechimea satului — circa o mie de ani.

numește *executor,* se oprea uite acolo (mi se arată locul), își astupa urechile cu palmele și dădea de știre : „Săteni, hei, săteni ! A venit o mărime de la Tiflis, adunați-vă în curtea bisericii... !“ Iar în zilele noastre : „Ei, oameni buni, președintele vă cheamă la birou, au venit scriitori de la centru, a venit Hovhannes Tumanian, Ghevorg Marzpetuni [1] or să stea de vorbă cu voi“. Vocea mai întîi pătrundea în grotele cele mai apropiate, rămînea puțin acolo, apoi ieșea, intra în grotele vecine și tot așa mai departe... Iar atunci cînd curierul însetat se apleca la izvor, vocea lui încă mai intra și ieșea din grotă în grotă. Aș vrea s-o aud. Nu mai e. Din care grotă o fi ieșit ultima dată ? Nu știu.

Sus, pe buza văii, lucesc geamurile cîtorva case, pe frînghii atîrnă rufe multicolore, e-o zi călduroasă, foarte prielnică pentru gospodine. Mă uit la găvanele întunecate ale grotelor și-mi dau seama, deodată, unde a văzut sculptorul [2] orbitele goale ale sculpturii sale „Hiroshima“. Aici. Apoi, mă-ntind pe jos în una dintre grote și-mi închid ochii : dorm ca-ntr-o scoică, iar capul îmi zumzăie ca un stup.

Ce-oi fi vrînd de la tine, Khndzoresc ?

Mi-ar fi plăcut ca fiii tăi să mai fi trăit vreo mie de ani în grotele tale ? Nu ! Grotele sînt bune pentru poeți, nu pentru femeile însărcinate, un refugiu de două, trei zile pentru orășenii osteniți, dar o cazmă zilnică pentru fiii tăi. Ceva mai tîrziu, o să mă urc sus pe buza văii, unde se află noul Khndzoresc, clădit din piatră, cu case luminoase, și o să mă entuziasmez de biografia ta izbăvită. În acest nou Khndzoresc, are să mă ospețească moș Tevos, cel de o sută de ani, care o să reînsuflețească faptele trăite de tine vreme de o sută de ani, așa cum olarul dă viață lutului, așa cum, atunci cînd scuturi de praf covorul, iese la iveală frumusețea ornamentelor lui. La întrebarea mea — cînd a fost renovată biserica ultima oară ? —, are să-mi răspundă : „Biserica ? nu ieri, alaltăieri“ (adică, acum șaizeci de ani). O să-mi amintească de viteazul Baghdasar, de frumoasa Lala, care, ca să scape de sîcîielile flăcăilor, se încredințase șerpilor din vale, iar aceștia se zice că i se-mpleteau printre picioare, i se cățărau pe umeri, îi încolăceau trupul. Moș Tevos poate desluși toate denumirile cîmpiilor și stîncilor tale. De ce se cheamă *Cîmpul Regelui ?* — îl întreb eu. „Pe cîmpu' ăla îi plăcea regelui să se plimbe, căci de-acolo

---

[1] Principe armean din sec. X, erou titular al romanului omonim (1896) de scriitorul Muratan (Grigor Ter Hovhannesian, 1854—1908).

[2] Referire la plasticianul Arto Ceacmaccian (n. 1933).

se zărește lumea...“ Într-adevăr, de pe cîmpul acesta se vede lumea, fiindcă pentru fiecare om lumea este partea din lume pe care o vede el.

Intru iarăși din grotă în grotă, dar, să mă ierte fiii tăi, Khndzoresc, dacă mă gîndesc cu amărăciune la ei. Acum cincisprezece ani, cînd s-a primit decizia de strămutare a satului din grote sus, pe buza văii, atunci a început pieirea vechiului Khndzoresc. Au demontat și transportat ferestrele, pietrele de construcție (casele de piatră, se-nțelege, au fost prădate mai temeinic, aveau ce lua !). Khndzorescul s-a transformat în ruine. Pentru vreo două grinzi putrede, au desfăcut acoperișurile, pentru cinci, șase pietre măiestrit cioplite — bolțile. „Au promis c-or să le dea bani pentru materiale, da' nu le-au dat“, mi s-a explicat. Cine a promis ? „Statu'. Nu le-a dat, de-asta s-au înfuriat și au distrus, nici n-a fost nevoie de prea mult.“ S-a gîndit, însă, careva că, în vale, rămîn umbrele bătrînilor și străbunilor lor (și umbrelor le trebuie case în care să trăiască), rămîn ecourile glasurilor lor (iar ca să rămînă ecourile, grotele au nevoie de uși) ?

Iartă-ne, Khndzoresc. Numele tău [1] nu înseamnă *Satul merelor,* așa cum credeam, ci *Vale adîncă.* Acum, ești asemenea unei răni adînci. Iartă-ne, Mkhitar Sparapet. Dacă mormîntul tău s-ar fi aflat pe malul celălalt al Araksului, toți poeții armeni ar fi compus elegii sfîșietoare, eu însumi aș fi zdrăngănit din nou formula „repatrierii mormintelor“, pe care am inventat-o la Paris, lîngă mormîntul generalului Andranic. Dar tu te afli pe malul nostru al Araksului, așadar te putem abandona, viteii n-au decît să pască în jurul tău și să-ți sărute lichenii seculari cu boturile lor nevinovate. Nu-i nimic.

Khndzoresc, ce-oi fi vrînd eu de la tine, de ce mi-ai pătruns în ființă, așa cum un cui ruginit pătrunde în călcîiul unui copil care aleargă desculț, așa cum fumul gros al țigării unui fumător pătrunde în plămînii curați ai unui copil ? ! De ce... ?

Khndzoresc, manual — abandonat — de istorie a poporului meu, nu te-am fi putut păstra, oare, așa cum ai rămas veacuri la rînd, și nu ești tu, oare, imaginea exactă a felului în care poporul nostru s-a înălțat din grotele istoriei sale spre cîmpia de unde se vede lumea ?

Khndzoresc, stîncile tale îmi par, deodată, mirese mîndre, iată-le, coboară pe treptele amfiteatrului natural și

[1] Etimologia toponimului *Khndzoresc* (sat în raionul Goris) este echivocă : *khndzor=măr* sau *khor dzor=vale (rîpă) adîncă* (arm).

aud clinchetul bănuților de argint înșirați pe frunțile lor nobile.

De-ar fi posibil... !

Să se întoarcă fiii tăi din toți cei o mie cinci sute de ani, să umple valea cu veselia și clevetirile, cu vitejia și cîntecele lor, să se înalțe dintr-o dată Mkhitar Sparapet pe calul său alb...

59.

Ne întîlnirerăm cu trei ani în urmă, la Paris. Ne-a dus — pe Poet [1] și pe mine — la el acasă. Era o casă de armean din Van. Maică-sa avea optzeci și trei de ani. „Sînteți de prin Van... ?" ne-a întrebat ea. „Din Erevan", i-am răspuns. Se pare că nu auzise decît ultima silabă : „Așa, bine, sînteți de prin partea locului. Ți-amintești Vanul ? Da' de unde să-ți amintești ? ! Și-or aminti părinții tăi. Trăiesc ?" „Mama, i-am răspuns, și bunica." „Cîți ani are bunică-ta ?" „Mie-mi zice că nouăzeci și șase, l-a văzut pe Tătucul Khrimian." „Nu-i *bătrînă*. Tătucu' era din Van, era om bun, bunică-ta e tînără."

În seara aceea, am băut.

Prietenul nostru ne-a povestit că, vreo două, trei luni mai înainte, fusese la Van, în chip de francez. „Numai pietrele erau armenești, și-ndeosebi pietrele de mormînt. Cîteva — am văzut cu ochii mei — erau puse peste pîraie, erau pietre netede, potrivite, scrisul nu se mai vedea. La întoarcere, am luat cu mine pămînt, pietre, apă, chiar și sigiliul de bronz al eparhiei din Van, pe care mi-l vînduseră în piață, crezînd că-i o monedă veche."

În seara aceea, am băut, am cîntat, ne-am întristat. Băiatul prietenului nostru, Tigranic, nu s-a culcat, a stat cu noi și ne-a ascultat. „Cîntă ceva", l-a rugat Poetul. Băiatul n-a prea înțeles, i-a explicat taică-su. Tigranic a cîntat despre fluturași și broscuțe, a cîntat în franceză, era un cîntec frumos. „Știi *Cîinele și motanul* [2] ?" l-a întrebat Poetul. „Bunica zice că, în Van, erau pisici c-un ochi albastru și-unu' negru. Le-ați văzut ?" „Da' ce nu se găsea în Van ?" interveni bătrîna. „*Cîinele și motanul* e-o poezie, i-a explicat Poetul. *Pe vremuri, motanul era cojocar, / Și cîinele n-avea căciulă pe cap.* Știi vreo poezie în armeană ?" „Am să-nvăț, promite Tigranic cu seriozitate. Am să-nvăț și *Cîinele și mo-*

[1] Referire la poetul armean Paruir Sevac (1924—1971).
[2] Poezie de Hovhannes Tumanian.

tanul." „Nenea e poet, îl informez eu, a scris și el multe poezii." „Am să le-nvăț și pe-ale lu' nenea, îmi dați voie, nene ?"

Iar nenea plîngea, tușea și plîngea. „De ce plîngeți, nene, v-ați supărat pe mine ?"

A fost o noapte lungă, acum trei ani, în decembrie 1968.

Iar acum, prietenul meu a venit la Erevan, împreună cu băiatul lui. Mă sună de la hotel și mă roagă să mergem să-l vedem pe Poet. Îmi arăt mirarea, mîhnit : „Nu știi că Poetul... acum patru luni ?" „Ieri am sosit, zice el, eu am aflat, dar Tigranic nu-mi dă pace, hai să găsim ceva."

...Tigranic a crescut în acești trei ani, acum poartă ochelari.

„S-a îmbolnăvit", îmi explică prietenul. „La noi în clasă, numai eu am ochelari, zice Tigranic, și mai are domnul Navacatichian".

Automobilul ne duce prin agitația Erevanului. Tigranic șade lîngă șofer. Vorbește întruna, pune întrebări, s-a împrietenit cu șoferul. Eu și prietenul meu sîntem tăcuți — dintr-un același motiv. „La Paris, sînt mai multe mașini, spune Tigranic, apoi continuă : Satul lui nenea poetul e departe ?" „Departe", îi răspund eu. „E bine, zice Tigranic, o s-ajungem tîrziu, are să se mire, eu l-am rugat pe tata să nu-i telefoneze." „Unde mergem ?", se-ntoarce șoferul. Îi dau numele satului, o clipă tace, apoi se uită la Tigranic, la noi, face : „Aha !"

Între noi, zace pachetul de țigări gol, pe care l-am transformat în scrumieră. Drumul urcă, acum, în munți. Stînci golașe, pustietate dezolantă, nu sînt copaci, nu e verdeață... „Dumnezeu a fost, aici, din Van", încerc eu să glumesc, pentru că ne apropiem de sat. Prietenul surîde amar, Tigranic privește curios munții. „Aici, ninge ?" „Ninge." „Nenea poetul are copii ?" „Are, îi răspund, trei băieți." „Eu n-am frați." Tigranic se uită trist la taică-su, se uită la munții golași, munții la cine s-or fi uitînd... ?

Cunosc bine drumul ăsta, deși e un drum pustiu, searbăd, fără nici un monument vechi, fără vreo cascadă, pînă și stîncile sînt amărîte, cu capetele plecate, toate otova, parc-ar fi un orfelinat de stînci... Prietenul se uită la mine, eu la el, iar Tigranic turuie ca o moară : „Am învățat cinci poezii, se-ntoarce el spre mine, și-a scos ochelarii, ochii îi lucesc, sînt un pic înroșiți. Nu le spun acum..." „Bravo, îl încurajez eu, vorbești foarte bine armenește." „Are să se minuneze ne-

nea, cînd m-o auzi. Apoi devine, brusc, serios : În ziua aia, acasă la noi, de ce plîngea nenea ? Tot mai tușește ?“ „Nu tușește, îi răspund eu. Nu mai tușește, nici nu mai plînge.“ „E bine, se bucură Tigranic. Cîți ani are fata dumneavoastră ?“ „Paisprezece.“ „E cît Armine, sora mea.“ „Și pe ea o cheamă Armine.“ „Zău ?“ Tigranic se-nsuflețește, apoi întreabă : „Ajungem repede ?“ „Repede.“ Îi cere lui taică-su geanta, scoate un caiet, își pune ochelarii și-ncepe să citească. „Repetă poeziile“, mă lămurește încet taică-su.

Drumul nu seamănă cu speranța, are un sfîrșit.

...În grădina Poetului, e toamnă tîrzie. Cele din urmă frunze ale anului mor încet, răbdătoare, pe pămînt, pe crengile înfrigurate ale copacilor, pe acoperișuri, pe firele de electricitate... Intrăm pe poarta deschisă a grădinii, aleea e străjuită, pe ambele părți, de tufe de trandafiri. Ultimii lui trandafiri. Casa Poetului, vopsită în albastru deschis, parcă se rușinează de vioiciunea ei. Ne abatem ușor, fără să intrăm în casă. Tigranic se uită nedumerit la mine, căci eu sînt primul care se abate din drum. Iată și caisul, iată și...

Tigranic își scoate ochelarii, se uită la taică-su, se uită la mine, se uită la movila de pămînt. Mi-e teamă de clipa asta și fac cel mai naiv lucru — îmi aprind o țigară, în vreme ce prietenul meu scoate din buzunar o lumînare subțire, galbenă și o aprinde la capul Poetului. Ne tragem puțin la o parte, pentru ca băiatul să nu observe emoția noastră, prietenul meu lăcrimează tăcut, bărbătește, iar eu m-așez pe pămînt. Tigranic rămîne lîngă mormînt, drept și neclintit ca lumînarea. După un timp, îi aud vocea :

Pe vremuri, motanul era cojocar,
Și cîinele n-avea căciulă pe cap...

Recită bine, cu glas sonor, cu mîinile la spate ca un școlar cuminte. Răspunde la lecție Învățătorului, poate cea mai importantă lecție din viața lui.

Intrăm, apoi, în casa Poetului, sărut mîna mamei, bem cîte un păhărel de vodcă. Prietenul meu îi umple și băiatului păhărelul. Tigranic bea fără să se strîmbe, ia cu grijă o bucată de brînză...

Pe drumul de întoarcere, eu și prietenul meu discutăm, iar Tigranic s-a ghemuit lîngă șofer. Pînă la Erevan, pînă la hotel, nu vorbește deloc. „Lasă-l să tacă, îmi spune prietenul. Nu trebuie să se împrăștie, las' să se gîndească, să se-ntristeze.“

60.

Este o zi însorită de aprilie, pe aleile cotite ale Țiternacaberdului urcă bătrîni, tineri, copii.

Era vară, arșiță, pe drumul pietros al satului Ghetic cobora spre centrul raionului un autocamion încărcat cu pătucuri nichelate, așternuturi, un leagăn vechi de copil, lavaș uscat...

Era iarnă, frig, în gară la Kars generalul Andranic aștepta să plece la Erzrum, era în februarie 1918...

*

Merg în mijlocul mulțimii, din cînd în cînd întorc capul și mă uit înapoi, e un fluviu de oameni, care, însă, urcă. Oare cînd ne-am făcut așa de chipeși, cînd a dat în clocot și a-ntinerit sîngele nostru bătrîn? Duceam flori, buchete, coroane, cei care duc coroane pășesc cu grijă, solemn. S-ar putea crede că întreg poporul nostru e alcătuit din tineri de douăzeci de ani. Oameni în vîrstă, bătrîni? Sînt, dar i-a acoperit și-i duce puhoiul de tineri. Iată o bunicuță îmbrăcată în negru, merge ținîndu-l de mînă pe nepotul ei, pesemne că a obosit, are în mînă două garoafe, iar nepotul mănîncă înghețată. Cu mîinile la spate, merg cinci bătrîni, soarele le-ncălzește oasele bătrîne, pășesc agale, tăifăsuind. Și iarăși tineri, fete îmbrăcate frumos, unele maxi, altele mini, altele nici lung, nici scurt — în *blue jeans*, băieți cu plete și cu cravate neobișnuit de țipătoare. Fumează, vorbesc tare.

*

Încă puțin și satul n-are să se mai vadă. „Ehe! oftă bătrînul către nevastă-sa, care ședea alături, în camion. Ehe...!“ Femeia nu zise nimic și-și șterse ochii cu basmaua. „Ce v-ați posomorît? făcu șoferul, care era feciorul lor. Doar n-ăți fi buhe, să fi stat singuri acolo!“

Rămăseseră numai ei doi. E-adevărat, în ultimul an satul se topise, începuse de curînd asta, acum vreo șase, șapte ani. Satul se afla pe coasta muntelui, cînd ningea drumurile se-nchideau, era tot așa de greu s-ajungi la centrul raional ca și pe Lună, și numai radioul confirma în fiecare zi că totul, în lume, era neschimbat. „De n-ar fi plecat Mertici, nu s-ar fi pornit molima, zise bătrînul. Mertici a stîrnit-o acu' cinci, șase ani, rupe-și-ar picioarele!“ „Ei! făcu resemnată bătrîna. Băieții la oraș, fata doctoriță, ce era să facă, hî...?“ În sat, n-a rămas decît cimitirul, cu mormintele părinților, bătrînul se gîndi că are să vină din cînd în cînd să le curețe de buruieni, după aia

are să vină și el (adică, or să-l aducă) și are să rămînă... „Ce, se aprinse bătrînul, în sat nu era nevoie de doctoriță ? Să fi venit fata, să stea cu-ai ei, o vroia fecioru' lu' Sedrac, se luau, își făceau casă, n-ar mai fi plecat nici fecioru' lu' Sedrac...“ „Vă dădură vouă grija altora ? ! interveni șoferul, care era fiul lor. Ce-avea să facă o doctoriță tînără în vîrfu' muntelui ?“ „Da-n vîrfu' muntelui oamenii nu se-mbolnăvesc ? Ori în vîrfu' muntelui oamenii nu-s oameni ?“

*

...În iarna aceea, ninsese mult în Kars, în dimineața aceea gerul era tăios ca sabia, dar se adunase puzderie de lume în fața casei lui Nicol, unde trăsese, în ajun, generalul. Așteptau, cineva spusese că Andranic are să țină o cuvîntare, pe balcon atîrna un covor și covorul era singurul lucru colorat în albul uniform al zăpezii și în negrul uniform al caselor. Dușmanul ajunsese la Erzrum, generalul era ultima nădejde, cea din urmă. Zăpada continua să se aștearnă ca-ntr-un basm de Anul nou, mulțimea creștea, majoritatea erau bărbați, mai erau și tineri. Prăvăliile nu se deschiseseră, cine avea să se ducă la prăvălie, abia apucaseră să bea cîte o cafea, se zvonea că generalul are să pornească la drum devreme în zori, în gară locomotiva pufăia pe șinele înghețate, vagoanele, numeroase, erau goale, de ce... ? La gimnaziu, în dimineața aceea, n-a sunat clopoțelul. „Cea mai bună lecție este cuvîntul eroului național“, afirmase directorul, iar profesorii îi aduseseră pe elevi și îi aliniaseră în fața casei lui Nicol, unde tremurau de frig cu toții. În sfîrșit, s-a deschis ușa balconului : „Trăiască Andranic, să ne trăiască generalul !“ Andranic și-a scos cușma, îi ningea pe creștet, oare din asta o fi îmbătrînit ? apoi a ridicat brațul, fulgii i s-au topit pe degete... „Trăiască speranța neamului nostru !“ au strigat în cor elevii de la gimnaziu, Andranic a privit în direcția lor, chipul i s-a îmblînzit, asprimea ochilor i s-a topit ca fulgii din palmă. Mulțimea s-a alăturat elevilor, Andranic a privit înainte, zîmbetul i-a dispărut, a cerut cu un gest să se facă liniște : „Eu sînt oștean bătrîn și mă duc pe front, ca să-mi apăr patria. Cine dintre voi vrea să mă-nsoțească... ?“

*

Cu cît se apropia de monument, alaiul devenea mai sobru, vocile se stingeau. Pe platforma vastă de bazalt, cunoscuții se salutau doar dînd din cap, fără să-și vorbească, aerul se condensase între trupurile sănătoase, puternice, fetele nu se stră-

duiau să-și etaleze frumusețea, umbrelele colorate erau închise, țigările erau stinse și numai cei mici continuau să-și savureze înghețatele...

De-aici, se vede capitala Armeniei Sovietice, mai mult — se vede Armenia. Se văd aproape toți munții noștri — Aragaț, Ararat, Țaghchevank, iar orașul nostru din nici un alt punct nu se vede așa de viu, de chipeș, de viguros. (Mi s-a povestit că un scriitor armean din America [1], privind de pe Țiternacaberd, a spus : „Monumentul acesta e mormîntul martirilor noștri, iar Erevanul e mormîntul vrăjmașului nostru".) Tînărul pletos și-a lăsat mîna pe umărul fetei, nimeni nu se uită nici măcar cu coada ochiului, nimeni nu observă. Unul își poartă copilul pe umeri, micuța rupe o floare din cununa pe care o duce un grup de tineri, tinerii zîmbesc, iar fetița își înfige floarea în păr. Săgeata obeliscului stă înfiptă în cer, sonoră ca strigătul unei vieți salvate. Dacă ar fi noapte, lumina dinăuntru ar fi aprinsă, împărțind piramida în două părți, iar noi ne-am ciorovăi — ce-or fi vrut să simbolizeze arhitecții : cele două culmi ale Masisului ? cele două ramuri ale poporului nostru, cea din patrie și cea din diaspora ? „Bunicule, unde mergem ?" aud lîngă mine și mă uit, un bătrîn care abia își tîrîie picioarele, ținîndu-l de mînă pe nepotul său, înaintează cărînd o jerbă uriașă ; pentru el, ca pentru mulți alții, monumentul acesta nu e doar un simbol, ci și mormîntul pierdut al tatălui, fratelui, surorii lui, și pe care, în sfîrșit, l-a regăsit. Nepotul, în schimb, nu pricepe încotro merge...

•

Și la munte se-mbolnăvesc oamenii. Se duc și la școală, care cu ani înainte era de zece ani, apoi s-a făcut de șapte ani. Anul trecut, rămăsese doar o clasă cu un singur învățător. În aceeași încăpere, erau adunate patru clase, de la întîi la a patra, același învățător le preda tuturor. „Cin' să fi venit, tată ? zice fiul. Ce-nvățător cu mintea-ntreagă venea în satul nostru ? Și tu te-ai necăjit că ți-am dus nepoții jos, la centru ! Ce să fi-nvățat de la un singur învățător ?" S-au topit, în negură, ultimele crîmpeie ale satului, bătrînul se uita la munții care se depărtau și care păreau supărați, vezi bine, munții sînt apropiați de oameni, mai cu seamă de armeni, întotdeauna i-au apărat de vînturi, de dușmani, își acoperă coastele cu flori primăvara, iar izvoarele țîșnesc acolo unde

[1] Referire la prozatorul Aram Haicaz (Haicaz Cekemian, 1900—1986).

trebuie. Acum, munții rămîn singuri. „Gîndești că numa' satu' nostru e ? continuă fiul. Nu mai e viața cum o știi, tată, vor cu toții să trăiască bine, să meargă la operă, la baie. Băiatu' meu de ce să nu intre la facultate, cu ce-i mai prejos ca alții ? Nu-l ajută mintea, îi iau meditator, nu-s în sapă de lemn. Aveam învățător în sat, s-a dus și el la Erevan...“ „Frate-tu e învățător, să fi venit înapoi, mai dădea și meditații pe gratis lu' fiu-tu.“ Bătrînul se-ntuneca, se-ncinsese, nu vroia să discute cu fiul lui, vorbea cu munții. „Ehe ! făcu bătrîna. Parcă noi am face lumea !“

•

„...Cine dintre voi vrea să mă-nsoțească ?“ glasul generalului dădu ecou, o clipă se opriră pînă și fulgii, așteptară în aer... „Cine vrea să vină să treacă în rînduri“, și generalul coborî din balcon pe treptele de lemn scîrțiitoare, înaintă prin culoarul deschis în mulțime și se opri la loc deschis. Oamenii se foiră, șușotiră, apoi tăcură, iar lîngă general, încet-încet, se făcu mai cald. Generalul nu-i privea pe oameni, se uita înspre gară, unde pufăia locomotiva cu vagoanele goale. În depărtare, se afla Erzrumul prădat, vătămat, bolnav, în față era dușmanul și, probabil, ultima lui bătălie. În coasta lui, se făcea tot mai cald. „Plecăm“, se auzi, în cele din urmă, vocea generalului care porni spre gară. Picioarele care veneau după el erau neînvățate, zăpada era moale, dar cînd grupul se puse în mișcare se stîrni larmă. Generalul Andranic se uită în spate, pentru prima oară se uită în spate, să tot fi fost vreo mie de oameni. Inima bătrînului oștean se-nmuie și călcătura îi deveni mai apăsată. Păși drept, ca un tînăr, parcă nu mai era generalul bătrîn de adineauri, ci haiducul Andranic — tînăr, cutezător, vînjos. Veneau...

•

Rîndurile se subțiau, se uneau într-o singură coloană care se îndrepta spre monument. În jurul focului nestins, pe pardoseala de granit, sînt presărate flori aranjate ca o cunună. Cîte unii se desprind din mulțime, așează lîngă foc florile pe care le țin în mîini, melopeea care parcă se-nalță dintre flăcări te rupe o clipă din cotidian, mai ales că acoperămîntul monumentului îl constituie cerul, iar zidurile de bazalt par mame pietrificate sau pietre maternizate. Mulțimea se scurge încet afară, se unește cu cei rămași pe platou, după care, ca o cascadă, se rostogolește spre oraș. Pe chipurile celor care se înapoiază apar zîmbete, se aud discuții aprinse. Așa intră oamenii în

oraș, se risipesc pe străzi, prin parcuri, apoi dispar în case, în cafenele. Datoria uzuală de anul acesta poate fi socotită stinsă, durerea stîrnită pentru o zi se potolește de la sine, iar noi ne așezăm la mesele care ne așteptau : „Umple-ne paharele, să bem..."

•

Munții sînt mărinimoși, pe cînd cîmpia clocotește ca o oală uriașă și-și înalță aburii la cer. Munții sînt răbdători, în pardoselile caselor părăsite din sat crește iarba, în ziduri s-au cuibărit șopîrle. Ceva mai mult o să viețuiască cimitirul, în care or să fie aduși ultimii bătrîni, feciorii or să vină, în zilele însorite, la mormintele celor apropiați, or să le-mprejmuiască cu garduri de fontă, apoi, ceva mai încolo, pe malul rîului părăsit, or face foc, copiii or alerga printre ierburi și pietre, nevestele or așterne de-ale gurii pe iarbă...

„Am ajuns acasă", vorbi fiul.

„Casa mea s-a prăpădit", tăcu tatăl.

•

...Veneau. De ce și-a amintit de lupta de la mănăstirea Apostolilor din Muș (tocmai trecuseră pe lîngă biserica Apostolilor din Kars !), de Ghevorg Ceavuș [1], de Harutiun, care a fost ucis în a cincea zi a luptei ? A poruncit să fie îngropat cu tot ritualul armenesc, starețul a stat în cumpănă, sub zidurile mănăstirii erau vreo patru, cinci mii de dușmani, ei fuseseră 35, acum rămăseseră 34, dar : „Tu poruncești, generale". Și bătrînul călugăr își puse odăjdiile aurite, dădu poruncă să se aprindă toate lumînările din mănăstire, corul se alinie sub zid și cîntă reținut, căci gloanțele șuierau deasupra capetelor. De ce și-a amintit de mănăstirea Apostolilor, de acum șaptesprezece ani, de ce și-a amintit iar de o mînă de viteji, dintre care mulți căzuseră ?

Veneau. Ori... ?

Pașii se stingeau, iar în coastă parcă i se răcise. Locomotiva pufăia, vagoanele goale visau la oameni, generalul se uită înapoi — rămăseseră abia vreo douăzeci, treizeci de oameni. Era o nălucă, o halucinație ? Îi numără unul cîte unul : douăzeci și cinci. Socoti, brusc îmbătrîni și rosti cu amărăciune : „Doar un pumn de oameni o să lupte pentru întreg poporul ăsta, un pumn de oameni". Apoi, își aminti de orfanii

[1] Ghevorg Ceavuș (1870—1907), numele real Ghevorg Ghazarian, luptător în mișcarea de eliberare națională armeană.

de la mănăstirea Apostolilor, își aminti că promisese, atunci, ca, într-o zi, să redeschidă școala armenească din mănăstire, unde să-nvețe copiii. Le făcu semn să urce toți într-un vagon, să se-ncălzească. De la fereastra vagonului, generalul mai privi pentru ultima oară Karsul, văzu limpede cum orașul își bea a doua ceașcă de cafea, prăvăliile se deschid cu zgomot, zarurile de tablă zornăiesc, profesorii de la gimnaziu îi învață pe copii poezii însuflețitoare despre mîntuirea patriei, iar pe zidurile cetății oștenii cîntă : „Patrie sărmană, fără căpătîi..." Pesemne că în clipele acelea a rumegat el fraza pe care, peste cîteva luni, avea s-o azvîrle în obrazul conducătorilor nevolnici : „Ce-ați făcut din Armenia ? Dușmanul a ajuns la Alexandrapol, teritoriul Republicii Armene e destul de întins ca să fie cimitir, dar nu-i destul ca să viețuim pe el !"

61.

Cîte Evanghelii s-au scris ! După Matei, după Ioan, după Luca... Răsfoiesc o Biblie nu foarte veche, în care sînt cuprinse toate Evangheliile, și continui să rumeg la neamul Grigorienilor : cine o să scrie Evanghelia lor, și cînd ? Pe marginile paginilor Bibliei, sînt înscrise crîmpeie din istoria neamului, sub titlurile *Căsătorii, Nașteri, Morți.* Transcriu cîteva însemnări. „Pomeniți numele Evei, care-i fiica lui Nicoghos, care-n floarea vîrstei fiind, în ziua hotărnicită a căsătoriei, a fost lovită de durere, a părăsit cununa cea trecătoare și s-a făcut vrednică de cele nepieritoare." „La anul 1903, septembrie 22, am fost hăruiți cu un fecior și l-am botezat și i-am pus numele Ghevorg și Dumnezeu să-i dea o viață lungă." „Bătrînul N. Grigorian s-a însurat cu domnișoara Siranuș A. Amirian." „Citiți și vă minunați : la anul 1897, la începutul lunii decembrie, a început să ningă, așa de mult a nins, că a ținut pînă la 20 ale lunii aprilie în 1898. Arăturile de toamnă pretutindeni le-a prăpădit omătul, grîul de primăvară s-a scumpit tare... prin urmare citind să vă gîndiți mereu și după putința voastră să vă faceți pregătirile de iarnă, să vă gîndiți la cei care locuiesc în Peria, care-i un loc cumplit și-n care anul acesta multe case bogate au pierit... Am scris ca să fim înștiințați pentru viitor. În satul Aznavul, la 1898, mai 3. Preot parohial." „Aznavul 1916. Încă de la începutul iernii grîul și orzul s-au scumpit peste poate, cînd am intrat în anul 1917 grîul a ajuns la 50 tumani, orzul a fost 30 tumani, iar paiele au fost 40 kuruși albi. Dumnezeu să țină departe asemenea zile, cînd și bărbați, și femei, și copii

au murit de foame, laptele mamelor a secat și copiii de țîță au murit, și animalele au pierit multe de foame."

Biblia asta nu-i prea veche și nu este decît un exemplar dintre atîtea altele, care a ajuns la mine, iar dacă s-ar fi păstrat, ca prin minune, toate celelalte exemplare, probabil că am fi putut reconstitui uimitoarea biografie a neamului Grigorian, începînd cu anul 1604... Acesta a fost unul dintre cei mai triști ani din istoria noastră (dar a existat vreun an vesel ?), anul în care Șah-Abbas a deportat mii de armeni, printre care și pe locuitorii satului Aghghiol din cîmpia Araratului. Printre aceștia, se afla și Alexandr, împreună cu fiul său, Vardan. În provincia persană Peria, alegînd un loc întrucîtva asemănător satului lor de baștină, armenii au întemeiat o așezare nouă ; acolo, în curtea bisericii, și astăzi se mai vede mormîntul lui Vardan, dar nu pentru că piatra tombală s-ar îndărătnici să dureze, ci pentru că nepoții nepoților și strănepoții strănepoților părintelui Vardan nu-l uită pe patriarhul neamului lor. Cu Vardan începe arborele genealogic al familiei, iar Mertun și Andreas sînt ramurile matrice ale arborelui — rezistente, fertile, viguroase. În 1750, nu departe de Aghghiol, ei au întemeiat o nouă așezare, Aznavul. Treptat, toți armenii din Aghghiol au părăsit satul, plecînd. Numai biserica, cimitirul și, mai cu seamă, mormîntul lui Vardan n-au putut pleca. Urmașii lui Mertun și Andreas au trăit în Aznavul pînă în 1946, cînd 32 dintre cele 52 de familii de armeni din sat erau din neamul lor, iar cei care se trăgeau din Vardan, Grigor și Hacob, și-au luat numele Grigorian. Și astfel, din 1604 pînă în 1946, s-au succedat peste zece generații și fiecare și-a împrospătat în suflet speranța de a se întoarce în patrie. Zece generații s-au născut, s-au înmulțit, au ostenit, au devenit amintire, cîteva crîmpeie din viața lor le-am reprodus din marginile paginilor răbdătoare ale Bibliei. Sînt zece Evanghelii nescrise, generațiile acestea, dar o singură Biblie — a unor oameni simpli, harnici, puternici, care aveau în ei setea de a năzui spre pămîntul patriei, vreme de trei sute cincizeci de ani.

Cea de-a unsprezecea generație, a numitului Ghevorg și a tatălui său pe nume Alexandr, a făptuit minunea : după 342 de ani, nu doi, ci două sute douăzeci de Grigorieni s-au înapoiat în Patrie. Asta se-ntîmpla la 5 septembrie 1946. Iar anul trecut, la 5 septembrie 1971, printr-o întîmplare fericită, am fost prezent, în comuna Ararat, la aniversarea Grigorienilor : se adunaseră să serbeze 25 de ani de la înapoierea în

Patrie. Scriu cuvîntul *înapoiere* și-mi dau seama că vorbele sînt ca bancnotele, îndeosebi cele des întrebuințate. „Ieri am fost la Sevan și m-am înapoiat“ — în fraza asta, cuvîntul *înapoiat* își are locul său. „Fratele meu s-a înapoiat din armată“ — *înapoiat* e la locul lui. Dar Grigorienii s-au înapoiat ? Slab, palid verb este *a se înapoia !* Ne înapoiem după doi ani, după douăzeci sau patruzeci de ani, dar Grigorienii s-au înapoiat după 342 de ani. Dați-mi nu bancnota verbului *a se înapoia,* ci aurul lui, cel care-i tăinuit în cel mai adînc tezaur al băncii limbii armene, dați-mi acel cuvînt-aur și vă conving că, la 5 septembrie 1946, s-a înapoiat în patrie Alexandr cel de 400 de ani, care l-a născut pe Vardan, care la rîndul său l-a născut pe Hovhannes, iar acesta pe al doilea Alexandr, s-a înapoiat noul Alexandr cel de 335 de ani, care i-a născut pe Temraz, Tovmas, Khaceatur... Și astfel, zece, douăsprezece generații s-au întors cu toate, n-a rămas nimeni. Mă uit în sală, unde se află 400 de Grigorieni — bătrîni, bătrîne, tineri, copii, mi se spune că exact în ziua asta s-a născut un nou Grigorian, Arșac, mă uit și, pe cuvînt de cinste, îi văd printre cei de față pe primul Alexandr, pe părintele Vardan, pe Mcrtici, Andreas, Eva cea care a murit în ziua căsătoriei, pe cei care n-au rezistat iernilor aspre și foametei din 1798, 1916 și din alți ani, pe pruncii ale căror mame n-au putut să-i alăpteze căci le secase laptele, atunci cînd grîul costa 50 de tumani.

Îi văd pe toți : armeni plugari din tată-n fiu și un tînăr Grigorian, care povestește de la tribună istoria neamului său și în zadar regretă că „Grigorienii, într-adevăr, n-au dat oameni de seamă, dar...“

De seamă ? Pesemne că are în vedere scriitori, savanți, fotbaliști, dar mă uit la chipurile înnobilate ale celor din sală, la brațele lor arse de soare, și simt nevoia să-mi ascund mîinile obișnuite să țină doar stiloul și mapa. Evanghelia după neamul Grigorian : iată ce trebuie scris, de fapt Biblia e scrisă, a fost scrisă începînd din anul 1604, au scris-o 10—12 generații, oamenii aceștia. Ei au făcut mai mult decît s-o scrie, au trăit-o. Nu mai trebuie decît să asculți tăcerea acestor oameni, să aduni glasurile lor de 400 de ani, să le atașezi crîmpeiele de amintiri, acte, hîrtii, relicve... Cine are s-adune, cine are s-asculte tăcerea lor ?

Înapoiați aurul cuvintelor.

Oamenii aceștia nu pretind socluri, soclul lor e pămîntul, ei poartă în ochi, în compoziția sîngelui, în instinct, fără să-și

dea seama, tăcerea și geamătul a douăsprezece generații. În ziua aceea, în sala cea mai mare din comuna Ararat, care oricum nu i-a încăput pe toți Grigorienii, ar fi trebuit să se afle dușmanii lor, de la Șah-Abbas [1] la Talaat Pașa[2]. Cît de nevolnici și de mișei ar părea în fața acestor oameni, al căror vis de o generație a bătut în piepturile a douăsprezece generații!

Da, va trebui scrisă *Evanghelia după neamul Grigorienilor!*

62.

Sevanul s-a-ndepărtat de stîncile astea, le-a părăsit. De mult s-a îndepărtat, iar acum stîncile par, într-un fel, străine pe platoul de nisip eliberat de ape. Pe suprafața netedă a uneia dintre stînci, se văd inscripții cuneiforme urartiene: „Regele Rusa I a cucerit patru lumi de partea asta a mării, nouăsprezece lumi de partea cealaltă a mării, și le-a unit tărîmurilor stăpînite de el și ca mărturie întru aceasta a înălțat acest lăcaș al zeului Teișebaini". Lăcașul, se-nțelege, nu mai există, iar cuneiformele au fost șterse de vînt, de vreme, de ploi și, cu mult timp înainte, de valurile Sevanului. Lăcașul se afla pe o înălțime și era împrejmuit cu ziduri ale căror urme s-au păstrat. La poalele stîncilor, platoul eliberat de ape se acoperă treptat cu construcții noi. Un autobuz albastru, înfipt în nisip, arată jalnic: cu roțile scoase, pare un cal căruia i s-au tăiat picioarele. Fostul autobuz servește, acum, de bufet pentru constructori, și probabil unul dintre aceștia o fi scris cu vopsea roșie pe fruntea autobuzului: *Cafenea „Urartu"*. Mă uit la cuneiformele lui Rusa I, apoi la autobuz, și zîmbesc amar la vederea acestui *cocktail:* pe un singur kilometru pătrat, s-au întîlnit doi făloși din epoci diferite, unul — rege, celălalt — pesemne șofer, numai că, din păcate, autobuzul n-are să rămînă prea mult în nisipul acesta: i-or pune roți, l-or duce în altă parte, unde o fi nevoie de el.

Aici, în vecinătatea cuneiformelor regelui Rusa I, se află gura de deversare a canalului de aducțiune Arpa-Sevan [3]. Încă

---

[1] Șah Abbas I cel Mare (1571—1629), rege al Persiei din 1587, a deportat în Persia populația armeană din teritoriile luate de la Turcia în 1603 (circa 300.000 locuitori).

[2] Mehmed Talaat Pașa (1874—1921), ministru de interne al Turciei, conducătorul partidului burghezo-naționalist „Junii turci", principalul organizator al genocidului armean din 1915.

[3] Tunel săpat în munte, cu o lungime de 48,3 km, între rîul Arpa și lacul Sevan, pentru deversarea apelor rîului în lac, în scopul

doi ani și, atunci cînd toate abatajele se vor uni, apele sălbatice ale Arpei se vor vărsa în Sevan în locul acesta. „Te pomenești că Rusa I a aflat de tunelul ăsta, glumește careva, sau, cine știe, o fi chiar autorul primului proiect ? !“ Iar eu mi-amintesc de alte stînci, acoperite și ele cu inscripții cuneiforme... Ceva mai devreme, ne aflam în puțul al treilea, amplasat la cea mai mare altitudine — 2.700 metri. Cînd ascensorul ne-a coborît sub pămînt, la 668 metri, primul lucru pe care l-am observat au fost tocmai cuneiformele. La dreapta puțului, era al șaptelea tronson, la stînga — al optulea. Tronsonul al șaptelea începe cu inscripția cuneiformă : pe înălțimea peretelui de stîncă al abatajului sînt nume, prenume, propoziții. „Ce nume-s astea ?“ „Așa-i obiceiul, băieții își scrijelesc numele în piatră sau orice altceva.“ Printre sutele de nume, descifrez cîteva cuvinte ciudate : „Te aștept, Arpa“. Dedesubt, în chip de semnătură, e scris : „Sevan“. Va să zică, și Sevanul a scris ceva. Trenulețul electric ne poartă spre străfundurile abatajului. Sîntem îmbrăcați ca vara, pe plajă, cu cască pe cap și cu cizme în picioare. „Jos, are să fie cald“, ne prevenise, sus, șeful puțului, Iuri Mcrtcian. Încep să-nțeleg că n-a fost o glumă, încep să-nțeleg, de asemenea, consfătuirea aprinsă de aseară, la care am asistat întîmplător. Șeful tronsonului opt, Hovhannes Abelian, fusese înghesuit în perete și obligat să promită că va înainta cu 150 de metri pe lună. „Nu putem, spunea minerul cu nume și prenume de mare artist[1]. Omului trebuie, mai întîi, să-i dai aer să respire, abia apoi să-l silești să muncească. Eu nu vreau nimic altceva decît aer !“ „De la cine, de la cine vrei aer ?“, se supărase șeful puțului. „De la tine. La mine, temperatura urcă pînă la 40 de grade. Nu rezistă nici cei tineri, de douăzeci de ani, iar eu lucrez de douăzeci și șapte de ani sub pămînt.“ „N-or să ne trimită aer cu poșta, de la Erevan, trebuie să ni-l fabricăm singuri. Și trebuie să înaintezi 150 de metri pe lună. Nu-i posibil, e-adevărat, dar ai să-naintezi, Sevanul nu poate s-aștepte.“ „Știu și eu că nu poate.“ Aer, aer, aer ! — vreme de trei ore a fost declinat substantivul acesta, iar eu, care înregistrasem automat cele auzite, abia acum, în abataj, încep să-nțeleg. N-am ajuns bine la kilometrul doi și nu mai putem nici să respirăm, parcă am fi fost băgați sub un clopot de depresurizare, transpirația curge șiroaie pe noi. „Sînt 36—37 de grade“, ni se explică, în vreme

---

înălțării nivelului Sevanului, scăzut ca urmare a utilizării apei lacului de către sistemul hidroenergetic și cel de irigații.

[1] Hovhannes Abelian (1865—1936), actor armean.

ce eu mă gîndesc cum o fi la 40 de grade. Mă uit în sus, în jur, tunelul e săpat într-un bloc masiv de stîncă, nici un pumn de pămînt, nici o picătură de apă, numai piatră, piatră și piatră, oameni care perforează, dinamitează și înaintează milimetru cu milimetru. Nici măcar apele subterane, cu răbdarea lor, n-au reușit să străpungă lumea asta de piatră, dacă ar fi reușit s-ar fi strecurat un pic de umezeală și puțin aer. Tunelului îi ține piept peretele dur de stîncă. Punct, pînă aici s-a săpat : piatra nu se predă, nu cedează de bunăvoie nici măcar un milimetru și parcă ar spune „Omule, ai putere ? Sfărîmă-mă !“ Pe grămada de pietre sparte stă cineva, parc-ar fi David al lui Michelangelo, pe care l-am văzut la Florența. „David“ îmi întinde mîna : „Ariuțic [1], zice el, apoi, ghicind uimirea mea, adaugă — Ariuțic Margarian“. (Ceva mai tîrziu, cînd o să ieșim la lumină, o să văd cea mai ciudată școală din lume, alcătuită dintr-o singură clasă în care învață opt elevi de patru naționalități diferite, iar printre ei — Irina cea pistruiată. Cînd am s-o-ntreb cum îl cheamă pe tatăl ei, are să-mi răspundă „Ariuțic“...) Alături de Ariuțic, se află mecanicul Vladimir Perșakov : „Un băiat armean a scos-o din minți, aici, pe fie-mea, o să am un nepot armean, rîde el, iar eu îi privesc ochii albaștri. Sînt din Donbass, de șapte ani lucrăm aîci, după asta o să săpăm la metroul din Erevan. Închipuiți-vă : nepotul lui Perșakov — armean...“ Fac cunoștință cu ceilalți băieți, parcurg de la un capăt la altul cei trei kilometri ai tronsonului și nu aerul îmi lipsește, ci îmi lipsesc cuvintele. Vorbe potrivite, alese, care să nu fie baloane colorate, și nici vechituri peticite. „Nu-i posibil, da, dar o s-o facem, Sevanul nu poate s-aștepte.“ Nu poate. Se-apropie un băiat : casca nu i-a putut acoperi părul rebel, chipul îi este somnoros, l-aș fi crezut mai curînd violonist dacă l-aș fi-ntîlnit în lumea de deasupra, pe o stradă sau într-o cafenea. Sînt curios, numele lui s-o afla pe peretele stîncii ? Brațele de oțel ale mașinii care culege pietrele par copiate după ghearele vrăjitoarelor din basme. Mașinăria culege pietrele cu asemenea lăcomie, de parc-ar fi o vrăjitoare care adună aur. „Băieții au poreclit-o *șperțarul,* mi se povestește, dar fără șperțarul ăsta am fi fost pierduți, e o minunăție de mașină.“ Într-adevăr, nu există aer nu pentru că e-o căldură sufocantă, ci pentru că nu este oxigen, ca și cum am fi intrat sub un clopot de depresurizare. „Încearcă s-aprinzi un chibrit, ai să vezi că nu se-aprinde.“

[1] Diminutiv al numelui propriu *Ariuț=Leu* (arm.).

Conductele de ventilație sînt încete, nu reușesc să-i ajungă din urmă pe băieți, și ăsta-i un motiv, dar principala cauză e piatra, piatra neînduplecată, piatra îndărătnică. „...După asta, însă, are să fie grozav, se bucură șeful puțului. Apeductul e gata, uite, n-are nici o fisură.“ Într-adevăr, parcă ar fi sfredelit cu un burghiu uriaș bazaltul și ar fi pătruns în măruntaiele lui. Nu există aer, iar Sevanul nu poate s-aștepte, de aceea băieții aceștia minunați — ruși, armeni, ucraineni, bielorusi — se mulțumesc cu aer puțin, poate chiar respiră cu rîndul. (Ceva mai tîrziu, am să-l văd pe Hovhannes Abelian, care aseară zicea „nu-i posibil“, am să-l văd la lucru și nu el, ci eu o să fiu cel care o să ceară aer. Sevanul nu poate s-aștepte, omul — un ghem de nervi, cu înfățișare caraghioasă în străfundul de piatră — e mai puternic decît piatra, iar piatra se retrage în fața puterii, îi cedează. E drept, milimetru cu milimetru, dar cedează. Ceva mai tîrziu, o să discut cu Hovhannes Abelian și am să aflu că n-a venit singur la Arpa-Sevan, ci i-a convins să vină pe maică-sa, pe frat-su, pe cele trei surori cu bărbații lor, pînă și pe tatăl unuia dintre cumnați, am să aflu că băiatul cu profil de violonist, de adineauri, e nepotul lui de soră.) Trenulețul electric ne duce înapoi, mă uit pentru ultima oară la Ariuțic, la Vladimir, la ceilalți, și nu există aer. Iată și gura puțului : cu alți ochi citesc, acum, numele scrijelite în stîncă și regret că n-am copiat, unul cîte unul, toate numele acestea, regret și mai mult că, atunci cînd apele vor curge prin tunel, vor șterge numele și le vor cără cu ele.

„...Rusa I... am cucerit... am învins... am unit...“ Găsiți cel mai mare panou din stîncă, pe care ar trebui săpate numele tuneliștilor, ale tuturor, inclusiv copiii, contabilii, poștașii. „...Noi am venit, ne-am adunat cu frații și părinții noștri, am coborît sub pămînt, am cucerit, am învins piatra neînduplecată, am unit lacul cu rîul și i-am ajutat pe frații noștri armeni să recapete frumusețea Sevanului. Noi...“ Și urmează numele, în ordine alfabetică...

Tu, fălosule Rusa I, fiul lui Arghișți și nepotul lui Menua, alții s-au luptat pentru tine, iar tu ai „cucerit“, alții și-au vărsat sîngele, iar tu ai „învins“, și cuneiformele au păstrat doar numele tău, în ciuda vîntului, a timpului, a uitării ! Arată-te din depărtarea ta de 4.000 de ani, coboară în puțul trei, apoi ieși împreună cu Ariuțic, Vladimir, Hovhannes, duceți-vă la autobuzul-bufet numit „Urartu“, comandați bere sau vodcă și, cînd o să beți, să faceți haz tuspatru de inscripția ta — „Am cucerit... am învins...“

Ei sînt cei care au cucerit, ei au învins, ei au unit, iar mîine vor zîmbi liniștit, mîine, cînd apa Arpei va șterge și va duce cu ea numele lor.

63.

O tînără pe care o cunosc se-ntorsese dintr-o călătorie în India. „La Bombay, îmi povestea ea, s-a apropiat de mine un bărbat, era armean. M-a invitat acasă la el : Băiatul meu are doi'șpe ani, mi-a zis el, și are un caiet, de cîte ori întîlnește un armean îl roagă să-i scrie acolo un singur cuvînt, *Armenia.* Haideți, să-i scrieți și dumneavoastră, o să se bucure. I-au scris mulți în caiet."

— Și te-ai dus ? o întrebai eu.

— Nu, îmi răspunse fata. Cum să-i fi scris armenește ? Pot să vorbesc, după cum vezi, dar mi-a fost teamă să nu fac vreo greșeală cînd scriu.

— În cuvîntul *Armenia ?*

— De ce nu ? De vorbit, pot să vorbesc, dar...

— Să fi scris franțuzește, o-ntepai eu.

Fata nu sesiză ironia :

— El voia armenește.

...Mi-am amintit de școala armenilor repatriați din Turcia, în orașul Abovian[1]. Dar înainte de asta mi-a venit în minte povestea unei turcoaice. În anul 1915, turcii au răpit o fată dintr-un sat armenesc din provincia Erzncan, de lîngă Kars. O săptămînă mai tîrziu, fratele fetei, mînat de dorința de a-și răzbuna sora pîngărită, se duse, noaptea, în satul turcilor. Ar fi putut să răpească o tînără turcoaică și s-o ducă în satul lui, dar... au trecut zile, el s-a-ndrăgostit de fata aceea, s-a însurat cu ea, a avut și copii. În 1946, familia asta a venit în Armenia și s-a stabilit în Abovian. Turcoaica era mamă de copii armeni, toți îi știau povestea și îi spuneau *Haicuhi.* În 1973, femeia a plecat în Turcia, în satul său natal, să-și vadă rubedeniile. Soțul nu-i mai trăia, copiii erau mari, în Turcia i s-a propus să rămînă definitiv acolo, mai cu seamă că intrase în posesia unei moșteniri destul de frumoase. Turcoaica venise cu o viză de trei luni, dar n-a putut răbda mai mult de trei săptămîni, s-a-ntors acasă, în Armenia. A murit în 1976. „Haicuhi a fost o sfîntă, mi-au spus, în Abovian, cei care o cunoscuseră, și o cunoscuseră mai toți.

---

[1] Oraș în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

Uneori, cînta turcește, zicea că-i e dor de satul ei, de limba ei."

Și iată, mergem la școala în care învață armeni repatriați în ultimii patru, cinci ani din provinciile răsăritene ale Turciei. E seară, cursurile s-au terminat, doar într-o clasă mai arde lumina. Intrăm, din bănci se ridică în picioare femei și bărbați în vîrstă, cea mai tînără e învățătoarea, Irma Lalaian. O rog să continue lecția în mod obișnuit. Treptat, îmi dau seama că asist la cea mai neobișnuită lecție din lume. „Elevii" nu știu armenește, nici măcar cît un școlar de clasa întîi. Îmi transcriu în agendă discuția lor ciudată cu tînăra învățătoare :

— Argint, pricepi ce e, Asatur ?

— Pricep, nu-i aur, e argint.

— Ce deosebire e între *rîu* și *pîrîu ?*

— Rîul e un pîrîu mai mare.

— Fă o propoziție cu cuvîntul *răcoare.*

— *În pădurea noastră din Țaghcadzor e răcoare.*

— Ai fost la Țaghcadzor ?

— Nu.

— Mikael, fă o propoziție cu cuvintele *pădure* și *răcoare.*

— *Într-o dimineață, pe răcoare, ne-am dus în pădure.*

— De ce v-ați dus ?

— Așa, ne-am dus...

Pe bănci, sînt abecedare cu litere mari, cu poze colorate. O femeie de vreo cincizeci, cincizeci și cinci de ani, Arevic, citește : „El are o cravată roșie".

— Cum ți-ai petrecut, ieri, timpul liber, Asatur ?

— *Timpul* am priceput, celelalte nu le-am priceput.

— Copiii mei, vreau să se facă oameni buni în Armenia. În fiecare zi, cînd mă-ntorc acasă, îi întreb pe copii — azi ce-ați luat la școală... ?

Unul dintre copiii lui Andranic e în clasa a X-a, celălalt în clasa a VII-a. El, Andranic, e în clasa întîi.

— Da' copiii te-ntreabă pe tine, Andranic, ce note ai luat ?

— Nu mă-ntreabă, mă cruță... da' cînd am de-nvățat pe de rost m-ajută fata... e greu pe de rost...

Mikael și Ghiozal sînt soț și soție, și pe banca lor e un abecedar.

— Povestiți ceva despre cea mai interesantă zi din viața voastră.

— Acum, toate zilele din viața noastră sînt interesante.

— Tovmas, potolește-te ! ușor rușinată, învățătoarea de douăzeci și doi de ani îi face observație școlarului de clasa întîi, în vîrstă de treizeci de ani.

Ceva mai încolo, șade doamna Arșaluis, în curînd are să-i vină feciorul de la oaste, iar ea a-nvățat douăzeci și două de litere, mai are puțin [1]...

— Tovmas, te-ai dus, ieri, la fotbal ?

— M-am dus cu taxiul, eram foarte emoționat.

— Era, pe stadion, careva mai emoționat decît tine ?

— Da' cum așa ? brusc, Tovmas uită și bruma de cuvinte pe care le știe, roșește, își frămîntă mîinile nervos. Nu-s eu de vină că vorbesc așa. Nu-i tata de vină, că vorbesc așa..

— Știi să scrii în vreo limbă... să zicem, turcește ?

— Da' ce, era vreo școală turcească ?

— În kurdă ?

— Da' ce, era vreo școală kurdă ?

Nu răspunde — „Nu era nici școală turcească, nu era nici școală kurdă", ci el este cel care întreabă — „Era... ?"

— Vrei să-nveți armenește ?

— Cît am timp, învăț. Da' nu prea am timp. Facem case.

— Încet-încet, ai să-nveți, Tovmas...

— Cît pricep, pricep, da' mai mult nu pricep. Știi ce-i mai greu ? Nu pricep care cuvînt nu-l pricep...

Apoi, încep să recite. Asatur cel vînjos găsește, ba nu, descoperă pentru el, gîngăvind, cuvintele armenești. Încurcă versurile, sare acolo unde nu știe, pe alocuri născocește, scurtează.

La lecție, asistă și Taguhi, fiica soților Suren și Silva, școlari în clasa întîi. O privește pe maică-sa cu un zîmbet îngăduitor.

— Cine vorbește gîngăvit ?

— Copiii.

— Și noi vorbim, acum, gîngăvit, zice Silva cu o tristețe veselă ori cu o veselie tristă, nu-mi dau seama exact.

— Faceți o propoziție cu cuvîntul *frumos*.

— *Armenia e foarte frumoasă pentru inima mea.*

— *Zăpezile de pe Ararat sînt frumoase.*

— Tovmas, și tu !

— Păi, să zicem — învățătoarea noastră e foarte frumoasă.

---

[1] Alfabetul armean actual are 39 de litere.

De data asta, e rîndul învățătoarei să roșească, iar cel mai frumos lucru este, pesemne, clasa aceasta ciudată, foarte ciudată.

Nu știu, am reușit, oare, să-i răspund tinerei întoarse din India ? Nu am intenționat să-i răspund ei, ci, pur și simplu, mi-am adus aminte, în același timp, de ea și de școala aceea neobișnuită. Așa se-ntîmplă uneori.

64.

— Cineva i-a numit pe armeni „Don Quijote al națiunilor".

Ruben surîse mohorît :

— Cineva ? Cine ? Cînd ? Don Quijote a luptat împotriva vreunui dușman adevărat, a avut vreun prieten adevărat ? Noi am luptat împotriva unor dușmani adevărați, iar prietenii noștri au existat cu-adevărat. Știi bine asta.

— Știu. Și, în momentele cele mai fericite, noi am exclamat : „Sîntem puțini, dar sîntem armeni" [1].

— Așa de patetic ? Exclamațiile sînt, de obicei, scurte. Cel mult, pot să fie un îndemn : Înainte, viteji ! Și, ca să te trezești la realitate, să-ți amintesc un alt vers : „Ești rob, fricosule, ești armean !" Așa a zis eroul genialului poet [2], iar poetul acela, știi prea bine, l-a iubit pe poporul tău.

— Și noi ne iubim poporul.

— Poporul, trebuie să ți-l iubești așa cum și-a iubit Cordelia tatăl, pe regele Lear. Ți-amintești vorbele ei ? „Eu, tată, vă iubesc precum mi-e datoria — nici mai puțin și nici mai mult."

— Nici mai mult, nici mai puțin, repetai eu, apoi mi-amintii vorbele poetului : „O, patrie, dulce-amară !"

— Da, făcu Ruben, dulce-amară.

— Un alt mare armean [3], care s-a născut și trăiește pe meleaguri străine, știi ce răspuns a dat ? A fost întrebat : „De-atîția ani sînteți activ, nu simțiți că îmbătrîniți ?"

— Și ce-a răspuns ?

— „Eu n-am fost tînăr niciodată, pentru că armenii se nasc bătrîni. Cum să simt că-mbătrînesc ?"

---

[1] Titlul unei poezii de Paruir Sevac.

[2] Referire la A. S. Pușkin, care, după ce a vizitat Armenia în 1829, a scris *Călătorie spre Erzrum* (1835).

[3] Referire la muzicianul Charles Aznavour (Vaghinac Aznavourian, n. 1924).

Ruben mă privi mohorît :

— Asta-i epitaf. O fi poetic, nu neg, o fi avînd și un grăunte de adevăr în el, dar e epitaf, dacă ar fi să crezi în formula asta, dacă ar fi să-ți convină formula asta. Toți oamenii noștri mari s-au născut tineri, află, și au murit tineri, indiferent de vîrstă. Sîntem un popor tînăr. Și așa o să rămînem. Pînă și cel care a rostit vorbele astea, bănuiesc eu cine, și el e tînăr. Nici un bătrîn n-are să spună că e bătrîn, tînărul își permite s-o spună, fiindcă nu se teme de cuvîntul *bătrîn*.

— Ai făcut un calambur.

— Și cel care a spus vorbele alea a făcut un calambur. Mai e o problemă : cum să rămîi tînăr fără a-nceta să fii bătrîn, adică să fii în același timp nou și vechi. Cum să faci ca vechiul să nu-ți fie povară, să nu ți se transforme într-o cocoașă, să nu te distrugă silindu-te să te uiți numai în jos, la picioarele tale ? Trebuie să privești în sus, în jur, înainte.

— Dar și în urmă.

— Uneori.

— Uneori... ?

65.

...Iar eu îi spun : „Ai să vii în Armenia". N-o întreb : „Ai să vii în Armenia ?" „Ai să vii", îi zic eu. Își scoate ochelarii fumurii, și eu îi văd ochii albaștri. Își mișcă ochii, de parcă brusc m-aș fi îndepărtat de ea : va să zică, e mioapă, nu băgasem de seamă. Are o privire limpede, copilărească. „Mi-ar fi plăcut să trăiesc în Zanghezur". O spune sincer, dar înțeleg că nu-i un gînd plănuit, îndelung chibzuit, ci un basm născut chiar în clipa asta, un obicei naiv, propriu poeților, de a se convinge singuri. „Probabil c-am să-ncep să scriu englezește — îmi pare că vorbele astea le rumega în minte și fără să vrea le-a rostit cu voce tare —, de fapt, am și-nceput să scriu englezește. Am trimis cinci poezii la New York, unui săptămînal literar, mi le-au publicat. Am primit și onorariu, o sută douăzeci de dolari. E prima dată că primesc onorariu." „Și-n Zanghezur ai putea să scrii englezește — din cuvintele mele picură venin, dar ea e prea bună ca să simtă veninul. La Goris [1], există o școală englezească sau, mă rog, are să se deschidă curînd, ai să predai acolo, iar serile ai să scrii englezește. Ți-o traduce careva poeziile și ți le-or publica la Erevan, în armenește..."

[1] Oraș în R. S S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

Sîntem la Beirut, într-un cabaret pe malul mării. În fața noastră, se-nalță stînca sinucigașilor. Îmi povestește că îndrăgostiții nefericiți, singuri sau împreună, se cațără acolo, privesc pentru ultima oară marea, orașul, apoi se aruncă în gol, și apele îi înghit, înghit dragostea și durerea lor. Pînă acum, s-au înregistrat o sută douăzeci și șapte de asemenea cazuri. De treizeci și unu de ori, îndrăgostiții s-au aruncat ținîndu-se de mînă. Și se mai spune că poveștile cu Romeo și Julieta sînt false, imposibile, de domeniul trecutului.

În jurul nostru, e Beirutul, un oraș ridicat, parcă, numai pentru distracție și pentru azvîrlirea banilor în vînt. Îi spun: „Ai să vii în Armenia". Nici unul dintre noi nu știe, în clipa asta, că are să treacă abia un an și basmul multicolor, lipsit de griji, are să se spulbere, ca și cum nici n-ar fi existat, orașul zgomotos are să devină pe neașteptate scena unei tragedii, străzile și bisericile or să se umple cu orfani și înfometați, războiul fratricid are să facă, din toți, personaje ale acestei tragedii și n-o să existe nici un spectator. Deocamdată, nu știu nimic, în jurul nostru este Beirutul cel frumos, sclipitor, fără griji, trîndav, din anul o mie nouă sute șaptezeci și patru, „Parisul Orientului" — cum i se zicea, „Iadul Orientului" — cum o să i se zică peste doi ani, în o mie nouă sute șaptezeci și șase.

Recită ca pentru sine cîteva versuri din noua ei poezie:

...Țara mea e tristă,
Căci nu sînt cu ea.

Azi-dimineață, insista să cunosc o fată armeancă, a cărei familie s-a stabilit, de curînd, la Beirut, venind de la Erevan. Era studentă în anul III la Erevan, iar la Beirut... n-au primit-o la universitatea americană. Fata ar vrea să se-ntoarcă în Armenia, să-și termine studiile și abia după aceea să vină să se stabilească la Beirut... În dimineața asta, am găsit vorbe grele în mine, am informat-o rece că ceea ce se cheamă *Patrie* nu este numai învățămînt gratuit, nu-i o bunică blîndă, naivă, care poate să ierte pe oricine și are în buzunare alune și stafide pentru toată lumea. Nu m-am sfătuit cu Patria noastră, nu sînt ministrul învățămîntului din Armenia și nici măcar nu vreau s-o văd pe fata aceea, deși știu că Patria, acum, e mîhnită chiar și pentru ea.

...Țara mea e tristă,
Căci nu sînt cu ea.

„Ai formulat foarte bine sentimentul, îi zic eu. Alt poet ar fi scris : Eu sînt trist, căci nu sînt în țara mea. Eu sînt cel care e trist, și e corect, bineînțeles, așa cum doi ori doi fac patru. Tu spui : Țara mea e tristă, căci nu sînt cu ea. Iar ăsta e chiar miezul adevărului, spiritul lui : tristețea țării pentru tine, pentru altul, pentru un al treilea face ca durerea fiecărui om care se află departe de țară să devină mai consistentă, mai grea. Ai să vii in Armenia. Pînă și din Saroyan dacă scoți spiritul-Armenia, rădăcina-Armenia, multe s-ar putea să dispară... Scrie, scrie englezește, e totuna, tu n-ai să poți deveni poetă americană, nici poetă libaneză, pentru că ai ajuns singură la concluzia adevărată și dureroasă că țara ta e tristă fără tine."

I-am spus toate vorbele astea ? Nu știu. În jurul nostru, e orașul forfotitor, destrăbălat, care s-a lăsat, într-o uitare de sine, în voia mișcărilor unduitoare, nerușinate ale dansurilor din buric. În clipa asta, orașul nu știe, nu știm nici noi doi, că or să vină anii o mie nouă sute șaptezeci și cinci și șaptezeci și șase, în clipa asta orașul tot mai dansează isteric, se distrează sau a încremenit, ca un ochi verde uriaș, în fața meselor de la Cazinou... Ar fi cu adevărat un oraș minunat, dacă n-ar exista o țară care e tristă pentru că tu nu ești cu ea... „Avem șaptezeci și trei de școli armenești, zice ea, ziare, teatre, cărți..." „Șaptezeci și opt, precizez eu, în care învață, totuși, numai cinci mii dintre cei cincizeci de mii de copii armeni existenți la Beirut... Nu vă-ncurcați în atîtea școlișoare ? Nu vă amăgiți fumînd, în fiecare zi, ca pe niște țigări obișnuite, hașișul *armeanul e armean oriunde ?*"

Ieri, m-a dus în satul Anciar : acolo trăiesc urmașii armenilor de pe muntele Musa. Mai sînt și cîțiva dintre ultimii mohicani ai acelei lupte legendare, care a durat patruzeci de zile. Ei vorbesc în dialectul celor din Musa, din care nu pricep nimic, deși e armenește. Mi se traduce. Din armeană în armeană. Un bătrîn povestește ceva vesel. E Münchhausenul din Musa, dacă ar fi să-l crezi, doar el, singur, a luptat împotriva trupelor turcești, ceilalți au înălțat o biserică de lemn, au făcut nunți, au compus cîntece de luptă însuflețitoare. Ne fotografiem împreună cu Münchhausen și cu ceilalți, dar de-aici nu se vede muntele Musa. El se află pe harta sufletului nostru și se mai află în Armenia, în raionul Ecimiațin, e o comună tînără, are doar cîțiva ani.

În jurul nostru, e Beirutul, şi eu îi spun fără vreo picătură de venin : „Liniştește-te, piața voastră, da, e mai bogată, în piața voastră, da, poți găsi de toate, prăvăliile voastre, da, plesnesc de abundența mărfurilor, cafenelele și cabaretele voastre, da, sînt deschise toată noaptea și, de ce nu ? e plăcut să mai privești, din cînd în cînd, fetele grațioase, care se dezbracă în fața ta. Liniștește-te, cartea ta s-a tipărit, la Beirut, pe o hîrtie mai bună (cîte exemplare ai reușit să vinzi ? cine le-a citit ?), liniștește-te, tu, dacă vrei și ai dolari, și mîine ai putea pleca oriunde dorești — Mozambic, Australia, Filipine, Brazilia, mai știu eu unde... Te-ai liniștit ? Atunci, ascultă, află că ai să vii în Armenia...“

Aseară, eram împreună cu scriitorii armeni din Beirut, care nu mai pot de dor, consideră munca lor de scriitori şi cititori una dintre formele inteligente de sinucidere, inventată special pentru intelectualul armean din diaspora. A venit vorba despre emigrare, despre familiile care se scurg, șiruri-șiruri, din Armenia înapoi la Beirut, Marsilia, Montréal. „Interziceți-le, a spus unul care nu doar o dată a scris și publicat deplîngînd „pierderea“ libertăților în Armenia, interziceți-le, vă cerem noi asta !“ „De ce ? l-am întrebat eu. Ai nevoie de o dovadă pentru următorul tău articol ? De ce să le interzicem ? Cine vrea să schimbe piața din Beirut cu Patria, vă rog, cine-i la rînd... ?“

Ai să vii în Armenia, tînără poetă cu ochi albaștri !

Peste două zile, în ultima seară petrecută la Beirut, o să beau un pahar plin de amărăciune. O să stau cu minunata poetă armeană din Beirut într-un cabaret mic, înecat în fum. Un excelent pianist, ungur, are să cînte tot felul de melodii, într-o uitare de sine, şi deodată şi nişte cîntece armenești. Ochii mi s-or umple de lacrimi, iar pianistul ungur are să ridice paharul — să bem pentru Armenia Sovietică. Habar n-are de prezența mea și tocmai vreau să mă ridic şi să mă apropii de el, ca să-i mulțumesc cu căldură, cînd o fată cu ochi negri, care şade lîngă bar, țipă isteric : „*Free Armenia !*“, adică în sănătatea Armeniei „libere“. Băiatul corpolent care-i cu ea îi ține isonul, iar eu mă ridic, într-adevăr, însă... ca să ies din cabaret. Nu le spun nimic fetei subțirele și băiatului corpolent, doar mă uit lung în ochii fetei şi, pentru întîia oară, mi se-ntîmplă ca, aflîndu-mă undeva în străinătate, să nu vreau măcar să schimb o vorbă cu un conațional.

Ai să vii în Armenia, care, da, e tristă fără tine, iar prima parte a acestei fraze i-o repet în momentul despărțirii

care nici nu seamănă cu o despărțire. Fata a venit la hotel la ora șase dimineața : își începe serviciul la ora șapte, la o societate americană, unde sufletul ei de poetă se scurge picătură cu picătură. Mi-a dat ultimele ei poezii, ca să le citesc la Erevan, apoi am însoțit-o pînă la ieșire, dar nu ne-am mai vorbit nici în ascensor, nici în hol, nici la ușă. Ne-am despărțit în tăcere, iar ea a fugit și s-a pierdut în puzderia de oameni și de mașini care umpleau strada, lumea. În oraș, de-acum era cald, iar ea s-a dus probabil rostind în gînd o poezie tristă, în vreme ce eu am urcat agale spre camera mea de la etajul opt, am urcat nu cu ascensorul, ci pe treptele vechi, uzate, în momentul acela — pustii... Apoi, am intrat în cameră, iar cînd am deschis fereastra, în dreptunghiul ei am văzut, da, am văzut Erevanul, căci deschisesem fereastra în mine.

66.

Pe masă, era băutură multă — sticle de toate formele și culorile, *whisky, gin,* bere. Deodată, Ruben se sculă de la locul lui :

— Trebuie să mai fi rămas o sticlă de vodcă, mă duc s-o aduc.

Am încuviințat din cap : du-te. Barul era îmbîcsit de fum și duduia de ritmuri îndrăcite, solistul — un suedez pletos și cu ochi albaștri — își răcnea cîntecul în microfon, toată lumea dansa. Toți erau mascați. În seara aceea, pe vasul nostru, „Louis XVI", era bal mascat. Femeile nu-și recunoșteau soții, bărbații — soțiile, îndrăgostiții în sfîrșit scăpaseră de ghearele gingașe ale iubitelor, iubitele își căutau noi iubiți.

Ruben se-ntoarse ținînd ostentativ în mînă o sticlă de coniac armenesc. O clipă, i-am zărit chipul printre zîmbetele lipsite de viață ale măștilor : era nedormit, concentrat. Rupse destul de brutal lanțul măștilor care dansau, se așeză dintr-o mișcare și începu, cu gesturi iuți și nervoase, să desfacă sticla. Era o gălăgie de nedescris. Charles, tînărul chelner francez, se ivi numaidecît la masa noastră, cu paharele de cristal.

— Aveți nevoie de ceva, domnilor ?

— Avem, zise Ruben, după care se-ntoarse spre noi : scoateți ultimele rezerve ale capitalului vostru, tot ce v-a mai rămas.

Am scos fiecare cît aveam, i-am înmînat banii în tăcere, curioși să vedem ce are să facă. El împături rînd pe rînd bancnotele verzi și socoti :

— Cincizeci și patru de dolari, cred că e chiar prea mult — și se îndreptă cu pași repezi spre orchestră.

Orchestra continua să facă prăpăd, cu aceeași furie, în împărăția frumoasă a melodiilor. Ritm. Ritm. Ritm. Țipete. Dezlănțuire de trupuri, de suflete. Măștile dansau. Fumul se așezase gros pe oameni și pe sticle, schimbase cu totul compoziția aerului. Îl văzurăm pe Ruben că discută cu pianistul, care era conducătorul grupului, un francez. Apoi, am observat că-i dă ceva. Pianistul luă și, atunci, văzurăm că erau dolarii noștri, îi numără, înapoie cîteva bancnote și restul îl băgă în buzunar. La sfîrșit, îi zîmbi politicos lui Ruben.

Ne îmbarcaserăm la Le Havre ieri dimineață. „Louis XVI" e un vas franțuzesc, iar călătorii sînt din țări diferite. O parte aveau să meargă la Odesa. Noi eram cinci: Ruben, Mari, Vahe, Oleg și eu. Oleg Raskatov era un tînăr medic din Odesa, dar, ca și ceilalți membri ai grupului nostru, n-a vrut să zboare cu avionul, de la Paris, ci a hotărît să ni se alăture și să ajungă acasă cu vasul. „Am unit Odesa cu Armenia, a zis el, mai ales că am decis să vă invit pentru trei zile la mine acasă. Nu mai mult, trei zile."

Dimineața, urma să fim în Italia.

Ruben se apropie agale, se așeză, apoi umplu încet paharele. Mai rămase destul coniac în sticlă, paharele erau mici. După asta, își aprinse o țigară.

— Ce-ai făcut cu banii noștri? nu mai avu răbdare Vahe. Ai comandat un cîntec? Ce? *Drăguță-drăguță?*

— Acum, făcu Ruben. Acum.

Ridică paharul și se uită spre pianist. Acesta îi observă gestul și, imediat, orchestra se opri. Se întrerupse brusc, la mijlocul unui cîntec. Sub zîmbetele tîmpe ale măștilor, pesemne că oamenii se mirau, stăteau în cumpănă, dar se opriră și ei în aceeași clipă, ca într-un *stop-cadru* la cinema. În tăcerea neobișnuită, începură să se audă șoapte, șușoteli, mirarea, însă, nu se vedea, căci măștile nu sînt transparente.

— Timp de trei minute, puteți să vorbiți în voie, spuse Ruben. Am comandat trei minute de tăcere. Zece dolari minutul. Nu-i scump.

Ne-am uitat, dumiriți, unul la altul. Ne-am uitat la Ruben.

— Pentru Mikael, propuse Vahe. Pentru sufletul lui Michelangelo al nostru. Mulțumesc, Ruben.

Am ridicat paharele umplute cu coniac armenesc, dar nu le-am ciocnit. Ne-am atins doar degetele, fără zgomot.

Măștile nu mișcau. Simțeam cum, parcă, mă înăbușă zîmbetele lor triste, care înghițeau tot oxigenul.

— Vă cerem scuze, domnilor, auzirăm vocea pianistului. O mică defecțiune la microfonul lui Robert, se repară imediat. În trei minute.

Robert era cîntărețul.

— Vită ! ocărî Ruben și dădu pe gît coniacul.

Chelnerul Charles stătea pe capul nostru, deși nu-l chemase nimeni. Umplu din nou paharul lui Ruben, apoi umplu și paharele noastre.

Măștile așteptau, răbdătoare, să treacă cele trei minute. Toate resorturile trupurilor erau încordate.

— Să tăcem, propuse Ruben. La ora asta, Michelangelo cînta, de obicei, *Cîntecul vagabondului*. Să tăcem. Să tăcem, Charles.

— Doriți ceva, domnule ? Charles își înțelesese numele.

— Nimic, zîmbi trist Ruben. Nu vreau nimic, Charles.

Charles fu chemat la masa vecină, unde ședea o mască singuratică. Masca zîmbea larg, precis că stăpînul ei se plictisea.

— Du-te, Charles, îi zise Mari. Te cheamă.

Charles încremenise lîngă Ruben. Cele trei minute trecuseră, orchestra izbucni, continuînd cîntecul exact de acolo unde se oprise. Măștile se însuflețiră, dansul porni din nou. Trecuseră trei minute ?

— Charles, i-am propus eu, bei din coniacul nostru ? Un pahar. Probabil că știi pentru ce bem.

Charles umplu un pahar și-l dădu pe gît, bîndu-l pînă la ultima picătură.

— Dacă mai aveți nevoie, să vă uitați spre mine, zise el.

— Nu mai avem dolari să ne uităm la tine, Charles, i-am spus eu. Du-te, vezi că te cheamă.

— Mai avem douăzeci și patru de dolari, zise mohorît Ruben. Asta face două sticle de *whisky*. E drept, *whisky* infect.

— Voi aveți de toate, mai aveți destule altele. Charles pesemne că se emoționase, n-a reușit să spună ce mai avem. Dacă aveți nevoie de ceva, să vă uitați spre mine. O singură privire.

Și se duse alene, legănîndu-se. Se-mbătase ? Poate că nu era obișnuit cu coniacul nostru.

— Ieri, pe vremea asta, mai cînta, zise Mari. Acum, e-n frigiderul vasului, într-un sicriu de zinc. Ce lucru de nimic e viața, nu ?

— Dacă nu m-aș fi temut de un scandal internațional, aș fi zdrobit mutra căpitanului, spuse Ruben. Nu i s-a clintit nici un mușchi pe față, pui de cățea ! „Oamenii n-au plătit ca să asiste la înmormîntare. Oamenii nu ascultă radioul nostru ca să audă necrologul. Noi le-am pregătit măști ca să se distreze. Un bilet de vapor costă patru sute de dalori."

Cu cîteva ore în urmă, Ruben îl vizitase, în numele nostru, pe căpitanul navei, *monsieur* Giscard, și îl rugase să amîne balul mascat de astăzi. Nouă ni se părea normal : dimineața, se descoperise că saxofonistul orchestrei, italianul Michelangelo Sordi, Mikael — cum îl botezaserăm noi, murise în zori de un atac de cord. Ieri, Michelangelo cîntase aproape toată noaptea.

Pe la ora trei, cînd pasagerii au început să se risipească, orchestra a plecat, iar barul s-a-nchis, un grup mare s-a strîns pe punte. Michelangelo a cîntat îndelung pentru ei. Pe la ora patru, m-am dus la culcare. El continua să cînte, pentru că, așa cum ne spusese odată, cînta totdeauna pentru sine. De fiecare dată, mi se păruse că Michelangelo chiar în momentul în care cîntă se odihnește din tensiunea extremă a simțurilor. Aseară, mai cu seamă pe punte, el băuse, poate prea mult. În astea cîteva zile, noi ne împrieteniserăm cu Michelangelo și-i cunoșteam toată biografia. De șase luni nu mai fusese pe-acasă. Dimineața, în portul Napoli, urma să fie întîmpinat de mama, soția și cele două fiice ale sale.

Dimineața, ele or să vină în port și or să primească sicriul de zinc. Cu banii pe care Michelangelo Sordi i-a cîștigat în cele șase luni, or să-l îngroape. Vagabondul are să doarmă, în sfîrșit, buzele lui ostenite s-or odihni.

— Ticălosul ăsta, căpitanul Giscard, mi-a zis că, după legea mării, puteau nici să nu-l ducă acasă, ci să-l coboare în apa oceanului. După legea mării, a zis el, pe o navă de pasageri un decedat nu poate fi păstrat mai mult de douăzeci și patru de ore. A zis că trebuie să aibă o grijă deosebită, fiindcă o s-ajungem la Napoli abia după douăzeci și șase de ore. Așadar, era încălcată legea mării cu două ore.

Ruben înjură crunt. Mari nu-i dădu atenție, își bău paharul în care rămăsese destul coniac. Mari ar fi trebuit să fie aleasă regina balului mascat de astăzi. Trecuse de probele eliminatorii și acum, exact la ora asta, avea să fie în rolul

reginei. Mari era foarte frumoasă. Ne bucuram și noi pentru ea. Ne făcuserăm măști pentru seara asta, dar cea mai importantă era Mari...

— Haideți să facem o reclamație, propuse Oleg.

— Cui ?

— La O.N.U., glumi Vahe, care-i jurist. Taman lui Kurt Waldheim.

— Poate că-i chiar pe vasul nostru, îi făcui eu jocul. Să-l găsim și să-i înmînăm petiția.

Charles aduse o sticlă de *whisky*. Era cea mai arătoasă sticlă din galantarul barului și întotdeauna înghițisem în sec văzînd-o.

— Nu se poate, am zis eu, avem ce bea, nu-i nevoie, Charles.

Charles mă privi abătut, nu spuse nimic, destupă sticla, apoi aduse și gheață.

— Antonio ar vrea să vină la masa voastră, zise el. A-ntrebat dacă se poate.

Antonio era bateristul orchestrei. Ne-am uitat în direcția lui și el ne-a prins privirea.

— Se poate, încuviință Mari, sigur că se poate, Charles.

Antonio îi spuse ceva pianistului, acesta dădu din cap și orchestra făcu o trecere lină, începînd să cînte o melodie lirică, duioasă, pentru care nu era nevoie de baterie. Antonio se sculă și-și croi drum printre măștile parcă lipite între ele și prin zidul trupurilor, apropiindu-se de noi. El nu știa franțuzește, noi nu știam italienește. Charles îi turnă *whisky*, vru să adauge sifon și gheață, dar Antonio îl opri cu un gest. *Whisky*-ul era auriu și sclipea în paharul de cristal. Antonio bău dintr-o înghițitură, se uită la noi cu o privire caldă, copilăroasă, ne studie unul cîte unul, apoi pe toți odată, de parcă ne-ar fi unificat, ca să ne vadă mai bine.

— *Grazie, signori,* spuse el.

„Mulțumesc, domnilor" — atîta lucru pricepurăm, dar el continuă să vorbească și nu mai înțeleserăm nimic. Dădu din mînă descurajat și se-ndepărtă neobservat, așa cum venise.

— Haideți să-i tragem o mamă de bătaie căpitanului, la Odesa ! propuse fioros Ruben. Rămîne trei zile la Odesa, nu ? Are să coboare pe mal...

— Vorbești prostii ! îl întrerupse blînd Mari, care ar fi trebuit să fie regina balului din seara asta.

În clipa aceea, băgai de seamă că, în mijlocul sălii, dansa regina balului — cine o fi fost ?

— Haideți să-i batem pe golanii din orchestră ! insistă Ruben.

— În afară de Antonio, zisei eu. Pușlamale ! Colegul lor a murit și ei cîntă !

— Asta-i slujba, mă contrazise Vahe. Ce vină au ei ? Își fac datoria.

— Și-n seara asta să nu fi cîntat !

— Să bem, zise Mari. Să bem, băieți, totuna, în noaptea asta n-o să mai dormim.

Am văzut că Mari se uita, și ea, în sală, acolo unde dansa regina balului.

— Am ajuns acolo în ultimele secunde, spuse Oleg, care e medic. M-au chemat prin radio, tocmai adormisem. Michelangelo aducea cu o icoană de ceară. Cred că nici nu m-a recunoscut.

Oleg sorbi restul de *whisky* rămas în pahar.

— Am să-i dau casetofonul meu lui Charles, propuse Vahe, să-i cerem *whisky*.

— Am zis că mai avem pai'șpe dolari, mîrîi Ruben.

— Nu-i nevoie, avem bere, hotărî Mari. Charles n-are să primească nici bani, nici casetofon, are să ne aducă în contul lui. E păcat.

— Și de Michelangelo e păcat, zise Ruben. Ieri, pe vremea asta, ne mai cînta...

— Iar mîine, pe vremea asta, s-ar putea ca noi să fim jos, ambalați în zinc, în chip de conserve de pește — n-aș fi vrut ca Ruben să clacheze. Asta-i viața, *c'est la vie,* cum zic drăguții tăi de franțuji.

— Mașinile geniale îl duc la pierzanie pe om. Se fisionează nucleul sufletului omenesc, dar din asta nu rezultă energie. Se schimbă compoziția omului, așa cum s-a schimbat cea a aerului, a apei. Doamne, ăsta-i Ruben, cel care vorbește ?

Ruben e abătut, concentrat. Peste două zile, are să idolatrizeze iar fizica, are să ridice în slăvi mașinile gînditoare, are să ironizeze poezia și pe scriitori. Doar așa îmi place de Ruben, răutăcios și certăreț.

O mască se apropie de Mari și o invită la dans.

— Să-i pocesc mutra ? se foi Oleg pe locul lui.

Mari îl țintui cu privirea pe Oleg, iar măștii îi răspunse blînd, chiar încercă să zîmbească :

— Nu dansez, astăzi e o zi tristă, iar în zilele triste nu dansez, domnule, mă scuzați.

— Astăzi e-o zi veselă, *madame,* spuse masca. E-o seară minunată.

Cîți ani o fi avînd, ce culoare or fi avînd ochii lui ?

— Astăzi, e-o zi obișnuită, replică răutăcios Ruben.

Masca se evaporă. Am ieșit încet din bar, am urcat pe punte. Mediterana era întunecată, aproape că nu existau valuri, cerul era plin de stele și de o liniște biblică. Nava noastră albă, uriașă părea o jucărie de hîrtie pe imensitatea mării. Globul nostru bătrîn, ostenit, probabil că putea să fie asemuit cu o minge din carton albastru, dacă ne-am fi aflat undeva printre stele și ne-am fi uitat în jos.

67.

Robert Crichton se afla pentru prima oară în Armenia. Scriitorul american studia cu o curiozitate nedisimulată chipurile oamenilor care îl înconjurau, în catedrala din Ecimiațin, pe străzile Erevanului, la biblioteca de manuscrise, în piață. Doar în ultima zi, înainte de plecare, a spus : „La New York, într-o vreme, locuiam printre armeni. Mă invitau adesea la ei, îmi plăceau mîncărurile armenești gustoase, condimentate. După masă, jucam table. Uneori, vecinii mei cîntau cîntece vechi armenești. Dar mă mira un lucru : fie că beau, fie că jucau table, fie că fredonau, fie că glumeau, ochii armenilor erau triști. În felul acesta, treptat am ajuns la convingerea că armenii nu pot fi decît triști. În sinea mea, chiar îi botezasem pe armeni „popor trist". Există francezi, ruși, americani, negri, o mie și unu de popoare, și mai există un popor trist... Și iată că am venit în Armenia. Unde-i poporul meu cel trist ? Acesta, pe care l-am văzut pe străzile Erevanului, în facultăți, în piețe, în catedrala din Ecimiațin ? Și am înțeles că, da, acesta este. Atîta viață, pasiune, atîta foc — n-am mai văzut în ochii nici unui alt popor. La întoarcere, am să le spun prietenilor mei din New York : duceți-vă în Armenia ! O să-i adun pe toți în jurul mesei, acasă la mine, și o să le spun : ridicați-vă, mergeți în Armenia, și ochii voștri or să se schimbe. Iar dacă nu s-or schimba ochii voștri, or să se schimbe ochii copiilor voștri..."

68.

În unul dintre satele cîmpiei Araratului, murise o bătrînă, iar lîngă sicriul ei, alături de lumînările care ardeau liniștit, tăcut, fuseseră puse cinci fotografii. Erau fotografiile mărite ale celor cinci copii ai bătrînei. Toți cinci căzuseră în război,

dar pînă în ziua morții ei mama așteptase întoarcerea fiilor săi. Da, întoarcerea ! Înainte de-a muri, spusese : „Dacă n-or ajunge nici cînd m-oți îngropa, să-mi puneți pozele la cap".

Au îndeplinit dorința mamei.

...Și cinci flăcăi chipeși stăteau de veghe, ca o gardă de onoare, la căpătîiul mamei lor. Cinci fotografii făceau de gardă.

Băieții întîrziaseră, întîrziaseră tare mult... !

69.

În unul dintre satele Zanghezurului, o bătrînă se afla pe moarte. Înainte de-a muri, ea făcuse o rugăminte ciudată rubedeniilor sale : să n-o îngroape lîngă omul ei, care murise cu patruzeci de ani în urmă și căruia îi rămăsese credincioasă în toți acești patruzeci de ani... „El e flăcău tînăr, a zis bătrîna înainte de-a închide ochii, de ce să rămînă pentru totdeauna lîngă o babă de optzeci de ani ? ! E păcat..."

Și au îngropat-o foarte departe de soțul ei iubit cu atîta credință.

70.

Era, de-acum, a treia zi că mă aflam în orașul letonian Dubulti, și, de fiecare dată cînd mă plimbam pe strada centrală, fără să vreau mă opream în fața miliției. În vitrina de afișaj erau lipite patru fotografii : „Căutați de miliție" — scria deasupra, cu litere mari, albastre. Două dintre ele erau ale unor femei : una, blondă, cu ochi albaștri, dispăruse cu șase luni înainte, plecase de-acasă și nu se mai întorsese ; a doua își abandonase la maternitate copilul nou-născut și plecase fără urmă. Al treilea era un bărbat în vîrstă, cu patru condamnări la activ, fugise cu o lună înainte din arest. Al patrulea ? Al patrulea era armean — Arzas Carapetian, tînăr cu figură de intelectual. Nu era scris ce făcuse : „Brunet, ochi negri, de statură mijlocie, pe brațul stîng are tatuat alfabetul armean...".

Acest ultim semnalment nu-mi dădea pace și, de fiecare dată, mă uitam îndelung la chipul de hîrtie al conaționalului meu nefericit, atît de mult zăboveam, încît aș fi putut trezi bănuieli, într-o zi m-ar fi putut chema sus, să mă-ntrebe : „Îl cunoașteți... ?"

După cinci ani, de curînd, m-am aflat din nou în orășelul acela de pe malul mării și chiar din prima zi pașii m-au purtat spre miliție. În vitrină, bineînțeles, erau alte fotografii. Nu

știu de ce, am intrat și am deschis prima ușă întîlnită în cale. La birou, stătea un locotenent tînăr. M-am prezentat. A zîmbit politicos, m-a-ntrebat cu ce-mi poate fi de folos. I-am explicat.

— Aș vrea să știu dacă a fost găsit conaționalul meu.

— Nu-mi amintesc, mă interesez imediat, așteptați puțin.

Locotenentul ieși și se-ntoarse curînd cu un plic albastru în mînă.

— Despre el e vorba? îmi întinse fotografia cunoscută.

Arzas Carapetian trebuia să fi fost cu cinci ani mai mare, îmi păru că fotografia îmbătrînise.

— Astea sînt literele voastre, nu? mă-ntrebă locotenentul, întinzîndu-mi o hîrtie.

— Astea sînt, privii cu duioșie la literele noastre. De ce le păstrați?

— Ni le-au trimis ca să le comparăm dacă s-o-ntîmpla să-l găsim pe delincvent. Frumoase litere... E vechi alfabetul?

— Are o mie șase sute de ani. A fost găsit delincventul?

— Probabil.

— Ce-a făcut?

— N-aș putea să vă spun. De fapt, nu știu. Pe noi, doar ne-au ținut la curent, ca să nu-l căutăm degeaba. Frumoase litere...

— Frumoase litere, tatuate pe brațul unui delincvent.., rostii cu amărăciune.

— Ce vină au literele? încercă, stîngaci, cu delicatețe, să mă consoleze locotenentul leton.

I-am promis să-i dăruiesc cartea mea, tradusă în rusește, și am ieșit cam dărîmat din miliție. De ce oare, m-oi fi posomorît dintr-o dată? Am înțeles că aș fi vrut, tare mult aș fi vrut ca Arzas Carapetian să fi fost o născocire, dar, iată, s-a dovedit că există, iar pe brațul său sînt literele alfabetului mesropian.

Bietul Mesrop Maștoț...!

Mi-amintii de rîndurile poetului rus[1], care descriu nașterea acelor litere: „Mesrop pășea prin pustietatea bătrînă și tăcută. Era un pămînt învîrtoșat cu sînge și cu sudoare, dar mut, fără grai. Pămîntul acela ar fi dorit să poată vorbi. Mesrop văzu munții, pietrele, scrijelite de peniță veacurilor. Și Mesrop vorbi cerului, pietrelor. În vreme ce soarele uriaș, sîn-

[1] Referire la poetul sovietic Nikolai Tihonov (1896—1979), autorul volumului *Carte despre Armenia* (1970).

geriu cobora în amurg, în mintea sa se născură cele dintîi semne ale alfabetului armean... Apoi, veacuri la rînd, exprimînd tot ce-i în stare să exprime omul, semnele acelea aveau să viețuiască pe pergament, pe piatră, pe lut și...“

Pe lut și... Nu, nu vreau să continui enumerarea : și... pe brațul unui delincvent. Nu vreau. Fără nici o legătură, mi-amintii de un alt tînăr armean, tot brunet, de statură mijlocie, cu ochi negri, pe care l-am întîlnit de curînd într-un sat de munte din Armenia. Mă aflam acolo împreună cu William Saroyan. Era noapte tîrziu, trebuia de-acum să ne-ntoarcem, cînd am fost rugați să intrăm, măcar pentru un minut, într-o casă vecină. Ni s-a explicat că, acolo, trăiește un tînăr care, de șapte ani, în urma unei operații dificile, e ținuit la pat. Rugase ca, măcar pentru un minut, Saroyan să intre la el. Ne-am dus. Tînărul era culcat într-un așternut înalt și avea, lîngă el, o masă cu hîrtii, cărți, un radio. Văzîndu-ne, se bîlbîi și nu reuși să articuleze un cuvînt. Pesemne, nu sperase că o să-l vizităm. Am observat că, pe perete, atîrna o tablă pe care era o propoziție scrisă cu creta, pe jumătate ștearsă, încît n-am putut s-o-nțeleg.

— Îi meditează pe băieții și fetele din sat, explică cineva. Ziua, aici e școală. Toți elevii lui au reușit să intre la facultate.

Pe neașteptate, Saroyan se aplecă și sărută mîinile tînărului.

De ce am povestit întîmplarea asta ? Pe tablă, erau literele alfabetului armean. Și-apoi ? Nu știu.

71.

„Draga și scumpa mea mamă“, citesc eu răspicat, silabisit, cît se poate de clar, în vreme ce mătușa Sona stă pe un scăunel. Ascultă și plînge pe-nfundate, de ce-o fi plîngînd ? „Noi ne luptăm, altceva ce să-ți scriu ? Scrie tu despre voi. Ați cules via ? Cine v-a ajutat ? Să-l fi rugat pe unchiul Simon...“

— Bietu' unchiu' Simon, cui să-i culeagă mai întîi ? mătușa vorbește ca pentru sine. Doi dintre frați au plecat, fecior-su Smbat a plecat, pe cin' s-ajute ? Am cules, am cules, Vardan *gian*, am cules strugurii, i-am strivit, mustu' fierbe în oale, om avea vin pentru nunta ta, avem și mireasă.

— Nu mă-ncurca, mătușă Sona, mă opresc eu din citit. Mai am de-nvățat la geografie.

Mătușa Sona mă privește speriată : citește, îmi spun ochii ei. Se teme, probabil, că am să las la jumătate și am să plec...

— Va să zică, unde-am rămas ? Aha, „cine v-a ajutat ?“ Nu, asta am citit. Mai departe, „să-l fi rugat pe unchiul Simon“. Vezi, a făcut o greșeală...

— Vai de mine, ce greșeală ? intervine iar mătușa Sona.

— Nu-i nimic, o liniștesc eu, nu-i o greșeală mare. Va să zică, „are să vină curînd zăpada și eu n-am apucat să aștern pămînt pe acoperiș. Plătește pe careva, să-ți aștearnă pămînt, altfel are să picure în casă la iarnă. Aici, e frig, troienele sînt cît omul“. Propoziția următoare o mormăi în barbă : s-o citesc cu voce tare ? Mătușa Sona mă privește îngrijorată, și, parcă supunîndu-mă privirii ei, citesc automat : „Să nu te sperii, ieri, picioarele mi-au înghețat, nu mi-au degerat, nu, doar un pic mă furnică, m-am frecat cu rația de spirt pe care ne-au dat-o să bem, are să-mi treacă, nu-ți fie teamă...“

— Mai citește o dată asta, mă roagă mătușa Sona. Citește pe-ndelete, n-am auzit bine...

Sînt nevoit să iau fraza de la capăt, citesc silabisit, iar mătușa Sona se tînguie la fiecare cuvînt și-și șterge lacrimile cu colțul năframei. Ei, ce mare lucru ? I-au înghețat picioarele, dacă bea vreo zece, douăzeci de pahare de ceai, i se ia răceala de tot. Încerc s-o liniștesc pe mătușa Sona, s-o alin, îi spun tot felul de vorbe mari, pe care le rostesc cu tonul lui tata. Ea, însă, parcă nici nu m-aude, continuă să vorbească singură.

Peste două zile, întorcîndu-mă de la școală, din obișnuință am intrat la mătușa Sona. A venit scrisoare ? am întrebat-o Mătușa Sona dădu din cap, abătută, apoi mi-arătă ciorapii de lînă, puși pe canapea :

— Vreau să-i trimit lu' Vardan al meu. Toată noaptea i-am împletit.

Erau ciorapi buni, moi, din lînă albă.

— Nu i-or mai îngheța picioarele, am zis eu. Cum o veni scrisoare, cheamă-mă să ți-o citesc...

N-a mai venit nici o scrisoare.

Au trecut luni, n-a mai venit nici o scrisoare de la Vardan. M-am dus, odată, cu mătușa Sona, la comisariatul militar, ne-au zis că or să se intereseze acolo unde trebuie, să afle. Și-ntr-o zi, mătușa Sona mă chemă iar : ura ! a venit scrisoare de la Vardan. Scrisoarea nu era de la Vardan, era scrisă în rusește, o singură foaie, nu era scrisă de mînă, ci dactilografiată. Am citit-o silabisit, nu era ușor pentru mine, dar am înțeles că nu se știe prea bine adresa lui Vardan, că Vardan pierise fără urmă... Cum adică, pierise ? Cum se poate pierde fără urmă un om ? Nu prea eram sigur pe rusa mea, am luat

hîrtia și am alergat la învățătorul nostru, care locuia în apropiere. „Da, a pierit fără urmă, zise tovarășul Tamazian, adică luptă pe alt front, nu i se cunoaște adresa. Cînd i-or afla-o, or să scrie...“

N-au aflat-o și nici n-au scris.

Iar pe mătușa Sona, o vedeam tot mai des împletind ciorapi. Într-o zi, văzui că desfăcuse salteaua și întinsese lîna la soare. „N-oi muri dac-am să dorm de-a dreptul pe otomană, spuse ea. Lîna asta-i mai moale, o am din treieș'șase, am luat-o din Aparan...“

Într-o zi, m-a luat și ne-am dus la comisariatul militar. „Dați-mi adrese de-ale băieților din armată, a cerut ea, dați-mi adrese multe“.

Am umplut un caiet întreg cu adrese.

Apoi, una cîte una, transcriam adresele cu creionul chimic pe pachetele micuțe, moi, pe care mătușa Sona le expedia unor necunoscuți. „Dumnezeu e mare, poate unu' din astea o ajunge la Vardan al meu.“

Așa au trecut trei ani și războiul s-a sfîrșit. Cîte perechi de ciorapi a împletit mătușa Sona ? Cine să fi stat să le numere ? Mi-aduc aminte că, într-o zi, mama a spus că mătușa desfăcuse toate saltelele, afară de cea a lui Vardan : „Odată vezi că vine fără să dea de știre și bate la ușă ! Pe ce-o să doarmă... ?“

Vardan n-a mai venit. După cum s-a aflat mai tîrziu, căzuse la o lună, două după ce-i înghețaseră picioarele. Iar mătușa Sona a murit la întîi septembrie o mie nouă sute patruzeci și cinci, cînd ne-am dus la școală pentru prima oară după o lungă întrerupere, în picioarele goale ale păcii... A murit subit. În ultimele zile, nu mai împletea ciorapi, ședea, pînă la căderea serii, pe banca de lemn din fața porții și privea. Încotro se uita ? Pesemne, încet-încet, în vremea din urmă, pricepuse că n-are să-i mai vină acasă singurul fecior, și cerul cel curat și drept se prăvălise peste creștetul ei nins...

Au trecut ani, or mai trece ani, iar eu n-am s-o uit niciodată pe minunata mea mătușă Sona, care nici măcar nu-mi era mătușă, și care, în toți anii războiului, zi de zi, împletise ciorapi pentru ostașii plecați să lupte (iar dintre ei, numai unul era feciorul ei).

Numai unul ?

Nu erau, oare, fiii mătușii Sona și cei cinci flăcăi ruși, feciorii unei mame pe nume Anastasia Kuprianova, căzuți și ei pe drumurile necunoscute ale războiului ? Pe biroul meu, pe

cea de-a patra filă a calendarului este monumentul închinat acelei mame și fiilor ei, din orașul Jodino. Mama se află undeva în fund, micuță și fragilă, iar băieții, vînjoși, au pornit cu hotărîre, mezinul, Piotr, a-ntors capul și se uită la maică-sa, cu o privire limpede, eseniniană... Este chiar cel care s-a jertfit eroic, astupînd cu trupul său botul unei mitraliere dușmane.

Oare picioarele acestor ostași n-or fi fost îmbrăcate în ciorapii împletiți de măicuța din Aștarac ?

...Iar pe mormîntul mătușii Sona nu se află nici un monument.

De fiecare dată cînd merg în sat, îi duc flori. Și, de fiecare dată, o văd clar, neobișnuit de clar, cum șade pe movila propriului său mormînt și degetele ei de mamă împletesc, neostenite, ciorapi, împletesc ciorapi, împletesc ciorapi...

Dacă, într-o zi, va fi înălțat un monument al mamei necunoscute, așa cum este monumentul soldatului necunoscut, aș vrea ca degetele statuii să se miște. Să se miște fără-ncetare...

*

Care ești tu, cea adevărată, Armenie ?
Te-am căutat îndelung și dureros.
Te-am găsit de mii de ori.
Nu te-am găsit.
Te-am pierdut.
M-am descumpănit și m-am îndoit.

Te-am căutat în trupul tînăr, fremătător al Armeniei de azi și în hărțile decolorate, cu care au fost zădărîte sufletele fragile ale bunicilor noștri și cu care ne-au înșelat toți. Te-am căutat în rugile Catolicoșilor armeni către Dumnezeu și în sudălmile fiecărui armean, treabă în care sîntem cu toții poeți neîntrecuți. Te-am căutat în degetele bunicii mele, foarte asemănătoare cîrceilor de viță bătrîni, dar care nu se pot frînge. Te-am căutat în caietele de școlar ale fiului meu și în pergamentele de la Matenadaran[1]. Te-am căutat în discuțiile aprinse ale armenilor pătimași, în care se propun dintr-o dată douăzeci de planuri — cum putea fi izbăvită Armenia în veacurile al cincilea, al zecelea, al șaptesprezecelea, în anii 1915, 1916, 1917, 1918. Te-am căutat în tăcerea noastră și în forfota nunților, în tăifăsuielile trîndave ale unchеșilor așezați lîngă grămezile de tizic și în incertitudinile tînărului fizician aple-

[1] Bibliotecă de manuscrise în Erevan, unde se păstrează circa 14 000 de manuscrise antice și medievale în limba armeană și 2 500 în alte limbi.

cat deasupra acceleratorului de particule. Te-am căutat în cîntecele naive ale lăutarilor pe jumătate orbi colindînd prin trenuri și în oftaturile noastre și mai naive, care încep și sfîrșesc cu vorbe din astea : „Cînd noi aveam medicină, cutare și cutare neamuri nu știau nici ce-nseamnă o boală...“ Ca să te găsesc, am parcurs un drum cumplit — de la Kars la Istanbul, am contemplat văile pustii, mormintele pîngărite, dar cel mai mult am contemplat, de la fereastra trenului, bezna condensată afară. Te-am căutat în respirația Erevanului de astăzi și în răspîntiile istoriei, prin care trenul destinului nostru n-a trecut niciodată fără să aibă un accident. Te-am căutat în întîlnirile avute cu fiii altor neamuri și, de fiecare dată, m-am simțit bolnav și, de fiecare dată, mi-au gemut rănile vechi. Au fost clipe amare, cînd am vrut chiar să scap de tine, să trăiesc ca toată lumea pe planeta asta micuță, pur și simplu în chip de locuitor al secolului, dar am înțeles că, pentru a trăi în felul acesta, ar trebui să mă golesc de tot sîngele meu, să pot trăda mormîntul tatălui meu. Și din nou te-am căutat, te-am căutat pe drumurile lumii, te-am căutat în zbîrciturile bătrînilor și în aparenta nepăsare a tinerilor, te-am căutat în toasturile noastre de egolatri și în contracțiile inimii temătoare, cînd undeva în lume e război sau din prăvălii se-ntîmplă să lipsească... chibriturile. Te-am căutat în vechile morminte și în maternități, te-am căutat în biografiile tuturor marilor noastre personalități, foarte asemănătoare între ele și foarte triste.

În aceste *Crochiuri* mai curînd te-am pierdut decît te-am găsit. Dar te-am pierdut încercînd să te găsesc și crezînd că o să te găsesc. O să te găsesc, oare ? Te-or găsi alții, dar asta să fie important ? Noi am pierdut multe lucruri pe răspîntiile istoriei și, ca să micșorăm teritoriile pierdute, va trebui să alergăm. Noi alergăm privind înapoi, neîncetat privind înapoi. Nici un alergător autentic nu face asta, altfel cei care vin din urmă ar putea trece înaintea lui. Nouă ni se pare că, dacă n-am privi înapoi, am uita propria noastră istorie, de aceea grumazurile ne sînt strîmbate. Te-am căutat în alergarea asta și aș vrea ca tu să alergi privind înainte. Înainte, or trecutul se află în sîngele nostru, în destinul nostru, în tăcerea noastră.

După ce voi pune punct, voi porni din nou la drum.
Ca să te caut.
Să te găsesc.
Să te pierd.
Să mă-ndoiesc. Ca să trăiesc pentru tine.

CARTEA A DOUA

„Ce țară în inima-i poartă atîta tristețe,
Și-atîta iertare ce țară în inima-i poartă ?"

VAHAN TERIAN

ARCUL ACESTA [1] e un cadru de piatră pentru Ararat. Nu pentru poza lui în culori, ci pentru adevăratul Ararat. E bine găsit locul arcului. Urci treptele de bazalt — un pas, doi, trei, nu se vede nimic, dar iată și ultima treaptă și, pe neașteptate, în cadrul de piatră apare Araratul. Dacă-i o zi senină, fără ceață, impresia e copleșitoare.

Pare că tocmai ca să fie săpat pe arcul acesta ar fi fost scris versul :

Străbate lumea, pisc mai alb ca Araratul n-ai să afli [2].

Fiecare, după ce privește Araratul, pesemne că se gîndește că și el ar fi putut scrie versul acesta, care pare nimic altceva decît fixarea în cuvinte a imaginii momentului.

La picioarele arcului, într-o tipsie uriașă de piatră, se află Armenia : parcele violete de pămînt, acoperișurile multicolore ale caselor țărănești, se zărește chiar și turnul de televiziune din Erevan. Orașul nu se vede, dar poți să simți bătăile inimii lui. Nici templul păgîn de la Garni nu se observă de-aici, știi, însă, că frumoasa împodobită cu coloane e pe-aproape.

---

[1] Monument placat în tuf cenușiu, de forma unei bolți (autor — arh. Rafael Israelian), ridicat în 1957 la marginea șoselei Erevan—Gheghard, pe locul în care poetul Eghișe Cearenț obișnuia să vină ca să contemple Araratul (pe arhivolta arcului, sînt gravate două versuri dintre care unul este cel citat în text).

[2] Vers din poezia *Armeniei mele scumpe* de Eghișe Cearenț.

De la coloanele de bazalt ale Garniului pînă la arcul acesta de bazalt — este istoria noastră, iar dincolo — martorul de piatră al acestei istorii.

O istorie cu neputință de perceput.

În minunatul catren al poetului rus, schimb doar numele țării și catrenul devine motto-ul istoriei noastre :

Nu poți să-nțelegi Armenia cu mintea,
Nu-i poți măsura hotarele cu metrul,
Altfel plămădit era norocul său,
Trebuie să crezi, da, în Armenia[1]

Trebuie să crezi în Armenia.

Aici, sub acest arc, încerc să mi-i închipui pe toți cei care au crezut : de la meșterii pietrari ai Garniului pînă la cel al cărui nume îl poartă arcul și ale cărui cuvinte sînt săpate în bazaltul cenușiu.

În fața ochilor lor, țara noastră s-a micșorat treptat ca o piele de șagrin, istoria noastră a fost sfîșiată, dar ei au continuat să creadă, împotriva oricărei logici.

Credința înflăcărată a fost cea care a refuzat algebra rece a logicii.

Armenia există !

Precum cel din urmă prunc izbăvit.

Precum cel din urmă petic al steagului zdrențuit, găurit de gloanțe în lupte : o dovadă că steagul există ! Așa-i în război : dacă din steagul de luptă s-a păstrat fie și un petic, acesta ia locul steagului și devine, pentru cei rămași în viață, de trei ori, de zece ori mai sfînt.

Istoria noastră a fost un necontenit război, iar țara noastră a fost sfîșiată ca un steag.

Și acum tu exiști, Armenia mea, și ești de zece ori mai scumpă pentru noi.

Iar eu continui să te caut.

Străbat cărările șerpuite ale firii tale.

Cercetez miracolul existenței tale, care s-a împotrivit oricărei logici : cum ai reușit să viețuiești ?

Mă-ntorc zilnic pe drumurile de piatră ale istoriei tale — nu-i o călătorie cu mașina de la Erevan la Garni, este o călătorie în tine însuți. În fiecare zi. În fiecare ceas.

---

[1] Parafrază a unui catren de poetul rus Fiodor Tiutcev (1803—1873), datat „28 noiembrie 1866".

Mă-nflăcărez.
Mă-ntristez.
Mă-ndoiesc.

Cine a zis că, în sufletul fiecărui om, se află portretul în miniatură al poporului său? Se cheamă, deci, că eu am două mii de ani și cincizeci. Și, totodată, o să mă nasc din nou: dar cînd...?

Hotarele tale, într-adevăr, nu pot fi măsurate cu metrul.

Am fost în America, dar cînd m-am întors acasă, mi s-a părut că vin din Armenia.

Am fost în Australia...

Am fost în Franța...

În Liban...

N-am văzut nici una dintre toate aceste țări în care am fost, fiindcă pretutindeni am văzut doar peticele steagului tău zdrențuit.

Am încercat să le-nțeleg.

N-am vrut să le-nțeleg.

Un lucru pot să-l afirm cu siguranță: peste tot ai fii buni, Armenie.

Și ei cred în tine. Trăiesc prin tine.

Și ei, te rog să mă crezi, te privesc în fiece zi prin arcul acesta.

De aici, de la acest arc, se vede nu numai ceea ce e vizibil, ci și întreaga Armenie. Mai cu seamă Armenia nouă, cel din urmă Prunc izbăvit al istoriei noastre încercate.

Să-l ocrotim pe acest copil cu sudoarea noastră, să-i stăm pavăză — dacă e nevoie cu sîngele nostru, și să-i purtăm de grijă, să-i purtăm de grijă.

Cartea aceasta, tu mi-o inspiri, țara mea, eu nu sînt decît o mașină de scris, o bandă de înregistrat.

Așadar, din nou la drum.

Și din nou spre tine, Armenie.

1.

Cine a fost cel dintîi care a botezat statuia soldatului? Nimeni nu-și mai amintește. Nu l-au adus să-l înalțe pe soclu, el a venit de unul singur, ca un locuitor al orașului, și avea douăzeci de ani, deci trebuie să fi avut de mult un nume. I-au zis *Alioșa* și are și acum tot douăzeci de ani. Cine vine la Plovdiv, în vechiul oraș bulgăresc, e întîmpinat mai întîi de Alioșa, pentru că el stă pe o înălțime și nu îmbătrînește, albastrul deschis al ochilor săi nu pălește ni-

ciodată, și el îi vede pe toți. Spre el trebuie să te înalți, așa cum te înalți spre lumină.

— Bună ziua, Alioșa.

Mi se pare că i se mișcă genele și el se uită în jos și mă observă. Probabil că fiecare dintre cei care vin aici i se pare la fel.

După asta, privește din nou în direcția spre care se uita : Rusia.

N-am o busolă la mine, dar sînt convins că Alioșa privește spre casă. Statuilor nu li se face frig, n-au nevoie să se apere de ploaie, dar, pentru că plouă, aș vrea să-i pun pe umeri pelerina mea : „Ai să răcești, frățioare".

Se fac treizeci de ani de cînd fete tinere îi aduc flori lui Alioșa cel de douăzeci de ani, în loc ca el să le fi dat fetelor flori. Probabil că cea căreia Alioșa ar fi urmat să-i ducă flori e bunică acum. Mă uit cu tristețe în sus, la tînărul rus, și îmi pare că e armean, consătean de-al meu, frate cu mine, aș vrea să-l întreb : ce mai faci, Aleksan... ?

(Mai tîrziu, peste ani, în capitala Venezuelei, Caracas, fetele de la ambasada noastră, adunate una-ntr-alta și înghițindu-și lacrimile, aveau să-ngîne cîntecul lui Alioșa, și două versuri îndeosebi aveau să mă emoționeze prin simplitatea lor :

Din piatră îi este tunica,
Din piatră sînt cizmele lui...

Fetele cîntă, în jur e un oraș străin, iar eu revăd ochii lui Alioșa.)

Nu există soldați necunoscuți, anonimi.

Încercați să numărați pînă la o mie : unu, doi, o sută douăzeci, patru sute... e greu. Dar pînă la douăzeci de milioane ? Și astea nu sînt numere, sînt oameni, destine, speranțe, copii născuți... Douăzeci de milioane de Alioșa, cu nume diferite, cu firi deosebite, cu ochi de culori variate, cu visuri felurite... Cu acest preț neasemuit am plătit pentru cerul pașnic de astăzi.

Vorbele de mulțumire par bancnote mototolite, sunete goale, și mă simt tentat să-ntreb armenește : ce mai faci, Alioșa ?

Sînt încredințat că, dacă s-ar diseca statuia lui Alioșa, s-ar găsi plumb sub pielea de piatră, iar de sub piele ar țîșni sînge.

(De ce mi-oi fi amintind, acum, de vama aeroportului din Edinburgh, în Scoția ? Ne controlau bagajele, după asta

aveam să trecem prin poarta cu fotocelula care trebuia să verifice dacă nu ducem aur, platină sau diamante... Un francez de vreo 55—60 de ani a trecut de cîteva ori prin poartă. Prima dată a scos și a pus pe masă legătura de chei, stiloul, apoi și-a scos și ochelarii cu ramă metalică, verigheta, dar ochiul roșu al fotocelulei tot nu se stingea. Vameșii au devenit mai severi, i-au cerut, rugîndu-l formal, să se dezbrace, și omul a trecut prin poartă doar în lenjeria de corp. Ce să vezi, ochiul roșu continua să rămînă aprins. Vameșii s-au privit deznădăjduit unul pe altul, iar omul a mărturisit vinovat: „Sînt rănit, am schije de mină în piept, îmi pare rău că n-am la mine radiografia, am lăsat-o acasă, mă credeți... ?“

Va să zică, metalul se afla înlăuntrul omului. Metalul necruțător al războiului. „Sînt prea multe schije, medicii s-au temut să le scoată, continua omul. Nu mă credeți... ?“ Omul parcă-și cerea iertare că n-a murit din cauza rănilor. Vameșii, încurcați, se uitau cu jenă la omul pe jumătate dezbrăcat, apoi, cînd și-au venit în fire, unul încercă să-l încalțe, altul îi ținu haina, și mie îmi păru chiar că ei plîng, scoțieni reținuți, zgîrciți în lacrimi, plîngeau...

Cu toții plîngeam în sinea noastră, iar eu am vrut să mă apropii de francez, să mă opresc lîngă el stîngaci și rușinat și să murmur fără să-l privesc în ochi: „Iartă-ne, Alioșa, Aleksan, Alex...“

Francezul pe jumătate dezbrăcat, stînd în poarta cu celulă fotoelectrică, părea statuia soldatului necunoscut, avea douăzeci de ani, iar „tunica îi era de piatră și cizmele îi erau din piatră“.)

2.

Pustiurile sînt munții de altădată. Munții se înălțau falnici și siguri de sine, dar într-o zi stîncile munților deveniră egoiste și fiecare dintre ele se gîndi: oare ea n-ar putea să trăiască de una singură, și nu ca o componentă neînsemnată a muntelui? de ce n-ar putea? Și, în munte, au început să apară fisuri, temeliile s-au șubrezit, stîncile treptat s-au fărîmițat, piscul s-a prăbușit... și vîntul a netezit nisipul.

Istoria consemnează: cupola vechiului lăcaș Zvartnoț era susținută de treizeci și șase de stîlpi. Lăcașul era impunător și se părea că nimic, niciodată, nu i-ar putea clinti măreția, nici cutremurul, nici vîntul, nici dușmanul. Într-o zi, însă, fiecare dintre cei treizeci și șase de stîlpi s-a gîndit: ce, nu-s de-ajuns ceilalți treizeci și cinci de stîlpi ca să susțină

bolta ? doar nu-i el singurul... Și așa s-a prăbușit cupola dumnezeiască a Zvartnoțului, căci la fel s-a gîndit fiecare dintre cei treizeci și șase de stîlpi, care și-a retras umerii de sub cupolă.

— Legenda asta a ta pesemne că a fost născocită în zilele noastre, spuse Ruben.

— Ei și... ?

— Păi, asta e, că ne trezim ca vitejii după război. DUPĂ, știm prea bine ce-ar fi trebuit să facem ÎNAINTE. Cît despre Zvartnoț, s-a prăbușit la cutremur.

— Nu-i de-ajuns să știi tabla înmulțirii ca să înțelegi istoria. Fie, să zicem că legenda s-a născut azi. Și-atunci, dacă s-a născut...

Ruben făcu un gest, adică să nu vorbesc.

Și am tăcut amîndoi, probabil, aceeași propoziție.

— Va să zică, spui că stîlpii au început să se gîndească ? mă zeflemisi Ruben. Stîncile muntelui au devenit egoiste ?

— Nu, numai mașinăriile tale au voie să gîndească.

— Mașinăriile nu sînt egoiste.

— Nu știu.

(Fără vreo legătură logică, mi-amintesc de cîteva rînduri din jurnalul unei fete care a murit la nouăsprezece ani : „Se zice că pietrele nu pot să respire, să trăiască, să se bucure și să se-ntristeze. E-o minciună, să nu credeți, căci dacă ați da crezare eu aș împietri cu-adevărat. Toți oamenii sînt, întrucîtva, pietre și se umanizează doar atunci cînd se bucură de bucuria altora, îi iubesc pe străini, se-ntristează de necazul altora, se supără cînd văd o nedreptate. Cine spune că pietrele nu trăiesc, nu respiră ? ce știm noi despre pietre... ?“)

Toți oamenii sînt, întrucîtva, pietre și se umanizează atunci cînd...

Nu cumva, în zilele noastre, oamenii sînt prea adesea amenințați să împietrească ?

În America, un armean mi-a povestit : Unuia dintre colegii mei, îi murise mama. M-am dus la înmormîntare, bineînțeles m-am îmbrăcat în haine de culoare închisă și mă-ntristasem cu-adevărat, chiar dacă era vorba de altcineva, căci, în fond, murise o mamă. I-am strîns mîna colegului meu, însă n-am apucat să rostesc nici măcar o vorbă de consolare. «De ce ești așa de mohorît ? mi-a zîmbit americanul. Ce te-ai îmbrăcat în negru pe căldura asta ?» De ce eram mohorît ? Murise mama LUI. De ce mă îmbrăcasem în negru, cînd el

era în cămașă cu mîneci scurte ? Am stat cîteva minute într-un colț al încăperii și l-am privit cum zîmbea fiecărui nou-venit, glumea și nu rostea nici un cuvînt despre maică-sa, care se afla în camera de-alături și, peste puțin, avea să meargă la crematoriu, să devină cenușă. Am auzit cum cineva îi spunea «Sărmane Joe, ai dat de greu azi — tuturor trebuie să le zîmbești, pentru fiecare trebuie să găsești cîte o vorbă plăcută». Și iarăși nici un cuvînt de condoleanțe pentru moartea mamei."

Mi s-a povestit la Erevan. O mamă i-a obligat pe copiii ei să meargă la școală, în ziua înmormîntării bunicului lor : „Să nu se-ntristeze, sînt copii". Și bunicul a plecat pe vecie fără să-și mai vadă, pentru ultima oară, nepoții. Și nepoții n-au mai văzut, pentru ultima oară, chipul ca de ceară al bunicului lor. Cu o tristețe de numai două, trei ore, ei și-ar fi răsplătit bunicul pentru dragostea lui nemărginită, pentru duioșia și blîndețea lui. „Să nu se-ntristeze, a zis mama, e păcat de ei." Și, poate chiar în clipa în care bunicul lor era coborît în mormînt, nepoții zburdau veseli pe coridoarele școlii sau, la ora de chimie, enumerau metalele nobile. Metale nobile...

Să nu se-ntristeze...

De ce să nu se-ntristeze ?

Oare, nu în felul acesta împietresc oamenii ? Păcat, cînd același copil de altădată, într-o zi, are să zîmbească la înmormîntarea mamei sale (a mamei care spusese „să nu se-ntristeze, e păcat de ei..."), mama n-are să afle. (Aș fi vrut ca ea să ridice capul pentru o clipă și să-i vadă pe copiii crescuți fără supărări.)

Pietrele se prefac în munte doar atunci cînd se strîng una-ntr-alta și fiecare stîlp trebuie să fie încredințat că numai pe umerii lui se sprijină bolta. Nu din suferință împietresc oamenii, ci pentru că își „economisesc" lacrimile...

— Pustiurile sînt munții de altădată ? mă zeflemisi iar Ruben. Și pustiul are să se prefacă la loc în munte dacă, într-o zi, nisipurile or să-și „vină în fire" și or să se strîngă unele-ntr-altele... ?

— Dacă toate boabele de nisip, însă...

— Ce „însă" ?

— Cînd muntele s-a prefăcut în nisip... Are să fie prea tîrziu, Ruben, trebuie să ai grijă de munte să nu devină nisip. Nu orice lucru, pe lume, poate fi găsit după ce s-a pierdut. Și-apoi, mai există vîntul care spulberă și duce nisipul.

Trebuie să fii munte ca să rezişti. Şi cum să aduni boabele de nisip... ?

— Ai vorbit mult şi încîlcit, spuse Ruben, după care tăcu îndelung, oare la ce se gîndea ? Povestea Zvartnoţului m-a tulburat. Fiecare stîlp trebuie să fie încredinţat că numai pe umerii lui se sprijină cupola. Numai pe ai lui.

3.

Iniţial, fierarul nu pricepu ce vrea omul de la el :

— Ia cinci mii în aur, îi propusese omul, şi dă-mi cinci mii de la tine.

— Adică, de ce... ?

— Îmi fac casă. Casa trebuie înălţată cu bani cîştigaţi cu sudoarea frunţii. Ai tăi sînt cîştigaţi cu trudă.

— Da' cine eşti tu ?

— Am făcut negoţ. Am înşelat pe unu', pe altu'.

— De unde atîta bănet ? făcu fierarul. Cine poate cîştiga cinci mii cu sudoarea frunţii ? Cu cît am eu, abia de poţi înălţa acoperişul.

— Am să folosesc banii tăi la temelia casei. Sînt de-ajuns.

E-o poveste veche, dar nu învechită.

4.

În satul Khotorgiur [1] era nuntă.

Zăpada de decembrie cobora din cer, acoperind cu un veşmînt alb ca vălul de mireasă munţii, casele, copacii. După 1915, întreg satul trecuse rîul Araks, se baricadase în Şirac, dar primăvara următoare, cînd turcii se retrăseseră, oamenii se-ntorseseră în satul de baştină. Iar au răsunat clopotele bisericilor, iar s-a înălţat fumul din vetre.

Metalul, sticla nu rezistă la trecerile bruşte de la frig la cald, omul, însă, rezistă, cum poate omul să-şi îndrepte umerii după o încercare grea, să-i poruncească inimii să se bucure din nou ? (Mi-am adus aminte de o frază impresionantă, pe care am citit-o într-un cimitir din Leningrad : „Pietre, fiţi tari ca oamenii !")

Sătenii din Khotorgiur se bucurau : duducarii suflau, cum mai suflau, cimpoiul ţipa victorios, toate fetele erau frumoase, toţi bărbaţii — eroi. Nunta aceea era şi o răzbunare : credeaţi că ne-aţi nimicit ? ţiuia zurnaua, ha, ha, ascultaţi, priviţi, noi existăm, trăim, ne veselim şi, în noaptea asta,

[1] Sat în Armenia Apuseană (astăzi, în vilaetul Erzrum din Turcia).

după nuntă, are să-nmugurească un nou khotorgiurean, peste nouă luni are să vie pe lume, purtînd în sînge memorie, durere și răzbunare.

Bătrînii, așezați lîngă vatră, își aminteau de alte nunți, gălăgioase, făceau cu ochiul babelor lor smochinite, care ședeau împodobite și întinerite, împrospătate cu sîngele vremurilor de odinioară.

Decembrie 1917 : dacă din sînge ar fi putut răsări flori, Armenia Apuseană ar fi fost acoperită chiar și iarna cu garoafe roșii. În munți, în văi, se ascundeau haiducii armeni, băieți care-și luaseră gîndul de la cămine, de la familii, de la nădejdea depărtată de-a avea copii. Iar în Khotorgiur, era nuntă (pe bună dreptate, „nu-i poți înțelege pe armeni cu mintea").

Și deodată...

Ca un strigăt de alarmă țîșnit din gîtlejul înfierbîntat al unui om au răsunat clopotele bisericii Aznvakhaci.

Cimpoiul a tăcut, bătrînii au rupt firul amintirilor, femeile s-au uitat la cer cu ochii temători de o mie cinci sute de ani ai armenilor.

Era clopotul bisericii, ori li s-a părut... ?

Toată suflarea satului, cu mame și prunci, e aici, cine putea să fie la biserică ? și nu era clopot de veste bună. Li s-a părut, ori au auzit aievea... ?

În tăcerea nedumerită și rău prevestitoare, au răsunat din nou clopotele. O fi vreunul care, scăpat de la moarte, și-a ieșit din minți și, acum, dă de știre că trăiește și cere ajutor. O fi auzit vocile de la nuntă și și-o fi pierdut mințile...

Vreme de cîteva clipe, oamenii cei mai cu cap din sat s-au sfătuit, și ceva mai tîrziu cinci bărbați voinici urcau muntele prin nămeți.

Nunta s-a întrerupt. Sub vălul ei alb, mireasa plîngea, dacă s-ar fi aflat afară, lacrimile i-ar fi înghețat și, prefăcute în mărgăritare, i-ar fi împodobit vălul. Mirele (i-au zis — să nu te miști de la locul tău) se tot foia, căci și el ar fi trebuit să se afle printre cei care plecaseră...

La biserică, primprejur, nu era țipenie de om. Au zărit, doar, cîteva urme de pași, pe care ninsoarea încă nu apucase să le acopere. În biserică, era pustiu și rece, dar au băgat de seamă că ardea și o lumînare. Frînghia clopotului stătea nemișcată, părea că atîrnă din cer, nu din cupolă, au atins-o — era înghețată. Au ieșit în curte și, deodată, unul dintre ei văzu : pe ușa de lemn a bisericii, era scris ceva cu

cărbune. „E-n rusește, zise careva. Să citim ce scrie.“ Ajutîndu-se unul pe altul, corectîndu-se, încurcîndu-se, au citit :

„Creștinilor, mîine noapte, turcii or să vă atace. Salvați-vă.“

S-au privit tăcuți.

Cine să fi scris ? Pesemne că aceeași mînă care, ceva mai devreme, trăsese clopotul bisericii.

Au pornit-o în goană, rostogolindu-se ca bulgării de zăpadă pe coasta muntelui, fiecare repetînd în minte cuvintele scrise cu cărbune, ca să le rostească aidoma, fără să uite ori să schimbe ceva. Ninsoarea continua să cadă din cerul nepăsător și neînțelegător, zăpada nu mai era albă, avea culoarea sîngelui, iar pe culme nu mai era așternut văl de mireasă, ci broboadă neagră de mamă care și-a pierdut feciorul.

„Va să zică, mîine noapte, se întunecară bătrînii, mîine noapte...“ „Unde-i drușca ? dădu glas socrul mare. Mirii cînd or să joace ?“

Jocul mirilor, ar fi trebuit să-l cînte zurnaua, cimpoiul, însă doar duducurile au sunat, cu o veselie potolită, cu o durere nestăpînită, iar oamenii și-au înghițit chiotele care ar fi trebuit să acopere pînă și glasurile zurnalei și ale cimpoiului.

Mireasa a jucat, gingașă și încurcată. Mirele a stat lîngă ea, înstrunat și neclintit, iar peste capetele lor, au curs, așa cum se cuvenea, bănuți de aur și de argint, fulgi de omăt...

„Dumnezeu să vă binecuvînteze“, rosti drușca, iar popa mormăi cîteva vorbe din Evanghelie, după care mireasa se-ndreptă cu pași mărunți spre iatacul ei și mirele, schimbînd panglica roșie de pe piept cu cartușiera, vru să se alăture bărbaților. „Tu du-te la ea, zise blînd, dar hotărît, tatăl, trebuie să te duci. Tocmai asta vrea turcul, să nu te duci la ea...“

Au fost, firește, îndoieli : dacă-i o alarmă mincinoasă ? dacă-i o glumă răutăcioasă ? „Creștinilor, mîine noapte... salvați-vă...“ „E mînă de om bun, încheie popa. Mînă bună, sfîntă.“

S-au pregătit toată noaptea, s-au pregătit toată ziua următoare, au socotit cartușele unul cîte unul, au împărțit puștile, cîteva au rămas și pentru fete. Dușmanul nu putea pătrunde în sat decît prin trecătoare, de aceea s-au aburcat pe stînci și, înveliți în cearceafuri, s-au pitit în nămeți.

Cleștele răzbunării era pregătit să-și facă treaba.

Noaptea a coborît sumbru, luna nu s-a arătat și nici stelele, era bine.

Pe la miezul nopții, s-au auzit zgomote. Zăpada era moale, dar ei au auzit : erau pași de oameni și de cai. Da, era dușmanul, care venea pe tăcute, ca un nor negru : să fi fost vreo trei, patru sute de oameni. Oameni... ? Nimeni n-a gîndit cuvîntul ăsta : cei care veneau puteau fi numiți *oameni ? Om* era cel care scrisese cu cărbune pe ușa bisericii. A fost o clipă în care cu toții s-au gîndit la omul acela necunoscut, dar nu, ce om, înger bun ! Și pumnii s-au strîns mai tare, dinții s-au încleștat și timpul s-a lungit chinuitor.

Turcii erau siguri pe ei și, într-adevăr, așa cum se gîndiseră khotorgiurenii, s-au adunat în trecătoare, au descălecat, și-au pus deoparte armele... Se cuvenea un scurt răgaz înainte de „treaba" sîngeroasă. Și tocmai atunci au bubuit puștile răzbunării.

Turcii, pierzîndu-și capul, au fugit care-ncotro, s-au băgat în nămeți. Dar khotorgiurenii nu dădeau greș : abia dacă au scăpat vreo cinci, șase dintre dușmani.

Peste cîteva zile, o oaste regulată turcească ataca sătucul acela. Khotorgiurenii au zărit, în mijlocul rîndurilor oștii turcești, un trup răstignit, iar trupul era al unei femei. Au trimis cercetași, care s-au înapoiat înspăimîntați : cea răstignită era ucraineanca Șura, Alexandra, o știau, era nevasta unui ofițer turc, venise de cîteva ori la Khotorgiur și se rugase împreună cu armenii în biserica lor. Așadar, ea era cea care trăsese clopotul și, se-nțelege, tot ea scrisese pe ușa bisericii. (După cum s-a aflat mai tîrziu, Șura auzise întîmplător discuția militarilor turci adunați în casa lor și...).

S-au cutremurat khotorgiurenii și hotărîrea lor a izbucnit ca un fulger, neclintită, neschimbată și sfîntă : chiar de-o fi să fie nimicit tot satul, trebuie să le smulgă turcilor trupul Șurei. „Putem să murim cu toții, a zis starostele satului, dar..." Nu l-au lăsat să-ncheie : „De-om muri cu toții și tot le-om smulge trupul sfintei !"

Și l-au smuls. Din trei sute treizeci și șapte de armeni pușcași, o sută opt au rămas pe zăpadă, dar trupul ucrainencei moarte a fost smuls. Turcii au rămas uluiți de împotrivirea aceasta, ei cunoșteau cu precizie numărul bărbaților din sat, care era de trei ori mai mic decît al lor. „Au căpătat întăriri, ghiaurii, a zis colonelul turc. Trebuie să ne oprim, n-avem încotro, pîn-ce-o veni oastea."

Iar pînă atunci, Șura a fost îngropată în aceeași biserică Aznvakhaci, în fața altarului, cu tot tipicul ritualului creștin, și au răsunat clopotele, și toți cei rămași în viață, de la pruncul de un an pînă la bătrînul Navasard de o sută șapte ani, s-au aplecat și au sărutat fruntea ei luminoasă, nobilă. Fulgii de nea au coborît încet și au învesmîntat, ca niște crini albi, trupul ei sfîrtecat.

Apoi, noaptea, khotorgiurenii au străpuns rîndurile dușmanului și au trecut din nou Araksul.

...Pruncul nou-născut era fată și numele ei a fost hotărît deîndată : Șura.

Nu-i o legendă, e istorie, dureroasă ca o rană. Și dacă astăzi, în Armenia înnoită, trăiesc cîteva generații de khotorgiureni, ei îi sînt datori numai Șurei, al cărei mormînt a rămas, vai ! de partea cealaltă a Araksului. Cine are să aducă încoace mormîntul acela sfînt ? Nu știu cît ai de așteptat, Șura... Iartă-ne, dacă are să-ți fie îndelungată așteptarea...

5.

Multe case erau încă în viață, rămase în picioare, pomii erau încărcați cu roade, în iarbă forfoteau păsări și gîngănii, iar văzduhul era plin de glasuri.

Oamenii nu se zăreau.

Era toamnă, și natura nu știa că în zadar se repetă.

Pășeau privind în jur, fiecare adîncit în gîndurile lui, Fata era învățătoare în satul vecin, la patru, cinci kilometri de-aici, iar Băiatul abia ieri venise din capitală, trimis de la ziar, să scrie despre oamenii satului. La vederea Fetei, Băiatul mai întîi s-a mirat : „Bravo, chiar despre tine am să scriu. Nu m-așteptam ca tu...“ „Adică nu te-așteptai c-am venit la țară ? zîmbise ori îl zeflemisise Fata. Oi fi vreo eroină în ochii tăi ! Să mergem la Bardzrașen...“

Pe drum, Fata îi povestise despre surorile din Bardzrașen. Minciună să fi fost, legendă, ori au existat aievea ? Cu numai un an înainte, trăiseră în satul ăsta. În sat... ? în ultimii patru ani, satul nu era decît ele, cele două surori. Patru ani... peste putință de crezut — două fete tinere pe ulițele pustii, în casele dărăpănate, părăginite, printre copacii sălbătăciți, la vetrele stinse.

— Erau gemene ?

— Nu știu. Poate cu sufletele. Care-i mai important ?

Și într-o noapte, au plecat, au dispărut. Unde ? nimeni nu știa. Se zice că surorile nădăjduiseră că or veni flăcăi în

petit și înăbușiseră, lăsaseră deoparte dorul după dreptul fetelor de-a alege și așteptaseră. Flăcăii nu veniseră. Într-o țară care răsună de basme și toasturi proslăvindu-i pe bărbați, nu se găsiseră doi asemenea bărbați. În vremea din urmă, se povestește că fetele păliseră și se ofiliseră ca florile lipsite de apă, în ochii lor era cenușă, păreau îmbătrînite cu zece, cincisprezece ani.

— Nu-mi vine să cred că pot exista asemenea fete, spuse Băiatul, care venise să scrie despre oameni de treabă.

Băiatul privea casele dărăpănate și, pesemne, se gîndea că nu s-au găsit doi flăcăi care să fi venit și să le fi găsit pe fete și încă ceva mult mai important...

— Uite, asta e, zise Fata. Am mai venit de vreo două ori, singură, dar mi-a fost teamă să deschid ușa.

Era o casă cu un singur cat, cea mai vie din satul acesta ciudat, ca un cimitir.

S-au apropiat. „Era scris ceva cu vopsea verde pe ușă, zise Fata, de nu cumva s-o fi șters.“ Se păstrase, nu se șterse. Fata citi, mai curînd rosti aproape pe dinafară : „Cheia e sub prag și e pusă pentru cei care vor vrea să trăiască în casa asta. Iertați-ne, noi n-am rezistat. Înăuntru, e un pat și tot ce mai trebuie...“

— Să scot cheia ? propuse Băiatul.

— Nu vezi ? nu-i pentru noi.

Lîngă prag, erau flori de cîmp, cineva aprinsese o lumînare.

— Probabil că nu mai e nici o cheie.

Băiatul ar fi vrut, pesemne, să nu existe cheia, surorile să fi fost o pîclă, un basm, pentru ca și mîine lui să-i fie ușor să trăiască.

Fata ar fi dorit tare mult să deschidă ușa, de fiecare dată cînd venise aici dorința îi era gata, însă privirea îi căzuse pe cele scrise cu vopsea și doar privise pragul, după care se-ntorsese în curte, printre ierburile crescute și tufe.

Băiatul scosese de-acum cheia.

— Pune-o la loc, zise Fata. Ori, de nu, te-nsori cu mine și rămîi în sat.

— Accept jumătate din propunere, răspunse Băiatul.

Se priviră. Și la facultate se priviseră destul, dar pesemne că așa cum se-ntîmplă doar o dată, mai cu seamă fetele deosebesc, o ! cum deosebesc privirea aceea unică.

Cheia se răsuci cu un scrîșnet de dor în broască și Băiatul împinse ușa, care se deschise uimitor de lin și de tăcut. In-

trară. Era o casă de țară, dichisită. Scaune, masă, otomană, harta Armeniei de azi în loc de carpetă și în locul fotografiilor tatălui sau fraților căzuți în război. Pe perete, mai era un ceasornic cu acele oprite la douăsprezece și jumătate. Băiatul se așeză pe un scaun și fumă : în scrumieră erau chiștoace.

— Se pare că nu sîntem cei dintîi.

— Vin întruna oamenii, răspunse Fata, a devenit un fel de monument.

Fata intrase în dormitor : așternutul era prăfuit, șifonierul era gol, oglinda, care tînjea după un chip de femeie, găsi chipul Fetei și îl păstră îndelung. Fetei i se păru că, din oglindă, o privește una dintre surori. Care... ? Măcar să-și fi lăsat fotografiile.

— Unde ești ? auzi vocea Băiatului. Asta nu-i față de masă, e inscripție cuneiformă urartiană...

Fata intră în celălalt dormitor, și aici era un așternut. Va să zică, dormeau în camere separate. („Ca să ardă două lumini, gîndi ea. Se culcau, citeau, își vorbeau dintr-o cameră într-alta.") Și asta trebuie să fie bucătăria, contemplă cu mîhnire farfuriile pline de praf, stivuite una peste alta, ceștile de cafea, brusc își dori să facă o cafea, de unde dorința asta neghioabă ? Mîna i se-ntinse spre comutator, țac ! dar lumina nu se aprinse. Ridică privirea : becul era la locul său, de unde, însă, electricitate într-un sat părăsit ?

— Ce-i cu tine, ești a treia soră ?

Intră în cameră cu pași nesiguri, șovăitori. Băiatul fuma îngîndurat.

— Uite ce-au scris.

Fața de masă, din hîrtie albă îngălbenise, dar literele erau proaspete.

— Citește, citește, o-ndemnă Băiatul. Sîntem un neam absolut uluitor !

Fata se aplecă asupra feței de masă îngălbenite. „M-aș fi însurat, dar unde sînteți ?" scria cu cerneală verde și era și o semnătură. „N-ați fost decît niște fete bătrîne, restul e film indian." Tot cu cerneală verde. Fata regretă, probabil, pentru întîia oară că nu-i băiat, ca să poată înjura. Altul scrisese nervos cu carioca : „Mi-e rușine că sînt bărbat" și semnase cu numele întreg — Varujan Simonian.

— Casa asta are să devină loc de pelerinaj, zise Fata așezîndu-se, mai degrabă prăbușindu-se, pe otomană.

— Dacă nu s-o dărîma curînd, i-o reteză Băiatul, posomorît ori cinic ? după care se contrazise singur : n-au s-o lase

să se dărîme. Noi ne-nnebunim după chestii de-astea. Au să tot vină, or să facă *khorovaț* în curte, or să mănînce și-or să bea pe masa asta.

— Or să bea unul în sănătatea altuia, în sănătatea poporului.

— Or să bea precis, confirmă Băiatul. Mai curînd — or să mănînce. Să mîncăm în sănătatea poporului nostru — sună bine, nu ?

Fata se ridică brusc, găsi pe undeva o mătură și începu să se apuce de curățenie. Făcea gesturi febrile, Băiatul o urmărea îngrijorat. Intră în dormitoare, scuturâ așternuturile, sub una dintre perne găsi un pieptene uitat, era cît p-aci să izbucnească în plîns. Văzuse, cu ochii minții, pieptenele înfipt în părul fetei absente, și părul tinerei era în întregime albit. În curte, era un izvor : luă cana și ieși. Izvorul susura sfielnic, Fata se aplecă și sorbi : era o apă rece, gustoasă. Umplu cana și se-napoie în casă.

Băiatul ședea mai departe fumînd țigară după țigară, iar dacă cineva ar fi privit cu ocheanul, ar fi crezut că sînt tineri însurăței care, ceva mai înainte, s-au certat zdravăn și acum se-mpacă, urmînd ca, așa cum se-ntîmplă în asemenea situații, să se desmierde cu și mai mare patimă.

— Nu-i nimic de băut ? întrebă el.

— E-o apă minunată.

— Eu vreau o tărie.

— Nu e. M-am uitat în bufet.

— N-au făcut bine surorile. Ar fi trebuit să știe că am să vin eu.

Puse cana cu apă pe masă.

— Ce-ar fi să mă culc nițel ?

— Mai bine, zîmbi pentru prima oară Băiatul.

Fata nu-i înțelese zîmbetul, își potrivi perna, se întinse și, nu se știe de ce, își scoase pantofii.

Băiatul ședea pe scaun, o vedea de sus, îi vedea pieptul tare, hotarul abia sesizabil dintre sîni. Îi văzu picioarele mai sus de genunchi, rochia purpurie lunecase și se ridicase fără ca Fata să știe. În Băiat, se trezi instinctul, el își trase scaunul aproape de otomană și-și aprinse o țigară. Ochii Fetei erau întredeschiși.

— Să nu răcești. Să te acopăr ?

— Nu.

Dar nu deschise ochii. Le căuta pe surori, cu ochii închiși îi era mai ușor.

— Ce faci ? Ne văd...

Băiatul se aplecase și, acum, părul lor se amestecase. Fata deschise ochii, sări de la locul ei și se așeză. Picioarele, mai sus de genunchi, dispărură, hotarul dintre sîni se ascunse sub rochia purpurie.

— Cine vede ? Băiatul se-ndreptă și el.

— Ele, cum „cine"... ?

— Te-ai făcut tare frumoasă, știi... ?

— În casa asta nu se pot spune vorbe goale. Ele aud.

— Cine ?

— Stăpînele casei...

Instinctul se stinse treptat în toate celulele Băiatului, apoi el își aminti că, în geantă, are un casetofon. Apăsă pe buton și casa se umplu de glasuri : pereților le era dor de glasuri și probabil că le multiplicară.

— Închide-l, zise Fata. Ar putea s-audă și s-ar bucura, ar crede că trăiește iar casa lor. Ar fi o bucurie mincinoasă. Nu putem să le-nșelăm.

— Da' de ce le-nșelăm ? nu pricepu sau se făcu că nu pricepe.

— Ce, ne căsătorim... ?

Băiatul o privi încurcat : chipul Fetei era serios, ochii îi erau ațintiți asupra unui punct. Băiatul mîngîie, cu mîinile privirii, trupul Fetei de la cap la picioare, era un trup minunat, un peștișor de aur, care se zbătea în năvodul purpuriu.

— Nu mi-ai răspuns la-ntrebare, insistă Fata. Te-ai temut că o să primesc entuziasmată, că o să-mi pierd capul de fericire ? Te-ai temut pînă și să mă-ntrebi.

(Se povestește că surorile au plecat noaptea și că, în casa lor, vreme de trei zile și trei nopți, lumina a rămas aprinsă și radioul, pe care-l lăsaseră deschis, s-a auzit fără-ncetare. A patra zi, cînd a fost evident că dispăruseră, s-au stins și lumina, și radioul. Le-au oprit de la centrul raional. Punct. Se zice că, atunci cînd l-au oprit, radioul transmitea în văzduh cîntecul *Gharabagh*[1], *ești casa mea*. E un cîntec mișcător, mai cu seamă cînd îl cîntă un bărbat. Iar în ziua aceea, îl cînta un bărbat.).

— Încotro au plecat, nu se știe ?

---

[1] Regiune autonomă în cadrul R.S.S. Azerbaidgene, populată în majoritate covîrșitoare de armeni.

— Nu știu. Nimeni nu știe, răspunse Fata. La-nceput, am vrut să le caut, să le găsesc, dar pe urmă m-am gîndit : or fi niște oameni obișnuiți. Vreau să rămînă în mine, așa cum mi le-am închipuit.

Apoi, se ridică de pe otomană și se așeză pe scaun :

— Îmi dai o țigară... ?

— Fumezi ?

— Cine nu fumează ?! Nu ardem, doar fumegăm.

În fereastră, se zăreau munții miraculos de albaștri. Fata scrise grăbit pe fața de masă : „Mă blestem că nu m-am născut băiat și-mi pare rău că n-am auzit de voi acum doi ani". Și iscăli cu numele întreg : Așkhen Navasardian.

6.

În Noua Zeelandă, se cînta *Ahtamar*[1]. Da, da, *Ahtamar* al nostru. „În sătucul de pe malul mării Van, pe ascuns intra în mare-n fiecare seară un flăcău..." Era la fel, numai că, în cîntecul acesta, fata nu aprindea focul, ci, stînd în vîrful unei stînci, cînta, iar băiatul găsea calea prin marea întunecată, înotînd spre cîntec : farul era glasul fetei. Dar, într-o zi, au gîtuit cu o batistă de mătase cîntecul fetei, și băiatul a rătăcit calea. Pe fată o chema Mary, iar pe buzele învinețite ale băiatului, cînd l-au scos din apă — așa ne-ncredințează cîntecul — era numele fetei. Cum au botezat insula ? Ahmary... ? Nu știu. N-am întrebat.

L-am invitat la masa noastră pe cîntăreț, care era un aborigen din Noua Zeelandă, din tribul *maori*, și l-am rugat să repete poezia cuvînt cu cuvînt, iar el a repetat-o, mi s-a tradus, și era aceeași poveste ca în poezia lui Tumanian.

Ce puține lucruri știm despre asemănările dintre popoare și ce mult îndrăgim deosebirile ! Cine de la cine a luat și cine cui i-a dat ? Sufletul nu se supune legilor comerțului, toți oamenii sînt fiii aceleiași planete-mamă, iar cîntecul este bănuțul de aur al sufletului.

*

(Coincidențe... M-am mirat cînd, în Australia, mi s-a povestit că, în fiecare an, de 25 aprilie, e doliu național în

---

[1] Cîntec compus pe textul unei poezii de H. Tumanian, inspirate dintr-o legendă populară ; etimologia toponimului titular (insulă pe lacul Van) este exclamația *Ah, Tamar* ! adresată de tînărul îndrăgostit iubitei sale Tamar, pe cînd pierea în valuri, înotînd pe furtună spre ea.

memoria compatrioților căzuți în strîmtoarea Dardanele la 25 aprilie 1915. Navele australiene duceau alimente în Rusia, cînd, în apropiere de peninsula Galiopoli, au fost atacate de turci : era la 25 aprilie 1915, a doua zi după 24 aprilie. Toate navele s-au scufundat și sute de tineri australieni și-au găsit mormîntul pe fundul strîmtorii.

La douăzeci de mii de kilometri depărtare, continentul australian s-a chircit, mamele s-au îmbrăcat în negru și logodnicele și-au privit cu durere neconsolată verighetele.

După ani de zile, de la orașul Ballarat pînă la orașul Ararat (distanța pe șosea este de 13 kilometri), au fost sădiți copaci în memoria victimelor din ziua aceea. Pentru fiecare tînăr, un copac.

Am văzut șirul verde al acelor copaci și i-am dat binețe ca și cum le dădeam binețe fraților mei.

(Pe fundul mării, i-or fi-ntîlnit pe martirii armeni ?)

Mi-au arătat, de departe, orașul Ararat. Este un orășel, cu o populație de vreo nouă, zece mii de locuitori. Am văzut, de departe, și muntele, care seamănă cu Araratul nostru : „Tocmai datorită asemănării a fost botezat Ararat orașul", mi-a spus un scriitor australian. Altcineva mi-a dat o explicație diferită : „Printre coloniștii din Australia, în timpul febrei aurului, au fost și mulți armeni. Pesemne că au văzut muntele și au întemeiat orașul. Acum, nu mai sînt armeni, sau, poate, generațiile următoare s-au asimilat, au devenit australieni. Au trecut vreo sută cincizeci, două sute de ani de-atunci...")

...Iar tînărul *maori* tot mai cînta *Ahtamar*-ul nostru.

7.

Hoinăresc pe malul Araksului, iar ceva mai încolo, nespus de aproape în depărtare, e Araratul, cel mai mare orfan din istoria armenilor. Soarele strălucește puternic, aș putea să număr toate zbîrciturile mărețului munte. Araratul îmi spune : „Nu numai voi mă priviți pe mine, și eu vă privesc pe voi, zi și noapte".

Lîngă mine, se-ntind viile, livezile mai vechi și mai noi, și îmi pare că Araratului i s-a făcut dor de strugurii și fructele din partea noastră.

Araratul trebuie să fie cel mai înalt munte din lume, de-o mie de ori mai înalt ca Everestul, căci pentru armeni el este vizibil din toate colțurile lumii. Araratul este cel mai

mare martor și cel mai mare mut din istoria noastră ; cînd are să vorbească ?

Acum, îmi pare că, printre zbîrciturile Araratului, deslușesc un surîs, de parcă el mi-ar fi citit mîhnirea și ar vrea să-mi mîngîie pletele albite, așa cum își mîngîie un bunic nepotul. „Și eu am albit, Araratule". Ne facem cu ochiul unul altuia, eu și muntele. Nu pot să trec rîul, Araratul pare aproape de oriunde, și noi tăcem îndelung.

În vremea asta, fluturii și albinele trec granița fără nici o opreliște. Pe aripile unui fluture, aș putea scrie o scrisoare Araratului.

Dar nu scriu. Albinele îmi trezesc o altă amintire.

Pe peretele camerei prietenului meu era ceva ca un covor, sau o tapiserie, ori poate o fotografie. „E-un steag, zise Varujan. E vechiul steag din orașul bunicului meu. În 1916, l-a dus, înfășurat ca pe-un brîu pe mijloc, tocmai în Alep, avea cin'șpe ani pe-atunci..."

M-am uitat mirat, pe steag era brodat un stup și mai erau cîteva albine care păreau că sînt gata să-și ia zborul.

— Albinele și stupul au fost stema orașului lor. Nu-mi amintesc ce oraș, bunicul era de prin părțile Igdirului. Mi-aduc aminte cum se uita bunicul la steag, fuma și ofta : „Biete albine, prin ce minune faceți miere pe cîmpiile pustiite, înecate-n sînge... ?"

Varujan a venit în Armenia în 1946, alături de alții, mii și mii, care, ca niște rîuri, au venit din Alep, Marsilia, Iran, Beirut, de s-au vărsat în marea noastră și apele mării au crescut. Mi-aduc aminte, cînd, la școală, i-au dat lui Varujan un manual în limba armeană (era un manual de chimie, asta țin minte bine), Varujan a izbucnit în plîns, iar noi ne-am mirat — manualul de chimie te face să plîngi ? Prea puține lucruri înțelegeam pe atunci, și el plîngea și săruta, una cîte una, toate paginile cărții.

Fata cea mare a lui Varujan s-a măritat anul trecut. Varujan are, acum, opt copii, iar el e medic pediatru. „Abia apuc să fac față copiilor mei, glumește el. Sînt medicul casei noastre."

„Să te fac[illegible]", băiatul meu, îi ceruse bunicul. Și neapărat doctor de copii. Știi tu cîți copii fără de seamăn s-au stins sub ochii mei, ca o lumînare, ca un fluture căzut în flacără ?!"

La nunta fiică-sii, Varujan se pierduse cu firea, ba rîdea, ba își ștergea lacrimile. Îl pomenise pe bunicu-său : „Să fi

trăit, bunicule, să fi stat, acum, în capul mesei. Ți s-ar fi umplut inima de bucurie : pe fereastră, se vede Masisul, iar la nunta fetei nepotului tău s-au adunat atîția prieteni, o mulțime de armeni la o nuntă armenească. Bunicule, tu cîntai *Armenie, țară de rai*[1] și, din Alep, te uitai în direcția Armeniei, dar acum știu — încoace te uitai. Nu există rai, băiatul meu, ai spus într-o zi. Nici în cer, nici pe pămînt. Raiul e Patria, oricum o fi ea. Patria noastră este Erevanul, băiete, Armenia, ea e patria tuturor martirilor noștri și a fiilor și nepoților lor nenăscuți. Păstrați cu grijă Patria, tremurați pentru fiece piatră a ei, pentru fiece mărăcine... O păstrăm cu grijă, bunicule, să fi trăit, ai fi văzut ce Armenie avem, cum zumzăie stupul nostru și ce albine, ce flori..."

Niciodată nu mai vorbise Varujan așa de mult, pe peretele camerei lui se afla steagul din orașul bunicului său, cu stupul și albinele, iar dincolo de fereastră — Armenia cu stupi și albine.

Mi-am adus aminte de o fetiță venită, cu ani în urmă, din Egipt în Armenia. I-am pus o întrebare stupidă : „Erevanu-i mai frumos, ori Cairo ?" Fetița de zece, unsprezece ani mi-a dat un răspuns surprinzător : „Erevanul e AL NOSTRU".

Dacă ar fi fost posibil să adunăm, pe un petic de pămînt, toate casele, școlile, bisericile, statuile ridicate de noi în mai toate țările, orașele lumii, probabil că s-ar fi alcătuit încă un Erevan.

Dar unde sînt toate astea ? Și cîtă vreme vor rămîne ale noastre ?

Nu rămîne decît ce-i clădit pe pămîntul acesta („Să tremurați pentru fiece piatră, pentru fiece mărăcine", îl aud din nou pe bunicul lui Varujan).

În fața ochilor mei, apare, limpede ca Araratul, biserica armenească din Singapore.

Trainică și chipeșă, biserica se înalță în centrul orașului, aproape de ambasada americană. A fost construită în 1835 și e socotită una dintre cele mai vechi clădiri din oraș. Împrejur, e verdeață, și în verdeață — pietre de mormînt, cele mai multe sfărîmate, dar s-au păstrat și destule întregi. Citesc inscripțiile de pe pietre :

„Fără de preț e pierderea noastră, mai mare ca traiul, viața fără ea pentru noi e moarte." (Patru fete au pus un mo-

[1] Cîntec de G. Eranian pe versuri de Hovhannes Mirza-Vanandeți (1772—1841).

nument pentru mama lor. Anul e șters. Caravanele de furnici înaintează agale pe marmura albă și au umplut ochii statuii : trăsături tipic armenești, cu ochi surîzători. Unde-or fi cele patru fete ? Poate sub lespezile de alături, ținîndu-se și-acum de poala mamei. Nu știu.).

„Mormîntul domnului Martiros H. Carapetian din Nor Giugha [1], s-a stins în etate de 73 de ani la Singapore — anul 1893". (Piatra e smulsă din pămînt și, pe marmură, alte furnici își fac de cap.).

„Aici odihnește trupul avocatului Hovachim Barsegh, născut la Singapore în aprilie 1856, a răposat întru Domnul la 1 iulie 1902." (Așadar, avocatul a murit la patruzeci și șase de ani. Ce procese o fi apărat ? Negură, deșertăciune.).

„În amintirea iubitului meu fiu Mikael Hovhannesian M. Movses, născut la Singapore 10 octombrie 1834." (Așadar, Mikael s-a născut cu un an înaintea bisericii, și-atunci, cînd s-au stabilit aici armenii ? Ulterior, aveam să cercetez cărțile și să aflu că armenii s-au numărat printre întemeietorii orașului Singapore, iar în cimitir am găsit monumentul distrus al unei armence născute în 1819 la Singapore.)

Ei și ? Ce dacă au întemeiat, au clădit case și biserici ? Furnicile știu asta ? Și dacă ar ști, ce-i cu asta ?

Mă-ndrept agale spre biserică și, cu cît mă apropii mai mult, cu atît dimensiunile bisericii cresc și, dacă nu m-aș uita la turlă, zidurile mi-ar face impresia că sînt de cetate. Ușa-i închisă, în jur e pustiu ca-n deșert. Sub un geam înrămat, pe peretele bisericii e prinsă o hîrtie. Scrie englezește. Observ că scrie și armenește. Citesc : „Iertare, credinciosule armean, că ușile bisericii sînt închise, căci ultimul armean cucernic a plecat din Singapore acum trei ani, și nu-și are rostul nici măcar o slujbă pe an".

(„Eu, mănăstirea ruinată, nu mai am închinători"; mi-amintesc vorbele poetului [2], însă biserica asta nu e ruinată, e trainică și chipeșă. Și... n-are închinători.)

De undeva, apare un om — chinez ori japonez, nu-mi dau seama. Îi dau doi dolari, pricepe că vreau să intru în biserică, scoate din buzunar o cheie de aramă și-atunci în-

---

[1] Localitate în Persia (astăzi, cartier al orașului Ispahan din Iran), întemeiată de armenii deportați de șahul Abbas I în 1603 și denumită după orașul lor de baștină din Armenia, Giugha (*nor=nou*, în armeană).

[2] Referire la poetul Hamo Sahian (Hmaiac Grigorian, n. 1914) din Armenia Sovietică.

țeleg că trebuie să fie paznicul bisericii, iar ceva mai tîrziu o să aflu că locuiește chiar aici, în curte.

Ușa se deschide scîrțiind (cînd s-o fi deschis ultima oară ?) și eu pătrund înăuntru.

Nicicînd n-am mai avut o asemenea senzație apăsătoare a pustietății. Deasupra altarului, e răstignit Cristos, cu trăsături armenești. În sfeșnicele monumentale nu sînt lumînări, culoarea draperiilor grele e ascunsă sub un strat de praf, lemnul scaunelor visează oameni, iar pereții — glasuri de oameni, pe care să le păstreze încă vreo cîțiva ani. Rostesc cîteva vorbe în armenește, apoi cîteva versuri din *Narec* [1], biserica nu dă ecou și mie îmi pare că pereții, care duceau dorul cuvintelor armenești, în aceeași clipă au și înghițit vorbele mele, ce-i un pahar de apă pentru un deșert... ? Mă așez pe un scaun, apoi pe altul, pe al treilea, pe al douăzecilea... Cît poate păstra lemnul căldura mea ?

Mă privesc dintr-o parte : sînt trist și ridicol. Ce m-ar mai fi zeflemisit Ruben, să mă fi văzut acum, în situația asta ! Dar nu, ce tot spun : în pustietatea asta sumbră, pînă și Ruben ar fi tăcut, ar fi devenit serios, s-ar fi închis în sine, după care l-ar fi căutat pe chinez, să ia lumînări...

În cadrul ușii, apare chinezul, nu, n-a adus lumînări, se pare că s-a scurs timpul cuvenit pentru cei doi dolari, asta-i tot. Fixez pentru ultima oară privirea împăcată cu toate cele, a lui Cristos, ca să-i spun *rămas bun*, cui altcuiva i-aș putea spune... ? Ani la rînd, biserica asta trebuie să fi fost plină de armeni, sub boltă trebuie să fi răsunat ecoul ireal al liturghiei, în sacristie femei și bărbați trebuie să-i fi mărturisit preotului păcatele lor făptuite și nefăptuite, în cristelnița asta secată trebuie să fi fost botezați copii armeni, trebuie să fi fost nunți și înmormîntări...

— Pleacă ! îmi poruncesc singur. Pleacă !

În curte, în afară de chinez nu mai e nimeni. O rupe pe rusește. Se recomandă : părinții sînt români, el e singaporez. Fără să mă prezint, ghicește că sînt armean : „Printre ultimii armeni din Singapore, era o bătrînă de o sută de ani — Dalmara, mi se pare, Galustian. Mi-amintesc bine, pentru că i-am luat un interviu, pe vremea aia era cea mai vîrstnică din oraș, se născuse la Singapore. Nu, nu sînt comerciant, *businessman*, dar din cînd în cînd mai scriu la ziare, pentru sufletul meu...

---

[1] Poem de Grigor Narecați (951—1003), cu titlul original *Cartea plingerii*, dar cunoscut mai ales sub denumirea din text, contrasă din numele autorului.

Era o bătrînă formidabilă..." Îi dau cartea mea de vizită, promite să-mi trimită interviul (din păcate, nu mi l-a trimis), apoi mă depărtez, mai bine-zis o șterg fără să mă mai uit pentru ultima dată înapoi : înfățișarea trainică și chipeșă a bisericii îmi umple inima cu o tristețe de nedescris. Măcar să fi fost ruinată...

(De ce mi-oi fi amintind de Saghmosavank [1] ? Dușmanul a-ncercat, nu știu cînd, să dărîme stîlpii mănăstirii, a smuls pietre din temelie, a fărîmițat mortarul, dar stîlpii tot nu s-au predat și sînt și astăzi în picioare. E un miracol. Miracolul inexplicabil al pămîntului părintesc. Iar biserica din Singapore are să moară dintr-o dată : stîlpii trainici s-or prăbuși, mortarul are să se prefacă în pulbere, turla, într-o zi, o să cadă la pămînt. De ce m-oi fi gîndind la toate astea, nu știu...)

Ies în stradă și, peste puțin, mă amestec în carnavalul pestriț, de neînțeles, al marelui oraș.

Unde, sub care cer construiți, în clipa asta, vreo nouă biserică, voi, nepoți și strănepoți ai clădi torilor bisericii din Singapore ?

(„Erevanul e al nostru", mi-a zis fetița de unsprezece ani, care venise din Egipt.

„Ce fel de ucrainean sînt eu ? îmi răspunse cu tristețe, bucuriei mele de a fi întîlnit un compatriot printre străini, Nikolai Juk, în orașul Winnipeg din Canada. Ucrainean e cel care trăiește în Ucraina.")

S-ar părea că furnicile chefuiesc, acum, în creierul meu. Iar bunicul-Ararat mă liniștește : „Uită-te încolo, fiul meu. Priviți-mă mai puțin pe mine, priviți-l mai mult pe Aragaț. Și eu îl privesc pe el."

Ne-am înțeles unul pe altul, Araratule.

8.

Înainte de zborul spre Lună, un ziarist l-a întrebat pe Sheppard :

— Ce-ați dori să faceți după ce vă-ntoarceți de pe Lună ?

Cosmonautul s-a uitat o clipă în jur, apoi a răspuns :

— Spuneți-i soției mele că, la întoarcere, o să bem cîte o cupă de șampanie frapată. Iar dacă nu mă-ntorc ? tăcu îndelung și continuă : Dacă nu mă-ntorc, să-ncerce să-i convingă pe copii că tatăl lor continuă să zboare...

---

[1] Complex arhitectonic monahal (sec. XIII—XIV) în satul Saghmosavan din R. S. S. Armeană.

Cîți tați, din poporul meu, „continuă să zboare“ ! Ruși, ucraineni, bieloruși, gruzini, armeni — cîți băieți și cîte fete au crescut, au devenit, la rîndu-le, tați și mame, crezînd cu sfințenie în vorbele mamelor, că tații lor „continuă să zboare“ !

În genunchi vă mulțumesc, mame, că ați îmbălsămat durerea în inimile voastre și ați reușit de minune să-i păcăliți pe copiii voștri.

Oricînd vor fi fost plecat tații noștri, ei „continuă să zboare“, și ușile caselor și inimilor vor rămîne deschise : tații se-ntorc pe neașteptate, căci tații îndeobște nu pleacă...

9.

Mame... !

Dacă, vreodată, s-ar aduna toate mamele din lume, s-ar vădi cît de asemănătoare sînt ele...

În toamna lui 1980, am stat aproape o săptămînă în satul Badín din Slovacia, în casa *pani*-ei Maria. Tot timpul, îmi părea că femeia are să vorbească armenește, pesemne că și ea se mira că nu știu slovaca. În decurs de un an, ea își pierduse mai întîi fiul, iar apoi soțul.

Mergea, în fiecare zi, la cimitir.

Într-o zi, i-am spus că aș vrea să merg și eu... Atît de recunoscător m-a privit bătrîna în ochi, încît abia mi-am putut stăpîni emoția.

Erau alături, unul lîngă altul, tată și fiu. Mormintele erau îngrijite, împodobite cu flori proaspete. „Cînd o să plecați, o să mă podidească plînsul“, a zis *pani* Maria. Mi s-a părut cam ciudată piatra tombală a soțului. Erau gravate numele și prenumele — Jan Bolf, data nașterii și data morții. Iar dedesubt, stătea scris *Maria Bolfová,* data nașterii și... o linie.

M-am uitat nedumerit la femeie. „Da, fiule, suspină *pani* Maria, da' cum altfel, atîția ani am trăit împreună, trebuia să-l liniștesc că am să mă duc lîngă el, barem de-ar fi mai curînd...“

Nu m-am gîndit ce dureros trebuie să fie să-ți citești în fiecare zi, pe piatra de mormînt, propriul tău nume, nu m-am gîndit fiindcă în fața mea se afla o mamă, cea mai fragilă și cea mai puternică dintre făpturile umane.

Tot în Slovacia, am fost la Vyšná Boca, un sat tipic slovac, cu case de lemn.

Începuse să plouă și am bătut la prima ușă care ne-a ieșit în cale. Ne-a deschis un bărbat cam la șaptezeci de ani. „Încet,

ne-a rugat el, doarme mama." Mama ? Așa de duios a spus-o, de parc-ar fi fost un copil de șapte, opt ani.

Gazda era un om volubil și ne-a povestit că are o sută de ani casa, dar lemnul ei e mai vechi. Acum o sută de ani, tatăl și unchiul lui se certaseră, n-au mai vrut să trăiască împreună, cu familiile lor la un loc, și, desfăcînd casa părintească, cu aceleași lemne au construit două case, departe una de alta. Feciorii, nepoții s-au răspîndit prin lume, iar el stă cu maică-sa : „La trei, patru ani o dată, se strîng laolaltă, si nu știu dacă o să mai apuc să-i văd..." Bătrînul Jan oftează adînc, și mie îmi pare că pe tatăl acesta l-am văzut în Zanghezur, în pragul casei sale de piatră, cu ochii în lungul drumului feciorilor...

Se aude tîrșîit de pași. „E mama, zice copilul de șaptezeci de ani, are să se bucure."

Pani Maria e o femeie uscățivă, în vîrstă de nouăzeci și șapte de ani, după cum ne asigură fiul. Încă face lucru de mînă. Ne duce în camera ei, unde totul e lucrat de ea : covoarele, carpetele, fețele de pernă și de plapumă, cearceafurile, prosoapele, dantelele, nenumăratele dantele. Pe masă, e o broderie neterminată : „Abia am început-o". Ne-arată mașina de cusut : „E mai mare cu doi'șpe ani ca mine, mi-a dat-o maică-mea cînd m-am măritat". „Și merge ?" „Sigur, dac-o iubești, merge. Nici omul, nici mașina nu ți se supun dacă nu-i iubești." Cît de asemănătoare sînt mamele ! Bunică-mea, tot așa, pînă-n ultima zi a vieții a muncit : săpa pămîntul, îngrijea via.

Mi-amintesc de mama poetului scoțian (mai exact, gael) Angust, pe care am întîlnit-o în insula Skye : casa era orientată spre mare și ne-am așezat la fereastră, să bem ceai.

„Spuneți-mi o poezie în armenește, m-a rugat doamna Katherine, e pentru prima oară că văd un armean. Cine știe dacă o să mai am ocazia ? ! M-am uitat la ochii ei blînzi, la mîinile ei ostenite de muncă și încrucișate pe piept și n-am putut să rostesc altceva :

Mi-amintesc de chipul tău bătrîn, mamă dulce și neprețuită,
Cutele și liniile luminoase, mamă dulce și neprețuită. [1]

Îmi zic că sînt de-ajuns două versuri, dar doamna Katherine face semn cu mîna : pînă la sfîrșit, te rog... Și recit poezia pînă la capăt. „Nu-mi traduceți, e despre mama, am înțeles", zise ea, cum o fi ghicit ? Apoi, Angust recită o poezie

[1] Începutul poeziei *Gazel pentru mama mea* de E. Cearenț.

de-a lui închinată mamei, în limba gaelică, o limbă de-o muzicalitate uimitoare. (Gaelii sînt autohtonii Scoției, astăzi au rămas doar 90 000. Englezii i-au împins spre nord și ei, acum, trăiesc în insule. A doua zi, la muzeu, aveam să văd fotografiile emigrării lor, sub ele se putea scrie fără greș : 1915, Armenia Apuseană... În același muzeu, aveam să văd un *khacikar* din sec. IX, da, da, un *khacikar* adevărat, care ar fi putut sta foarte bine în cimitirul satului meu natal, Aștarac. Pe perete, aveam să citesc cîntecul unui poet anonim și mi s-a părut că-i de Kuceac[1]. Cît de puține lucruri știm despre asemănările dintre popoare... În ultimii ani, gaelii se căznesc să reînvie limba lor secotită moartă, cultura lor, în insulă s-a deschis prima școală : „Ieri, povestește Angust, i-am telefonat prietenului meu. E jurist. I-am dat binețe în gaelică, și el mi-a răspuns tot în gaelică. M-am mirat. Am continuat să vorbim în limba noastră, n-aveam prea multe să ne spunem, dar am vorbit șaptesprezece minute, vorbeam în limba noastră. Vă mirați ? În decurs de treizeci de ani, era pentru prima oară că mi se vorbea în limba noastră. Pe mine, mama a fost cea care m-a-nvățat limba noastră...")

Mame... !

Cît de asemănătoare sînteți, în bucuria și tristețea, în naivitatea și dragostea voastră ! La redacția ziarului din insula Skye, mi s-a arătat o scrisoare minunată. Mama îi scrie, de la țară, fiului ei, aflat la oraș : „Taică-tu a găsit o slujbă bună, are la picioarele lui cinci sute de oameni (mi se explică ce anume — cosește iarba în cimitir...). Soră-ta a născut. Încă nu știm, ești unchi de fată sau de băiat ? A, să-ți mai zic una : acu' o lună, nen-tu s-a băgat într-un butoi de *whisky* și a băut direct de-acolo. Cît au vrut să-l scoată, nu s-a lăsat. Ieri l-am înmormîntat, și-atîta au băut oamenii, că au dat foc la casă. A, eu am cam bolit, tac-tu m-a dus la doctor. Tu știi bine, era-ntîia oară că mergeam la doctor. Mi-a dat să bag ceva în gură, cică ține zece, două'șpe minute și nu vorbi (m-au lămurit că era termometrul). Două'șpe minute n-am vorbit, după asta tac-tu se ținea de doctor, că vinde-mi aparatu', îți dau cît îmi ceri..."

Nu-i inocența din scrisoarea primită de Ghikor[2] al nostru?

E-o poveste veche : regele francez Conrad III, care asedia cetatea *herzog*-ului bavarez, a dat de știre că le permite femei-

---

[1] Nahapet Kuceac (1510—1592) — poet-trubadur armean.

[2] Personaj literar (vezi nota de la p. 197), care primește de la tatăl său rămas în sat o scrisoare asemănătoare celei din text.

lor de viță nobilă să plece din cetate, cu condiția să meargă pe jos și să ia cu ele atît cît pot duce cu ele. Și femeile și fetele delicate au scos din cetate purtînd pe umerii lor, nu lucruri, veșminte de aur, ci pe soții, frații, iubiții lor, pînă și pe *herzog*. Atît de tare l-a impresionat pe rege sacrificiul femeilor, încît l-a iertat pe *herzog*. Renumitul scriitor și filozof francez Michel de Montaigne, povestind această întîmplare, nu-și ascunde nici el admirația pentru fapta femeilor de viță nobilă. (Iar eu mă-ntreb : dacă Montaigne ar fi citit *Istoria Vardanienilor* de Eghișe, ce cuvinte ar fi găsit pentru bravura femeilor și fetelor armence? „Femei gingașe ale Țării armenilor...“ Cum s-au luptat ele alături de bărbați, iar după Avarair, cînd soții le-au fost duși în surghiun, cum i-au așteptat : „Femei gingașe ale Țării armenilor, crescute cu dezmierdări și alintări pe sofale și canapele, pășeau desculțe pe jos.“ Sînt cuvintele istoricului Eghișe. „Cu degetele lor au robotit și s-au hrănit... S-au prăfuit și afumat odăile mireselor și pînze de păianjen s-au lăsat peste poloagele lor...“.)

Mi-amintesc de minunata rusoaică, infirmiera Șura, care, în 1918, după moartea soțului ei, medicul revoluționar Panian, a rămas în spitalul din satul cuprins de epidemia tifosului, ca să se bată pentru viețile copiilor armeni orfani. Zeci de vieți a salvat, dar în cele din urmă, molipsindu-se de la bolnavi, ea însăși a murit, jertfindu-se pentru un popor străin și necunoscut ei. (Mi se urcă sîngele în cap gîndindu-mă că singura amintire despre această femeie minunată e o simplă placă pusă pe zidul spitalului din satul care, astăzi, se cheamă Panic...)

Mi-amintesc de o țărancă simplă, născută pe malul Donului, măicuța Siranuș, care, în 1942, sub focul infernal al dușmanului, ducea în fiecare zi mîncare și medicamente bateriei de artilerie. Era mamă, și toți artileriștii (băieți de vreo cinci, șase neamuri) erau copiii ei. A fost emoționant și firesc atunci cînd comandantul bateriei, locotenentul Ohanian, înainte de-a muri, i-a dat batista mamei sale, pe care o păstra ca pe un talisman.

(Mai tîrziu, peste ani, cele două mame se vor întîlni, își vor povesti, își vor aminti, vor plînge ștergîndu-și lacrimile cu aceeași batistă și se vor consola una pe alta cu aceleași vorbe ale dragostei materne.)

Mame, mame... !

10.

Există un singur loc din care, privind-o, stînca pare să fie un cap enorm de bărbat. Minunea asta de piatră se află în Vaioț dzor [1] și i se spune *Piatra lui Vardan*. Într-adevăr, cînd te uiți din locul acela, îți pare c-ar fi profilul căpeteniei de oști: nasul acvilin, barba, coiful faimos. În hăul prăpastiei, printre stîncile masive, parcă ai vedea capul unei statui uriașe, cu trupul îngropat în pămînt. Ai putea crede că statuia a fost așezată pe culmea muntelui și, într-o zi, s-a prăvălit și a căzut în abis, iar dacă ai căuta bine, ai putea găsi și restul trupului.

Legenda povestește că, după bătălia de la Avarair, unde au căzut mii de luptători armeni și a căzut și căpetenia lor, Vardan, mulțimea a umplut cu vaiete și tînguieli prăpastia fără fund (poate de-aici îi vine numele?). Poporul nu vroia să dea crezare morții viteazului său comandant și se ruga naturii, lui Dumnezeu, să i-l dea înapoi.

...Și într-o dimineață, oamenii au văzut chipul de piatră al lui Vardan.

Dacă privești atent, îndelung, poți să-i deslușești chiar cutele de pe frunte, îi poți ghici îngrijorarea și îngîndurarea din privire. În partea asta a defileului, e o aglomerare de stînci, în care, lucru uimitor, doar capul e-nconjurat cu o oază de verdeață. Îmi pare că trupul se odihnește cufundat în pămînt și apă, sînt o mie cinci sute de ani de cînd căpetenia se odihnește cu privirea trează îndreptată asupra Țării armenilor. Îmi pare că citesc bucurie în privirea viteazului care vede că poporul său există și viețuiește.

Sfincșii egipteni au fost creați de oameni, în vreme ce chipul lui Vardan este opera naturii și, da, a poporului. Dragostea milenară a poporului este cea care a dat naștere acestei năluci de piatră.

Mergeți în Vaioț dzor, opriți-vă pe malul Arpăi și dați binețe viteazului Vardan.

11.

— Înainte, erau creioane colorate? mă-ntreabă, într-o zi, fiul meu.

Pentru fiul meu, *înainte* înseamnă vremea copilăriei mele, care a coincis cu anii cumpliți ai războiului.

---

[1] Ținut istorico-geografic în regiunea Siunik din Armenia antică și medievală, corespunzător raioanelor actuale Eghegnadzor și Azizbecov din R. S. S. Armeană.

12.

Timur Lenk ocupase Goșavankul. Vroia să smulgă de la săteni aurul tăinuit, bogățiile mănăstirii. Schingiuirile n-au dat rezultat, nimeni nu mărturisea locul tainiței. Cineva dintre cei apropiați lui, care pesemne cunoștea bine slăbiciunea și tăria neamului armenilor, l-a sfătuit : „Pune pe foc cărțile mănăstirii și li s-or dezlega limbile.“ Au strîns și au stivuit manuscrisele și erau gata să le dea foc, cînd oamenii i-au oprit : „Nu le ardeți, vă spunem“.

Și au spus.

Timur Lenk a rămas uluit.

Au adus și au grămădit, alături de stiva cărților, aurărie și pietre prețioase.

Timur Lenk a luat un manuscris, l-a răsfoit, i-au plăcut miniaturile, dar păcat că aurul din desenul lor nu putea fi desprins.

— Citește, ce scrie ?

Timur Lenk întinse cartea celui din preajma sa. Omul luă grijuliu manuscrisul, ca pe un copil adormit, și îl răsfoi...

— Nu știu să citesc, căpitane, zise el vinovat.

Timur Lenk îi smulse cartea din mîini. O dădu altuia, apoi unui al treilea.

— Noi nu știm să citim, căpitane, întreabă-i pe călugări.

— E istoria noastră, căpitane, îl lămuri, de la locul său, starețul. Istoria noastră și rugile noastre.

Timur Lenk se uită la cei adunați acolo, se uită la stiva de cărți, apoi la grămada de aur și de pietre prețioase și-și încreți fruntea.

O fi priceput, oare, Timur Lenk, care-i adevărata bogăție ? (Multe dintre manuscrisele salvate atunci viețuiesc, acum, la Matenadaran, dar aurul jefuit de Timur Lenk unde e... ?)

13.

Cu ani în urmă, o lituaniancă m-a întrebat :

— De ce armenii nu sădesc flori ?

Colindase Armenia și se mirase. I-am găsit, atunci, o explicație : „Avem pămînt puțin, de aceea armeanul, cînd are o bucată de pămînt, vrea să semene pe ea ceva folositor, ca să-i hrănească pe copii...“

N-aș vrea ca lituanianca aceea să mai vină în Armenia, deși cîmpia Araratului, acum, e plină de flori. Sînt distruse vii seculare și, în locul lor, se construiesc sere în care, tot timpul anului, cresc flori. N-aș vrea ca lituanianca aceea să le

vadă pe femeile și fetele armence care vînd flori. Și mai ales pe bărbații armeni, care probabil că n-au dăruit, în viața lor, o floare femeilor lor, însă cu cîtă seriozitate vînd flori, cum se tocmesc pentru fiecare copeică !

Am început să urăsc florile, dar ce vină au ele ? !

14.

Nu-mi mai amintesc de la ce a pornit ciorovăiala noastră obișnuită. A noastră — adică a mea și a lui Ruben. Era duminică, am urcat pe Aragaț, ne-am dus la Amberd, la Biuracan[1]. La Ugian, bineînțeles, ne-am oprit la statuia generalului Andranic. Era o amiază însorită de toamnă, în bazin se bălăceau copii făcînd haz și gălăgie, iar în jurul statuii, sub copaci, erau bătrîni, fum de țigară și liniște. Ori de cîte ori am venit, aici se aflau bătrîni, și mie mi se părea că ei nici nu se mai duc acasă, ci pur și simplu îmbătrînesc șezînd sub copacii aceia. Cîte generații au trecut ! (Pesemne că oamenii stau unul lîngă altul, nas în nas, nu numai ca să vorbească, ci și ca să... tacă împreună.)

Tocmai mă-ntorsesem din America și îi povesteam lui Ruben ce-am văzut, pe cine am văzut. La Fresno, mi-au arătat ultima casă în care a locuit generalul Andranic. Era o clădire obișnuită, nu se deosebea cu nimic de celelalte, dar mie mi se păruse că... Am dat îndelung ocol casei, fără să intru, cu toate că cei care erau cu mine m-au asigurat că-i putem ruga pe noii locatari (*noi ?* au trecut cincizeci și patru de ani !). Nu-i nevoie, am zis eu, mai bine îmi imaginez ce-i înăuntru. Ce-ar fi putut rămîne de la general ? Urmele pașilor lui prin grădină, tusea lui îndărătnică în dormitor ? În zilele acelea, am încercat adesea să-l „văd" pe general pe străzile din Fresno sau șezînd în vreun bar. Mi-a fost imposibil să mi-l imaginez : vulturul Armeniei cu sticla de *Coca-Cola* în mînă, falnicul călăreț pe-o bicicletă, îmbrăcat în *blue jeans ?*

Ne-ntoarcem la Erevan, eu povestesc, Ruben nu mă-ntrerupe, nu-mi pune întrebări. Privește țintă la șosea, care e reparată pentru a nu știu cîta oară, ca să fie o șosea bună. M-o fi ascultînd Ruben, ori se gîndește la ale lui ?

— Trebuie să fi fost tare triști ultimii lui ani.

— Normal, îmi replică Ruben, așadar mă asculta. E anormal să te trezești zilnic, să te razi, să bei cafea, și toate astea

---

[1] Sat în raionul Aștarac (R. S. S. Armeană), sediul unui reputat observator astronomic.

să le faci în America, dar să trăiești în... Armenia, fiindcă el întotdeauna a trăit în Armenia.

— Cine are să scrie despre ultimele lui zile ?

— Nimeni, pentru că numai el ar fi putut scrie. Noi nu cunoaștem decît legenda-Andranic, pe omul-Andranic doar el îl cunoștea. Așa e norocul celor mari.

(Mi-aduc aminte că, în 1918, la Erzrum, în zilele acelea de luptă deznădăjduită, generalului i s-a dat de știre că o femeie armeancă e în durerile facerii, iar doctorul refuză să se ducă la ea, fiindcă drumul e ținut sub foc. Amenințîndu-l cu moartea, generalul îl silește pe medic să-și îndeplinească obligația. Se naște un băiat. Ce s-o fi ales din el... ?)

În jurul nostru, e toamnă, un concert de culori delicate, pastelate, iar mie îmi pare că nu o singură lună, ci o întreagă veșnicie am lipsit din Armenia.

— Ia uită-te la parlamentul ăsta japonez...

În mijlocul șoselei, e adunat un grup de oameni. Sînt vreo zece, doisprezece inși. Trei dintre ei sînt femei, Ruben încetinește , „Jiguli"-ul claxonează din toate puterile. Nimeni nu se-ntoarce. Vorbesc aproape toți odată. Împreună. Nu, nu împreună, ci în același timp. Cu mîinile și cu picioarele. Strigă, țipă. „Jiguli"-ul continuă să claxoneze disperat. Nu se aud unii pe alții, darămite...

— Animale, nu oameni !

Pe partea stîngă, șoseaua e mai liberă, și Ruben trece pe banda cealaltă, încălcînd cea mai elementară regulă de circulație. Mă uit la fața lui : are nervii încordați, privirea îi este de oțel. Ocolim repede „parlamentul japonez".

— Ați văzut ? auzim în urma noastră. Șofer de duminică, nu știe nici care-i dreapta, care — stînga !

Ce-ați fi făcut în locul nostru ? Rîdem. Rîdem îndelung, amar și nervos.

— Ce-or fi avut de discutat ? întreabă, deodată, Ruben.

— Or fi fost prieteni, nu s-au văzut de mult. Se mai întîmplă, Ruben.

— Trebuia să te fi născut femeie, ce soră de caritate s-a pierdut !

— O soră de caritate nu-i mai rea decît un inchizitor, decît Pilat.

— Unu la unu, conchide sec Ruben.

Tăcem îndelung.

Sînt iar cu generalul. La Fresno, am întîlnit vreo două persoane care-și aminteau de luptele lui Andranic, mi-au dat niște cărți, citește, mi-au zis, chiar generalul povestește...

Erzrum... !

În iarna lui 1918, cînd armata turcă ajunsese la Erzrum, numeroasele organizații armenești din oraș se mîncau între ele. Fiecare organizație deținea „secretul" izbăvirii, ceilalți greșeau. Dispute, conflicte. Patriotismul devenise o marfă și era scos la licitație : cine-i mai patriot... ?

— Cînd s-a mai întîmplat, Vahan ? îl întrebă generalul Andranic, cu amărăciune, pe furierul său. Cînd s-a mai întîmplat, în istoria armenilor, ca dușmanul să pătrundă în cetate și armenii să se sfădească între ei ?

(Andranic... „O inimă în care parcă dormea un tun." Și „dormea" și nu se trezea tunul acela, fiindcă și el se născuse pentru a deveni tată, semănător și poet. Dar a devenit ostaș, de bunăvoie și cu asprime s-a lipsit de viața personală, ce viață personală mai putea să aibă, cînd îi murea poporul ! El a priceput mai exact decît o mulțime de politicieni „înțelepți" vechea dogmă a poporului său — cu Rusia și numai cu Rusia ! Toate victoriile sale se împotriveau algebrei superioare a logicii războiului, pentru că toate victoriile acestea el le-a avut în lupte inegale (adesea, fiind de zece ori mai puțin numeros decît dușmanul). A văzut imagini cutremurătoare, un popor întreg smuls din leagănul său străvechi, dar nu s-a împietrit, inima i s-a umplut de ură și întotdeauna a reușit să-i cruțe pe „cel nevinovat din rîndurile dușmanului".

„Dușmanul pătrundea în cetate și armenii se sfădeau între ei..."

Repet abătut vorbele generalului, îl văd, prin negura anilor, stînd singur sub zidurile Carinului [1] și nu vreau să-mi amintesc răspunsul și mai amar al furierului său (iată ce-i răspunsese : „Nu s-a întîmplat cîndva anume, generale, întotdeauna dușmanul s-a aflat în fața porților noastre și noi eram ocupați să ne sfădim fără-ncetare"). Amărăciunea momentului o fi fost cea care a dat naștere la discuția asta pesimistă (există mărturii istorice necruțătoare că Erzrumul a căzut nu numai pentru că „armenii se sfădeau între ei"), sau o tentativă uzuală de a formula o enigmă a biografiei neamului ? Nu știu.

— Îți imaginezi, îl întreb pe Ruben, ce trebuie să fi simțit generalul ?

— Îmi imaginez, confirmă sumbru el, apoi trece pe neașteptate la atac : Cînd a fost Erzrumul, în februarie ? Și în

[1] Oraș în Armenia Apuseană (astăzi, Erzrum în Turcia).

mai, adică după numai două luni, tot el, generalul, n-a participat la bătălia de la Gharakilisa[1] ? „Se sfădea", era supărat ?

— Asta a fost un alt conflict, Ruben, și dreptatea era de partea lui.

Ruben se aprinde și mai tare :

— Ce, era timp de conflicte ? Bine, „liderii călăuzitori" de atunci, ai poporului, erau nevolnici, și ce... ?

— Și nimic, îi răspund evaziv. Liderii aceia...

— Întotdeauna am avut prea multe călăuze și prea puțini indieni de rînd. Ai înțeles ? Nu-s vorbele mele, le-am citit la un scriitor american de origine indiană. Se potrivesc la istoria noastră, mai ales pentru vremurile pe care încerci să le explici...

(De ce mi-oi fi amintind de vorbele usturătoare, aruncate cu cinism și indiferență de un ziarist de la „Los Angeles Times" ? „În țara asta, armenii sînt ocupați cu un singur lucru : să se critice unii pe alții." Și asta, cînd o spune ? Mai ieri, în anul 1980.)

Ruben continuă să vorbească :

— Știu, Gharakilisa e un ghem încurcat, astăzi ar fi greu să dăm de capătul firului, dar o să-ncercăm, oare, într-o zi, să-l găsim ? Nu pentru Andranic, ci pentru noi... Și tăria unui popor, și slăbiciunea lui, se disting mai clar în marii lui oameni. La urma urmei, și Andranic era armean...

(De ce mă cramponez iar de articolul ziaristului american ? Da, chiar în articolul lui am citit. În unul dintre orășelele Californiei, armenii care nu au biserică proprie, duminicile închiriază biserica americană din localitate. Și, pentru că sînt „în conflict" unii cu alții, trag o barieră prin mijlocul bisericii și fac slujbele separat. Și de-o parte, și de alta a barierei, sînt armeni, și de-o parte, și de alta a barierei, e cîte un preot armean. Textele rugăciunilor sînt și ele aceleași, aceeași este și muzica liturghiei, iar sus, în altar, stă același Crist nedumerit. Ce-o fi „gîndind", oare, Cristos despre oameni ? Mi-amintesc și mă posomorăsc. Povestea asta n-am să i-o spun lui Ruben.)

— Te-ai posomorît ? mă-ntreabă Ruben.

— Mă gîndesc, mă gîndesc, Ruben... La urma urmei, și Andranic era om, din carne și sînge, ca toți ceilalți, avea inimă, nervi...

---

[1] Veche denumire (pînă în 1953) a orașului Chirovacan, al treilea ca importanță din R. S. A. Armeană.

— Pe el, nu-l atingeau gloanțele.

— Asta-i o legendă, Ruben.

— N-are decît să fie, cine-i împotriva legendelor ? Dar, atunci cînd poporul își leagă idealul de soarta unei persoane, nu crezi că tocmai acolo încetează istoria și începe șirul de aur al legendelor ? Nu știu cine a zis-o. N-are importanță, oricine ar fi zis-o, eu sînt de acord.

— Dar Andranic...

— Era viteaz, de un curaj legendar ? Firește. A salvat mii de vieți ? Firește. N-a avut o viață personală ? Știu, îmi geme inima. Poporul, însă, vedea în el un lider, așadar n-avea voie să aibă nici o slăbiciune, n-avea voie să aibă nervi, n-avea voie să greșească... Era dator, era condamnat să fie puternic și infailibil.

— Ce ușor îți vine să vorbești, Ruben !

– Asta-i tot ce-ai înțeles ? Bravo !

15.

Pe zidul lăcașului Khutavank, pe pietrele lui de tuf cioplite, stă scris cu vopsea : „Privitorule, nuți uita neamu cu trecutu lui. Noi sîntem fi ai trecutului". N-au uitat să semneze : „Jora, Serjic, 1967". În cele trei rînduri, sînt patru greșeli gramaticale. (Peste ani, aveam să primesc o scrisoare care începea așa : „Eu nu sînt scriitor, dar sînt patriot".)

Ah, „patrioții" ăștia agramați ! „Negustori de suflet" care produc florile de hîrtie ale „patriotismului" în sere proprii și vind „florile" astea parfumate în locul garoafelor !

Khutavank este o construcție din secolul X, o minune arhitectonică, mai cu seamă cele două *khacikar*-uri din marmură albă. Sub zidul mănăstirii, ele îmi par două surori orfane ghemuite, frumuseți disprețuite, care se rușinează de lume și se ascund, deși ar fi trebuit ca lumea să se rușineze pentru soarta lor...

Cine o fi făurit *khacikar*-urile astea minunate ? Meșterul nu s-a iscălit și n-a lăsat nici măcar o inscripție modestă, în vreme ce „Jora și Serjic" au semnat, au datat, n-au uitat nici numele satului lor — Ghetașen, care e posibil să fie depopulat ori să se depopuleze curînd.

Sînt agramat, dar sînt patriot.

Profanez pietrele milenare, dar sînt patriot.

Nu întotdeauna sînt cinstit, dar sînt patriot.

Fug de pe pămîntul meu, dar sînt patriot.

Destul. Destul cu tînguirea patriotismului, ca și cum ar fi o marfă de preț redus, destul cu vorbele alese, împodobite cu zurgălăi, destul cu toasturile „înduioșătoare". Și barem de-ar fi fost numai „Jora și Serjic"... Dar mai sînt unii care nu scriu nimic pe zidul mănăstirii și nici nu fac greșeli de ortografie, iar ăștia sînt mai periculoși. Ei flutură patriotismul deasupra capului, ca pe un drapel, să-și poată croi drum pentru ei înșiși. Cînd, de fapt, patriotismul este o îndatorire, o muncă trudnică, un eroism cotidian, adesea eroism anonim — ca opera meșterului *khacikar*-urilor de la Khutavank. Sau ca opera acelui miniaturist anonim, al cărui schelet a fost găsit de curînd într-o grotă din Vaioț dzor, ținînd în mîini un manuscris din pergament. Pînă la ultima lui suflare, omul a rămas credincios muncii sale și probabil că nici măcar în cea din urmă clipă nu s-a gîndit că este patriot...

Copistul anonim vorbește cu noi din depărtarea celor cinci, șase sute de ani care ne despart. Fiii acelui trecut sînt, oare, „Jora și Serjic"... ?

Amară ironie !

Nu, noi sîntem fiii viitorului, or asta e posibil doar așezînd pietre la edificiul prezentului. Iar prezentul acesta reprezintă, pentru viitor, trecutul. Cu ce se vor mîndri urmașii lui „Jora și Serjic" ? Cu vorbele mîzgălite, în vopsea neagră, pe zidul Khutavankului ? Nădăjduiesc ei ca, o dată cu zidul, să rămînă nemuritoare și numele lor... ? (Mi-amintesc povestea unui fierar de prin partea locului, pare-mi-se chiar din satul celor doi. Fierarii aveau obiceiul să-și încrusteze numele pe brăzdarul, sabia ori roata meșterită de ei. Fierarul acela își scria numele pe osie, pentru ca, atunci cînd s-o rupe osia, oamenii să afle cine a făcut-o... Sînt încredințat că nu mulți i-au aflat în felul acesta numele, căci osiile lucrate de el nu se rupeau prea ușor. Fierarul acela era fiul meșterului pietrar de la Khutavank, „fiul trecutului", care vărsa sudoare păstrînd viitorul în vatra nobilă a ochilor săi. Și nu știa că este patriot.)

Acum 1.500 de ani, unul dintre cei mai nefericiți regi armeni se plîngea că-i înconjurat doar de sfetnici și fiecare dintre aceștia este încredințat că el știe cel mai bine ce-are de făcut regele. E mult, oare, 1.500 de ani, ca să corectăm mentalitatea asta ?

„Și nu te uita, omule, la metehnele altuia, nu cerceta cele făptuite și nefăptuite de alții, ci la cele făptuite și nefăptuite de tine." La cele făptuite și nefăptuite de tine : nu s-ar putea

multiplica maxima asta latinească și s-o atîrnăm, ca pe un clopot, deasupra capetelor fiecăruia dintre noi ?

16.

Și din nou se deșteaptă în mine profilul de stîncă al lui Vardan, din Vaioț dzor.

Iazchert, regele regilor în Persia, își ducea oastea de magi și elefanți asupra Armeniei, în vreme ce căpetenia armeană, luîndu-și cu el neamurile, se-ndrepta spre... Bizanț.

(Acolo, la Tizbon, s-a copt în mințile principilor armeni ideea de a se preface că se dezic de credința lor. Ne-om întoarce, s-au gîndit ei, și , dacă o fi peste putință să mai viețuim, om lăsa totul și ne-om duce în altă țară... Să fi fost cel dintîi embrion al durerii numite *emigrare,* cel dintîi impuls instinctiv de a desprinde soarta proprie de soarta țării ? Nu știu, dar s-a nimerit că, după asta, în toate timpurile, s-au găsit atîția care au lăsat și s-au dus...)

„Au lăsat și s-au dus"... Împotriva mea, se ridică propriile mele cuvinte, și eu pricep că, în mine, s-a învîrtoșat amărăciunea istoriei noastre, căci... mult mai adesea am fost siliți cu sabia și cu sîngele „să lăsăm și să ne ducem". Dar ce vorbă, era mai curînd o fugă din fața morții, a căsăpirii, și așa s-a întîmplat că, în vremurile noi, îndeosebi după marea tragedie din 1915, picăturile hălăduitoare din veacurile trecute s-au prefăcut în rîuri, alcătuind, sub ceruri străine, marea numită *Diaspora.*

Nu, în colectivitatea noastră, noi am urît toiagul pribeagului, martoră este întoarcerea în masă, din timpurile recente, acasă în Patrie, martore sînt miile de văpăi ale dragostei și dorului, care au ars și vor arde cu căldura luminilor Erevanului și a zăpezilor Araratului.

Și cu toate acestea, luînd din trecut nu cenușa, ci focul, să nu uităm, însă, uneori, cenușa, să ne examinăm istoria cu asprime filială și, mai ales, să nu ne mîngîiem pe cap cu propriile noastre mîini.

Așadar, mă-napoiez în anul 451... ajutat nici mai mult, nici mai puțin decît de cronicarul Ghazar Parpeți.

De la jumătatea drumului, l-au întors pe sparapetul [1] Vardan Mamiconian înapoi. L-a ajuns din urmă epistola princi-

[1] Comandant suprem al forțelor armate în Armenia antică și medievală.

lor. Și apoi epistola marzpanului [1], Vasac Siuni [2]. Istoria a păstrat doar această a doua epistolă : „De ce-ai fugit sau de ce te temi, de cine te-ndoiești ? Nimic n-ai mărturisit despre acestea..."

— Și dacă nu s-ar fi întors ? întreabă mohorît Ruben.

— Se-ntorcea, îi răspund eu.

Pe mine vreau să mă conving, ori pe Ruben ? Pesemne că sparapetul se îndoia de unitatea principilor și, plecînd spre Bizanț, a făcut o încercare extremă ca să se convingă de fidelitatea lor față de legămînt. De aceea, cînd principii s-au jurat pe Evanghelie și i-au trimis epistola, el s-a întors. Și dacă nu s-ar fi jurat pe Evanghelie, și dacă n-ar fi scris epistola... ? Nu sînt ridicole întrebările astea după 1.500 de ani, de vreme ce totul s-a întîmplat cum s-a întîmplat ? Poate.

— Nu vreau să-l justific pe Vasac, zice Ruben, chiar dacă el ar avea, într-adevăr, nevoie de un avocat.

— Tu vezi-ți liniștit, în continuare, de fizica ta nucleară, îi spun eu. A avut destui avocați Vasac. Și în trecut, și în prezent.

— Nu crezi că Vardan era cam poet ?

Vardan se mistuia de dragostea pentru Patrie, însă, da, era poet. Vasac era chibzuit, clarvăzător, el juca șah cu dușmanul, dar a lungit și a-ncîlcit prea mult jocul : norodul se și ridicase în picioare, or asta nu mai era o partidă de șah, iar tabla de joc nu era alta decît țara părintească. O, de-ar fi fost posibil imposibilul, să se fi îngemănat Vardan și Vasac... Vardan a devenit spiritul de mînie al poporului, cînd poetul și cronicarul Eghișe a rostit : „Moartea cu bună știință e nemurire". (Peste 1.500 de ani, un alt poet armean avea să scrie : „Aș vrea să mor cîntînd..." [3])

— Trebuiau să trăiască, zice Ruben. Moartea unui individ poate să fie frumoasă și să rămînă în istorie, dar moartea colectivă a unui popor, oricît de frumoasă ar fi, e punctul final. Sfîrșit. S-ar putea ca moartea asta s-o pomenească alte neamuri în manualele lor de istorie. Dar ce folos ?

---

[1] Satrap, conducător al unui *marzpanat* (unitate administrativă subordonată stăpînirii Persiei sasanide) și locțiitor al regelui.

[2] Principe în regiunea Siunik (387—354/455), marzpan al Armeniei ; conștient de inferioritatea forțelor armene, a dus o politică de evitare a confruntării deschise cu oștirea persană, iar în bătălia din 451 a trădat oastea armeană, pentru ca în cele din urmă să fie demis de perși și întemnițat.

[3] Titlul unui poem de Siamanto (Atom Iarcianian, 1878—1915).

Vardan a căzut. Biserica l-a trecut în rîndul sfinților, el a devenit statuie, biserică, pod, stejar, școală, profil de stîncă în Vaioț dzor...

Nu, nu trebuie împrăștiată negura legendei, dar trebuie văzută și esența eroului, trupul autentic al omului care trăiește în armura și sub aureola eroului, trebuie înțelese suferința, slăbiciunea și... greșelile lui.

Pentru ieri, pentru astăzi, totodată și pentru mîine.

Și cei care n-au fost eroi, dar au purtat, de asemenea, pe umerii lor povara neamului, a istoriei patriei... Mă frămîntă întruna o întîmplare caraghioasă, pe undeva dureroasă, și care a fost uitată de mult Odată, la un ospăț, regele Așot Ercat s-a încurcat (ori a făcut-o dinadins) și a închinat mai întîi nu pentru prințul Tornic al ținutului Siunik, ci pentru prințul Bagrat. Prințul Tornic a pălit, s-a mîniat și a hotărît să se răzbune pe regele său. A hotărît și s-a și răzbunat : cu pravilă domnească, el a dăruit Siunikul, da, da, Siunikul, l-a dăruit... împăratului Bizanțului. „E țara mea, a zis el, și o dau cui vreau eu."

Pentru că regele nu închinase mai întîi în sănătatea lui...

Pentru că regele nu i-a zîmbit cînd l-a văzut...

Pentru că regele nu i-a făcut loc lîngă el, ci trei scaune mai încolo...

Pentru că, pentru că...

Probabil că astfel de „nepoței" [1] au fost cei care, an de an și veac de veac, au mîncat ca moliile din trupul statului armean, care și fără asta era sfișiat din toate părțile de dușmani.

(Regii și principii au dispărut de mult, dar vanitatea asta, „de ce n-au închinat mai întîi pentru mine ?", să fi dispărut, oare, cu totul din mentalitatea noastră... ?)

— Nu crezi că Andranic a fost un Vardan al timpurilor noi ? Ruben continuă o discuție începută de noi cu cîteva luni în urmă. Nu crezi că Gharakilisa, Sardarapatul nu-s mai prejos ca Avarairul ? Pare-mi-se că trimiseseră om după Andranic la Dsegh [2], l-au chemat, l-au rugat...

— Andranic ducea cu el douăzeci de mii de refugiați... Copii, bătrîni, femei...

---

[1] Joc de cuvinte în original : *tornic* (numele prințului) înseamnă *nepoțel* în limba armeană.

[2] Sat în raionul Tumanian (R. S. S. Armeană).

— Știu. Treizeci de mii să fi fost! Și ce-i cu asta? Problema problemelor era, în momentul acela, stăvilirea puhoiului dușmanului. Însuși Hovhannes Tumanian a spus că, dacă generalul ar fi sărit în ajutor, Gharakilisa ar fi sfîrșit altfel... Sardarapatul ar fi avut loc la Gharakilisa. Asta o spun eu.

Se pare că Ruben s-a pregătit serios pentru discuția asta, a scormonit cărți, memorii, a căutat dovezi. Uneori, însă, nimic nu-i mai greșit ca dovada. Gharakilisa a fost o asemenea dovadă.

— N-ai citit pînă la capăt. Andranic a vrut el însuși să meargă, așa era prevăzut încă dinainte, dar... A primit ordin să rămînă și să apere Dseghul, calea ferată. N-o spun eu, ci Hovhannes Tumanian, trebuia să-l citești pînă la capăt. Andranic era militar...

— Era îngrijorat.

— N-avea timp de gîndire, timp de dispute. Crezi că bătălia de la Gharakilisa a durat trei ani?

— Trei, patru zile. Știu.

— Păi, vezi? Și refugiații, și calea ferată? Și-apoi, e ușor azi, stînd în restaurantul hotelului „Ani", să despicăm firu-n patru, că, în 451, în mai, cum ar fi trebuit să se comporte sparapetul Vardan, sau, în 1918, tot în mai, generalul Andranic...

— Asta-i drept, încuviință brusc Ruben. Mai ales că și noi ne ciondănim acum, și... e tot luna mai.

Ruben amuțește în chip ciudat. Știu cît îl iubește pe general și îl înțeleg pe vechiul, certărețul meu prieten (cum rezistăm, oare, de atîția ani, tot ciorovăindu-ne?). Încerc să potolesc algebra lui rece:

— Ți-amintești de vorbele lui Andranic la Erzrum? „Dacă voi avea norocul să mor sub zidurile Carinului, să povestiți tuturor că am fost singur, fără nici un ajutor..."

După asta, tăcem îndelung. Deodată, îmi imaginez că apare generalul. La masa noastră, sînt două scaune libere și el se așază pe unul dintre ele. E îmbrăcat în straie de țăran simplu, chipul îi este tînăr, are în ochi o flacără tristă, părul îi este complet albit. E mai mare decît noi cu un an, doi, dar ne privește cu ochi de părinte ori de bunic. Nu ne întreabă ce-am mai făcut și nici nu ne povestește ce-a mai făcut el. Se uită cu o privire blîndă, compătimitoare, și-abia atunci observ că-i îmbrăcat nu în straie de țăran, ci în costum de haiduc și are înfățișarea unui bătrîn de o mie de ani.

— Dacă voi avea norocul să mor... Ruben repetă în șoaptă. Parc-ar fi vorbele regelui Lear : să povestiți tuturor că am fost singur, tace și are, în ochi, durere și amărăciune, întreabă, dar pe cine — și Gharakilisa, generale, cum să povestim asta „tuturor" ?

Mă străduiesc să pun capăt, îmi dau seama că Ruben e sfîșiat de o mulțime de întrebări :

— Uneori, dragul meu, nimic nu-i mai greșit ca dovada. Gharakilisa a fost o asemenea dovadă.

— De ce-o fi istoria noastră plină de asemenea dovezi „greșite" ?

— Noi o știm pe-a noastră.

Oare chiar nu trebuie să risipim negura legendei, oare chiar nu se cuvine să atingem aureola eroului ? Mai cu seamă că generalul însuși, în ultimele zile ale vieții sale, într-un oraș neînsemnat pe nume Fresno, se zbuciuma printre întrebări necruțătoare.

Poporul, însă, continuă să existe și, nu mai departe de ieri, cineva scria, la Beirut, că „patriotismul izvorăște din sentimentul patriei eterne, și nu din farmecele conjuncturale ale celei parțiale".

Vorbe, vorbe...

Nu știu ce e „patria eternă", însă „cea parțială" nu-i greu de ghicit : pentru ei, ea este Armenia de astăzi, care îi „îngrijorează". La școala „Ferrahian" din Los Angeles, nu mai departe de ieri, învățătoarea armeancă le spune cu gura plină micilor elevi și eleve : „Voi n-aveți patrie". Și unul dintre școlari are s-alerge acasă, cu lacrimi în ochi, să-și întrebe unchiul : „Nene, s-a-ntîmplat ceva cu Armenia ? Anul trecut, am văzut-o în film. A fost cutremur, a căzut bomba pe Armenia ?" Pentru învățătoarea armeancă, iertat fie-ne că o numim așa, Armenia de astăzi e ceva „parțial", „conjunctural", iar ea, desigur, e fiica „patriei eterne". (Mi-amintesc vorbele unui învățător armean din Atena : „Cînd i se spune unui tînăr armean că nu are patrie sau că patria lui nu e liberă, este normal ca tînărul acela să gîndească — dacă nu are patrie, la ce bun strădaniile sale de a rămîne armean ? Mai merită să cauți o fată armeancă, să-ți întemeiezi o familie, mai ales cînd străinele sînt mai accesibile ? Orice vorbă spusă împotriva patriei e în slujba asimilării". Cuvinte adevărate.)

Și tot în America, la San Diego, un individ care părăsise Armenia cu șapte ani în urmă avea să-ntrebe ce noutăți sînt în Armenia. Bucuros că patria e încă vie în om, i-am răs-

puns că, în ultimii ani, s-au făptuit multe lucruri bune și l-am întrebat ce l-ar interesa, iar el mi-a retezat-o scurt: „Nu se poate, lucruri bune în Armenia?“ Și ăsta era „îngrijorat“. Deodată, mi-a trecut prin minte un gînd teribil: omul ăsta probabil că s-ar fi bucurat dacă i-aș fi spus că în Armenia a fost un cutremur („Cînd, cum? e clar, ați tăinuit!“), că a fost distrus jumătate din Erevan („Jumătate, numai jumătate?“), că livezile noastre n-au rodit, că multe dintre școli s-au închis... Și, cu o bucurie răutăcioasă, s-ar fi întors spre nevastă-sa: „Și tu mă contraziceai, acum ai priceput că bărbat-tu gîndește cu capul lui?!“ Am reușit să înăbuș în mine dialogul imaginar și i-am spus rece doar atît: „Unul dintre cele mai bune lucruri este că nu te mai afli în Armenia“.

La Fresno, am vizitat clubul armenesc. În jurul meselor cu jocuri de table și cu cafele, ședeau bătrîni uscățivi, la dreapta scenei era un steag vechi, iar pe perete atîrna o hartă uzată.

(De ce nu sînt atîrnate steagurile lui Tigran cel Mare și Arșac II, mai ales că sînt mai frumoase și mai impresionante decît tricolorul[1] de pe perete, al cărui loc era de mult la muzeu? De ce nu sînt lipite pe perete hărțile de pe vremea lui Tigran cel Mare, pentru ca bătrînii, privindu-le, să caște în pauza dintre bere și cafea?)

Ei, bătrînii aceia, mă ascultau cu zîmbete condescendente: doar ei sînt din „patria eternă“, pe cînd eu sînt din cea „parțială, conjuncturală“.

Toate astea ar putea părea o caricatură gălbejită, dacă n-ar fi atît de triste...

Oamenii pot să trăiască și să se-nmulțească nu pe hărți, oricît de cuprinzătoare ar fi ele, ci pe cîmpiile adevărate, pe coastele munților adevărați, în orașele adevărate și pe malurile rîurilor adevărate.

Băiete de la școala „Ferrahian“, țara aceea reală există, șterge-ți lacrimile, tu ai patrie, o patrie vie și prosperă și, așa cum spune poeta, patria „e tristă că nu te afli acolo“.

Îți cer iertare, sparapete Vardan, îți cer iertare, generale Andranic, că, mijindu-mi ochii în fața aureolelor voastre legendare, încerc să disting riduțile vieții voastre chinuite, ale frunții și sufletului vostru. Nu vouă vă face trebuință,

[1] Referire la drapelul Republicii Armene (1918—1920), alcătuit din benzi orizontale: roșie, albastră, portocalie. La 26 mai 1989, a fost oficializat în R.S.S. Armeană ca stindard național.

ci nouă, celor de azi, fiului meu și îndeosebi băiețașului de la școala „Ferrahian"..

17.

O, patrioții aceia gratuiți... !

Pentru ei, Patria este fotografia în culori a Araratului, lipită pe peretele sufrageriei, este bucătăria armeană, cu *chebab*, cu mîncăruri condimentate, este satisfacția de a-și vedea numele pe prima pagină a unui ziar, în dreptul unei donații de 5—10 dolari, este perspectiva de a fi înmormîntat în cimitirul armenesc, bineînțeles cu piatra tombală scrisă într-o limbă străină...

— În Armenia, în *apartment*-ele voastre, aveți *air conditioned* ? m-a întrebat un armean din America (mi s-a povestit că meseria lui este să strîngă, cu mașina sa, gunoiul de pe trei, patru străzi).

— N-avem, i-am răspuns eu.

Omul a zîmbit condescendent, apoi a vorbit pe un ton agresiv :

— Ei, ce-o să se-aleagă de Ararat ? Ce fel de patrioți sînteți voi, cei din Armenia ? Cînd o să-l luați înapoi ?

Prima întrebare era specifică pentru un pribeag care și-a pierdut capul de fericire în fața standardului de viață american. Am vrut să-i spun : domnule gunoier, noi, așa este, n-avem încă instalații de aer condiționat în locuințele noastre, probabil că situația asta o să mai dureze vreo zece, cinsprezece ani, și nu avem nici multe alte lucruri. Noi creăm Patria. Pa-tri-a, și nu numai pentru noi, ci și pentru viitoarele generații ale poporului nostru. E mai ușor să-ți faci o prăvălie proprie, decît o Patrie proprie...

Dar a doua întrebare ? Ia uitați-vă la el : pesemne că, după ce adună gunoiul, vine acasă, își bea ceașca de cafea amară, se lasă în fotoliu și, cînd privirea îi cade pe fotografia în culori a Araratului, în el se deșteaptă „patriotul". Patriot gratuit. Nu se gîndește el, cu creierul lui de un gram, că noi, în Armenia, ne uităm în fiecare zi la Ararat, la adevăratul Ararat, că noi trăim pe malul adevăratului Araks, și dacă Araratul se află pe stema de stat a republicii noastre, asta nu s-a făcut pentru pitorescul imaginii și nici ca să ne amintim din cînd în cînd Araratul.

Avem nevoie de încă foarte multe produse, dar niciodată nevoia de a importa patriotism.

Mi-aduc aminte de o seară la Atena, în mediul călduț al unor foști armeni. (Da, *foști* — nu-i un cuvînt spus la nervozitate sau la emoție.) Un prăvăliaș cu figură de intelectual (Arșac — se prezintă el) îmi mărturisește că de douăzeci de ani „își dorește să vadă patria" (pînă la asta, enumerase, mulțumit de sine, țările în care fusese, litoralurile maritime unde „petrecuse verile cu familia"). Un altul, Mihran, un tînăr cu cămașa scrobită și cu fața scrobită, privind spre soția lui extaziată de propriile ei podoabe, pune o întrebare chipurile cu indiferență, plat : „Ei, ia povestiți s-auzim ce mai e nou în patrie ?!" Și încă vreo cîteva persoane din același teatru al absurdului. Unul singur are ochii febrili, îndureraţi : Hacob. El nu pune întrebări, dar eu știu că Hacob își cheltuiește tot cîștigul cumpărînd cărți armenești, argintărie, sticlărie, covoare, pe care le adună și le trimite în Armenia. Stau de vorbă cu el pînă la miezul nopții, fără să mai răspund la întrebările celorlalți. Pur și simplu, au mîncat pe săturate, acum sînt la dulceață și cafea și, în narcoza asta, găsesc de cuviință să-l interogheze pe „omul venit din Armenia". Dar de ce să le răspund și de ce e Armenia patria lor, asta nu pricep.

M-aș simți mai în largul meu printre oricare alți străini și aș răspunde politicos la cele mai dure și mai ciudate întrebări ale acestora.

(Cu ani în urmă, cînd, în orașul Adelaide din Australia, o localnică intelectuală mi-a mărturisit că toată noaptea a căutat pe hartă, împreună cu soțul ei, locul Armeniei, eu m-am întristat, firește, însă le-am povestit îndelung despre țara și poporul nostru.)

Pe prăvăliaș îl chema Arșac. E limpede, l-au botezat părinții, el n-are nici o vină. Astă-iarnă, la Țaghcadzor, mă așezasem în teleferic, ca să mă duc pe vîrful Teghenis. Jos, rămăseseră pădurea cenușie, zăpada albă și punctele mișcătoare — oamenii. Telefericul urca încet, iar eu mă uitam la cei din jurul meu : o fată, privindu-se într-o oglinjoară, se fardează, doi băieți, de pe scaune diferite, întorși unul spre altul, povestesc ceva și fac haz, un copil stă lipit de pieptul maică-sii și a adormit, o fată blondă citește o carte... Și deodată, de jos, cineva a strigat : Arșac, Arșac ! De pe scaunele telefericului răspund trei, patru voci : ce e... ?

Nu, nu mă gîndesc la Arșac, prăvăliașul armean din Grecia (ar fi interesant de știut, înainte de asta în ce altă țară o fi trăit și, peste un an, doi, în ce altă țară o să trăiască... ?),

într-adevăr, nu mă gîndesc deloc ; mă simt foarte bine la Ţaghcadzor, în momentul acela, cînd la o chemare „Arşac !“ răspund trei, patru voci deodată şi eu însumi dau glas înlăuntrul meu : ce spuneţi ? vă ascult !

Deşi, cum bine ştiţi, numele meu nu este Arşac.

18.

Un ziar armenesc din Los Angeles îşi expediază gratis o parte din tiraj cititorilor. Într-o zi, redactorul-şef primeşte o scrisoare de la un conaţional : „De cîte ori o să-ţi trimitem înapoi ziarul ? Nu înţelegi că nu vrem să citim armeneşte ?“ Scrisoarea era scrisă în armeană.

Nu că „nu putem să citim“, ci „nu vrem să citim“. La Erevan, amintindu-mi abătut, pentru a cîta oară ? cuvintele acestea, scot din sertar cele trei scrisori ale Ninei Kacearovskaia.

La începutul primei scrisori, sînt cîteva rînduri în armeană. Niciciînd nu m-au emoţionat aşa de tare literele limbii mele materne : parcă ar fi nu scrise, ci desenate. N-avea nici o greşeală ortografică, dar caligrafia era emoţionantă pînă la lacrimi : se putea ghici uşor că autorul scrisorii nu cunoaşte armeana vorbită. În continuare, scriind ruseşte, Nina mărturiseşte : „Îmi vine foarte greu să scriu armeneşte, de aceea vă cer iertare dacă am multe greşeli, însă am vrut neapărat să vă spun cîteva cuvinte în limba voastră maternă. Totul a început acum cîţiva ani, cînd mi-a căzut întîmplător în mînă *Vardanank*. M-a interesat foarte mult cartea, dar toponimele erau prea lungi şi complicate. Am făcut rost de harta istorică a Armeniei, însă era în armeneşte. Spre norocul meu, în Tiumen există armeni. Ei mi-au transcris alfabetul vostru şi mi-au explicat cum se citesc literele. Am simţit o nevoie imperioasă, aceea de a spune ceva în armeneşte. Prima oară am învăţat poezia *Libertate* de Nalbandian[1] apoi din Cearenţ... După asta, am vizitat Erevanul... În zilele acelea, auzeam în jurul meu numai armeneşte, şi atunci m-am hotărît să-nvăţ limba voastră. Nu mă pot lăuda că ştiu multe despre Armenia, ceea ce ştiam şi am văzut erau lucruri disparate. *Crochiurile armeneşti* au unit toate acestea într-un întreg : mi-am găsit Armenia mea. Iertaţi-mă, poate n-am dreptul să spun „a mea“, totuşi Armenia nu este doar a voastră, ea este şi a mea într-o oarecare măsură. N-am

[1] Mikael Nalbandian (1829—1866) — scriitor, publicist, filozof armean.

trăit niciodată în Armenia, nu am armeni printre rude, iar meseria mea n-are nici o legătură cu istoria poporului vostru (sînt matematiciană, lucrez cu mașini electronice de calcul). Pentru mine, cel mai sfînt rîu este Volga, cele mai mișcătoare cîntece sînt cele rusești, dar Armenia, istoria și limba ei, îmi sînt la fel de scumpe."

Un străin îmi scrie — Armenia nu-i numai a ta, și eu mă entuziasmez citind această frază, îmi stau pe limbă vorbe calde de mulțumire, pe care aș fi vrut să le rostesc tinerei rusoaice necunoscute. Da, dragă Nina, Armenia este și a ta, eu cred cu tărie în cuvintele tale, fiindcă, pentru tine, cel mai sfînt rîu din lume e Volga, iar cele mai mișcătoare cîntece sînt cele rusești.

Tu ai fost la Erevan și știi bine că patria ta este și Rusia mea, căci dragostea filială față de propriul popor nu este o rezervație sau o fundătură pentru alt popor, ci curcubeu, punte, drum de munte — dificil, însă nobil și înălțător. Oamenii nu pot trăi unul fără altul și nici popoarele nu pot trăi unul fără altul. Dar e mai ușor să iubești decît să cunoști. Tu iubești Armenia cunoscînd-o, iar eu cred în această dragoste.

În cea de-a doua scrisoare, Nina îmi scrie că ordinatorul lor „vorbește" acum și... armenește. O dată cu scrisoarea, îmi trimisese și cartele perforate: „Ați înțeles? Aici sînt cîteva rînduri din *Crochiuri armenești*. Am făcut un program nu prea mare și, acum, mașina poate să scrie orice text în armenește."

Poți, pur și simplu, să citești cuvintele astea și să treci peste ele? Departe, inimaginabil de departe, pe malul Oceanului Înghețat de Nord, o tînără rusoaică se interesează de Armenia...

Iar ceea ce a scris Nina în ultima ei scrisoare nu se poate încadra în nici un simțămînt omenesc: „La 24 aprilie, scrie ea, m-am dus cu un buchet de flori pe malul fluviului. Îmi place să privesc valurile fluviului, mai ales atunci cînd vreau să fiu singură și să meditez. Cînd am ajuns la mal, începuse dezghețul. Exact pe 24 aprilie. Mă uitam la sloiurile care se mișcau și încercam să-mi imaginez un alt fluviu, de oameni, care, chiar în clipele acelea, trebuie să fi urcat spre Țiternacaberd, la monumentul victimelor marelui genocid. (Vă amintiți din *Crochiuri? E un fluviu de oameni, dar care urcă.*) Mi-am dorit foarte mult să fiu, în ziua aceea, cu voi, ca să-mi depun și eu florile pe pietrele monumentului, dar...

Am aruncat florile pe gheţuri, sperînd că vor ajunge la Erevan. Au ajuns ?"

Au ajuns, dragă Nina, am văzut cu ochii mei florile tale înfrigurate lîngă focul de la Ţiternacaberd, alături de crinii, garoafele şi trandafirii din Erevan, iar acum, încordîndu-mi imaginaţia de scriitor, încerc să mi te imaginez cum stai pe malul fluviului tău matern, cuprinsă de jalea poporului meu. Aş vrea să-ţi văd ochii albaştri care se uită la sloiurile de gheaţă, la florile purtate de ele, să-ţi prind privirea curată, nobilă, în vreme ce cuvîntul de mulţumire îmi va părea o bancnotă prea mototolită ca să poată exprima aurul simţămintelor adunate în mine.

19.

Preşedintele completului se uita, derutat, la asesori : aştepta un sfat, un răspuns. Ce să facă ? Îndelungata lui experienţă profesională nu-i oferea nici o soluţie.

În sală, era rumoare : se amestecau rîsete, aplauze, glasuri de aprobare, altele de protest.

Doar inculpaţii, trei băieţi tineri, stăteau liniştiţi, indiferenţi.

Ce se-ntîmplase ?

În oraş, urma să se deschidă o expoziţie, cînd deodată, cu o săptămînă înainte de vernisaj, dispăruseră trei tablouri. Autorii picturilor îşi pierduseră capul — era prima lor expoziţie...

Tablourile şi, deci, făptaşii au fost găsiţi destul de repede, nu trecuseră nici trei zile. Anchetatorii au fost surprinşi : chiar din prima zi, infractorii au recunoscut, da, ei le luaseră. Cazul a fost imediat înaintat tribunalului, căci urma să se deschidă expoziţia, or tablourile erau corpuri delicte.

Acum, pînzele sînt expuse la tribunal.

Procesul se desfăşura calm, ca un spectacol cunoscut. Băieţii au repetat, pe rînd, ce-i spuseseră anchetatorului. Pictorii păgubiţi pretindeau pedepse aspre, fiindcă nu era o hoţie obişnuită. Cînd deodată, unul dintre asesori întrebă :

— De ce tocmai tablourile astea ? În expoziţie, mai erau şi alte tablouri.

— Erau cele mai bune, răspunse unul dintre inculpaţi, căruia îi fusese adresată întrebarea.

— Cum adică ? nu pricepu asesorul.

— În expoziție, nu mai erau alte lucrări bune, răspunse liniștit cel de-al doilea inculpat. Celelalte sînt banalități. Cheltuială inutilă de pînză și de vopsea.

— Cîteva au rame frumoase, interveni celălalt. Dar noi n-aveam nevoie de rame.

Sala fremătă și, din rumoare, se desprinse un glas :

— Ia te uită, ce artiști !

Pictorii păgubiți se priviră unul pe altul. Asesorul, pesemne vreun pictor nerealizat, puse o nouă întrebare :

— Vreți să explicați care-i gustul vostru ?

Președintele se uită plictisit la asesor : tu n-ai altă treabă, n-ai familie, copii, ce tot o mesteci și o lungești ca pe-o gumă ? și-au recunoscut vina, martorii au vorbit, acum o să mergem să dăm sentința, o s-o citim și gata, acasă, tu n-ai casă, masă ?

— Gustul nostru ? repetă inculpatul. Ce rost are să explicăm ?

— Oricum, ar fi interesant.

Cel care vorbise era unul dintre pictori. Se canonise foarte mult pînă îi fusese acceptată lucrarea.

— Așa-i, e interesant, se auziră voci din sală. Să vorbească...

Inculpații se uitară unul la altul.

— Vreți să vă distrați pe socoteala noastră ? spuse abătut unul dintre ei. Ce, sîntem gladiatori ?

Președintele interveni :

— Gustul lor n-are legătură cu esența delictului.

— Îmi retrag întrebarea, asesorul nu rezistă privirii președintelui.

Unul dintre pictori sări de la locul lui :

— Cum n-are legătură ? Ce, au furat pantofi, ciment ?

Majoritatea celor din sală erau tineri, prieteni fie ai pictorilor, fie ai inculpaților. Unul dintre ei, un poet bărbos, se apropie fără vreo încuviințare de bară și vorbi :

— Tribunalul judecă un proces serios. Oare nu-l interesează ce fel de oameni sînt acuzații ? Trebuie să-i ascultăm.

Președintele îl privi înciudat și deznădăjduit pe asesor : îți place ce-ai făcut... ?

— Cine v-a permis să vorbiți, tinere ?

— Prea tîrziu, spuse bărbosul, de-acum am vorbit, am terminat. Iar publicul e de partea mea.

— Da ! strigară din sală. Să vorbească !

— Asta nu-i proces, e-o farsă ! zise, de la locul său, un pictor. Cine-s mucoșii ăștia, ca să ne intereseze ce gîndesc ?!

Unul dintre inculpați îl fixă cu o privire tăioasă, tristă :

— Pînza dumneavoastră are o ramă foarte frumoasă, iar vopselele sînt franțuzești...

Sala izbucni în hohote, ca o mină cu explozie întîrziată : îi sosise momentul.

— Să vorbească ! strigară într-un glas pictorii păgubiți.

— Vorbiți, încuviință resemnat președintele. Dar scurt.

Se așternu o liniște de așteptare. Inculpații se uitară unul la altul : era ceva emoționant în sfătuirea privirilor lor. Apoi, se uitară la tablourile înșirate la perete și care, vreme de trei zile, fuseseră ale lor. Într-unul, era pictată o fată care se-ntorsese din mers, probabil că, pe stradă, vreun trecător i se adresase necuviincios și ea a vrut să vadă cine e acela. Avea, în ochi, o mîhnire ciudată, fetei i se făcuse milă de cel care o jignise. Și era și durere. În jurul său, pulsa viața, deși pictorul nu arătase strada. Trecătorii or fi auzit vorbele de ocară, însă își vedeau de drumul lor. Fata rămăsese neajutorată în mijlocul oamenilor. Nu lacrimi avea în ochi, ci mirare : de ce ?

Așa a explicat inculpatul pictura, vorbea cu întreruperi, își găsea greu vorbele, iar sala îl asculta într-o tăcere de piatră. Pînă și președintele asculta.

Cînd băiatul termină, răsunară aplauze răzlețe. Fata care ședea lîngă pictor îi strînse acestuia mîna : „Vă felicit, maestre...“

Au vorbit și ceilalți doi, fiecare despre tabloul pe care-l luase el. După ce termină și ultimul, toată sala aplaudă, inclusiv pictorii păgubiți. Doar ceilalți pictori priveau cu dispreț și răutate.

— Pe legea mea, sînt băieți de treabă ! se-ntoarse către președinte asesorul care pusese întrebarea.

— Ei și ? rosti sumbru președintele. Ce dacă sînt băieți de treabă ? Nu ei au furat tablourile ?

Pictorii păgubiți jubilau. Primeau felicitări din toate părțile, în timp ce pictorii ceilalți priveau întunecați și ironici. Pictorii păgubiți șușotiră ceva între ei, după care unul ceru cuvîntul.

— Vorbiți, încuviință președintele, dar scurt.

— Voi vorbi scurt, promise pictorul, în numele nostru. Vrem să dăruim tablourile noastre băieților. N-avem nimic de reclamat.

— Bravo ! strigară din sală.

Rubedeniile inculpaților se apropiară de pictorii păgubiți. Președintele se pierdu de tot cu firea.

Unul dintre pictorii păgubiți, în numele celor trei, se adresă politicos inculpaților :

— Băieți, sînteți de acord ca tablourile să fie mai întîi expuse și apoi... ?

Inculpații se priveau încurcați, ei înțelegeau cel mai puțin tot ce se-ntîmplase.

— Iertați-ne, zise unul dintre ei.

— Ce tot spuneți ?! strigară într-un glas cei trei pictori.

Ceilalți pictori se ridicară de la locurile lor bombănind.

— Pauză, declară președintele cît putu de tare. Dezbaterile se reiau mîine, la ora unsprezece.

Nu vreau să mai povestesc cum s-a terminat procesul acesta neobișnuit și ce pedepse au primit băieții. Mai are vreo importanță... ?

20.

În ziua aceea, în orașul Kragujevac ploua.

Dacă am fi văzut în film, am fi zis că au filmat în altă zi, cînd plouase cu adevărat.

Dacă s-ar fi întîmplat într-un roman, am fi zis că scriitorul a adus-o din condei, ca să potrivească lucrurile pe starea de moment : invenție literară sentimentală, exces de melancolie.

În ziua aceea, la Kragujevac ploua cu adevărat, fără ca natura să știe ce dată este. În poiana din pădure, la monument, se adunaseră o mulțime de oameni.

La început, n-am înțeles ce reprezenta monumentul : aripile întredeschise ale unei rîndunici, acoperișul unei case care se prăbușește sau sprîncenele unui bărbat încruntat ?

— Este cifra cinci romană, mi-a explicat translatoarea. Ca să completeze pînă la șase mii șapte sute cincizeci, i-au împușcat pe elevii clasei V de gimnaziu.

În ce clasă eram eu în 1941 ? într-a doua. Așadar, băieții aceia erau mai mari decît mine cu doi, trei ani.

Mergem la gimnaziul băieților. Clasa a cincea are aceeași înfățișare ca în acel 21 octombrie de tristă amintire. Băncile sînt vechi, lemnul a putrezit, sînt crestate nume, date, desene (ca pe băncile tuturor școlilor din lume), pe tablă, a rămas, scrisă cu creta, o propoziție neterminată, nu știu sîr-

beşte şi nici nu vreau să-ntreb, probabil că o propoziţie banală, dacă mi s-ar traduce aş fi tentat să caut nu ştiu ce tîlcuri în cuvintele acelea obişnuite.

*

Cum s-a-ntîmplat în acel 21 octombrie 1941 ?

Haiducii sîrbi sînt cunoscuţi din toate timpurile. În octombrie 1941, în cîteva zile, ei (atunci, li se spunea *partizani)* au ucis treizeci şi patru de nemţi şi au rănit şaizeci şi şapte. Generalul Lothar a turbat : „Pentru fiecare german ucis vor fi împuşcaţi o sută de sîrbi, iar pentru fiecare german rănit, cincizeci. De la şaisprezece la şaizeci de ani. Numai bărbaţi". Şeful statului-major a socotit matematic, cu o precizie nemţească : aşadar, într-o singură zi, trebuiau adunaţi şase mii şapte sute cincizeci de bărbaţi. Dintr-un motiv oarecare, numărul fixat n-a putut fi asigurat şi, de aceea, cum nu mai era timp, au fost „nevoiţi" să încalce una dintre dispoziţiile generalului („de la şaisprezece la şaizeci de ani") şi „siliţi" să-i împuşte şi pe băieţii de doisprezece, treisprezece ani din clasa V de gimnaziu.

Într-o singură zi, şase mii şapte sute cincizeci de bărbaţi...

Sub geamul rece al vitrinei, sînt expuse crîmpeiele scrise în ziua aceea tragică, scrisori naive de cîteva rînduri, pe care unii au apucat să le aştearnă către rudele lor, înante de a fi împuşcaţi :

Radislav Simič : „Rămîi cu bine, Mico, astăzi eu mă jertfesc. Rămîi cu bine, sufletul meu, ţie îţi trimit ultimul meu gînd, fii fericit, copilul meu, chiar şi fără mine să fii fericit, copilul meu, rămîi cu bine..."

Božidar Melenković : „Dragă Ružica, iartă-mă în această ultimă clipă. Îţi las 850 de dinari. Al tău, Božo."

Gligorie Dorđević : „Mărit-o pe Melanka şi dă-i moştenirea mea de la tata. Copiii mei, nu-l uitaţi pe tatăl vostru Gligorie, apăraţi-o pe Mica, nu-l uitaţi pe tatăl vostru. O să fiu împuşcat, dar sînt curat în faţa lui Dumnezeu. Dragă mamă, ai grijă de orfanii mei."

Svetislav Mikolić : „Dragii mei, scumpii mei copii Mele şi Andre şi Milica şi Miša şi Draga, căminul meu. Tăticul vă trimite ultimele lui cuvinte. La revedere, eu plec la moarte, Dumnezeu să vă apere."

Lazar Pantelić (directorul gimnaziului de băieţi) : „Copiii mei, sufletul meu. Miro, sărută-i pe copii din partea mea.

Copii, s-o ascultați pe mămica, la revedere pe totdeauna. 21 octombrie."

Petar: „Trimiteți o farfurie de ciorbă și o lingură, o cană, un sfert de kil de bomboane, țigări, hîrtie, chibrituri, cît puteți. O pereche de șireturi de pantofi, maro."

Sava Stefanović: „Koso și copii, mă duc la moarte curat și nevinovat, iertați-mă dacă v-am supărat vreodată pe careva ori am fost aspru. Vă scriu cu cinci minute înainte de a fi împușcat. Tatăl vostru, soțul cel bun, precum și ginerele vostru."

Pavel Ivanović (elev în clasa VI): „Tată, eu și cu Miša sîntem închiși la arest, adu-ne de mîncare, mie adu-mi un pulover și un pled. Adu și marmeladă."

Stefan Vulleta: „Copii, răzbunați-l pe tatăl vostru!"

Ljubiša Jovanović (elev în clasa VII): „Dragă tată și mamă, vă salută pentru ultima oară al vostru Ljubiša."

Semnatarii acestor rînduri erau oameni simpli — muncitori, învățători, preoți, gimnaziști, pompieri, iar răvașele lor simple, naive sînt documente ale istoriei secolului XX. Documente acuzatoare.

*

În poiană, lîngă monument, e o mare de oameni. Coroane de flori. Drapele. Și deodată, nu știu de unde, un mic grup de copii gălăgioși se apropie în fugă de monument. Toți au în mînă clopoțele de școală. Liniștea s-a umplut de clinchete. Amintirea de plumb a trecutului, care se cuibărise în ochii și inimile miilor de oameni, pînă și în copaci și în flori, amintirea aceea de plumb parcă s-a volatilizat dintr-o dată. Copiii sînt zîmbitori, plini de viață, de visuri. Își agită clopoțeii, care, în liniștea și durerea care domnesc, par să dea ecou nepămîntean.

Monumentul alb pare o pasăre uriașă, neînchipuit de mare, căreia i-a fost ruptă o aripă și care nu mai poate să zboare. Chipurile copiilor sînt inundate de zîmbete, fiindcă ei nu înțeleg mare lucru și pesemne că, pentru ei, 21 octombrie este o zi de sărbătoare. Iar pasărea-monument nu zboară. Nu glăsuiește.

(Mi-amintesc de un alt monument, pe care mi l-au arătat, ieri, la Belgrad, în centrul orașului. Un copil de marmură, cam de vîrsta celor care agită clopoțeii aici, era căzut pe soclul scund, avînd alături un ulcior sfărîmat. Și băiatul era mort, și ulciorul. Pe soclu, nu era săpat decît un an — 1862.

— Ce monument e ăsta ? am întrebat ieri.

Mi-au spus povestea lui Čukur-česma. *Česma* înseamnă izvor, așadar povestea izvorului Čukur.

Pe atunci, în 1862, Serbia se afla sub jugul otoman... Garnizoana otomană se instalase în fortul din Belgrad și veghea cu strășnicie ca steagul cu semilună să fîlfîie deasupra tuturor cetăților Europei. Pe vremea aceea, Belgradul era un orășel, iar izvorul Čukur se afla în afara localității, într-o poiană a pădurii. Și iată că micul Sava așezase ulciorul la izvor și aștepta să se umple. Ziua era însorită, cerul — senin, în capul lui Sava zumzăiau tot felul de închipuiri năstrușnice. Izvorul era subțire, ulciorul — mare, Sava asculta șopotul apei, iar în urechi îi sunau, totodată, clopoțeii cerului, pămîntului, copacilor. Deodată, cineva îl împinse pe băiat. Era un oștean turc, avea un ulcior în mînă, venise și el să bea apă.

„Acu' s-o umple, zise liniștit Sava. Cînd s-o umple, îl iau." Oșteanul se aplecă să-mpingă de-o parte ulciorul copilului, Sava îl apucă de mînă, pesemne încercă să nu-l lase, și deodată turcul îl înjunghie pe băiat. Pumnalul sclipitor pătrunse în pieptul copilului. Cînd văzu sîngele gîlgîind afară din pieptul băiatului, oșteanul mai înfipse o dată pumnalul. Copilul căzu, sîngele său se amestecă cu apa izvorului, care curgea prin iarbă. Turcul împinse ulciorul lui Sava cu piciorul, ulciorul căzu lovindu-se de-o piatră și se sparse. Apoi, liniștit, ca și cum nimic nu se-ntîmplase, turcul își puse ulciorul la izvor. În clipa aceea, se apropie în fugă un oștean sîrb, care pesemne văzuse totul de departe. Se uită la băiatul muribund și-și descărcă toate gloanțele puștii în oșteanul turc.

Cu tragedia de la izvorul Čukur a izbucnit revolta sîrbilor pentru independența și onoarea lor. Lupta a durat cam o lună și s-a încheiat cu alungarea turcilor din Serbia.

Peste ani, lîngă izvorul acela însemnat și trist, a fost așezat monumentul care, acum, se află în centrul Belgradului, căci orașul a crescut, s-a întins, doar au trecut o sută zece ani peste lume...

Monumentul acela simplist mi l-au arătat ieri, și acum, la Kragujevac, ascultînd clopoțeii marii lecții de istorie, mi-am adus aminte, brusc, de micul Sava, pe care oșteanul turc, doar ca să-și umple ulciorul cu cinci minute mai devreme, l-a înjunghiat acum peste o sută zece ani, în 1862, într-o zi călduroasă de iunie.)

Cînd a luat naștere fascismul ? care a fost cea dintîi mască a lui ? cine a slobozit primul glonte al fascismului... ?

...În poiana verde, care, în momentul acesta, pare o clasă nesfîrșită, fără pereți, clopoțeii au tăcut.

A început marea lecție de istorie.

Nu-nțeleg mare lucru din cîntece și vorbe. Sîrboaica Maria îmi traduce cu voce joasă, se emoționează și ea, mă emoționez și eu, cu mîna dreaptă fac, repede-repede, însemnări pe hîrtie. O voce cristalină de copil rostește cu fermitate :

„Ei, cei care zac acum aici, sub pămînt, ar fi crescut. Ar fi devenit medici, constructori, profesori."

„Ar fi devenit", repetă grupul alcătuit din mii de glasuri.

„Ei ar fi fost veseli, puternici, înțelepți, glumeți, triști, curajoși..."

„Ar fi fost."

„Ar fi fost înalți, slabi, spătoși, trupeși..."

„Ar fi fost."

„Ar fi devenit tați, unchi, bunici..."

„Ar fi devenit, sună trist vocea pătrunzătoare de tenor a copilului, dar ei au intrat din ultima lor lecție a materiei *Istorie* direct în istorie, unde vor rămîne pentru totdeauna."

Privesc în jur, la marea de oameni, care se-ntristează și se-ndurerează, își amintește și lăcrimează cu mii de ochi. Sînt mulți cei care plîng, doar se află aici rudele celor căzuți, prietenii, camarazii lor. De undeva, se aude un strigăt, „apă ! apă !", o femeie a leșinat, a cui mamă o fi, a cui soră ?

...O altă voce de copil continuă marea lecție de istorie.

„În fiecare primăvară, o dată cu cerul albastru și cu frunzele verzi, se-ntoarce și dragostea. Dar dragostea voastră nu se va înapoia niciodată. Noi, din păcate, nu putem să înapoiem dragostea voastră... În pieptul orașului nostru, zace un glonte pe care nici un chirurg nu-l poate extrage..."

Ca răspuns, din mii de glasuri laolaltă răsună un singur glas :

„Dragostea moare, dar rămîne năzuința spre libertate."

„Istoria o să vă pună cea mai mare notă la purtare : băieți răi, băieți buni, băieți triști, băieți cuminți. Tuturor."

În fața mea, stă un scriitor german. E din Germania Federală, pare-mi-se din München. Ieri, a participat la adunarea literară. Azi-dimineață, mă-ntrebam : o să vină la Kragujevac ? A venit. Acum, stă nemișcat, sub lentilele groase ale ochelarilor i se văd ochii albaștri, care par tulburi. De dimineață, mă-ndoiam că scriitorii germani or să vină. Au venit. (Ceva

mai tîrziu, la întîlnirea cu scriitorii din Kragujevac, chiar el, ochelaristul, are să rostească vorbe importante : „Fascismul n-are naționalitate, dar fiecare scriitor, fiecare om este moștenitorul celui mai amar crîmpei din istoria țării sale și totodată din istoria omenirii. Mă închin în fața durerii voastre, în fața tragediei din Kragujevac...")

Băiatul din fața microfonului se adresează camaradului său imaginar, care-i de-o vîrstă cu el, dacă am elimina cei trezeci și trei de ani care-i despart, anii morții :

Ei, Goran,
Tu ești acolo, sub pămînt.
Acum e sărbătoare.
Ai veșmintele înnoroiate, ești nepieptănat,
Tu ești acolo, sub pămînt,
Singurii nori ai cerului vostru
Sînt rădăcinile-alburii ale copacilor...

Mă cutremură imaginea naiv-reală : „Singurii nori ai cerului vostru sînt rădăcinile alburii ale copacilor". De vreme ce se află sub pămînt, dar „trăiesc", desigur, cerul lor este pămîntul, în care se întind, plutitoare, rădăcinile-nori alburii. Dintr-o dată, aș vrea să cred în basmul vieții de pe celălalt tărîm, aș vrea să mi-i imaginez sub pămînt pe băieții aceia neastîmpărați, nebunatici și visători.

(Și, o dată cu ei, mi-l imaginez și pe copilul sîrb Sava, înjunghiat de osteanul turc și al cărui ulcior de o sută zece ani nu se mai umple. Poate că, sub pămînt, s-a întîlnit cu băieții din Kragujevac de-o vîrstă cu el. Mi-aduc aminte cum îi văzuse Dobrivoje Marković pe ostașii fasciști : „Nemții aveau o înfățișare înspăimîntătoare. Căștile rotunde și adînci le acopereau capetele și frunțile, aveau ochii mari, ieșiți din orbite. Privirea lor parcă ne străpungea pielea, trecea prin noi". Cum l-o fi văzut micul Sava pe osteanul turc, privirea de ucigaș a acestuia cum o fi străpuns, înaintea pumnalului, pielea copilului sîrb, cu ce mișcări obișnuite de ucigaș profesionist o fi înălțat osteanul pumnalul, l-o fi înjunghiat pe băiat și și-o fi pus, fără grabă, ulciorul la izvor ? „Cîțiva copii au cerut apă, nemții i-au scos afară și i-au împușcat sub zid. Apoi, au intrat și au întrebat : Cui îi mai este sete ? Noi tăceam." Din nou Dobrivoje Marković, singurul care a scăpat în ziua aceea sîngeroasă, 21 octombrie 1941. Și Sava, cel care venise să ia apă pentru surioarele lui, de ce își întinde mîna, peste cei o sută

zece ani ai morții sale, spre copiii din Kragujevac de-o vîrstă cu el și care au fost împușcați fără să-și fi astîmpărat setea ?)

În poiană, sub ploaia măruntă, continuă marea lecție de istorie.

Marea de oameni se învolburează. Valurile de durere se izbesc de stîncile Uitării și Indiferenței, stîncile cedează, se prăbușesc. Îi privesc pe oameni, mulți plîng. Și ochii mei s-au umplut de lacrimi, deși nu sînt nici unchiul, nici fratele vreunuia dintre băieții din Kragujevac. Sîrboaica Maria își șterge ochii, mi-e rușine s-o rog să-mi traducă, oare durerea are nevoie de tălmăcire ? Băieții din Kragujevac sînt de-o vîrstă cu mine, sînt frații mei, de aceea aș vrea să repet împreună cu ei :

Patria noastră
E mică precum inima
Și mare
Precum inima...
Mame,
Dați-ne noi frați și surori,
În pofida morții.

Îmi pare că, din depărtarea lui de o sută zece ani, micul Sava, al cărui ulcior nu s-a mai umplut cu apă, repetă și el cuvintele acestea...

Clopoțeii din mîinile elevilor sună din nou : marea lecție de istorie se încheie. Recreație pînă la anul, la 21 octombrie. Marea lecție de istorie durează exact patruzeci și cinci de minute, cît o lecție obișnuită la școală.

Poiana se golește încet-încet de oameni, peste tot rămîn flori, coroane, căci peste tot, sub pămînt, se află rămășițele victimelor marii tragedii...

„Fascismul n-are naționalitate", în mine, se redeșteaptă vorbele scriitorului vest-german și eu înțeleg că ele au o continuare : da, fascismul nu are naționalitate, iar data nașterii lui se cere precizată.

Cînd s-a născut monstrul acesta brun ?

În 1922, în Italia... ?

În 1933, în berăria din München... ?

În 1936, în Spania... ?

Sau poate că fascismul s-a născut în 1862, cînd ucigașul turc l-a înjunghiat pe băiatul sîrb de doisprezece ani, care venise la izvor să ia apă cu ulciorul pentru surioarele lui.

Sau poate că fascismul s-a născut la douăzeci și patru aprilie o mie nouă sute cincisprezece...

21.

Și din nou mă-ntorc la Kars, și din nou mă-ntorc de la Kars...

Din cele optsprezece mii două sute cincizeci de ore, acestui vechi oraș nairian îi aparțin numai două zile, cu totul doar două zile. Mai precis, două nopți lungi, neîntrerupte. Au trecut cincisprezece, șaisprezece ani. Cum se face că nu mi s-au tocit nervii amintirilor ? cum se face ? și știu, și nu știu...

Am avut de mai multe ori prilejul să trec granița — cu trenul, cu vaporul, cu avionul. Și, de fiecare dată, am simțit în mine o durere, surdă, ca un junghi în inimă : era dorul care gemea, și, cu nespusă duioșie, priveam înapoi, acolo unde rămăsese Patria.

De data asta, însă, era altceva.

Din gara Akhurian, trenul nostru a trecut granița statului turc. Mi-aduc aminte că trenul mergea încet, parcă tîrîndu-se, deși locomotiva nu trăgea decît un singur vagon. Vagonul nostru. De pe pod, pe partea noastră, din ultimul turn de hotar, ne privea un băiat blond, foarte tînăr. Ne-a zîmbit lung, ne-a făcut și cu mîna : trebuie să fi fost o încălcare a regulamentului grăniceresc, dar pe liniile acelea probabil că un vagon cu călători era o apariție ciudată... Băiatul parcă ne ghida, poate chiar se gîndea la noi. La rîndul meu, mă gîndeam la el : o fi știind, oare, ce păzește ? Granița sovieto-turcă, asta o știe, dar nimic altceva în plus.

Iată și primul militar turc. Stătea de partea cealaltă a podului, încordat ca o praștie, și n-am putut să-i fixez privirea, aș fi vrut, nu știu de ce, să văd ce culoare au ochii lui... Era pentru întîia oară în viața mea că vedeam un militar turc. Nu în fotografie, nu ca statuie, ci viu, un militar în carne și oase. Nu se uita la noi, trebuie să fi avut vreo 20—22 de ani, deci se născuse cu cel puțin treizeci de ani după 1915. Ce-ar fi făcut, însă, el, dacă s-ar fi născut la data aceea ? În vreme ce-mi puneam, pe neașteptate, întrebarea asta, trenul luneca prin Turcia... Prin Armenia Apuseană. Ca peisaj natural, se continua depresiunea Șiracului, se continuau cerul albastru și munții. M-a dezmeticit prima gară. Asupra vagonului nostru, au năvălit cete gălăgioase de copii care cerșeau ori aveau cite ceva de vînzare. Cerșeau pîine, bani, vindeau apă, ziare, țipau, se năpusteau în compartimente. În gara sărăcăcioasă, rămăseseră

adulții : nebărbieriți, cu căciulile trase pe ochi, cu dinții îngălbeniți. Se holbau la vagonul nostru. Nu vorbeau, doar se uitau, nemișcați, prăfuiți, ca niște statui tocmai dezgropate din pământ. Iar copiii continuau să asalteze vagonul nostru. N-aveam nimic de luat și, la drept vorbind, încă n-aveam bani turcești, ce puteam să le dăm ? pîine armenească, fructe armenești...

Una dintre „statui" s-a urnit, în sfîrșit, de la locul său, a urcat în vagon și s-a prezentat.

„Gara următoare e Kars, a zis el, mai e puțin și ajungem."

Și a zîmbit.

Era, așadar, însoțitorul nostru.

Kars... ? Mi se tăie răsuflarea, îmi păru o minciună, o imposibilitate, ca o lovitură dată pe neașteptate. Doar știam că mergem la Kars, iar acolo urma să luăm trenul de Ankara... Știam, însă ce folos că știam ? ! Am închis ochii, mi-amintesc bine, da, am închis ochii, n-am vrut să privesc afară : cu ochii deschiși, mi-ar fi fost cu neputință să mă duc înapoi cincizeci de ani, căci eu nu veneam, ci mă-ntorceam.

Trenul parcă mergea mai repede, cîte minute trecuseră ?

— Am ajuns, auzii aceeași voce îndatoritoare.

Unul dintre ai noștri mă scutură de umăr :

— Ce-i, ai adormit ?

Îmi căzu de pe ochi pansamentul însîngerat. Au trecut, oare, cei cincizeci de ani ? Așadar, încă nu m-am născut ?

Pe fațada gării, se vedeau litere în caractere latine. Patru litere — de ce le-oi fi numărat ? K-A-R-S. Kars... ?

În cîteva secunde, le-am citit, poate, de-o mie de ori, apoi cele patru litere se uniră, deveniră un sfredel pe care o mînă nevăzută, feroce, mi-l răsuci în creier, în inimă, în nervi. Va să zică, mă aflam la Kars, cu nu mai mult de cincizeci de ani în urmă armenii veneau din Alexandrapol (un oraș de-al lor) cu faetonul aici (alt oraș de-al lor), să-și vadă rubedeniile sau cunoștințele... Veneau pur și simplu și erau întîmpinați, în gară, de rubedeniile și cunoștințele lor.

În gară, ne întîmpină șeful poliției orașului. Nu era în uniformă, însă ni se prezentă imediat. În spatele lui, erau aliniați șapte, opt polițiști, în uniforme. Mi-amintesc și acum : șeful avea ochii albaștri, gînditori, tîmplele îi erau argintate.

A spus că-i bucuros să-i salute pe pămîntul turcesc pe oaspeții veniți din marea țară vecină. Și alaiul nostru se puse în mișcare în urma lui.

Polițiștii — de asemenea.

Strada care pornea din gară trebuie să fi fost calea principală, și, de vreme ce mă-ntorsesem cu cincizeci de ani în urmă,

ea purta numele generalului rus de origine armeană Loris-Melikov. Știam, chiar pe strada asta se afla monumentul ostașilor ruși căzuți în luptele duse împotriva turcilor...

Sub pereți, stăteau oameni, mulți ședeau direct pe trotuar. Jucau table, beau ceai. Se uitau la noi și, în ochii lor, se putea citi o nedumerire rămasă fără răspuns. Unul, mi-amintesc, își vărsă ceaiul fierbinte pe mînă, scuipă și înjură... Pe noi ? Cam așa cred că sînt priviți, la ecuator, urșii albi care apar brusc pe asfaltul încins al orașului. Ce altceva mi-am mai amintit ? Căruțe, cuptoare de fierărie încinse cu foalele, copii desculți lipăind prin noroaiele străzii, măgari traversînd strada, vaci, lămpi cu gaz aprinse în ferestre...

— Unde ne-am pomenit, din o mie nouă sute șaizeci și cinci ? auzii pe unul dintre ai noștri. E ceva năucitor...

Privirea mi se fixă pe case... Erau cu un singur nivel, din piatră cioplită, cu porți boltite. Îmi părea că trec pe străzile vechiului Ghiumri. Abia apoi i-am văzut pe oamenii care ședeau pe trotuare. Casele se volatilizară, năluca se-ncețoșă, pieri, în mine se-nvolburară cuvinte pe care aș fi vrut să le adresez oamenilor : voi, cei care beți liniștit ceai și trageți din narghilele, știți, oare, că stați cinchiți pe pămîntul udat cu sîngele altuia ? Roșul sîngelui nu se vede, firește, doar au trecut cincizeci de ani, pămîntul a supt, a înghițit sîngele propriilor săi fii, iar voi, voi ați înghițit... pămîntul. Mă trecu un gînd nebunesc : apropie-te de oamenii ăștia, de fiecare pe rînd, și strigă-le în urechi — aflați că noi n-am uitat nimic, eu n-am uitat nimic, și are să-și amintească și fiul meu, și nepotul, și strănepotul, chiar dacă bunicul bunicului meu s-a născut, și el, în Armenia de azi, pe malul rîului Kasakh. Cuvintele nerostite se prefac în mine, dar minele nu explodează, le înăbuș și reușesc să privesc ca toți ceilalți, să pun și o întrebare banală : „Ce neamuri trăiesc la Kars ?“ „Numai turci, șeful poliției răspunde prompt, ca și cum ar returna o minge de ping-pong. Cine alții să mai fie ?“

În depărtare, sub cerul violet al amurgului, se profilau cetatea Karsului, biserica Arakeloț...

— Ei, hai să ne culcăm, o să dormim neîntorși, căscă unul dintre ai noștri.

Eu și prietenul meu am intrat în cameră, ne-am oprit în fața ferestrei deschise și am început, deodată, să cîntăm... Nu ne-am vorbit, dar a izbucnit același cîntec — *Armenie, țară de rai*. La început, cîntam cu jumătate de glas, iar cînd am terminat, aproape că țipam. Să fi explodat mina... ? (Abia mai

tîrziu, peste ani, m-am întrebat ce trebuie să fi simțit un armean din Kars, dacă ar fi trecut în momentul acela, întîmplător, prin preajma hotelului nostru. Nu și-ar fi crezut urechilor, ar fi crezut că-i o iluzie auditivă, că și-a pierdut mințile.)

Nu știu cît timp am rămas în fața ferestrei deschise...

Oare, după 1920, vreun alt armean o fi înnoptat în orașul acesta, cine știe? Aș fi vrut să reținem toate siluetele întunecate ale orașului, eram dator, eram pedepsit s-o fac: cînd am să mă-ntorc la Erevan, la Leninacan, sute de foști locuitori ai Karsului, fiii și nepoții acestora, or să mă roage să le povestesc, să le descriu: ce-ați văzut la Kars? spuneți... Ce să povestesc, ce să descriu? Bezna asta densă, pereții murdari ai hotelului, așa-zisul restaurant? Ce să povestesc? Stăpînul hotelului, care era kurd, povestea ceva mai înainte că, în Kars, sînt mulți kurzi, azerbaigeni, doi *malacani*[1]... „Și armeni? nu mai răbdă prietenul meu. Armeni sînt?" „Sînt pai'șpe familii, după cîte știu." „Nu trăiesc decît turci în Kars", a zis șeful poliției, cu un ușor dispreț. Ce să fi făcut, cît să mai fi privit bezna Karsului? chiar dacă pînă și întunericul, acolo, era altfel, și aerul, și luna. Erau, în același timp, și apropiate, ca mormîntul părinților, și străine, de nerecunoscut...

Am dormit, oare, în noaptea aceea? Dacă am dormit, atunci am făcut-o în picioare, în fața ferestrei... Cînd s-o fi luminat, Doamne? În pîcla dimineții, se profilă, deodată, orașul. În apropiere, se zărea o clădire cunoscută — garnizoana rusească, una identică se află la Alexandrapol-Leninacan. O dărîmă? construcția sănătoasă, încă rezistentă, o dărîmă. („Vă salut pe pămîntul turcesc", aud vocea șefului poliției. E clar, o dărîmă. Ceva mai tîrziu, am aflat că distruseseră și monumentul ostașilor ruși.)

În goana anilor, a cîta oară este că mă imaginez rătăcind prin Karsul care se deșteaptă la viață? Pe străzi, trec care, căruțe, se deschid, scîrțîind, ușile prăvăliilor, atelierelor. Pășesc cu atenție pe pavajul tocit, străduindu-mă să observ și să simt totul. Nu mi-am luat aparatul de fotografiat: Karsul e oraș militarizat, este interzis fotografiatul, de aceea m-am transformat eu însumi într-un aparat care mai are și... inimă. Și deodată, în fața mea, parcă răsărită din pămînt, se înalță biserica

---

[1] Sectă religioasă de origine rusă, apărută la Tambov în sec. XIII și răspîndită ulterior, treptat, în alte ținuturi, inclusiv în Armenia, unde și-a stabilit primele așezări în anii 1930 (numele provine de la obiceiul de a bea *lapte* = *malaco* în timpul postului).

Arakeloţ. Pare să fie sora bisericii Hripsime. Ce rîu e ăsta? A, da, Karsaceai... Rîul e secat. Iar acolo, probabil că e podul de fontă pe care se spune că se oprea Cearenţ. (Podul şi-o fi amintind... ?) Mîngîi cu privirea, duios, pietrele bisericii, coloanele, bolta. De jur-împrejurul bolţii, sînt înşiraţi apostolii, trebuie să fie doisprezece. De ce i-oi fi numărînd? Care o fi Iuda? Îmi par foarte îmbătrîniţi, apostolii. Biserica avea şi o clopotniţă mică, unde e...? Peste drum de biserică, pe malul celălalt al Karsaceaiului, se vedea o moschee. Acum, stau sub zidul moscheii. Moscheea e clădită din pietre de tuf cioplite, îmi dau seama uşor că sînt pietrele clopotniţei. Pe una dintre pietre, s-a păstrat crucea gravată de meşterul anonim. (S-au lenevit s-o radă?) Pipăi tuful moscheii. Pe turla bisericii Arakeloţ, a crescut iarbă înaltă, în care s-au cuibărit păsări, cine ştie? or fi zburat tocmai de la poalele Aragaţului. Păsările cîntă, ce-nţeleg ele? Toate se amestecă, se contopesc, iar se despart şi se dizolvă.

În deşertul Der-Zor, noaptea, mi s-a părut că nisipul scînteiază: doar oasele omului sînt bogate în fosfor... Am stat pe podul de pe Eufrat, de unde fetele armence se aruncau în fluviu, ca să nu cadă în mîinile turcilor sadici. În Siria, oprindu-mă pe anticul drum roman, am contemplat silueta muntelui Musa, care părea imaterială, ireală. Am avut şi alte clipe de tristeţe adîncă. Însă doar acolo, la Kars, în faţa bisericii Arakeloţ, am înţeles pentru prima dată din ce material greu e făurită taina numită *tristeţea omului.*

Pentru mine, biserica nu era lăcaşul Domnului, nu era piatră, nu era lemn. Era om. Cel dintîi armean pe care l-am întîlnit pe pămîntul capitulat al Armeniei Apusene. Biserica era o mamă armeancă, al cărei copil îi fusese smuls şi căsăpit sub ochii ei, şi pe care o înlănţuiseră de sol şi o condamnaseră să nu moară. Iar copilul era clopotniţa distrusă.

N-am fost în stare să-i privesc pe apostoli: îmi păreau doisprezece procurori, în faţa cărora eu eram acuzatul.

Din oasele copilului mult iubit, au făcut o moschee, şi mama nici măcar n-a putut închide ochii. O condamnaseră să privească. Şi mama împietrise. Mi-aduc aminte că, în toropeala aceea dureroasă, am deslușit un uruit. Un autocamion a oprit în faţa uşii frumos ornate a bisericii, nişte oameni au coborît, au deschis uşa şi au cărat ceva înăuntru. Pesemne că-i magazie, asta e, am priceput, e magazie, de-aceea n-au dărîmat biserica. Ce bine că-i magazie, m-am bucurat eu, în vreme ce apostolii de piatră parcă se posomorîseră şi mai mult,

îmbătrîniseră. Ușa s-a închis și mașina a plecat, îndepărtîndu-se cu același uruit.

Eram din nou singuri, biserica Arakeloț și cu mine. „Bună ziua, draga mea, m-am apropiat de ea și am mîngîiat-o. Bună ziua, ei, ce te-ai bosumflat ? Nu mai fi abătută, nu-ți întoarce fața, doar nu ești înfrîntă de tot, chiar și pe jumătate ruinată tot ai păstrat pămîntul ăsta, tu ești pecetea noastră aici. Poți să mori, însă VEI trăi !“ Abia apoi mi-am adus aminte că, totuși, e mamă : „Bună ziua, măicuță, i-am zis, sora ta, Hripsime, de la Ecimiațin, îți trimite salutări“. (O fată armeancă, în gara Akhurian, îmi dăduse un buchet de garoafe, mi-am adus aminte că-i în geantă. Să pun, oare, florile tinerei necunoscute, aici, la poalele de piatră ale mamei armence ? S-ar putea stîrni, însă, vîntul și ar risipi petalele uscate, pe care le-ar călca și strivi roțile și copitele străine. Nu trebuie să se-ntîmple asta.) Biserica era tăcută, sub picioarele ei se afla Karsaceaiul secat, iar în spate se înălța cetatea, sub zidurile căreia, cu ani în urmă, luptaseră și muriseră vitejii armeni și deasupra căreia, acum, stă înfipt steagul turcesc...

Mi-amintesc că, de lîngă biserică, am cotit la stînga și am luat-o pe-o altă stradă. Am văzut de-aproape podul de fontă, pe care, în momentul acela, treceau militari turci, pesemne că urcau la cetate. Știu, acolo e o garnizoană, n-aveam voie să mă duc la cetate. La cîțiva pași în spatele meu, mă urma un polițist deghizat, îl văzusem încă de la hotel. Era tînăr, o fi avut și copii, poate că, acum, copiii se gîndesc că tăticul a plecat devreme, astăzi, la serviciu... Am luat-o pe-o altă stradă. În fața mea, văzui ruinele unei construcții armenești din care nu rămăseseră decît zidurile. Am observat că, pe zidurile acelea, fusese ridicat un acoperiș. Din acoperiș, ieșea fum, iar dinăuntru se auzeau țipete de copil, pe care nu le pricepeam (țipătul unui copil turc printre ruinele armenești). Străzile Karsului seamănă între ele. Am găsit clădirea gimnaziului, care — știam din fotografii — acum cincizeci de ani era plină de gălăgie armenească : micul Cearenț era și el acolo, de la care fereastră se uita, oare ? În momentul acela, școala era pustie, și m-am bucurat : așa, pustie, ne aparținea. Nu, nu mi-am închipuit că or să vină copiii armeni, care să lărmuiască armenește... Inima mi se umpluse de amărăciune. Parcă pășeam printre morminte, cu toate că se deșteptau casele, se deschideau ferestrele, se arătau oameni pe trotuare, treceau căruțe...

Era o dimineață clară, transparentă, în depărtare se mai zărea biserica Arakeloț, iar cetatea se vedea de pretutindeni.

Îmi fusese mai aproape orașul adormit, însă acum orașul se trezea, văzduhul era poluat de larma leneșă a surugiilor, de tropotele cailor și măgarilor, de vorbele străine, de neînțeles. Mi-am zorit pașii, am fugit din Kars...

Între cele două nopți petrecute la Kars, cutreierasem vreme de cincisprezece zile drumurile Turciei, însă acum, și de fiecare dată, revăd cele două nopți alături, succedîndu-se (după o noapte, altă noapte... ?), de parcă nici n-ar fi existat cele cincisprezece zile.

Mi-amintesc, de asemenea, că, după ce am trecut din nou granița, am ajuns la Leninacan și am intrat în hotel, o bătrînă, probabil femeie de serviciu, m-a întrebat : „De unde vii, fiule ?“ Pesemne că așa întreba pe oricine intra în hotel. „De la Kars“, i-am răspuns eu. Mi-amintesc, și o să-mi amintesc întruna, privirea nedumerită, jignită a bătrînei : „Aș putea să-ți fiu mamă, băiete, eu te-am întrebat serios“. „Nu te mint, măicuță, i-am zis, acum vreo două ore eram lîngă biserica Arakeloț, doar că n-am intrat, era închisă.“ Femeia oftă amar : „Ah, de-ar fi adevărat ce spui, ți-aș săruta ochii, picioarele !“ Apoi, mă dojeni cu degetul ei aspru, obosit, ca un învățător sau ca un judecător : „Karsul nu-i glumă, fiule, e durere. Karsul trebuie să fie și durerea ta“.

Și s-a dus, s-a depărtat, nedînd crezare spuselor mele.

...Și din nou, pentru a cîta oară, mă-ntorc la Kars, și din nou, pentru a cîta oară, mă-ntorc de la Kars...

22.

Imaginația scriitorului n-ar fi în stare să născocească o asemenea poveste. Iar cine se-ndoiește că ea e adevărată să meargă la cimitirul satului Oșacan și are să-i vadă, unul lîngă altul.

Începutul se aseamănă cu mii de alte biografii : în 1915, doi frați rămași orfani au reușit să fugă, unul a ajuns în Grecia, celălalt — în Bulgaria. Cel care ajunsese în Bulgaria, după o serie de peripeții, a trecut în Iran, iar de acolo în Patrie. S-a stabilit în satul Oșacan, s-a însurat, a avut copii, și-a făcut casă. În amintirea lui, adesea i se arăta fratele dispărut, însă el s-a împăcat încet-încet cu toate. Și într-o zi, în 1948, a apărut fratele. Trecuseră treizeci de ani, amintirile, numele păliseră, și ei își puneau o sumedenie de întrebări pînă cînd, în cele din urmă, se îmbrățișau cu căldura sîngelui și a dorului.

Pe frate îl chema Ruben. Nu s-a căsătorit. Soția și copiii îi rămăseseră în Grecia. Nevastă-sa era grecoaică și avusese dreptate să spună : „Tu pleci în patrie, eu ar trebui să plec *din* patrie". Nici ea nu s-a căsătorit. Nu se schimbase nimic — și erau soți, alcătuiau aceeași familie și scrisorile veneau și se duceau între Oșacan și Atena.

Ruben a murit în 1974 și abia în 1980 soția lui, Theano, a reușit să vină să-i vadă mormîntul. Avea, acum, 75 de ani, dar cînd a-ngenuncheat în fața movilei își jelea soțul tînăr. Pe lespedea mormîntului, a aprins lumînări pe care le adusese cu ea și a fumegat tămîie care era tot grecească. Adusese tămîie multă : „Vă rog, spuse, aprindeți de fiecare dată din tămîia asta, el îndrăgise Grecia". Femeia nu putea să plîngă, ședea, mai curînd se cinchise, în fața mormîntului și-și ațintise ochii uscați asupra numelui soțului ei.

Așa a trecut o săptămînă, venise vremea să se-ntoarcă în Grecia, cînd, într-o noapte, femeia avu un atac de cord. Au dus-o la spital, dar după două zile doamna Theano a murit. Înainte de-a muri, îi dăduse de-nțeles medicului : „Dacă se-ntîmplă... mă-ngropați aici..."

Acesta a fost sfîrșitul trist al unei revederi așteptate timp de treizeci și doi de ani, cu omul iubit.

Și au înmormîntat-o pe femeia grecoaică în cimitirul din Oșacan, lîngă soțul ei, iar pe lespede fumega tămîia adusă chiar de ea. Ei s-au unit din nou și pe vecie.

Știa, oare, că vine ca să moară ? Nu, venea la întîlnirea pentru care se pregătise vreme de treizeci și doi de ani și era tînără, sănătoasă, fiindcă în ea viețuia, tînăr, iubitul ei. Există, însă, poate, și o explicație ascunsă : venise să se unească iubitului ei, căci ar fi fost o nedreptate cruntă ca mormintele lor să fie despărțite. (Or, mormintele nu și-ar mai fi putut da întîlnire...) Așadar, moartea s-a arătat mai bună decît viața, iar dragostea și-a consemnat victoria.

Iată ce nuvele știe să scrie viața.

Duceți-vă la Oșacan și închinați-vă la mormîntul femeii grecoaice, duceți-i flori și măcar cîteva minute stați tăcut, meditînd la dragostea omului.

Aveți nevoie de asta !

23.

Dacă ar exista obiceiul ca pe piatra tombală să fie notată geografia vieții celui decedat, ce-ar fi scris pe mormîntul acelei femei armence ? „Kharberd-Marsilia-Aștarac-Roma".

Cine ar fi înțeles și ce ar fi fost de înțeles din geografia asta tristă... ? În Italia, a murit într-o tabără de emigranți, a fost înmormîntată ca emigrantă și n-o să aibă piatră tombală. Fiii ei au înhumat-o în grabă, fiindcă aveau de-acum biletele de avion pentru New York.

Nu-i un basm sumbru, totuși nu vreau să transcriu numele femeii, pentru că trei dintre fiii ei se află în Armenia și n-aș dori să le zgîndăresc rana.

După 1915, cînd își pierduse părinții, rudele, ea a ajuns în Franța și a gustat din amărăciunea destinului de orfan. Apoi, a întîlnit un orfan asemenea ei, s-a căsătorit cu el, a avut copii — patru băieți și o fată. În 1947, au venit cu toții în Patrie și s-au stabilit la Aștarac. Se părea că e capătul peregrinărilor și că neamul lor o să se înrădăcineze pe pămîntul patriei. Dar, după numai șase luni de la moartea tatălui, familia s-a divizat și s-a dizlocat : băiatul cel mare, Vrej [1] (numele lui țin neapărat să-l notez), amețit de hașișul modului de viață american, avusese visuri de aur. Și bătrîna mamă, în vîrstă de optzeci de ani, împreună cu fiul și fiica ei (pe fată o cheamă Varduhi), a pornit la drum. Chiar la Moscova, ea a fost internată la spital, însă magnetul american îi atrăgea pe copii, care au urcat-o în avion pe mama bolnavă, ca pe-o valiză. „Ai să te faci bine acolo, au spus fiii, ei vindecă orice boală."

Prietenul meu, armean din Franța, care-mi istorisește povestea asta, are ochii scăldați în lacrimi.

Peste două zile, un telefon de la Roma. Era Vrej : „Mama... am dus-o la spital... moare... ajutați-ne".

Peste patru zile, au telefonat de la centrul de emigrare din Roma. Era vocea unei necunoscute : „Mama lui Vrej a murit aici. Vrej, împreună cu sora lui, Varduhi, a plecat în America. N-au avut timp... M-au rugat să vă telefonez..."

Ascult romanul acesta trist al vieții unui om și-ncerc să mi-i imaginez pe Vrej și pe Varduhi la Roma, în fața trupului mamei lor. Au avut timp s-o înmormînteze ei ori au plătit pe cineva ? doar avionul urma să-și ia curînd zborul și ei trebuiau să ajungă la timp pe tărîmul visat.

Ce visuri o fi avînd, acum, tînărul armean pe nume Vrej și cum are să-și trăiască restul zilelor ? Probabil că a dat la mărit fotografia mamei și a atîrnat-o în sufragerie (dacă a reușit să-și aibă casa lui), probabil că ridică paharul, cu ochii

---

[1] În limba armeană, *vrej* = *răzbunare.*

înlăcrimați, în amintirea mamei sale, cînd se adună prietenii (dacă vreunul se-ncumetă să lege prietenie cu el). Întrebări fără de răspuns, obsesive, și o rană adîncă, insesizabilă, care s-au cuibărit în mine, deși n-am cunoscut-o pe femeia aceea și nici pe copiii ei.

„Acum două săptămîni, am primit o scrisoare din Erevan, continuă prietenul meu, armean din Franța. Îmi scria mezinul : Mama era bolnavă cînd a plecat și n-am nici o veste nici pînă-n ziua de azi, ai putea să-mi spui ceva despre mama ? Cine ar fi dispus să-i răspundă în locul meu ?“ își încheie vorbele interlocutorul meu, cu o întrebare amară.

Nici eu n-aș vrea să răspund la întrebarea pusă în scrisoarea aceea, iar rîndurile astea nu sînt o încercare de a răspunde. Pentru alții am scris eu rîndurile astea.

Dacă aș fi auzit povestea în decembrie 1977, cînd zburam spre Australia...

Observasem familia aceea încă de la Moscova, pe aeroportul „Șeremetievo“. Noi, armenii, ne recunoaștem imediat printre alții : există un magnet tainic în privirea noastră, în atitudinea noastră, și ne simțim atrași. Erau tată, mamă și trei copii. Abia apoi i-am auzit vorbind : erau, într-adevăr, armeni... Într-un loc străin, ne abordăm numaidecît : ești armean ? unde mergi ?... Aceștia nu m-au întrebat, ba chiar se cam fereau de privirea mea (după aceea am aflat că unul dintre băieți mă recunoscuse, mi-a mărturisit-o în avion, mi-a zis că au o mătușă la Sidney, fără ea nu pot să trăiască..., dar discuția noastră nu s-a închegat).

La Sidney, în timp ce coboram din avion, m-am uitat înapoi : în imensitatea pustie a lui „Boeing-747“, rămăseseră să verifice ceva. Parcă s-ar fi aflat în deșertul Der-Zor, la fel de singuri și neajutorați. Și la fel de jalnici, dar nu tot atît de vrednici de milă ca aceia purtați prin deșertul Der-Zor. (Un an mai tîrziu, Arsen A. avea să le scrie rudelor rămase în Patrie o scrisoare sfîșietoare : la Erevan, el fusese cercetător științific la Matenadaran, iar la Sidney, vreme de cinci ani, curățase toaletele, ca să-și poată cîștiga existența).

Dacă, în momentul acela, aș fi cunoscut istoria mamei lui Vrej și a Varduhiei, m-aș fi apropiat de ei și le-aș fi povestit-o calm, fără patimă, în deșertul din „Boeing-747“. Sînt convins că, într-o bună zi, și-ar fi amintit-o.

Dacă, în momentul acela, aș fi avut la mine vioara lui Raffi, le-as fi dăruit-o ca s-o asculte într-o zi...

Pe Raffi, l-am văzut acum patru ani, într-un cabaret strîmt din orașul american Pasadena. Era fumăraie, gălăgie, cele mai multe dintre perechile așezate le mese se îmbrățișau, se mîngîiau, se sărutau în mod necuviincios, iar pe scenă un tînăr cu părul albit cînta *Cocorul*.

„E armean", mi-a zis însoțitorul meu, dar n-aveam nevoie de precizarea lui.

Doamne, cum mai cînta ! Era strigăt, era rugă și implorare, nu era un cîntec, nu era nici măcar *Cocorul*. (După aceea, violonistul s-a apropiat de masa noastră și eu l-am întrebat : „De ce cînți *Cocorul* pentru ăștia ?" „Pentru mine cînt, a venit răspunsul, nu-i văd pe ei, eu cînt pentru mine.")

Aș vrea să cred că lui Raffi i s-ar permite să se-ntoarcă în Armenia. Bineînțeles, părul n-o să i se-nnegrească la loc, iar în inimă o să-i rămînă cicatricea, coșmarul acelor ani trăiți (mai exact, netrăiți)... Iar „restul e tăcere", cum ar spune tristul prinț al Danemarcei.

„Aș putea găsi, în Armenia, zilele mele de odinioară ?" visă Raffi în momentul despărțirii noastre. Avea credința că o să se-ntoarcă în Armenia, să se alăture familiei sale și să devină tată de copii.

Nu știu. Viața trăită nu este o clepsidră, s-o-ntorci și totul să fie reluat așa cum a mai fost.

Nu știu, Raffi.

(De ce mi-oi fi amintind iarăși de strigătul acela absurd, dureros pe care l-am auzit, într-o zi, pe aeroportul din Erevan ? Plecau : și cei care plecau plîngeau, și cei care conduceau, iar o femeie care stătea pe scara avionului striga printre lacrimi — „Usca-i-s-ar mîna aluia care ne-a dat voie să plecăm !"

Strigătul acela m-a enervat, însă m-am liniștit repede. M-am liniștit simțindu-mă o părticică din Patrie.

O, Patrie, tu, doar tu ești datoare și, în același timp, pedepsită să înțelegi și, de asemenea, să... ierți totul !

Iar femeia aceea care striga este, și ea, o părticică din tine, Patrie...)

24.

„Tu întrebi : unde o să poposești după moarte ? Acolo unde te aflai înainte de-a te naște."

Reputatul scriitor american de origine armeană[1], născut în S.U.A., cu cîteva săptămîni înainte de a muri scria în tes-

[1] Referire la William Saroyan (1908—1981).

tamenul său : „Rămășițele mele, dacă se poate, să fie duse în Armenia...“ Cu cîteva luni înainte de moartea scriitorului, în casa lui din Fresno îi răsfoiam fotografiile (la sfîrșitul vieții, se apucase de fotografiat) și, deodată, sub una dintre ele, am citit : „Ah, Armenia... !“ *Ah* era scris în armeană, *Armenia* — în engleză. (Mi-amintesc de un alt scriitor armean de expresie străină [1] : „Francezii nu au echivalentul cuvîntului *dor* [2], nu au dor“.) Ulterior, mi s-a povestit că fiica scriitorului american, pentru care, pînă atunci, Armenia nici nu exista, s-a dus la o biserică armenească din Los Angeles și a rugat să se facă un parastas pentru sufletul tatălui ei. A pus să se-nchidă ușile bisericii și a ascultat singură-singurică toată slujba și a plîns, a plîns...

Steaua nepieritoare a cîntecului francez [3], născută în Franța, cel care, pînă atunci, nici măcar într-un vers din cîntecele sale nu pomenise că este armean, într-o zi avea să cînte, ba nu, să strige în urechea amorțită a lumii : „Ei au căzut. Vina lor ? Erau fiii Armeniei. Eu fac parte din neamul acela, care doarme fără mormînt...“ [4].

Bogătașul armean din Monte Carlo, care are case în cinci țări europene, la optzeci și doi de ani hotărăște, brusc, ca ultimele sale zile să și le trăiască în Armenia : „Mi-e suficient un apartament de două, trei camere“, are să spună el.

Băiețelul de șapte ani, al cărui bunic se născuse, și el, în străinătate, avea să alerge cu dor după mașina noastră : „Nene, duceți-mă în Armenia...“ Și micuțul ar fi venit dacă l-am fi luat, precis ar fi venit...

În sufletul omului născut și crescut pe malul Donului și care n-a fost niciodată în Armenia, la treizeci și cinci de ani, dintr-o dată, aveau să se trezească și să lărmuiască umbrele strămoșilor. Pe patru, cinci pagini, așternea o mărturisire crudă, făcută unui scriitor armean pe care nu-l cunoștea : „Iertați-mă, dar n-am să-mi dezvălui identitatea. Mi-e rușine că — acesta e adevărul — mi-am trădat poporul“.

Studentul armean de la un colegiu american avea să vină, într-o zi, la profesorul său, cu hainele rupte și pătate de sînge : „M-au bătut din cauza dumneavoastră. Înainte, colegii americani mă făceau *armean murdar* și eu tăceam. V-amintiți,

[1] Referire la prozatorul Șahan Șahnur (Șahnur Kerestegian, 1903—1974).

[2] Cuvîntul *dor* are, în limba armeană, un echivalent cu exact aceeași semnificație ca în limba română.

[3] Referire la Charles Aznavour.

[4] Fragment din cîntecul *Ils sont tombés*, închinat victimelor genocidului.

m-ați învățat istoria noastră, și-atunci eu am pocit mutra unuia dintre ei. Dar m-au bătut : eu eram singur, ei erau mulți".

Patrie... !

Zburăm de la Adelaide la Brisbane și Robert Newton, însoțitorul nostru australian, ne arată din slava cerului : „Vedeți, acolo e casa noastră !" Nu vedem, dar ne uităm în ochii lui Robert : el vede, da, vede nu numai acoperișul lor, ci și poate chiar pe maică-sa, care stă în prag ori în balcon și privește cerul. Mama știe că fiul are să zboare. În oglinda pupilelor lui Robert se reflectă precis, în clipa asta, casa părintească.

Pesemne că Patria este tocmai ceea ce vezi tu, fără ca alții să vadă.

Pesemne că Patria este tocmai aceea după pierderea căreia, cum spune poetul [1], nu-ți mai rămîne nimic de pierdut.

Și să repetăm vorbele poetului [2], pesemne că Patria este tocmai ceea ce nu poți înțelege cu mintea sau măsura cu metrul, ceea ce poți și trebuie doar să crezi.

„Tu, pui de armean, te-ai preface numaidecît în animal, dacă ai rămîne, fie și pentru o zi, fără durere, exclama scriitorul armean de pe malul Senei [3] și adăuga, fără Ararat". („Fără durere", adică fără Patrie.)

Unde trăiește Patria și cum, prin ce miracol trăiește ? Adesea pe ascuns față de oameni, adesea chiar împotriva oamenilor, cu existența ei autonomă. Trăiește în cochilia sa, ca o perlă, ca un junghi în inimă și devine cel din urmă interlocutor al omului.

În străinătate, cînd se-ntîlnesc doi armeni, ei sînt, de fapt, trei : pe neobservate, între ei, se cuibărește Patria.

Ne aflam în feeria de lumini a Champs-Elysées-ului, în jurul nostru zumzăia Parisul multicolor, cu farmecele lui ispititoare, cu frumoasele și cu istoria lui.

Stăteam în mijlocul tuturor acestora, iar pe măsuță erau pahare de bere ori de *whisky*, nu-mi amintesc... Doi scriitori armeni, unul din Patrie, celălalt din Lisabona.

Vorbeam, vorbeam, vorbeam...

Dacă, în momentul acela, cineva ar fi auzit discuția noastră, sigur ar fi crezut că sîntem nebuni ori că repetăm niște roluri. Vorbeam despre Patrie, despre conaționalii noștri agățați

---

[1] Referire la poetul Hovhannes Grigorian (n. 1945) din Armenia Sovietică.

[2] Vezi nota de la p. 320.

[3] Referire la Șahan Șahnur.

de spuma valurilor oceanului străinătății. Parcă n-ar fi existat Parisul cu luminile lui, cu vraja lui și cu fetele lui grațioase... Eram în trei — doi armeni și Armenia.

(Mi-amintesc de imigranții ruși născuți în Canada, cînd, în clubul lor, cîntau cîntece din patrie : Doamne, ce tristețe adîncă era în ochii lor albaștri ! Sînt sigur că, în timp ce cîntau, ei vedeau Rusia.)

Am citit despre un savant care știa zeci de limbi și care, în ultimele zile ale vieții sale, pe toate le uitase și vorbea numai în georgiană, limba cu care îl legănase maică-sa...

(Și iar să-l amintim pe omul care, trăind în străinătate, se închidea între cei patru pereți și vorbea de unul singur, cu voce tare, ca să nu moară în el cuvintele armenești, căci, în orașul acela, nu exista alt armean, nu exista nici măcar un singur vorbitor de limbă armeană.)

Patrie... !

Fără să te iubim pe tine e cu neputință să iubim lumea, iar după ce te-am pierde pe tine, n-ar mai rămîne nimic de pierdut... Așadar, nu întreba unde o să ți se odihnească trupul după moarte. Înțelepții latini au răspuns de mult la întrebarea asta : acolo unde se afla trupul acela înainte de nașterea ta...

Și temeți-vă de apatrizi.

Și nu vă încredeți în jurămintele lor de credință.

25.

Vizita mea la școala „Narec" din Cipru a coincis cu o zi tristă, deși copiii mă întîmpinaseră înșirați pe trotuar și lanțul lor era emoționant pînă la lacrimi, căci licăririle din ochi și florile pe care le țineau în mîini nu pentru mine erau, ci pentru Patrie, eu pur și simplu venisem din Patrie.

Mi se spusese motivul tristeții : în ziua aceea, urmau s-o înmormînteze pe cea mai veche învățătoare a școlii, Maro Ghebenlian. De șaizeci de ani învățătoare, fiică de învățător — ce biografie minunată, dar și istovitoare ! După serbarea scurtă, însă emoționantă, în care copiii au cîntat și au rostit armenește, am adunat toate florile primite de mine și am rugat să fie duse acasă la învățătoarea decedată, erau florile ei și Armenia îmi poruncea să-i înapoiez învățătoarei florile sale.

...Cărți armenești, fotografii din Armenia — pe pereți, pe birou, legături de caiete școlare, o lume cunoscută, apro-

piată, proprie unui învățător. „Ultimul vis al mamei era să viziteze Armenia, spune mîhnită fiica, nu i s-a-mplinit...“

(Mă uit la legăturile de caiete școlare, la manualele stivuite pe birou. Manuale... În octombrie 1915, un grup de armeni supraviețuitori din genocid au vrut să deschidă o școală armenească la Alep ori Latakia. Învățători existau, elevi existau, dar nu existau manuale. Și învățătorii, din ce-și aminteau pe dinafară, au scris manuale. Manuale manuscrise. Apoi, au copiat cîteva exemplare, pe care le-au împărțit copiilor.)

Am fost sfătuit să nu particip la înmormîntarea doamnei Maro : ca urmare a tragediei din Cipru, cînd agresorii turci au ocupat nordul insulei, ca și jumătate din capitala Nicosia, și au întins sîrmă ghimpată, cimitirul armenesc a rămas de partea cealaltă a sîrmei (așa cum au rămas și biserica, și mănăstirea Macar, pe țărmul nordic al insulei, de unde se zărește Cilicia). Conform unei decizii a autorităților turce, la înmormîntări nu puteau participa decît cel mult douăzeci de persoane, ale căror nume trebuiau declarate în prealabil acelorași autorități. Așadar, dacă m-aș fi dus, ar fi trebuit să fie declarat și numele meu, de aceea eram sfătuit să n-o fac.

Am văzut sîrma ghimpată : de-a lungul ei, o sumedenie de pancarte cu aceeași inscripție în grecește : — „Hotarul nostru nu se termină aici“.

Biată doamnă Maro, te vor încredința pămîntului doar cîteva persoane, cînd, de fapt, ca să te conducă ar fi venit toată suflarea armenească din Cipru, ar fi venit armeni din alte țări (elevii tăi de-a lungul a șaizeci de ani) ! Va să zică, preț de o oră, chipul tău nobil va rămîne fixat în ochii tulburi ai binoclurilor...

(Pe cînd ieșeam din școala „Narec“, s-a apropiat de mine un băiețel : „Azi e ziua mea de naștere, domnule, mi-a spus întinzîndu-mi o prăjitură, poftiți, vă rog, mama a făcut-o“. „Pe colegi i-ai servit ?“, l-am întrebat eu. „Pe toți, domnule, a răspuns micuțul cu deplină seriozitate. Au mîncat toți, pe cuvînt de cinste...“)

Fie-ți tihnit ultimul drum, învățătoare armeancă : astăzi e aniversarea elevului tău și el vorbește în armeana învățată de la tine.

Îmi place să cred că, într-o bună zi, la Erevan, o să înălțăm un monument închinat învățătorului armean, iar în monumentul acela va exista și prezența ta nobilă, doamnă Maro.

Și iartă-mă, Învățătorule, că n-am putut să arunc un pumn de țărînă pe mormîntul tău...

26.

Un colonel în rezervă a construit o fîntînă în satul său natal din ținutul Zanghezur. În sat, nu exista fîntînă, apa era adusă din vale, pesemne că setea rămăsese în el și nu-i dăduse pace în toți anii aceia. A rămas în sat vreme de șase luni, a muncit de unul singur, a făcut totul cu mîna lui, cu mijloacele agonisite de el. Și, într-o zi, satul a avut fîntînă. Oamenii s-au bucurat, totuși s-a găsit unul care a mîrîit pe sub nas : „Pentru faima și numele lui a făcut-o".

Într-adevăr, chiar și pentru a face bine omul trebuie să aibă noroc.

27.

Un armean vîrstnic din Kars, ajungînd în Canada, unde nu se descurca în engleză, se plîngea : „Ce fel de țară mai e și asta, frate ? Ce mare lucru e sarea ? ! Ceri sare, da' nimeni nu pricepe ce vrei ! Trebuie să te maimuțărești în fel și chip, să arăți cu degetele, cu mîinile, ca să le intre în capetele lor seci".

În America, cineva povestea : „Cu ani în urmă, cînd părinții mei abia veniseră din Cilicia la Fresno, taică-meu a dus-o pe maică-mea cu tramvaiul la fabrică, unde avea să muncească, și i-a zis : «Te urci tot în tramvaiul ăsta și vii acasă». Se lasă seara, dar maică-mea nu venea. Taică-meu ia un taxi și se duce la fabrică, o vede pe maică-mea cum stă pierdută în stradă : «Tramvaiul ăla, cu care am venit, i-am legat o năframă roșie de mîner. De trei ore îl aștept și nu mai vine. N-ai zis tu să vin tot cu tramvaiul ăla ?»"

La Cairo, într-un vagon gol de metrou, două armence discutau cu voce tare. În vagon, mai era un călător — un negru. „Mai încet, dragă, o făcu atentă una dintre femei pe prietena ei, care povestea ceva intim, vorbește încet !" „De ce ? se miră cealaltă. Doar nu ne-o fi-nțelegînd ? !" „Și dacă înțeleg ?" interveni negrul într-o armeană curată. Femeile, interzise, tăcură mîlc. „Taică-meu e etiopian, explică negrul, maică-mea-i armeancă, din Cilicia. Ea m-a învățat armenește, mă scuzați."

28.

O rusoaică în vîrstă de optzeci și unu de ani, așa cum preciza ea însăși, îmi trimisese un cadou după ce citise *Crochiurile armenești*. La început, n-am înțeles ce e. Era o carte de lemn. Am deschis „cartea" : între „copertele" ei, umpluse

o plăcintă. „Fiule, am citit în scrisoare, eu am gătit-o, s-o mănînci neapărat."

În viaţa mea n-am primit o distincţie atît de impresionantă şi probabil că nici n-am să mai primesc vreodată. I-am răspuns : „Mulţumesc, măicuţă".

29.

Doamne, ce seară am trăit... !

Venise, în vizită, un scriitor bulgar. Stăteam cu el şi cu translatoarea la restaurantul „Paros". Restaurantul se află pe o colină şi seamănă cu un acvariu: pereţii sînt de sticlă şi, de jur-împrejur, se vede Erevanul. Se aprinseseră luminile oraşului, orchestra se încălzise, se încălziseră şi oamenii care umpleau localul.

Se succedau cîntece armeneşti şi europene, oamenii dansau pe muzica lor, fără deosebire. Parcă s-ar fi adunat o familie : toţi îşi zîmbeau, se invitau reciproc.

Mă simţeam bine, oaspetele de asemenea, iar translatoarea aproape că n-avea nimic de făcut. Mă entuziasmam privindu-i pe dansatori — tineri, vîrstnici, chiar şi bătrîni. Mă gîndeam cîtă bucurie reţinută, neconsumată se află în poporul nostru, care se veseleşte, acum, în contul atîtor generaţii !

Oaspetele bulgar a fost invitat şi el, translatoarea de asemenea, era bine.

Şi deodată... Ce s-a întîmplat ? Mesele au fost răsturnate, orchestra mai cînta, însă dansul a încetat. Dansul s-a transformat în box : fetele şi femeile, care, ceva mai înainte, se fandoseau intrînd în sufletul bărbaţilor şi transmiteau gingăşie dansului aprig, se băgau şi acum printre bărbaţi. Unele încercau să-i despartă pe bătăuşi, altele li se alăturaseră şi luau parte la încăierare.

Eu rămăsesem derutat, translatoarea amuţise — parcă nu mai ştia nici ruseşte, nici bulgăreşte, iar oaspetele încerca să mă consoleze din priviri : nu-i nimic, se-ntîmplă oriunde.

Doamne, erau, oare, aceiaşi oameni care, puţin mai devreme, se îmbrăţişau cu dragoste, într-o bucurie comună ? Da, erau aceiaşi, îmi aminteam chipurile cîtorva dintre ei, cu zîmbetele de bunătate de adineauri. Acum, aceleaşi chipuri erau rele şi neiertătoare. Unii chiar întinseseră mîinile după scaune şi după sticlele de şampanie. (Cît venin neconsumat, ce „bogăţie" de ură se află, de asemenea, în poporul nostru ! De la ce s-or fi luat la bătaie, pesemne că dintr-un fleac, unuia i s-o fi părut că altul s-a uitat cam suspect la nevastă-sa ori

la fiică-sa. Doar i s-a părut și a fost suficient. Știu, cînd s-or liniști, or să-și plece rușinați capetele, nimeni n-are să poată spune ce s-a-ntîmplat, acum însă... Cu cîtă ură se aruncă unul asupra altuia, cu pumnii strînși, cu ochii injectați de sînge !)

Nu poți înțelege Rusia doar cu mintea...[1]

Cine l-a rostit ? Translatoarea : în ochii fetei era o tristețe nesfîrșită. E un vers scris acum o sută de ani, dar parcă s-ar referi la noi, chiar la momentul acesta de neînțeles.

Mi-am dat seama brusc, că trei, patru tineri înconjuraseră masa noastră și îi respingeau pe bătăușii care se apropiau de noi. Băieții stăteau ca un zid (abia apoi am aflat că ne recunoscuseră și vroiau să ne apere : să mă bucur ? să mă-ntristez ? nu știu).

Încăierarea s-a stins tot așa de pe neașteptate cum începuse.

Doi băieți au fost scoși cu mîinile răsucite la spate (după cum ni s-a explicat, aceștia se burzuluiseră la început, apoi răsturnaseră mesele la care stăteau și...). Încăierarea s-a stins, dar s-a stins și veselia. Oamenii s-au strîns lîngă mesele hărtănite și păreau că abia atunci își dau seama de ce se-ntîmplase. Cîteva dintre femei își ștergeau pe furiș lacrimile, la cîte-o masă un bătrîn perora îndelung, pătimaș...

Erau mai curînd mese de parastas decît de ospăț.

Oaspetele meu își aminti (sau născoci) o întîmplare asemănătoare, petrecută într-un restaurant din Varna, iar translatoarea, cu privirea în gol, recita în șoaptă ultimul vers al poetului :

În Rusia nu te poți decît încrede !

Orchestra cînta, de-acum, melodii triste. Duducul, cu glasul sugrumat, povestea despre o durere, solista își luase șalul pe umerii goi și se ghemuise în scaun...

Abia apoi am văzut cum cîțiva meseni se-ndreaptă spre o altă masă (pentru explicații ? ori pentru scuze ? probabil). Se ridicară cu toții în picioare și am auzit limpede :

— În sănătatea poporului nostru !

— Nu ! am răcnit de la locul meu.

---

[1] Primul vers al unui catren de F. Tiutcev (vezi nota de la p. 320).

Oaspetele bulgar, nepricepînd nimic, păli și se uită la mine, translatoarea (o fi priceput ?) șopti : „Nu trebuie, vă rog...“.

— Nu, am răcnit din nou și am păşit apăsat spre mesenii care mă priveau nedumeriți. Să nu-ndrăzniți să beți pentru toastul ăsta !

Toți mesenii au amuțit, bătrînii și-au uitat vorbele, femeile s-au cinchit fixîndu-mă rugător.

— Să nu-ndrăzniți să beți pentru toastul ăsta ! am repetat mai potolit și cu amărăciune. Beți pentru altceva !

După asta, se pare că am mai spus și multe altele, acum nu-mi amintesc, nu vreau să-mi amintesc. Am observat că o fată plîngea și rimelul i se scurgea în pîrîiașe pe tenul delicat. M-am apropiat și am ciocnit cu ea :

— În sănătatea ta și să nu bei cu ei !

(Există, da, o ieșire : să crezi în Armenia. Să te-ndoiești, dar să crezi, să te extaziezi, dar să crezi, să vrei să scapi de ea și... să crezi.)

— A fost o seară veselă, o seară tristă. .

Ce seară am trăit !

30.

Nu l-am văzut pe tatăl acela, doar mi s-a povestit despre el. Își lăsase familia în Armenia, se stabilise singur-singurel în America (familia refuzase să-și părăsească Patria) și de-acolo trimitea întruna scrisori, întrebînd ce mai fac, dîndu-le sfaturi... „Ehei, s-a schimbat viața ! se plîngea el adesea. Ce generație mai e și asta, așa eram noi ? Fiul să nu-și asculte părintele... Le scriu în fiecare zi, le spun ce și cum să facă, ei o țin tot pe-a lor. Băiatul cel mare, nerușinatul, mi-a răspuns — ține-ți sfaturile pentru tine, om trăi noi cumva și fără sfaturile tale. Ăștia-s copii ?“

Ce poți să spui despre tatăl ăsta prin corespondență... ?

31.

Decembrie 1977. Avionul nostru zbura prin arșița australiană spre nord. Adică spre deșert, spre o arșiță și mai cumplită. Avionul nostru de patru locuri părea de jucărie, ca și cum putea fi împachetat într-o valiză, sau mai precis părea o valiză căreia i se puseseră aripi.

În valiza aceea zburătoare, era o căldură toridă și un zgomot groaznic. Nu vorbeam, deși stăteam înghesuiți unul

într-altul, iar ochii ne obosiseră de pustietatea uniformă, deprimantă de sub noi.

Ațipisem, după care am sărit în sus și m-am uitat la ceas. Dormisem abia vreo cinci, șase minute. Mi-am șters transpirația care-mi șiroia pe față și mi-am adus aminte ce-am visat. Mă aflam în sat la noi, acasă la mama, ea nu era acasă și eu îi scotoceam prin hîrtii, unde am găsit scrisorile mele către soră-mea. Tocmai le citeam cînd am sărit din somn.

Dedesubt, se-ntindea aceeași pustietate roșie, demoralizantă, iar deasupra, cerul de-o albeață orbitoare. Visul era ciudat: nu-i scrisesem niciodată soră-mii, pentru că atunci cînd a murit eu n-aveam decît unsprezece ani.

Am încercat să găsesc o logică în visul meu, mai curînd am vrut să inventez o logică. Cel care mi-a arătat pentru prima oară lumea pe hartă a fost tata, apoi mi-a arătat-o soră-mea — munții, oceanele, orașele. Sora mea era mai mare decît mine cu doisprezece ani. Probabil că pe aceeași hartă mi-a arătat ea Australia (s-o fi gîndit că, într-o zi, fratele ei mai mic o s-ajungă cu adevărat pe continentul acela depărtat?). Harta lumii era singurul obiect colorat din casa noastră. Îmi plăcea foarte mult să „călătoresc" pe harta aceea și încă de la patru, cinci ani cunoșteam o mulțime de nume de orașe, fluvii, țări. E posibil să fi știut și chiar să fi repetat de mai multe ori numele Australiei.

Asta ar fi prima explicație a visului meu.

Și apoi, eu nu i-am scris niciodată vreo scrisoare soră-mii, dar, după ce am pierdut-o, în cursul anilor mi-am adus aminte adeseori de ea. Probabil că „scrisorile" din vis erau cele pe care, de-a lungul vieții mele, le-am scris în gînd soră-mii. Iar în vis, citeam, deci, scrisorile acelea nescrise.

Sau poate că lacurile albastre ivite pe fața aspră a pămîntului mi-au amintit ochii surorii mele.

Nu știu.

Noi ne duceam să vedem răsăritul soarelui.

Sute de oameni se duc să vadă răsăritul soarelui la Arckarulla.

După zborul obositor din ajun, n-am dormit decît vreo cîteva ore. Nici nu eram sigur dacă o să mă pot trezi dimineața devreme, în zori.

Automobilul „Toyota" își croia drum printre mărăcini și pietre. Era greu să-l numești *drum*. Ne zgribuleam în frigul dimineții, eram nedormiți, palizi, nerași. Nu vorbeam, fiindcă translatorul rămăsese la hotel, iar eu și colegul meu rus nu

știam englezește. Michael, prietenul nostru australian, părea că vrea să ne povestească ceva, însă nu făcea decît să ne privească și să zîmbească într-un fel vinovat.

Iată-ne pe colina de pe care urma să-ntîmpinăm răsăritul. Cu o zi înainte, Michael ne spusese că de aici se vede cel mai splendid răsărit de soare din lume. Pe colina asta, geologii căutaseră uraniu și, în schimb, au găsit... răsăritul. N-au găsit uraniu și au lăsat ca amintire drumul ăsta și descrierea răsăritului pentru care vine atîta lume să-l vadă. Nu, pesemne că tot de la ei rămăsese și butoiul acela metalic.

Mă uitam în jur, în jos. O pustietate biblică, o liniște absolută, de-ai fi zis că tocmai s-a încheiat facerea lumii și numai cu puțin mai înainte Dumnezeu șezuse pe butoi...

În cele din urmă, a apărut soarele, la început orbitor de alb și oval. Într-o clipită, pustietatea s-a umplut de lumină și de umbre, pietrele și copacii au prins formă, au căpătat trup, de parcă s-ar fi împlinit cu materie, cu frumusețe.

Creatorul, prezent alături de noi pe nevăzute, contempla, și el, tabloul: soarele alb se colora în portocaliu, portocalii deveneau și pietrele, copacii, pămîntul, apoi portocaliul devenea roșu aprins, se înroșeau pietrele, copacii, pămîntul, iar Creatorul, sculîndu-se de pe butoiul său metalic, a rostit : e frumos... !

Întrucît zorile erau de o frumusețe incredibilă, Creatorul a hotărît să nu mai făurească nimic pe pămînt. Și, ca să izbăvească frumusețea aceea, Creatorul a despărțit Arckarulla de restul lumii printr-un deșert și o perdea densă de arșiță toridă..

În clipa aceea, îl simțeam foarte aproape pe spiritul acela de nepătruns, care a făurit natura și viața și căruia i s-a spus *Creatorul,* atît de aproape încît i-aș fi putut oferi o țigară, iar el ar fi luat „Akhtamar"-ul întins de mine și ar fi aprins-o de la soare...

Merita, surioară, să vii pe lume și să suferi fie și numai ca să vezi un asemenea răsărit de soare, așa ceva nu mai văzusem niciodată.

Ceva mai tîrziu, am coborît și Michael ne-a arătat trandafirul deșertului, o floare gingașă, albastră, de mirare cum viețuiește pe pămîntul acela ars, printre copacii uscați și pietrele încinse. Crengile copacilor păreau brațe scheletice de oameni, care se-ntind spre cer implorînd ploaie, iar trunchiurile eucaliptilor păreau decoruri de teatru vopsite în argintiu.

Nu, inițial Creatorul a fost bun și, îmbătat de răsăritul soarelui, a creat un lac albastru, străveziu, pe care l-a împrejmuit cu stînci pitorești, apoi a-nceput să picteze copaci și... deodată s-a oprit : răsăritul era suficient ! Și oaza de cîteva sute de metri pătrați a rămas o nălucă în pustietatea aceea toridă. Iar Dumnezeu a spus : e bine.

(Cu o zi în urmă, cînd veneam de la aeroport la Arckarulla, prin fața mașinii noastre o zbugheau cangurii, cel dintîi ni s-a părut o minune, am țipat : cangurul, cangurul ! apoi ne-am obișnuit, ba chiar au devenit banali.)

Am rupt trandafirul deșertului, l-am ținut în palme și parcă era imaterial, făcut doar din culoare, ca aerul, și-atunci mi-am adus aminte de alte flori, tot albastre, pe care, cu ani în urmă, le-am primit pe țărmul Oceanului Înghețat de Nord, pe aeroportul din Tiksi. Rămăsesem uluit de prezența unor flori atît de gingașe printre ghețurile veșnice. La fel de uluit am fost văzînd trandafirul acela în pustitatea încinsă de arșiță. E de nepătruns natura — i-am spun lui Michael bineînțeles armenește, iar el a zîmbit : o fi-nțeles ?

Au trecut zile, luni, dar încă și astăzi Arckarulla trăiește în mine, ca un vis văzut în deșert, iar tu, surioară, ai rămas Arckarulla copilăriei mele dificile și poate de aceea, în aerul înăbușitor al avionului, citeam scrisorile pe care nu ți le-am scris niciodată...

(Au trecut zile, luni, și, în aprilie 1979, Michael a venit în Armenia, eu am închinat în cinstea zorilor de la Arckarulla, iar el, în replică, a toastat pentru meșterii pietrari ai lăcașului rupestru de la Gheghard, rostind aproape aceleași cuvinte : „Sînt de nepătruns credința și geniul acestor meșteri".)

Îți sînt recunoscător, surioară, că, în zilele grele ale războiului, m-ai purtat din lume în lume (și aceea a rămas cea mai frumoasă călătorie a mea). Îi sînt recunoscător soțului tău că a luptat și s-a jertfit pe drumul aceluiași război, iar posibilitatea mea de a trăi astăzi o datorez sîngelui vărsat de alte douăzeci de milioane asemenea lui. Și din nou îți sînt dator, surioară, că ai luptat și te-ai jertfit și tu muncind cîte două, trei schimburi, ca să-mi dai posibilitatea de a trăi astăzi.

Aștern, în gînd, pe mormîntul tău violetele din Tiksi și trandafirii din deșertul Arkarullei, toate — albastre ca ochii tăi care nu s-au îndestulat cîtuși de puțin privind lumea.

(Cînd am ajuns în oaza din Arckarulla și am intrat în hotel, translatorul nostru se trezise, ba chiar apucase și să mănînce. El ne-a privit cu compătimire, noi l-am privit cu com-

pătimire. Noi știam ce pierduse, dar el a fost cel care ne-a consolat : „Beți un ceai și culcați-vă să dormiți nițel, a zis, e păcat de voi, eu am să v-aștept. Dacă vreți, rămîn cu voi să mai beau un ceai").

Lucruri de-astea, surioară...

32.

Mă plimb întruna, înainte și înapoi, de-a lungul curbei căii ferate. Aș vrea să precizez locul în care, în iulie 1918... Jos, e hăul rîpei, sus — cerul albastru, dar atunci era noapte și cerul fusese, probabil, presărat cu puzderie de stele de vară. O fi privit cerul ? o fi văzut cum îi cade steaua ? căci, desigur, era și el încredințat că fiecare om își are steaua sa pe bolta cerului. Unde o fi deraiat trenul ? În „Pravda" din 11 iulie 1918, unde în doar cinci, șase rînduri e relatată sec întîmplarea, se precizează că a avut loc cu cinci, șase verste înainte de Alexandrapol. Ghiumri — Alexandrapol — Leninacan. Orașul s-a întins foarte mult : de unde să socotești șase verste... ?

Aș vrea să-mi imaginez chipul lui, să-i văd mîinile nobile încleștate pe maneta locomotivei. N-aș dori să-l inventez, însă nu i s-a păstrat nici o fotografie.

Doar numele : Vinogradov.

Și prenumele ? Andrei, Nicolai, Vasili... ?

De ce s-o fi sacrificat pentru un popor necunoscut ? În Rusia cea depărtată, îl aștepta logodnica, în biserica de lemn a satului maică-sa se ruga în fiecare zi, și, tot rugîndu-se, pesemne că, într-o zi, s-a stins ca o lumînare. O fi aflat maică-sa cine e fiul ei, că pentru el au început să se roage sute de mame armence în bisericile lor de piatră ? Se zice că măsura exactă a staturii omului o dă, în cele din urmă, sicriul. Iar o asemenea moarte probabil că dă imaginea exactă a sufletului. O fi avut sicriu ? I-or fi găsit, oare, trupul sfărîmat printre pietre și fiare încinse ?

Era un mecanic priceput și tocmai de aceea turcii i-au cerut să ducă trenul la Alexandrapol. Armenii sînt dușmanii noștri, i-au zis ei, trebuie să duci acolo trupe și muniții.

Dușmani... ? El a-ncercat să-nsufletească acest cuvînt : în fața ochilor, i-au apărut orfani bolnavi, cu chipurile trase, mame îndoliate, logodnice îndoliate... Cuvîntul i s-a părut greșit întrebuințat. Ofițerul turc, care ședea în fața lui, nu-i putea citi gîndurile, oricum nu era treaba lui să citească altora gîndurile... „Nu te sfătuiesc să refuzi, vorbea tăios ofițerul,

așa cum ai refuzat ieri. N-avem timp. E un ordin, sîntem în război cu armenii". Din nou i se perindară prin fața ochilor orfani-mame-logodnici. S-a ridicat fără o vorbă, întunecat, de la locul său, și-a luat chipiul de pe masă, a ieșit și, din ușă, a auzit vorbele ofițerului turc : „O să te răsplătim, turcii nu uită serviciile care li se aduc...".

Era o amiază toridă de vară, natura nu știa că devenise scena unui măcel sîngeros. Nici munții n-o știau, și nici cerul. Omul s-a uitat la cer, care avea culoarea ochilor logodnicei sale. Ceva mai încolo, era un izvor, s-a aplecat și a sorbit din apa lui. În oglinda curată a apei, își văzu chipul : era timpul să se bărbierească...

(Mă aplec și sorb din apa izvorului. Ăsta să fi fost izvorul ? Și-o fi amintind apa de el ? Dacă oglinda izvorului a păstrat trăsăturile lui...)

Trenul înainta încet, vagoanele erau încărcate cu moarte. El era cel care ducea moartea aceea, o ducea orfanilor-mamelor-logodnicilor. Cerul era plin de stele, ce bine că era lună plină și nu semilună, altfel ar fi putut părea că și din cer atîrnă steagul turcesc.

A mărit simțitor viteza : mîinile lui au acționat ? sau poate creierul, ori inima... ? Din vagonul următor, auzea vocile ostașilor turci. Nu dormeau. Careva cînta cu un glas dulce. O fi avînd, oare, mamă sau logodnică ? Trebuie să aibă mamă...

(Aș vrea să-i văd chipul din ultimele clipe. Ce culoare aveau ochii lui ? Îi tremurau, oare, mîinile ? Era foarte tînăr, toți kilometrii și toate gările vieții lui le avea în față... Cu o întîrziere de șaizeci de ani, încerc să-l privesc ca un frate mai mic, dar și ca un tată, căci, acum, el e mult mai tînăr decît mine...)

Trenul a sărit de pe șine și s-a prăbușit în rîpă cu un vuiet cumplit. În Rusia cea depărtată, o mamă a sărit din somn privind țintă la icoana de lemn, o logodnică a devenit văduvă și o rochie de mireasă a fost vopsită în negru. Iar un prunc bălai, cu ochii albaștri, și-a amînat venirea pe lume, și-a amînat-o pentru totdeauna.

Peste cîteva zile, ziarul din Moscova a relatat în cinci șase rînduri seci și a lăsat posterității ultimele clipe ale vieții mecanicului Vinogradov.

(Cum îl mai chema ? Andrei, Nicolai, Vasili... ?

Eu îl numesc Frate, este fratele meu mai mare, deși, acum, eu sînt mai mare decît el cu douăzeci, douăzeci și cinci de ani.)

33.

Stătea în mijlocul tumultului de oameni și de mașini încordat și fără apărare, ca o coardă de violoncel. La ce se uita? În față, era clădirea-oraș de șaizeci de etaje „Renaissance", pe trotuarul din stînga — primăria Detroitului, iar eu m-am temut că, într-o zi, haita de mașini are să părăsească brusc strada, o să se repeadă cu sălbăticie asupra gazonului verde și statuia are să rămînă sub roțile ei.

— Ce cauți aici, Comitas?

Statuia nu se apleacă să-mi răspundă.

Statuia privește, dar încotro? Sînt convins că spre Armenia. N-am o busolă la mine, dar sînt sigur. Ideile astea sînt cam livrești; de fapt, eu nu-l întreb nimic și Comitas nu se uită niciunde. Îl asemuiesc, dintr-o dată, cu un băiat orfan, ai cărui prieteni mai norocoși au fost vînduți, doar el a rămas și, ca să poată fi văzut mai bine, a fost înălțat pe un soclu; cît despre cîntecul lui, el nu face trebuință cumpărătorilor. Nu, nici asta nu merge, e pe genul mamelor îndurerate. N-ar fi mai normal să mă bucur că văd statuia geniului nostru în centrul marelui oraș american, chiar dacă aici nu-l cunoaște nimeni în afară de cele cîteva mii de armeni imigranți?

— Peste vreo douăzeci, treizeci de ani, spuse Ruben, cînd n-or mai rămîne armeni în oraș, or să dea jos statuia.

— Le vezi pe toate în negru.

— „...Armeanul din străinătate e ca o bucată de gheață". Știi bine că nu-s vorbele mele, un om de seamă din diaspora[1] le-a rostit. Așadar, „cei care pleacă în America — cinci kile, cei din Europa — cin'șpe kile, iar în Beirut — poate cincizeci de kile, dar cu toții sînt condamnați, în cele din urmă, să se topească...".

— Asta cînd a spus-o?

— Acum patruzeci de ani. Nu vezi că se topesc cele „cincizeci de kile" din Beirut?

— Nu se topesc de la sine. Cine s-ar fi gîndit că Beirutul...? În schimb, sporesc cele „cinci kile" din America.

— Și se fac „cincizeci de kile". Și ce-i cu asta? Sînge de donator... Cîți ani are să mai curgă sîngele ăsta prin venele comunității americane? Cîți la sută din armenii de-acolo se simt, acum, armeni?

---

[1] Referire la Nicol Aghbalian (1873—1947), literat și pedagog, unul dintre conducătorii partidului Dașnac, om de stat în timpul Republicii Armene (1918—1920).

— Puțini, din păcate, foarte puțini.

— Și nu-i decît generația a treia, a patra, nu ?

— În ultimii ani, știi cîte școli, biserici, cluburi s-au deschis ? Statuia lui Comitas...

(Îl văd din nou pe Comitas : la stînga lui, pe trotuar, e statuia seminudă a unei fete. Mi s-a povestit că, noaptea, cînd pe stradă nu-i țipenie de om și nici o mașină, muzicianul întoarce, uneori, capul său de bronz, o privește pe fată și, pesemne, statuile se înțeleg. Tristă glumă... Mă gîndesc ce viață ascetică a trăit, cîte simțăminte a înăbușit în el, prefăcîndu-și trupul într-o închisoare în care a înlănțuit clocotul sîngelui, mîinile dornice de-a mîngîia femeia, dorul de ceasuri fără griji... Măcar să fi avut în față statuia fetei... „Dă-mi, Doamne, bucuria fără chip..." [1] și Dumnezeu a fost „bun", i-a dat din plin, deși mai mult i-a dat durere fără chip.)

— Comitas, zici ? Sînt convins că, pentru statuie, au dat bani oameni care nici nu știu prea bine cine a fost el. Dar pe soclu sînt trecute, neapărat, și numele lor. Sînt trecute, nu ?

— Da, Ruben, însă ești răutăcios, parc-ai avea un demon în tine.

— Nu vreau să fiu bun. Dar tu, acolo, la Detroit, n-ai simțit nevoia să te apropii de el și să-l întrebi : „Ce cauți aici, Comitas... ?"

(Cum de mi-a ghicit vorbele ? E un demon, hotărît lucru, e demon...)

La urma urmelor, mă bucur că se află acolo Comitas. Ce, e doar al nostru ? Suferința lui numai pe noi ne doare ? Cîntecele lui numai pe noi ne răscolesc ? Nu, Ruben, niciodată contabilii n-or să poată explica lumea. Statuia lui Comitas povestește, în fiecare an, cel puțin la douăzeci de americani despre noi... La Opera din același Detroit, în curînd o să se reprezinte *Anuș* [2], am văzut afișele pe străzi, Anuș era americancă, și ce-i cu asta ? Imaginați-vă, în orașul ăla dementțial, în vecinătatea cabaretelor și a *strip-tease*-urilor, are să răsune povestea curată de dragoste a Anușei ! Nu se purifică, în felul acesta, cît de cît, sufletele ascultătorilor ? Doar n-or veni numai armeni ! ? Cît despre armeni, or să aibă un sentiment de satisfacție și li s-o mai întări voința de a rezista...

---

[1] Vers din poezia *Dă-mi, Doamne...* de Misak Metarenț.

[2] Prima operă națională armenească, inspirată din folclor (muzica și libretul de Armen Tigranian, după poemul omonim de H. Tumanian).

Nu, Comitas, nu-l asculta pe Ruben, chiar și ca statuie ai o treabă de făcut și tot „fără chip"...

Mi-amintesc de-o altă întîmplare, care mi-a fost povestită în 1977, la Caracas. Era un meci de fotbal între „Cosmos" și „Santos". La „Cosmos" juca un armean, Iscandarian. Crainicul, făcînd pur și simplu o confuzie (poate, nici nu auzise măcar de armeni), a anunțat că e turc. Și dintr-o dată, zeci de telefoane au sunat la stadion, firește, erau armenii din Caracas. Unul — amenințător, altul — mai potolit, explicînd cine este jucătorul... Iar crainicul, în intervenția sa imediat următoare, s-a corectat, și-a cerut scuze de la concetățenii săi armeni și, în cîteva cuvinte, a vorbit despre poporul armean, despre echipa de fotbal „Ararat". Mi s-a povestit că, exact în acel moment, Iscandarian a marcat un gol.

S-ar putea să pară cam ridicolă agitația armenilor din Venezuela, dar am aflat că, a doua zi, după meci, trei sau patru tineri armeni, care pînă atunci nu se interesau deloc de viața comunității armene, s-au dus la clubul „Ararat", iar anul următor, făceau o excursie în Armenia, unde nu fuseseră niciodată...

— Slabă consolare, ar fi ironizat Ruben.

Acum, Ruben fumează și privește gînditor pe fereastră, de unde se vede Erevanul. Parcă-i aud gîndurile : probabil că rumegă, în continuare, vorbele lui Nicol Aghbalian : „Sînt condamnați cu toții, pînă la urmă, să se topească... Și dacă va rămîne un singur armean, vă asigur că acela va rămîne în Patrie, în Armenia, nicăieri în altă parte nu-i posibil".

„Un singur armean", astăzi, valorează trei milioane de armeni.

34.

— Australienii nu sînt vorbăreți, aproape că-s taciturni.

— Ce popor de invidiat ! mă-ntrerupe Ruben. Măcar de-am fi învățat și noi cît de cît să tăcem.

Îi povestesc o întîmplare petrecută în Australia. Un bărbat și o femeie mergeau cu mașina prin pustiu. Deodată, mașina se împotmolește în nisip. Ce să facă ? În jur, pe o rază de sute de kilometri, țipenie de om. Stau ei o oră, două... Cînd, odată, apare o altă mașină. Cei doi nu-i fac nici un semn, celălalt schimbă direcția și se-apropie de ei. Fără să scoată un cuvînt, noul venit scoate din mașină un cablu de oțel, remorchează mașina împotmolită și o smulge din nisip, după care rostește doar *O.K.*-ul uzual și se-ndepărtează cu mașina lui.

Ruben se entuziasmează :

— Imaginează-ți, să fi avut și noi deșertul nostru personal și întîmplarea să se fi petrecut în Armenia...

— Deșert personal ? ! mă amuz eu.

Și, completîndu-ne unul pe altul, încercăm să ne închipuim ce s-ar fi-ntîmplat la noi, în Armenia. Omul, apropiindu-se cu mașina împotmolită, mai întîi s-ar fi minunat : „Aoleu, de cîte zile sînteți aici ? De cîte ceasuri ?“ „De vreo două, trei ore. Pierduserăm orice nădejde, noroc că ai venit.“ „Vroiam s-o apuc pe alt drum, da' mi-am schimbat gîndu', minte de armean, păi nu... ?“ „Ne-ai salvat, nu știm cum să-ți răsplătim bunătatea !“ „Se poate ? ! Sîntem așa de haini, ca să nu ne ajutăm ?“ și-i face bărbatului cu ochiul : „Cine-i ?“ „Nevastă-mea — îngaimă celălalt, fiindcă știe că n-are să fie crezut, unde s-a mai pomenit ca cineva să plece în pustiu cu propria lui nevastă ? E nevastă-mea, mergem la mare.“ „Am priceput — zîmbește cu subînțeles omul —, doar sîntem bărbați. Știi bancu' ăla ? Unu' se-mbată așa de tare cu amanta lui, că o aduce, noaptea, acasă la el. Nevastă-sa îi deschide ușa, și el o face atentă în șoaptă : sst, i-am zis că ești soră-mea...“ Rîd amîndoi, după care : „V-o fi foame, bem un pahar și p-ormă ne-ocupăm de mașină. Pentru mine, e-un fleac, treabă de-un minut.“ Înșiră de-ale gurii chiar pe mașină (femeia încearcă să pună masa cu toate cele de trebuință, scoate pînă și șervete), beau cîte un pahar, se interesează unul de altul de unde sînt de loc („Nu, nu, de unde ți se trag părinții ?“). Noul venit bineînțeles nu-l întreabă pe celălalt de nevastă, de copii, cu toate că el scoate pozele copiilor și le arată („Întotdeauna le am la mine, altfel ce fel de armean aș fi ? !“). Apoi, fiecare povestește ce lucrează („Grea e viața“ — se plîng amîndoi, deși n-au nici un motiv) și, se-nțelege, fac schimb de adrese și de telefoane. Femeia strînge „masa“ și abia după asta omul scoate din mașină cablul, remorchează cealaltă mașină și, gălăgioși, dîndu-și sfaturi, făcîndu-și observații („Ceva mai la stînga, nu, nu, un' te duci ? E nouă ? Nu prea-i reușită culoarea...“), în cele din urmă scot mașina din nisipuri. Înainte de-a se despărți, bărbații se sărută neapărat („Fii atent, pe data de opt'spe sînt la Erevan, să mă suni“), femeia zîmbește de mii de ori în semn de recunoștință. „Nu-i rușine, surioară ? protestează flatat bărbatul. Ce fel de armeni sîntem, dacă nu ne-am ajuta unu' pe altu' ?“ Apoi, se bate cu mîna pe frunte : „Aoleu, cum de-am uitat ? și scoate din nou sticla de coniac. Am uitat să bem în sănătatea poporului nostru, surioară, ai să bei și tu, uite-așa, pe picioare.“ Nici nu-și dau seama că și pînă atunci stătuseră

în picioare, vorba vine de la sine, păi cum altfel ar putea toasta pentru neamul nostru ? !

După care, pornind mașina, omul îi face cu ochiul celuilalt : „Sst, i-am zis că ești soră-mea...“ Celălalt rîde și el, se despart, peste un timp se-ntîlnesc la Erevan și sînt sigur că-și fac și vizite...

Ruben și cu mine ne distrăm copios de povestea născocită de noi, apoi eu încerc să devin serios :

— Totuși, în ambele cazuri, omul l-a ajutat pe celălalt.

— E drept, încuviințează Ruben, ce-i drept e drept.

— Nu era mai bun al nostru... ?

— E altceva. Nu-i vorba de *bun* și *rău*. La urma urmelor, n-ar fi nici o nenorocire dacă am fi ceva mai puțin vorbăreți.

— Și tu ?

Drept răspuns, Ruben tace îndelung.

35.

În unul dintre orașele-satelit ale Los Angelesului, Pasadena, se înființa o nouă publicație armenească, „Masis“, și era necesar un capital pentru primele cheltuieli, cît și pentru viitoarea existență a ziarului. La donații au participat numeroase persoane, iar printre ele, și un băiat de șapte, opt ani, Harutiun Grigorian. El a donat redacției opt dolari, o sumă alcătuită din cenți și reprezentînd banii pe care bunicul lui i-i dăduse, în diferite rînduri, pentru dulciuri și înghețată. Cei opt dolari au fost numiți *maia*.

Fie ca „Masis“ să-și merite maiaua aceasta, piatra de temelie pusă cu sfințenie de mîinile curate ale unui copil...

36.

Într-un parc din Erevan, ședeau cîțiva bătrîni, ca niște pietre puse una lîngă alta. Era o primăvară timpurie, soarele încălzea oasele lor bătrîne și ei, întrerupîndu-se unul pe altul, își vorbeau, își povesteau, își aminteau... Amintirile, ca un foc mocnit sub cenușă, îi purtau înapoi, spre țara aceea caldă, numită *Tinerețe*, unde visurile n-au hotare și unde omul se iubește pe sine și crede în lume. Ei știau de mult că visurile lor nu s-au împlinit și nu se vor împlini vreodată, dar era plăcut așa, să se adune cu toți camarazii și să urce în trenul amintirilor, care-i ducea cu un șuier ispititor înapoi, spre țara caldă numită *Tinerețe*.

În parc, erau și porumbei, iar unul dintre aceștia veni de se așeză pe chelia încălzită de soare a unui bătrîn. Și... slobozi un găinaț.

Ei se aflau încă în țara amintirilor, unde nici unul dintre ei nu chelise și nu era în stare să șadă nemișcat vreme îndelungată într-un parc, privind țintă într-un punct. Porumbelul i-a readus în parc și ei s-au uitat încurcați, necăjiți, unul la altul. Iar omul acela zise un pic întristat, un pic înveselit: „Porumbelul a-nțeles că port, în mine, un viitor de statuie. Ce să-i faci, trebuie să te obișnuiești încă din timpul vieții cu un viitor de statuie..." El se afla încă în țara amintirilor.

De data asta, au zîmbit cu toții amar și au coborît încet, de voie — de nevoie, din trenul amintirilor: discuția s-a mutat asupra bolilor și, din una-n alta, asupra copiilor care se gîndesc la părinții lor, asupra înghețatei pe care trebuie s-o ia nepoților.

Nu din cauza vîrstei îmbătrînește omul, ci atunci cînd obosește de a mai visa. Cine a spus-o? Nici unul dintre ei nu și-a amintit.

În parcul primăvăratic, ședeau tăcuți niște oameni obosiți de a mai visa, semănînd cu statuile — doar că n-aveau socluri și nici nu vor avea vreodată...

37.

Lîngă trunchiul alb al unui mesteacăn, pe o placă de bazalt cenușiu, o inscripție simplă — „Aici sînt înmormîntați ostași".

Mesteacănul nu-i de granit, nici de marmură și nici de bronz, totuși oamenii aduc aproape zilnic flori pe care le așternla picioarele mîndrei cu trup zvelt. Monumentul acesta neobișnuit se află în Rusia, în apropiere de Kursk, unde a avut loc una dintre bătăliile cele mai sîngeroase ale veacului nostru.

Mesteacănul înverzește în fiecare primăvară și mie îmi pare că, în fiecare primăvară, se trezesc și înverzesc, dintre rădăcinile lui, ostașii căzuți.

Voi credeți că cei ce-au căzut rămîn tăcuți?

Îl văd cu ochii minții pe marele poet rus[1], care-și citea versurile la universitatea din Caracas.

Am fost duși într-o sală de curs, în care studenții ședeau pe mese, pe pervazurile ferestrelor, pe podea, iar vreo doi, trei mi-amintesc că ședeau... pe scaune. Mulți dintre ei fumau,

[1] Referire la Egor Al. Isaev (n. 1926).

podeaua, transformată în scrumieră, era presărată cu chiștoace și scrum de țigări.

Profesorul care ne-nsoțea, un tînăr, a spus simplu *bună ziua,* apoi, în cîteva cuvinte, a explicat, probabil, cine sîntem.

Ne-am așezat, bineînțeles, pe scaune.

Ni s-au pus întrebări, noi am răspuns și, la un moment dat, profesorul s-a-ntors spre poet : „Recitați ceva în rusește, eu am să le traduc". Poetul a privit cu îndoială spre sală, adică — ce poezie să le recit ăstora ? Profesorul se pare că n-a-nțeles ezitarea poetului și a insistat politicos. Am încercat și eu să-l conving : „Citește, Egor, poezia aia — voi credeți că cei ce-au căzut rămîn tăcuți... ?" Și deodată, am văzut în ochii poetului flacăra luptei, în mîna lui — o spadă, l-am văzut parcă pregătit de înfruntare. I-am întins profesorului cartea poetului : „O să citească versurile astea, ar fi mai bine, totuși, ca, mai întîi, să le traduceți, ca să se-nțeleagă despre ce e vorba". Profesorul a tradus rînd cu rînd. După care, poetul a-nceput să citească. Îl ascultasem adesea, dar în felul acesta nu citise niciodată : da, era o înfruntare — poezia împotriva indiferenței.

Voi credeți că cei ce-au căzut rămîn tăcuți ?
Desigur, da — o spuneți voi.
Dar nu-i adevărat, ei strigă !

Nu mă uitam la poet, ci la ei, străduindu-mă să le surprind privirile, să-l simt pe celălalt om care exista, trebuia să existe înlăuntrul lor.

Ei strigă-atunci cînd liniște-i,
Cînd în oraș pătrund
De pe cîmpie vînturi,
Cînd stelele-și vorbesc în limba lor
Și prind statuile viață.

Mă uitam la ei : cîțiva, pe nesimțite, coborîseră de pe pervazuri și se așezaseră în scaune, o fată care tocmai vroia să aprindă o țigară renunțase... Iar poetul, care la optsprezece ani fusese ostaș și, în clipa aceea, nu citea o poezie, ci vorbea cu camarazii săi morți, nu vedea sala.

Ei ar fi vrut ca monumentul lor
Să fie-ntreg Pămîntul.

Un bărbos întins pe podea nu reușea să-și bea berea : sticla îi rămăsese suspendată în aer, ținea gura deschisă și asculta

cu ochii. De fapt, numai el se mai afla pe podea. Cînd s-or fi așezat cu toții ? Am cerut o țigară fetei de lîngă mine. „Sst ! făcu ea cu degetul la buze. Sst...“ Îi vedeam tăcuți, concentrați, unde dispăruseră tinerii impertinenți, dezabuzați de pînă mai adineauri ? Nu mai erau decît niște băieți și fete în *blue jeans* tociți și cu pletele în neorînduială. Iar poetul citea :

Și pe Pămînt pășește
Desculță Amintirea — o femeie mărunțică.

O vedeam pe femeia aceea. Nu țipa, nu-și smulgea părul, pur și simplu aluneca peste ierburi și flori, pătrundea în liniștea satelor și în larma orașelor, în inimile oamenilor. Nu uitați, spunea, nu uitați, ca să nu se mai repete.

Ea merge,
Nu-i trebuiesc nici vize, nici adeverințe.

Unde dispăruseră tinerii aceia șturlubatici ? Erau aceiași cu cei care, acum, stau nemișcați ? Fata de lîngă mine mi-a întins tăcută țigara, eu am luat-o și, se-nțelege, n-am aprins-o. Bărbosul de pe podea stă așezat, e drept — tot pe podea, dar așezat, a pus de-o parte sticla de bere neîncepută și, în ochii lui, s-a cuibărit tristețea.

Ei nu-nțeleg cuvintele, durerea n-are nevoie să fie tălmăcită, poetul acela rus este fratele lor mai mare, pe care nu-l văzuseră niciodată. Un băiat care fuma nu mai scutura scrumul pe podea, ci îl punea în scrumieră, o fată încetase să-și mai facă genele și rămăsese aplecată asupra oglinjoarei de pe masă : cine o privea din oglindă ?

Ea merge,
Nu pentru sine, ci pentru lume-ngrijorîndu-se.
Și monumentele îi dau onorul,
Și obeliscurile i se-nchină prea-plecate.

Cînd a tăcut poetul ?

Abia după cîteva clipe a izbucnit sala în aplauze. Mai întîi, ei au înțeles care sînt ultimele cuvinte, deși poetul rămăsese în aceeași poziție, iar în ochi i se reflectau alte imagini: el tot mai vorbea cu camarazii săi morți. L-au trezit aplauzele. Apoi, a fost înconjurat de tineri, care nu erau decît niște fete și băieți de treabă, în *blue jeans* tociți și cu pletele în neorînduială.

Pe culoar, fata care-mi oferise țigara a aprins un chibrit și mi l-a întins. Ochii ei spuneau : „Acum se poate, fumați“.

(Și din nou îmi amintesc de mesteacănul alb, monumentul însuflețit al ostașilor pe pămîntul scăldat în sînge al Rusiei, iar copacul îmi pare o văduvă de douăzeci de ani, doar că broboada îi este albă, și eu îi aștern la picioare toate florile poporului meu.)

38.

Aș vrea să evoc o poartă a speranței — bolta aceea de stîncă, pe care am văzut-o în Vaioț dzor. Încerc să-mi imaginez ce s-ar fi întîmplat dacă n-ar fi existat bolta și, dincolo de învălmășeala fascinantă de pietre, nu s-ar fi arătat lumina, viața.

Dar există, nu se putea să nu existe.

De ce-o fi zgîndărit pămîntul nostru pietros, arid nările vrăjmașilor... ? Ce vroiau aceștia și, cînd au ocupat pămîntul, ce amintire au lăsat ei aici ? Să distrugi, să ruinezi — poate fi și asta o amintire, căci oamenii, nu-i așa ? țin minte cine și cînd a dărîmat cutare pod, mănăstire, cetate...

Ce voiau nevolnicii aceia barbari ?

Cu toate acestea, deși pe jumătate ruinate, ciopîrțite, vătămate, ele au rămas. Bolta aceasta de piatră, care îmi pare un monument, a rămas și ea.

...Vrăjmașul a năvălit în munți, iar satul, care plămădise pîine pe stînci, înălțase mănăstiri și cetăți, s-a văzut nevoit să fugă în rîpă. Au fugit cu toții — bărbați, femei, bătrîni, copii. Rîpa era o cetate de piatră, fără fund, de nepătruns. Vrăjmașul rămăsese sus, iar bărbații păzeau trecătoarea. Vrăjmașul știa că rîpa n-are altă ieșire, că ea este despărțită de lume printr-un perete de stîncă atît de puternic, încît nici chiar stăruința de o nesfîrșită răbdare a timpului nu-l poate roade.

Sus, în casele părăsite, vrăjmașul chefuia. În clipele de răgaz, sătul de chefuit, dărîma biserica, spurca cimitirul, spărgea *khacikar*-urile în vreme ce satul, în rîpă, gemea de durere și neputință. Rîpa, care era o cetate de piatră, devenise o temniță de piatră. N-avea ieșire decît spre cer. Aici, cerul era limpede ca lacrima, împodobit, în fiecare noapte, cu puzderie de stele. Ca să poată ieși din temnița de piatră, oamenii ar fi trebuit să se poată înălța la cer, altă cale nu era...

Bărbații scrîșneau din măsele de năduf și deznădejde, femeile adăugau, la veșnica tînguire a rîului, jelania lor înălțată lui Dumnezeu. Iar Dumnezeu, ca întotdeauna, privea nepăsător din lucarna rîpei (peste ani, peste mulți ani, unul dintre poeții

acestui popor avea să exclame : „Unde erai, Doamne, cînd nimiceau o țară minunată ?“.) [1]

Bărbații nu-și puneau nădejdea în Dumnezeu, ei căutau o izbăvire adevărată : cu cazmalele, cu tîrnăcoapele, cu săbiile, cu unghiile chiar, încercau să deschidă spărturi în stînca neînduplecată, să iasă din robia pietrei. Piatra, însă, își rîdea de neputința oamenilor. Rîul curgea pe sub stîncă și — oamenii știau — ieșea de partea cealalată, ca să se amestece cu apele Arpăi. Bărbații au încercat să-i lărgească albia. Unul dintre tineri, mai bezmetic, s-a cufundat în valurile învolburate, a intrat sub munte și... nu s-a mai întors.

Iar vrăjmașul, stînd pe pietrele de pe buza rîpei, făcea haz și hohotele lui umpleau rîpa, pîngărind litania rîului.

Oamenii și-au lăsat brațele jos, deznădăjduiți, și s-au uitat în sus, la cerul rece : rîpa avea să se prefacă în cimitir, iar cerul — lespedea albastră a cimitirului, pe care strălucesc, în fiecare noapte, stelele.

În durerea și deznădejdea lor, oamenii s-au năpustit asupra peretelui de stîncă, de parc-ar fi fost vrăjmașul. Era o năvală neputincioasă, caraghioasă, peretele de stîncă nu s-a dat înapoi nici cu un pas și pesemne că, în sinea lui, își rîdea de suferințele oamenilor.

Au încercat de toate, nu mai rămăsese nimic de făcut.

Și atunci, resemnați, au început să aștepte moartea.

Dar, într-o zi, au văzut cum cîteva dintre bătrîne pipăiau, mîngîiau peretele de piatră. Apoi, au aprins lumînări în scobiturile stîncii. Fetele au început să-mpodobească pieptul golaș al muntelui cu flori gingașe, copiii și-au înșirat jucăriile la picioarele stîncii. Femeile șușoteau cu pietrele, rugîndu-le să se-mblînzească, bărbații își socoteau ultimele gloanțe.

Femeile dezmierdau peretele ca pe propriul lor copil bolnav, fetele îi zîmbeau misterios, așa cum ar fi zîmbit flăcăului îndrăgit — cu sfială și speranță. Copiii se hîrjoneau cu peretele așa cum s-ar fi hîrjonit cu fratele mai mare, puternic, de neînfrînt.

Numai bărbații priveau neajutorați și cu năduf.

„Iubiți stînca — i-a sfătuit pe bărbați cea mai vîrstnică femeie a satului. Pietrele astea-s ale noastre și sînt, și ele, înrobite.“

Bărbații se îmbunară, fiindcă, da, pietrele astea neînduplecate erau ale lor. Au lăsat de-o parte cazmalele și săbiile și,

[1] Referire la un cîntec al poetului armean contemporan Artur Mesșian.

cu degete ostenite, însîngerate, au căutat mîinile de piatră ale muntelui.

...Și într-o noapte, sub privirile lor uimite, stînca a-nceput să se retragă, să se-mblînzească, să se topească, să se subțieze, pînă s-a făcut străvezie și, din partea cealaltă, s-a arătat lumina...

În fața dragostei oamenilor, piatra cedase.

Încet-încet, spărtura a crescut și, în cele din urmă, a apărut o boltă, iar satul s-a revărsat afară pe sub curcubeul acela de piatră...

Vrăjmașul, care, animat doar de puterea urii, tot mai chefuia pe buza rîpei, abia după cîteva zile și-a dat seama că rîpa se golise. Cu răcnete sălbatice, s-a năpustit în jos, dar stînca își închisese de-acum poarta.

Numai cînd vrăjmașul s-a îndepărtat poarta s-a deschis din nou și pentru totdeauna.

Legenda asta nu mi-a povestit-o nimeni, n-am citit-o în nici o carte, ea s-a născut în mine atunci cînd rătăceam îndelung prin Vaiot dzor și contemplam uimit podul-curcubeu de piatră, pe care îmi place să-l numesc, mai curînd, *Poarta speranței*. Doar legenda poate da adevărul despre creația asta genială a naturii.

Aveți, cumva, vreo altă explicație... ?

39.

În camera strîmtă, se lovea de pereți și nu găsea cuvinte. Domnea semiobscuritatea, pîlpîirea slabă a lumînărilor nu izbutea să risipească întunericul și nici fumul de țigară, care atîrna de tavan ca un nor de ploaie. Lumînările nu luminau decît o masă tocită, hîrtiile înnegrite de scris, călimara și figura tînărului [1], care părea mai palidă decît lumina lumînărilor. Nu găsea cuvinte. După acte, avea douăzeci, douăzeci și unu de ani și era zănatic atît cît îi îngăduia vîrsta, dar și înțelept, căci avea, de asemenea, trei mii de ani, după actele poporului său. Se făcuse de mult miezul nopții, dar el tot se mai zbuciuma în chinul întrebărilor. Și nu găsea cuvinte. Cuvinte care să condenseze timpul, noaptea sumbră, de nepătruns, nesfîrșită. Se părea c-ar fi ultimele tablouri ale ultimului act din drama de trei mii de ani numită *Poporul armean*. În curînd, cortina roșie va coborî, iar în sală, în afară de bandele de turci, nu va mai fi nimeni, cortina va coborî și aceștia vor aplauda, o,

[1] Referire la scriitorul Eghișe Cearenț.

cum vor aplauda... Nu găsea cuvinte. Înainte de el, cineva pusese întrebarea : „Nu mai e nimeni care să te-aștepte, la ce mai vii, tu, primăvară ?“ [1]. Înainte de el, cineva murmurase : „Patrie de jale, patrie de-orfani...“ [2]. Înainte de el, cineva exclamase : „Oare eu să fiu poetul cel din urmă... ? !“ [3].

Nu găsea cuvinte, nu mai erau cuvinte, și tînărul se zbuciuma în chinul întrebărilor. Nu mai erau cuvinte, nu rămăsese decît un teribil *Nu !*, pe care ar fi vrut să-l arunce în obrazul bine ras al lumii și al istoriei. Nu, poporul său va continua să existe ! Cum ? — nu știa. Văzuse cu ochii săi pieirea Armeniei Apusene, privise în flăcările stinse din ochii miilor de orfani, în cenușa vetrelor stinse. Luptase ca ostaș al răzbunării, văzuse stivele de cadavre, își pierduse nădejdea, apoi i se deșteptase nădejdea. Apucase să iubească, să fie respins, să urască, nu era de-ajuns ? și-apoi, ce importă că n-are decît douăzeci, douăzeci și unu de ani ? unul, mai nefericit și mai simțitor decît el [4], a trăit nouăsprezece ani, altul, „un copil genial, palid“ [5], douăzeci și unu, el de ce s-ar agăța de viață... ? !

Nu, nu, nu !

Deodată, văzu limpede o imagine cumplită, năluca morții : torentul furios, tulbure purta sicriul istoriei poporului său. Sicriul... ? Și primul vers se ivi ca țipătul unui nou-născut :

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereți [6].

Versul acesta avea să devină unul dintre ultimele, dar s-a născut primul : nu era vers, ci strigătul unui sacrificiu de sine deznădăjduit, cel din urmă țipăt al condamnatului la moarte dus la eșafod :

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereți.

Cel din urmă țipăt ? Nu, el luptase și în tranșeele revoluției, alături de oameni cutezători, în ochii cărora ardea viitorul și care mureau astăzi cu ziua de mîine, dreaptă și lumi-

---

[1] Vers din poezia *Primăvara* (1897) de Hovhannes Hovhannesian (1864—1929).

[2] Vers din poezia *Cu patria mea* de Hovhannes Tumanian, datată *1915*.

[3] Vers dintr-o poezie de Vahan Terian, fără titlu și datată *Vara 1913*.

[4] Referire la poetul Petros Durian (1851—1872).

[5] Referire la poetul Misak Mețarenț (1886—1908).

[6] Vers din poezia *Viziunea morții*, scrisă de Cearenț în 1920, sub impresia suferințelor îndurate de poporul armean în cursul luptei de cucerire a independenței naționale, la care poetul a fost martor ocular.

noasă, în pupilele lor. Îl luase cu sine torentul „mulțimii dezlănțuite“ [1]: ce avea să strivească ea, ce avea să dezmierde ea, cu degetele ei butucănoase, grosolane, sub picioarele ei ostenite, turbate... ?

Din fereastra lui îngustă, nu se zărea cerul primăverii, iar pe cer, stelele păreau ochi stinși de copil.

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereți,
Să nu se apropie alți pași de spînzurătoare...

Al doilea vers, l-a scris nervos, cu furie, a închis ochii ca să fie întuneric complet și a chicotit : ce ușor e pe hîrtie — *alți pași... să nu se apropie...* Doar nu-i decît o spînzurătoare, pentru toate ștreangurile poporului său dușmanul pregătise cu grijă „o funie aspră și.. două bîrne perpendiculare“.

Și-apoi, se poate muri oricînd. O, ce experiență milenară exemplară de a muri are poporul ! Și a vrut să trăiască. Să trăiască primăvara asta nouă, vara, apoi toamna, iarna și alte primăveri și veri. Să trăiască... În ochi, i-a lucit un surîs, își amintise orașul natal, parcul orașului, le văzuse pe fetele iubite... După aceea, imaginile s-au stins : de mult nu mai sînt fete în lume, iar în clipa asta, el avea nevoie de un alt interlocutor. Altul, care să fie mai cuminte, să fi suferit mai mult, așadar să fie mai înțelept.

Și acesta a venit. Nu bătînd la ușă, intrînd, ci pătrunzînd ca lumina, întredeschizînd fereastra, străpungînd pereții groși, umezi, străbătînd ca o rază prin norul atîrnat.

S-au înmulțit lumînările ?

„Cine ești ? Vorbește !“

Nici un răspuns.

Lumina îi mîngîia cu degete nevăzute părul negru, transpirat.

Noaptea era densă ca mierea și din nou s-au deșteptat cuvinte care nu erau ale lui...

Oare eu să fiu poetul cel din urmă,
Cel din urmă cîntăreț al țării mele ?

Nu, nu, nu ! În liniștea din cameră, își auzi propriul glas. Nu cumva aiurează ?

Se dezmetici auzindu-și glasul și, deodată, înțelese, înțelese fără nici un dubiu cine era cel care venise. De fapt, nu înțelese, nu văzu, ci doar simți, căci în versul compus adi-

[1] Referire la poemul lui Cearenț, *Mulțimile dezlănțuite* (1918).

neauri — *în afar' de mine... nici o jertfă...* — nu erau cuvintele lui, altcineva[1] le rostise, cu o mie de ani în urmă, el n-a făcut decît să le repete ca un ecou întîrziat.

„Sînt cuvintele tale, fiule..."

„Fiule"? După moartea maică-sii, nimeni nu-i mai spusese „fiule"...

„Cine ești, Lumină... ?"

El era.

Cine altcineva putea să fie ?

„O mie de ani te-am așteptat, Părinte..."

Tînărul ar fi vrut să vorbească, să-ntrebe, să primească răspuns, dar Lumina era mută. Și-a frecat tîmplele, fruntea, a mototolit și a aruncat de-o parte hîrtiile mîzgălite. Cele mai importante cuvinte sînt tocmai cele pe care omul ar trebui să și le spună sieși.

„O mie de ani nu te-am văzut, Părinte..."

Lumina, însă, nu răspundea. Dar, deși nu răspundea, se afla acolo. Și tînărul înțelese că nu numai încăperea, ci și el însuși era năpădit de lumină, că interlocutorul se afla în el, și-atunci se liniști :

„Nu vreau să mi te închipui, Părinte, amintindu-mi de portretul tău rămas într-un manuscris medieval și care-i asemănător tuturor sfinților și poeților noștri, nu vreau nici să te pictez în culorile imaginației mele ori să-ți deslușesc trăsăturile din exorcismul pe care l-ai făptuit de-a lungul celor zece mii de versuri.

Vreau să te văd. Să te văd stînd în picioare, stînd așezat, vreau să șezi, uite, în scaunul acela, să fumezi din țigările mele și să scuturi scrumul pe podea. Vreau să te văd supărat ori tușind, să te văd dezmierdînd părul copiilor pe care nu i-ai avut, să te văd beat, chicotind, întemnițat între pereții lipsiți de ferestre ai sihăstriei tale ori amestecat în mulțimea cu mii de chipuri, care nu știe și nici n-are să afle vreodată că ești un geniu.

Cine erai tu, ca, pentru toate păcatele lumii, să te socotești vinovat și răspunzător pe tine, doar pe tine, cînd pentru propriile noastre păcate blestemăm zi de zi lumea întreagă ? !

Erai, oare, un om real, din carne și sînge, sau un fiu nelegitim al legendei, căci ești peste măsură de eteric chiar și pentru o legendă ! ?"

---

[1] Referire la Grigor Narecați, autorul poemului *Cartea plîngerii* (1002), cu care a fost comparată poezia lui Cearenț, *Viziunea morții*, de către poetul Paruir Sevac.

...Dacă pînă și pădurile Libanului
Le-aș îngemăna făcînd din ele pîrghie de balanță
Și pe-un talger ca povară
Muntele-Ararat l-aș pune,
Tot nu ar putea prin greutatea lui
Coborînd s-ajung-aidoma
Cu păcatele-mi pe cel'lalt talger strînse [1].

„Să fie, oare, un flux genial de cuvinte cele zece mii de versuri, să-ți fi fost chinul un rol pe care l-ai interpretat întreaga-ți viață, sau poate totul nu este decît o minciună fermecătoare ? Minciună ? Dar de ce nimeni, după tine, n-a slobozit o asemenea minciună ?"

...La ospețe, trist și abătut,
Cu chip zîmbitor mereu, cu mintea însă zbuciumată,
Luminos la-nfățișare și cu ochii-ndureroați...
Are două cupe-n mîini,
Una plină ochi cu sînge, cealaltă cu lapte...
E un singur chip cu două fețe,
Trist și mînios...

Lumînările erau pe sfîrșite și tînărul stinse una dintre ele. Ar fi putut s-o stingă și pe cealaltă : lumina se afla înlăuntrul său. Pereții s-au retras, masa lui de scris era, acum, în plin cîmp, iar în jurul său — țara Nairi sfîșiată...

„O, popor al meu, tu, colectivitate de Narecați, a fost, oare, drept ca tu, tocmai tu și numai tu să răspunzi pentru păcatele mari și mici ale lumii și tocmai *strigătul tău de durere* să nu-l audă lumea, deși ai strigat chiar cu vorbele ei ? ! O, popor al meu, tu, ratat genial ! Tu, care ai avut poeți străluciți, dar nici un diplomat sau om de stat (dacă ai avut, i-a slujit pe alții), tu, care ți-ai sanctificat toți smintiții și i-ai răstignit pe toți fiii tăi cînd au năzuit, s-au străduit să te slujească, să te ajute, de la prințul legendar Artavazd pînă la... Nu știu, astăzi, mîine, pe cine o să mai răstignești ? ! Eu mă cert cu poporul meu, iar tu îmi spui din depărtarea ta milenară :

Nu mă jupui, sînt chinuit, vezi bine,
Nu mă sfărîma cînd sînt de-acum zdrobit,
Nu mă sfîșia, destul sînt eu îndurerat,
Nu mă mai orbi din nou, căci sînt întunecat...

---

[1] Citatul acesta și următoarele fac parte din *Cartea plîngerii* de Grigor Narecați.

Ai iubit, oare, pe cineva, te-a iubit cineva pe tine ? Am iubit noi pe cineva, ne-a iubit, oare, cineva... ?"

Înlăuntrul tînărului, era un stup de gînduri și de întrebări, dar albinele nu făceau decît venin. Ferestrele păliseră, oare din cauza Luminii sau se apropia tiptil dimineața ? Dintr-o dată, el a văzut la un loc toate epocile poporului său, o istorie întreagă de trei mii de ani a venit de-a umplut și s-a statornicit între pereții camerei strîmte și s-a înșirat pe un fir.

„Noi am moștenit sinceritatea ta de exorcist sau tu te-ai născut ca fiul cel mai iubit și cel mai bolnăvicios al acelei sincerități a poporului tău... ? Nu știu.

Poate, un popor, să fie alcătuit doar din poeți ? Rege-poet, căpetenie-poet, diplomat-poet... Poet, poet, poet...

O, popor al meu, tu, unic naiv al școlii numite *Istorie !*

Despotul persan [1] îl chema în vizuina sa pe regele nostru, și regele nostru se ducea, deși era încredințat că o să fie pus în lanțuri și pînă la sfîrșitul zilelor sale are să se uite la căpetenia armatei lui, al cărei trup umplut cu paie o să fie pus în fața ochilor săi.

Puternica regină a Asiriei [2] îl îndrăgise pe chipeșul nostru rege și, în numele patimii sale înflăcărate, s-a oferit să ne întărească țara, însă regele nostru, cu sinceritate de gimnazist, a făcut poezie : „N-o trădez pe Nvart a mea".

Regina Egiptului [3] visa ca regele nostru să-i spună vorbe dulci de admirație și măgulire, însă regele nostru, ce credeți ? n-o iubea pe regină și-atunci cum era să-i spună că o iubește, dacă n-o iubea...

Medicul armean [4], care scria și rînduri presărate cu perle, era dus la căsăpire, iar el, pe drumul spre măcel, a vindecat-o pe fiica muribundă a guvernatorului turc, după care, bineînțeles, nu l-au „amnistiat", ci l-au ucis alături de camarazii săi.

Generalul armean [5] l-a executat, în fața trupei împietrite, pe cel mai iubit oștean viteaz al său, pentru că acesta încercase

---

[1] Referire la regele Persiei, Șapuh II (309—379), la regele Armeniei, Arșac II (350—368), și la comandantul suprem al armatei armene, Vasac Mamiconian.

[2] Referire la Semiramida, care se îndrăgostise de Ara cel Frumos, rege legendar al Armeniei.

[3] Referire la Cleopatra și la regele armean Artavazd II (55—34 î.e.n.) care, pentru a-și salva țara de la distrugere în timpul năvălirii romane, s-a predat lui Marc Antoniu, acesta ducîndu-l înlănțuit la Alexandria, iar apoi, împreună cu Cleopatra, poruncind să fie decapitat.

[4] Referire la poetul Ruben Sevac (Ruben Cilinchirian, 1885—1915)

[5] Referire la generalul Andranic.

să siluească o turcoaică, în vreme ce consîngenii turcoaicei umpleau haremurile cu mii de fete armence luate cu forța și siluite.

Premierul Angliei [1] făcea o curte înduioșătoare poporului armean, cruțînd, însă, pînă și un batalion pentru țara care se îneca în sînge, iar diplomatul armean [2] care l-a auzit, poet și el, întorcîndu-se la hotel de la întrevedere, a scris în jurnalul său : „O, ce suflet minunat are premierul Angliei și cît de mult iubește el poporul nostru !“

Ministrul nostru de externe [3] se ducea în Rusia și vizita lui putea fi de bun augur pentru patria sa vlăguită și fiecare clipă era prețioasă, dar și el era poet și a făcut un ocol de o săptămînă, ca să-și ducă ultimul omagiu la rămășițele pămîntești ale unei mătuși răposate la optzeci și trei de ani... În vreme ce, pe masa de sacrificiu a lumii, se afla trupul muribund al țării sale.“

Imaginile triste, de neînțeles, au venit și s-au înșirat pe un fir, iar firul era roșu ca sîngele și schița traiectoria exactă a istoriei poporului său.

Lumina tăcea. Lumina îl condamna doar pe el pentru toate păcatele omenești trecute și viitoare.

„Ai existat, oare, cu adevărat sau te-am născocit ? Mai cu seamă că n-a rămas nici o urmă din viața ta. Mănăstirea în care te închinai și sufereai, în care ai făcut să erupă vulcanul acela de zece mii de versuri, e acum una cu pămîntul, mormînt n-ai și nici casa ta natală nu mai există.

Erai, oare, puternic ori slab... ?

Dar, la urma urmelor, ce înseamnă *puternic* și ce înseamnă *slab ?*

Poate că dintr-o slăbiciune omenească îți mărturiseai păcatele făptuite și mai ales cele nefăptuite, poate că te jucai de-a suferința și exorcismul, poate că vroiai să te asemuiești proorocilor și martirilor, căci poporul tău înclina spre cei nă-

---

[1] Referire la David Lloyd George.

[2] Referire la scriitorul Avetis Aharonian (1866—1948), unul dintre conducătorii partidului Daşnac, președinte al Republicii Armene în 1919, conducătorul delegației armene la tratativele de la Constantinopol (1918) și la Conferința de pace de la Paris (1919—1920), semnatar al Tratatului de pace de la Sèvres (1920), participant la conferințele de la Londra (1921) și Lausanne (1922—1923).

[3] Referire la scriitorul Levon Șant (Levon Nahaşpetian, 1869 — 1951), conducător al delegației Republicii Armene la Moscova, în vara lui 1920, pentru tratative cu Rusia Sovietică, a cărei propunere de încheiere a unui tratat de prietenie a fost refuzată.

păstuiți și smintiți, căci poporul tău nu-i rădba pe fii săi norocoși, darămite să-i iubească...

O, popor al meu, tu, colectivitate de Narecați ! O, Narecați, imagine fidelă a identității poporului meu !"

„Fidelă"... ?

Cuvîntul i se păru greșit, îi sună în urechi ca o monedă falsă de aur.

„Căutăm întruna pricina eșecurilor noastre în afară, cînd adesea pricina nu am fost decît noi înșine, doar noi, divizarea noastră, eroismul nostru necugetat, egoismul nostru cuminte...

Și de multe ori ne-am urît singuri. Am iubit poporul în masa lui, în schimb ne-am urît unii pe alții. Fiecare armean trebuie să-și aibă armeanul pe care să-l dușmănească pînă la sfîrșitul vieții sale. Ale cui sînt vorbele astea... ? Oricare dintre noi le-ar fi putut rosti, căci vorbele astea sînt reproducerea biografiei noastre."

Tînărul înțelese că se lasă în voia vîltorii tulburi a răutății neînfrînate. Să-i fi amintit Lumina ? Și mînia lăsă loc, dintr-o dată, unei iubiri amare, deznădăjduite, neajutorate, numai că dragostea aceea era, și ea, încărcată de întrebări de plumb.

„O, popor al meu, de cîte veacuri rătăcești prin lume ! ? Fugi din țara ta, vrei să devii un altul, să scapi de numele tău ca de un blestem, și nu reușești. Nu reușești. Și te-ntorci în țară, pentru ca, apoi, să fugi iar. Pînă cînd, pînă cînd, pînă cînd... ?

Ai clădit, peste tot în țările străine, școli și mănăstiri, poate chiar în clipa asta mai clădești una. În cîte orașe străine te-ai aflat printre cei care au pus piatra de temelie... ! Cîte tipografii ai înființat, și cîte ziare, ziare, ziare fără de număr, însă mai ades ți-a plăcut să citești ziarele altora... Ai întemeiat școli, însă mai ades ți-a plăcut să-ți trimiți copiii la școlile altora.

O, popor al meu, de întrebări fără răspuns, lămurește-mi tîlcul de neînțeles al existenței tale, căci, în ciuda tuturor acestora, tu viețuiești, dacă... Dacă ai să reușești și mîine să rămîi și să continui."

Se închipui, dintr-o dată, șezînd la căpătîiul fiului său muribund, și versul se repetă :

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereți.

Tînărul de douăzeci și unu de ani se simți tată, tatăl poporului, care o să se sacrifice. Dar copiii or să fie mîntuiți ?

Geamurile ferestrei se înălbăstriseră, lumea se deștepta pentru a miliarda oară și în urechi îi răsunară pașii mulțimii agitate.

„O, dacă am fi învățat să trăim, așa cum am învățat să murim ! Părinte, ascultă-mă, vreau să glăsuiesc cu vorbele tale, chiar dacă ești doar un mit, o rugă, o minciună genială și eterică. Or eu iubesc, urăsc, deznădăjduiesc și cred — cu adevărat. Eu nu mă rog, n-am să mă rog, eu sînt învins, eu învîng, eu lupt acolo unde se cuvine și acolo unde nu se cuvine — cu adevărat. Învîng... ?

O, Părinte al meu milenar, ascultă-l pe fiul tău întîrziat !

Ne jurăm de o mie de ani pe numele tău, deși cartea nu ți-au citit-o decît vreo cîțiva oameni, de o mie de ani punem cartea ta sub pernele celor bolnavi și ei, o ! minune, se-nsănătoșesc, chiar dacă de multă, de foarte multă vreme am avut medici...

Ne place tare mult tot ce-i inexplicabil, ne zbuciumăm pentru ceea ce pierdem, fără să apreciem ceea ce avem, și din cauza asta pierdem, pierdem neîncetat. Nu ne-a mai rămas decît foarte puțin de pierdut, cea din urmă bucată a pămîntului și a istoriei noastre...“

Suflă și stinse și a doua lumînare.

Nu mai existau hîrtii, nu mai exista nici masă de scris, iar călimara era umplută cu sînge închegat. Și cerneala de pe vîrful peniței se pietrificase.

În geamurile înnegurate ale ferestrei se profilă Muntele, și Muntele neștiutor la toate era măreț ca-ntotdeauna. Muntele păru, și el, străin.

„Și tu ai privit Araratul, și muntele cîntărea mai puțin decît păcatele tale făptuite (și nefăptuite), iar noi, plini de păcate adevărate și multe cît muntele, ne băteam în piept, suspicioși pe lume și mîndri de noi înșine.

De ce-om fi, oare, așa de bătăioși ? De două mii de ani vorbim întruna, vorbim toți odată, cînd de fapt ar trebui să vorbim împreună, îm-pre-u-nă. Si-mul-tan, dar nu fără să ne auzim unul pe altul, chiar dacă rostim aceleași vorbe și avem aceleași năzuințe. Fiecare dintre noi nu-și aude decît propriile sale vorbe.

Dușmanul nostru dintotdeauna a pătruns în cîmpia Araratului. Măcar acum, o să vorbim, oare, îm-pre-u-nă, o să fie, oare, un nou Avarair... ?“

Se terminase și cerneala nopții, iar lumina, cu degetele ei străvezii, mîngîia fruntea, părul, ochii tînărului :

„Să fie, oare, bunătate puterea noastră, fiule ? întreba Lumina. Prin bunătate am vieţuit şi am rezistat noi, oare ? Bunătatea e fără apărare, fiule, dar poate că tu cunoşti o altă cale..."

Peste pămîntul sfîşiat al armenilor se înalţa soarele stors de sînge, iar în sufletul, în creierul şi în călimara poetului, moartea, viaţa şi speranţa se amestecaseră între ele :

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereţi,
Să nu se apropie alţi paşi de spînzurătoare,
Şi în ochii mei de spînzurat să se zărească
Viitorul tău de aur, ţara mea sărmană.

. . . . . .

Nici o jertfă, în afar' de mine, să nu cereţi...

Undeva, prin apropiere, se trezise şi plîngea, ori poate rîdea, un prunc, iar poetul, care avea să intre mai apoi, în istoria armenilor cu numele de Cearenţ, a-mpins de-o parte hîrtiile şi a ieşit în stradă.

Pruncul era Armenia şi avea nevoie de ajutorul *lui*. De ajutorul lui ca *oştean*.

Şi el a ieşit ca să lupte şi să trăiască pentru viaţa acelui Prunc.

40.

De ce-mi amintesc de cetatea Dobříš, nu ştiu.

Aud, în curtea noastră, sfada femeilor de la o clădire la alta şi mi-amintesc...

Acolo, ca-ntr-o conservă, se păstrează veacul al optsprezecelea. Cetatea avea o înfăţişare jalnică, dacă o priveai îndeaproape părea un nobil ruinat care îşi mai poartă veşmintele somptuoase, însă uzate, şi umblă tot în caleaşcă, dar aceasta nu mai e de mult a lui şi nu va mai fi niciodată.

Porţile cetăţii semănau cu nişte uşi care se deschideau spre o cu totul altfel de lume şi care n-aveau nici o legătură cu viaţa de-afară. Curtea interioară era pavată cu piatră spartă, auzeam uruitul trăsurilor care intrau, vedeam feţele vizitiilor, congestionate de băutură, însă cu politeţea întipărită pe ele. În curte, se afla un bazin, în mijlocul lui — o sculptură de bronz reprezentînd un rechin : în vremea noastră, îi instalaseră în gură o ţeavă glosolană, prin care curgea apa.

Grădina franceză era de o frumuseţe tristă, cu statuile ei degradate, cu bazinele fără apă, cu aleile desfundate. Era mai mult tristă decît frumoasă. În fundul grădinii, pe un dîmb, se zărea un zid pictat ca faţada unui alt palat. Dacă ar fi fost

pictat cu mai multă pricepere, te-ar fi păcălit, dîndu-ți iluzia că și acolo se află un castel. Acum, însă, doar pentru o clipă îți lăsa impresia asta. Grădina era, bineînțeles, îngrijită și în zilele noastre, dar nu la fel de bine, și semăna cu o prințesă rămasă fără slujnici.

Locuitorii de odinioară ai cetății se asemuiau cu ea (astăzi, cetatea este Casa de creație a scriitorilor cehi) : în principal, bătrîni care se salutau întruna și conversau adunați în grupuri în diferite colțuri ale curții sau grădinii, despre ce or fi discutat... ?

În cetate, nu se întîmpla nimic, deși ea fusese făcută pentru veselie, dragoste, gelozie, crime tainice. Pentru toate acestea, arhitectul anonim gîndise colțuri minunate.

Aici, timpul parcă se pietrificase. Acele marelui ceasornic erau oprite la 8.30, dar în ce secol, în ce zi ? greu de spus. În prima zi, cînd am intrat în cetate, era o liniște de m-am înfricoșat. (Am uitat de mult că mai există liniște, că există un cer pe care nu trec decît păsările...) Aș fi vrut, chiar, să treacă în goană, huruind, mașinile, iar avioanele să umple cerul cu fum și zgomot.

Am început să-i privesc cu atenție pe locuitorii cetății.

Printre bătrînii aceia jalnici, o femeie de vreo cincizeci de ani își schimba zilnic rochiile, oare pentru cine ? Îmbrăca rochii lungi și pășea ca o prințesă, aruncînd priviri tainice, seducătoare. Vai... !

O alta, o fată frumoasă, de vreo douăzeci, douăzeci și unu de ani, îmbrăcată modern, umbla aproape pe jumătate goală, uneori în *blue jeans,* etalîndu-și farmecele trupului, dar nu făcea deloc impresie. La fel ca femeia în vîrstă, ea își schimba toaletele de cîteva ori pe zi, dar pesemne nu pricepuse că, sub zidurile închise ale cetății, timpul se oprise în loc și că ea era de neînțeles cu aspectul acela...

Bătrînii, care trăiau în trecut, și tinerii, care se adaptaseră atmosferei cetății, păreau să n-o remarce pe fată. Pe cînd, dacă le apărea în cale femeia în vîrstă, se ridicau cu toții de pe scaun, visau să-i prindă privirea, iar bărbații se străduiau să-i facă tot felul de servicii.

Fata cea tînără își dorea, probabil, ca în cetate să se comită, să zicem, o crimă, să vină polițiști, ziariști, s-o ancheteze și pe ea, să scrie și despre ea ziarele.

Femeia în vîrstă visa, probabil, calești aurite, baluri luxoase și, de fiecare dată cînd intra ea, valetul să-i rostească numele...

Fata bănuia că în fiecare tufă se ascunde cîte un tînăr nebunatic, în vreme ce femeia trecea mîndră și părea că nu observă nimic — nici tufe, nici oameni.

În cetatea veche, ostenită, nu se întîmpla, însă, nimic.

Fata a-nceput s-o privească pe femeie cu un dispreț impertinent și, în mod ostentativ, să n-o salute, și în prima zi pe chipul femeii a zvîcnit un nerv, dar apoi ea a rămas aceeași ca pînă atunci și se uita la fată cu un surîs condescendent. Firește, n-o saluta, căci pe timpul acela, cînd trăia femeia, se cuvenea ca fata să salute cea dintîi.

Portăreasa cetății, o femeie destul de bătrînă, cu înfățișare chinuită, de cîte ori treceam pe-acolo bea bere sau deschidea în fața mașinilor poarta grea, sculptată, iar mașinile tulburau timpul oprit în loc al cetății, ca o piatră care tulbură tihna unui lac, după care toate își reluau ritmul lor tacticos și ceasornicul continua să arate 8.30. Doar el, ceasornicul, știa în ce secol, în ce zi era ora 8.30.

Fata devenea tot mai nervoasă, visa, pesemne, ca vreunul dintre bărbații mai mult sau mai puțin tineri din cetate să năvălească, fie și noaptea, în camera ei încărcată cu mobilă veche, eventual să escaladeze fereastra, și apoi să-ncerce s-o posede pe patul lat, greoi și inutil.

Iar femeia aștepta, pesemne, epistole scrise pe hîrtie parfumată și cu cerneală violetă. Scrisori cărora, se-nțelege, ea să nu le răspundă niciodată, dar pe care să le păstreze cu grijă în caseta ei de fildeș, inexistentă.

Nimeni, însă, nu pătrundea în camera fetei și nimeni nu-i scria femeii. După ora zece seara, cetatea se cufunda în tăcere, oamenii se retrăgeau în camerele lor și zidurile groase sigilau totul.

Și fata a-nceput să-și arate fățiș antipatia, ba chiar să imite gesturile și mersul femeii. Rîsul ei sănătos, insolent, răsuna ciudat în trupul slăbit, dar nobil al cetății.

Și într-o zi, directorul cetății a invitat-o pe fată în biroul lui :

„Bag de seamă, *pani*, a zis el, și ceilalți locuitori ai cetății au simțit și ei, că dumneavoastră vă plictisiți la noi, or sînteți tînără și ați venit aici ca să vă distrați, nu... ?“ Fata se miră : „Cine v-a spus că nu mă simt bine ?“ „Nu, nu, *pani*, nu-i nici o supărare, eu am și vorbit cu hotelul „Olimpia“, acolo au un bar intim, orchestră, și toată cheltuiala are s-o suporte cetatea.“ Fata pricepu, în sfîrșit, că vorbele directorului erau o dispoziție, și nu o invitație, și se înduplecă numaidecît : „Da,

da, *pan*, sînteți prea amabil, într-adevăr „Olimpia" mi se pare mai potrivit." „Vedeți ? zîmbi politicos directorul. Toți locatarii cetății sînt preocupați ca dumneavoastră să petreceți un concediu plăcut. Peste douăzeci de minute, mașina noastră va fi la intrare." Fata urcă abătută, îngîndurată, la etajul al doilea, în camera sa, încuie ușa și își strînse febril lucrurile pe care le îngrămădi în valize.

Pe cînd ieșea, se uită pentru ultima oară în oglinda veche, ovală și-și flutură mîna spre chipul reflectat acolo, care-i răspunse cu același gest : „Rămîi cu bine, Marie !" se salută ea pe sine.

Apoi, ieși în curte, unde aștepta mașina cetății.

Locuitorii cetății se odihneau în curte, cîțiva ședeau lîngă bazin și s-au uitat cu mirare la fată, care pentru prima oară era îmbrăcată sobru, feminin. Fata îi salută și adăugă imediat : „La revedere". Și toți ceilalți au salutat-o, inclusiv doamna cea distinsă, și i-au spus cu toții : „La revedere".

Cînd mașina a ieșit din curtea pavată a cetății, lunecînd tăcut, o tristețe neobișnuită s-a lăsat și parcă ceva a lipsit : pesemne, locatarii au înțeles, brusc, că doar în prezența fetei puteau trăi în trecut și numai după plecarea ei au observat că acele ceasornicului sînt oprite la 8.30, iar liniștea din cetate li s-a părut a fi tihna unui cimitir.

În mașină, fata plîngea în tăcere, cine știe de ce și pentru cine.

— *Pani*, sînteți necăjită ? a întrebat-o delicat șoferul.

— Da, a răspuns fata. Sînt foarte necăjită.

La trei, patru zile după plecarea fetei, o doamnă în vîrstă, venită din Polonia, în timpul unei discuții calme despre viață, despre lume, avea să afirme pe neașteptate : „Nu le-nțeleg pe acele femei în vîrstă care se uită cu invidie și chiar — mă scuzați — cu răutate la fetele tinere, interesante. Doar și ele au fost, odată, tinere și interesante, iar fetele tinere or să-mbătrînească și ele, e natural, nu ?"

După aceste vorbe ale femeii, cu toate aveau să tacă și să se gîndească la același lucru, socotindu-se vinovate, chiar dacă nici una dintre ele n-avea să mai spună nimic. Cît despre mine, aveam să mă uit la doamnele acelea senin, cu duioșie, să fumez și să meditez îndelung la fetele și femeile poporului meu.

...Iar femeile din curtea noastră tot mai continuă, de la o clădire la alta, sfada lor interminabilă.

41.

În unul dintre orășelele neînsemnate ale Australiei, Americii de Sud sau Africii, trăia un om. Ocupa cu chirie o cameră în casa unui localnic. Zilele lui treceau în tăcere, pe nesimțite. Omul era bătrîn și, probabil, ostenit. Proprietarii observaseră de mult că, în fiecare sîmbătă, cînd primea, nu se știe de unde, un ziar, se închidea în cameră și, vreme îndelungată, i se auzea glasul. Erau niște vorbe de neînțeles, și proprietarii au dedus că omul trebuie să fie un fost actor sau avocat, care nu mai are scenă sau clienți.

Omul a trăit așa, tăcut și pe nesimțite, și tot așa a murit, iar proprietarii, amintindu-și de rugămintea lui, au telegrafiat într-un oraș mare, singurei sale rubedenii, a cărei adresă omul le-o lăsase. Rubedenia aceea, o femeie în vîrstă, a venit în dimineața următoare însoțită de un preot și l-au îngropat pe om în micul cimitir. La înmormîntare, veniseră proprietarul, femeia cernită și preotul. Preotul a aprins tămîie, a cîntat o litanie tristă, de neînțeles, și omul a fost înhumat.

Seara, cînd a venit vorba despre eliberarea camerei, proprietarul i-a povestit femeii cum se-nchidea omul, citeodată, în camera sa și citea cu voce tare niște ziare sosite nu se știe de unde.

— Uitați, astea sînt, arătă el spre ziarele împrăștiate pe masă, pe scaune și sub pereți. Ce limbă e ?

— Armeană, era limba lui maternă.

— Și de ce citea cu voce tare ?

— Cine știe, pesemne că vroia să nu-și uite limba. Cu cine mai putea să vorbească armenește în orașul ăsta ? ! Numai cu sine.

Proprietarul, care era australian, african sau american, s-a uitat nedumerit la teancurile de ziare, apoi a ridicat unul și l-a-ntors pe toate fețele.

— Aș putea să-l păstrez ca amintire ? Trebuie să fi fost un om bun.

— Da, era un om bun, confirmă femeia cu mîhnire. Puteți lua și celelalte ziare. La noi în casă, din păcate, de mult nu se mai citește în limba asta, iar eu nu prea văd bine.

Se povestește că proprietarul, care era australian, african sau american, a lăsat camera așa cum era și n-a mai închiriat-o niciodată, iar ziarele și cărțile armenești au rămas acolo, împrăștiate pe masă, pe scaune, pe lîngă pereți. „Să i se păstreze vocea omului în cameră", le-a spus fiilor săi, ori poate nu le-a spus nimic, ci a luat la el cheia și, uneori, în clipele sale de

amărăciune, intra în cameră și i se părea că aude vocea omului.

O poveste tristă ?

Nu știu.

Omul a trăit, ani în șir a vorbit de unul singur și a murit, lăsîndu-și glasul printre străini, și glasul acela trăiește poate pînă în ziua de astăzi în unul dintre orășelele mărunte, neînsemnate ale lumii, între cei patru pereți ai unei camere strîmte, înțesate cu ziare și cărți.

42.

— Aș vrea să am un automobil personal și să beau suc de portocale în fiecare dimineață.

Am încercat să surîd condescendent : era o fată de vreo douăzeci și patru, douăzeci și cinci de ani. La început, mă-ntrebase parcă amenințător : „Nu vă e teamă că o să fiu așa de sinceră ?“

— Și mai vreau bani, cinci sute, o mie pe zi...

Fata avea buze frumoase, inocente : cuvîntul *bani*, atît de material și concret, mi se păru că pîngărește frumusețea lor inocentă.

— Numai să nu-ncepeți să-mi faceți morală. Să convenim că este o discuție de la egal la egal. De-acord ?

— De acord.

— V-ați mirat cînd am pomenit de bani ? Ce-i de mirare ? Sînt frumoasă, știu asta. Și mai știu că bărbații, cu privirile lor de Röntgen, îmi dezbracă și-mi fotografiază instantaneu trupul. Aveam șapt'șpe ani cînd un bărbat m-a dus la hotel... Nu, nu, nimic altceva. M-a pedepsit sau m-a menajat ?

— Eu cred că te-a menajat.

— Pesemne că s-a speriat. Acum, nu mai există bărbați care să poată face nebunii pentru o femeie. Ei calculează ca un computer, iar dacă răspunsul e inofensiv, atunci... În timp ce ședeam goală în fotoliu, probabil că s-a gîndit la slujba lui, la nevastă-sa, la dizertația pe care avea s-o susțină în curînd. Vă dați seama ? în fața unui bărbat stă o fată de șapt'șpe ani, goală (pe atunci, eram mai fragedă ca acum), și bărbatul se gîndește la treburi de-astea. El era cel care tremura, dar mi-a zis : „Să nu răcești, e frig“.

Fata rîse amar, îndelung.

— Am plîns, atunci.

Era imposibil de ghicit ce-are să spună în momentul următor.

— Urăsc orașul nostru. Vreau restaurante luxoase, vreau să călătoresc. Să muncesc pentru o sută douăzeci și cinci de ruble... ?

Vorbele îi erau impertinente, ochii — inocenți.

— Dumneavoastră ce făceați la vîrsta mea ?

— Aveam o leafă de... optzeci și cinci de ruble.

— Să nu-mi spuneți că erați fericit.

— Mi-amintesc cu plăcere și acum de zilele alea.

— Povești de adormit copiii...

— Cu o părticică din el, omul trebuie să trăiască în poveste. Verbul *vreau* n-are limite. Dacă ai un automobil, o să vrei să-l ai și pe al doilea, apoi pe-al treilea, iar atunci cînd n-o să poți avea cîte vrei, ai să fii nefericită și s-a terminat.

— După dumneavoastră, să fii fericit înseamnă să nu-ți dorești nimic.

(Mi-am adus aminte de primul meu an de muncă, într-un raion de munte, îndepărtat. De multe ori, mergeam pe jos din sat în sat, pe jumătate înfometat — nu erau vremuri ușoare. În fața ochilor, mi s-au perindat oamenii întîlniți pe-atunci. Ei o duceau mai prost ca mine și erau oameni mai buni ca mine. Am avut senzația că fata îi jignise : nu pe mine, ci pe ei.)

— V-ați supărat ? Nu rezistați la sinceritate sau nu sînteți obișnuit ?

— Scuză-mă, numai impertinenții sînt sinceri ? Și de ce nu crezi că sînt sincer atunci cînd mi-amintesc cu plăcere de zilele alea ?

— În mine, sînt o mie de oameni. Fiecare dintre cunoscuții mei nu-l cunoaște decît pe unul dintre cei o mie. Chipul ăsta al meu nu mi-l știe mai nimeni.

— Probabil că ești mulțumită de asta, la fel și cunoscuții tăi...

(Mi-am adus aminte ce-mi povestea văduva lui David Siqueiros, la Mexico City. Unul dintre poeții noștri se dusese în vizită la renumitul pictor și-l rugase să-i facă portretul. Siqueiros nu prea era dispus, dar poetul îi era oaspete și insista. Poetul, megaloman, spera să facă senzație la Moscova cu portretul desenat de Siqueiros. În cele din urmă, pictorul a luat hîrtie și creion și a-nceput să mîzgălească ceva. Nu semăna deloc. Însă... „Semnați-vă“ — l-a rugat poetul, pentru care importantă era iscălitura. Siqueiros a scris sub desen : „Acesta este doar unul dintre cele o mie de chipuri ale poetului E., nu le căutați pe celelalte 999“.)

— De ce-ați tăcut ?

— Mi-am amintit de o-ntîmplare. Ai rostit exact aceleași cuvinte.

I-am povestit. Fata mă asculta cu atenție.

— Era deștept mexicanu' ăla.

— Pur și simplu, l-a ucis pe poetul nostru. Cum poate avea un poet o mie de chipuri ?

— Dar un singur chip nu este o mască... ? Și nu există scriitori ale căror cărți sînt nu chipul lor, ci masca ?

— Există, în lume, cineva pe care să-l iubești ?

— Mama. Și-ntrucîtva soră-mea. Dar asta-i de-acum, biologie.

— Îți place să fii impertinentă ?

— Ceva mai devreme, cînd veneam la dumneavoastră, m-a oprit un băiat pe stradă, am stat de vorbă vreo juma' de oră și mi-a și propus să ne căsătorim.

— Se mai întîmplă și-așa. Cunosc și eu doi soți care s-au luat în felul ăsta. Și n-o duc deloc rău, ba chiar sînt fericiți.

— Ce este fericirea ? Se duc împreună la mare, la băi, merg alături pe stradă, fiecare de unul singur ? Or să aibă copii, da ?

— După tine, ce-i fericirea ? Bani, mașină, restaurant ? Altceva... ?

— Acum, nu vreți să mă sărutați ?

— Să presupunem că da. Ei și ?

— V-ați dat de gol. Și dumneavoastră — nu-mi vedeți decît trupul.

— Trupul tău e mai frumos, dacă... sufletul tău arată după cum vorbești.

— E numai unul dintre suflete.

— Cel mai important ?

— Nu știu. Vreți să citiți poezia mea ?

Am încuviințat din cap.

Era o poezie despre tristețe. O tristețe ireală, pătrunzătoare, parcă n-ar fi scris-o aceeași fată.

— Ăsta-i chipul tău ori e masca... ?

— M-am gîndit de cîteva ori să mă omor. Dacă aveam morfină...

— Te inventezi. Ești mai autentică cea din poezie.

— Dacă aveam morfină...

— Ca să adormi în automobilul tău personal, apoi să te trezești și să bei suc de portocale ?

— Îmi faceți educație ? Vă pierdeți vremea.

— Ești prea bătrînă ca să-ți fac educație.

— Merită să trăiești pentru ceva în viață ?

— Acum, că te ascult, e greu să răspund *da*.

— Nu-i clar cine pe cine ar trebui să compătimească.

— Ar trebui să iubești.

— Nici băutura asta nu mi-e necunoscută : am fost îndrăgostită și nu numai o dată. Să socotesc de cîte ori... ?

— Eu am zis *să iubești*. *Să fii îndrăgostit* înseamnă să pretinzi și să primești de la celălalt. Iar *să iubești* înseamnă să dai. Nu ți-e cunoscut sentimentul ăsta, păcat...

— Sînt vorbele dumneavoastră sau le-ați citit undeva ?

— Poate că le-am citit.

— Sînt sătulă de vorbe. Se poate fuma aici ?

— Fumează. Cu toate că tu ar trebui să arzi.

Fata mă privi gînditor :

— Și pe dumneavoastră v-am pierdut. Așa îi pierd pe toți. Nimeni nu vrea să mă cunoască. Fiecare îmi știe cîte-un chip. În ziua de azi, toți caută doar oameni fără probleme, caiete cu un singur rînd.

— Ar fi mult mai deprimant pentru cineva să-ți cunoască toate chipurile.

— Ați vrea să scrieți despre mine ? Pesemne că pentru asta ați acceptat să ne-ntîlnim. Sînt un subiect pentru dumneavoastră. Nu faceți decît să mă studiați, nu ? Ce vă spuneți : iată un prototip sută la sută al generației pierdute.

Am rîs. În momentul acela, era o fetiță suspicioasă.

— Cred c-ați avut dreptate : eu fumez, dar ar trebui să ard. Numai că eu nu sînt decît o țigară, nu un rug.

(Era o discuție neobișnuită. M-am gîndit că nu numai înarmarea este un pericol cumplit pentru omenire, ci și epuizarea. Apoi, m-am gîndit : cum ar putea fi păstrați în om germenii binelui, ai frumuseții ? Nu există, oare, virtuți care aproape că dispar din om ? Se poate alcătui o *Carte roșie* a virtuților ? Doar există o *Carte roșie* a florei, a faunei ; mii de savanți înregistrează speciile de plante, de animale, de insecte, care sînt în pericol de dispariție, și le protejează cu grijă, uneori chiar readucînd la viață specii moarte. Nu sîntem cam indiferenți față de dispariția speciilor de virtuți la oameni ?)

— V-ați întristat, remarcă fata. Eu nu-s în stare să mă-ntristez. Și v-am invidiat, deodată, că v-ați întristat.

43.

Odată, bunica mi-a spus : „Azi-noapte, am visat că mă duceam să mor. Am stat la mormîntul meu și-am așteptat cu

mîinile pe piept, da' dac-am văzut că nu mor mi-am zis că să mă-ntorc. Și-am venit."

Bunică-mea curăța, în pridvor, fasole verde.

Am mai vorbit de una-alta, după care ea s-a ridicat : „Mă duc să ud răsadurile și mă-ntorc".

S-a dus și a venit.

Nepoata unchiului meu, adică strănepoata bunicii mele, se pregătea să meargă la școală. „Ți-a crescut părul', a zis bunica. Adă foarfecele, să ți-l tai." Și ce frumos a tuns-o...

Apoi, s-a uitat pe cer : „Are să plouă". „Au anunțat la radio ?" „Intră soarele în nori", a răspuns bunica. Și, în timp ce vorbea, robotea. „Am să-ți dau partea ta de vin, a zis, zece litri. Nu ești numa' tu. L-am făcut eu, vinu'. Ție-ți place d-ăla roșu, așa-i ?"

Am rămas cîteva ceasuri cu bunică-mea. Vorbea întruna cu mine, dar își vedea și de treabă. M-am gîndit : cîte lucruri știe bunica și cît de bine le face pe toate ! A reparat pînă și plita electrică, se stricase și eu încercasem să-i dau de capăt, meșterisem la ea, dar fără să reușesc. „E cam șubred scaunu' pe care stai, după ce-i pleca l-oi drege eu, numa' nu știu dac-avem cuie-n casă..." Am rîs. „Ce te hlizești ? Cînd ai să mai vii, ai să ședi tot pe scaunu' ăsta. Fă-i semn, să nu-l schimbi."

Halal să-ți fie, bunico !

M-am gîndit : în afară de scris și vorbit, ce mă mai pricep să fac ? Am ceva voce (bunică-mea, am mai povestit, cîntă minunat), da, cînd sînt niţel băut îmi dau drumul. Și-altceva ? Știu să fac cafea... Nici degetele unei singure mîini nu le-am terminat.

„Bunico, o-ntreb, matale cînd te-odihnești ?" Mă privește cu mirare : „Da' acu' ce fac ? !" Nu zice că, pentru ea, odihna este munca : „Da' acu' ce fac ?" M-am făcut de rîs : pînă și plita electrică a reparat-o, are nouăzeci și trei de ani și n-a mers decît doi ani la școală, și-aia — parohială. Iar eu aveam nota maximă la fizică, la școala din Erevan.

Se scoală brusc de la locul ei : „Mă duc să dau grăunțe la găini". „La ce oră le dai grăunțe ?" „A doua oară, la nouă." Mă uit la ceas : e nouă fără trei. „Cum ai știut cît e ceasul, bunico ?" Mă privește parcă vinovată, ridică ochii la soare, apoi se-ndepărtează cu pași mărunți.

Iar noi am inventat și mașină de tăiat pîinea.

Se-ntoarce bunica : „Bietele de ele, cum mai cotcodăceau ! Știau că e vremea". „Și găinile au ceas ?" Cică am făcut o

glumă. Bunica nu pricepe gluma, se uită la mine blînd, iertător, în timp ce degetele au și-nceput să robotească.

Mă ridic.

„Va să zică, spui că ai visat și-ai așteptat, ai tot așteptat, după aia te-ai întors ?“

„Păi, dac-am văzut că nu mor, ce era să fac ? ! Ce mare lucru să mori, ai venit — ai să te duci ! Numa' să mor pe picioarele mele.“

Iar noi pînă și pîinea o tăiem cu mașina...

44.

Se zice că, atunci cînd zboară în înaltul cerului, cocorii le îngăduiesc rîndunicilor să se odihnească pe trupurile lor. Să se odihnească... ? De fapt, cocorii le obișnuiesc pe rîndunici cu vecinătatea soarelui, cu împotrivirea vîntului, cu amețeala înălțimii, într-un cuvînt — le învață să zboare.

Să ne-nvățăm unii pe alții să zburăm. Să fim, cîteodată, cocori, altă dată — rîndunici. Unii să fie cocori, alții — rîndunici.

Știința a demonstrat că oamenii și stelele au aceeași compoziție chimică. Așadar, teoretic, din doi saci de materie stelară se poate obține un om.

Să nu credem că asta ar fi posibil în realitate și să ne-ntrebăm dacă, în cazul nostru mai ales, al armenilor, natura a reușit să facă, din fiecare dintre noi, o stea.

*

„Ciudat lucru, se plînge un armean din Franța, cînd un francez se face vinovat de ceva, se spune — de pildă — Paul Lavalier a făcut cutare lucru. Dar cînd eu, să zicem, Sirac Antosian, greșesc cu ceva, se spune — armeanul a comis o neregulă. «Armeanul !» Ca și cum n-aș avea nume-prenume !“

La întrebarea lui, răspund cu altă întrebare : „Dar atunci cînd același Sirac Antosian face o ispravă bună ? Ce spun ei, nu spun — bravo armenilor ! uite ce popor grozav : harnic, talentat... ? Cînd, de fapt, doar Sirac Antosian a făcut o treabă bună !“

Îmi zic în sinea mea : fiii neamurilor mici nu trebuie să aibă nume-prenume, identitatea le este dată de propriul lor popor.

Asta e, totodată, cinste și osîndă.

Dacă meritățm cinstea, să fim pregătiți să îndurăm și osînda.

*

Vorba este ca piatra : dacă nu-i așezată unde trebuie, se împotrivește. Vorba e mai îndărătnică decît piatra : piatra poate fi cioplită, șlefuită, pe cînd vorba își cere locul ei. Cîte vorbe nu pier, cînd nu sînt așezate la locul lor !

Vorba este ca piatra : și din vorbe se poate înălța un lăcaș în care sufletul omului să se purifice și să se înalțe ; de asemenea, vorba, ai putea s-o pui într-o praștie și, cu îndemînare și precizie, să ucizi cu ea un om.

Să nu uităm că vorba este ca piatra, mai cu seamă în Armenia noastră, țară a pietrelor.

*

Să nu construim poduri peste rîurile secate și să nu dărîmăm podurile care unesc malurile rîurilor curgătoare.

Podul cel mai trainic, construit peste un rîu părăginit, are să fie mort, iar un rîu curgător poate muri dacă nu are poduri.

*

Da, parfumul cel mai scump se toarnă în sticluțe foarte mici, dar să ne amintim că în sticluțe foarte mici se toarnă și... otrava.

Să nu considerăm un avantaj numărul nostru mic.

*

În orașul Dumfries din Scoția, lîngă statuia lui Robert Burns, un copil vindea flori.

— Dacă-mi spui a cui e statuia, cumpăr de la tine cinci flori, i-am propus.

— A lui Burns.

— Dacă-mi spui de ce i-au făcut statuie, îți cumpăr toate florile.

— Pentru că a murit.

Zîmbesc amuzat de inocența copilului, contemplu chipul de copil chinuit al geniului Scoției și... de ce mă duce gîndul la soarta personalităților poporului meu ?

Cum începem să-i iubim atunci cînd ei nu mai sînt ! Depănăm amintiri, o ! ce amintiri depănăm atunci cînd ei nu mai sînt !

Și ridicăm statui atunci cînd ei nu mai sînt, pentru că... nu mai sînt.

Să-i iubim, să tremurăm pentru viața lor, să le iertăm căderile și să purtăm statuile lor în inimile noastre și atunci cînd ei se află alături de noi, trăiesc și suferă... singuri.

45.

Și într-o zi, ți-ai spus că tu duci dorul unei păduri mari, și nu al unei case mari. (Or, ție ți se cere o casă mare.) Tu iubești lemnul brut, natural, și nu pe cel fălțuit, lăcuit, sub formă de mobilă. Tu vrei să-ți aperi hotarele lumii tale, care sînt zilnic încălcate și de prieteni, și de dușmani. Tu vrei să rămîi singur, chiar și atunci cînd pășești alături de soția ta. Or, așa ceva nu se poate, și de aceea suferi.

Apoi, ai afirmat că omul care cere iertare atunci cînd greșește e un om mare, iar acela care cere iertare atunci cînd are dreptate... e însurat. Tu ești însurat nu numai în sensul uzual al cuvîntului, ci ești însurat cu țara ta, ești înhămat la lucrul tău, ai visuri și de aceea, în numele tuturor acestora, trebuie să ceri iertare chiar și atunci cînd ai dreptate.

Tu știi că oamenii și stelele au aceeași compoziție chimică și, deci, din două butoaie de materie stelară se poate obține, teoretic, un om. N-au decît să obțină — ai zis în sinea ta. Astăzi, astronomii pot să precizeze cum o s-arate cutare stea peste două mii de ani. Dar omul ? Ai putea să spui cum o s-arate mîine, peste o lună ? Nu poți să răspunzi, de aceea suferi.

Adesea ți-ai poruncit să fii un om-termos, există asemenea indivizi : nu țin în ei decît douăzeci și patru de ore suferința ori bucuria. Tu captezi în tine, în mod ireversibil, totul, în tine e un zaiafet de suferință și de bucurie : cît ai putea să reziști la tensiunea acestui zaiafet ?

Și s-a întîmplat, nu numai o dată, să te compătimești singur. În zidurile dicționarelor, cuvintele seamănă cu leoaice și căprioare ferecate sau adormite. Trebuie să fii în stare să le deștepți, să deschizi ușile cuștilor și să le înapoiezi libertatea. Doar atunci, în clipa țîșnirii lor, se arată forța și frumusețea cuvintelor și a leoaicelor. De cîte ori ai fost în stare să eliberezi cuvintele ? Ți-ai pus singur întrebări, ca un Mare Inchizitor, și ai suferit, ai suferit...

46.

„Satul Girasun, anul 1827, Carin (Erzrum). S-au adunat cu toții, se uită la ultima literă a alfabetului și plîng. Era o zi ploioasă...“

De pe cea din urmă pagină a unei copii manuscrise după *Narec*, transcriu, pur și simplu, povestea asta zguduitoare. O transcriu pentru toți învățătorii armeni de astăzi și de mîine. „Pur și simplu transcriu“ : ce ușor se așternu cuvintele pe hîr-

tie ! „Pur și simplu“ ? „Transcriu“ ? Ei bine, dacă puteți, „citiți pur și simplu“ !

Iată ce povestește ultima filă a manuscrisului la *Narec*, ajuns din Armenia Apuseană la Erevan :

„A murit Ter Minas, singurul învățător din sat. Satul și cei șase școlari au rămas orfani. Ter Minas a murit pe pragul școlii, lovit de sabia unui ienicer beat. În ziua aceea, învățătorul îi învăța pe școlari ultima literă a alfabetului și i-a rugat pe ieniceri să nu întrerupă lecția pînă ce copiii vor fi învățat să scrie ultima literă. Ienicerul cel beat nu l-a ascultat și l-a lovit pe Ter Minas. Sîngele a curs din capul rănit pe lespedea de piatră. Cu cea din urmă suflare a sa, Ter Minas l-a chemat la el pe școlarul Vahram, și-a muiat mîna în sîngele său și a scris pe lespedea de piatră ultima literă a alfabetului nostru.

Satul Girasun, anul 1827, Carin. S-au adunat cu toții, se uită la ultima literă a alfabetului și plîng. Era o zi ploioasă.“

47.

...Din păcate, însă, n-a putut fi sărbătorită ziua de naștere a măicuței Nune.

Ea împlinea optzeci și cinci de ani.

Mai rămăseseră două luni și, în casa ei din Erevan (locuința băiatului mare), s-a întrunit consiliul. Au discutat, au examinat, nepoții și strănepoții lărmuiau, băiatul, fata și ginerele socoteau, hotărau. Se cuvenea să fie o aniversare frumoasă, plăcută. Măicuța Nune era cea mai vîrstnică din tot neamul lor și o iubeau cu toții. Casa era prea mică pentru atîta lume, se gîndeau să-nchirieze o sală în oraș. Oare s-aducă, în loc de mașini, căruțe, s-o-mbrace pe măicuța Nune în rochie de mireasă ? La toate amănuntele se gîndeau. Nepoții și strănepoții se sfătuiau ce cadou să-i facă bunicii, însă ceva lucrat de mîna lor, pentru că bunica nu primește alt cadou.

În hărmălaia veselă, numai sărbătorita era tăcută și absentă. Ședea la locul ei obișnuit, în fotoliul vechi, cufundată în trecut, și părînd că nu vede și n-aude nimic.

— Zi și matale ceva, mamă, băiatul pricepuse și încercă, grijuliu, s-o readucă din depărtările necunoscute. Vrem să fie totul pe placul matale. Spune...

Mama surîse amar feciorului :

— Pe placu' meu, zici.

S-au potolit cu toții, s-au uitat cu dragoste și cu respect la boțul de femeie afundat în fotoliu, pînă și nepoții și strănepoții au amuțit.

— Bineînțeles, mamă, de data asta a intervenit fiica. Doar pentru mata facem, nu? Cum ai să zici, așa o să facem.

— Va să zică, pentru mine faceți ? oftă sau, poate, se bucură bătrîna. Dacă-i așa, să s-adune tot neamu' nostru. Toți.

— Păi cum altfel, mamă ? ! Acum facem listele, nu uităm pe nimeni.

— Toți. Pe cine am eu pe lume.

— Adică...

— Ăi de trăiesc în Armenia, asta-i simplu, n-o să-i uitați, știu. P-ormă... Măicuța Nune tăcu : încotro se uita, pe cine vedea ? Frate-miu, Avo... Scrii ? Frații tăi, copiii mătușii-tii. Copiii prietenei mele din vremea pribegiei... Toți. Mi s-a făcut dor. Cînd s-or aduna ? I-ai scris pe toți ?

— I-am scris, mamă.

Măicuța Nune se sculă din fotoliu, urcă încet treptele de lemn.

— Să nu veniți după mine, zise ea.

— S-a dus în muzeu, să-și amintească dacă n-a uitat pe careva...

— Probabil...

„Muzeul" era camera măicuței Nune, pe pereții căreia ea lipise fotografiile tuturor rubedeniilor sale. Ultima era cea a micuței Siranuiș, strănepoata.

Băiatul se uită pe lista alcătuită de el.

Unchiul... are șaptezeci și opt de ani, locuiește în Canada. În anii din urmă, a venit de două ori la Erevan. Are patru copii, poate și nepoți.

Mătușa nu mai trăiește de mult, după 1915 ajunseseră în Franța, acolo a și murit, are doi băieți — unul e în Anglia, celălalt în Etiopia.

Fratele mai mic... E oaia neagră a familiei. Cu cinci, șase ani în urmă, la invitația unchiului din Canada, și-a luat familia și s-a dus acolo. Acum, e în Australia, la Sidney. De multă vreme nici nu mai scrie.

Fratele mijlociu trăiește în Kazahstan, or să-i telegrafieze, are să vină el. Deși sînt trei ani de cînd nici ăsta „n-are timp".

Prietena din emigrație. Nici ea nu mai este de mult. Copiii ei au venit de cîteva ori, îi spuneau *mătușă* măicuței Nune. Locuiesc în Argentina.

— Cîte persoane au ieșit ? se uită fata la listă.

— Mai sînt două luni, or s-ajungă la timp ? Or să vrea ? Pe cine întreba băiatul, cine avea să-i răspundă ?

Soră-sa era mai practică :

— Datoria noastră e să-i anunțăm. O să-i anunțăm.

Măicuța Nune se arătă în capul scării :

— Îl uitasem pe vărul Senekerim. Avem adresa, nu ?

— Avem, mamă, o să-l anunțăm, răspunse imediat fata.

Băiatul se uita tăcut la maică-sa, care rămăsese încremenită ca o statuie în capul scării. Mama, la rîndul ei, îl privea pe fecior : citea, rînd cu rînd, tăcerea băiatului.

— O să le trimitem telegrame, mamă, spuse, în cele din urmă, băiatul. O să le trimitem la toți.

— Să nu uitați pe nimeni. Ne gîndim după aia ce să facem. Sărbătoarea e adunarea lor. Eu ce-s ? O babă pe care a uitat-o moartea. .

*

Au telegrafiat.

N-au uitat pe nimeni.

Și au început să aștepte.

Mai întîi, bineînțeles, a venit scrisoarea din Kazahstan : „Sînt pînă peste cap prins cu treburile, scria băiatul, dar am să fac ceva. Margo nici atît nu poate. Și nici copiii : amîndoi învață, fiu-meu e în armată. Cît despre mine, dacă reușesc să vin, vă telegrafiez".

Unchiul scria : „E ușor lucru să treci oceanul ? Soră-mea nu știe cîți ani am ?". Socotise și cît ar costa : numai drumul dus-întors face patru mii de dolari. De unde atîția bani ?

Feciorul mătușii, care se afla în Anglia, telegrafiase : „O sărut, o felicit pe bunica. Sper s-ajungă la timp cadoul".

Celălalt băiat al mătușii, cel din Etiopia, trimisese o scrisoare lungă și tristă : și-a făcut concediul pe anul ăsta, directorul băncii n-are să-i dea drumul, și chiar dacă i-ar da, vă-nchipuiți cît ar pierde. La care se adaugă și costul drumului : „Mătușa e soi tare, scria el. Are să trăiască mult, într-o bună zi, Dumnezeu e mare, am să vin s-o văd". Trimisese scrisoarea printr-un mijlocitor, era și un cadou — o basma de lînă, italienească.

Copiii prietenei din emigrație au răspuns printr-o telegramă că și-au planificat ca abia peste doi ani să vină din nou în Armenia.

Ultima a sosit scrisoarea mezinului din Sidney. „Vă răspund cu întîrziere, pentru că plecasem cu treburi în Noua Zeelandă. Firește, aș fi vrut să fiu de față la aniversarea mamei,

dar vă dați seama și voi, nu stau la Ghapan [1], ca să mă urc în tren și dimineața să ajung. Băiatul meu cel mare s-a bucurat mult la primirea telegramei voastre, a zis — dacă fac o sărbătoare așa de mare pentru bunica, înseamnă că nu s-a schimbat nimic în Armenia. S-a bucurat, pe urmă a plîns. Tare mult ar fi vrut să vină, ce grijă are el ? ! Peste cîteva zile, un cunoscut de-al meu merge la Erevan, o să trimit cu plăcere un cadou pentru mama. O s-o aniversăm și aici pe mama, de ziua ei o să vă sunăm la telefon (știți cît costă o convorbire de cinci minute de aici ? nu știți).“

*

Scrisorile și telegramele s-au stivuit pe biroul băiatului și, cu fiecare hîrtie care se adăuga, măicuța Nune mai tare se-ntuneca la față. Scrisoarea mezinului, i-a pus de cîteva ori să i-o citească (pasajele mai delicate, le-au sărit), a ascultat, a plîns.

Mai rămăseseră o săptămînă, două, s-au adunat din nou, ca să hotărască definitiv, și măicuța Nune a zis :

— Or să fie prea multe scaune goale, fiule, nu-i nevoie.

Asta era o poruncă. A rostit-o calm, și-a șters lacrimile, s-a ridicat și a plecat. A urcat în „muzeul“ ei, unde se aflau toate rubedeniile ei, una lîngă alta. În lumea asta mare și de neînțeles, pesemne doar fotografiile mai pot să stea împreună, alături, una lîngă alta.

Și nepotul măicuței Nune a scris în jurnalul său :

„Iată ce înseamnă să se adune laolaltă membrii unei familii. În cîte țări trăim, din cîte țări trebuie să venim...“.

48.

— Așadar, lîngă stația de metrou, la ora șapte.

— La șapte ? întrebă fata. La care stație ?

— Ți-am spus doar, „Sasunți Davit“. E stația ta preferată, nu ?

(Merita să trăiești trei vieți și să te zbuciumi, doar ca să auzi conversația asta pe o stradă din Erevan.

Dar cine ar putea înțelege bucuria noastră ?

Chiar și noi înșine, înțelegem, oare, întotdeauna ?)

---

[1] Oraș în R. S. S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

*

Și din nou mă aflu la Arcul lui Cearenț.

De aici, de la acest arc, se vede nu numai ceea ce e vizibil, ci și întreaga Armenie, nu ca o hartă pierdută sau ca un vis văzut de o mie de ori, ci ca o țară și un pământ vii, însuflețite.

Se vede mai ales Armenia nouă, ultimul prunc izbăvit al istoriei noastre încercate.

Peisajul pare o uriașă tipsie de piatră, și un ochi străin de pământul și de destinul nostru s-ar putea mira : în lumea asta de rocă, de unde, prin ce putere magică au apărut case pline de viață, ogoare înverzite, livezi încărcate de poame gustoase și, mai cu seamă, de unde se-aud glasurile zglobii de copii și de păsări ?

Se spune că în Sicilia, la poalele vulcanului Etna, crește o plantă-minune, purtînd un nume de fată — Ginestra. Planta aceasta, chipurile, oamenii o seamănă pe lava răcită, iar ea, cu răbdarea rădăcinilor sale mătăsoase, fărîmițează și, în cele din urmă, preface în pământ afînat lava întărită și dură.

Ginestra, o să-ți zic surioară,
Ginestra, frate o să-ți fiu.

Să fie, oare, Ginestra un vis născut din speranțele fiilor unei țări de piatră, sau ea există cu adevărat ? În Armenia, nu crește, n-a crescut niciodată. Dar îi dau glas cu versurile poetului armean [1] :

Am să te duc în țara mea de piatră,
Pe pietre și pe stînci am să te semăn.

Dacă ar fi existat și în Armenia... Să fi existat ? A existat. Și există. Planta aceea minune, care preface piatra în pământ, este — popor al meu — dragostea, sîngele și sudoarea fiilor tăi, căci, într-adevăr, ei prefac piatra în pământ, pe cuprinsul ținutului nostru muntos. Și așa trăiește și crește ultimul prunc izbăvit al istoriei noastre neobișnuite. Așa — prin dragostea noastră, prin sîngele nostru, prin sudoarea noastră.

Deasupra capului acestui copil-minune, flutură drapelul nostru, roșu ca drumul străbătut de istoria noastră și albastru ca speranțele noastre [2].

[1] Referire la scriitorul Razmic Davoian (n. 1940) din Armenia Sovietică.

[2] Drapelul de stat al R. S. S. Armene este alcătuit din trei benzi orizontale : roșie, albastră, roșie.

Prin urmare, să ne spunem nouă înșine și, mai ales, să ne spunem unii altora, ca pe-un legămînt :

Să-l călim pe acest Copil cu sudoarea noastră, să-i stăm pavăză — dacă e nevoie, cu viața și cu sîngele, și să-i purtăm de grijă, să-i purtăm de grijă.

*

Cartea aceasta, tu mi-o inspiri, țara mea, eu nu sînt decît o mașină de scris, o bandă de înregistrat.

Așadar, din nou la drum.

Și din nou spre tine, Armenie.

CÎTEVA RÎNDURI ÎN CHIP DE EPILOG

Vă amintiți de mama aceea din Aștarac, care, în tot timpul războiului, a împletit ciorapi și i-a trimis la adrese necunoscute ? O dată cu sfîrșitul războiului, s-a stins lumînarea măicuței și, chiar în acele zile, trenul ducea (unde ducea ?) ultima pereche de ciorapi împletiți de ea și pe care, probabil, n-avea să-i mai poarte nimeni, căci ostașii se-ntorceau acasă...

Nu știu de ce, cu ani în urmă, cînd, împreună cu un grup de scriitori, mă dusesem în Siberia, mi-am rememorat adesea povestea acestei mame. „Extremul sudic în extremul nordic" — mă luau peste picior colegii, iar eu, între noi fie vorba, am ieșit cîștigat din asta, fiindcă era în august, pentru Siberia — cea mai caldă lună, dar pentru mine — gheață, și colegii i-au dat „extremului sudic" cea mai călduroasă căciulă cu urechi a grupului, cel mai călduros cojoc și cele mai călduroase cizme. Și, bineînțeles, cei mai călduroși ciorapi : din lînă, moi, calzi ca o sobă, împletiți nu cu mașina, ci cu degete de mamă. Într-o zi, cînd atmosfera era animată, am povestit despre mama aceea, și dintr-o dată, au devenit cu toții serioși, glumele și rîsetele au încetat. Careva dintre noi a încercat să filozofeze — oare treaba pe care o face scriitorul nu seamănă cu cea a mamei care împletea ciorapi ? în definitiv, și noi scriem pentru oameni necunoscuți. Iar dacă-i așa, atunci se pune întrebarea : scriem noi, oare, așa cum împletea măicuța ciorapii ? Nu știu. În ziua aceea, nu ne-am mai pus întrebări, nu ne-am mai sfădit, n-am mai ținut discursuri. Nu făceam decît să închinăm paharele în sănătatea mamelor. Pentru degetele lor neostenite, pentru umerii lor gingași, pentru dorurile din privirile lor.

Era o noapte nordică, transparentă. Ieșisem din hotelul nostru de lemn și mă plimbam pe malul Oceanului Înghețat. Nu mai simțisem niciodată o prezență atît de reală a nemărginirii și a liniștii. De-aș fi vrut, aș fi putut vorbi față-n față cu liniștea, aș fi-ntins mîna și aș fi atins nemărginirea ca pe copacul de lîngă mine, ca pe stîlpul de telegraf, ca pe mașina de colo. În ziua aceea, la amiază, ajunseserăm în micul port Tiksi, traversînd toată Iakuția, de la sud-est la nord-vest, zburaserăm cu avionul, cu elicopterul, călătoriserăm cu sania trasă de reni. Da, chiar și cu sania trasă de reni.

Cine n-a văzut turmele de reni gonind ca vîntul prin tundra cenușie are datoria să nu moară pînă cînd va reuși să le vadă. Renii aceia mi s-au părut spirite care continuă să apere și să păstreze pentru omenire basmul inocent al libertății. Era minunat. Iar pe aeroportul din Tiksi, în viscolul amestecat cu ninsoare, am fost întîmpinați cu... violete. Erau niște flori înghețate, neajutorate, semănau cu ochii nevinovați ai renilor, cu ciorapii împletiți de mame, cu visurile care nu se împlinesc niciodată.

Iakuția are o suprafață de trei milioane de kilometri pătrați, și ni s-a spus că, atunci cînd trebuie convocată sesiunea sovietului sătesc, deputații (înțelegeți ? deputații *unui* sat) sosesc la locul stabilit cu avionul, cu elicopterul.

În vreme ce Armenia, de la un capăt la altul, și cu mașina încă, poate fi străbătută în patru, cinci ore, iar avionul zboară pe cerul Armeniei doar zece, cincisprezece minute.

Misiunea scriitorului, dacă am compara-o cu un zbor, nu este doar învingerea distanțelor, ci scriitorul trebuie să fie capabil să se miște în timpul său, să zboare și să străbată din veac în veac, din destin în destin, din prezent în trecut și în viitor, să fie capabil să coboare și să urce, să dea greș și să creadă, iar pe calea aceasta plăcută și chinuitoare, să poată descoperi, uneori, boabele nobile ale Adevărului, Frumosului și Binelui. Un asemenea zbor e dificil și deasupra unei întinderi de trei milioane de kilometri pătrați, și deasupra a numai trei kilometri pătrați.

Cartea aceasta s-a constituit din strădaniile unui asemenea zbor.

Din strădanii îndelungate, de ani de zile.

Ce titlu să-i dau cărții ? Volum de nuvele, de povestiri ? Da ! Eseuri de interpretare a dovezilor vechi și noi ale istoriei, contacte cu oameni și cu destine ? Da ! Îmi plac mărturiile de viață fără intervenția literaturii, ci așa cum sînt ele. Nu pu-

ține sînt, în cartea aceasta, asemenea scrieri. Cititorul, însă, ar putea rămîne cu impresia că ele sînt mai numeroase, căci adesea prefer să prezint invenția pur literară ca pe o realitate, datată, localizată, nominalizată. Să fie, oare, acestea, reflecții scriitoricești asupra caracterului poporului, țării, epocii ? Sau o împletire de legendă și realitate, pagini din agenda scriitorului ? Hoinăreli pe drumurile grele și ușoare, cunoscute și străine ale lumii și, mai cu seamă, pe serpentinele propriului suflet ? Nu știu, nu vreau să inventez o formulă. E nevoie... ?

Aș putea, doar, să-mi spun mie însumi, calm, neauzit : „Cartea asta, ai trăit-o. Ai scris-o repede, aproape că n-ai șlefuit cuvintele, frazele, dar ai trăit-o plăcut și chinuitor. Ai trăit-o îndelung, pe parcursul întregii tale vieți".

Să fie, oare, roman ? Dar ce fel de roman ? Nu există nici măcar povestea unui singur erou sau cel puțin cardiograma vieții și spiritului său, nu există nici un conflict necesar subiectului, mai puternic ori mai slab. Și cu toate acestea, cartea are eroi.

Cartea aceasta s-a născut din dragoste și din ură. Mai mult din dragoste. Mai întîi de toate, din dragoste.

Iar maică-mea, de fiecare dată cînd citea cîte un fragment tipărit din *Crochiuri,* găsea „greșeli", dar ce „greșeli" ! „Cutare întîmplare n-a fost la data la care zici tu, în satul nostru nu știu pe nimeni cu numele ăsta, taică-tu n-a făcut niciodată cutare lucru." Maică-mea crede că eu înșir pe o ață doar mărgelele zilelor mele trăite și netrăite, dar numai ale mele. Există și ele, amintirile adormite în stupii ființei mele se deșteaptă ca albinele, zumzăie, lărmuiesc, zboară prin lume. Dar în amintirile astea nu se află, oare, decît viața mea trăită ? nu există, acolo, și istoria dramatică a generației mele, a camarazilor mei, a oamenilor cunoscuți de mine ? Toate s-au petrecut chiar așa cum am scris ? oare albinele prefac în miere dintr-o dată și cu ușurință, gram la gram, nectarul și aroma culese din flori ?

Odată, i-am făcut morală băiatului meu, spunîndu-i că de-acum el e mare, nu mai trebuie să facă prostii, e altceva decît anul trecut, cînd era încă mic, avea doar patru ani. „Da' unde-i anul meu trecut ?" m-a întrebat fiul meu.

Pentru el, trecutul este un pîrîu, un oraș, o grădiniță, unde se poate întoarce dacă vrea.

Cartea aceasta este un mozaic alcătuit din strădaniile de a mă apropia de vremurile trăite și netrăite, într-un singur

drum cu suișuri și coborîșuri. Nu știu ce aduc albinele din florile trecutului. Pricep, oare, albinele, că ele fabrică miere, că florile pot să conțină și venin, și amăreală ? Stupul este cel care separă nectarul de venin (cum, nimeni nu știe), iar o dată cu anii, stupul lumii interioare a scriitorului se curăță de semințele răului (cum, nici el însuși, scriitorul, nu știe), pentru că albina datorează oamenilor miere, iar scriitorul — bunătate.

De nu, ar fi mai bine ca albinele să doarmă în stupi și lumea interioară a scriitorului să rămînă zăvorîtă.

Să pun punct final acestei cărți... ?

Nu știu.

NUCUL SINGURATIC

„— Ce fel de apă caută peștii? Cea care-i mai adîncă. Și omul? Acolo unde-i este mai bine...

— Zicala asta pesemne că au născocit-o peștii."

Cîteva rînduri ca introducere

ÎN SAT erau puzderie de nuci, și cel mai mare dintre aceștia se afla pe culmea muntelui. Muntele era golaș, neatrăgător, acoperit cu mărăcini, iar pietrele de pe povîrnișurile lui erau toate de-o culoare, toate asemenea, de parcă le-ar fi cioplit același pietrar nemulțumit de lume. Pe coastele muntelui, nu existau izvoare, nimeni nu-și amintea să fi văzut flori sau tufe, și fiecare nouă generație, de bună seamă, era uluită de minunea nucului singuratic. Apoi, treptat, ochiul se obișnuia. Nimeni nu se cățăra pe munte, și nucul era, parcă, supărat pe lume și pe oameni: trăia, înverzea, dădea rod numai pentru sine. Mai cu seamă primăvara devreme, cînd natura se înnoia în mulțime de culori și albastrul bolții se limpezea, nucul părea o pictură în ulei pe pînza cerului. Uneori, te-ai fi așteptat ca pictorul-magician care zugrăvise nucul să coboare de-acolo unde se va fi aflat, și muntele să se împodobească cu ghiocei și cu izvoare.

Așa visa Sona Camsarian.

Pictorul, însă, nu apărea.

Nu exista decît legenda nucului singuratic. Sona o fi născocit-o? Pesemne că o aflase din cărțile citite și din poveștile auzite, iar în decursul anilor legenda se cizelase și se cristalizase în tainițele mute ale singurătății sale.

Așadar, legenda nucului singuratic.

Demult, tare demult, muntele se gătea în fiece primăvară cu pomi și cu flori, răsuna de șopotul izvoarelor și ciripitul păsărelelor, iar pe culmea lui trona nucul. Văile, coastele

erau înțesate de oameni. Cînd erau zile grele, cu toții, de la mic la mare, se adunau sub nuc și îl ascultau pe bătrînul înțelept, despre care nimeni nu știa cîți ani are. Înțeleptul vorbea din nuc. El le spunea oamenilor lucruri cuminți și amare, prin nu se știe ce minune cunoștea toate păcatele și greșelile făptuite de oameni, iar oamenii îl credeau pe înțelept. Îl ascultau în tăcere, chiar dacă frunțile lor se înnegurau. Oamenii își aminteau, totodată, o mie și unu de lucruri pe care înțeleptul nu le știa și, într-un fel, se purificau, se linișteau.

Fiecare vorbea în sinea sa, iar bătrînul înțelept, al cărui nume și a cărui vîrstă nimeni nu le cunoștea, vorbea din nuc. A venit, însă, o vreme cînd ei au obosit, iar adevărul le-a devenit detestabil. Oamenii se aruncaseră în vîltoarea desfătărilor, și, cu timpul, păcatele lor se înmulțeau. Așa se face că, încet-încet, rîndurile celor care-l ascultau pe bătrînul înțelept se răreau. Oamenii rîvneau numai lucruri dulci, or adevărul, pe vremea aceea, era amar.

Și a venit o nefericită zi cu soare, cînd muntele s-a golit. Bătrînul înțelept avea încă multe de spus oamenilor, se urcase în punctul cel mai înalt al nucului, dar nu era cine să-l asculte. Bătrînul își luă avînt, își drese glasul făcîndu-l mai puternic și mai răsunător, și glasul pătrundea din vale în vale, din văgăună în văgăună, din casă în casă, cutreiera locurile și se înapoia. Se părea că oamenii își astupaseră inimile și urechile. Desfătarea era dulce și seducătoare, pe cînd adevărul era amar : obosiseră, gata !

Și glasul înțeleptului s-a stins în aer, încet-încet a pierit.

El nu tăcuse, vorbea, însă doar pentru sine, și glasul nu-i mai era de trebuință pentru ca propriile sale cuvinte să-i ajungă la urechi.

În următoarele zile, înțeleptul se afla din nou în creștetul nucului, dar oamenii nu mai existau și, de vreme ce vorbea numai pentru sine, în a șaptea zi amuți cu totul.

După asta, nu se mai arătă.

Memoria oamenilor a înghețat, și numele necunoscut al bătrînului încet-încet s-a topit, parcă se spulberase, se risipise în aer.

A venit, însă, o zi cînd oamenii s-au plictisit de desfătări. Desfătările iscaseră între ei vrajbă și cîinoșenie : fratele se destrăbăla cu femeia fratelui, vecinul îl ucidea pe vecin, copiii se răzvrăteau împotriva părinților. Oamenii s-au dezmeticit și, în ei, s-a deșteptat foamea de adevăr. Fie și un adevăr amar !

Și din nou, dar acum în cete care se sfădeau și se asmuțeau, pornite din văi și dintre stînci, sosind pe drumuri diferite, oamenii au urcat muntele și au văzut, deodată, că muntele e văduvit de culori, acoperit cu pietre mohorîte și cu mărăcini. Probabil că muntele își apăra goliciunea. Toate izvoarele de pe munte secaseră și nu mai erau nici păsări.

Doar nucul rămăsese verde, cu mulțimea lui de crengi, mai reliefat și măreț, căci în jur se pustiise și el se înălța singur-singurel, ca o căpetenie trădată de oastea sa. Oamenii l-au strigat pe bătrînul înțelept, i-a întîmpinat tăcerea, oamenii au țipat, la început încurcați și răzleți, apoi și-au unit glasurile, dar n-au primit răspuns. După aceea, femeile au început să-și smulgă părul, muntele a răsunat de vaiete de jale, iar bărbații și-au strîns pumnii cu înverșunare.

Nucul exista ! Nucul privea nemișcat, dușmănos, părea să fie nu pom, ci arătare de piatră, și oamenii au atins frunzele : din frunze se răspîndi o răceală metalică. Oamenii s-au înverșunat și mai tare, au dat năvală îngrămădindu-se, s-au cățărat în copac ; voiau să rupă crengile, să sfîșie frunzele verzi, dar în zadar — frunzele care păreau gingașe nu se supuneau degetelor lor barbare, iar crengile au rămas ca mai înainte, nemișcate, dușmănoase.

Și oamenii au urlat de deznădejdea lor neputincioasă, apoi au fugit speriați, care-ncotro.

Așa s-a făcut că valea s-a pustiit de gloata încinsă a oamenilor.

Munții și-au pierdut răsuflarea : flori nu mai erau, iar copii nu s-au mai născut.

Doar nucul a viețuit, singuratic.

Și a rămas legenda.

O auzise de la bunici, o citise în vreo carte îngălbenită sau povestea asta se născuse și crescuse în coaja aspră a singurătății ei ? Sona nu-și punea asemenea întrebări și nu căuta răspunsuri. Dar legenda o obseda.

O dată, de două ori pe an, Sona urca pe culmea muntelui, privea, privea îndelung nucul de-aproape : crengile erau viguroase, ar fi fost peste putință să le numeri, frunzele erau verzi ca smaraldul, ca totdeauna, iar nucile erau sănătoase și proaspete : le luai în mînă și se deschideau singure.

Muntele, însă, era golaș, înveșmîntat doar în spini și mărăcini, pietrele erau lipsite de culoare și toate asemenea, izvoare nu existau și glasurile erau moarte pe veci.

Sona își auzea, aici, numai bătăile inimii, iar nucul se lăsa și se înclina ca să-i dezmierde părul.

Apoi, ea cobora în vale, acolo unde se afla satul său milenar, de-o vîrstă cu nucul.

1

VĂZÎNDU-L ÎN PRAG pe Ohan Simavonian, lui Erem nu-i veni să-și creadă ochilor. Dar ochii nu-l înșelau.

— Nu-i diavolu', eu îs. Zi — bună ziua, bună ziua, Ohan. Zi — poftește înăuntru, șezi.

— Poftește înăuntru, repetă Erem Sngrian, ca o mașinărie ori ca un papagal, și o strigă pe nevastă-sa : Satenic, avem un oaspete !

Se sculă, chiar, de pe otomană și făcu vreo cîțiva pași.

Nu-și dădură mîna : Erem se duse înapoi la otomană, Ohan își trase un scaun.

Se așezară la masă, față-n față.

Ohan puse pe scaunul de lîngă el cartea pe care o ținea la subsuoară, apoi o luă iar, deschise la foaia îndoită, citi în gînd cîteva rînduri.

— Ce, ai venit la coliba de lectură ? zise mohorît Erem.

Ohan se făcu că n-aude întrebarea veninoasă, închise la loc cartea, de data asta o puse cu grijă pe masă și se uită blînd, liniștit, la prietenul său de o sută de ani, cu care nu mai stătuse la taclale de vreo opt ani.

— Ieri, m-am ciondănit pîn-la miezu' nopții cu-nvățătoru'. Zice : *Ghevorg Marzpetuni* [1] e mai bun decît *Samvel* [2].

— N-am citit nici una, nici alta, zise, spășit, Erem.

Vorba nu se lega. Ohan se uită naiv, nevinovat, la Erem, care era cu cinci, șase ani mai mare decît el, vru să-l întrebe de sănătate, ce mai e nou, dar își înghiți întrebările. Își aminti limpede amănuntele sfadei lor. Se-ntîmplase cu șapte-opt ani în urmă. Erem îi ceruse vecinului său doi-trei metri de pămînt, pentru ca feciorul lui, Argam, să-și facă o casă, dar acesta se-ncontrase. Avea și el un fecior, vroia și el să-și facă o casă și n-avea alt loc mai potrivit, doi, trei metri nu erau de colo. Erem a venit, atunci, acasă la Ohan, l-a rugat, i-a explicat, apoi a scuipat și a plecat. La plecare, în ușă, s-a

---

[1] Roman istoric al scriitorului armean Murațan (1854—1908).

[2] Roman istoric al scriitorului armean Raffi (1835—1888).

întors și a aruncat vorbe grele : „Ai venit, pribeag, rămas pe drumuri, din Erzrum, te-ai făcut stăpîn pe pămîntu' ăsta, sta-ți-ar pîinea-n gît !“ Și s-a dus. Vorbele astea Ohan nu le-a uitat nicicînd. Apoi, fiul lui Erem a plecat din sat, casa să fi fost de vină, cine știe ? iar ei nu s-au mai salutat. Cînd se-ntîlneau prin sat și prin preajmă se aflau oameni, își dădeau binețe posomorîți : „Bună ziua“, „Ziua bună“. Nimic altceva.

Ușa se deschise cu zgomot și intrară Varazdat și Caro, nepoții lui Erem.

— Gata școala ? întrebă Erem.

— Eu am luat un cinci, Varazdat un trei, spuse Caro. Tovarășa Camsarian a zis că eu sînt Magellanul satului nostru. Am luat cinci la geografie.

— Cine-i Magellan ? întrebă Erem.

Ohan i-o luă înainte copilului :

— E-un călător mare, a descoperit America.

— Ăl de zici mata e Columb, nene Ohan, îl corectă necuviincios Caro.

— Bine, Columb să fie, zise Ohan, înduplecat.

Copiii îi părăsiră pe bătrîni și alergară în bucătărie, la bunica.

De ce-o fi venit ? se tot frămînta Erem și nu găsea răspuns. Și-n ce hal a ajuns, se gîndi cu răutate, cu toate că-i cu vreo șapte, opt ani mai mic. Cîte nopți albe au făcut împreună, pîn-să se sfădească ! Ohan a citit puzderie de cărți și, pesemne, de-aici i s-a tras, de s-a uscat. Da' totuna-i, e om învățat, Erem gîndi fraza asta și simți că se-nmoaie. Nu, nu, ce să-i faci ? omu' ți-a intrat în casă, doar n-ai să-l dai afară.

— Satenic, dădu el glas, adă ceva de băut, și de-ale gurii, niște murături.

Nu i-a rămas fir de păr negru-n cap, se gîndi : ce grijă are ? fecior-su, fie-sa lîngă el. De la cărți, se gîndi, de la cărți i se trage, și eu n-am citit decît *Scîntei* [1] și v'o două povești, și poftă am destulă, slavă Domnului.

— Încet-încet, ne ducem, zise Ohan.

— Și voi, hî ?...

— Ne ducem la crucea arhimandritului, asta vreau să zic. Vine-o vreme cînd s-adună pietrele, și vine-o vreme cînd

---

[1] Roman istoric de Raffi.

trebuie aruncate pietrele. Vremea noastră e de aruncat, au mai rămas abia o piatră, două.

— Ce piatră ? nu pricepu Erem Sngrian.

Din bucătărie, veni Satenic :

— Bună ziua, frate Ohan.

Și începu să aștearnă masa : bucate, o sticlă de vodcă.

— O să beți ?...

— A venit Ohan, surîse Erem fără rost. Despre ce pietre vorbeai ? Ziceai că-i vremea lor.

— E din *Biblie*. Ohan era mulțumit de sine : vrea să zică — Omu', la-nceputu' vieții lui, adună de toate, își face prieteni, apoi, la sfîrșitu' vieții, încet-încet, pierde tot. Din *Biblie*-i asta.

— Hai să bem, zise Erem. Cum beau abia v'o două pahare din otrava asta, cum mi se-mpăienjenesc ochii. Ei, ce zile..., își aminti cît băuse cu Ohan și ceva se-nmuie înlăuntrul său. Că bine zice Ohan : tot ce-are mai de preț e pe lumea ailaltă, i-au rămas fecioru' și nepoții. Și fecior-su, cine știe p-unde-o fi ! ?

— Îmi făceam gînduri, că mă dai afară, zise Ohan cu amărăciune, apoi oftă : ce mare lucru-i să izgonești un pribeag ? sîntem obișnuiți.

Nu, nu, Ohan nu voia să scormonească rana veche, nu voia să-i scoată ochii, cu o-ntîrziere de opt ani, lui Erem Sngrian, pur și simplu îi lunecase vodca prin vine și ceva se-nmuiase înlăuntrul său. Să-i zică, oare, c-a venit să se-mpace ? Mai e nevoie ? Ar trebui să priceapă singur. Și-n schimb, întrebă : ai v'o veste de la Argam ?...

— Mi-a scris noră-mea — discuția intra pe albia ei —, zice că or să vină.

Al doilea pahar, îl băură în cinstea sosirii lui Argam și a Manușacăi.

— Cînd or veni, bem de-adevărat, zise Erem. Zău așa, e păcat de copii.

— E păcat, repetă Ohan.

Se-ntuneca, lumina pălea în ferestre, lui Ohan nu-i venea să se ridice, iar Erem crezu că Ohan nu vrea să se ridice, apoi, de sub norii întunecați ai amintirilor, își scoaseră capetele tot felul de întîmplări, nume, istorii.

— Mă duc, îngăimă Ohan legănîndu-se pe picioare. A, să nu-mi uit cartea. Lusic trebui' să fi venit acasă...

Se sculă și Erem și simți că i se clatină pămîntul sub picioare. Se așeză. I se păru că-i cutremur.

— Nu te mai scula, zise Ohan. Eu mă duc.

— Îs băut, ai ? se-ndîrji Erem. Va-s' zică, tu nu te-mbătași, eu mă-mbătai, da ?...

— Ești cu opt ani mai mare, zise Ohan. Nu-i de colo.

— Mă, eu la lupta lu' Andranic... Mai întîi — cu cinci ani.

Nu izbuti să se adune, ce era el la lupta lui Andranic, dar se ridică, se prinse de masă, parcă-parcă îl țineau picioarele. De ce n-aprindeți lumina ? zise el.

— „Grindina bătu cîmpia Khanasor, cîntă Ohan răgușit și fals, răzbunare... viteji..."

— Ai voce bună, Erem își privi cu ochi tulburi prietenul, ți-a albit părul, ți s-a-ngroșat vocea. Ai să trăiești mult, ești sănătos la chip.

— E vremea s-aruncăm pietrele, filozofă Ohan. Nouă ce ne rămîne ? O piatră, două, acolo. „Grindina bătu..."

— Bine-ai făcut c-ai venit, Ohan. Erem i se adresă pentru prima oară pe nume și-l apucă pe prieten-su de umăr, să nu cadă.

— Doar tot era să ne-mpăcăm pe lumea ailaltă ! Ohan era băut, de-aceea zise : puțini dușmani avem pe lumea ailaltă ?...

2

VALEA SE UMPLUSE de o pîclă vineție. Sahac Camsarian ieși de la școală, dar nu vru să se ducă acasă. Sona se afla la Erevan, pentru examenele de la fără frecvență, iar lecțiile ei i le ținuse el. Mîine, pesemne că o să vină. Pămîntul abia se deștepta, se înmuia. O dată cu pîcla vineție, inima omului se umplea de o tristețe întunecată, era tocmai vremea cînd amintirile vin și se înșiră alături de tine. Vin și intră fără să bată la ușă. Camsarian își stingea amintirile ca pe-o țigară care mai fumegă o clipă, apoi dispare și fumul, iar scrumiera se umple încet-încet cu... amintiri strivite. Amintirile îi slăbeau lui Camsarian lumea sa, amintirile în general îl îmbătrînesc pe om. Se așeză pe o piatră : valea se umpluse de zgomotul cascadei, cascada se umflase de la topirea zăpezilor. „Femei gingașe ale Țării armenilor..."[1]. De ce și-o fi amintit ? strivi amintirea femeii, nu vru să i se trezească glasul, chipul,

[1] Citat din cronica *Despre Vardan și războiul armenilor* a istoricului Eghișe (410—470).

ochii, mersul acesteia. Armen scrie poezii, nu i le-a arătat niciodată, zice că or să i le publice în curînd și are să-i trimită. Fiul lui — poet. Se simți măgulit la perspectiva asta. Grea e soarta poetului pe lume, se gîndi, le pari tuturor fericit, plin de faimă și onoruri, dar ești chinuit. Nimeni nu mai vrea, acum, să se chinuiască... „Eu renunț la prețul suferinței" — al cui o fi versul ăsta, cînd l-o fi citit ? Nu, femeia, cu toate acestea, veni pe nesimțite și se așeză lîngă el pe piatră, femeia era și ea vineție și vorbea cu o bucurie domoală. Unde-ai plecat, femeie, îți venise vremea să pleci ?... Eu renunț la prețul suferinței, tu renunți, noi renunțăm... Și ce se-alege de noi ? Glasul femeii căpătă culoare, cuvintele sunară : — Sahac, ți-amintești că ne-am dus la Erevan ? Tu vroiai să rămîi, la drept vorbind și eu. Îți promiseseră să-ți dea de lucru, și tu te-ai preumblat trei nopți la rînd, încolo și-ncoace prin dormitorul îngust din casa fratelui tău, ai fumat o sută de pachete de țigări, apoi ai spus — strînge-ți lucrurile, ne-ntoarcem în sat. — Mi-amintesc, răspunse Camsarian, mi-amintesc, Mariné, iar fiu-tu scrie poezii, știi ? Valea se umpluse de glasuri, cerul era aproape și tot vinețiu, puteai să-ntinzi mîna și să smulgi un buchet de nori, și Sahac Camsarian își spuse : — Îmbătrînești, Sahac, du-te acasă, te frămînți prea mult, amintirile te trag în jos ca un copil care se-neacă și ți se-agață de picioare. Văzu cu limpezime, lîngă piatră, scrumiera amintirilor, și scrumiera era plină ochi cu țigări nefumate și strivite. Trebuie să-i răspundă, astăzi, lui Mihail Orlov, dar lui nu-i răspunde nimeni la scrisori. Probabil că există, pe lume, și scrisori dispărute, se gîndi, soldații dispăruți se-ntorc, totuși, uneori.

— Tată, era Sona, am venit cu-o zi mai devreme, mi-am dat examenul și-am venit.

3

DE CE NU l-oi fi pocnit peste mutră ? se gîndi, frămîntîndu-se, Razmic Sahachian. Și-avea o mutră bine bărbierită, cînd or găsi timp ? se bărbieresc în fiecare zi lăsată de la Dumnezeu. Camionul se zgîlțîia tot la un metru, șoferul îi înjura pe cei care făcuseră drumul, înjura cu glas tare, fuma țigară după țigară și înjura. Razmic Sahachian îl înjura pe erevaneanul ăla bărbierit, care de cinci ori îl pusese să-i toace carnea. Razmic înjura în gînd. E mai greu să-njuri în

gînd, înjurătura rămîne în tine, se ofilește, într-un fel se îmbălsămează, ca și cum ai înghiți întruna fum. Ce hram o fi purtînd ? Pesemne că-i vreun fluieră-vînt, și nevastă-sa, o găină boită, era lîngă el, d-aia s-o fi umflat în pene. Mai știi ? poate nici nu era nevastă-sa, cine se mai duce, azi, la piață cu nevasta ? trebuie să fi fost amanta. La trei kile lipseau o sută de grame, ce, a fost sfîrșitu' lumii ? știu ei cum o scoate el la capăt, cum face kilu' din sutele alea de grame ? Își socoti în gînd venitul zilei : două sute douăzeci și opt de ruble, nu-i nimic, bani și ăștia. Pînă vine Aramayis din armată, se-ntregește prețul mașinii, se rotunjește. De la o lună la alta, cresc și cheltuielile lui Arto, afurisitul de băiat era posomorît ieri : — Numai bani de țigări ai să-mi dai, tată ? cîștigul ți-l pui la murat ? Și voi ați cîștigat o para chioară ? Auzi, bani la murat, ce idei au tinerii ăștia, nici c-un pud de miere nu poți să le-nghiți !

— Ce-ai zis ? șoferul se-ntoarse spre el.

Va să zică, a vorbit cu glas tare.

— Mă cert cu fiu-meu. Îs dați dracului tinerii ăștia, oricîți bani le dai, tot nu le-ajunge.

— Și tu dă-le mai mult.

— Dac-ar fi banii mușețel, mi-aș pune un șorț și m-aș duce să culeg. Fiecare copeică e sudoare.

— Mama lor de drumari ! șoferul se-ntoarse la necazul lui, apoi întrebă pe neașteptate : tu de ce nu fumezi ? Ca să trăiești mult, hî ?

— Cine nu vrea să trăiască mult ?!

— Ce zici, are să fie război ?

Se apropiau de sat, și Razmic spuse că el coboară să meargă pe jos. — Cît îți datorez ? întrebă. Șoferul se uită întunecat și cu dispreț la cel de lîngă el : — Șezi, te duc pe gratis. — Oprește. Razmic scoase o hîrtie de cinci. — Ce-s banii ? scuip pe ei. Coborî, așteptă pînă se depărtă mașina, cu prăfăria și uruitul ei. E bine că în fiecare an vine primăvara, se gîndi, ca și cum te-ai naște din nou. Azi mă duc să-mi iau leafa, se gîndi, doar n-am coborît degeaba din Țaghcașen, am să-l văd și pe Voscanian, m-a chemat. Bine, are să rămînă și mîine, se duce acasă, o să-și vadă nevasta. În cîte locuri e împrăștiată casa mea fără stăpîn, se gîndi, Aramayis la oaste, Arto la Erevan, Hasmic c-un picior în Țaghcașen și cu celălalt la Lernasar, trăim risipiți, se amărî, și nu i se-ntrevede capătul.

Trecînd prin fața casei Gaianeei, își aminti că asta nu-i plătise încă datoria. Să intru să-i cer, se hotărî, apoi zîmbi

viclean : mai iscodesc pe ici-colo, e fată drăguță afurisita, barem să-mi satur ochii.

Gaiane spăla în curte, își suflecase mînecile : avea brațe durdulii, nu prea le văzuse soarele, observă că îngîna un cîntec pe sub nas. Îl văzu pe Razmic, își scoase mîinile din albie, și le șterse, apoi își trase șalul pe umeri, păcat !...

— Bună ziua, Razmic.

— Vin de la oraș, spuse Razmic. Unde-i soarele lor, unde-i al nostru !

— Te-ai dus în peţit pentru Arto ?

— Și-acu' o ține p-a lui — mă-nsor. O para chioară nu cîștigă, o să trebuiască s-o țiu și pe nevastă-sa, și după nouă luni — și pe plod.

— La oraș, se iau repede. Fetele de la oraș s-au făcut drăguțe, ce să facă sărmanii băieți ?

Razmic o privi scrutător, cu nerușinare, pe femeia din fața lui. Ochii întunecați ai bărbatului o cercetară, o pipăiră din cap pînă-n picioare, plăcerea păru posibilă, și el își linse buzele.

— Tu le bagi în cofă pe drăguțele de la oraș.

Apoi, întrebă dintr-o dată :

— Nu cumva o să ai un copil ?!

— De la cine ? chicoti Gaiane. A mai rămas vreun bărbat în sat ? Ori de la tine ?

Hai, Razmic, ia-ți inima în dinți, pășește înainte, ce-ți lipsește ție ? la cei patruzeci și șapte — cincizeci de ani ai tăi, ai o sănătate ca la treizeci și cinci, ia să te razi, să-ți pui hainele din șifonierul de la Țaghcașen... Tăcerea se prelungi chinuitor de mult, și Gaiane citi privirea bărbatului îndreptată asupra sa, o citise literă cu literă, fără greș.

— Am de spălat, Razmic. Datoria ți-o plătesc în două zile.

— Bine, femeie, ți-a intrat un om în casă, poftește-l înăuntru, dă-te peste cap să-l ospețești, toarnă-mi un pahar...

— Du-te, Razmic, tu nu ești bun să-și lase cineva casa pentru tine.

În glasul ei, nu exista răutate : era glasul unei femei obosite de privirile bărbaților, apoi se-ntristă — unde-ai ajuns, Gaiane fato, că-i trece ăstuia prin minte... Gîndul acesta i se înfipse în inimă ca un cuțit ascuțit, acum o să intre în casă, are să-nchidă ușile și are să plîngă. Pentru a cîta oară, cineva parcă îi sfărîmase fereastra albastră a tinereții. Îl mai măsură o dată, din cap pînă-n picioare, pe bărbatul din fața ei, rumegă o mie de vorbe amare pe care ar fi vrut să i le-arunce în

ochii lui nerușinați, de parcă tocmai el, Razmic Sahachian, se făcea vinovat de viața ei distrusă. Își înghiți vorbele, se aplecă și continuă să spele, ca și cum Razmic plecase de-acum, se evaporase, dispăruse, nu mai exista. Încercă să-și amintească melodia pe care o îngîna ceva mai devreme, și-o aminti ca pe-un plînset.

— Adică, nu pui preț pe mine. Bărbatul înțelese că femeia l-a șters pe el, Razmic Sahachian, care are trei case, buzunarul plin cu bani, în sînge — bărbăție, să fi fost erevaneanul ăla bărbierit, asta ar fi fost în călduri, acum, în fața lui. Bine, Gaiane fato. Și se depărtă, înjurînd în gînd. În gînd, tot în gînd.

*

Iar Gaiane lăsă treaba neterminată și intră buimacă în casă. Stătu îndelung în fața oglinzii ovale, privi ce privi, la început i se făcu milă, pe urmă o urî pe femeia neajutorată care o privea din oglindă. Văzu, apoi, ridurile, după care începu să-și smulgă firele albe răzlețe din păr, se scîrbi de sînii ei ca niște saci de stors iaurt, își puse, cu mișcări iuți, nervoase, sutienul. Trupul îi era, încă, fraged, și sutienul o făcu să-și revină. Găsi rochia purpurie, pe care o îmbrăcase doar de trei, patru ori, mirosul de naftalină o îngrețoșă. Apoi, se așeză, pe jumătate îmbrăcată, în fața oglinzii și izbucni în plîns. Lacrimile se prelinseră amare, calde, chipul îi îmbătrîni brusc, ridurile apărură limpede în lucirea lacrimilor. De ce-o fi rămas în satul ăsta, de ce n-a fugit, de ce a devenit roaba pereților ăstora mucegăiți, a pomilor ăstora bătrîni, a spălatului, a singurătății ? Nu exista ecou, ca și cum întrebările erau niște pietre grele, care se prăvăleau într-o fîntînă înfiorător de adîncă. În casa asta s-a născut, a plîns nopțile pe cînd era copilă, în oglinda asta s-a îndrăgit prima dată — goală, tînără, frumoasă. Da, da, frumoasă, și tot în casa asta își pierde încet-încet tinerețea, goliciunea, frumusețea. O vrabie rătăcită intră pe fereastră, zburătăci prin încăpere, se izbi de pereți, apoi se așeză pe antena televizorului : pesemne că răcise, pesemne că luase antena drept o creangă uscată de copac. Își îmbrăcă repede rochia purpurie, uită de mirosul de naftalină, își aranjă părul răvășit, căută un ruj de buze, nu găsi. Maică-sa o privea din fotografia de pe perete, unde avea vîrsta ei de-acum : semăna cu mama ? Maică-sa a fost cea care n-a lăsat-o să plece la oraș, maică-sa, maică-sa i-a împuiat capul cu tot felul de lucruri de prisos : ai casă, o să te măriți, ești o fată ca o floare, o să ai copii, de ce să se stingă vatra pă-

rinților tăi ?... Pe taică-su nu și-l amintea, ea avea doi, trei ani, tata s-a dus la război și nu s-a mai întors : de la el au rămas o fotografie, două și numele pe soclul monumentului celor căzuți...

După asta, își aminti chipul descumpănit al lui Razmic și rîse printre lacrimi.

4

ÎN ZILELE CĂLDUROASE, Lusic și Varujan se-ntorceau adesea de la școală în sat mergînd pe jos. Vram accepta, de fiecare dată, cu nemulțumire, soră-sa era de-acum domnișoară în lege, și ce-i de capul lui Varujan ? zi și noapte citește cărți, băiat gingaș, ce-o să facă el dacă o necăjește careva pe față ?!... Dar cine nu-l cunoaște pe Vram prin împrejurimi ? Și Varujan, puteți spune ce vreți, taică-su e om de seamă.

Tinerii nu mergeau pe drum, ci treceau prin vale. Varujan luase și geanta fetei, care era mult mai grea decît a lui, cu toate că învățau în aceeași clasă și ar fi trebuit să aibă aceleași manuale.

— Hai să intrăm în apă ! zise Lusic și-și scoase iute pantofii și ciorapii. Pune-i în geantă.

Povara lui Varujan se făcu și mai grea.

— Și-a mea cui să i-o dau ? spuse băiatul cu naivitate și privirea îi căzu pe pulpele goale ale fetei : Lusic intrase de-acum în rîu și, cine știe de ce, își suflecase poalele, deși apa nu-i ajungea nici la genunchi. E caldă ? Toate femeile frumoase din cărțile pe care le citise, toate fetele din filmele pe care le văzuse îi apărură în fața ochilor cu pulpele Lusicăi, de la mijloc în sus rămăseseră într-o negură cafenie... Apoi, vedenia se spulberă, el o văzu din nou doar pe Lusic, cu poalele suflecate, jucîndu-se cu apa, în jur erau numai maluri stîncoase, iar deasupra, cerul sinilliu de primăvară. Te-am întrebat — e caldă apa ?

— Vrei să te scalzi ? rîse zglobiu fata. Dezbracă-te, nu mă uit la tine...

— Eu mă uit la tine, spuse Varujan cu naivitate.

Lusic nu auzi ori nu pricepu ? nu auzi, pentru că, de priceput, pricepea. Varujan își puse geanta sub cap, se întinse la pămînt, cu privirea îndreptată spre fată, care i se păru o nimfă, o nimfă în uniformă școlară maro.

— Dac-ar fi fost un loc ascuns, m-aș fi scăldat.

— Ai să răcești, cum o să te usuci ?...

— Am prosop la mine, de ce crezi că-i burdușită geanta ?

— Și... hainele ? doar n-ai să te scalzi goală...

Deodată, fata surprinse privirea neliniștită, încurcată a băiatului, își lăsă jos instinctiv poalele și ieși din apă cuminte, ascultătoare.

— Ajunge, zise ea, o să răcesc. Și tu, să nu te mai uiți așa la mine.

— Cum ? Varujan se ridică speriat în capul oaselor.

— Așa cum te uiți, la cinema, la fete. Dă-mi prosopul.

— Erai ca o nimfă. Din *Lacul lebedelor*.

Lusic se-ntunecă : era măgulită, dar se-ntunecase.

— Ia te uită ce prinț ! apoi, în ea se trezi femeia : dacă aș fi atacată, acum, ce-ai face ?...

— Cine să te-atace ?

— Prostule ! și îl lovi cu prosopul peste față.

Tot restul drumului, merseră tăcuți.

— Ia-o înainte, zise fata, ca să nu te uiți la mine, pentru că eu sînt îndrăgostită. Dă-mi și geanta, prințișorule...

Rîde de mine, se gîndi Varujan, mă minte ca să-mi facă sînge rău, în toate cărțile fetele fac același lucru, nu-i o noutate. Cuvîntul *nimfă* îi răsună Lusicăi în urechi, o mîngîie, îi plăcu. Privindu-l pe băiatul care mergea înaintea ei, Lusic se gîndi că băiatul pe care o să-l iubească are să fie înalt, cu ochi albaștri și gata, în fiecare clipă, să moară pentru ea. Se închipui pe sine împreună cu „el", așezați într-o cafenea din Erevan (deocamdată din Erevan), în jur lume, muzică, ei beau *cocktail*, băiatul îi șoptește vorbe dulci cu voce blîndă și amîndoi rîd.

— Varujan ! Varujan nu întoarse capul, cum așa ? Varujan, ești surd ? Băiatul privi înapoi cu ochi adînci și cuminți și nu răspunse. Parc-ai fi fată, îl înțepă ea. Nu cumva să plîngi ! Să-ți dau o batistă ?...

— Am, zise morocănos băiatul : cea care venea în urma lui nu era o nimfă, dar ce era ? nu găsi cuvîntul.

Satul apăru dintr-o dată, parcă fusese ascuns și-și scosese capul dintre copaci.

— Mi s-a urît de satul nostru, zise Lusic. Singurul punct luminos e Sona Camsarian.

— Satul nostru are o vechime de o mie de ani, asta fu tot ce găsi să spună Varujan.

— Nu-i sat, e consignație sătească.

În depărtare, pe stîncă, se ivi clopotnița Singuratică.

— La revedere, Lusic.

— Rămîi cu bine, prințișorule, fata rîse sonor. Să nu uiți că ai să-mi scrii compunerea...

De ce-o fi zis „rămîi cu bine“ ? se necăji Varujan, apoi privi la silueta violacee a clopotniței și porni în goană, țopăind pe ulițele pustii ale satului.

— Așteaptă-mă, clopotniță, strigă el, vin !...

— Încotro alergi, Varujan ? Era Sona Camsarian.

— Bună ziua, tovarășă Camsarian. Lui Varujan, îi păru că Sona Camsarian e sora clopotniței. Nu-i păru o nimfă. Astăzi, nu mai există nimfe, iar *Lacul lebedelor* e un balet.

5

REVISTELE PROASPĂT APĂRUTE, douăsprezece exemplare — atît reușise să procure, erau puse pe masă. Se simțea un miros de cerneală tipografică. Pe una, scrise o declarație pentru Sona : „Pustnicei enigmatice din Lernasar, din partea fratelui ei destrăbălat“. Vru să-i scrie o dedicație și tatălui său, stătu în cumpănă, mai bine să-i scrie două rînduri : „Dragă tăticule critic, poți să feliciți nașterea fiului tău poet“. Iscăli cu numele întreg : Armen S. Camsarian. Camsarian — e nume poetic, se gîndi, astăzi se-ntîlnește rar un nume ca ăsta, în afară de eroul lui Muratan. Cine-l mai citește, acum, pe Muratan ? Luase o sticlă de șampanie : cu cine să-mpartă seara asta, bucuria de-a fi fost publicat ? Sona, fără ca măcar să citească, de entuziasm are să bată din palme : ura ! frățiorul meu e poet !... Tata, fără un surîs, are să-și pună ochelarii, mai întîi o să studieze cuprinsul revistei, abia apoi o să găsească pagina fiului său. Are să citească rar, cuvînt cu cuvînt, gîndindu-se și amintindu-și de poeții lui preferați, are să compare. Terian, de pildă, o să spună, ar fi găsit alte cuvinte... Dar, bineînțeles, în sinea lui are să se bucure. Taică-su nu-i scutit de ambiție, faptul că a rămas în sat, înțepenit acolo, tot din ambiție i se trage. Acolo, e om însemnat, toți se scoală în picioare cu respect cînd apare el, pînă și cei care sînt mult mai în vîrstă decît el îi cer sfatul. Învățătoru' a zis, l-am întrebat pe Sahac Camsarian, e de altă părere, ați intrat vreodată în casa lui ? ați văzut cîte cărți a citit ? o academie întreagă. Lui taică-su îi face plăcere asta, la oraș el ar fi un simplu trecător, iar dacă s-ar întîmpla ca vreunul să-l salute cu respect pe stradă, înseamnă că

e cineva mutat din satul lor. — În sănătatea ta, Armen S. Camsarian ! ciocni paharul de sticlă, sticla nu clincheți, încă e plină — în sănătatea ta și, prin urmare, dă-i 'nainte !... Șampania era caldă, de mîncat n-avea nimic. Ar fi rugat-o pe proprietăreasă să-i dea ceva de-ale gurii, dar aceasta ar fi sărit cu gura : — Iar ai musafiri, cînd ți-am închiriat camera parcă te-am prevenit să nu primești musafiri, doar am trei fete mari. Nu, mai bine fără mîncare. Mai bău un pahar, șampania îi păru și mai rece. Mîine, o să-i dau un exemplar redactorului-șef, zîmbi, parcă-l văd că-și iese din minți : — Încă un poet ? Fuge de poeți, mai ales de cei noi. — Vreți să arătați ce știți, zice el, dar nu puteți nici să vă bucurați ca lumea, nici să vă-ntristați. Nu cumva o să-l dea afară din slujbă ?! Scuip pe el. Îi dau proprietăresei, hotărî el, să vadă pe cine ține în casă, dar te pomenești că-mi mărește chiria. — Primești onorariu, are să zică, scrii un rînd, capeți două ruble, asta-i un kil de carne, ce-i de colo ?... Brusc, îi apăru în fața ochilor satul natal, ca un tablou impresionist atîrnat pe perete. Păcat de taică-meu, se gîndi el, soră-mea se pierde și ea de tot în singurătatea aia superbă. Mîine, la cafenea, pînă să vină el, or să-i jumulească bine de tot bietele lui poezii. Aici se adună numai genii nerecunoscute. Nimic nu le place, au citit tot, sînt osteniți și și-au pus nădejdea în secolul douăzeci și unu. Dacă ar fi jumulit pe altul, el s-ar fi aflat în rînd cu ei, ar fi fost unul dintre ei. Cînd vreunul e publicat, mai ales cu o carte, e privit cu suspiciune, dacă era cu adevărat genial n-ar fi fost publicat. Dacă l-au publicat, înseamnă că ceva îi lipsește. Mîine, însă, de cum are să intre în cafenea, or să-l felicite. N-or să vorbească despre poezii. — Adă o sticlă de vin, or să zică, și cafea. Ți-ai încasat onorariul ?... Din onorariu iei o șampanie. Așa... Apoi, cînd vinul ieftin o să le gîlgîie în gîtlejuri, or începe să-i jumulească pe alții. — N-avem teatru și nici n-o să avem. — Paruir Sevac are vreo două lucruri bune, și alea de la Cearenț, e-o etapă consumată, al doilea Cearenț ? Stop ! Márquez, ei, Márquez, asta da !... Arhitectura ? au jefuit și Hripsime [1], și Zvartnoț. Cei noi ? Vardghes Petrosian ne-a exasperat cu predicile lui moralizatoare, ați văzut *Ultimul profesor ?* Nu ? N-ați pierdut nimic... Da' Hrant Matevosian [2] ? Stă în mijlocul orașului și deplînge soarta satului. Plictiseală !

---

[1] Mănăstire (sec. VII) în orașul Ecimiațin din R.S.S. Armeană.
[2] Prozator armean contemporan (n. 1935).

Îți place așa de tare ? Cedează-ți apartamentul, du-te la țară... Da' filmele ? Armen, s-a evaporat vinul. În contul viitorului tău onorariu : o sticlă de șampanie face cît patru sticle de „Areni", adă acum două sticle. Cu două rămîi dator... În lărmuiala asta, Armen își auzi și propriul glas.

O bătaie în ușă.

— Intră !

E mezina proprietăresei :

— Mama vă cere chiria pe luna asta, a zis că mai sînt două zile, da' are nevoie.

— Kobo Abe [1], spuse Armen cu seriozitate.

— Ce ? fata făcu ochii mari.

— Mîine seară îi dau. Salutări mamei.

— Neapărat.

Fata ieși.

Neapărat are să-i transmită salutările sau neapărat trebuie să dea chiria ? Armen nu pricepu. Turnă ultima înghițitură de șampanie, rămasă pe fundul sticlei. Ciocni sticla.

— Kobo Abe, zise el. De data asta, sticla clincheti ca orice lucru gol.

6

...ÎN ACEEAȘI ZI, la miezul nopții, Sahac Camsarian are să scrie în jurnalul școlii : „Au venit, ca de-obicei, să mă convingă, de data asta probabil ca să mă oblige să cobor. Au băut un pahar, două lîngă monument, s-au întristat, s-au întors pe călcîie și au plecat fără să spună de ce au venit. Iar satul, încet-încet, se transformă într-un pustiu. Un pustiu fără nisip, fără soare dogoritor și caravane de cămile... Izvoarele curg zadarnic, copacii înmuguresc zadarnic, ploaia cade pentru nimeni."

*

Drumul era în pantă și pietros. Era drum de căruțe, nu de cal sau de mașină. Mașina, însă, un „Willys" chinuit de vreo zece, doisprezece ani, reușea, cum-necum, să se tîrască. Puțin mai tîrziu, are să-nceapă să dea înapoi, pe urmă iar... Șoferul înjura drumul, pe locotenentul Antonian, pe sergentul Amatuni și, mai ales, pe învățătorul Sahac Camsarian. În-

[1] Scriitor japonez contemporan (n. 1924).

jura în gînd, grijuliu, chiar civilizat. O mișcare greșită, un strop de neatenție și... se prăbușesc în hău, lăsînd neterminate și treaba de astăzi, și viața, și înjurătura.

Dar, dincolo de toate astea, drumul era uluitor de frumos.

Era periculos și frumos.

Toate lucrurile frumoase sînt periculoase — propoziția asta n-a gîndit-o șoferul. Asta-i propoziția autorului care, vrem-nu vrem, era al patrulea pasager din „Willys"-ul obosit.

— Ai fost vreodată pe jos la Lernasar? întrebă locotenentul Antonian.

Sergentul, care avea nume de dinastie princiară, fuma a opta țigară. De dimineață, se certase destul de tare cu nevastă-sa, băiatul spusese că iar l-au chemat cu părinții, femeia — că zi-i lu' tac-tu, să mai roșească și el o dată în fața profesorilor. A venit la slujbă, locotenentul Antonian — că mergem la Lernasar, nu ți s-a făcut dor de Camsarian?...

— Am fost, cînd eram copil. Adică, am plecat din Lernasar. Frate-miu venea de la oaste, ne-am dus să-l întîmpinăm. În două ore am ajuns.

— Ați mers bine.

— De mai bine de trei ani nu-mi văzusem fratele.

— Da' așa, încet, cîte ore ai fi făcut?

— Încet n-am mers niciodată.

Era o primăvară timpurie. Rîul se umflase, era tulbure. Doar migdalii înfloriseră. Florile erau alb-roze, neobișnuite în îngrămădeala de pietre cenușii ale rîpei. Parcă era congresul tuturor pietrelor lumii în rîpa aceea. De toate formele, de toate mărimile. Fiecare piatră ar fi putut, în orice clipă, să se desprindă și să-ți pună capăt gîndurilor.

— Mi s-a urît de drumul ăsta, spuse Antonian.

Sergentului Amatuni, îi plăcea rîpa aceea. Cunoștea numele și prenumele fiecărei pietre, putea să spună cu ochii închiși unde cresc caișii, unde — migdalii sau măceșii, unde a fost săpat un *khacikar* în stîncă, cine știe cînd, cine știe pentru ce...

— Dacă-nvățătorul ar coborî la șes, gata! nu ne-am mai chinui cu drumul ăsta. Apoi, se-ntoarse spre Amatuni: ascultă, Martin, de ce i se zice *învățător* lui Camsarian ăsta? Într-o vreme nu era colectivist?

— A fost colectivist, spuse Amatuni, vreo zece, cin'șpe ani a muncit, pe-ormă pare-mi-se s-a-mbolnăvit sau cam așa ceva. Taică-meu zicea — a făcut trei facultăți, are o casă

de cărți. Eu îl știu de învățător. Mă tot minunez, om deștept, nu pricepe că-i degeaba ? n-a mai rămas un om în sat. Și de noi e păcat, batem întruna drumul ăsta pustiu. Dac-ar coborî, n-ar mai rămîne nimeni.

— O să-l coborîm. E lege. O să-l obligăm. Nu sîntem turiști, să ne tot plimbăm așa, sus-jos...

Sergentul Amatuni îl știa bine pe Camsarian, îi fusese elev doi ani, iar Camsarian încercase cu răbdare să-i vîre în cap diferite reguli gramaticale, degeaba... Și la ce-i trebuiau toate alea ? Dar sergentul rămăsese cu un soi de respect : în ochii săi, Camsarian era un om mare, care cunoștea răspunsurile la toate întrebările lumii.

— O să-i vorbim cu severitate. Dacă se opune, îl obligăm.

— Îl obligăm, repetă mecanic Amatuni.

Pe drum, mergea un om singuratic. Era un tînăr bărbos, părea obosit.

— Să opresc ? întrebă șoferul.

— E străin, zise Antonian, poate-ar fi bine s-oprești.

Se depărtaseră destul, Amatuni coborî din mașină și făcu semn cu mîna. Bărbosul zîmbi și făcu și el semn cu mîna, adică — duceți-vă, mulțumesc...

— Dă-i drumul, mergem, porunci Antonian șoferului. S-a umplut lumea de smintiți.

— Smintitu' ăl mare e-acolo, spuse Amatuni, după care se simți prost : la urma urmelor, era învățătorul său, Camsarian. Taică-su și acum zice că-i un om mare.

Omul rămase în urmă, apoi fu înghițit de serpentine.

— Ar fi trebuit să-i controlăm actele, spuse locotenentul Antonian. Cine știe cine-o fi fost ? !

— Cel mai bun act e barba — era smintit. Păcat că nu se ștampilează bărbile. Era smintit de-a binelea.

Mașina mergea prin apă. Torentul curgea de pe munte, tulbure ca sufletul lui Amatuni. Unde se duc ? de ce se duc ? Dac-ar fi-nvățat gramatică, acum ar fi fost alt om : nu s-ar fi dus să silească pe unu', pe altu'...

— Ptiuu ! scuipă el, ca în continuarea gîndului tainic. Blestemată fie pîinea pe care-o mîncăm !

— Astăzi rezolvăm problema, spuse tăios Antonian. Legea-i lege.

Satul se arătă dintr-o dată.

Și imediat se auzi zgomotul cascadei.

Mai întîi, se ivi cimitirul, care se afla pe o înălțime, apoi, pe culmea stîncii albăstrii, se contură clopotnița Singu-

ratică. Ziua era senină, aerul — limpede, munții se vedeau cu toate zbîrciturile lor, ca fotografia bine reprodusă a unui bătrîn. Mașina mergea prin mijlocul șuvoiului.

— Mi se descarcă acumulatorul, mormăi șoferul într-o doară, căci nu era decît presupunerea lui funestă.

— Mergi în centrul satului.

— Da' unde-i satu', ca să aibă centru ? replică mohorît Amatuni. Direct la casa învățătorului.

— Nu-i totuna ? zise Antonian.

Mașina se strecură afară din șuvoi, învinse, icnind, costișa, trecu pe lîngă un *khacikar* de stîncă și se opri. În mijlocul drumului, erau pietre. Le puseseră oamenii, după mintea lor, în chip de barieră de piatră.

— Mama voastră, înjură locotenentul.

— Să coborîm, să mergem pe jos, zise Amatuni.

Își aminti, pe neașteptate, că lîngă *khacikar*-ul din stîncă se jucau, în copilărie, de-a v-ați ascunsa. Coborî, mîngîie fără voie ornamentele tocite ale *khacikar*-ului, *khacikar*-ul era cald, apoi văzu că fisura care cobora pe înălțimea pietrei se înălbăstrise. Abia într-un tîrziu pricepu că sînt violete.

Dintre pietre, apăru Ohan Simavonian.

— Bună ziua, nene Ohan, spuse Amatuni. Învățătorul pe unde-o fi ?

— Bună să-ți fie inima, răspunse bătrînul. Învățătoru' ?... Știu eu ? Azi nu l-am văzut. Da' ce-i ?...

— Nu l-ai văzut ? se supără Antonian. Parc-ați trăi la Paris. Ați rămas șapte, opt oameni, pesemne că de dimineață pînă seara stați la taclale nas în nas. Parc-ați trăi la Paris...

— Care Paris ?

— E-un oraș. Un oraș mare. De vreo opt ori mai mare ca Erevanul.

— De opt ori ? Da' unde-i asta ?

— La vreo patru mii de kilometri de satul vostru.

— Da' de ce-au construit în pustietatea aia ditamai orașu' ? Așa de departe...

Antonian rîse, apoi se gîndi că bătrînul îl ia peste picior și chiar în aceeași clipă observă că acesta avea, la subsuoară, o carte.

— Mergi la casa învățătorului, îi spuse șoferului.

— Învățătoru-i pe-aici, nu-i acasă, zise bătrînul și urcă agale poteca.

— Cum să conduc prin pietrăraia asta? E mașină de stat.

— Dacă era personală, o conduceai?...

— E mașină de stat... și picioarele dumitale, tovarășe locotenent, sînt personale. Și aeru-i curat.

Amatuni o și pornise pe ulița din centrul satului.

— Stai, vin și eu, dădu glas Antonian.

— Eu o să trag un pui de somn în aeru' ăsta curat, zise șoferul.

— Dormi, spuse Antonian. Ferice de tine.

*

Sahac Camsarian curăța monumentul celor căzuți în război. Noaptea plouase, vîntul stropise cu noroi și țărînă pietrele de tuf, care le supseseră. Curăța calm, fără grabă, ai fi zis că-și amînase toate celelalte treburi...

— Bună ziua, învățătorule.

— Bună ziua, cetățene Camsarian.

— A, voi sînteți? Bună ziua. V-am văzut de departe mașina, m-am gîndit că aduceți provizii...

— Proviziile se-mpart după sate, or în raionul nostru Lernasar...

Camsarian îl privi aspru pe locotenentul de miliție. Ochii învățătorului erau albaștri, era proaspăt ras, îmbrăcat într-o scurtă cafenie, doar pantofii îi erau puțin înnoroiați. „Se rade zilnic, gîndi Antonian, ferice de tabieturile lui. Ia zi, la ce-ți mai răzuiești fața?"

— Eu mai am treabă, spuse învățătorul, duceți-vă acasă, la mine, ăți fi lihniți, îmbucați ceva, ușa-i deschisă, vin și eu.

— Ce băieți au fost! oftă Amatuni. Citea numele gravate în tuful negru: cincizeci și șapte de nume, știa bine că sînt cincizeci și șapte. S-au dus, cum s-au dus?...

Camsarian se întrerupse o clipă din lucru, se uită la Amatuni, ceva amar i se opri în gîtlej, dar cel care vorbise era fostul său elev, Camsarian avea slăbiciune mai cu seamă pentru elevii săi incapabili. Dar amărăciunea i se împiedicase în gîtlej și voia să iasă.

— Încă nu există dispoziții să fie dărîmat monumentul? Numele ar putea fi desprinse și duse, adunate pe-o bucată de asfalt. Sau fiecare casă ar putea să-și ia numele eroului său.

— Ce băieți au fost! oftă din nou Amatuni. Frate-meu mai mare zicea — Norair Simonian o să devină un mare

astronom... Dac-ar fi trăit el, acum Biuracanul ar fi fost satul nostru.

Numele lui Norair Simonian se afla printre cele gravate în tuf.

— Ar fi devenit cineva, oftă Camsarian, mi-l amintesc : nopțile, nu dormea, de pe acoperișul casei lor privea îndelung cerul. Aici, cerul e aproape. Iar Vardan Mnoian cosea două hectare de iarbă pe zi. Cosea și cînta.

— Două hectare ? se miră Antonian.

— Nevastă-sa n-a avut răbdare, cum a venit hîrtia neagră, a și fugit cu o pușlama la centrul raional. Acum, se zice că trăiește la Tașkent. Bietul Vardan, el, care în stepă...

De data asta, fusese Amatuni cel care se-ntristase cu voce tare.

— E-aici numele lui, i-o reteză Camsarian. Ghevorg Ispirian, ăsta era feciorul Asanetei, tu abia dacă ți-l amintești...

— Mi-amintesc, spuse Amatuni, pe măicuța Asanet mi-o amintesc. N-ai ceva de băut, învățătorule ?

Antonian îl privi chiorîș pe Amatuni.

— Niște *tan*[1] rece să fi fost, ne-am topit de sete, zise Antonian.

— Pe mormînt, nu se bea *tan,* tovarășe locotenent, ăsta-i mormînt.

Antonian se simți încurcat.

— Eu n-am zis aici. Eu am zis că ne e sete.

Camsarian coborî treptele monumentului, scoase o piatră de la baza țîșnitorii, în ascunzătoare erau o sticlă începută de vodcă și două, trei pahare. Umplu paharele, îi dădu întîi lui Amatuni, apoi lui Antonian.

— Să bem.

— În sănătatea voastră, băieți, spuse Amatuni, gata-gata să plîngă, după care se apropie, atinse cu grijă paharul de numele celor căzuți, de la primul pînă la ultimul, pe rînd : ei !...

Antonian bău tăcut și, o dată cu jumătatea de pahar de vodcă, în el ceva parcă se zdruncină. Se așeză, ostenit, pe o piatră. Învățătorul bău o înghițitură, apoi umplu din nou paharele.

Băură.

Pe urmă, băură ce rămăsese pe fundul sticlei.

---

[1] Băutură răcoritoare, preparată din iaurt bătut cu apă în putinei.

— Nu cumva s-atinge careva de onoarea dumitale, învățătorule ?...

— Cine-a rămas, ca să s-atingă de onoarea mea ?

— Ha-ha ! făcu Antonian. Mai știi, se-ntîmplă, sună și venim...

Știau că ultimul aparat telefonic din sat fusese deconectat cu trei luni în urmă.

— Da, așa-i, dă de veste cu vreun băiat și venim.

Știau că în sat nu mai existau băieți.

— Scrie o hîrtie oficială, să-i tragem de urechi...

Știau că de trei luni nu mai vine o scrisoare în sat și nu mai pleacă o scrisoare din sat, poșta fusese desființată.

— Am să zbier, spuse Camsarian cu tristețe. Am să zbier, o s-auziți.

— De-aici pîn-la centrul raional ? întrebă Amatuni cu naivitate.

— Cu ce-s mai prejos de Dzenov Ohan [1] ?

— Cine-i Dzenov Ohan ? întrebă Amatuni.

Antonian se uită cu dispreț îngăduitor la sergentul său, iar Amatuni întrebă din nou :

— A existat vreun om cu glas așa de puternic ?

— A existat, spuse Camsarian.

— Frumoasă zi, spuse Antonian. Însorită și rece. Apoi, se-ntoarse spre Amatuni : Dzenov Ohan era unchiul lui Davit din Sasun.

— Fratele tatălui, preciză Camsarian.

Se așezară, fumară.

Camsarian era ocupat cu treaba lui : ștergea, unul cîte unul, numele celor căzuți.

— Să mergem, zise Antonian. Hovic o fi adormit pe pămînt, are să răcească.

— N-ai băut *tan*, locotenente.

— Gîndește-te, învățătorule, e păcat și de noi.

...Camsarian privi cu tristețe la făpturile care se îndepărtau. Plecau niște oameni. Fie și pentru o jumătate de oră, dar au venit, populația Lernasarului a crescut cu două persoane. Au plecat. Peste puțin, zgomotul motorului se stinse, apoi în depărtare, pe lîngă cimitir, zări mașina.

---

[1] Personaj principal din epopeea populară armeană *Vitejii din Sasun*, al cărui nume se aplică, în chip de cognomen, celor cu voce puternică *(dzenov = cu voce*, în armeana argotică).

— Au plecat? se auzi vocea lui Ohan. Ohan parcă așteptase, așezat pe-o piatră, undeva pe-aproape, plecarea lor. De ce veniseră?

— Au băut în amintirea băieților.

— Pentru asta au venit?

— E puțin?

— Eh! Ohan dădu din mînă neîncrezător și se depărtă cu pași mărunți. Mă duc să-mi citesc cartea.

Camsarian rămase singur. Lîngă mormînt. În sat. Poate că în lume. Se simți, dintr-o dată, ultimul locuitor al lumii. Propoziția asta veni din cărți, și el urî, în clipa aceea, cărțile. Se uită trist și prietenește la munți. Munții vor rămîne aici. Munții n-au unde să plece, tavanul apartamentelor de la oraș e prea jos pentru ei, mult prea jos. Munții, însă, n-ar pleca nicicum, chiar dacă tavanul ar fi la trei, patru mii de metri înălțime. Tavanul lor este cerul. Și propoziția asta a venit din cărți, deși, aici, munții sînt mai înalți chiar și decît cerul. Munții n-or să plece, nici el n-are să plece. El înțelese că n-are dreptul să moară, viața i se păru o pedeapsă, iar moartea i se păru dulce și binefăcătoare.

În depărtare, cling-cling, sună clopoțelul. Sona și-a terminat lecțiile, gîndi el, zîmbind amar, trase adînc în piept fumul țigării, privi cum șuvița de fum rămasă se risipește în aerul transparent și, într-o clipită, dispare. Cine vine? Un necunoscut, blond. Are barbă și mustăți, așadar e tînăr. Necunoscutul se apropie, privi tăcut, cîteva secunde, monumentul.

— Bună ziua, vorbi necunoscutul într-o rusă aproximativă. Aveți un sat frumos. Mi s-a povestit mult de el.

— Bună ziua, spuse Camsarian. Cine v-a povestit?

— Sînt german, din Berlin. Învăț la Universitatea din Erevan.

— Pe jos ați venit?

— Pe jos. Uimitoare rîpă. De unde-ați adunat atîtea pietre? Biserica e departe?...

— Care? Avem trei. O vedeți pe cea mai depărtată? îi arătă sus, încremenită pe creștetul stîncilor, clopotnița Singuratică. *Surb Stepanos* e în rîpă, pe o coastă foarte abruptă, vă trebuie un toiag. Biserica Mîntuitorului e deasupra cascadei. N-au rămas decît vreo cîteva pietre din ea.

— Ce altceva se mai poate vedea în satul dumneavoastră?

— Mergeți și-o să vedeți totul. În cimitir ați intrat?

— Am intrat. Sînt niște *khacikar*-uri splendide.

— Nu vă e foame ?

— Am mîncat pe drum, mulțumesc.

— Dac-aveți nevoie de mine, întrebați de casa învățătorului — după care chicoti în sinea sa : pe cine să-ntrebe ? Uite, acolo e casa, între cele două ruine.

— Găsesc eu.

Străinul nu mai întrebă nimic și începu să urce agale spre clopotnița Singuratică.

Învățătorul se așeză pe treptele monumentului și fumă.

7

CIMITIRUL este certificatul de naștere al Lernasarului ; după pietrele tombale vechi, se poate socoti cînd s-a născut satul. Cimitirul are să fie și certificatul de deces al Lernasarului : după mormintele cele mai noi, peste vreo cinci, zece ani se va putea socoti cînd a murit satul. Camsarian se amărî la gîndul apropierii ultimei perspective. „Asta n-are să se-ntîmple", spuse cu voce tare, uitîndu-se la crucea arhimandritului, căreia i se atribuie o vechime de șapte, opt sute de ani și care, de-o vîrstă fiind cu mănăstirea *Surb Stepanos*, reprezintă certificatul de naștere al satului. Probabil că sub piatra asta minunată e îngropat unul dintre arhimandriții mănăstirii, dar cine ?... Pentru doi, trei ani, satul trecuse în mîna turcilor, asta s-a-ntîmplat în timpul primului război mondial. Cea dintîi grijă a lor a fost să arunce în aer mănăstirea : în cîteva locuri, au săpat temelia, au găurit-o, au pus exploziv. Explozia a distrus turla, zidurile, însă, au rămas în picioare. Printre pietrele de fundație, și astăzi se mai văd, în cîteva locuri, niște cavități înnegrite : pesemne că nu le-a ajuns explozivul sau ceva i-a împiedicat, au făcut găurile, dar nu le-au folosit. Bieții oameni, zadarnic s-au chinuit, au asudat...

În anii aceia, au făcut una cu pămîntul partea de jos a cimitirului. Au clădit un grajd pentru cai, probabil că le-au trebuit pietre, ochii le-au căzut pe pietrele de mormînt netede, cioplite, *khacikar*-urile li s-au părut, și ele, potrivite. Ruinele grajdului mai există și azi, se mai pot vedea cîteva pietre tombale și cîteva *khacikar*-uri, care au rămas încastrate în zidul grosolan țesut, părînd o broderie.

În 1918, satul a trecut de cîteva ori din mînă în mînă.

Pentru Camsarian, au fost cele mai întunecate zile, și o poveste i s-a înfipt ca un cui ruginit în adîncurile ființei și nu-i dă pace. O fi legendă sau adevăr ? E greu de precizat, dar orice legendă are o bază reală. Așadar, în primăvara lui 1918, cei din Lernasar se înapoiau din nou pe la casele lor. Și, într-o noapte, în sat se aud iar împușcături. Satul se trezește alarmat, oamenii zbiară „Turcii !, turcii !", părăsindu-și în grabă locuințele. Într-o singură noapte, satul se golește și, dimineața, se deșteaptă cu străzile pustii, cu casele părăsite. Dar unde-i dușmanul ? nu se vede... Peste cîteva zile, se dovedește că cea care trăsese în noapte fusese o femeie, al cărei bărbat nu era acasă, se dusese la Erevan sau în altă parte, cu treabă. Femeia aude tropot de copite, noaptea, și, de frică ori ca să-și dea curaj, trage în aer cu pușca de vînătoare a omului ei. Dimineața, sosind în sat și găsindu-și nevasta singură-singurică în satul pustiu, bărbatul o ia, îi ia și pe copii și pleacă și ei. Dintr-un singur foc, satul se pustiise — gîndul ăsta îl frămîntă pe Camsarian, care, de atîția ani, se zbuciumă cu întrebări chinuitoare : cum, cum au putut să părăsească satul dintr-un singur foc, fără să se uite înapoi, fără să-l caute pe dușman, fără să se lupte, fără să se împotrivească ?... Oamenii erau îngroziți, obosiți, e explicabil, dușmanul era puternic și crud, dar dintr-un foc, Doamne-Dumnezeule, dintr-un singur foc ?...

Jos, printre pietrele nemișcate, mute, Camsarian observă pe cineva mergînd. Se apropie : era studentul neamț. „Nu, n-am să-i povestesc legenda asta amară, nu !".

— De mult n-am văzut asemenea frumuseți, spuse neamțul. Ce lucruri minunate a făurit poporul vostru din piatră !...

— Da, în satul ăsta au trăit meșteri pietrari foarte iscusiți, păcat...

Studentul nu întrebă unde sînt meșterii aceia. Studentul nu întrebă unde sînt, în general, oamenii din sat. Ori știa totul, sau mai exact — era european, discret și civilizat, atent să nu zgîndărească rana celuilalt.

— Ce copaci sînt ăștia ? întrebă el.

— Nuci. S-au mai împuținat. Pe vremuri, valea era plină de nuci. E-un pom rezistent, rădăcinile lui străpung pînă și bazaltul.

— Splendid *khacikar*, trebuie să fie tare vechi...

— Cred că-i din secolul doisprezece sau treisprezece, vedeți ? la colțuri sînt crengi de nuc cu fructe. Va să zică, încă din vremea aceea...

— Pe pămîntul ăsta, omul se-nfioară de prezența veacurilor.

— Veacurile pot fi și o povară. E greu să rămîi, tînăr sub povara asta.

— Armenii reușesc.

— Dacă nu ne plecăm prea tare sub povara asta... Cînd te pleci prea mult, nu-ți mai vezi decît picioarele. Or, trebuie să privești în jur, uneori și înapoi, și cel mai important este să te uiți în sus și înainte. Vă place să mergeți pe jos, știți că așa stau lucrurile, poporului îi place, de asemenea, să meargă pe jos.

— Spuneți lucruri interesante, zîmbi neamțul.

— Sînt țăran,-fiu de învățător, iar bunicul a fost cioplitor.

— Vi-l amintiți pe bunicul ?

— Nu l-am cunoscut. Se povestește că a-ncercat să ridice din nou turla dărîmată a clopotniței Singuratice, a muncit cîteva luni, apoi, deznădăjduit, a săpat într-o piatră următoarele cuvinte : „Am înțeles că prea mică mi-e credința și harul doar un strop". Și și-a aruncat ciocanul în cascadă. Așa povestesc bătrînii.

— E minunat, spuse neamțul. „Prea mică mi-e credința, și harul doar un strop." E minunat.

8

SONA ÎNCHISE UȘA clasei și, mergînd pe urma elevilor, o luă pe cărarea care ducea la fierărie. Școala se afla în partea de jos a satului, pe malul apei, de cîteva ori fusese inundată, pereții erau umezi și, pe alocuri, mucegăiți, scorojiți. Nu se duse acasă. Lîngă fierărie, ca de-obicei, o așteaptă, desigur, Levon. Trebuie să fi venit și, așezat pe o piatră, fumează țigară după țigară.

Au rămas doar șase elevi la școală. Cuvîntul *școală* sună în urechile Sonei și, la acel clinchet, tristețea îi deveni și mai mohorîtă. Ceea ce se numește *școală* e adăpostit într-o singură încăpere, în patru bănci : trei copii alcătuiesc clasa a treia, doi — a cincea, în a patra e Vanuș, băiatul lui Razmic Sahachian.

Făptura zveltă a Sonei părea un desen în mișcare pe fondul naturii sălbatice. Printre stîncile acoperite de mușchi, fata părea o prințesă din basme, care se duce să-și deștepte prințul adormit sub înfățișarea uneia dintre pietre. Care ?...

Soarele era cald, soarele vrăjea și atrăgea afară, și trupul fetei, iarna întreagă înrobit hainelor, se elibera nasture cu nasture. Se așeză pe o piatră, își scoase iute-iute ciorapii uitîndu-se în jur, apoi rîse de teama ei : cine s-o vadă ? Picioarele i se înfiorară sub razele soarelui de primăvară, parcă le-ar fi atins un arici. Tata o așteaptă acum și iar o să insiste să plece duminică la Erevan. E cam îngrijorat pentru Armen. Sona ar vrea să plece și totodată se teme. Ritmul îndrăcit al marelui oraș te absoarbe în cîteva minute în vîrtejul lui de foc și nu mai ai scăpare. Să se ducă, oare, cu Levon ?.... De-a lungul potecii, apăruseră violetele. Le culese. Cresc și pe potecă, prin urmare e multă vreme de cînd oamenii nu mai trec pe-aici. Făcu un buchețel și se sculă. Muntele Mut se împodobise cu toate nuanțele de albastru, parcă înota printre nori, culoarea coastelor se contopise cu cerul, iar culmea părea un clopot atîrnat din cer. Ea îi pusese numele de *Mut,* în cărțile de geografie și pe hărți muntele poartă alt nume.

Levon aducea, într-adevăr, cu un prinț adormit, dacă n-ar fi fost țigara făcută scrum între degete. Era culcat în iarbă, cu capul rezemat de-o piatră și învelit cu soarele. Sona se așeză pe nesimțite lîngă el. Probabil că și astă-noapte se culcase tîrziu : operații, apeluri... E grea meseria de chirurg. În depărtare, în liniștea care s-a lăsat, se aude vocea Frumoasei. Rîul s-o fi revărsat de puhoaiele primăverii, căci glasul Frumoasei păru mai puternic ca de-obicei. Cascada n-are nume, *Frumoasa* e tot invenția Sonei. Muntele Surd nu se vede, trebuie să urci pînă la clopotnița Singuratică, ca să-l poți vedea. În pîntecul muntelui, pesemne că sînt zăvorîte ape, de aceea geme, uneori, muntele. Apele vor să răzbească afară, dar muntele e surd, n-ajung la el gemetele lor. Muntele n-aude nimic. Iar pe muntele Mut, nu există nici un izvor : e mut din naștere. Nici măcar păsări nu există. Ciudată mai e natura !

— Sona ? Am adormit ? Levon deschise ochii.

— Dormi, dormi.

Levon se ridică în capul oaselor, apoi se apropie de fată, încercă s-o îmbrățișeze.

— Lasă-mă, e rușine, ne vede.

— Cine ? se miră tînărul. Cine ne vede ?

— Muntele Mut.

— El e mut, deci discret, n-are încotro. Se pare că singura soluție ca să fii discret este să te naști mut.

— Se zice că, într-o bună zi, are să vorbească. Se zice că, într-o vreme, vorbea.

— Basmele lui taică-tu, tatăl tău...

Fata îi opri vorbele cu o privire aspră, rece.

— Bine, să intrăm în fierărie, spuse tînărul.

— O să intrăm. E-o zi minunată, cu soare.

— Ți-ai scos ciorapii. Cum să-ți rezist picioarelor desculțe ?...

— Nerușinatule !

— Nerușinată e primăvara.

Fierăria de mult nu mai era fierărie : rămăseseră doar pereții, tavanul era în cîteva locuri prăbușit, înăuntru — fiare de-a valma. Intrară, se așezară pe locul lor obișnuit, o laviță lungă de lemn. În vatră, cineva pusese lemne.

— Să aprind ? întrebă el.

— Nu-i nevoie, or să vadă fierarii și-or să se-ntoarcă.

— Trăiești în lumea basmelor.

— Mergem duminică la Erevan ? Tata insistă să mă duc.

— Duminica asta ?

— Bine, o să mă duc singură, mi s-a făcut dor de fratele meu. Știi, lui Armen i-au publicat poeziile. Ne-a trimis revista. I-au publicat și fotografia. Armen o s-ajungă un om mare.

— Cînd se-nchide școala ? Vreau să spun, cînd e vacanța ?

„Vacanța“ și „școala“ i se părură că sună ironic, dar fata înghiți ironia.

— Peste-o lună, două, ca toate școlile.

— Va să zică, la sfîrșitul lui mai...

— De ce mă interoghezi ?

— Nu mai am răbdare, pricepi ? Cînd o să isprăvim cu ascunzătoarea asta ? Doar nu sîntem copii. A doua jumătate a secolului douăzeci, *strip-tease*, mai știu eu ce, și doi oameni care se iubesc își dau întîlnire într-o fierărie părăsită !

— Ești liber să pui capăt.

— Iar tu ești o sclavă. Ești sclava tatălui tău, a satului ăstuia pustiu, a basmelor stupide.

— Probabil că sînt o sclavă, acceptă blînd resemnată Sona. Dar tu ești un om liber. Cine te-mpiedică ?

— Iubesc, asta mă-mpiedică. E puțin ?

— Știu. Iar eu îl iubesc și pe tata, iubesc și satul ăsta, „școala“ mea, unde n-au rămas decît șapte, opt elevi.

— În septembrie, cînd n-or să mai fie nici ăștia șapte-opt, ce-ai să faci ?

— Cum să nu mai fie ?

— N-or să fie, și gata. Or să coboare și ultimele familii la șes. Se poate, nu ?

— N-or să plece toți.

— Bine, tu, taică-tu și încă trei, patru, în total vreo șase. Pe urmă ? N-or să se mai nască alți copii în sat.

— Taci ! Eu o să am douăzeci și doi de copii. Și plînse fără reținere, cu lacrimi care de mult așteptau să curgă. Da, da, douăzeci și doi, o clasă, o școală.

— De la cine ? încercă Levon s-o întoarcă pe glumă.

— Îmi găsesc eu un sclav ca mine, nu-ți fie teamă.

— Liniștește-te, Sona, văd că și tu ai obosit. Pur și simplu te jertfești. Iartă-mă, ce inimă are tatăl tău să suporte asta ?.... propriul tău tată.

— Dar tata nu se jertfește ?

— Vremea lui a trecut, el și-a trăit viața, n-ar trebui să lase ca tu... Hai să mergem la taică-tu, am să-i spun totul.

— Unde ți-ai lăsat mașina ?

— Lîngă pod. Rîul s-a umflat, mi-a fost teamă că, dacă intru, mă duce. Mi s-a rablagit mașina, am obosit.

— Mașina, da, a obosit. Păcat, abia-i un an de cînd ai luat-o...

— Iartă-mă, nu asta am vrut să spun.

Băiatul o cuprinse pe fată de umeri, simți pe obraji moliciunea pletelor, și sărutul se prelungi. Fata se înmuie și se topi în brațele tînărului.

— Să mergem, zise fata. Te-nțeleg, Levon, trebuie să hotărîm într-un fel. N-am dreptul să te jertfesc. Să mergem.

— La voi acasă ?...

— Nu, Levon, tu — la centrul raional, eu — la noi acasă.

Fierăria se goli. Rămase o tăcere prăfuită, iar sub perete, trei nuci. Sona se răsuci, i se păru că sosesc, că nucii și-au smuls rădăcinile din pămînt și vin pe cărare... Nu cumva își pierduse mințile ?

9

CAMSARIAN cunoștea viața Gaianeei. O știa din copilărie : era o fată zglobie, gureșă. A terminat școala, la Erevan a absolvit școala sanitară și s-a întors acasă ca soră de caritate. Pe vremea aceea, în sat exista o maternitate, au

angajat-o acolo. Era o fată frumoasă, roiau în jurul ei pretendenții, or ea era o cochetă rurală devenită pe jumătate orășeancă și și-a tărăgănat alegerea. Apoi, pretendenții au ostenit, probabil, după care pur și simplu n-au mai rămas pretendenți : începuse dezghețul, și cei tineri coborau în șiroaie de la munte. Iar într-o zi, și maternitatea a devenit de prisos, și pe ea au transferat-o la centrul raional, la spital. Gaiane, însă, a rămas în sat, făcea zilnic naveta la centru, pentru că maică-sa n-o avea decît pe ea. Într-o zi, a făcut un copil, deși n-avea bărbat, cu cine ? asta era taina ei. Copilul fusese o fetiță gureșă ca ea, dar nu trăise decît trei ani. După cîteva luni, a murit și maică-sa, și Gaiane a rămas singură cuc. S-a ofilit dintr-o dată, s-a sfrijit — în fiecare zi mergea la cimitir, Camsarian o vedea deseori cinchită lîngă movilele de pămînt.— Sînt munții mei, micul și marele Ararat — se referea la cele două morminte. Ce păcate trebuie să plătesc ? Se gîndeau că o să se transfere la centru, așa ar fi fost firesc, sau că o să plece la Erevan. — Cui să-i las munții mei ? ofta ea. Apoi, parcă-și revenise, ba chiar cocheta cu unul, cu altul, se mai împlinise, se îmbrăca în chip ostentativ mai îngrijit. De-acum, bărbații o considerau accesibilă, probabil că făceau și glume deocheate, ea nu punea la inimă, poate că-i și făcea plăcere ?... Altceva, Camsarian nu știa, doar încerca să-i îmblînzească într-un fel singurătatea.

— Bună ziua, Gaiane.

— La dumneata veneam, învățătorule.

— Atunci, noroc că ne-am întîlnit.

— Îmi dai niște bani, învățătorule ? Ți-i înapoiez repede. Două sute de ruble.

— De, se-nțelege, e primăvară, ți-or trebui straie noi.

— Pentru asta, n-aș fi apelat la dumneata. Nu mă-ntreba nimic.

Camsarian remarcă : ochii femeii erau triști. De ce-oi fi interogînd-o ? se supără pe sine, și mai zici că ești învățător ! De fapt, o judeca pe Gaiane după amintirile trecutului, cînd deodată își dădu seama că are în față o femeie ostenită, îmbătrînită rapid, ca un copac sterp.

— Să mergem, Gaiane, trebuie să iau banii de-acasă. Îmi faci o cafea ? Sona e, pentru două zile, la Erevan.

Femeia se uită cu nespusă duioșie la bărbatul care mergea alături de ea. „La bărbat" ? cum i-or fi venit cuvintele astea ? Tîmplele lui Camsarian erau complet albite, parcă ninse și omătul nu se topise : zăpada de pe munți se dusese,

cea de pe tîmplele lui înghețase. Ochii, însă, îi scînteiau, iar pașii îi erau vioi și viguroși. Cîți ani o fi avînd ? dar întrebarea asta nouă, și mai idioată, de unde o fi apărut ?

— Ce se-aude cu cafeaua ?

— Mi-e teamă...

N-a spus : mi-e teamă, învățătorule. Cuvîntul *învățător* nu-i mai venise la îndemînă. Gaiane văzu cu spaimă chipul surîzător al lui Camsarian, acoperit instantaneu de negura îngrijorării.

— S-a-ntîmplat ceva ?

N-a priceput, slavă Domnului, n-a priceput, ce bine că bărbații sînt niște copii, ce bine că omul ăsta, cel mai înțelept din lume, e un copil mare ! Cum o fi scăpat ? mi-e teamă. Mă tem de mine însămi, om cuminte, om fără minte. Nu cumva îl iubește ? Femeie absurdă, fără minte, proastă, deșucheată, desfrînată ! Să nu cutezi ! De ce tocmai în clipa asta se ivise adevărul ăsta amar, rostogolindu-se ca un bulgăre de zăpadă de pe munte ? De-aș muri strivită de bulgărele ăla, ar fi o fericire, numai să nu priceapă, să nu bănuiască...

— Sigur că vin, eu fac cafea bună.

Cuvîntul *învățător* iarăși nu-i venise la îndemînă, deși creierul declanșase semnalul de alarmă, dar amuțise. Și, în cele din urmă, creierul își făcuse damblaua. Creier nemilos, rău, despotic și înrobit.

— Să mergem, învățătorule.

A spus-o calm, împăcată, iar vorbele au sunat ca un *rămas-bun*...

— Ei, și tu — „învățător" ! De ce ?

Aproape că exploda bucuria în ea, ar fi vrut să țipe — n-am să mai zic, n-am să mai zic *învățător !* Oare Camsarian intuise ceva, îi citise visul ei tainic ? Nu, ce-ți trece prin minte ? Femeie nesimțită, fără minte, sugrumă în tine, strivește cu călcîiul lăstarul acela ciudat, întîrziat-grăbit, dacă răsare, să înflorească doar în tine, stropește bobocul cu lacrimile tale calde, cu tăcerea ta, și dă-i pace omului, în al cărui haos de griji sînt o nimica toată și norocul tău sfărîmat, și fericirea ta, și ceea ce se cheamă dragostea ta...

La poarta casei lui Camsarian, Gaiane se opri brusc : — Eu aștept aici. — Va să zică, nu-mi faci o cafea ? a zis-o cu mîhnire, sau i se păru ei, sau așa ar fi dorit să audă ?

— Altă dată, acum, iartă-mă, mă grăbesc. Camsarian o scrută, parcă ar fi căutat un lucru pe care-l pierduse, n-a înțeles ce pierduse. — Bine, Gaiane, mă-ntorc numaidecît.

10

OHAN MĂSURA ODAIA încăpătoare în lung și-n lat. Ceva mai înainte, se sfădise cu Vram : așadar, sîmbătă. Dacă n-o să facă sîmbătă, or să-ntîrzie prea mult, în mai nu se fac nunți, iunie i se părea prea departe, foarte departe. Gata, sîmbătă, prin urmare sîmbătă. Ieri s-a împlinit anul de la moartea neveste-sii, de-acum se poate, e păcat de Vram, de-un an jumătate e logodit cu Mariam, e păcat și de fată.

— Îi chemăm pe toți cei din sat, zise Ohan, pe toți.

— Prea mulți nu-s, replică posomorît Vram. Cinci, șase gospodării.

— Și pe copii.

— Șase, șapte copii.

— Atunci, îi dăm drumu'. Scrie, Lusic !

Lusic de mult deschisese caietul de școlar și, cu tocul în mînă, aștepta.

— Scriu, tăticule.

— Scrie, va să zică, băieții lu' Sedrac. Caro e la Erevan, Sarghis — la centru, Mnațacan — la Hoctemberian.

— Or să vină tustrei, zise Vram.

— Vin. Vară-ta, Nariné. Caut-o. În cît timp o ajunge telegrama la Astrahan ?

— Mîine, da' de ce ? De la Astrahan la Erevan e cale de două ceasuri. Două ceasuri abia de face mașina de la centru la noi în sat. Ajunge, de-o vrea să vină.

— Datoria noastră e s-o înștiințăm.

— Am scris, spuse Lusic. Următorul ?

— Serob, Vahe. Amîndoi sînt la Leninacan.

— Cine-s ăștia ? Lusic se uită întrebător la taică-su.

— Feciorii nașului meu. Pentru Vram, au fost mai mult decît niște frați. Nu te băga, nu-i știi.

— Va să zică, nu-i cunosc pe frații fratelui meu ?

— Prin urmare, Sanasar și...

— Baghdasar [1], chicoti Lusic.

[1] Personaje legendare din epopeea populară *Davit din Sasun* (tradusă în românește sub titlul *Viteții din Sasun*), frați gemeni, întemeietori ai cetății Sasun și strămoși ai eroilor epopeii.

Zîmbi și taică-su pe sub mustață, zîmbi și frate-su, pentru că băieții lui Nerses, prietenul din copilărie al lui Ohan, se chemau, într-adevăr, Sanasar și Baghdasar. Erau gemeni.

— Vin și ei. Vin alergînd, eu le sînt ca și un tată. A, și fecioru' mătușe-mii, Senekerim. Tăcu. La Taşkent, găsește-l, ești băiat isteț...

Lusic zîmbi răutăcios :

— Telegrafiem la Taşkent, lui Senekerim...

— Ai o limbă afurisită. Fratele o privi cu duioșie pe soră-sa : vai de cel ce te-o lua !

— Oricine m-o lua, m-oi duce zburînd, spuse Lusic cu seriozitate, ca un om mare. Și mîine dacă mă ia, mă duc. Numai să plec din satul nostru.

Tată și fiu se priviră înnegurați. Asta era durerea lor. Părinții Mariamei insistau ca, după nuntă, mirii să se mute la centru. Ohan nici nu vroia s-audă de-așa ceva. Vram, în sinea sa, era de acord, dar... Lusic e, acum, în clasa a noua, Vram o duce și o aduce în fiecare zi cu „Willys"-ul la centru. Mîine-poimîine, nici „Willys"-ul ăsta n-are să mai existe. Gospodăria colectivă, în fapt, s-a desființat : în satele din împrejurimi au rămas doar cîteva familii, iar Mihran Voscanian e președintele acelei colective inexistente, regele acelor ruine — chiar el își zice așa. Și-atunci, Vram e șoferul regelui ruinelor.

Ohan se uită neajutorat la fată, apoi ieși repede din curte.

— Mai ține-ți gura ! o repezi Vram pe soră-sa. Ești un boț de fată, da' vorbele nu ți le-ndulcește nici un pud de miere. Nu se dă pilaf de pomană prin alte părți, nu-i loc mai bun ca satul nostru. Ai priceput ?...

— Parcă tu n-ai vrea s-o-ntinzi din locul ăsta al tău cel mai bun din lume ! Sora îl privi rece, superior.

Vram nu găsi replică, dădu din mînă a lehamite și ieși și el din curte. Cerul era înstelat, luna plutea ca o corabie cu pînze albe. Ohan se așezase pe zidul făcut cu mîna lui și fuma, fuma țigară după țigară. Avea privirea ațintită asupra culmii muntelui din față, Ohan nu știa că Sona Camsarian îi spunea *muntele Trist*. De treizeci de ani vedea Ohan muntele acela.

— Ai hotărît cine să fie *tamada*, tată ?

— Cine altu' ?...

— Domnul Camsarian, ieri, bodogănea. Dacă n-a venit...

— Chiar domnu' Camsarian, nimeni altu'. Are să vină și-are să fie...

— Mie mi-a zis limpede și hotărît că nu vine.

— Ție ți-a zis. În lumina lunii, tatăl se uită lung în ochii fiului. Pune preț pe ce-ți zic, fiule, eu mă duc, tu rămîi: Sahac Camsarian e cel mai mare om pe care-l cunosc. Cel-mai-ma-re, ai priceput ?...

Vram reuși să reziste la privirea tatălui său. Îl iubea nu mai puțin pe învățător, care era omul cel mai apropiat de taică-su în sat, nu-și putea închipui nunta sa fără Camsarian. Dar Vram știa precis: Camsarian, prin cine știe ce minune, aflase de pretenția părinților Mariamei, parcă auzise pînă și gîndurile tainice ale lui Vram, că după nuntă or să plece. Fiica lui, Sona, spusese ieri: „Și voi plecați ? Tata s-a-ntristat foarte tare, probabil că n-are să vină la nunta ta". Ce-i treaba lui ? Vram explodă de mînie: ce-i treaba lui, că Vram are să plece ? A zăvorît, în satul ăsta mucegăit, o fată ca o regină și-i mai leagă și pe alții de mîini și de picioare.

— Pînă mor eu, să nu pleci din satu' nostru, zise blajin, împăcat, taică-su. N-am să te fac s-aștepți prea mult, îți fac nunta, termin de citit cartea asta și mai am vreo două treburi de făcut.

— Ce tot vorbești, tată ?

— Pot să mă culc ? dădu glas, din prag, Lusic.

— Culcă-te, fată dragă, răspunse blînd taică-su. Dormi, să zbori în vis pîn-la Paris. E tare departe, da' se zice că-i un oraș mare, frumos, de opt ori mai mare decît Erevanu'.

Muntele Trist strălucea printre munți, luna atîrna deasupra culmii, și lui Ohan i se păru că vede arca lui Noe, unde se aflau ultimii locuitori ai lumii.

— Mă duc să-mi citesc cartea, zise Ohan. Mîine dimineață, în zori, du-te la centru, să trimiți telegramele.

— Ai să-ți strici ochii, tată... Și-apoi, de trei ori ai citit cartea asta.

— Am citit-o. Tu culcă-te, dimineața te duci la lucru. Dacă, oameni sîntem, se-ntîmplă, nu isprăvesc cartea, să-mi scrii pe mormînt...

Tatăl nu mai spuse ce să-i scrie feciorul pe piatră.

Vram nu întrebă nimic, ci doar zîmbi amar. — Are să fie tristă nunta mea.

11

PE PERETELE BALCONULUI, era un bec cu un abajur vechi. Îl fixaseră pe perete, în loc să-l fi atîrnat de plafon. Și becul devenise cimitirul fluturilor. Fluturii veneau la lumină, se zbăteau cîteva clipe în cuptorul de sticlă și se ardeau, piereau, transformîndu-se în cenușă multicoloră. Veneau, totuși, alți și alți fluturi.

— Fluturi proști, surîse, îngîndurată, Sona.

— Ce crezi, Sona, întrebă Camsarian, fluturii pricep ceva? O fi adevărat că ei trăiesc doar o zi? Chiar se spune *viață de fluture,* se obișnuiește să se spună „dragostea lor a durat cît o viață de fluture", adică a fost foarte scurtă. Așa este? Tu ești naturalistă, trebuie să știi.

Sona îl privi mirată pe taică-su, de ce-o fi-nceput deodată să vorbească despre dragoste, despre fluturi, la ce face aluzie?

— N-au minte, sînt proști fluturii, se-ngrămădesc sub lumina asta falsă și se transformă în cenușă.

— Tu trebuia să te faci poet, tată. Sona se liniști.

— Da' ce-am zis?... Și-apoi, doi poeți într-o familie?...

Muntele Mut nu se zărea din balcon, nici glasul Frumoasei nu se auzea. Era o beznă de nepătruns, munții parcă se topiseră o dată cu zăpezile, și în negura nopții ai fi putut merge liniștit pînă la capătul lumii. Munții Trist, Mut, Surd, Frumoasa continuau să se scufunde. Dimineața, ei aveau să se desprindă din întuneric: de cîte milioane de ori se contopiseră și se desprinseseră în felul acesta! Dimineața, n-or să mai fie bătrîni, n-or să mai fie tineri, or să fie aceiași, aceiași.

— E nunta lui Vram, tată.

— Vram, care Vram? Da, știu, și ce dacă-i nunta lui? Dacă vrei, tu du-te.

În curte, lătră cîinele Zangac[1]. Lătra domol, parc-ar fi cîntat: nu era o alarmă, era o veste, adică — vine un om, ieșiți-i în întîmpinare. Cine să fie? Camsarian se ridică din jeţul vechi, arătos, uitase de-acum de fluturii care se ard prosteşte în cuptorul de sticlă, pe rugul electric.

— O fi Ohan, zise el. Dee Domnul să nu fie Ohan.

Era Mihran Voscanian, regele ruinelor. (Porecla asta, o căpătase anul trecut, cînd cele patru sate risipite pe coastele

[1] Clopoțel (arm.)

munților s-au unit într-o singură gospodărie, iar Voscanian a fost numit președinte. Sediul lui Voscanian nu era la Lernasar, mai jos se-ntindea un sat prosper, au instalat acolo o căsuță finlandeză, ca să existe un telefon, să existe un om. Dar pe Voscanian nu-l lăsa inima, se ducea și venea zilnic, iar împreună cu el mergea și Varujan, care învăța la centru și stătea cu taică-su. Dacă nu venea el, Vram îl aducea, seara, pe Varujan la Lernasar și, dimineața, îl ducea la școală, o dată cu soră-sa, Lusic. „Parc-aș fi tren de copii, bombănea el uneori. Pîn-or termina, îmi iese sufletul. De ce s-o fi lipit Varujan ăsta de taică-su ? De ce n-o fi coborînd Voscanian ăsta ? Ce viață, să-nnebunești, nu alta !")

— Bună seara. Vă distrați, tată și fiică.

— S-aduc niște vin, hî ?...

— Să bem și să ne-nălțăm osanale unul altuia, da ?... A venit Maran. Nu prea-i bine nepot-su. Are temperatură, mi-e teamă să-l ducem la centru, să nu răcească pe drum.

— De-asta n-a venit, azi, la școală ? spuse Sona.

— Tata avea un prieten, îl chema, îl servea cu vin, zicea să bem puțin, Vahram, să torni niște minciuni. Și minciuna e bună, știi, președinte... Camsarian înțelegea că Voscanian e îngrijorat : e copil, a răcit, o să-i treacă.

— Marfa asta e din belșug. Nu-i deficitară. E-n gura tuturor, pline capetele de ea.

— Înainte, numai Vahram vindea din marfa asta. Dar minciunile lui erau nevinovate, naive. Povestea, bunăoară, că a fost, pentru trei zile, *burgmistr* într-un oraș nemțesc. Adică președintele consiliului municipal. Asta se-ntîmpla în timpul războiului. Ocupaseră orașul, iar el spusese că știe nemțește. Pînă s-au dumirit că nu știe, trecuseră trei zile.

Mihran Voscanian se așeză în jețul lui Camsarian și începu să fumeze. Nimeni nu-l văzuse, încă, pe președinte.... fără să fumeze. Glumeau că, în loc să sugă, de cum se născuse luase în gură o țigară. Îi spuneau, încercau să-l convingă, păcat de tine, Mihran, păcat de gîtlejul tău, copiii ți-s mici, îl sfătuiau să mestece fructe uscate sau să mănînce mere, ajută. Mihran asculta, asculta și aprindea țigara următoare. „E-o diferență de șase luni, se încontra el uneori, am citit într-o carte groasă că între viața unui fumător și viața unui nefumător e o diferență de șase luni. În favoarea cui, nu-mi amintesc prea bine. Să presupunem că mor cu șase luni mai repede, ei și ?...

— Eu zic să mă duc după Levon. Maran m-a rugat, m-a implorat.

— Să-mi pun pantofii și vin și eu, spuse Camsarian.

— Da' Sona ?

— Ce-i cu Sona ? fata se uită zîmbitor la președinte. Are să-mi fie frică ? De cine ? De ce ?

Camsarian reveni cu ulciorul de vin.

— Să bem cîte-un pahar și mergem. Sîmbătă, e nunta lui Vram.

— Conduc eu mașina, spuse Voscanian. Bem un pahar, da ? Nu-i mare lucru.

— Aduc acum pahare. Sona se sculă de la locul ei și intră repede în casă.

Mihran Voscanian, fără să vrea, o studie cu de-amănuntul pe fata care se depărta. Drăguță, afurisita, gîndi el. Sona se întoarse din prag și-l privi surîzînd pe președinte.

— Ce, ai văzut-o pe Brigitte Bardot, tovarășe președinte ?

— Iar ai dat un nume aiurea ? Cine-i ?

— Brigitte Bardot e actriță, franțuzoaică, o femeie foarte frumoasă. N-ai văzut-o la cinema ?

— Ce-i *cinema*-ul ? Lui Mihran Voscanian îi plăcea să se uite la o femeie pe toate părțile, să se pătrundă de prezența ei, de mireasma, de rîsul ei, filmul e o pînză albă, bine călcată, un cearceaf întins pe-o saltea, și pe pînza aia se mișcă tot felul de poze, trebuie să crezi că sînt adevărate. Cea mai drăguță fată pe care-am văzut-o vreodată ești tu, Sona.

Sona rîse sonor.

— Să bem, zise Camsarian. Pentru sănătatea Arevicăi.

— Și doctorul a plecat din satul ăsta fără stăpîn, spuse mohorît Voscanian. Ridică paharul și-l puse din nou jos. Nu beau.

— Beau eu în locul președintelui, spuse Sona.

Tatăl și fiica băură.

Mai întîi, clinchetiră paharele, apoi, în liniștea care se lăsase, gîlgîi vinul. Din ulciorul vechi de lut, vinul se scurse în gîtlejurile calde ale oamenilor. Ăsta e, pesemne, scopul vieții vinului — din butoaie, ulcioare, sticle, pahare, să se mute în oameni, întristîndu-i sau înveselindu-i, făcîndu-i răi sau buni, liniștiți sau certăreți, tăcuți sau vorbăreți.

— În sănătatea ta, președinte. Camsarian umplu al doilea rînd de pahare, cel mai mare președinte al celui mai mic sat din lume. Dac-am să rămîn singur-singurel în sat, tot tu ai să-mi fii președinte. Păcat, mare păcat că un om nu poate fi o gospodărie colectivă: tu ai fi fost președintele colectivei *Sahac Camsarian*. Am face o ședință, Sona ar face înscrierile.

— Eh ! oftă Voscanian.

Zangac lătră din nou: nu era nici veste, nici alarmă. Probabil că vorbea cu sine ori cu luna. De foarte departe, îi răspunse un alt cîine.

— E cîinele lui Ohan, spuse Camsarian. Alt cîine nu există.

Cîinii conversară îndelung. Ce-or fi vorbit ?

— Și încă doi cîini lătrăm aici. S-au făcut patru.

— Ești trist, președinte.

— E vremea semănatului... Cine-are să semene, ce-o să semănăm ?...

În abajur se zbătea, deznădăjduit, un fluture care, pesemne, ceva mai devreme, zburdase printre violete, pe munte.

— Ce carte-i asta ? întrebă Voscanian. A, *Biblia* bunicului tău. Mi-ai spus. Să mergem, Sahac. Levon o veni ?

— Vine, spuse calm Sona.

— Îl aducem. Tatăl îi făcu fiicei cu ochiul. Să nu-ți fie frică, Sona.

— Dacă mi se face frică, am să cînt, rîse Sona. Fac duet cu Zangac.

12

SE ZICE că fierăria se afla pe catul de sus al satului. Al treilea ? al patrulea ? al cincilea ? Pe cîte caturi se întindea satul în munți ? E greu de precizat. Oricum, mai sus de fierărie nu existau case. Ultimul fierar, Sanasar, a murit cu cinci, șase luni înainte de războiul cel mare. Taică-su, Ghegham, fusese și el fierar, bunicul, Soghomon, de asemenea. Cine-a fost înainte de ei — nu-și amintea nimeni. Așadar, bunicul, fiul și nepotul zac de mult în cimitir, unul lîngă altul. După moartea lui Sanasar, bineînțeles că au căutat un fierar, apoi a izbucnit războiul și toți cei care, probabil, erau viitorii fierari ai satului au plecat pe front. După război, fierăria a fost socotită ceva depășit, înapoiat, o rămășiță a trecutului și, la drept vorbind, de prisos, căci în satul vecin fusese deschis un atelier cu electricitate, cu strunguri zbîrnîitoare. Și vatra fierăriei n-a mai fost aprinsă. În decursul anilor, diverși președinți au chibzuit îndelung să dărîme fierăria, din care nu rămăseseră decît pietre și funingine. Unul se gîndea să ridice, în loc, un magazin, altul vroia să dea sfoara aia de pămînt, ca lot, vreunui sătean, și tot felul de asemenea lucruri.

Fierăria, însă, a rămas. Fierăria nu era pod, nu era *khacikar*, nu era biserică, dar satul îndrăgise coșmelia aia neînsemnată, parcă supărată pe lume. În zilele însorite, călduroase, bătrînilor le plăcea să se adune la taifas sub pereții ei înnegriți, să sporovăiască de una, alta, cîteodată aprindeau și vatra, cu gălăgie mare, puneau în mișcare foalele chinuite, valea se umplea de chiote și, în nopțile întunecate, fără stele, tinerii mișunau pe-aici... Ce sat nu-și are perechile de îndrăgostiți ?... Așadar, și Lernasarul. Dar cine erau, cîți erau, numai fierăria știa. Nu se știe cine, nu se știe cînd, sădise în fața fierăriei trei nuci, pomii crescuseră, acum dădeau umbră, dădeau rod. De ce trei, nu știa nimeni sau știau toți, fiindcă cei trei nuci erau, se pare, monumentul celor trei fierari. „Ce, un monument numai din piatră poate să fie ? spusese Sahac Camsarian. E mai ușor din piatră, o pui o dată și gata, dar pomul cere îngrijire, prin urmare trebuie să-ți amintești întruna pentru ce l-ai sădit. Adevăratul monument este copacul, iar copacul e mai scump chiar decît marmura. Pentru un monument de marmură, îți trebuie bani, pentru pom — suflet, răbdare, lucruri de care nu poți face rost.

Iar cei trei fierari zăceau în cimitir, unul lîngă altul, aproape de-o vîrstă acum, deși erau bunic, fiu și nepot — bunicul trăise șaizeci și opt de ani, fiul șaizeci și trei, nepotul șaptezeci și unu. Pe cînd trăiau, se întîmplase să meargă tustrei prin sat, bunicul de șaizeci și opt de ani, fiul de patruzeci și cinci, nepotul de optsprezece. Mai sînt oameni care și-i amintesc astfel, urcînd împreună poteca pietroasă care duce la fierărie. Acum, ei se află în cimitir, aproape de-o vîrstă, iar în fața fierăriei viețuiesc și înverzesc trei nuci care s-au născut nimeni nu știe în ce an, dar în aceeași zi.

Singurul fecior al celui din urmă fierar, Sanasar, s-a întors din război, însă n-a venit în sat. Ghegham (îl botezaseră ca pe bunicu-său) s-a stabilit la Erevan, lîngă unchiu-său, care era contabil, un om singuratic, și i-a lăsat nepotului său de soră nu numai casa lui cu etaj, ci și meseria. Cîteodată, Ghegham încerca să glumească. „Ceac-ceac, ceac-ceac [1], care-i diferența față de fierărie ? zicea el. Doar că nu lovești în fier și nu te coci în fața focului".

Fierăria cea veche, însă, n-avea unde să se stabilească, și an de an, în zilele călduroase, tot mai puțini bătrîni se adu-

[1] Onomatopee a ciocnirii bilelor abacului, instrument folosit în operațiile de contabilitate și casierie chiar și astăzi.

nau între pereții săi, în zilele reci tot mai puțini tineri veneau, și, bineînțeles, în nopțile fără stele, tot mai puțini îndrăgostiți.

Se împuținau bătrînii satului, se împuținau tinerii, prin urmare se împuținau și îndrăgostiții, pic cu pic, pic cu pic...

Singuri, nucii, nepăsători la cele din jur, se deșteptau în fiecare primăvară și se umpleau de verdeață bogată și, vai !, nefolositoare.

13

ÎN ZIUA NUNȚII lui Vram, dimineața, apăru pe neașteptate Armen. Fusese coleg cu Vram, care-i trimisese o telegramă fioroasă : „Tovarășe poet, nu vii la nunta prietenului tău șofer ? Dacă ar fi fost a ta, eu aș fi venit tîrîș".

Camsarian se miră, iar Sona chiui de bucurie.

Tatăl spuse : „Ți-am citit poeziile, n-am priceput nimic". „Poza ta era foarte bună, probabil că fetele din Erevan au înnebunit după tine", se băgă soră-sa. „Am predat cartea la editură, spuse Armen, pe la sfîrșitul anului or s-o tipărească. Am fost plecat în Ungaria". „Eu am ajuns în Ungaria pe jos, zise sumbru tatăl. Budapesta e tare schimbată ?"

Frate și soră urcară la clopotnița Singuratică.

— Tu ai botezat-o ? întrebă fratele.

— Nu, pe asta nu, rîse sora. E-o poveste veche.

— Povestește, poate mi-o prinde bine.

— Să povestesc ? Va să zică, în urmă cu mulți ani, satul nostru era aici, în jurul bisericii și al clopotniței. Și iată că, într-o noapte, toți sătenii au avut același vis. Toți — același vis, îți dai seama ? În vis, li s-a arătat Duhul rău, care le-a spus că, dacă în trei zile nu pleacă din sat, toate casele se vor umple de șerpi și scorpioni. Oamenii au intrat în panică și au coborît în vale. Casele încet-încet s-au dărîmat, s-au făcut una cu pămîntul, s-a prăbușit și biserica, și doar clopotnița, după cum vezi, a rămas în picioare.

— Am citit undeva povestea asta, o întrerupse fratele, înseamnă că a fost scrisă de mult. Să mergem...

Apoi, se uită la zidul clopotniței : inscripția se afla la locul ei. „Am clădit biserica aceasta noi, toți locuitorii din Karaglukh, în afară de Sarghis Nazarian". Literele erau acoperite de mușchi, se înverziseră, și cîteva șopîrle șerpuiau printre ele. — Și șopîrlele citesc inscripția, spuse Armen, sînt

șopîrle culte. Nu era ironic, dar nu se simțea nici durere în glasul său. Au fost oameni aspri, strămunii noștri. — Au fost oameni drepți, îl corectă Sona. — Drepți ? Și ce-au cîștigat ? Ne-au lăsat numele neconstructorului bisericii. Ne-con-struc-to-ru-lui... numai, te rog, să nu-l chemi pe Tumanian în ajutor. Răul e, și el, nemuritor, blestemat să fie el.... Sona zîmbi surprinsă, căci, într-adevăr, îi veniseră în minte exact aceste versuri. — Numele neconstructorului a rămas atîtea veacuri. Dar constructorii ? cine au fost ? poți să-i numești pe toți ? satul, hidră cu o sută de capete, amoebă, meduză... Iar numele lui Sarghis Nazarian a rămas, deci poți deveni nemuritor și fără să faci nimic. Sona căzuse pe gînduri, parcă nici nu-l auzea pe fratele ei. — Să mergem, spuse, te-ai schimbat, Armen... — Dar tu, pustnico, nu te-ai schimbat, tu ai devenit o parte din acei numiți „toți" fără de chip, una dintre tentaculele meduzei, ori mai știu eu ce...

Sona îl privi într-un fel aparte pe fratele ei, fără să spună nimic. I se păru că vorbele fratelui său fuseseră auzite de clopotnița Singuratică și că aceasta se întristase și se chircise și mai tare.

— La Budapesta, sînt trei sute douăzeci și opt de biserici.

— Da' unguroaicele sînt frumoase ?

— Nu-s mai frumoase ca tine. Cînd te măriți ?

— Și dacă mă călugăresc, ce-are să fie ? Ce subiect grozav ar fi pentru tine — călugărița enigmatică de la munte. Hî ?...

— Ești pierdută de tot, surioară !

— Să coborîm la Frumoasa.

— Mai există, în sat, și altă Frumoasă ?

— Cascada. Ai uitat ?

— Mîine plec în zori. Am mult de lucru în oraș. Trebuie să-mi scriu impresiile despre Ungaria. Mi-au promis că mi le publică.

— Îmi povestești ?

— Cînd să-ți povestesc, frumoasă surioară ? Or să mă publice, ai să mă citești. E un peisaj foarte frumos, o adevărată Elveție...

— Știi, nici eu nu ți-am înțeles poeziile.

Fratele o privi pe soră-sa cu vădit dispreț :

— Mai citește-le o dată, ar fi fost ciudat ca de la prima lectură să-nțelegi. Faulkner spune...

Norii învăluiseră muntele Trist, îl înfășuraseră pe toate părțile și doar culmea lui înzăpezită strălucea sub soare. Clo-

potnița Singuratică rămăsese sus, zveltă și lipsită de apărare: în jur, era o pustietate de piatră, nu exista pămînt, nu exista verdeață. O fi adevărată legenda ?

— Acum zece zile, a venit un student german la noi în sat, s-a plimbat o zi întreagă, a fotografiat. I-a spus tatei că n-a văzut ceva asemănător cu clopotnița Singuratică în toată Europa.

— Și tata, bineînțeles, l-a crezut, nu ?...

Armen rîse, ba nu, hohoti, glasul lui dădu ecou, păru într-un fel deșucheat și străin, în tăcerea resemnată a muntelui Mut, printre violetele care coborau costișa, printre cîntecele monotone ale cascadei.

— Tata îi știe mai bine valoarea, se supără sora. Iar tu te-ai înrăit, Armen. Cum poți să fii și poet, și om rău ?

— Încă n-am întîlnit un poet bun. Acum, am mult de-a face cu ei, știu bine fiecare cum e.

Cu o tristețe adîncă, mai deznădăjduită decît clopotnița Singuratică și decît muntele Trist, sora se uită la fratele ei, pe care nu-l văzuse de două, trei luni și pe care i se păru că-l pierde.

14

TURMA COBORA de la munte, se scurgea ca un șuvoi tulbure pe ulițele înverzite ale satului, unde continua să pască. Oile și mieii, amestecîndu-și behăiturile, intrau prin locuințe, ca să reziste frigului nopții de primăvară. Casele sînt părăsite, n-au ferestre, uși, dar există pereți și acoperișuri, chiar dacă-s găurite, dar sînt, într-un cuvînt, nu-nghează ele. Și casele părăsite se umplu încet-încet de viață, de glasuri...

— Ho, ho ! le mîna ciobanul, împingînd oile, grupuri-grupuri, în case. Ho, ho ! el știa cîte oi încap în fiecare casă, nu era pentru prima oară, sînt case bune, trainice. Ho, ho ! ciobanul are să-și aleagă pentru el cea mai bună dintre case și, pînă să intre în casă, are să se așeze în fața casei, își îndeasă sub el iarbă proaspăt cosită, se reazemă de *khacikar*-ul din curte, bine încălzit de soarele de peste zi. Ho, ho ! ciobanul are să fumeze, să se uite la casele răzlețe în care nu intră oi, pentru că stăpînii încă n-au plecat, de ce nu pleacă ? nu pricepe și poate chiar cu gîndurile astea are să adoarmă, cu spatele rezemat de *khacikar*-ul vechi de o mie de ani...

— Nu-nțeleg nimic, spuse Armen. Asta nu-i casa lui Vahan ? Ce-i cu oilea astea ?...

— De-alde Vahan au plecat de mult. Casa e goală.

— Și ce dacă-i goală ?

— Casa-i goală, oilor le e frig, ciobanului îi e frig, tu vrei să mănînci carne proaspătă, tot poporul armean vrea să trăiască în orașul Erevan, dar să mănînce zilnic carne proaspătă.

— Să ne postăm în fața casei ăsteia, să nu lăsăm oile să între.

— Să ne postăm ? De ce ?...

Casa în fața căreia se opriseră n-avea acoperiș, se surpase de mult, din ferestre nu rămăseseră decît cercevelele și gratiile. Era dărîmat și peretele. Iar ușa era încuiată cu un lacăt uriaș.

Oile se scurgeau spre casa aceea.

— Nu vezi, e lacătul pus, încotro le mîni ?

— Peretele din spate e dărîmat, nu-i prima oară, spuse blajin ciobanul.

— Noi vrem să intrăm.

— Intrați, am zis eu ceva ?! Atîtea case-s pustii. Intrați, sînteți tineri, vă mai încălziți și voi, intrați. Sînteți turiști ?...

Pătrunseră prin partea dărîmată a peretelui. Era încăperea *tonir*-ului. Armen se aplecă și ridică tabla care acoperea gura cuptorului, luă în mînă grătarul, cînd s-o fi încins ultima oară ? Într-un colț, zări un răsucitor înnoroiat : cînd o fi întins ultima oară foaia de aluat ? De ce n-or fi luat grătarul, răsucitorul ? Și ce dacă le luau ? Aveau să pună grătarul pe aragaz ? Aveau să atîrne răsucitorul de tavan ? Se aplecă din nou deasupra *tonir*-ului. Măcar să fi rămas cenușă. Erau tot felul de resturi, gunoaie... Într-un colț, era aruncat un scaun de copil, părea destul de zdravăn, pesemne că stăpînii îl uitaseră pur și simplu. Ici-colo, zăceau încălțări tocite. Asta era tot. Trecură în camera următoare, probabil dormitorul: aici, fusese atîrnată oglinda, pe stîlpul ăsta — calendarul, cu toate foile rupte, rămăsese doar cartonul, din ce an o fi fost ?

— Mă lasă nervii, spuse posomorît Armen. De ce m-ai adus aici ?

— Nu-i nimic, dimineața, pleci devreme, dacă vrei. Iar mîine, pe vremea asta, ai să povestești, la cafenea, despre Ungaria. La Budapesta se face *strip-tease* ?

— Încetează, lasă-mă să mă gîndesc, mi s-a dezălmășit totu-n cap.

— Dacă vrei, să mergem la cimitir.

— Înainte de nuntă... la cimitir ?

— Ai vrut să vezi mormintele celor trei fierari.

— Mi-amintesc, cînd le-am văzut ? Erau unul lîngă altul.

— Și-acum sînt tot unul lîngă altul. Dar, dacă nu vrei, treaba ta, mie mi se părea un subiect bun, poate-ți prinde bine într-o zi. Scrii un poem, cine știe, chiar un roman... Capeți un premiu.

Armen se posomorî și mai tare, ieșiră prin deschizătura din perete și multă vreme rămaseră tăcuți.

— Rufărie ! se minună brusc Armen. Rufărie adevărată !

— E casa tușei Maran. A rămas singură cu nepoțica ei. Dacă vrei, să intrăm, are să se bucure. Mai întîi, i-a plecat feciorul, anul trecut a plecat nora, să-l aducă înapoi pe bărbat-su. A trecut mai bine de un an și ea nu s-a-ntors. S-au regăsit.

Tușa Maran scărmăna lîna în curte. Era adîncită în munca ei, probabil că nu vedea prea bine, nu auzea prea bine, de aceea nu-i simți pe tineri apropiindu-se. Trebuie să fi fost lînă pentru saltea, cui i-o fi făcînd saltea ? Rufele erau atîrnate pe frînghie, în curte, frînghia făcuse burtă și, de departe, părea un colier multicolor pe pieptul osos al casei cu un singur nivel.

— Bună ziua, tușă Maran, aproape că țipă Sona.

În sfîrșit, bătrîna simți prezența lor, se sculă încurcată, începu să se agite ca să-i ospețească, îi pofti înăuntru și îl privea întruna cu duioșie pe Armen.

— Nu vii la nunta lui Vram, tușă ?

— Viu, cum să nu viu ? Vreți să vă fac niște ouă jumări ?

— Nu, tușă Maran, ne grăbim. Pentru cine scarmeni lîna ?

— Pentru Arevic, ziceam, cît mai sînt în putere, să-i pregătesc fetei zestrea. E lînă bună, nu ?...

— E bună, confirmă Sona. E fată tare bună Arevic, învață bine.

— S-a dus după apă, vine acu'. Dumnezeu să-l țină pe Levon — o privi cu duioșie pe Sona —, s-aveți noroc. A venit în miez de noapte, mi-a salvat copilu'. Are mînă sfîntă. Apoi, la fel de duios îl privi pe Armen : te-ai făcut bărbat în lege, mi-aduc aminte, erai băiat de-o șchioapă, odată te-am și tras de urechi, usca-mi-s-ar mîinile.

— Da' ce făcuse ?... întrebă cu răutate Sona.

— Furase mere... Vai ! lega-mi-s-ar limba...

Soră și frate rîseră.

— Va să zică, ai făcut și hoții, da ? viitor mare poet ! E o mărturie interesantă pentru biografii tăi.

Bătrîna forfotea în jurul lor :

— Acu' fac jumările, zise ea, voi ședeți pe scaunu' ăsta, e-o zi-nsorită, acu' fac jumările.

— Nu, nu, ne grăbim, venim mai încolo... Tata ne-a trimis într-un loc, trebuie să mergem și ne-ntoarcem, să nu-ntîrziem de la nuntă...

Auzind de Camsarian, bătrîna tăcu din respect, apoi, întorcîndu-se spre drum, spuse :

— Or să vină și-ai mei, Serob și Șușic. Vram i-a chemat, păi cum ? !... De dimineață mi-s ochii la drum. Cît e ceasu' ?

— Două'spe jumate, spuse Armen. Sona, o să-ntîrziem.

— Stai oleacă, da ? mă duc și viu acuș, să nu plecați, Sona *gian*, și bătrîna se-ndreptă cu pași mărunți, dar vioi, aproape alergînd, spre grajd.

— Cîți ani să aibă ? întrebă Sona.

— Greu de spus, e sfrijită. S-a uscat de tot. E-o bătrînă de treabă.

— Optzeci și unu.

— Toate biografiile le știi, la ce-ai nevoie ?

— Am venit. Tușa Maran se apropie cu patru, cinci ouă în mînă, zîmbind dulce.

— Ce, vrea să mi le dea mie ? șopti Armen la urechea soră-sii.

— Sst ! să nu refuzi, te rog...

Între timp, bătrîna găsi de undeva un săculeț, așeză cu grijă, unul cîte unul, ouăle în el, după ce pusese înăuntru puțin fîn, apoi îi întinse lui Armen săculețul.

— Ia, băiete, zise, știu că ai bani, da' astea... astea mi le-au ouat găinile mele... apoi, se posomorî pe neașteptate : singurii prieteni care mi-au rămas sînt găinile. Din zori pînă-n seară vorbesc cu ele, mă sfădesc, le spun necazurile mele, ce să fac ?

Încurcat, speriat de privirea Sonei, Armen luă săculețul cu ouă și, deodată, surîse — erau calde încă, așadar, bătrîna tocmai le scosese de sub găini.

Cînd casa tușei Maran rămăsese departe, Sona spuse :

— Un cadou ca ăsta n-ai mai primit tu în viața ta. Și nici n-ai să primești, sînt convinsă.

*

Rezemat de *khacikar*, ciobanul fuma. Oile se instalaseră prin case, după ce păscuseră pe săturate — iarba munților de-aici, e altfel, nemuritoare mai cu seamă iarba de primăvară, acum oile vroiau să se odihnească, să doarmă. Ciobanul fuma liniștit, cu privirea ațintită asupra văii și munților din depărtare și pricepînd, pesemne, că toate astea sînt tare frumoase. *Khacikar*-ul e cald, pe cer n-a rămas fir de nor, prin urmare la noapte n-are să plouă, dacă nu — are adăpost, chiar și cu acoperișul spart, fumul țigării se ridica în vălătuci, răspîndindu-se în aerul curat, și ciobanul era mulțumit.

— Cîți copii ai ? întrebă Armen, așezîndu-se pe piatra de alături.

— Un'șpe, Allah să-i țină.

— E bine. Cum te cheamă ?

— Suleiman. Ce munți, ce iarbă, ce apă !...

— Sînt ale matale, unchiule Suleiman.

— Ești un flăcău de treabă. Fata asta ți-e logodnică ?

— E soră-mea.

— Aha, Doamne iartă-mă, eu am mai văzut-o ! Ai o soră chipeșă.

— Mata ai frați, surori ?

— Am, d-apăi cum ? am dat de veste să-mi vină unu' din frați, să s-așeze, uite, în casa aia — ciobanul arătă cu degetul spre casa de sus —, are de toate, doar lacătu' să-l scoți de pe ușă și poți să trăiești. Pun și eu în rînduială casa asta, îmi strîng copiii și m-așez. Nevastă-mea-i borțoasă, dacă scapă cu bine, îi adun și vin. Piatra asta mi-a mers la inimă — arătă spre *khacikar*. Parcă-i făcută înadins pentru ciobanul Suleiman, stăm spate-n spate, ne-ncălzim unu' pe-altu'. Ce-ai, băiete ?

— Mi-e frig, spuse Armen. Să mergem, Sona, m-a cam luat cu frig.

— Să-ți aduc lapte cald ? Lapte de oaie, proaspăt muls, face bine la răceală.

— Nu, unchiule, zise Sona, trebuie să plecăm acasă, ne așteaptă tata, azi e nuntă, poate știi.

— Nuntă ?... chipul ciobanului se înnegură de uimire. Nuntă ? Voi ai cui sînteți ?

— Ai învățătorului Camsarian.

Ciobanul tăcu semnificativ, apoi vorbi dînd importanță fiecărui cuvînt :

— Învățătorul Camsarian e un om mare, foarte mare. Dacă n-ar fi rămas în satu' ăsta pustiu, numele lui ar fi răsunat în lumea largă, păcat! Spuneți-i multe salutări de la Suleiman. El mi-e ca un frate mai mare...

— Diseară e nunta lui Vram, repetă Sona, cine știe de ce.

— Șoferu' Vram? Aha... Eu intru-n casă, mă culc. Sînteți copii tare buni. Allah să vă țină.

— Noapte bună, unchiule Suleiman. Nu vii la nuntă? Vram are să se supere.

— Nu, sînt ostenit. Să nu-i ziceți nimic lu' Vram. Voi nu m-ați văzut, nu mi-ați văzuit oile. Bine?... Nu mi-ați zis că-i nunta lu' Vram. Bine?.... Se necăjește, e fecior de ispravă.

15

LOCOTENENTUL ANTONIAN și sergentul Amatuni mărturisiră totul în fața vicepreședintelui comitetului executiv, declarară că, așa și-așa, s-au dus să-l oblige pe Sahac Camsarian să coboare în Țaghcașen, dar l-au văzut că șterge pietrele monumentului, au băut cîte-un pahar de vodcă, s-au întristat, au venit înapoi.

— Ați băut și vodcă?

— Am băut.

— Deci, noi vă trimitem să aplicați legea, iar voi vă puneți pe băut, vă-ntristați...

— Ne-am întristat, n-am mai avut dispoziție și am băut din nou. N-am băut decît vreo douăzeci de grame fiecare.

— Vă cred, douăzeci de grame. Și-acum, ce-o să facem? Hî?...

— Eu nu mă mai duc la Lernasar, zise Amatuni. Mi-a fost învățător, mi-e rușine, să-i leg mîinile și să-l aduc?...

— Cine-ți zice să-l legi? Va să zică, ți-l amintești pe învățătorul tău, nu știam... Antonian, va să zică așa...

Locotenentul se sculă în picioare.

— Va să zică așa, băgați-vă bine-n cap, oameni buni! Nu există nici un sat cu numele de *Lernasar*, nu-i, nu există, asta-i una la mînă. Nu mai locuiește nimeni acolo, șase, șapte suflete nu-nseamnă un sat, doi la mînă. De un an au coborît cu toții în Țaghcașen, stau în case frumoase de două, trei niveluri, cu baie, closet, tot ce trebuie, trei la

mînă. Doar nu-i singurul, Lernasarul tău. Pricepeți odată, diferența dintre oraș și sat o să dispară, asta-i cel mai important, patru la mînă. În cele patru, cinci sate de sus, abia dac-or fi, în totul, vreo 20—30 de oameni, și n-or să mai rămînă nici aia, dacă-nvățătorul tău coboară. Noi am comasat loturile de pe-acolo, le-am făcut sau o să le facem sovhoz, o mare fermă zootehnică, ce, e rău? creștem oi, porci.... Gata!

Pe Amatuni îl plictisi, deodată, discuția asta, îl văzu limpede pe Sahac Camsarian curățînd tuful negru-roșu al monumentului celor căzuți, văzu numele acestora gravate în piatră. Își aminti discuția avută cu Antonian în „Willys", pe cînd se înapoiau. — Dac-aș fi fost mort, înseamnă că și numele meu ar fi fost scris pe piatră, nu?... — Ei și? — Păi asta-i, va să zică și numele meu l-ar fi lăsat și-ar fi plecat... — Ascultă, filozofule, nu știi că sub monumentul ăla nu-i nimeni, nu-i decît din piatră și ciment, băgat în pămînt cam o juma' de metru? Și pămîntul, parcă-i pămînt?.... Și-apoi, în vremea războiului, tu erai un mucos, trei la mînă. — Nu, nu, să zicem că eram mare, că am fost pe front și am murit, după asta consătenii mei mi-au lăsat numele pe piatră și-au plecat. Ce-aș fi simțit, zi, ce?... — Cap sec ce ești, nu ți-am spus că nu-i nimic sub piatra aia? Nu simte mortul nimic, darămite cînd nu-i nimeni. — Dar sufletele lor?... — Ia ascultă, tu ești sergent de miliție sau popă de miliție? Să fi fost eu șef...

Amatuni făcu iar socoteala că, din satul lor, au căzut în război cincizeci și șapte de bărbați, iar astăzi, în toate cele patru, cinci sate laolaltă abia dacă sînt cincizeci și șapte de bărbați. De ce, de ce s-a-ntîmplat așa? Cine-i de vină, cine-s vinovații? Nu găsi răspuns la întrebări, dar vicepreședintele văzu că sergentul nu-l aude.

— Ai căzut pe gînduri, sergent Amatuni, unde-ți zboară mintea?

— Mă gîndesc că numai dintre cei din Lernasar s-au jertfit cincizeci și șapte. Acum, abia dac-au rămas atîția, și ăștia la un loc în patru, cinci sate, ce să se fi-ntîmplat, ce?...

— A fost creat un sat nou — Țaghcașen[1], are și nume frumos — vicele găsise cel mai simplu răspuns. Le dăm locuri mai aproape de oraș, peste vreo cinci, șase ani, dac-or pune osul la muncă, or să aibă și pomi, și verdeață. E-un nume frumos — Țaghcașen. Or să fie și flori. O să plătim și des-

[1] Cuvînt compus, traductibil prin *Construcție înfloritoare.*

păgubiri pentru case. Cîți nu și-au dărîmat casele cu mîna lor, ca să capete mai curînd banii...

— Știi ce-a zis învățătorul ? Amatuni îl privi posomorît pe vice, care probabil că avea treburi importante, căci se uita întruna la ceas. A zis — nu există vreo dispoziție pentru strămutarea monumentului ? A zis — îl desfacem, nume cu nume, îl coborîm și-l instalăm undeva, pe asfalt.

— Destul ! explodă vicele. Și noi respectăm la fel de mult memoria celor căzuți. Demagog ! asta se referea la Camsarian. Fire slabă ! asta se referea la sergentul Amatuni. Dacă și-n miliție lucrează babe.... Ne-am dus, am văzut, ne-am întristat. V-au trimis ca să vă-ntristați ? asta era adresată lui Antonian. Sînteți liberi, o să-i raportez totul președintelui.

Se grăbea, însă, după ce ieșiră cei doi, rămase locului, nemișcat.

Apoi, mai întîi încuie ușa — „Dacă mă caută cineva, nu sînt aici, spuse secretarei, unde sînt ? la dracu' !“ Se așeză în fața ferestrei, fumă, medită. În cap, îi zumzăia un stup de albine. Un stup închis, iar gîndurile bîziie doar în mintea ta, te-nțeapă, te otrăvesc. Prin geam, se vedeau munții golași care înconjurau orașul. Fiu-su, Levonic, le spune „orfelinat de munți“. Pușlamaua, ce limbă ascuțită are ! Chiar că-i orfelinat : prac-ar fi niște băieți chilugi, culmile nu-s nici înzăpezite, nici împădurite, pe coaste nu cresc nici copaci, nici flori, la poale nu susură nici un izvor. „Ce s-a-ntîmplat ? în birou, unde era singur, auzi limpede un al doilea glas, era al sergentului Amatuni. Cin'zeci și șapte de bărbați s-au jertfit din satul nostru, așadar vreo sută de oameni au plecat pe front, așadar în sat trăiau vreo mie de suflete. Iar acum — 10—12 oameni, șapte, opt vetre stinse. Cine-i de vină ? măcar putem să-ntrebăm ?“ Întreabă, sergentule, întreabă, crezi că vicepreședintele comitetului executiv, Sos Safarian, știe răspunsul și nu vrea să-l spună ? Întrebarea asta ar putea s-o răcnească și el, la fel de tare ca tine. Nu, nu, să ne gîndim o clipă cu calm : ce s-a-ntîmplat ?... Războiul i-a luat pe bărbați, mai bine de jumătate au căzut, cine a scăpat cu viață, e drept, s-a-ntors în sat, dar chiar din primul an cîțiva dintre ei s-au risipit care-ncotro. Văzuseră lumea, ajunseseră pe jos pînă-n Europa, pe cînd Lernasarul era rupt nu numai de lume, ci și de centrul raional. Vreme de treizeci de ani au tot vorbit, au bătut apa-n piuă, au scris la hîrtii și le-au rupt, nici treizeci de metri de asfalt n-au turnat. Pentru că nu exista drum, nu se construia nimic, iar copiii creșteau, cereau de lucru. Și-au

început să plece din sat și tinerii, stoluri-stoluri, care la centru, care la Erevan, care mai departe. Nu-și mai clădeau case, nu mai sădeau copaci, nu mai făceau copii. „Dar voi ce-ați făcut? își ceru socoteală, cu asprime, Sos Safarian. Voi ce-ați făcut, ca să adunați stolurile alea și să le-aduceți înapoi, să nu le lăsați să zboare?“ Primăvara trecută, au coborît mulți la șes, au întemeiat Țaghcașenul, iar satul Lernasar, practic, a dispărut. Rămînea, doar, să se facă o formalitate, să fie șters de pe hartă, scos din planuri.

Stupul zumzăia, gîndurile înțepau, țigara nu-i era de folos lui Sos Safarian, iar „orfelinatul munților“, care se vedea pe fereastră, îi întețea durerea. Trebuia să bea. Cu cine? Nu-i nici un nou-venit în oraș, ca să bea cu el.

Sună telefonul. Era președintele.

— L-ai chemat pe Antonian?

— L-am chemat. S-au dus și-au venit cu mîinile goale. Sînt cam derutat. Omul e pensionar, stă în casa lui, în satul lui, le dă lecții copiilor fără bani, cum se cheamă asta?...

— Nu există nici un sat, în raionul nostru, cu numele de *Lernasar*. Unde trăiește învățătorul, dacă nu există satul? Pe tine te-ntreb, vicepreședinte al comitetului executiv....

Safarian vru, tare mult vru să răspundă că, da, satul poate că nu există pe harta de anul ăsta, numai de anul ăsta, dar omul nu trăiește pe hartă, casele există, cimitirul există, aerul e plin de glasuri adunate în o mie de ani. Vorbele astea îi rămaseră în gîtlej. Nu există? cum nu există? cine-a zis că nu există?

— Ce-ai spus? întrebă președintele.

— Nimic, răspunse Safarian. Mă gîndeam la ceva.

— Crezi că sîntem plătiți ca să ne gîndim?

Puse receptorul în furcă, apoi îl ridică din nou, formă numărul lui Antonian.

— Antonian, tu ești locțiitorul șefului tău, eu — al președintelui, pe noi or să ne tragă la răspundere pentru treaba asta. Ce să facem?

— Dacă vă zic, n-o să faceți. Ce să zic?

— Zi.

— Eu zic să nu mai dăm lumină la Lernasar, hî? adică să-ntrerupem curentul. Alimentele, hainele și încălțămintea vin la centru de le iau, da' lumina cum s-o ia? Or să fie siliți să coboare.

— Urîtă treabă zici. Camsarian are să reclame. Au școală, alte cele.

— Școală ? Antonian rîse sincer, cu voce tare. Strîng cinci, șase copii, le spun povești. Pot să le spună basme și pe-ntuneric. Și-apoi, lecțiile se țin ziua, doar nu stingem soarele.

— Nu, Camsarian are să scrie și-o să i se dea dreptate.

— Și pe-ntuneric are să scrie. La lumina lumînării. Cine ține seamă de ce scrie el ?

— Zici că v-ați dus acolo, și curățat monumentul ?

— Da, monumentul.

Safarian închise telefonul și îl văzu cu claritate pe Sahac Camsarian, cum stătea și ștergea praful de pe numele băieților căzuți. Se căzni să risipească imaginea asta, așa cum ai risipi cu mîna fumul țigării, apoi se sculă iute, ieși din birou, de parcă și-ar fi amintit că întîrzie la avion. La urma urmelor, ce-ar putea el să facă ? el e prea mărunt, nu-i decît un vice.

Afară, era primăvară, și pînă și „orfelinatul munților" se umpluse de culori. „Să urc la munte ?" se gîndi Safarian.

Nu urcă.

16

LÎNGĂ FOTOGRAFIA MAICĂ-SII, Gaiane lipi mica fotografie a lui Sahac Camsarian. I-a adus-o nepoata Maranei, Arevic : era o fotografie de grup, se fotografiaseră anul trecut, în ultima zi de școală. — Ce bine ai ieșit, Arevic ! Mi-o dai mie ? — Eu am trei. Da' tu ce faci cu ea ? — Mi-ești tare dragă, Arevic. Semeni cu Arevic a mea — pe fiica ei, care murise, tot Arevic o chemase. Dă-mi-o mie, da ?... — Ia-o, tușă Gaiane. Tovarășul Camsarian ne povestea ceva tare hazliu, vezi ? toți sîntem cu gurile la urechi. — Văd. Îl iubești mult pe tovarășul Camsarian ? — Și pe tovarășa Sona, pe amîndoi îi iubesc mult. De ce-o fi tăiat fotografia ? E drept, a tăiat-o cu multă grijă, ca să nu vateme chipurile copiilor, a vrut să rămînă doar el, însă fotografia s-a golit într-un fel, ba chiar copiii păreau că nu mai rîd. A păstrat fotografia în album.

Nu i-a dat lui Razmic banii pe care-i luase de la Camsarian. Probabil că mîinile învățătorului atinseseră hîrtiile astea, se gîndi ea. Telegrafie la Erevan, unchiului său, singura rudă care-i rămăsese : mîine-poimîine, are să primească banii, zilele astea Razmic n-o să apară, e bine. Puse în cutiuța de podoabe bancnotele primite de la Camsarian. În curînd, are să

fie nunta lui Vram și a Mariamei, au invitat-o : ce cadou să le ducă ? Zări, în cutie, verigheta pe care i-o luase maică-sa. Plînse, încercă să-și pună verigheta, nu reuși : i se umflaseră degetele. I-o dau Mariamei, se gîndi, mama n-are să se supere, de fiecare dată am s-o văd și-am să plîng. Nu te supăra, mamă.

17

TRENUL MERGEA cu o răbdare de orb.

Sarghis Mneian se grăbea foarte tare, dar trenul nu știa asta. Și chiar dacă ar fi știut, ar fi mers cu aceeași viteză. Dar nu știa, era o consolare, și Sarghis Mneian se mîngîia cu gîndul acesta. În compartimentul lui Sarghis Mneian, mai erau trei tineri din Voronej — două fete și un băiat. Se duceau în concediu, prin locurile de baștină. E altceva patria — mare, nemărginită, locul de baștină e mic — o stradă, o curte, un trotuar. Un copac, la umbra căruia ți-ai dat întîlnire cu iubita, dar, vai ! (sau, poate, slavă Domnului !), nu te-ai căsătorit cu ea. Tinerii simțeau pentru întîia oară hotarele nemărginirii patriei : sporovăiau, se-ntrerupeau, își căutau cuvintele, și toate cuvintele erau ponosite. — De unde ești, tătucule ? întrebă una dintre fete. — Din Armenia. — Din Armenia ? Pe unde vine Armenia ? Explică: pe o hartă imaginară, arătă munții, lacul [1], orașele Armeniei. Îi lipseau cuvintele: ce știa el, ca să povestească ? ! — Am uitat, am uitat și eu — zise el. Au trecut treizeci de ani, am uitat.

Apoi, din alte compartimente mai veniră niște tineri, și Sarghis Mneian fu uitat : rămase într-un colț, ca o valiză lăsată într-un ungher și care nu are nici ochi, nici urechi. Tinerii cîntau, rîdeau, se mai și sărutau, în fiecare stație cumpărau bere și beau. Sarghis Mneian se cufundă în gîndurile sale, iar gîndurile sale erau întunecate. Îl înfuriase singura scrisoare primită din Armenia, ca răspuns la cele opt scrisori ale lui. Scriau că, în satul natal al lui Sarghis Mneian, pe care acesta nu-l văzuse de treizeci și doi de ani, au rămas, acum, șapte, opt familii, și pe hartă nu mai există, practic, un punct cu numele de *Lernasar*. Vă scot ochii ! se aprindea Sarghis Mneian în sinea sa. Cum nu există satul, cînd eu acolo m-am născut, am crescut ? Netrebnicilor, sabotorilor,

[1] Referire la Sevan, lac în R.S.S. Armeană.

trîntorilor ! Sarghis își amintea în amănunțime casa părintească, mai jos de fierărie, lîngă izvorul Albastru. — Bei o bere, tătucule ? Pesemne că vreunul dintre tineri își amintise de bătrîn, Sarghis Mneian dădu din mînă : nu, nu beau. Auziți la ei, n-a mai rămas om în sat ! După ce-or pleca zănatecii ăștia, are să scrie o scrisoare șefilor de la raion, să-l țină minte ! În mîna cui a-ncăput cîrma treburilor lumii ! ? Cînd s-a sfîrșit războiul, Sarghis Mneian a rămas în sat vreun an de zile, părinții au apucat să-i pețească o fată, avea plete lungi, își aminti, dar cum o chema ? Nvard ? sau Vardanuș ? Uitase, au trecut treizeci și doi de ani, nu-i de colo. Ce-ar fi să-l fi așteptat, hî ?... Sarghis Mneian strînse din buze, plin de sine: da' ce ? Nvard aia, sau Vardanuș — ar avea acum vreo cin'zeci și cinci, cin'zeci și șase de ani, el e de șaizeci și opt, asta-i vîrstă pentru un bărbat ?... Trenul tăia taigaua și nu se zărea nimic, nici măcar cerul : copacii erau înalți.

— Nu te-am deranjat, tătucule ?

Sarghis Mneian dădu din mînă: nu, faceți ce vreți, apoi observă că ceilalți adormiseră.

— Ți s-a făcut dor de locul matale ?

— Mi s-a făcut dor, răspunse. Da' mi-au scris că satul nostru e ca și desființat, nu mai trăiesc acolo decît vreo șase, șapte oameni. Nu știu, unde mă duc.?

— E la ordinea zilei, spuse fata, acum se desființează multe sate. Nu-i un motiv de întristare. O să trăiți la oraș sau în alt sat, doar nu s-or desființa toate satele...

— Eu vreau în satul meu, al meu !

— E un sat bun ?

— E tare frumos, cu munți, izvoare, mănăstiri.

— Munții or fi rămas.

Tinerii rîseră. Rîsul acela îl răni pe Sarghis Mneian. El le privi pe fete cu o răutate netăinuită, amîndouă erau foarte drăguțe, iar băiatul citea o carte. Aș fi putut avea fete de vîrsta lor, gîndi el, un băiat de vîrsta ăstuia. Trei neveste a avut, și nici un copil : pesemne că n-a vrut Dumnezeu.

— Păreți oameni educați, da' n-aveți conștiință, o spuse mohorît, fetele încetară să rîdă, băiatul înălță capul din carte. Iertați-mă, zise el, n-am avut de gînd să vă jignesc, dar viața-i viață. Acum, e secolul orașelor. Din zece oameni, șapte trăiesc la oraș.

— Uite, în regiunea noastră — era fata —, eu sînt din Vologda, chiar în raionul nostru e un sat unde, sînt cinci ani de-atunci, trăiește doar o femeie, tușa Avdotia. Ceilalți au

plecat. — Singură-singurică trăiește ? întrebă Sarghis Mneian. Nu-mi vine să cred. — Faceți-ne o vizită, mergem împreună în satul ăla. S-ar bucura și tușa Avdotia, ați locui împreună. Rîseră, rîse și Sarghis Mneian, acum se uita cu invidie la chipurile sănătoase, arătoase ale tinerilor. — Pari cam alintată, spuse fetei, vai de cel care te-o lua ! — Uite-l, e-n fața matale, zîmbi răutăcios fata, și el e de părerea asta. — Beți vodcă ? Am luat vodcă bună din Irkutsk. Băiatul închise cartea și o puse de-o parte. — Începe să-mi placă discuția.

Băură, glumiră. Îl cununară pe Sarghis Mneian cu tușa Avdotia, norii negri adunați în sufletul bătrînului se mai împrăștiară. Simți împunsături în regiunea inimii : de la băutură să fie ? Sarghis Mneian nu-și umplu paharul, beți voi, le spuse, eu iau un validol. — Culcă-te, tătucule, zise fata, poate adormi. Dacă vrei, noi ieșim din cupeu. — Sînt copii buni, gîndi Sarghis Mneian. Ce să mă culc ?! Are să-mi treacă, nu-i prima oară, sînt obișnuit cu-nțepăturile astea.

18

GAIANE ÎL ÎNTÎLNI pe Razmic Sahachian lîngă *khacikar*-ul din stîncă. S-a brodit bine, gîndi ea, îi dau chiar acum banii (bravo, unchiule, numaidecît mi-a trimis banii), să nu-l mai văd în ochi. Odată-l vezi că vine iar acasă și-și holbează ochii lui de bou la tine.

— Bună ziua, Gaiane.

— Bună ziua, Razmic. Bine că ne-am întîlnit. Uite datoria, iartă-mă c-am întîrziat cam mult, îți mulțumesc

Razmic se mohorî :

— Ce, femeie, ți i-am cerut eu ? Ce să fac cu banii ? Slavă Domnului, am destui. Mi-i dădeai cînd aveai.

— Acum am, zise Gaiane, ia-i.

Gaiane era în rochia purpurie, se pieptănase cu grijă și-i păru foarte plăcută lui Razmic. Mai plăcută decît în ziua aceea, cînd spăla. Parc-ar fi-ntinerit cu cinci ani, gîndi, sînt date dracului femeile astea !

Așezat lîngă *khacikar*, Ohan Simavonian citea, îl văzură. Bătrînul, însă, era cufundat în lectură și nu înălță capul.

— Diseară, ai să fii acasă ? Razmic nu luase banii și femeia rămăsese cu mîna în aer.

— De ce ?

— Vin să mai stăm de vorbă.

— Ți-i dau acum, ia-i. Gaiane se încordă.

— Păstrează-i, spuse mieros Razmic. Diseară, dacă te porți frumos, nu-mi mai trebuiesc. Îți cumperi o rochie drăguță, o amintire de la mine.

— Dobitocule ! țipă Gaiane și-i aruncă bancnotele în obraz, unde rămăsese întipărit zîmbetul lui timp. Asta-i prețul pe care mi l-ai hotărît ? Boule ! negustor de oi !

— Dacă ești mai scumpă, spune-ți prețul, ne-om înțelege.

Gaiane se uită scîrbită la bărbatul înfipt în fața ei, apoi se răsuci pe călcîie și se depărtă cu pași înceți, nesiguri, ai fi zis că-i o piatră mare, rostogolindu-se pe panta muntelui.

— Ia uite, fecioara ! mîrîi Razmic. Ia uite-o pe Fecioara Maria ! La hotelul de la centru, care era prețul tău ? Se aplecă și începu să culeagă bancnotele căzute pe jos.

Gaiane se opri ca trăsnită : ultimele vorbe îi ajunseseră la urechi, rămase încremenită, parcă o lovise careva cu măciuca în moalele capului, picioarele i se îngreuiară brusc, i se făcură ca de lut, mîinile i se muiară, atîrnară fără vlagă. Izbuti să privească în urmă, îl văzu pe omul care aduna bancnotele de jos, se uită la el cu multă atenție, pentru ca mai tîrziu, viața-ntreagă, să-l poată urî.

— Se poate ? ! Ohan Simavonian înălță capul. Se poate, jupîne Razmic ?

*

Pentru Gaiane, hotelul era o rană vie. În sat, se știa că a avut-o pe Arevic cu un necunoscut venit la centru în delegație și cu care Gaiane se întîlnise la hotel. Trei nopți a ținut dragostea Gaianeei. Dragoste ? Cum altfel să le spună acelor trei nopți calde, pline de mîngîieri și sărutări ? Nopți ca acelea nu s-au repetat, deși un bărbat, doi au mai apărut în lanțul singurătății grele a femeii. Perci (Gaiane, cu degetele ei aspre, a mîngîiat, a alintat numele acela) a promis că mai vine, că-i scrie. Nu, nu, altceva n-a promis, și Gaiane a trăit cele trei nopți dînd socoteală față de sine pentru faptele ei : voia să aibă un copil. El n-a mai venit niciodată, n-a mai scris. Acele trei nopți au rămas în viața femeii ca o lumină, ca o rană. Razmic Sahachian i-a zgîndărit rana, lumina n-o percepea, ca s-o zgîndărească.

De la *khacikar*-ul din stîncă pînă acasă, Gaiane își retrăi toată viața și, cînd deschise ușa, casa i se păru un cavou în care a fost depus un cadavru. Și nimeni nu plîngea. De pe perete, priveau mama și Sahac Camsarian, la capul patului

zîmbea Arevic cu ochii ei albaştri : ochii aceia n-au apucat să vadă ceva — nici lumină, nici mizerie, nici nădejde, nici deznădejde. Încuie uşa, puse şi zăvorul, trase perdelele şi se prăvăli pe canapea.

19

NUNTA LUI VRAM şi a Mariamei a început, de bună-seamă, la centru, unde există o Casă a căsătoriilor. „Nu casă, locuinţă, insista Ohan, văzînd o deosebire esenţială între cele două cuvinte, locuinţa încă nu-i casă".

Coloana de maşini care o aducea de la centru pe mireasă era condusă de „Willys"-ul lui Vram, împodobit cu o păpuşă mare pe bot şi cu flori. La volan, se afla Mihran Voscanian, preşedintele, şi era de-nţeles : Vram era eroul zilei. Ceilalţi invitaţi veneau cu două autocamioane. Iar la coadă, mult în urma coloanei, venea Levon, cu „Jiguli"-ul său hodorogit : era firesc, nu putea permite ca Sona să meargă cu autocamionul, deşi ea însăşi, Sona, tare ar fi dorit să fie cu toţi ceilalţi.

Satul i-a întîmpinat pe nuntaşi în apropierea stîncii „Sosesc, sosesc..." *Satul* are, aici, un înţeles aproximativ : dacă înţelegem prin sat ceea ce e astăzi, atunci din zece, doisprezece oameni cinci se aflau printre cei care întîmpinau, iar şapte — printre cei care veneau ; dacă înţelegem prin sat ceea ce era ieri sau chiar acum cinci, zece ani, atunci sensul e foarte exact, erau, cu toţii, fiii aceluiaşi sat. Invitaţii, oricît ar fi fost de neaşteptat, au ajuns aproape cu toţii la nuntă. De la Astrahan, a venit pînă şi fata unchiului lui Vram, Nanar, care a atras atenţia să i se spună *Nara*. N-a venit, în schimb, Senekerim, a cărui adresă, firesc, o aflaseră şi căruia îi telegrafiaseră. — Daţi telegramă „fulger", spusese Ohan. — Am de lucru, nu ajung, primiră, după două zile, răspuns din Taşkent, să fie într-un ceas bun, îmi crapă inima de dor. Cuvintele erau în armeneşte, literele erau ruseşti, ieşise *„ceapă* inima de dor". Au făcut haz.

Cei care întîmpinau se adunaseră, cum spuneam, sub stînca „Sosesc, sosesc...", în curtea casei lui Andoc. În casa aceea, de mult nu mai trăia nimeni, şi nimeni nu-şi amintea de careva cu numele *Andoc,* dar casa aşa se numise dintotdeauna.

Cu multă greutate a acceptat Sahac Camsarian să vină, dar a venit. Cu vreun ceas, două înainte de nuntă, în casa lui a

intrat Ohan Simavonian : „Sahac, a zis el, cine știe, poate că-i pentru ultima oară că ciocnim un pahar, pe lumea ailaltă nu-i băutură, nu-i chef, nu-i taifas, chiar dacă, poate, ne-or îngropa unu' lîngă altu' și-om rămîne așa, comeseni, pîn-la Judecata de Apoi. Scoală."

S-a sculat, a venit.

De mult, tare de mult nu se mai strînsese atîta omenire în sat, nu se făcuse atîta hărmălaie. Lui Camsarian i-ar fi plăcut să creadă că toți aceștia veniseră definitiv și aveau să rămînă. Încercă să se păcălească, încercă să dea crezare basmului născocit de el însuși. Pe *khacikar*-uri, ardeau lumînări, sus, în clopotnița Singuratică, unii, cine-or fi ? cîntau un cîntec vechi, foarte vechi. Din ferăstruicile înguste ale clopotniței, vocile zburau afară, ajungeau pe culmea muntelui Mut, și parcă le ținea isonul Frumoasa, cu *șaracan*-ul [1] său etern.

Dintr-o casă părăsită, în apropierea casei lui Andoc, se înălța fum. Pesemne că stăpînii intraseră și fumau întruna. Ce-or fi vorbind, pe cine-or fi condamnînd ? Fumau : în cîteva locuri, acoperișul era găurit, cerul năvălise înăuntru, iar fumul, preț de trei, patru țigări, se înălța și se vedea limpede, aici aerul era transparent și alt fum nu exista.

În veselia asta, se afla o minciună mare, uriașă, de neîndreptat, însă Camsarian nu vroia să se gîndească la așa ceva : au venit, s-au adunat, zurnaua răsună, mașinile cu mirii se apropie, se mai cuvine să te gîndești, tocmai acum, că or trece trei, patru luni și mirii ăștia și-or lua și ei zborul în jos și încă o casă are să fie încuiată cu lacătul, pentru a fi apărată de ce și de cine ?

...Că tocmai asta e cea din urmă nuntă a unui sat milenar.

Camsarian goni gîndul acesta, dar gîndul bîzîia ca un bondar în jurul lui, înlăuntrul lui, și bucuria îi era înveninată, neîmplinită.

Mașinile se opriră, erau patru, claxonară puternic, îndelung, rîpa dădu ecou și părură patruzeci de mașini. Apoi, veniră la rînd zurnaua și *dhol*-ul [2], și nunta se întinse pe ulițele strîmte, abrupte ale satului muribund.

Pătrunseră pe o uliță, ce uliță ? era o cărare, curînd, probabil, avea să se facă una cu costișa, pesemne că anul ăsta n-o atinsese picior de om, pămîntul era acoperit cu flori. Mariam mergea, călca pe flori și era frumos. Frumos și trist.

---

[1] Imn religios medieval armenesc, utilizat la sărbători ecleziastice.

[2] Instrument muzical popular armenesc de percuție, asemănător cu tamburina.

Mireasa, în rochia ei spumoasă, cu vălul alb, transparent, părea ireală, chiar absurdă, printre ruine, sub privirea fixă a ferestrelor oarbe ale caselor părăsite. Vălul miresei era lung (așa trebuia, așa se cuvenea !) și se tîra pe pietre, pe pămînt, mărăcinii de pe drum îl agățau, îl opreau, parcă se hîrjoneau, iar mireasa se-ntorcea de fiecare dată, pălind speriată. Poalele rochiei de mireasă erau împodobite cu scaieți vinețiii, ceea ce ar fi putut să pară frumos, dacă n-ar fi fost așa de trist.

În depărtare, pe înălțime, se afla clopotnița Singuratică, și păru că Mariam are să tot meargă pînă o ajunge la clopotniță și ele or să stea una lîngă alta, două fete zvelte — una învești mîntată în tuf negru, cealalată— în mătase albă.

Nunta ținu toată noaptea, băură, băură mult. Și cel mai mult băură Ohan și Camsarian. Camsarian refuză să fie *tamada,* pentru că ar fi spus lucruri triste și nu voia asta, prin urmare, e clar, Mihran Voscanian s-a făcut *tamada,* mai mult a fumat decît a mîncat, dar a băut ceva. La sfîrșit, în zori, Ohan plînse, îi sărută pe Vram și Mariam pe frunte și din nou îi ceru băiatului să promită că n-or să plece din sat cîtă vreme mai trăiește taică-su. — O să mor curînd, spuse el, făgăduiesc. Apoi, explică îndelung lui Camsarian ce o să i se scrie pe piatra de mormînt și-l rugă pe învățător ca, atunci cînd o fi să vină și el („o sută de ani să trăiești, o mie, ești vrednic de asta"), să se culce lîngă el, lîngă Ohan. În cuvîntul său de răspuns, Vram spuse că niciciînd n-are să plece din sat, de sub vălul ei Mariam făcu niște ochi mari, întrebători, apoi Vram bîigui că, dac-o fi să plece, o să plece ultimul. Da, cel din urmă, s-audă tot satul. La vorbele astea, Ohan zîmbi printre lacrimi, după care, tărăgănînd cuvintele ca-ntr-o litanie, spuse : — Cel din urmă este Sahac Camsarian, iar el n-are să plece, știi doar, n-are să plece...

Nunta se încinse treptat, de-acum nu se mai auzea om cu om, toți sporovăiau, apoi îl siliră pe Armen Camsarian să-și citească poeziile, el citi, îl ascultară, îl aplaudară, băură în sănătatea lui în afara rîndului, încredințați că Armen e un om mare, căci nimeni nu pricepuse nimic din poeziile lui.

Nunta continuă noaptea întreagă și pentru faptul că oaspeții nu puteau să doarmă-n sat, nu era loc, deși „oaspeții" veniseră în satul lor și propriile lor case părintești mai existau, trăiau. Zidurile. Ferestrele oarbe. Tavanele prăbușite. Nimic altceva. Și nunta trebuia să se lungească toată noaptea, pentru ca nuntașii să se ridice de la mese abia în zori și să hoinărească adînciți în amintirile lor pierdute și regăsite pentru cîteva zile.

Mulți vor urca, probabil, la cimitir, cine n-are acolo morți ? Vor încerca să curețe mormintele celor dragi, vor rupe cîțiva mărăcini sau cîteva mănunchiuri de buruieni, le-or arunca de-o parte, apoi vor vedea că-i o treabă zadarnică și se vor așeza pe pietre, să fumeze. Tușa Maran are să urce neapărat cu ei, are să-i dea fiecăruia cîte o fărîmă de tămîie, și, ceva mai tîrziu, tămîia are să fumege pe morminte, mireasma are să se înalțe, să umple valea și sufletele oamenilor cu fiori calzi, ireali.

După asta, or să coboare din nou la casa lui Andoc, or să-i conducă pe cei care pleacă și or să plece, probabil, cu toții, în afară de mireasă, care o să rămînă, și are să se adauge o persoană la populația satului. Pentru cîte zile ?...

— Zici că-ntr-o singură zi a fugit tot satul ? întrebă Armen.

— Ce sat ? Cînd ?

— Doar ai povestit ieri. Lîngă clopotnița Singuratică. Clopotnița a rămas, iar oamenii au fugit. Și n-a rămas nici unul ?

— Nici unul, spuse Sona. Și, uite, Andoc a rămas.

— Știu, asta știu : muntele a răcnit „Sosesc, sosesc...", satul a fugit panicat, iar unul, pe nume *Andoc,* s-a oprit în fața stîncii și a zis „Da' dacă nu sosești ?" Și stînca, imaginează-ți, stînca a rămas locului.

— Pentru că fie și măcar unul, dar... n-a fugit, au stat față-n față.

— E bine găsită minciuna asta, zise Armen. Și tocmai sub stîncă și-a clădit Andoc casa, da ?... Și pesemne că lui tata i se pare că el e Andocul zilelor noastre și poate sta în fața stîncii care se prăvălește, spunîndu-i — da' dacă nu vii ?... Și stînca are s-audă ?... Nu, tata n-are în fața lui stînca din legendă.

— Tata nu face socoteli dintr-astea.

— O, tu nu-i știi pe filozofii de provincie, pe Don Quijoții ăia întîrziați.

— Taci, te rog.

Armen era băut :

— Ei, acei Don Quijoți vor să-și accentueze, să-și sublinieze virtuțile : adică voi, eu și tu, Sona, pricepi ? trăiți numai prin ziua de azi, iar noi, adică ei, privim înainte, peste o mie de ani, voi, adică generația mea și a ta, nu faceți decît să trăiți în desfătări, cheltuiți, consumați, iar noi, adică ei... La urma urmei, ce s-a-ntîmplat ? satul e-n vîrful muntelui și, șapte, opt

luni pe an, e rupt de lume, zi, rău fac că se duc, coboară în alt sat ? case, școală, baie, tot confortul. Ce să facem, dacă aici rămîn vreo două, trei *khacikar*-uri ? și după asta ?...

Cu ochii larg deschiși, Sona îl privi lung pe fratele ei, nu spuse nimic, doar se ridică și ieși îngîndurată.

— Greșesc ? strigă după ea Armen. Dacă greșesc, să mă contrazici, să-ți aduci dovezile tale, să mă convingi... Pustnico... Nu vrei să-ți aduc niște blugi, pustnico ?...

Ultimele cuvinte, Sona nu le auzi.

*

Clopotnița Singuratică hohotea cu clopotele ei inexistente. Șerpii năvăliseră înăuntru, se încolăciseră, afară, pe stîlpi, se cățăraseră pe ziduri, pietrele nu se mai zăreau, șerpii mișunau împletiți unii într-alții și-și sticleau rău prevestitor ochii verzui. Satul fugise de mult la vale, biserica se năruise, șerpii și scorpionii petreceau pe dărîmături, iar clopotnița zveltă, subțiratică se împotrivea, se clătina, se legăna ca un plopșor în bătaia vîntului, se îndoia ca o trestie, dar rămînea în picioare, și crucea ba sclipea, ba dispărea în norii întunecați.

Ce-i, și-acum mai urcă turma de oi ? Duhul rău, aciuit printre dărîmăturile bisericii și care se arătase, în aceeași noapte, în visele tuturor, chicotea de bucurie. Oile se aburcau la cer pe scări de șerpi. Cea dintîi dintre ele, iată, a ajuns la turlă, iată, iată, a atins cu botul crucea de argint și a început să mestece crucea ca pe firele de iarbă, ca pe ovăz, ca pe-un leac. Mestecă, apoi scuipă jos, de la înălțimea clopotniței. Dar, minune ! pe vîrful turlei crucea crescu instantaneu. Și oaia următoare mestecă și scuipă crucea nou-răsărită. Crucea creștea iar, în aceeași clipă, din nou și din nou... Și oile o mîncară iar, din nou și din nou... Dar crucea continua să reapară. Și funiile șerpilor slăbiră treptat, și oile căzură pe rînd ca niște burdufuri goale, și clopotnița rămase, mîndră și inaccesibilă. Și crucea rămase. Și norii negri se îndepărtară în străfundurile cerului.

Pe stînca înaltă, clopotnița părea o frumoasă zveltă, goală, înfășurată într-un văl transparent de tuf negru.

Era ecoul legendei vechi sau o iluzie optică, atunci cînd Sona, fugind de la petrecere, văzu în depărtare, pe stîncă, în lumina curată a lunii, clopotnița cea mîndră, lipsită de apărare ?

— Ai să răcești, Sona, intră în casă. Era Armen.

— Am văzut niște imagini înfiorătoare, Armen.

20

— MĂ MIR, tată, doar ești om citit, umblat prin lume, nu-nțelegi încotro se-ndreaptă omenirea ?

— Încotro se-ndreaptă omenirea ? Tu știi ?...

Era amiază, soare, satul se liniștise, plecaseră cu toții, tată și fiu stăteau culcați în iarbă.

— Va să zică, spui că lumea pleacă. Ascultă, ai fost în Ungaria ? Ce-ai văzut ? Povestește.

— Ce ? Multe... Tată, vrei să repari acoperișul ?

— Da, da' de ce ? Am luat vopsea, nu știu pe care s-o folosesc : albastră sau roșie ? Ce mă sfătuiești ?

— Bine, tată, dar merită ? În curînd, se mărită și Sona...

— Aha, vrei să spui că Sona are să se mărite și-are să plece din sat. Vrei să spui, tată, ai să mori și tu azi-mîine și-ai să pleci și tu din sat. Și vrei să repari acoperișul, pentru cine ?... Și încă mai vrei să-l vopsești în albastru sau roșu... Ca și cum e foarte important ce culoare o să aibă un acoperiș care se dărîmă.

Armen se bîlbîi, cuvintele amuțiră înlăuntrul său, parcă era o bandă de magnetofon și taică-su apăsase pe buton și auzise gîndul lui Armen, doar că era cu propria sa voce.

— N-ai concediu ? întrebă vesel tatăl. Scoală, să mergem în sat, reparăm împreună acoperișul. Hotărăști tu culoarea... spuse și se ridică, intrînd în casă. Da, da, hotărăști tu culoarea, dacă nu-ți place albastru sau roșu, ia tu ce culoare vrei. Numai galben să nu fie. Nu-mi place galbenul.

Armen închise ochii, simțind pe pleoape săgețile ascuțite ale soarelui de munte. Apoi, auzi din nou glasul tatălui :

— Bei *tan ?*

— Aș vrea o cafea, rosti spontan Armen.

— Cafeaua, ți-o dă Sona. Vine acum, vă-nțelegeți voi. Ce era prin Ungaria ?...

— Am înțeles, îl întrerupse nervos Armen, vrei să zici că ai străbătut Europa pe jos, ai vărsat sînge pentru Ungaria.

Camsarian rîse blînd :

— Ei, băiete, ți-au slăbit nervii. Nu-ți poți închipui ce-aș fi dat dacă ai fi reușit să-mi povestești, să-mi descrii Ungaria. Ce-ai văzut. O piatră pe care-ai văzut-o, un chip omenesc. Dar ce să vezi tu în goana aia nebună ? ! Două aeroporturi, vreo două, trei hoteluri, cîteva restaurante și, bineînțeles, cîteva monumente ale căror nume, e clar, le-ai uitat. Există enciclopedii, le deschizi, citești și afli ce-ai văzut. Ai venit pe jos de la

Garni în sat ? Ai coborît în rîpă ? Ieri, am fost acolo, înflorise caisul, înflorise piersicul. Migdalul înflorise de mult. Știi ce culoare are floarea de migdal ?

— De migdal ?...

— Mergeam prin rîpă, mă uitam la pietre, la flori, ascultam glasul păsărilor, al apei. Hai, mergi pe jos și scrie de la Lernasar la Garni, apoi du-te pe jos la Erevan. De la Lernasar la Erevan, ce carte se poate scrie ! Rîzi, e-un fleac de drum, da ? acum, Erevan-Singapore, Erevan-Alaska, uite, despre astea merită să scrii. Dar ce vedeți voi ? Dacă scrii de la Lernasar la Garni, dar să scrii bine, atunci am să zic să trăiești. Sînt doar doi'spe, trei'spe kilometri, dacă zbori drept, numai patru, cinci. Ai să poți ? Cunoști vreo denumire de plantă ? Știi să deosebești un copac de altul ? Știi ce culoare are migdalul înflorit ?...

— Migdalul ?

— Migdalul, băiete. Apoi smulse cu furie un mănunchi — iarbă, flori, mărăcini. Poți să spui cum se numesc astea ? Sînt otrăvitoare, inofensive, dulci, amare... Caută prin lăstăriș o plantă foarte asemănătoare cu vița de vie, cu frunze late. Știi cum se cheamă ? *Mutătoare* [1]. Nu sună frumos ? Și fructele seamănă mult cu strugurii. Se spune că are și parte bărbătească, și parte femeiască. Rîzi ? E o plantă medicinală, după cîte știu în Armenia doar în valea noastră crește. Am citit în Srvandztian [2] — se găsea mult și în cîmpia Mușului. Are o rădăcină amară, foarte amară, care-i un leac miraculos, vindecă orice rană, pînă și oasele rupte le sudează.

Armen ridică brațele.

— Nu mă pricep la botanică, tată, mă predau.

— La *Patrie* nu te pricepi, Camsarian deveni neașteptat de serios. Materia la care dai examen se cheamă *Patrie*...

O spuse cu tristețe, cu multă tristețe.

*

În aceeași zi, seara, într-o cafenea din Erevan, Armen are să le povestească de una-alta, de Ungaria, de unguroaice, dar pe ecranul dinlăuntrul său are să vadă (de ce există lume lăuntrică și nu există ecran lăuntric ? are să se gîndească), are să vadă necontenit mîna tremurîndă a tatălui său, ținînd mănunchiul de ierburi și flori neînțelese, pentru el anonime. Și are

---

[1] Plantă agățătoare cu poame negre sau roșii.

[2] Gareghin Srvandztian (1840—1892), filolog armean, culegător de folclor, etnograf.

să audă necontenit glasul tatălui : „Știi ce culoare are floarea de migdal ?...“.

*

Iar Sahac Camsarian a avut, în noaptea aceea, un vis ciudat. Se făcea că se adunaseră locuitorii satului din toate timpurile. Nu mai era loc pe uliţe, în case, pe coamele caselor, oamenii şedeau pe pietre, priveau de pe ramurile nucului, cîţiva fumau şezînd pe nori. Miresele din toate timpurile erau îmbrăcate în alb, aveau feţele acoperite cu văluri. În piaţă, sunau zurnalele din toate timpurile, una lîngă alta. La „cinematograful“ lui Eprem Drnoian era coadă, Eprem, asudat, ostenit, dar mulţumit, repeta întruna : „Primul, Londra, capitala Angliei, al doilea, elefanţii regali din India, al treilea, Parisul, frumoasa lumii, al patrulea, fetele din Grecia...“ Bărbaţii, în special bărbaţii tineri, se uitau lung la „Fetele din Grecia“, şi Eprem le dădea voie. De undeva, apăru cel mai înalt om din sat, badea Ohanes, călare pe măgar, şi avea şi în vis picioarele lungi, tîrîndu-i-se de pămînt. „Ce zici, dacă fuge măgarul de sub el, badea Ohanes cade-n cap ?“ se gîndi în vis Camsarian. Oamenii zburau din copac în copac, din coamă în coamă şi din nor în nor. Clopotele clopotniţei Singuratice băteau întruna, iar cascada îngîna un cîntec foarte cunoscut. Iată, apărură cei trei fierari — bărbieriţi, în haine curate, cu ei era şi Ohan Simavonian, cu un teanc mare de cărţi sub braţ : „Citeam, m-au tulburat“. Aliniaţi în rînduri, după înălţime, intrară în piaţă băieţii căzuţi în luptele din toate timpurile, iar fetele se chiondărau de după copaci, şi băieţii s-au oprit, tăcuţi, pe locul în care, mai apoi, avea să fie înălţat monumentul cu cincizeci şi şapte de nume gravate în piatră.

Rîpa răsuna de glasuri, copacii aplaudau cu crengile, munţii se lăsaseră în jos ca să vadă mai bine ce se petrece în sat.

— Înapoiaţi-vă ! ţipă în vis Camsarian.

Ţipătului îi răspunse o tăcere mare, zurnagiii amuţiră, fetele împietriră, „cinematograful“ lui Eprem Drnoian se întunecă, limbile clopotelor clopotniţei Singuratice încremeniră — clopotele se legănau, dar nu dădeau glas.

— Înapoiaţi-vă ! ţipă şi mai tare, în vis, Camsarian.

— Noi n-am plecat. Cine n-a plecat unde să se-ntoarcă ?...

Cine a răspuns, cine a rostit vorbele astea ?

Şi din nou cîntă clopotniţa, zurnagiii continuară de-acolo unde amuţiseră, pietrele de moară se-nvîrtiră scrîşnind cu zgomot şi praful făinii albe se înalţă la cer ca un nor alb.

Camsarian se trezi, în primul moment își văzu cu de-amănuntul visul, și-l aminti, apoi, încet-încet, pierdu tot ce văzuse. Nu mai izbuti să adoarmă.

21

LA DOUĂ ZILE după nunta lui Vram și a Mariamei, satul află că Gaiane plecase. Ohan Simavonian, care de două ori o invitase în mod special pe Gaiane, urcă din nou la casa ei, să afle de ce nu venise, rumega vorbe grele, amare, căci din tot satul numai ea lipsise. Ușa casei era închisă. Ohan se miră, fiindcă nu exista lacăt și erau bătute două scînduri. În cruce. Feresterele erau deschise. Ohan aruncă o privire înăuntru: nu rămăsese nimic. Cînd o fi plecat? Cum o fi izbutit așa, pe nesimțite? Se vede treaba că a șters-o în timpul nunții, gîndi Ohan, satul se-adunase la noi, ea și-a strîns, și-a legat tot avutul și a-ntins-o. Unde? Ohan se așează pe lavița din curte și fumă: va să zică, încă o ușă s-a închis, încă o vatră s-a stins. Ohan nu găsi, însă, vorbe de ocară. Gaiane era o femeie singură, trebuie să-i fi venit foarte greu în sat, pesemne că a primit locuință la centru, e bine, acolo muncește, acolo are să și locuiască.

Se sculă greoi și se îndreptă spre casa învățătorului, să dea știrea cea nouă.

— Nu-mi vine să cred, încremeni Camsarian. Acum trei, patru zile m-am întîlnit cu ea, am vorbit de una-alta. De ce n-a zis nimic? Deodată, își aminti îngrijorarea din ochii Gaianei, își aminti că se încăpățînase să nu intre în casă. Probabil că încă de-atunci se hotărîse și se rușina.

— Eu mă duc la centru, la spital, s-o văd. Am s-o fac de rîs, putea să spună, nu?

— Era o femeie singură cuc, ce să fi făcut, Sahac?

— Era o femeie singură cuc, repetă Camsarian.

*

La spital, i-au spus lui Camsarian că infirmiera Gaiane Adamian n-a venit la lucru de două zile. Cu două zile în urmă, depusese o cerere la medicul de gardă și spusese că n-are să mai vină. I-au spus că și ei se gîndiseră să trimită un om în sat. Nu cumva o supărase cineva din spital? Gaiane era o ființă foarte simțitoare, punea la inimă și cel mai neînsemnat lucru. Era o infirmieră neasemuită, i-au zis, poate că s-a mutat

la Erevan, are un unchi acolo. Nimeni nu cunoștea adresa unchiului.

Camsarian se întunecă : aici e-o taină grea, dar cum să găsești o femeie singuratică în cioporul de-un milion de suflete din Erevan ?

*

Întîmplarea care s-a petrecut a doua zi a făcut să se dea uitării dispariția Gaianeei. După-amiază, a sosit în sat, cu „Willys"-ul geologilor, Varujan, fiul lui Mihran Voscanian. Tînărul era palid, abia își ținea deschiși ochii, articula cu greutate vorbele. L-au dus la Ohan Simavonian, pentru că Voscanian nu era acasă, iar Lusic, care se afla de asemenea în mașină, plînsese tot drumul. A reușit să spună doar atît, că ea și Varujan veneau pe jos spre sat, în rîpă vreo doi, trei băieți l-au bătut pe Varujan, iar ea s-a ascuns în tufișuri. În vreme ce mireasa, Mariam, care era infirmieră, a pansat rana tînărului, i-a pus o compresă pe frunte, „Willys"-ul geologilor l-a adus în sat pe medic. Puțin mai tîrziu, a venit în fugă Sona, apoi și Camsarian, spre seară — Voscanian și Vram, care nu știau nimic despre cele întîmplate.

Lusic își venise de-acum în fire și povestea fiecărui nouvenit, de fiecare dată cu alte amănunte :

— Trăgeau în *khacikar,* în rîpă, înainte s-ajungi la izvor, e un *khacikar,* îl știți. Vram a-ntîrziat, noi am hotărît să venim pe jos, din cînd în cînd mai mergem și pe jos. I-am văzut pe ăia trei, la-nceput n-am bănuit nimic : lîngă izvor, ardea un foc, pe iarbă zăceau de-ale gurii, sticle. Știți, acolo se face adesea *khorovaț.* Glasurile lor ajungeau pîn-la noi, da' din cauza rîului nu-nțelegeam ce vorbesc, parcă se certau. Deodată, Varujan m-a tras de mînecă : Lusic, a zis el, ăștia vor să tragă în *khacikar.* Atunci, am văzut și eu : unu' din ei îndreptase pușca de vînătoare spre *khacikar* și-l lua la ochi. Varujan mi-a dat drumu', deodată, la mînecă și a țipat : nu trageți ! S-a rostogolit ca o piatră în jos, spre rîpă, și-n aceeași clipă a răsunat focu'. Se pare că strigătu' lu' Varujan l-a-ncurcat, glonțu' n-a atins *khacikaru'.* Varujan a ajuns la *khacikar* și s-a pus în fața lui. Eu n-auzeam, el striga ceva. Eu m-am speriat, m-am ascuns în tufișuri și-am văzut cum îl bat. Mai întîi, s-a apropiat de el cel care trăsese, l-a apucat pe Varujan de ureche și p-ormă de braț. Da' Varujan parcă se lipise de piatră. Apoi, ăla l-a smuls pe Varujan și ceilalți se hlizeau. P-ormă, Varujan a ridicat o piatră de jos, a vrut să lovească, adică a aruncat cu ea, da' n-a nimerit, și p-ormă

l-au luat sub picioare. Tustrei. Atunci, eu am țipat și ei au fugit prin rîpă...

Mihran Voscanian era negru de furie și supărare, Ohan, Razmic, Erem, Sona, Arevic se-nfioraseră. Varujan gemea înfundat. În cele din urmă, Camsarian a rupt tăcerea : — Dacă-i vezi, îi recunoști ? Îi recunosc, zise Lusic, mai cu seamă pe cel care-a tras : avea o bluză galbenă, era-n capu' gol, neras. — Are să se radă, zise naiv Erem. — Eu mă duc la centru, spuse Vram, trebuie să anunțăm miliția. — Vin cu tine, spuse Camsarian. — Tată, Varujan deschise ochii, tată, au tras în *khacikar,* de ce ? Mihran Voscanian plîngea cu sughițuri : fumul înecăcios de țigară i se oprise în gîtlej și el începu să tușească. — Ține-ți firea, Mihran, fii bărbat ! îl dojeni blînd Camsarian. E păcat de copil. — E păcat de *khacikar,* învățătorule — Varujan plîngea cu ochii închiși —, au vrut să-mpuște *khacikar*-u'. — Trebuie să faci pomană, președinte, se rugă tușa Maran, există un Dumnezeu, l-a apărat pe flăcău-tău. Tusea se oprise, Voscanian aprinse o nouă țigară și nu mai zise nimic. — Noi să mergem, Vram, Casmarian se sculă, cît nu s-a-ntunecat, să dăm de știre...

Lusic se cinchise într-un colț, trăsăturile i se ascuțiseră, o fi crescut ? — I-a rămas geanta lîngă *khacikar,* își aminti brusc Lusic, a alergat cu geanta-n mînă, la-nceput a vrut să-l lovească cu geanta pe cel care trăgea, p-ormă a ridicat piatra. — O aducem noi, fata mea, — spuse din nou Camsarian, tu odihnește-te...

Sărmane prinț, se gîndea Lusic, și eu care credeam că ești un fricos, cum te-ai pus în fața puștii, sărmane prinț !

Medicul îi asigură că nu-i nimic grav : sîngele i-a curs de la buze, are niște zgîrieturi pe cap, o entorsă la brațul stîng, mai curînd e speriat, o să-și revină. Îi dădu doctorii. — Sînt calmante, spuse el, are s-adoarmă. Ar fi bine să nu-l mișcați astăzi. Mîine-poimîine, se ridică el în picioare. Mîine, vin iar, poate are să fie nevoie să-l vadă un neurolog.

*

Geanta era lîngă *khacikar.* Camsarian examină cu atenție *khacikar*-ul. Lusic nu văzuse bine : glontele atinsese *khacikar*-ul, în partea stîngă era o ciobitură, fusese rănit trupul sănătos din tuf roșcat. Lui Camsarian îi păru că din arterele *khacikar*-ului curge sînge. — Probabil că a ochit centrul *khacikar*-ului și, la țipătul băiatului, i-a tremurat mîna. — Probabil că puseseră rămășag, zise Vram, cine nimerește chiar în

centru. Ceva mai încolo, zăceau aruncate două sticle goale de vodcă. — Ia-le, spuse Camsarian, cu grijă, să nu ștergi amprentele, altceva n-avem.

Camsarian luă geanta lui Varujan, iar Vram — sticlele. La baza *khacikar*-ului, Camsarian citi : „Dumnezeu să-i miluiască pe Sarghis și pe părinții săi". Cum se face că pîn-acum nu observase ? Cine să fi fost Sarghis ăsta ? Poate chiar el cioplise *khacikar*-ul.

*

— Am să-i raportez locțiitorului, spuse milițianul de serviciu, voi duceți-vă. Locotenentul Antonian e plecat la Norașen, cum vine, îi raportez. Băiatu' cum se simte ? — Cum să se simtă ? ! zise mohorît Camsarian. Îți închipui prin ce-a trecut, e-un copil de șai'șpe ani. Dar a salvat *khacikar*-ul. — Da' ce-i *khacikar*-ul, o piatră cioplită, puteau să-l nimerească pe el ! — După asta, n-au mai tras, interveni Vram. — Da' dacă trăgeau ? Nu ne scapă ei, huliganii, voi duceți-vă.

Cînd ieșiră în stradă, Camsarian spuse : — Hai să intrăm să bem ceva. Vram îl privi mirat pe învățător. — Să intrăm, învățătorule, la cafeneaua de lîngă cinema, am văzut că-i deschis...

22

CU ANI ÎN URMĂ, Sona citise, într-o carte despre aborigenii din Australia, o legendă despre fluturi. Era o legendă frumoasă, într-o zi le-a povestit-o elevilor ei, care n-au crezut-o, dar le-a plăcut. Așadar, demult, în vremuri străvechi, cînd lumea abia fusese creată, animalele și păsările vorbeau o singură limbă și se-nțelegeau între ele. Pe atunci, nu exista moarte, dar într-o zi un biet cacadu a căzut de pe stîncă și... a adormit. Animalele și păsările s-au străduit din răsputeri, dar n-au reușit să-l trezească. Sfatul înțelepților a hotărît că spiritele i-au luat sufletul ca să facă din el o altă pasăre. Explicația era la mintea oricui, însă aveau nevoie de o dovadă. Trebuiau trimise păsări în cer, la spirite, să rămînă iarna acolo, apoi să revină și să povestească cele aflate. Larvele au spus că se duc ele și s-au avîntat, în stol, spre cer. Iarna a trecut în așteptare și, în primele zile ale primăverii, libelulele au dat de știre în pădure, că larvele se-ntorc cu trupuri noi. Curînd, văzduhul se umplu de neobișnuite făpturi albe, galbene, roșii,

albastre, prin urmare asta era înfățișarea pe care spiritele le-o dăduseră larvelor. Fluturii multicolori au înfrumusețat, au înveselit copacii, tufele, pădurea. Înțelepților le-a plăcut și ei au hotărît să repete încercarea în fiecare an. De atunci, larvele petrec iarna în crisalide, apoi devin fluturi — cei mai frumoși și simbolici vestitori ai primăverii.

De ce mi-oi fi amintit, deodată, de legenda asta ? se gîndi Sona, privind la fluturii care se ardeau la lumina becului. Dar fluturii, cînd se ard, în ce se transformă ? Pe abajur, se așezase un praf multicolor, însă poate că sufletele fluturilor se desprind de trupuri și capătă alte trupuri. Rîse : devin superstițioasă, Levon m-ar ironiza și ar aduce o mulțime de explicații științifice.

Varujan se întremase, iarăși mergea la școală și se întorcea cu Lusic. Tatăl a încercat să-l convingă să rămînă cu maică-sa, la Țaghcașen, dar el n-a vrut. Însă le-au interzis categoric să vină acasă pe jos.

Un fluture se așeză în părul Sonei și rămase multă vreme nemișcat. Sona se uită în oglindă : fluturele părea o podoabă superbă. — Să nu zbori la lumină, îl rugă Sona.

Încă nu-i găsiseră pe delincvenți. „O să-i găsim, spusese locotenentul Antonian. Pe cine s-au găsit să bată, pușlamalele, pe băiatul președintelui ! Ce băiat inimos, unu' ca el ar trebui să lucreze în miliție !"

23

SCRISOAREA lui Mihail Orlov era, de data asta, scurtă : „Vreau să vin cu fiul meu în Armenia. Tare mult îmi doresc să văd patria camaradului meu de arme. Primiți oaspeți ?"

Camsarian răspunse imediat, deși cu tristețe adîncă : ce-au de văzut ? ! De la Ghevorg, n-a rămas decît o casă pe jumătate ruinată și numele pe monumentul celor căzuți. Dar nu scrise nimic despre asta : îi invită, scrise că satul o să fie foarte bucuros. Poate că nu vin... Puse în plic fotografia în culori a monumentului.

24

SOS SAFARIAN citi scrisoarea cu apostila președintelui, la început nepăsător, ca pe orice scrisoare, apoi începu să se

mire, iar la sfîrșit se schimbă la față și, de furie, măsură în lung și-n lat camera sa îngustă, cu totul nepotrivită pentru o asemenea stare sufletească. Avea nevoie de cineva, un om căruia să-i destăinuiască totul chiar în clipa asta. Și omul apăru. Era Sanoian, redactorul-șef al ziarului raional. Acesta întredeschise ușa, pesemne căuta pe cineva, vroia să vadă — nu cumva e aici ?

— Hai, intră, intră ! strigă Safarian. Ești bun și tu, hai să-ți povestesc !

— S-a-ntîmplat ceva ? Sanoian răspunse în șoaptă la strigăt. Tovarășul Varduni a venit adineauri de la Erevan, l-am văzut și pe președinte, fuma țigară de la țigară, nu cumva s-a-ntîmplat ceva ? Și, după ce închise cu grijă ușa, se apropie și se așeză. Se zice că președintele... — tonul lui deveni aproape intim — cum ședeai ieri, la ședința comitetului executiv...

— Cum ședeam ? se holbă Safarian.

— Tu nu te vedeai. Ședeai picior peste picior și te uitai la președinte. Îl schimbă, nu ?

— Îl trimit la școala de partid. Ce ziceai ?

— Cum te mai uitai ! Dintr-o dată, cursul ședinței s-a-ntors. Adică, totul a revenit la normal.

— Așa-i la noi. Săgeata lui Sanoian își atinsese ținta. Așa-s eu, Asatur, ori mă las de treabă, ori pun lucrurile la punct.

— Ești un conducător de mare ținută.

Sos Safarian zîmbi plin de automulțumire, apoi ochii îi căzură din nou pe scrisoarea lui Sarghis Mneian.

— Să nu sufli o vorbă despre plecarea președintelui la școala de partid. N-ai auzit de la mine. N-ai auzit de la nimeni. Ai înțeles ? Iar acum, citește scrisoarea asta, ca să afli ce se petrece în lume.

Sanoian se instală confortabil în fotoliu, își puse ochelarii și începu să citească liniștit, fără grabă. Pe chipul lui, nu se putea deslușì nimic : el putea citi cu aceeași expresie și *Decameronul,* și necrologul lui Sos Safarian, și vreun articol despre întrecerea socialistă. Vreme de circa douăzeci de ani, Sanoian lucrase la comitetul raional, în aceeași secție, pe același scaun, și scrisese douăzeci de volume cu proiecte de hotărîri. În acei ani, fusese îndrăgostit de soția lui actuală, iar cînd aceasta plecase la Erevan, la examenele de la fără frecvență, Sanoian scrisese o scrisoare și, deasupra cuvintelor „Dragă Suzan", adăugase cu creionul roșu „Proiect de hotărîre". Gurile rele afirmă că, după asta, el ar fi dus scrisoarea la secretarul trei

al comitetului raional. Poate că are obiecții, doar e proiect... Iar secretarul, cică fără să citească, și convins că Sanoian ia decizii strălucite, a pus apostila „de primit în birou".

— Scrisoarea asta poate fi privită din mai multe unghiuri, începu Sanoian, scoțîndu-și ochelarii și întinzînd lui Safarian scrisoarea. Mai întîi...

— Mai întîi, ce ? îl repezi Safarian. Îți părăsești satul acum treizeci de ani, pleci nu știu unde, și-acum, la bătrînețe, ți-amintești de satul tău și ne faci observație. Ia uite ce scrie : „Unde-i satul meu ?..." Să fi rămas, să-ți fi apărat satul... De parcă satul lui pierdut e o oaie rătăcită, pe care am găsit-o și nu vreau să i-o înapoiez.

— Mai întîi...

— Așteaptă, așteaptă, Sanoian, n-ai putea să-l încondeiezi pe țărănistul ăsta în ziarul tău ? Ia să vezi, cine e, de ce-a plecat ? Și să-i faci portretul în așa fel, încît să apară schimonosit.

— Trebuie să ne gîndim. Mai întîi...

— Ar merita, știi ? Ascultă la ăsta, ce ton are : mi-am luat bilet de tren, să vin, să-mi văd cu ochii mei satul meu ruinat. Are să vină, să scrie reclamații.

— Ce să reclame ? Mai întîi...

— Ce „mai întîi" ? Măi băiete, mai întîi or să trimită niște comisii care să verifice, să cerceteze, apoi, dacă va trebui pedepsit cineva, pe cine crezi că vor pedepsi ?

— Mai întîi...

— Da, pe vicepreședinte.

— Sahac Camsarian, că face atîtea reclamații, e verificat ?

— E altceva cu Camsarian. Ăsta vine din Irkutsk, pricepi ? din Irkutsk, cine știe, o fi muncit în mină, o fi decorat. Vine și zice — unde mi-e satul ? dați-mi satul...

— Mai întîi, să vină și să trăiască lîngă Camsarian.

— Nu, trebuie să-l încondeiezi.

— Mă mai gîndesc..., mă sfătuiesc... E muncitor în altă republică, adică într-o republică frățească, o fi fruntaș...

Safarian îl privi cu profundă dezamăgire pe omul calm, pictat în rama cafenie a ușii : ăsta are să trăiască mult, gîndi el, n-or să-i micșoreze niciodată salariul. Apoi, pe neașteptate, izbucni :

— Măi băiete, Asatur, scrisoarea aia pe care i-ai scris-o Suzanei, la Erevan, și ai scris deasupra „Proiect", e-adevărat ce se zice ?... Și după aia ai dus scrisoarea la secretarul trei...

Portretul omului înrămat în tocul cafeniu al ușii se mișcă abia vizibil, chipul său zîmbi ușor, condescendent :

— Mai întîi, în anii aceia, pe schema comitetului raional nu exista post de secretar trei, apoi...

— Du-te, du-te, rîse ușurat Safarian. Mai întîi, du-te.

— Mă duc, și închise ușa.

Pe masă, zăcea scrisoarea venită din regiunea Irkutsk, și privirea lui Safarian alunecă fără voie peste rînduri : „Am trimis o scrisoare în sat, apoi încă una, în sfîrșit la cea de-a opta, slavă Domnului, mi-au răspuns. De nu mi-ar fi răspuns ! Mi-au scris că Lernasarul e lichidat, nu mai există. E drept, a existat un sat cu numele ăsta, dar încet-încet s-a destrămat, acum nu mai e. Cum adică, nu mai e ? După război, cînd m-am întors în sat, erau o sută, o sută douăzeci de gospodării. Și-acum, s-a destrămat ? Din păcate, doctorii mi-au interzis să călătoresc cu avionul, nu mă ține inima, pînă ajung acolo cu trenul...“

Telefonul sună lung, sîcîitor.

Era locotenentul Antonian :

— Nu v-am deranjat, tovarășe Safarian ? Nu cumva sînteți în ședință ?

— Sînt în ședință... eu cu mine.

— Aha, ca și cum pricepuse tot, ce vroiam să zic ? Învățătorul ăla și-a făcut acoperișul la casă. L-a și vopsit frumos.

— Camsarian ?

— Da' cine ? Ce ziceți, să trimit băieții, să-i dărîme acoperișul ?... Noi desființăm satul, și el își renovează și-și vopsește casa. Acu' cîteva zile au făcut și nuntă.

— Camsarian ? Da, se spune că are o fată drăguță. Cui i-a dat-o ? Doctorului ?

— Nu, nu, nu-i fiică-sa, era nunta șoferului lui Mihran Voscanian. Au chefuit pînă-n zori.

— Bine-au făcut, ce te minunezi ? Și zici că și-a reparat acoperișul și l-a vopsit ?

— L-a vopsit în roșu. Roșu aprins. De la cinci kilometri se vede, fără binoclu.

Safarian tăcu o clipă și, ca să facă ceva, aprinse o țigară, deși nu simțea dorința să fumeze.

— Zici că-i roșu ?

— Și vopseaua pare de calitate bună, de unde-o fi procurat-o ? Aflăm noi. Trebuie să fie străină.

— Ascultă, Antonian, în vocea lui Safarian se deslușì o nuanță metalică, uite ce zic, tovarășe locotenent de miliție, să nu-ți faci de lucru cu acoperișul, e clar ?

— De ce ? se îndoi sau nu pricepu Antonian.

Pe un ton categoric, care nu permitea nici o obiecție, Safarian puse punct :

— De acoperiș, de acoperișul lui Sahac Camsarian din Lernasar, nu te atingi ! Ne-am înțeles ? Ar fi bine să-i găsești pe cei care l-au bătut pe băiatul lui Mihran Voscanian. Gata !

Safarian se miră el însuși de tonul glasului său, așeză cu neglijență receptorul în furcă, se apropie de fereastră și privi lung, fix, afară, la „orfelinatul munților". Ce fel de om e Camsarian ăsta ? Ce vrea, la urma urmelor ?... Răspunsurile la aceste întrebări simple, firești, nu se știe de ce, întîrziau. Adică — ce să vrea ? e om și el, își iubește satul, pămîntul, și satul, fie el bun sau rău, fie el greu sau ușor, e-al lui, acolo vrea să rămînă și să trăiască. Nu, nu, aici e ceva care-mi scapă, se îngîndură Safarian. Apoi, își aminti că joi va fi nevoit să-l primească pe Camsarian. Aram Varduni, prim-secretarul comitetului raional, a transmis președintelui scrisoarea de douăzeci de pagini a învățătorului, adresată lui, iar acesta, înainte de a pleca, ieri, în concediu, i-a dat-o cui ? e simplu, nu ? lui Sos Safarian. „Ia-o și citește-o, luminează-te, a zis, pe urmă îl primești, stai de vorbă, acum tu ești specialistul nostru pe linie de Lernasar." Safarian își luă capul în mîini : ce bine că n-au întrerupt lumina în sat, orice-ar fi, e sat, nu-i sat, acolo trăiesc cin'șpe, douăj' de oameni, copii, femei. Nu, nu, bravo Safarian, bine că nu te-ai aprins și n-ai dat importanță propunerii necugetate, nechibzuite a locotenentului Antonian.

Formă repede numărul, de la celălalt capăt se auzi :

— Locotenent Antonian la aparat.

— Ascultă, Antonian, dacă se-atinge careva cu un deget de acoperișul ăla vopsit al învățătorului, care se vede de la cinci kilometri, tu ai să răspunzi ! Mie. Știi cu ce ? Cu epoleții tăi cu două stele. E clar ?

Fără să mai aștepte răspunsul locotenentului, zdrang ! trînti receptorul.

25

FIERARII, tustrei, unul lîngă altul, urcau coasta stîncoasă a satului, care într-o vreme trebuie să fi fost socotită uliță, și fiecare dintre ei era de vîrsta pe care-o avusese cînd murise. Bunicul — șaizeci și opt, fiul — șaizeci și trei, nepotul — șaptezeci și unu. La picioarele lor, se întindea o ceață lăptoasă, parcă

păşeau pe nori, nu ştiau cîţi ani au, ştiau doar că sînt bunic, fiu şi nepot.

Tăcuţi, fără o vorbă, se căţărau pe costişă şi, o dată cu ei, părea că se caţără şi soarele, ca să risipească albul orbitor al amurgului şi să înapoieze lumii culorile ei pierdute peste noapte. „Ghegham, se-ntoarse spre fiul său fierarul Soghomon, n-a venit vremea să-l însurăm pe Sanasar ? De-acu', e fierar vînjos.“ Sanasar, care-i era nepot, dar cărunt şi cu trei ani mai mare decît bunic-su, prinse cu urechea că-i vorba de el şi rămase în urmă, pentru ca nu cumva să audă discuţia celor mari. „Cum ţi-i voia, tată, să-l însurăm. Inel avem, inelu' maică-mii.“

Mergeau prin ceaţă, şi ceaţa învăluia casele părăsite ale satului, iar soarele se înălţa palid şi vlăguit.

Fierarii intră în fierăria dărăpănată şi, ceva mai tîrziu, în vatră joacă focul, vesel şi sălbatic, iar fierarii apucă baroasele grele, cinstite, ca să deştepte lumea din amorţeala nopţii.

„Zang... zang...“

„Ce meşteriţi, fierarilor ?“, se aude din diferite colţuri ale lumii care se deşteaptă.

„Facem un brăzdar.“

Brăzdarul uriaş al plugului uriaş, culcat pe nicovală, pare o felie de soare portocaliu, şi fierarii lovesc în nicovală şi fierarii lovesc în felia de soare portocaliu.

„Zang... zang...“

Fierăria s-a însufleţit, pereţii au început să joace, fierăria s-a umplut de tremurul vrăjit al focului, foalele, ca nişte plămîni imenşi de mamut, au făcut din fierărie o făptură vie şi ar fi părut că, acum-acum, fierăria o să se urnească din loc şi o să vorbească.

Trei fierari, bunicul, fiul şi nepotul, făuresc un brăzdar de plug. Sudoarea şiroieşte pe frunţile lor cinstite, sudoarea potopeşte trupurile lor de fier, arterele par gata să plesnească, iar fierarii înalţă baroasele ca pe nişte flamuri şi le coboară ca pe nişte paloşe.

Ce glas se-aude ?

De unde ? al cui e ?

Lîngă peretele fierăriei, apăruse o maşină de scris, o biată masă murdară de cerneală, pe ea — un abac şi un telefon, iar telefonul n-avea cifre. Iar telefonul n-avea receptor. La masă, şedea Ghegham, celălalt Ghegham, fiul lui Sanasar, nepotul adevăratului Ghegham. Ghegham avea capul mare, de bătrîn, şi un trup de pitic. Şedea pe un scaun înalt, avea

pantaloni scurți și picioarele nu-i ajungeau la pămînt. Pe chip, i se întipărise un surîs jalnic, parcă îi fusese pecetluit sau dăruit ca o mască. Prefira bilele abacului și bodogănea pe sub nas :

„Puzderie de tractoare, și ei meșteresc pluguri... puzderie... tractoare... ei... pluguri..."

Fierarii nu-i auzeau bodogăneala și-și continuau bătălia cu focul, cu plugul, cu lumea. Pentru foc. Pentru plug. Pentru lume.

„S-au întors fierarii ! pe culmea muntelui Mut răsună un glas. Deșteptați-vă, s-au întors fierarii !"

...Sahac Camsarian se trezi la auzul propriei sale voci. Se frecă la ochi.

Satul era cufundat în beznă.

Soarele întîrzia.

Iar cei trei fierari, desigur, se aflau în sat, cînd plecaseră ei, ca să se fi întors ? Ei sînt pentru vecie unul lîngă altul, împreună... în cimitir.

26

PE SARGHIS MNEIAN, l-au coborît din tren în gara Mihailovskoe din regiunea Novosibirsk. Cu zece, cincisprezece minute înainte de a ajunge în gara aceea, el a avut o criză de inimă și medicul feroviar i-a interzis categoric să continue călătoria. — Vă culcați, vă odihniți cinci, șase zile, la Mihailovskoe există un spital bun, după aceea puteți pleca. Biletul rămîne valabil, o să fie vizat. — Atunci, peste cinci, șase zile, de sărbători, ajung în Armenia. Ultimele cuvinte le rosti în armenește, pentru că vorbise cu sine, iar medicul, bineînțeles, n-a priceput : — Ce-ați spus ? — Nimic, răspunse bătrînul, vreau să fiu acasă de sărbători. — O să fiți, și ieși din compartiment, ca să încheie formalitățile. — Să fiu acasă, Sarghis Mneian auzi ecoul umed al propriului său glas. Va să zică, el se duce acasă ? În toți anii ăștia, a avut vreo trei, patru case, a făcut o mie și una de meserii. Nu era nemulțumit, dar ceva nu se orînduise cum trebuie. Poate pentru că n-avusese copii, asta să fie pricina ? De prima nevastă, s-a despărțit repede, pe vremea aia lucra în construcții, în regiunea Semipalatinsk. Soția era infirmieră, nu venea cu noptile acasă. Și-a pierdut capul ca un prost, dintr-o nimica, viermele geloziei a pătruns în el (era tînăr, aprins), l-a ros, i-a distrus

simțămîntul care tocmai se plămădea înlăuntrul său. — Ori eu, ori spitalul. — Spitalul, a zis femeia, dacă așa pui problema. Tu fără munca ta nu poți trăi, eu — fără spital. Într-o noapte, a văzut mașina salvării, lîngă nevastă-sa ședea un tînăr, pesemne medicul. S-au despărțit, era tînăr, aprins. A început să hălăduiască — o lună aici, alta la o mie de kilometri depărtare : viața de hoinar i-a intrat treptat în sînge, i-a supt oasele. Tocmai asta a fost cauza destrămării noii sale familii. A doua nevastă n-a vrut să fie o nomadă, să umble cu el din regiune în regiune : dorea un cămin, o vatră caldă, copii. Era însărcinată cînd s-au certat o noapte-ntreagă. El hotărîse să plece la Irkutsk. El. Hotărîse. — Aici sînt rudele mele, se opusese femeia, apoi adăugase vorbe grele : tu ți-ai pierdut locul de baștină, să mi-l pierd și eu ? — La noi, cuvîntul bărbatului e lege. — La noi, bărbatul și femeia sînt egali. — Scuip pe egalitatea asta ! Femeia l-a lăsat și a plecat la casa părintească. Sarghis Mneian crezuse că o să-i pară rău și are să se-ntoarcă. A venit hîrtia de la judecătorie, apoi a aflat că pruncul pe care-l așteptau n-o să mai vină pe lume. A băut o săptămînă, a blestemat lumea, femeia, și pe nevastă-sa dintîi, pe urmă și-a luat bilet de avion și, după două ore, cobora în aeroportul orașului Irkutsk. Amintirile îi rodeau inima bolnavă și el nu înțelegea unde-i greșeala... În acei ani, Armenia se volatilizase în el, viața de hoinar părea atrăgătoare : nu prinzi rădăcini, nu devii copac, ci ești vînt, gonești frecîndu-te de toți copacii. Ca o pasăre liberă, zbori încotro vrei, îți faci cuib unde vrei... Cîștiga bine, arunca în vînt tot ce cîștiga, era sigur că mîine o să aibă din nou...

— Încercați să vă ridicați, fără efort. Așa.

A cui e vocea ? Deschise ochii : doi bărbați și o femeie, în halate albe, stau lîngă el. Îl observă și pe medic, care se afla pe culoar.

— Să nu uitați bagajul bolnavului, îi preveni medicul.

Bagajul îl alcătuiau două valijoare anemice.

Sarghis Mneian se uită cu nespusă tristețe : nu se gîndi că punctul final al vieții sale de nomad de treizeci de ani ar putea fi socotite valijoarele acelea anemice. Două valize — două puncte [1].

---

[1] În scrierea armeană, punctul final se reprezintă grafic prin două puncte suprapuse.

27

— I-AȚI PRINS PE GOLANII ĂIA ?

Locotenentul Antonian, care, în biroul șefului, dădea dispozițiile curente milițienilor de serviciu, nu observase intrarea lui Mihran Voscanian. Milițienii stăteau sobri, el ședea pe scaunul șefului. Vorbea fumînd. Lui Antonian, îi plăcea ca inferiorii săi să stea, în fața sa, așa, supuși. Ca țigările în cutie, deschizi cutia și ele stau aliniate, lipite, cu capetele cafenii. Păcat că în cutia lui Antonian nu se aflau decît șapte, opt țigări : atît era personalul miliției.

— Pe tine te-ntreb, locotenente, i-ați prins ?...

Antonian le făcu semn subalternilor, cu un gest poruncitor, că sînt liberi : — Pînă și fluturele e greu de prins, tovarășe Voscanian, ai încercat vreodată să-l prinzi ? Darămite golanii.

— Să anunț la Erevan ? îl întrerupse rece Voscanian.

— De ce s-anunți la Erevan ? întrebă neliniștit Antonian : șeful fusese avansat, și el trăgea nădejde că... De asta ne ocupăm, Mihran, dar probabil că nu-s de prin părțile noastre. Pe golanii de pe la noi, îi știu ca pe degetele mele.

— Parcă prinseserăți unul. Ce-ați făcut ?...

— L-am prins, dar la confruntare nu l-au recunoscut. Nici fiul tău, nici fata, cum o chema ? Adică, au zis că nu-i el. Dar nu i-am dat drumul ; poate a comis vreun delict. Învățătorul Camsarian ce mai face ?

— Întreabă de sănătatea ta.

— Sînt bine, să vedem. Antonian nu recepționă ironia lui Voscanian. Și-a vopsit acoperișul ?

În Mihran Voscanian se deșteptă o dorință de neînfrînat : să arunce cu scrumiera în fruntea locotenentului, unde nu exista decît o cută. — Peste două zile, plec la Erevan, spuse, înainte de-a pleca mai vin de cîteva ori, mai am să-ți pun vreo două-ntrebări. Și închise ușa fără să aștepte răspunsul lui Antonian.

— Viață de cîine, oftă locotenentul și întinse mîna spre sonerie : cu totul, doar șapte oameni ți se supun, ceilalți zbiară la tine. Inclusiv nevastă-ta.

28

SONA STĂTEA întinsă pe povîrnișul care părea proaspăt vopsit în verde. Închisese ochii, soarele, ca un lampion uriaș, ardea pe cer, în jur era o tăcere străvezie. Levon, care ședea foarte aproape, remarcă, ba nu, mai curînd simți cum bat, da, da, bat sînii fetei. Mătasea fină, aproape transparentă, nu ascundea, ci sublinia pieptul tare, feciorelnic, și Levon, cine știe de ce, spuse :

— Fetele nu mai poartă sutien. Așa-i moda, acum.

— Eu port.

Răspunsul Sonei venise mecanic, gîndul ei era în altă parte.

— Da ? Mie mi s-a părut că nici tu nu porți. Să verific ?...

Mîinile nu așteptară să primească răspuns și, în clipa următoare, tînărul se uita, cu ochii uluiți de admirație, la pieptul gol al fetei, care se afla înfricoșător de aproape și palpita vizibil.

— Sona....

Fata încă somnola, din cauza soarelui ? a primăverii ? a grijilor ? și pînă să-și vină în fire, simți pe trup greutatea tînărului. Era grosolan, concret, dar... plăcut ? rîvnit ? Întrebările acestea nu s-au deșteptat, de aceea nici n-au primit răspuns. Tînărul săruta ca un barbar buzele, gîtul, pieptul fetei, apoi... o luă în stăpînire. Fata se opunea, da, însă fără vlagă și cu o deznădejde supusă. Era soare, primăvară, pămîntul — moale și cald, cerul — orbitor de albastru, iar ea avea douăzeci și doi de ani.

— Levon... te rog... Levon...

După aceea, ochii i se stinseră, trupul și brațele i se înmuiară, și ea era de-acum femeie, o femeie care pătrundea taina supremă a speciei sale.

Levon... De ce își aminti dintr-o dată ? cînd fusese ? acum cîți ani ?... Își aminti de prima lui fată. De ce își aminti tocmai acum, pînă și chipul fetei ? avea ochi azurii, aproape că n-avea gene. Au petrecut, tematori, o noapte în cămăruța din căminul studențesc (colegul lui Levon promisese ca, în noaptea aceea, să doarmă la unchiu-su, dar puteai să știi ?...), cu urechile ciulite la pașii trădători de pe culoar, blestemînd arcurile scîrțiitoare ale patului studențesc hodorogit.

De ce și-o fi amintit de ea, de fata aceea cu ochi azurii și fără gene ? Cum o chema, oare ?...

Pămîntul n-avea arcuri, ei erau singuri și se putea crede că, în toată lumea, nu mai exista nimeni, singurul martor era, pesemne, Dumnezeu, dacă exista și dacă, în momentul acela, privea întîmplător din cer.

Levon simți o nevoie irepresibilă de a fuma. Unde-o fi pachetul de țigări ? Își aranjă hainele, găsi și chibriturile, care căzuseră în iarbă...

Aprinse un chibrit.

La auzul chibritului aprins, Sona deschise ochii, de parcă se deștepta din amorțeală. Sări în sus cuprinsă de-un fior, apoi se așeză din nou, văzînd că-i pe jumătate dezbrăcată și un bărbat, cine-o fi ? care se holbează la ea.

— Nerușinatule ! țipă fata. Era în glumă, serios, o confirmare a intimității sporite ? cine știe ? !

— Ești minunată, Sona.

În vorbele lui Levon, nu exista patimă : *minunată* nu era decît un cuvînt potrivit, iar ca bancnotă pentru simțăminte, una de o sută. Fuma cu voluptate și, în creier, i se deșteptau tot alte întrebări, care ceva mai devreme se șterseseră complet. Mîine, are o operație importantă. N-a mîncat nimic de dimineață. Conflictul cu medicul primar se ascuțise : „Trebuie să-i spun vreo două de la obraz“ — computerul din creier primi comanda.

Sona își acoperi iute pieptul și își privi cu groază și rușine pulpele goale.

— Ar fi invidioasă pe pulpele tale... cine ? nu găsi nici un nume — Afrodita ? Sophia Loren ?... Vocea, însă, era a unui stăpîn, a unui soț de o lună sau a unui amant de un an : pulpele acelea îi aparțineau și ele lui. Nuanța aceasta pătrunse în cugetul Sonei și o îndureră.

— Urăsc specia voastră. Ce știa ea despre specia asta ? Levon era, pentru ea, primul bărbat, pe ceilalți îi știa din cărți, din instinct, din solitudine. Vorbele rostite erau blînde, nu vroiau să jignească, poate că ele constituiau un nou hotar imperceptibil al intimității.

— Fumezi ? întrebă brusc Levon.

Întrebarea venea din altă lume, despre care Sona nu știa mai nimic și la care nu se putea gîndi în clipa aceea. Și pentru Levon propria sa întrebare fu neașteptată, o pusese mașinăria din el : fetele acelea, după asta, cer ele o țigară...

— Prostule, Sona îl pălmui și izbucni în plîns : eu sînt proasta.

Levon își aminti din nou, de ce oare ? de o altă fată, cu care trăise clipe fierbinți la hotel, dar apoi n-o condusese. Fata se îmbrăcase, își strînsese lucrurile și plecase, îngîndurată și buimacă. Puțin mai tîrziu, telefonase : „Dacă eram în locul tău, mă conduceam". De ce și-o fi amintit de fata asta ? Nu, nu, ce legătură să aibă cu Sona ? O iubesc, pe Sona o iubesc, cuvintele astea ar putea să le strige, să le declare tuturor.

...Sona porni înainte, mergînd parcă pierdută pe poteca de munte. Lui Levon, îi păru deodată foarte asemănătoare fetei de la hotel : cum o chema, oare ? mergea tot așa, singură și pierdută, pe traversa verde a culoarului lung, orbitor de luminat.

— Iartă-mă, Sona. Cuvintele erau sincere, semnalele conștiinței păcatului ajunseră într-un tîrziu, dar ajunseră. Eu, acum, nu am pe nimeni mai apropiat pe lume.

Sona nu auzi sau nu vru să răspundă ? Semăna cu muntele Mut. Ce bine era — în depărtare, se auzi glasul Frumoasei.

La răscruce, în apropiere de vechiul pod pe jumătate dărîmat, se despărțiră. „Nu vreau să urci în sat, îi interzise Sona, vreau să rămîn singură." „Mîine o să vin, de-acum pot să discut cu tatăl tău." „*De-acum ?* De ce «de-acum» ? întrebă și deodată pricepu de ce, privirea inocentă i se stinse, fiorul care-i cuprinsese trupul dispăru. Tu n-ai nimic de discutat cu tata."

Tînărul se uită mirat la fata, pe care o știa cam de douăzeci de ani, iar ceva mai tîrziu văzu cum pe coasta pietroasă merge, depărtîndu-se, o femeie frumoasă, necunoscută. Femeie ? Nu, o mînză tocmai atunci înhămată. El a înhămat-o. Cu automulțumirea masculului, răsuflă adînc și aruncă țigara în pîrîu...

— Sona, mîine la șapte vin... să fiți acasă...

„Vin... acasă..." — muntele Mut dădu ecou. Nu dădu ecou : erau propriile vorbe ale lui Levon, pe care muntele i le azvîrli înapoi.

*

De mult credea că femeia era, pentru el, o carte deschisă, mai ales Sona : poți s-o citești pînă la ce rînd vrei, apoi, dacă trebuie, îndoi foaia, ca să continui de la rîndul la care ai rămas. Pentru el, era de neînțeles răceala fetei, după tot ce se-ntîmplase. După asta, de obicei, fetele sînt cele care vin de se lipesc... Femeia este în esență trupul ei, gîndea el, puterea

femeii, mintea femeii stau în trupul ei. În natură, nu numai femeia, ci totul e creat pentru ca bărbatul să se desfete și toate cele trebuie valorificate în funcție de utilitatea asta. Sona se uită la cascadă și se extaziază, or cascada, pînă și-un copil o știe, este energie electrică pierdută în zadar ; Sona se uită la munți și se entuziasmează de formele lor perfecte, or pentru el, Levon, muntele este un capac peste metalele folositoare ascunse în adînc, muntele este un dușman, trebuie să-i smulgi avuția care nu este a lui. Sona ar putea asculta cu orele, da, da, cu orele vocile pădurii, ce voci ? nu-i decît vîntul care face să foșnească frunzele. Odată, își amintise de un poet : „Păcat de pădurile care sînt tăiate pentru a fi tipărite cărți proaste". Desigur, pădurea nu-i rea cînd ești împreună cu o fată frumoasă, iar copacii, bravo lor, ascund trupurile voastre. Așadar, pădurea este utilă, te apără de gură-cască. Sona pune suflet în orice : „Da, a zis ea într-un rînd, pădurea fără suflet nu-i decît lemn de foc, viitoare hîrtie sau mobilă, ierburile, dacă nu le vezi sufletul, nu-s decît hrană pentru animale, nimic altceva." „Probabil că ai citit asta la vreun filozof idealist, răspunsese el, suflet, pe naiba ! Pînă și omul este o combinație de elemente chimice, e drept, o combinație genială." „Omul este, mai întîi de toate, suflet." „Omul este un sac de sînge, oase, mușchi. Sufletul a fost inventat de poeți și de Cristos." „Omul, fără suflet, e un cadavru."

Grea are să fie viața cu sufletul ăsta, gîndi Levon. Conducea încet mașina, drumul era periculos, iar capul îi vuia ca un stup plin de albine. Grea are să fie.

La sfîrșitul anului, medicul primar va trebui să-și caute alt post, chibzui el. O să-mi susțin dizertația și el n-o să aibă de ales. De asta mă tot hărțuiește în ultima vreme. Nu-i nimic, o să rezist pîn-la toamnă. Apoi, cum se spune, regele a murit, trăiască regele ! Levon își schițase și continuarea vieții sale : vreun an, doi și hai, în capitală ! Pe urmă ?... De ce își aminti ? Unul dintre colegii lui a plecat de curînd în Franța. S-a însurat cu o fată repatriată și... Era un bleg, un tembel, iar acum, poftim, se plimbă pe Champs Elysées, își cumpără bilet să meargă la „Olympia", la recitalul lui Charles Aznavour. Pe fata aia, o cunoștea și el... Computerul se deconectă, munteanul Levon Smbatian în vîrstă de douăzeci și opt de ani parcă sări din somn și deschise ochii. Văzu munții care-i deschideau drum, privi cerul siniliu, auzi respirația răbdurie a rîului. I se arătă Sona — neapărată și pe jumătate goală. Tu nu știi cît ești de fericit, băiat nătîng, îi spuse cerul. Tu nu

ești un băiat rău, l-au sfătuit munții, tu pur și simplu vrei tare mult să fii un băiat rău, s-ar putea să nu reușești. Tu nu ești nici destul de cinstit, nici destul de ticălos, șopti rîul, pentru tine viața n-are să fie ușoară.

Pentru o clipă, vru să-ntoarcă mașina, să meargă după Sona : Sona e o adevărată fată modernă, gîndi el, numai că toată ziua se droghează cu visurile sterile ale lui taică-su. Am s-o salvez, se gîndi mîndru, am s-o salvez, și ea are să-mi fie recunoscătoare, pentru că nu-i decît intoxicată cu basmele lui taică-su. Apoi, vru să se gîndească bine și la Sahac Camsarian. Dacă mă gîndesc, o să-l găsesc, zîmbi de unul singur, mai bine să nu mă gîndesc.

La marginea drumului, o fetiță vindea panseluțe. Văzu. Văzu panseluțele.

*

Platanul lui Vardan era umbrela satului. Sub el se adunau pe timp de ploaie, cînd ardea soarele și pe înserat, cînd vîntul bătea rece dinspre munți. Avea o mie de ani, o mie o sută, șapte sute ?... Se spunea că îl sădise Vardan Mamiconian în ziua cînd plecase la bătălia de la Avarair, alții spuneau că fusese sădit cu mult înainte de nașterea căpeteniei și că acesta, înainte de a pleca la luptă, se așeza la umbra lui, să privească munții.

Platanul avea o scorbură uriașă, deschisă pe două părți, înainte de război aici fusese „cinematograful" lui Eprem Drnoian. Eprem emigrase din Van, venise în Lernasar aducînd cu el o mașinărie magică, în care arăta lumea întreagă. Îți lipeai ochii de mașinărie, Eprem îți acoperea capul cu o pînză roșie, veche, și apăreau poze, una după alta, orașe depărtate, mări, oameni. Tu te uitai, Eprem povestea, deși cu toții îi știau pe de rost vorbele : „Prima e Londra, capitala Angliei..." Era o călătorie uimitoare, din satul Lernasar în lume, din platanul lui Vardan la Londra, Moscova, Paris, în India...

La lecțiile de geografie, învățătorii îi aduceau, adesea, pe copii la „cinematograf", iar Eprem Drnoian vorbea mai în amănunțime și mai pătimaș.

Cu o lună, două înainte de război, Eprem a murit, și „cinematograful", se-nțelege, a fost închis. Ce s-a ales de mașinăria magică, n-a aflat nimeni, se spunea că fiul lui Eprem, care, după moartea tatălui său, plecase imediat la oraș, iar apoi la război, luase cu el „cinematograful", și după război îl văzuseră peste drum de piața din Erevan, înconjurat de lume.

învîrtea „cinematograful" lui taică-su și repeta aceleași cuvinte : „Prima e Londra, capitala Angliei..."

Bătea soarele, Sona intră în scorbura platanului și se așeză pe o piatră. Tatăl ei îi povestise mult despre Eprem Drnoian, și Sona își imagina chiar și figura lui, brăzdată de cute, cu ochii blînzi și osteniți, își imagina și-i vedea mîinile care învîrteau mașinăria, purtîndu-i în jurul lumii pe țăranii naivi, uluiți.

Scorbura era goală. Eprem Drnoian e de mult la cimitir, pe mormîntul lui nu există nici măcar o piatră simplă, iar fiul lui a plecat, s-a dus.

„Mă-mbolnăvesc de visurile lui tata, gîndi Sona, trebuie să iau o hotărîre, eu trăiesc în lumea umbrelor și, într-o zi, o să-l pierd și pe Levon." Sona își dădu seama că gîndește cu vorbele fratelui ei, Armen, și simți deodată că își pierde tatăl, că pierde ceva mult mai important, care nu are nume și care abia după ce îl pierzi capătă un nume.

29

OHAN SE OPRISE îngîndurat în fața casei tușei Asanet. Casă ?

Era de mult o ruină, un morman de pietre, iar acolo unde înainte fuseseră acareturile, grajdul, cuptorul, crescuseră tufe și chiar un nuc. Un singur perete rămăsese, în chip ciudat, în picioare, zdravăn. Se păstrase, pe alocuri, pînă și tencuiala și se putea observa unde fusese atîrnată oglinda, unde fuseseră agățate tablourile.

Noaptea, se prăbușise și peretele acela. Dac-o vedea Camsarian, are să se mîhnească, gîndi Ohan, are să se mîhnească rău de tot. „N-am să-i zic, dacă n-o vedea el, eu n-am să-i zic." Pe urmă, se gîndi că învățătorul trebuie să fi văzut.

Casa tușei Asanet fusese cea dintîi locuință părăsită din sat.

Feciorul, Ghevorg, căzuse în război, în o mie nouă sute patruzeci și doi, maică-sa îl așteptase în toți anii cît ținuse războiul, apoi mai așteptase un an și, într-o zi, se stinsese așezată pe pragul ușii. S-a stins așa cum se stinge o lampă la mișcarea unei mîini nevăzute.

Casa a rămas goală, aproape treizeci de ani a rezistat, iar în noaptea asta, așadar, a pierit definitiv. Ehei, Asanet, Asanet !... Ohan inspiră și imediat expiră fumul amar, tuși

bătrînește și fără vlagă, și pricepu că și el e pe ducă. Rămăsese și în el un perete care o să se dărîme, doar să scoată o piatră, să vină o ploaie și i se surpă temelia. El se uită la ruinele casei tușei Asanet ca la o fotografie a vieții lui, dar înlăuntrul său nu se auzi nici un strigăt, oprește-te viață ! nu mă părăsi ! Era o durere vineție, ușoară și străvezie ca fumul, și un dor nepotolit de a se odihni. Toate rubedeniile sale, în afară de băiat și de fată, se aflau acolo...

Asanet, Asanet !... Cîte perechi de ciorapi împletise ea în anii războiului ! În ultimele zile, dormea pe carpeta aspră a otomanei, pentru că scosese lîna din toate saltelele, o spălase, o întinsese la soare să se usuce și împletise sute, sute de ciorapi pe care-i trimisese pe front. În primăvara lui '42, cînd a primit cea dintîi și cea din urmă scrisoare de la Ghevorg („Mi-au cam înghețat picioarele, mamă"), ea a împletit prima pereche de ciorapi și a trimis-o pe front. Apoi, cînd i s-a spus că Ghevorg a dispărut, a transcris de la comisariatul militar diferite adrese de pe front și aproape în fiecare săptămînă expedia ciorapii împletiți de ea : „O ajunge vreuna dintre perechi și la Ghevorg al meu". Ghevorg, însă, murise la o săptămînă după ce-i degeraseră picioarele, iar ciorapii împletiți de maică-sa n-aveau să mai ajungă la el...

A rămas mormîntul Asanetei Ispirian, alături de *khacikar*-ul din 981—cînd are să se fărîme, oare, *khacikar*-ul și are să se facă una cu pămîntul ?...

A rămas numele lui Ghevorg Ispirian, săpat în piatra de tuf roșu, de-acum roșu-închis, a monumentului. Peste vreo cinci, zece ani, cine are să citească numele băieților ? turma de oi ?

Și mai rămăsese peretele ăsta...

Privind, rezemat de nuc, peretele prăbușit, Ohan a fumat, a spus un „Doamne iartă !", s-a gîndit la trecut, la omenire... Și din nou, pentru a cîta oară în anii aceștia, i s-a arătat Karsul : el era gimnazist, lumea se adunase în piață, din balcon vorbea generalul Andranic. Generalul pleca la Erzrum și avea nevoie de oaste. „Cine merge cu mine ?" a spus el, apoi a coborît alene din balcon, s-a oprit în mijlocul pieței, cu spatele spre oameni. S-au strîns vreo mie de oameni în spatele generalului, și Andranic a pornit, iar cei strînși au pornit și ei, și după ei au alergat lărmuind copiii, printre ei fiind și el, Ohan Simavonian. Ah, de n-ar fi fost acolo, să nu fi văzut cu ochii lui cum, în gară, pe general l-a podidit plînsul ! Fiindcă, în gară, cînd s-a întors, a văzut cum din o mie

de inși rămaseseră... douăzeci, treizeci. S-a uitat, s-a tot uitat, cum a mai îmbătrînit Andranic sub ochii lui Ohan ! Apoi, deodată, Andranic a început să plîngă : era frig, senin, și lacrimile i-au înghețat pe gene și pe firele gălbejite de mustață. Andranic, spaima și groaza turcilor, cel pe care nu-l atingea glontele, cel care era în stare să dea piept singur cu o sută, o mie de dușmani, stătea și plîngea, iar copiii îl priveau țintă, și printre ei — el, Ohan Simavonian. De n-ar fi văzut, de n-ar fi trăit ziua aceea !...

Cu privirea bătrînească încețoșată, caută în aer chipul generalului, se caută pe sine — băiatul de zece, doisprezece ani, pierdut în gara din Kars. Și-amintește, Ohan și-amintește bine, Andranic plînsese vreun minut, două, apoi scuipase, spusese ceva ca pentru sine, își scuturase zăpada de pe epoleții aurii, își rupsese țurțurii de pe mustăți și, împreună cu cei douăzeci, treizeci, sărise în vagon. Au urcat toți în același vagon, era frig. Ba nu, n-a sărit, a zburat, și o dată cu el au zburat cei douăzeci, treizeci de flăcăi din Kars...

Lui Camsarian îi place istoria asta și se-ntunecă de fiecare dată cînd Ohan povestește și de fiecare dată îi cere amănunte lui Ohan : cum era îmbrăcat generalul, dacă nu ține minte vreo vorbă de-a lui Andranic ? Chiar plînsese, ori le născocește acum Ohan ? Camsarian întreabă, anchetează ca un procuror, apoi se înnegurează, se preface într-un nor sumbru, care înghite trăsnetele.

„Ohan, vezi, să nu mai povestești nimănui istoria asta", i-a zis odată, cînd era ? amenințîndu-l cu degetul. Ohan se posomorî : „Cui aveam să-i povestesc, i-am povestit. Cine-a mai rămas ?..."

*

Ohan o coti pe lîngă casa tușei Asanet și urcă pe coastă. Razmic Sahachian spăla porcii în ogradă. Porcii guițau de parcă erau duși la abator, la tăiere.

— Bună ziua, Razmic, ți-am adus datoria.

Razmic Sahachian îl privi mirat : — Datoria ? Mi-ai cerut-o pentru trei luni. N-au trecut nici două săptămîni. Acum, n-am nevoie de bani, geaba te-ai grăbit.

— Da' eu am nevoie să-mi plătesc datoria, zise mohorît Ohan.

— Ai cheltuit o groază de bani cu nunta.

— Era nunta lu' fiu-meu, trebuia să cheltuiesc.

— Te-ai împăcat cu Erem, da ?...

— Sfada mea cu Erem e treaba mea și-a lu' Erem.

— Dacă mai așteptați nițel, spuse el cu o căutătură rea, vă-mpăcați pe lumea ailaltă.

— De-aia nici n-am mai așteptat. Pe lumea ailaltă, toți se-mpacă unii cu alții. Mai greu e aci.

— Bine-ați făcut, Ohan, stai oleacă, să termin de-mbăiat porcu' ăsta, intrăm în casă și bem un pahar.

— Să-ți mai zic ceva : nu te mustră cugetu' pentru Gaiane ?

— Da' de ce ? Pen' că duce o viață tihnită la Erevan, de asta ?... Cît am văzut-o eu, venise la piață dichisită, gătită, ziceai că-i orășeancă de cînd lumea. Cum a dat cu ochii de mine, a fugit ca de holeră. Ce i-am făcut ?...

— Dacă te gîndești bine, afli de ce. Ia-ți banii. Numără-i, sînt numai de zece. Banilor le place să fie numărați.

— Tu nu i-ai numărat ? La ce să-i mai număr ?...

— Cum ți-i voia. Într-un cuvînt, mă aflam la strîmtoare, m-ai ajutat, îți mulțumesc.

Ohan începuse de-acum să se depărteze, cînd Razmic îl întrebă : — Istoria aia cu Gaiane, nu l-ai întrebat pe-nvățător de ea ?...

— Învățătoru' are alte griji. Trebuie să-l cruțăm.

30

JUMĂTATE DIN „SCOALA" Sonei Camsarian o alcătuiau cei trei copii ai lui Razmic Sahachian, care se născuseră unul după altul. Manuș avea nouă ani, Vanuș — zece, Anuș — doisprezece. „Dacă-i iau pe copii, ți se-nchide școala", spunea Razmic cu răutate. În afară de acești copii, Razmic mai avea un băiat în armată, altul — la Institutul de pedagogie din Erevan. „Cînd o termina fiu-meu și-o veni, îi spunea el Sonei, are să-ți fie director. Școala trebuie condusă de-un bărbat."

Așa cum nimeni nu-l văzuse pe Mihran Voscanian fără țigară, tot așa nimeni nu-l văzuse pe Razmic Sahachian... bărbierit. Firele negre, aspre, crescuseră, aproape că-i invadaseră fața, și numai ochii îi luceau, vicleni, în tufăriș. „Cînd o veni Anuș de la oaste, mă rad" — Anuș era Anușavan [1], bineîn-

[1] Nume propriu masculin armenesc, în vreme ce *Anuș* este nume propriu feminin, uneori confundîndu-se cu forma hipocoristică a lui *Anușavan*.

țeles băiat, spre deosebire de Anușic cea de doisprezece ani. Razmic Sahachian are casă și în Țaghcașeni, iar nevastă-sa, Anuș, locuiește mai mult acolo. Anul trecut, după desființarea colectivei, Razmic a fost desemnat oficial paznicul satului. „Ce-ai să păzești, Razmic? îl luau peste picior sătenii. Aerul ?...“ „Nu, răspundea Razmic, sînt paznicul lui Sahac Camsarian. Ce-i de colo ?“ Îi e drag satul, și-apoi mai e ceva : are oi, porci, nuci...

Din cealaltă jumătate a „școlii“, făceau parte Arevic, nepoata tușei Maran, apoi Varazdat și Caro, aceștia stăteau cu bunicii, care erau foarte bătrîni și nu ieșeau mai deloc în sat. Părinții lui Varazdat și Caro se aflau departe, tare departe : „Cîștigă bani, le explica prietenilor săi Caro, muncesc ca să vină să ne ia pe noi, să ne ducă.“

Așadar, „școala“ Sonei avea clasele a treia pînă-ntr-a cincea.

Lecțiile se țineau în aceeași sală de curs, mai arătoasă și care era, totodată, „cancelarie“ și „cabinetul directorului“. Celelalte încăperi ale școlii se ruinau treptat. Înainte de război, aproape întotdeauna, după cum și-aminteau, școala fusese liceu, în timpul războiului devenise școală elementară, apoi din nou liceu. Cu zece ani în urmă, pentru ultima oară a devenit școală elementară, apoi a început să decadă. Acum, „școala“ are șase elevi, cu învățători cu tot sînt opt.

E ora de scriere.

Sona Camsarian șade la fereastră, iar „școala“ scrie : clasa a treia rezolvă o problemă de aritmetică, clasa a patra face o traducere, clasa a cincea, adică Arevic, nepoata tușei Maran, face o compunere : „Bucuria primăverii“. Diseară, acasă, la lumina cimitirului fluturilor, Sona are să citească cele scrise de Arevic și are s-o podidească plînsul : „Bucuria primăverii a fost că l-am văzut pe tata. De doi ani nu-l văzusem. Nici pe mama n-o văzusem, acum șase, șapte luni a plecat să-l caute pe tata și a dispărut și ea. Așa se întîmplă în basme : fratele mijlociu pleacă după fratele cel mare și ajunge într-o lume fermecată... Mama și tata au venit la nunta lui Vram, au venit împreună, înseamnă că s-au găsit. Mama mă săruta și plîngea : — Am să te iau, spunea, am să te iau curînd. Pînă o muri bunica, o să căpătăm casă la Erevan și te iau, te duc. Iar tata a spus : — Cine o să ne dea nouă casă la oraș ? nu mai pot de noi ! Probabil că o să venim înapoi, sînt șofer, mi-or da vreo mașină, sau mă duc la geologi, umblă pe-aici, tot caută. Casa e în bună stare, om trăi, bun-rău, e

locul meu de baștină. Ce-are să se-aleagă de familia noastră, nu știu, iar bunica îmi pregătește zestrea, biata bunica..."

— Vanuș, las-o-n pace pe Anuș! învățătoarea îl mustră blînd pe fratele care o trage de păr pe soră-sa. Fratele e într-a patra, sora într-a cincea, stau în bănci diferite, e normal.

— Am rezolvat, Varazdat ridică mîna. Caro vrea să transcrie. Să-i dau? E-ntr-a treia B.

Varazdat și Caro sînt frați gemeni, în clasa a treia. „Eu sînt într-a treia A, Caro — la B", zice Varazdat.

— Tu ești la B, pentru că ești mai gras, observă Caro.

— Ce să zic! spune Varazdat mohorît, încrețindu-și fruntea. Eu le rezolv ca tine? Dacă-mi pun mintea, găsesc soluții și mai bune.

— Arevic, sună clopoțelul! spune Sona Camsarian. E recreația mare.

Arevic scoate de sub bancă un clopoțel vechi, de bronz, și îl scutură tare.

„Școala" se agită.

După recreația mare, tatăl ei o să predea geografia și apoi istoria. Rămîn cu toții, deși în clasa a treia nu se învață istorie. „Nu-i nimic, zice Camsarian, nu strică, nu-i rău să știți istorie."

În septembrie, probabil că școala o să se închidă, adică or să rămînă doar Manuș, Vanuș și Anuș, copiii lui Razmic Sahachian. Și învățătoarea?...

Arevic dă buzna înăuntru într-un suflet:

— Vă cheamă cineva, e un om cu barbă. Vorbește rusește mai prost decît mine.

Sona ieși repede în curte: cine să fie?

Necunoscutul vorbea cu Camsarian, care, după cum se vedea, chiar atunci venise.

— Fă cunoștință, Sona, îl prezentă tatăl, Wolfgang Meyer, din Berlin, studiază la Erevan. Apoi, se întoarse spre necunoscut: fiica mea, domnișoara Sona Camsarian... Ei, am să-ntîrzii, voi discutați.

— Încă n-a sunat clopoțelul, tovarășe Camsarian.

La „școală", Sona i se adresa întotdeauna oficial tatălui său.

— E a doua oară că vin în satul vostru, vorbi Wolfgang Meyer, căutîndu-și cu greu cuvintele. Nu știam nimic de școală. E uluitor.

— Ei, am plecat, spuse Camsarian, uitîndu-se la ceas. Întîrzie să sune clopoțelul, tovarășă Camsarian.

— E uluitor, repetă Meyer. Dac-aș putea scrie despre școala asta...

Sona rîse :

— Ce școală ? ! Doar eu și tata...

— Ei n-or să uite, *Fräulein* Sona, ei n-or să uite niciodată. Am stat de vorbă cu o fetiță.

— Arevic ?...

— Are niște ochi uimitori. Triști. Ochi de om mare.

— Armenii se nasc bătrîni, asta a spus-o unul dintre oamenii noștri mari, armenii nu sînt niciodată tineri... Ochii Arevicăi sînt moșteniți, poate de la stră-străbunici. Grijile de astăzi nu pot fi împărțite... Noi n-am epuizat complet moștenirea asta tristă. Din păcate, am primit o moștenire mare : sîntem milionari de tristețe.

— Ați fost la Berlin ?

— Cînd eram studentă. Nu ne-au dus, însă, la Weimar.

— E minunat, Weimarul. Vorbiți, *Fräulein* Sona...

În depărtare, pe stînca înaltă, se profila clopotnița Singuratică.

31

BĂRBAȚII SATULUI, atîția cîți erau, se adunaseră lîngă fîntînă. Ieșise la lumină pînă și badea Erem, care se arăta rareori prin sat.

— Președinte, n-au întîrziat prea tare semănăturile de primăvară? întrebă Ohan.

Voscanian îl privi încruntat pe cel care întrebase.

— A murit Sirac, zise Vram.

— Care Sirac ? ridică Voscanian capul.

— Aghaian Sirac, cel dintîi fugar al nostru ? interveni Camsarian. Cînd ? Cine-a zis ?

— Sirac era mai mare ca mine... Ohan făcu niște socoteli în gînd, dar nu continuă.

— Era mai mic ca tine Sirac, i-o reteză badea Erem. Cu vreo doi, trei ani era mai mic.

— Te pomenești că și tu ăi fi mai mic ca mine !

— Nu, eu îs mai mare ca tine. La lupta lu' Andranic, tu erai un țînc de-o șchioapă, da' eu m-am bătut.

Ah, generalul Andranic ! Vreme de șaizeci de ani despre ce ar fi vorbit bătrînii armeni, de n-ar fi existat el ? Dacă cineva ar fi notat numele tuturor, ar fi trecut de cincizeci de mii. Și fiecare dintre cei cincizeci de mii povestea propriile sale amintiri despre general, povestea cîte o istorie legată chiar de persoana lui („Odată, generalu' mi-a zis : Smbat...", „Odată, împreună cu Andranic, asediasem Erzrumu'...", „Într-o noapte, generalu' a plecat la Van, a zis : Aram, dacă atacă dușmanu', știi ce-ai de făcut, doar n-am să te-nvăț eu..."). Fiecare dintre ei, dacă ar fi să-i dăm crezare, primise un cadou de la general — un cal, o vorbă dulce sau una amară, o sabie, un zîmbet sau... o palmă.

Și povesteau, povesteau, și Andranic nu se mai termina...

Cincizeci de mii de povestitori, în vreme ce oastea lui Andranic numărase cel mult cinci mii de oșteni.

— ... Da, va să zică, badea Erem se „deschisese", turcii ocupaseră Ghiumriu'...

— De 1918 vorbești ? interveni Camsarian. Că au ocupat Ghiumriul ? Vrei să zici — Alexandrapolul. Cel mai bine era să spui : turcii au intrat cu faetoanele în Alexandrapol. Pentru că ocupare e atunci cînd te lupți, dușmanul ți se-mpotrivește și tu îl ocupi. Ghiumriul tău n-a tras nici măcar un foc.

— Fie cum zici tu, Erem Sngrian era un om cinstit și știa că învățătorul are dreptate, dar își pierduse firul gîndurilor : ce ziceam ?...

— S-a dus și Sirac, grăi Ohan, a murit Sirac al nostru. Era tînăr, ar mai fi trăit vreo douăj' de ani.

— Să fi rămas, ar fi trăit o sută douăzeci de ani, spuse Camsarian. A plecat cel dintîi din sat. Primul.

— S-a dus, și-acu' are să vină, interveni Vram. Or să-l aducă.

— Păi, cum altfel ? Fiecare în pămîntu' lui, zise Ohan

— Va să zică, pămîntul ăsta, pe care ședem, e-al lui Sirac ? Camsarian explodă.

— Omu' s-a născut aci, explică vinovat Ohan. Asta vroiam să zic.

— Dacă ăsta-i pămîntul lui Sirac, eu mă ridic. M-am dus.

Se sculă și se-ndepărtă nervos, cu pași repezi.

— S-a supărat învățătoru', zise Voscanian. Aveți grijă de-nvățător.

— Da' ce-am zis ?

— Ce-a zis bietu' taică-meu ? interveni Vram. S-a dus, a scuipat pe noi toți și s-a dus. El e stăpîn și noi — slugi. Satu' piere și el își vopsește acoperișu'.

— Îi dai tu lecții învățătorului, mucoșule ? se aprinse Ohan. Îl înveți tu pe Sahac Camsarian ? Să taci ! Da, el mi-i stăpîn, da, eu îs sluga lui ! Și tu ești fecioru' slugii lui. Sluga slugii.

— Încetați ! spuse Voscanian. Vram, trebuie să mergem la Erevan, avem treabă, s-ar putea să rămînem acolo peste noapte.

— Luați-mă și pe mine, spuse Razmic Sahachian, care pînă atunci tăcuse. Am treabă la Erevan.

— Tu în fiecare zi ai treabă la Erevan, i-o reteză Voscanian. Am de luat pe cineva de la centrul raional. Mă așteaptă.

— Bine, duceți-mă la centrul raional. Și-acolo trebuie să văd pe cineva. Mă-ntorc pe jos sau oi găsi eu ceva. Nu fuge Erevanu'.

Voscanian repetă posomorît : — Nu fuge Erevanu'... Ei, hai să mergem.

Voscanian, Vram și Razmic se sculară și coborîră în grabă : „Willys"-ul aștepta lîngă *khacikar*-ul din stîncă.

— Da, își aminti în cele din urmă badea Erem, cînd turcii au intrat în Ghiumri, eu și cu Andranic eram în Lori.

— Numa' voi doi ? întrebă Ohan.

— Nu, ce spui, băiete, era și oastea cu noi !

După ce se împăcaseră, pentru prima oară Erem și Ohan ședeau unul lîngă altul, în sat. — Tu povestește, zise Ohan, eu am să citesc sau te-ascult cu-o ureche. Am ajuns în locu' cel mai interesant...

*

Sirac Aghaian plecase din sat în 1952. Fusese un sat prosper, cu 110—120 de case, din toate erdicurile se înălța fumul, moara lucra, școala vuia de larma copiilor. „Asta nu-i loc de trăit, spuse Sirac. Cu ce-s mai prejos copiii mei, ca să nu facă o facultate ?" Vreo cîțiva ani, verile, veneau și plecau, apoi au început să apară doar toamna, ca să-și adune nucile din copacii lor. „Au terminat copiii tăi facultatea ?" l-a întrebat, într-o zi, Camsarian. „Au intrat amîndoi în comerț, le place, a zis Sirac. Cine poate să-i oprească ? Asta au vrut."

Așadar, Sirac murise.

Camsarian ședea lîngă moară, picăturile de apă îl stropeau și era plăcut, fiindcă fruntea îi ardea. L-au chemat, pentru vineri, la comitetul executiv. Vineri, adică peste cinci zile. Ce-au să-i spună ? Cine are să-i vorbească ?

*

La locul lui obișnuit, rezemat de *khacikar*, ciobanul Suleiman fuma. Văzîndu-l pe Camsarian, sări de la locul său.

— Bună seara, Camsarian *maalum* [1].

— Bună seara, Suleiman. Cum îți merge ?

— Bine, oile au mîncat pe săturate, au băut, le-am băgat prin case, să se-odihnească. Ce iarbă, ce apă !...

Din casă, veneau glasuri de copii, o femeie tot intra și ieșea.

— Ai tăi sînt, Suleiman ?

— Da, *maalum*. Dac-a dat căldura, am zis să-i aduc.

— Cîți copii ai, Suleiman ?

— Un'șpe, trei din ei i-am adus. Fetița are o lună.

— Să-ți trăiască, Suleiman.

— Mulțumesc, mulțumesc din suflet. Vroia și frate-miu să vină, știam și o casă bună, dacă venea scoteam lăcătu' și stătea acolo, da' s-a dus la Sisian [2]. Zicea că și-acolo-s case bune. Voi faceți case bune, *maalum*.

Camsarian privi îngîndurat, după care spuse blînd :

— Suleiman, nu te rezema prea tare de piatra aia, are o mie de ani.

— Nici gînd, *maalum*, nici gînd, iartă-mă. Am s-o păzesc și de copii. Bine că mi-ai zis, nu știam, eu îs păstor.

— Într-o zi, o să-ți intru-n casă, Suleiman, mă chemi la tine ?

— Ziua aia are să fie cea mai mare din viața mea, *maalum*.

— Ei, m-am dus, Suleiman.

— Du-te cu bine, *maalum*, te-aștept săptămîna ailaltă.

— Om trăi și-om vedea, Suleiman, om trăi și-om vedea.

— Ești un om mare, *maalum*, satu' ăsta nu-i pentru tine...

Camsarian se depărtase de-acum și nu auzi ultimele cuvinte ale ciobanului.

Camsarian intră în casă și se duse direct în camera lui. Pe perete, pe o hîrtie mare, albă, era lista populației satului

---

[1] Drag (în azerbaidjană, în original).

[2] Oraș în R.S.S. Armeană, centrul administrativ al raionului omonim.

Lernasar în 1946, cu opt sute șaptezeci și șase de nume. Toate datele erau notate : fiecare cînd s-a născut, dacă-i din Lernasar sau venit de-afară, familie cu familie, cu numele copiilor, nurorilor. Se apropie, găsi numele lui Sirac Aghaian și-i adăugă o cruce neagră. Urmări cu privirea crucile, de sus pînă jos, un adevărat cimitir. Cine trăise și murise la Lernasar avea o cruce roșie, tot cruce roșie aveau și cei care, după părerea lui Camsarian, plecaseră din sat siliți de munca lor, se stabiliseră prin alte părți și, dacă muriseră, bineînțeles că fuseseră îngropați acolo. Crucile negre consemnau moartea „fugarilor". Sirac Aghaian, se-nțelege, a primit o cruce neagră. Învățătorul se uită cu tristețe : crucile negre predominau, învățătorul ura cimitirul lor. Surîse amar : un cimitir cu movile sub care nu se aflau oameni. Își aminti că citise undeva despre un oraș la mare (numele nu și-l aminti), în Italia ori în Franța, care are un cimitir cu cruci, monumente funerare, pietre tombale. Sub pietre, însă, nu-i îngropat nimeni, este cimitirul pescarilor și marinarilor care nu s-au mai întors de pe mare. Mamele, văduvele aduc flori, plîng pe morminte : este cel mai sfînt cimitir, se gîndea întotdeauna Camsarian. Nici sub crucile negre din „cimitirul casnic" al său nu era nimeni. Comparația i se păru o blasfemie, și pescarii, marinarii necunoscuți, de departe, își încrețiră frunțile lor nobile

— Sahac ! era glasul lui Ohan. Glasul pătrunse înăuntru : Sahac, te-ai necăjit ? Apăi, ce-i rău în asta ? L-or aduce-n sat pe Sirac, după aia fetele, nepoții or să tot vină să-l vadă. Nu-i bine ? E și asta o legătură, chiar de-o fi subțire cît un fir de ață.

— Omul nu-i legat de pămîntul în care nu-și are îngropați morții, spuse meditativ Camsarian, privind pe fereastră, la muntele Mut.

— Vezi ? se bucură Ohan. Și tu zici așa.

— Nu zic eu, a spus-o un scriitor spaniol, eu doar am repetat vorbele lui.

— Și mai bine, va să zică și-n Spania îs de-aceeași părere cu mine, se bucură Ohan.

Camsarian începu să se plimbe nervos prin încăpere.

— Dar omul se leagă de pămînt nu numai pentru că are acolo răposați. Asta-i o legătură cît firul de ață, bine-ai zis, după o generație se întrerupe. Pe urmă ? Să spunem că băiatul, fetele, nepoții lui Sirac Aghaian vin de vreo trei, patru ori pe an, pe urmă ?...

— Să vorbim de altceva, Sahac. Razmic a văzut-o pe Gaiane la Erevan. Tu îi faci vină ? Eu nu : ce să fi făcut ? Femeie singură, în fiecare zi să facă zece kilometri dus-întors...

Camsarian nu răspunse, își aminti, pentru a cîta oară în zilele astea, își aminti privirea obosită, lipsită de apărare a Gaianeei, și, pentru a cîta oară ? nu reuși să răspundă la o întrebre care părea simplă : de ce n-a intrat ea în casa lui Camsarian ?...

— Lasă-mă singur, Ohan.

*

În miez de noapte, Sahac Camsarian avea să citească, în cartea cronicarului armean medieval, cîteva rînduri pe care le va transcrie în caietul lui de pedagogie : „Priviți, clevetnicilor, și mirați-vă, căci eu vă-nfățișez neamul acela crud și iute, care cucerește întinderile pămîntului și ia în stăpînire pristolurile altora. El este cumplit și neasemuit. ...Caii lor sînt focoși... și se năpustesc ca acvilele asupra prăzii...“ *Acvilă* nu i se păru un cuvînt potrivit. Poate, mai curînd, *grifon ?*

*

...Și iarăși s-au întors fierarii în sat. Tustrei — bunicul, fiul și nepotul. Și iarăși focul ardea năvalnic, și foalele suflau ca niște plămîni de mamut. Fierăria, însă, ce minune ! se afla în încăperea clopotniței Singuratice. — Dar omul se leagă de pămînt nu numai pentru că e lîngă el. Cum s-a înălțat fierăria pe muntele ăsta ? se miră, în vis, învățătorul Camsarian. Zang, zang, loveau fierarii, și muntele se zguduia de loviturile lor, și valea se umplea de zgomotele lor. Fierarii meștereau un clopot. „Ce clopotniță-i aia de n-are clopot ? fierarul Soghomon privi la turla orfană a clopotniței Singuratice. Frînghia se leagănă fără rost în locul gol.“ „O să-i meșterim o limbă muntelui Mut, adăugi fierarul Ghegham. Poate-i vine graiul.“

Și trei baroase, ca un singur pumn într-o lovitură, se abăteau cu furie asupra nicovalei, și măsurile clopotului creșteau cu fiece lovitură. Unde aveau să atîrne clopotul acela uriaș ? se gîndi în vis învățătorul Camsarian, cu ochii ațintiți la turla dantelată a clopotniței Singuratice. „O să atîrnăm clopotul ăsta în urechea muntelui Surd, explică fierarul Sanasar. Are să audă clopotul ăsta.“

Și iarăși trei baroase lovită ca un singur pumn : zang, zang !...

„Pentru Singuratica am gîndit alt clopot, spuse fierarul Soghomon. Îl țesem fir cu fir, din fire de metal, nu te uita că

avem degete butucănoase.“ Din ce ? întrebă în vis Camsarian, din ce-o să țeseți clopotul ? „Din speranțe“, spuseră fierarii.

Trei baroase coborîră asupra nicovalei. Coborîră grijuliu, ca sărutul tatălui pe fruntea copilului adormit.

De data asta, se auzi doar ciripitul gingaș al păsărelelor : păsările își făcuseră cuib sub cupolă.

Pesemne că liniștea pe care o auzi în vis îl deșteptă pe Camsarian. Apăsă pe butonul veiozei, dar imediat și stinse lumina.

— Tată ! era Sona, din camera de-alături,

— Nu dormi, Sona ?

— Ți-am auzit vocea adineauri, mi s-a părut că mă strigi și m-am trezit.

— Ai auzit în vis. Dormi, fata mea.

— Tată, eu îl iubesc pe Levon.

— Știu, fata mea.

— Acum, e-ntuneric, m-am încumetat să-ți spun. Și el mă iubește, tată.

— Nu știu, asta... n-o știu, fata mea.

Apoi, tăcură.

Tăcură pînă-n zori.

Deși nu mai adormi nici unul dintre ei : nici tatăl, nici fiica.

32

TRECÎND PE LÎNGĂ KHACIKAR, Varujan îl rugă pe Vram să oprească „Willys“-ul. — Mă-ntorc într-o clipă, spuse el. — Vin și eu, sări din mașină Lusic.

Vram coborî și el, se așeză pe piatra de pe marginea drumului și scoase o țigară. Cine are să aibă grijă de ea ? gîndi el despre soră-sa. Tata se duce. Tu, se auzi răspunsul, cine altul ? Nu-i înțeleg pe ăștia, ea nu mă ascultă, pînă i-o veni vremea măritișului o să-nnebunesc. Fumează, Vram — se consolă singur : cine altul să-l fi consolat ?... — Haideți repede, copii, strigă el.

...Varujan se lipise de *khacikar*, cu brațele desfăcute, ca-n ziua aceea. Lusic hohoti.

— Parc-ai fi Cristos răstignit, pe cînd era școlar. Ce zici, i-or fi chemat la școală pe părinții lui Cristos ?...

— Eu am să mă-ntorc neapărat în sat, spuse Varujan serios și meditativ, fără să-și schimbe poziția.

— Și eu, ciripi Lusic, dacă... dacă te-nsori cu mine, prințișorule.

Băiatul părea să nu fi auzit ultimele cuvinte :

— Tu n-ai să te-ntorci, Lusic.

Lusic se apropie de *khacikar :* — Știi, Varujan, în ziua aia am rămas uluită : cum ai putut să stai în fața puștii ?

Vorbele de mai înainte ale fetei păreau că abia acum ajung la destinație : — Tu m-ai fi iubit dacă, în ziua aia, m-ar fi omorît. M-ai fi iubit și mai mult, dacă aș fi murit pentru tine. — Nebunule ! Lusic închise gura băiatului. Prinț nebun...

— Haideți repede, sînt grăbit, se auzi glasul lui Vram.

Se prefăcură că n-aud. Se întristară dintr-o dată și se uitară tăcut, lung, unul la altul. Apoi, Lusic se opri în fața *khacikar*-ului și spuse : — Eu sînt *khacikar*-ul, apără-mă, În prima clipă, băiatul nu pricepu ce trebuie să facă. Lusic îl trase spre ea : — Întoarce-te cu spatele și lipește-te de mine, cum ai făcut în ziua aia cu *khacikar*-ul...

Varujan se supuse, se lipi cu spatele de fată și întinse din nou brațele. Spatele i se încălzi, simți ceva moale și jucăuș, care parcă-l ardea, și focul era binefăcător. Pe urmă, simți și pipăi cu toate celulele trupului său existența fetei. Fu cuprins de frisoane... Trupul băiatului deveni fragil și neajutorat, parcă oasele i se topiseră, i se evaporaseră, rămăsese doar o inimă uriașă, neliniștită, care bătea cu toate celulele sale. Fata stătea dreaptă, bine înfiptă, era cel mai minunat *khacikar* din lume.

— Pe mine m-ai fi apărat și mai bine, șopti Lusic, pentru că statura ta mă acoperă cu totul, pe cînd *khacikar*-ul uite ce înalt e.

Frisoanele îi ardeau trupul, dar băiatul găsi cuvinte : — Va să zică, glontele m-ar fi atins pe mine, dacă... dacă te-aș fi apărat.

Lusic visă deodată ca Varujan să se-ntoarcă și pletele lor să se amestece, inimile lor să palpite față-n față, Varujan, însă, nu se-ntoarse.

— Lusic, Varuj... se auzi din nou glasul lui Vram, glasul era mînios. De-ajuns cu joaca, terminați !

*

În noaptea aceea și în cele următoare, în visele agitate ale lui Varujan, *khacikar*-ul și Lusic se amestecau : *khacikar*-ul se înveșmînta, uneori, cu rochia trandafirie a Lusicăi ; *khacikar* în straie de fată ?... Iar Lusic avea ornamente de piatră pe

trup, capul era al Lusicăi și trupul era de *khacikar*. ... Și pușca de vînătoare cu două țevi trăgea, trăgea fără încetare și nu le atingea... *khacikar*-ul și Lusic rîdeau, rîdeau întruna.

33

ACOLO UNDE SE AFLA hotarul satului, drumul era blocat cu pietre. Ieri, pietrele nu existaseră. Nu viitura le adusese, viitura n-ar fi putut orîndui pietrele una peste alta, să le înșire în linie.

Din depărtare, se auziră claxoanele stridente ale automobilelor. Cortegiul funerar intra în sat, trebuiau să claxoneze, așa era obiceiul. Alaiul înainta încet, mașinile, dacă le-ai fi privit din cer, puteau să pară niște broaște țestoase. În frunte, mergea un „Willys" decapotat, purtînd sicriul răposatului și o fotografie mărită peste noapte și care era încadrată pe toate laturile cu garoafe proaspete, apoi veneau două, trei „Volgi" și cîteva autocamioane. „Volgile", îndeosebi, se deplasau cu grijă, parcă alunecînd, nu era drum de „Volga", ci de căruță sau de călăreț.

În fața barierei din pietre, stăteau încremeniți ca niște statui Sahac Camsarian, Ohan Simavonian, Razmic Sahachian și badea Erem. Pe marginea drumului, pe o piatră, ședea țușa Maran. Ceva mai încolo, se afla „școala" Sonei Camsarian. Nu se mișca nimeni, oamenii păreau și ei niște pietre, copiii de asemenea, iar pietrele păreau... oameni.

Alaiul se apropie, mașinile opriră motoarele.

Din „Willys" coborîră doi, trei bărbați nerași, care înaintară.

— Ce-i asta ? întrebă unul. S-a-ntîmplat ceva ?

— Niște pietre, spuse Ohan, pentru ele-s pietre, nu vedeți că-s pietre ?

— Oho, o s-avem de lucru ! De unde-au răsărit pietrele ? Ieri, nu erau.

— Ieri, nu erau, confirmă Camsarian. Așa-i, ieri nu erau.

Se apropie fiul răposatului, Hovsep, de undeva apăru și locotenentul Antonian. Camsarian, fără o vorbă, strînse mîna lui Hovsep.

— Ce mai e nou ? întrebă Hovsep.

Întrebarea era de prisos, și nu-i răspunse nimeni.

— Cine-o fi făcut-o, învățătorule ? întrebă Antonian.

Întrebarea nu era de prisos, dar nici pietrele, nici oamenii nu răspunseră.

— E ceva în neregulă, spuse Antonian. Asta nu-i treabă de viitură... O să lămurim. Nu-mi miroase bine.

— E clar, unde-i viitura și unde-s pietrele înșirate ? ! clătină din cap cu înțelepciune un bătrîn, probabil fost profesor de geometrie.

— Și ce-o să facem acum ? întrebă încruntat Hovsep, abținîndu-se să dea drumul unei înjurături aprige.

— Prin urmare, ți-ai adus tatăl în sat, spuse Camsarian. Nu era o întrebare, dar sună ca o întrebare.

— El a vrut. Ce-ai vrut să zici, învățătorule ? Nu se cuvine.

— Noi sîntem cei care trăim în sat, avem voie să punem întrebări, nu ?

— Voi ? Adică cine ? Tu spune-i, și eu am să-mi îndoi degetele.

— Noi — Mihran Voscanian, Erem, Ohan, Razmic, Maran, eu, fata mea, copiii. Opt copii. Ți-au ajuns degetele ?

— Ei și ?

— Pe noi ne-ați întrebat ? N-ar fi fost rău să ne fi-ntrebat.

— Da' cine sînteți voi ? Hovsep începu să țipe. Sînteți autoritățile, miliția ? Ce, am venit în pețit, avem vreo datorie la voi ?

— Nu te-nfierbînta, fiule, vorbi și badea Erem. Noi sîntem tot ce-a mai rămas din satu' ăsta-nfloritor.

— Nu-mi miroase bine tot teatrul ăsta, amenință Antonian. Cel care-a făcut-o are să răspundă. O să luăm măsuri.

Printre vocile bărbaților, se auzi jelania tușei Maran : „Învață-i minte, Sfîntă Fecioară, e păcat de mort ! Temeți-vă de Judecata de Apoi !"

Se apropie în fugă Vram, care-l apucă de braț pe taică-su, vrînd să-l tragă de-o parte :

— Tată, tu n-ai treabă, du-te acasă, ți-ai pierdut mințile ?...

Ohan era una dintre pietre și nu-i răspunse fiului.

Ochii lui Hovsep se injectaseră. El înțelese că, în satul ăsta nenorocit, cel mai mare e Camsarian (pe care, își aminti cu precizie, taică-su nu-l iubise), înțelese că nu viitura a fost cea care a adus și a înșiruit pietrele pe drum.

— Va să zică, rezultă că nu-l consideri pe tata demn să aibă, în satu' ăsta pustiu, doi metri de pămînt ? !

— Satul e făcut ca să trăiești în el, nu ca să fii îngropat. Camsarian îl întrerupse rece și sec.

— Ia stai puțin, cetățene Camsarian, Antonian își dădu seama că, aici, la bariera asta de piatră, singura autoritate este el. Cine ți-a dat gură să vorbești ? Există o autorizație pentru înhumarea lui Sirac Aghaian în satul Lernasar.

— Cine a dat... autorizația ?

— Eu. Eu am dat-o.

— Cine ești tu, cetățene Antonian ?

Fiul răposatului înjură destul de răspicat printre dinți, scuipă și se-ndreptă spre „Willys". Bărbații din mașini coborîseră, se strînseseră în grup și se străduiau să priceapă ce se-ntîmplă și ce au ei de făcut.

— Trebuie să luăm pietrele astea, să le-azvîrlim în rîpă, puse la cale, în cele din urmă, Hovsep ce-aveau de făcut. Am să-l învăț eu, după aia, pe-nvățătoru' ăsta scofîlcit, restu' alfabetului armean, nu cunoaște toate literele, nu cunoaște literele alfabetului meu.

Locotenentul Antonian încercă să-l ia de-o parte pe Camsarian.

— Eu n-am nimic de ascuns față de lume. Camsarian nu se urni din loc.

— Bine, mormăi Antonian. Discutăm noi la centrul raional. O să vorbim pe altă limbă. Să mergem, cetățene Camsarian.

— Unde ?...

— Sînteți arestat, cetățene Sahac Camsarian. Conform Codului penal, asta se numește tulburarea ordinii publice, huliganism colectiv.

— Dumneavoastră nu sînteți armean creștin ? se băgă în vorbă cu blîndețe, cam temător, același bătrînel, fostul profesor de geometrie. Se poate să tulburați înmormîntarea ?

Cercul bărbaților din cortegiul funerar se strîngea. Oamenii se uitau la Hovsep, parcă așteptînd un ordin. Și Camsarian înțelese că doar un semn cu degetul să facă Hovsep și ei ar azvîrli în rîpă nu numai pietrele, dar chiar și pe ei. Pe ei — Ohan, Erem, Razmic, pînă și pe Maran, pe Sona. Și pe copii... Se uită la pietrele care blocau drumul și pe care le înșiruiseră noaptea-ntreagă el, Ohan, Razmic. I se făcu milă de Ohan, de Razmic. I se făcu milă de sine.

— N-aveți o țigară ? întrebă fără adresă.

— Ba da. Unul dintre bărbați îi întinse, involuntar, un pachet de țigări.

Camsarian fumă, încercă să vorbească liniștit, să nu se aprindă, dar... nici să nu i se facă milă.

— Înțelegeți, poate a ieșit pe dos, dar noi n-am vrut să-ncurcăm înmormîntarea. Noi ne-am gîndit, noi, înțelegeți, vrem să-mpiedicăm ca, într-o zi, s-ajungem să-ngropăm și satul. Înțelegeți, aici au trăit oameni vreme de-o mie de ani, și pămîntul e-al celor care au trăit aici. Pe ei are să-i primească pămîntul. Ăsta nu-i cimitir, e sat.

— Nu există nici un sat! aproape țipă Antonian. Satul a fost lichidat, nu știi?

— Cruță-ți gîtlejul, locotenente, ai rostit toate cuvintele pe care le cunoști, le-ai terminat.

— Tu încă nu știi ce cuvinte mai cunosc. Ai să le-auzi!

Bărbații începuseră să arunce pietrele în ripă, și părea că ripa o să explodeze de bubuiturile răsunătoare. Pietrele se rostogoleau în jos, strivind florile și iarba, smulgînd și ducînd cu ele alte pietre, era o priveliște de neîndurat.

— Zici că nu-i cimitir, da, satu' ăsta? Antonian vorbea șuierat, își pierduse capul, nu știa ce hotărîre să ia. Am să fac îngropelniță[1] din satu' ăsta, ai să vezi...

Îngropelniță? Camsarian fu trăsnit de cuvîntul acesta, pe care locotenentul îl scăpase de pe limbă întîmplător, independent de cele discutate. *Îngropelniță?* Mai știi, poate că într-o zi cuvîntul are să intre în dicționarul etimologic, adică un cimitir în care e îngropat un sat. Camsarian se înmuie, pentru o clipă toate astea i se părură absurde și ridicole, ba chiar rușinoase.

— Să mergem, cetățene Camsarian, mașina miliției îți duce dorul.

— Să mergem, cedă Camsarian.

Cedă dintr-o dată, ai fi zis că îi scoseseră de la temelie piatra care ținea zidul, iar zidul se stricase și amenința să se prăbușească. Porni în urma locotenentului, se uită pentru ultima oară la răposat, care stătea întins în sicriul vopsit în roșu și negru, încercă să-și aducă aminte cum arăta Sirac Aghaian pe cînd era în viață. „Ce-ai văzut la oraș, Sirac? vru să-l întrebe. Mergeai în fiecare săptămînă la teatru sau la operă? Citeai cărți la biblioteca publică? Cum ai petrecut la oraș?"

---

[1] În original, cuvînt compus traductibil prin *sat de morminte*, format după modelul noțiunii armenești pentru *cimitir*, echivalentă cu *casă de morminte*.

„Willys"-ul miliției întoarse botul și începu să alunece spre centrul raional. Iar pietrele continuau să cadă cu bubuituri în rîpă.

— Tată ! se auzi glasul Sonei printre bubuituri.

Camsarian privi înapoi : Ohan era tot la locul lui, Erem — tot la locul lui, Ramzic — tot la locul lui, Sona, însă, alerga într-un suflet după mașină. „Dacă vrei, s-o luăm și pe fiică-ta." „Nu-i nevoie, locotenente, fata mea a rămas destule nopți singură în sat." „Cum vrei."

34

AU FĂCUT PRAZNIC pentru cincisprezece, douăzeci de oameni, în curtea casei lui Sirac Aghaian. În mintea lui Hovsep, gîndul acesta s-a ivit dintr-o dată, pe cînd azvîrleau pietrele din drum în rîpă, iar Antonian l-a urcat în mașină pe Sahac Camsarian. Cu ochii sclipind de furie, Hovsep se uită după „Willys" și se întoarse spre prietenul său, care se afla în preajma lui : — Sui-te într-o mașină, fugi la centru sau unde vrei tu, ia ceva de-ale gurii și niște băutură, cere de la restaurant pahare, tacîmuri... — Am și luat, nu pricepu prietenul. Avem de toate. — N-ai înțeles, ce-am luat e pentru cimitir. Eu vreau să fac praznic. — Unde ? — Acasă la noi. — Mese, scaune sînt ? — Luăm de la săteni, își aminti, pesemne, de sătenii de la bariera de pietre, nu, dă-i dracului, adu și mese, și scaune. Dă-le oricît, închiriază pentru o zi. Prietenul socoti iute în gînd : — Pentru cîte persoane ? — Vreo cinșpe, douăzeci, ceilalți s-or duce cu Bagrat la Erevan, acasă, or să vină vreo mie de inși. Eu rămîn aici. Apoi, își aminti de ceva : — De la centru, să-l suni pe Ando. Ando era duducar, amic de-al lui. — Să-și ia oamenii și să zboare-n coace. — Și dacă nu-i acasă ? — Îl scoți din pămînt, din piatră seacă. Îl plătesc înzecit.

S-au făcut toate după spusele lui Hovsep.

Au pus masa în curte. „Parcă și casa a murit, spuse fostul profesor de geometrie, iar Hovsep îi auzi vorbele. Doar că-i un mort neîngropat. Dac-aș fi-n locul lui Hovsep, aș repara-o. Ar fi o reședință de vară pe cinste. Locuri minunate, aer curat..." De ce-o fi auzit Hovsep vorbele astea ?

Le-a fost teamă să așeze masa sub balcon, balconul se putea prăbuși în orice clipă, putea să le cadă-n cap vreo piatră sau o grindă. Au pus masa departe, printre pietre și mă-

răcini. „Numai de n-ar fi șerpi pe-aici, auzi iar bodogăneala fostului profesor de geometrie, s-a-ncălzit, or ieși...“ Babalîcule, ocărî în gînd Hovsep, ce să te muște șarpele ? Ar muri el otrăvit. Cît ți-a mai rămas de trăit, să tremuri pentru rahatul tău de viață ?

Chiar el, fostul profesor de geometrie, a vorbit primul, era cel mai vîrstnic, a lăudat mintea, cinstea răposatului, neamul lui, în special pe Hovsep. Pe urmă, au băut, au mîncat rasolul nesărat adus de la restaurant, sare uitaseră să aducă. — Să nu cereți sare de la nimeni, îi prevenise Hovsep, mama lor... Hovsep nu auzea nimic, deși dădea din cap la fiecare vorbitor.

Au stat vreun ceas, un ceas jumate, după care Hovsep a mulțumit tuturor, i-a rugat să plece : se-ntunecă, drumurile sînt proaste. Foarte repede, ca și cum abia așteptaseră vorba lui, s-au ridicat cu toții. — Voi rămîneți, i-a rugat Hovsep pe duducari, mai rămîneți un pic. A scos din buzunar cîteva sute. — Nu ți-e rușine, Hovsep ? se supără Ando. Noi nu sîntem oameni ? Luă, totuși, în cele din urmă, banii.

Duducul e un instrument pentru durerea bărbatului : bărbatul plînge înlăuntrul său, își strivește cu dinții hohotele, duducul nu țipă, lacrimile duducului sînt ca un izvor care iese la suprafață, picătură cu picătură. Melodia tristă, ireală rămase suspendată deasupra tăcerii satului, ca un nor întunecat, dar care n-aduce ploaie. Hovsep bău, bău pahar după pahar și se-nnegură, se prefăcu într-un alt nor negru, așezat la masă. Se-ntunecă și ziua, fură siliți să aprindă farurile mașinilor, ca să lumineze masa devastată. Hovsep era tulburat peste măsură și singurul lucru nesmintit era zidul de piatră din drum, care venea și acoperea întruna totul. — Am să-l jupoi pe-nvățătoru' ăla, amenință Hovsep. Cum o să mai trăiesc de-acum, după zidu' ăla ? Duducurile îngînau un alt cîntec, și Hovsep amuți treptat, dar în sinea lui ocăra și mai tare... Apoi, deodată, se ridică : — Băieți, voi cîntați, eu o să intru în casă. Doar în dărăpănătura asta m-am născut... Unul dintre duducari se duse spre mașina lor : — Să-ți dau o lanternă, zise, înăuntru-i beznă.

Care „înăuntru“ ? Tavanul se prăbușise, ușa probabil că o dusese de mult careva, luă totuși lanterna. Intră în casă : pe podea, printre pietrele și grinzile căzute, crescuse iarba înaltă. Tavanul uneia dintre camere rămăsese la locul lui : ce cameră o fi fost ? se căzni să-și amintească Hovsep, dar nu reuși. Îndreptă lumina lanternei ba spre un perete, ba spre

altul : tencuiala era căzută, dușumelele erau putrezite și, la fiecare pas al lui Hovsep, se fărîmau. Și totuși, își aminti : era camera părinților. Lumina se opri într-un colț, și Hovsep o văzu clar pe maică-sa, căreia îi plăcea să robotească așezată în colțul acela. — Liniștește-te, fiule, auzi vocea mamei, ai băut prea mult. Se duse și se ghemui în colțul maică-sii, se ghemui ca un orfan fără adăpost și vru să plîngă. Își aminti toate zilele sale proaste, dușmanii săi, îi înșiră, unul cîte unul, pe toți cei care nu-i doreau binele, dar lacrimile îi secaseră. De-aici, glasul duducarului se-auzea și mai tulburător, parc-ar fi cîntat în cer, era *Frate vînătorule*, cîntecul lui cel mai îndrăgit, dar lacrimile tot nu veneau, își frecă ochii cu pumnii. Oare chiar se așezase pe locul mamei ? — Luminat să-ți fie sufletul, mamă scumpă, rosti cu voce tare, și glasul lui îi răsună, se vede treaba că pereții duseseră dorul unei voci omenești și i-o amplificaseră. Hovsep se înfioră de ecoul propriei sale voci. Stinse lumina, încăperea se cufundă într-un întuneric vîrtos ca uleiul, care fu ca o binefacere. Își aduse aminte că tocmai în camera asta îl croise taică-su, odată, cu o curea de piele : l-a legat de pat și l-a bătut. Spinarea i se-nfioră, de parcă în clipa asta îl bătea taică-su, barem acum să fi plîns, își aminti că atunci plînsese. Sunetul duducurilor încetă, după care Hovsep auzi pași. — Hovsep, unde ești ? Hovsep ! Era Ando, îl căutau băieții. Apăsă pe butonul lanternei, lumina, ca o sabie scoasă din teacă, tăie întunericul în două părți egale. — Sînt aici, Ando, vin. Se sculă și ieși cu pași apăsați. — Și noi ne-ntrebam ce-i fi pățit ? zise Ando. Nu te pierde cu firea, omule, slavă Domnului, l-am îngropat cu toată cinstea pe taică-tu, l-ai îngrijit ca pe-o floare.... — Duceți-vă, băieți, i-o tăie Hovsep, voi duceți-vă, eu mai rămîn un pic. Băieții se opuseră, încercară să-l convingă să vină cu ei, dar Hovsep rămase neînduplecat. — Eu mai rămîn un pic, știu bine drumurile, sînt locurile mele de baștină, le știu ca pe degetele mele. Duducarii ar fi vrut să-i spună ai băut mult, cum ai să conduci, dar n-au zis nimic. În curte, au mai răsunat o dată duducurile, Hovsep a mai dat peste cap un pahar de vodcă, apoi băieții au plecat. Am s-aduc un buldozer, să dărîm, să fac una cu pămîntul, se gîndi mînios, pe urmă își dădu seama că, vrînd-nevrînd, după asta o să tot vină în sat, taică-su rămîne aici,

n-are unde să mai meargă taică-su. Apoi, văzu ungherul în care ședea maică-sa și împletea ciorapi. Maică-sa e îngropată la Erevan, a murit acum șapte ani, taică-su a cumpănit o zi întreagă — s-o ducă la țară ?.... — Nu, unde s-o ducem ? a zis în cele din urmă. Tot ce-avem e la Erevan, las' să fie aproape de noi. — Da' tu de ce-ai venit aici, tată ? întrebă fiul, ca și cum taică-su ar ședea lîngă el și or să ciocnească paharele : tu, tu de ce-ai venit ? Tatăl nu era lîngă el și nu se auzi nici un răspuns. Bău și pentru el, și pentru taică-su.

Pe cer era puzderie de stele, luna plină atîrna atît de aproape, încît lui Hovsep i se păru că ea îl ascultă pe el. Se-mbătase, răsturnă brusc masa, sticlele goale căzură, iar din sticlele pline vodca se vărsă în tăcere pe pămînt, udînd buruienile. Ce-ar fi să se-mbete buruienile ? zîmbi pe sub mutață. Ce-ar fi să bea un șarpe și să se-mbete, să mi se-mpletească pe trup ? Pe urmă, șirul amintirilor se rupse, iar amintirile căzură una cîte una la pămînt, pieriră printre buruienile și mărăcinii beți.

În sat, nu se auzea nici un zgomot, nici măcar un lătrat de cîine, și lui Hovsep îi păru că se află în cimitir. Ce-ar fi să-mi reclădesc casa ? îi trecu deodată prin minte. Să-mi fac o casă, de să moară toți de ciudă ! Viu o dată pe an și trîntesc un chef ! Poate că d-aia a venit taică-tu în sat, hî, Hovsep ?!... Nu, nu, ar fi zis, dacă-i trecea prin minte, tatăl ar fi spus — casa, așa și pe dincolo, o repari, o refaci. Hovsep se pierdu printre întrebări, iar mintea îi era încețoșată, vru să se scoale, picioarele îl ascultară cu greu, cu — băut ? răcni nu se știe la cine și se-ndreptă agale spre mașină. Se așeză la volan, mașina funcționa ca o inimă sănătoasă, întinse mîna spre butonul casetofonului, nu-l găsi, apoi capul îi căzu greoi pe volan : mintea îi era încețoșată, grea ca de plumb și goală...

Adormi.

Dacă ar fi fost acasă și ar fi privit pe fereastră, Camsarian ar fi văzut că, în sat, s-a mai aprins o lumină și a ars toată noaptea

35

WOLFGANG MEYER merse întîi la școală. Ușile erau încuiate, nu era nimeni, nici Sona, nici elevii. Picioarele l-au dus la fierărie. Fierăria era pustie, tăcută. Se așeză pe piatra de sub nuc, fumă, Sona îi povestise despre cei trei fierari,

și el încercase să-și imagineze chipurile lor : fierarii săi erau un pic germani. Soghomon, Sanasar, Ghegham — erau nume dificile. Probabil că vreunul dintre ei se așezase, într-o zi, pe piatra asta și fumase. Cînd ? Care dintre ei ? Dacă piatra și-ar fi amintit... Mușchiul crescuse în crăpăturile pietrei, nucii dădeau în muguri : calendarul naturii își întorcea filele cu aceeași răbdare statornică și se repeta, cu cîtă generozitate se repeta ! Să mă duc, să-l găsesc pe învățător, trebuie să fie acasă, se gîndi el, o să discutăm despre istoria armenilor, o să-mi povestească legende, apoi își dădu seama că-și dorește mult mai mult s-o vadă pe Sona. Rîse : fii atent, Wolfgang Meyer, armenii sînt pătimași și geloși, nici măcar legea sfîntă a ospeției nu-i reține de la plăcerea de a-ți mototoli mutra. În ziua aceea, Sona discutase cu el ca o cunoștință veche de o mie de ani și cu dezinvoltura unei europence, dar... dar fii prudent, Wolfgang Meyer, nu cumva să treci peste limită. Și ușa învățătorului era încuiată. Se întristă. Urcă agale coasta, unde se treziseră la viață florile, furnicile, șopîrlele, fluturii. Iarba de un verde strălucitor crescuse. Legenda regelui Artavazd... Cei trei fierari din Lernasar or fi bătînd și ei, oare, în lespede, ca să întărească lanțurile cu care e încins nefericitul rege ? Ciudată legendă : poporul l-a pedepsit pe însuși regele său împovărat cu grijile norodului. Oare vreun poet de curte să fi născocit legenda asta ? Are s-o întrebe pe Sona sau pe învățător : ce ar mai putea să-i spună despre regele Artavazd ? În fața ochilor săi, se deschise o poiană întinsă, acoperită de ierburi, iar în depărtare se iviră oameni. Grăbi pașii. Abia după ce se mai apropie, îi observă pe Sona și pe copii. Patru bărbați, doi bătrîni și doi mai tineri, coseau iarba. Printre bărbați, se afla și Varujan, iar copiii, sub îndrumarea Sonei, strîngeau iarba cosită și o întindeau la soare. Sona îl văzu și-i ieși în întîmpinare.

— Bună ziua, *Fräulein* Sona.

— Bună ziua, Wolfgang.

Sona era îmbrăcată în *blue jeans,* și lui Wolfgang îi păru un miracol printre maci și ierburi.

— Dar tatăl dumneavoastră, unde e, *Fräulein ?*

Sona se dusese de dimineață la miliție, dar nu-l văzuse pe taică-su. Antonian îi spusese : e sub anchetă, vino mîine. Chiar de la centru îi telefonase lui Armen. — O să mă străduiesc să vin numaidecît, zise fratele. Așadar, tatăl urma să mai rămînă o noapte la arest.

— Tata s-a dus la Erevan, Wolfgang.

— Păcat, vroiam să discut cu el. E un om uimitor, tatăl dumneavoastră, *Fräulein*.

Se apropiară. Sona le explică lui Mihran Voscanian, lui Ohan, lui Erem și lui Razmic cine era oaspetele. Bărbații lăsară jos coasele și se prezentară. Copiii se apropiară ca niște cunoștințe vechi și salutară.

— Toată școala e aici, spuse Wolfgang.

— Avem lecție de științele naturii, îl lămuri cu seriozitate Arevic. Acum, o să sun de recreație.

Țigara lui Mihran Voscanian se terminase : — O avea ceva de fumat, musafiru' tău ? o întrebă pe Sona. Accentuă pe cuvîntul *musafir*, și Sona simți o iritare în tonul președintelui. Rîse în sinea sa.

— Wolfgang, ai o țigară ?

— Da, dar e de la Berlin. Am fumat odată o țigară de-a voastră, era foarte tare sau eu sînt obișnuit cu ale noastre. Întinse pachetul lui Voscanian : — Eu mai am, poftim. Voscanian aprinse grăbit și trase fumul în piept.

— Parcă-aș fuma iarbă, se-ntoarse spre Sona : să nu traduci.

— Ba am să traduc, zîmbi răutăcios Sona. I-a plăcut țigara dumitale, Wolfgang, or președintele nostru e cel mai înrăit fumător pe care-l știu. A zis că-i o țigară bună.

— Mulțumesc, Wolfgang îi zîmbi lui Voscanian.

Sona se uită la chipul înnegurat al președintelui, după care se întoarse spre Wolfgang :

— Dacă vrei, să ne plimbăm puțin, uite ce maci frumoși...

— Avem de lucru, i-o reteză președintele, apoi se adresă lui Wolfgang : știți să cosiți ?...

Wolfgang Meyer, care se entuziasmase în sinea lui la propunerea Sonei, îngăimă încurcat : — N-am încercat niciodată, eu sînt născut la Berlin. — Nu-i rușine să cosești, spuse Voscanian, chiar dacă ești născut la Berlin. Și îi întinse coasa : — Ține. Uite-așa. Wolfgang luă coasa în mîini. De ce și-o fi amintit iar de legenda lui Artavazd ?

— Acum ce să fac ? întrebă. Copiii rîseră, el ținea coasa așa cum se ține un drapel la defilare. — Are să v-arate cel mai vechi cosaș din sat, fiți atent, Voscanian îi făcu cu ochiul lui Erem Sngrian.

Erem începu să coscască. Ceva mai devreme, cosise cu greutate, mușchii i se împotriveau, oasele bătrîne gemeau, iar acum cosea ca-n zilele tinereții. Wolfgang îl privi pe bă-

trînul cosaș și i se păru simplu cositul, învîrti iute coasa și vîrful acesteia se înfipse în pămînt. Copiii chicotiră. Sona îi reduse la tăcere cu o privire.

— Nu așa, fiule. Erem Sngrian îi luă coasa din mîini și începu să-i dea prima lecție de cosit, în dialect de Van, lui Wolfgang Meyer. Începură și ceilalți să cosească. Hîrjonindu-se, copiii se tăvăleau prin iarba cosită și abia după aceea o strîngeau și o întindeau la soare.

Încet-încet, Wolfgang intră în ritmul cosașilor.

— Ți s-a mărit colecția cu un cosaș, glumi Razmic Sahachian, ne-nmulțim.

— Principalul e să păstrezi ritmul, spuse Wolfgang. Pesemne că fierarii în același ritm ridică și coboară baroasele.

— Pesemne, dădu ecou Sona, care luase de asemenea o coasă în mînă.

— E păcat de maci, *Fräulein,* sînt tare frumoși. Nu s-ar putea să nu cosim macii ?

— Sînt frumoși, dădu ecou Sona și adăugă : cred că tata nu mai vine azi.

— Păcat, replică Wolfgang. Mă conduceți puțin, *Fräulein* Sona ?

— Acum, o să plecăm cu toții, i-o tăie Voscanian.

Coborîră în sat vorbind despre legenda regelui Artavazd. Sona recită cu voce răsunătoare :

Loviți fierari, baroasele în lespede,
Să se-ntărească lanțul regelui proclet...

— Ritmul e minunat, spuse Wolfgang, fiecare vers e o lovitură de ciocan, sărmanul rege...

— Artavazd nu era sărman, era nefericit. Omul neînțeles este un nefericit, indiferent dacă nu-l înțelege un om sau un popor. Artavazd este cel mai mare neînțeles din istoria noastră...

La *khacikar*-ul din stîncă, își luară rămas-bun.

— Poate întîlnesc vreo mașină pe drum, zise Wolfgang. Șoferii armeni opresc singuri și te-ntreabă : unde să vă duc ? Dacă-mi permiteți, am să vă scriu de la Berlin. A venit vremea să mă-ntorc, mai am două săptămîni și gata. Mi s-a făcut tare dor de mama.

— Numai de mama ? zîmbi viclean Sona.

— ...Și de Weimar.

36

ASATUR SANOIAN întinse numărul nou al ziarului raional pe biroul lui Sos Safarian. Vicepreședintele comitetului executiv era adîncit în gînduri și, pentru moment, nu înțelese : — Ce-i asta ? întrebă. Pe biroul său, erau tot felul de rapoarte, tabele, dări de seamă din diferite sate. Se uită cam somnolent la redactorul-șef, pe fața căruia se întipărise un zîmbet unsuros, de automulțumire. — Ce-i asta, băiete ? — Uite cum l-am încondeiat ! Sos Safarian, în sfîrșit, se smulse dintre hîrtiile și grijile sale, se scărpină pe frunte și-și aminti ceva : — Pe săteanul ăla îndărătnic l-ați încondeiat ? Să trăiești. Șezi, am să citesc imediat.

Redactorul-șef se așeză într-unul dintre fotoliile din fața biroului : fotoliile fuseseră procurate de curînd de Safarian. — Cabinetul trebuie să arate a cabinet, zisese el. Le spunem tot felul de lucruri neplăcute oamenilor, măcar să-i așezăm pe moale. Sanoian se așeză și privirea îi căzu pe cana de ceai pe jumătate plină, de pe birou. — Bei cu zahăr ? Nu-i în regulă, tovarășe Safarian, nu ți-e milă de tine ?

— Ce ? Safarian înălță capul din ziar. Ce-ai scris aici, băiete ? — Nu ți-a plăcut ? se miră Sanoian. Nu-i bine că am abordat problema la scară mare ? Să nu mai bei ceaiul cu zahăr, Sos, douăj'opt de boli se trag de la zahăr. — Douăj'opt ? întrebă mecanic Safarian, apoi își aminti că altceva vroise să spună : ți-ai pierdut mințile, deșteptule ?... În pagina a treia a ziarului, jos, scria că în satul Lernasar cîțiva oameni se sustrag de la munca de folos obștesc, refuză să coboare din satul practic lichidat, s-au cramponat de loturile lor și duc o viață de trîntori, ceea ce e în contradicție cu normele etice ale vieții noastre. — Ce-ai scris aici ? de-acum Safarian zbiera. Eu ce ți-am recomandat ? — Ce-ai spus tu o să apară în numărul viitor, înaintăm pas cu pas.

„Gospodarii individuali" erau doi : Erem Sngrian și Sahac Camsarian, și fiecăruia dintre ei îi era consacrat un articol. Socotiseră că livada lui Sahac Camsarian e cu atîția metri mai mare decît e prevăzut în regulamentul artelului gospodăriei colective.

Sos Safarian își luă capul între mîini.

— Da' ce, Sos, sînt niște paraziți, cine-s ei, cui îi aduc folos ?

— Nu sînt *Sos* pentru tine ! zbieră Safarian.

Sanoian își mușcă limba : va să zică, pe ăsta or să-l pună președinte al comitetului executiv, ieri vorbeau la comitetul raional, va să zică e-adevărat. — Scuzați-mă, tovarășe Safarian, dar... — Ce „dar“ ? se înfurie și mai tare Safarian. — Dar dumneavoastră sînteți împotrivă ca ziarul să scrie despre cei care se sustrag de la munca de folos obștesc ? Eu vă cunosc principiile. V-amintiți de ziua aceea, la comitetul executiv ?...

— Ieși ! aproape răcni Safarian.

Asatur Sanoian dispăru instantaneu după ușă.

Privirea lui Safarian căzu pe cana de ceai pe jumătate plină, el o luă, bău dintr-o înghițitură, de parcă ar fi dat peste cap un pahar de vodcă. — Douăj'opt de boli de la asta se trag, pufni disprețuitor. Și a douăj'noua ? La asta te-ai gîndit, cap sec ?

De ce îi apăru din nou Sahac Camsarian, pe peretele din față ? Pe perete, nu era nici un portret, gîndi Safarian, e nevoie de-un portret, altfel ce cabinet e ăsta ? Acum, îl văzu pe perete pe Sahac Camsarian, lîngă monumentul eroilor, i se uita lui Safarian drept în ochi și ștergea praful de pe numele gravate. Ce-o să discute vineri cu învățătorul, cînd acesta are să șadă în fața lui, în fotoliul moale ? Căută și găsi scrisoarea de douăzeci de pagini a lui Sahac Camsarian, pe care Aram Varduni i-o trimisese cu apostilă președintelui, iar acesta — lui : scrisoarea „parazitului“ și „gospodarului individual“ Sahac Camsarian.

Safarian nu știa că, în vremea asta, învățătorul se afla la centru, la arest. Scrîșnind din măsele, Safarian trecu din nou cu privirea peste rîndurile din ziar. Deasupra articolului, era reprodusă o fotografie din Țaghcașen. Cel de-al cincilea bloc din Țaghcașen — scria sub fotografie —, în aceste clădiri sînt create toate condițiile de confort urban. Era o casă amărîtă cu trei niveluri. — La etajul al doilea, țin porcul, mîrîi Safarian. Păsările se cuibăresc la sînul noilor căsătoriți, confort urban...

37

— LUAȚI LOC. Cine sînteți ? A, de la Erevan ?

— De la Erevan. Armen Camsarian. Sînt fiul lui Sahac Camsarian. De ce l-ați arestat pe tatăl meu ?

— Eu nu dau socoteală în fața rudelor celor arestați.

— Aș putea să vă-ntreb în calitate de ziarist : spuneți-mi, locotenent Antonian, de ce este arestat învățătorul Sahac Camsarian ?

— Aveți o legitimație, tovarășe ziarist ?

— Am.

Antonian luă și cercetă îndelung carnetul lui Armen. Examină cu atenție ștampila, se uită la fotografie, se uită la chipul lui Armen, le compară.

— A cui e semnătura ?

— A redactorului-șef. Cine altul putea să semneze ?

— O să-i scriem redactorului-șef că subalternul lui se folosește de un act oficial în interes personal.

În clipa aceea, intră Levon.

— Ce-ai făcut, Antonian ?

— Doctore, întrebarea asta ar fi trebuit s-o pui viitorului dumitale socru. Trebuie să ți se fi spus ce-a făcut.

— Mi-au spus.

— Vreau să-l văd chiar acum pe tatăl meu, zise Armen, chiar acum, autoritățile nu se sfîrșesc cu cei ca dumneata, locotenente, și nici măcar nu încep.

— N-am înțeles, zise Antonian. Vorbești prea complicat. Vrei să-l vezi pe cetățeanul Camsarian, aflat în arest preventiv ? Ne mai gîndim.

— Pot să dau un telefon ? Armen trase aparatul spre el.

— Stai, Armen, nu te aprinde, spuse Levon. Putem să-l vedem pe Sahac Camsarian ?

— Da' cui vrea să-i telefoneze, de s-a-ncins așa ? Șeful nu-i, eu sînt șeful. Nu-și poate ține firea într-o instituție de stat ? Doctore, de hatîrul dumitale înghit ofensa asta, știi că eu nu obișnuiesc să le-nghit.

— Ascultați ! Armen explodă brusc, apoi bîigui, probabil că-și reprimă un maldăr de cuvinte amare, pe care vroia să le azvîrle în obraz lui Antonian. Dacă o să fiți pomenit vreodată, o să fiți pomenit numai pentru că l-ați arestat pe Sahac Camsarian. Ce altceva demn de reținut ați făcut ?...

Lui Armen îi apăru, în fața ochilor, taică-su. Acesta mergea alene printre casele părăsite și privirea lui avea culoarea tristeții. Sărman, drag filozof provincial, Don Quijote de Lernasar, care se luptă împotriva morilor de vînt ! Acum, stai la arest, ce gînduri îți trec prin cap ? Cuvîntul *sărman* îi păru nelalocul lui lîngă numele tatălui său, și îl privi cu un dispreț nedisimulat pe omul din fața sa.

— Tatăl meu face parte dintre cei prin care pămîntul acesta — patria, populația — devine popor. Datorită existenței unui om ca tatăl meu suportă și hrănește lumea zece mii de nevolnici ca tine. Pe cei ca tine, locotenente... Voi nu faceți altceva decît să ocupați loc în spațiu.

Armen începu să-și apere îndelung și înverșunat tatăl, să peroreze cu vorbele lui taică-su, să aducă argumentele acestuia cu care el însuși polemiza de atîția ani. Își văzu, deodată, satul cu ochii tatălui său, cu munții mai înalți decît cerul, cu moara, cu fierăria, cu monumentul tinerilor martiri. Apoi, își veni în fire : cui îi vorbea ? Ție însuți, îl întrerupse rece vocea interioară.

— Voi... voi... voi nu ocupați decît loc în spațiu...

Antonian îl asculta cu o privire deznădăjduită și absentă. La urmă, se întoarse către Levon :

— Doctore, omul ăsta vorbește armenește ? Vorbește, omule, deslușit, să te-nteleg !

Levon încercă să-i împace : — E poet, locotenente, nu pune la inimă. E băiat bun. Armeana poeților e altfel, cîteodată n-o-nțeleg nici eu.

— Aha, se prefăcu Antonian că pricepe, după care deveni mai blînd față de Armen : să-ți zic ceva, tinere poet, dacă suferi atîta pentru satul tău, de ce l-ai părăsit și-ai fugit la oraș, hî ?...

Armen nu se aștepta la o asemenea întrebare, iar locotenentul, satisfăcut de vorbele sale, pîndea răspunsul. A părăsit și-a fugit ? De ce a părăsit și-a fugit ? Și-a făcut studiile la oraș, a primit de lucru, mîine-poimîine are să-i apară cartea. Ce să facă el aici ? Să se certe cu locotenentul ? Ar fi totuna ca și cum s-ar certa cu biroul ăsta, cu seiful de metal ignifug, cu scrumiera.

— I-am părăsit pe cei de-o seamă cu tine și am fugit de ei, spuse rece, nu din sat am fugit... Foarte ciudat, Antonian nu se simți jignit. — Am înțeles, surîse el, vrei să zici că tu ești filozof, un Hovhannes Tumanian, și noi — zero...

— Nu asta a vrut să zică, Antonian, mai făcu o încercare de împăcare Levon. Bine, uite, te rog eu...

— Asta-i altceva, doctore, dumneata ai un loc aparte în sufletul meu, dar băiatul ăsta vorbește tare încîlcit, fă-l să-nțeleagă, pare un băiat bun. Voi duceți-vă, eu am s-aranjez. Ușa rămăsese deschisă, strigă : Manuș, cheamă-l pe sergentul Hambardzumian !

Armen și Levon ieșiră în anticameră.

— Pot să telefonez ? o întrebă Armen pe femeia vîrstnică așezată lîngă aparat și care era chiar Manuș.

— Telefonează, fiule.

Armen formă numărul.

— Spuneți-i tovarășului Varduni că sînt un ziarist din Erevan. Nu-i acolo ? Unde-i ?... Cînd vine de la Erevan ? Dar secretarul doi ? Nici el nu-i ? Bine.

— Ce-a zis ? întrebă Levon.

— A zis că vine mîine.

Armen și Levon ieșiră pe coridor.

Din biroul său, apăru locotenentul Antonian.

— Tu vorbeai la telefon, Manuș ?

— Băiatu' ăla chipeș. Cu doctoru'.

— Cui i-a telefonat ?

— Lu' Varduni, la comitet. E plecat la Erevan.

— Cine nu știe ?! dădu din mînă Antonian.

•

Așa-zisul „arest" era o încăpere strîmtă, la parterul miliției. N-aveau nevoie de o încăpere mare, raionul e mic, și-apoi cei reținuți nu rămîn prea mult aici. Camsarian ședea pe un pat de fier, alături de un băiat de 15—16 ani. Pesemne că învățătorul povestea ceva tare interesant, fiindcă băiatul se uită nemulțumit la cei care intraseră și-i întrerupseseră.

— Și-aici ai găsit un elev, Mesrop Maștoț, făcu Armen cu ochiul.

— Armen ? Bună ziua. Bună ziua, Levon, o să ne sculăm, să ședeți voi.

Băiatul sări de la locul său.

— Nu, nu, ce să ședem, stai dumneata, tată.

— Nu, eu pînă ieri stăteam în picioare, iar acum, ce să fac, șed. V-amintiți ? e o snoavă : deținutul rîde de camaradul lui, care se tot preumbla prin încăpere — „Ascultă, crezi că dacă mergi nu ești poprit ?" Acum, e rîndul meu. Ai scris ?

— Ce, tată ?

— De la Lernasar la Garni. Vroiai să scrii, nu ?...

— Nu mi-a ieșit. Adică, am vrut să scriu despre o zi din viața unui sat și n-am reușit. Despre Ungaria e ușor, sînt multe de scris.

Camsarian îi privi pe fiul său și pe Levon. Aceștia erau încurcați, mai ales Armen. Veniseră să-ntrebe : ce s-a întîmplat ? E clar, s-au văzut cu Sona și au vorbit cu ea. Dar Sona... Sona ce știe ? Probabil că ea e cea mai speriată dintre

toți. Noaptea petrecută la arest cernuse o liniște neobișnuită în gîndurile lui Camsarian. Ai fi zis că ninsese, acoperind amănuntele, și rămăsese numai durerea principală, dragostea principală. Într-o singură noapte, și-a retrăit viața de la un capăt la altul, și-a amintit de oameni de care se părea că uitase de mult, a pus întrebări necruțătoare, deschise, lumii și îndeosebi sieși.

— Simt că vă stă o întrebare pe buze. Noi aveam dreptate, fiul meu, dar totodată greșeam : moartea, nașterea sînt lucruri sfinte. Omul vine, omul pleacă : în asta constă taina vieții. Eu n-aveam dreptate. Probail că am vrut ca oamenii să fie zguduiți. Păcat, în fața noastră nu se aflau asemenea oameni... Acum, știu că o să rămîn singur cuc în sat : Ohan are să moară, Erem are să moară, Maran are să moară. Sona are să se mărite, bineînțeles, are să se mărite. Poate că și Razmic o să rămînă. O să rămînem, în sat, cei cincizeci și șapte de eroi, cei trei fierari și noi doi, eu și Razmic. Eu sînt pedepsit să trăiesc mult, nu știu, e independent de voința mea, iartă-mă, fiule.

Armen se uită speriat la taică-su, i se păru că tatăl lui vorbește de la fereastra unui tren care se-ndreaptă spre lumea cealaltă : nu-și văzuse niciodată tatăl așa de dărîmat, parcă era Cristos vorbind de pe cruce.

— Încetează, tată, mîine o să se lămurească totul, după aia o să vii pentru cîteva zile să stai la mine, la Erevan, nu vrei să vezi cum trăiesc ?

— Știi ce-am visat azi-noapte ? E-un pat bun, sînt mulțumit. Se făcea că se adunaseră, în sat la noi, toți cei care plecaseră. Chiar și aceia care au murit în anii ăștia. Era și Sirac, răposatul de ieri. N-aveai loc s-arunci un ac, din toate *erdic*-urile se înălța fumul, era coadă la moară, în fierărie se meșterau brăzdare, *khacikar*-urile sfărîmate fuseseră lipite și așezate la locurile lor. Toate acoperișurile erau vopsite...

Camsarian tăcu o clipă și se frecă la ochi : oare inventa sau chiar așa fusese în vis ? Atîta visase imaginea asta a satului, încît poate că întrucîtva inventa. Își aminti că mai avusese o dată visul ăsta...

— Ar fi fost bine să mă fi trezit tocmai atunci și visul să fi rămas neterminat. Dar nu m-am trezit. Prin urmare, se adunaseră cu toții, cînd, deodată, stînca a răcnit : Sosesc ! sosesc !... Oamenii s-au îmbulzit, cîntecul a rămas neterminat, piatra de moară s-a oprit din învîrtit, cleveteala a rămas în

gîtlejurile femeilor, baroasele fierarilor s-au înălțat, dar n-au mai căzut pe nicovale. Deodată, am văzut că sînt singur, am văzut că stînca vine spre mine. Am fugit. Era rușine, dar am fugit. Abia acum simt rușinea. Eu alergam, stînca venea după mine, eu mă depărtam, ea se apropia, încet-încet stînca se făcea tot mai ușoară, pînă ce a acoperit totul în fața ochilor mei — satul, clopotnița, cascada, era un vis cumplit. Dar pe Andoc nu mi l-am amintit, cum de nu mi l-am amintit? Dau lecții altora, dar și eu am fugit.

— Liniștește-te, tată, să vorbim despre altceva, ce te mai războiești cu visul?

— Liniștiți-vă, zise Levon, Sona e afară.

Intră sergentul Amatuni, care rămase vinovat în ușă.

— Bună ziua, învățătorule. Locotenentul Antonian a zis că vizita s-a terminat. Dar mai vorbiți cîteva minute.

Își aminti discuția de ieri cu Antonian.

„Te-ai supărat că am zis *ingropelniță?* Da' ce-i, dacă nu-i îngropelniță? Cîte case au rămas? Cîți oameni?"

„Șase, șapte case. Zece, doi'spe oameni."

„Vezi? Asta-i sat?"

„Pămîntul are să protesteze."

„Pămîntul? Și pămîntul protestează? Asta-i o noutate. Va să zică, și pămîntul e un reclamant, are să scrie la unul, la altul..."

Îngropelniță? Nu, nu. Și, ca răspuns, îi rîse în față lui Antonian.

— S-a făcut o greșeală, învățătorule, spuse sergentul Amatuni, numaidecît o să se lămurească și-o să pleci acasă. Fiica dumitale ți-a adus ceva de-ale gurii. Uite, pun aici.

— Va să zică, nu plecați acum, da? se bucură tînărul, de care uitaseră cu toții. Stătea rezemat de perete și îl privea țintă pe Camsarian.

— Tu de ce ești aici, băiete? îl întrebă Levon.

— Cresc porumbei. Sînt din Bazmaberd. Le dau drumul de pe acoperiș. Au zis că-i interzis prin lege. Da' ce fac eu?... Porumbeii pleacă și vin înapoi.

— Voi ieșiți, spuse Camsarian, Eu și Vahram avem de terminat o discuție.

Amatuni, Armen, Levon ieșiră în stradă.

— S-a făcut o greșeală... Mare greșeală, zise Amatuni. Antonian stă prost cu inima, tocmai a luat o doctorie.

În stradă, în fața chioșcului de ziare, stătea Sona.

— Cum se simte tata? Nu cumva tușește?

— E bine, azi-noapte a avut un vis, ni l-a povestit.

Sona nu vroise să intre la miliție, sperase că Armen și Levon or să se descurce și or să-l scoată pe tata. Nu și-l imagina pe tatăl ei la arest, ar fi durut-o sufletul dacă l-ar fi văzut amărît. Așadar, o să mai rămînă o noapte. Sona se uită la soare, care atîrna din cer ca un lampion uriaș, și vru să plîngă : își aminti chipul tatălui ei, privind-o îndelung de după geamul prăfuit al „Willys"-ului care se îndepărta. — Să mergem la țară, spuse.

— Să mergem, vă duc pînă-n sat, zise Levon. Poate mă-ntorc, să-l găsesc pe procuror, trebuie să apară.

— Voi duceți-vă. Armen privi îngîndurat spre șosea. Eu vin pe jos. Vreau să fiu singur.

38

„WILLYS"-ul plin de praf opri în fața porții, Vram intră în curte. Îl strigă pe taică-su, nu răspunse nimeni. Din fundul livezii, se auzi lătratul lui Zangac. Tu ești mai norocos decît mine, cățelule, gîndi el : nu slujești decît un stăpîn, ai un prieten, cel mult doi în sat, trăiești doar pentru tine. Vram obosise. Să fii președinte peste patru sate, fie ele și sate pustii, nu-i lucru ușor. Iar munca șoferului unui asemenea președinte e trudnică. Oare cîți kilometri pe zi face „Willys"-ul ăsta chinuit, prin apă și printre pietre ?... Unde se duce Mihran Voscanian ăsta, ce face ? Dumnezeu știe. Barem să fi coborît în Țaghcașen, unde se află nevastă-sa cu fata, sau în Vardablur, unde-și are biroul. S-a lipit de satul ăsta și a rămas așa. Și-acum, ăștia care l-au bătut pe Varujan : în fiecare zi se duc la miliție, Voscanian se ceartă întruna, înjură, amenință, mîine — a zis — or să meargă iar la Erevan.

Îl strigă din nou pe taică-su. În locul acestuia, în balcon apăru Mariam : — S-a dus în livadă, altoiește. De vreo patru, cinci ceasuri se moșmondește, asta-i plăcerea lui...

— Vorbești cam într-o doară. Vram se înnegură, simțise batjocura înfrînată de femeie între dinți, adică ia uitați-vă la ăsta, cît i-a mai rămas de trăit și el altoiește... Se uită la femeie, își înghiți răspunsul. Mă duc în livadă, să văd ce face. A, da, ai salutări de la mama soacră, i-am zis hai la fie-ta, n-a venit.

Fără să răspundă, Mariam intră în casă cu un mers nervos, Vram dădu din mînă a lehamite și merse în livadă.

Așezată la masă, Lusic scria ceva. La auzul ușii, înalță capul. — Nu prea ești în apele tale, mireasă frumoasă. Vram era ?

— Vorbești cam ciudat, nu prea ești în apele tale. Mariam izbucni : adineauri, frat-tu, acum tu. Cum să vă intru în voie ? Și se duse în dormitor.

Bieți părinți, plînse înăbușit amintindu-și de părinți, aveați o fată și p-aia ați lăsat-o în vîrful muntelui. I-am spus maică-tii hai la fie-ta. Unde să vină mama, domnule ginere ? Tu ai ascultat-o pe mama ? Doar i-ai făgăduit, nu ? Ai ascultat-o ?... De dimineață pînă seara, nu știe ce să facă, nu-i o fată sau o femeie de vîrsta ei, barem să schimbe o vorbă din cînd în cînd, doar domnișoara Sona Camsarian, și aia umblă cu nasul pe sus, se joacă de-a școala. Să fie prietenă cu cumnată-sa asta rîzgîiată ? Statu-palmă, limba pîn-la Tiflis... „Te chinuiești, văd bine, Mariam — se auzi vorba socrului, de-o mie de ori repetată — a mai rămas puțin, rabdă...“ Cît să rabd ? Ție ce ți-a rămas, omule ? Cine se pune împotrivă ? Trăiește în casa ta, cu fiică-ta alături, lasă-ne pe noi să mergem la noi acasă, doar știi că o să plecăm, nu ?...

— De ce plîngi, cumnățică ? apăru Lusic în ușa dormitorului. Zi ce temă ai, să plîngem împreună.

— Du-te de-ți scrie compunerea, i-o reteză sec Mariam. Deie Domnul să-ntîlnești un bărbat ca frate-tu și-ai să afli, atunci, de ce plîng.

— N-aveai decît să nu-l iei, replică Lusic ca un om mare. Cît despre tata, să nu spui vorbe de ocară !

După întîmplarea de la *khacikar,* Lusic se schimbase, parcă nu mai era fata zburdalnică dinainte, adesea se cuibărea într-un ungher ori se ghemuia pe o piatră și cădea pe gînduri. Tot felul de gînduri zumzăiau în capul ei, ca într-un stup. Varujan devenise posomorît, reținut, aproape că nu-și mai vorbesc. Aveau atîtea să-și spună și mergeau alături ca niște dușmani.

— Voi n-aveți decît să coborîți, soț și soție, da' pe tata nu-l las.

Și, închizînd ușa, plecă.

Ia te uită la asta, se înfurie în sinea ei Mariam, vrea să fie o domnișoară Camsarian, n-ai decît, n-o să mor, am să văd eu cîte zile reziști.

Vram îl găsi pe taică-su lîngă piersic.

— Ce faci, tată ?

Ohan înălță capul : — Am întîrziat, Vram, nu știu, s-o prinde ? Am întîrziat cam o săptămînă.

— Îți faci griji ? Nu s-o prinde, nu s-o prinde. Nu piere lumea. Tu ai cărțile tale și pomii tăi.

Tatăl zîmbi vinovat și cam copilăros : — Astea-s ale mele, băiete, ce să fac ? — Ai mîncat ? se îmbună Vram. Mariam zice că de vreo patru, cinci ceasuri tot altoiești. — Am mîncat, ceva mai înainte, mi-a dat noră-mea, am mîncat cu poftă. Nu i-au găsit pe păgînii ăia ? — Nu, răspunse scurt Vram. Scoală-te, să mergem în casă...

Tată și fiu apucară poteca livezii.

Pomii înfloriseră, izvorul clipocea ca o ceată de fete zglobii, iar seara care se lăsa picura o tristețe nespusă în sufletul bătrîn al lui Ohan Simavonian. Fiecare zi era, pentru el, o zi a despărțirii : de lumea asta minunată, de pomii ăștia, de cerul ăsta. Fiul nu pricepe, fiul are să priceapă mult mai tîrziu...

39

PE BIROUL lui Sos Safarian, zăcea o telegramă din Novosibirsk. Telegrama înștiința că fostul locuitor din satul Lernasar, raionul M., R.S.S. Armeană, Sarghis Mneian, decedase dintr-un atac de cord în spitalul stației Mihailovskoe din regiunea Novosibirsk. A fost înhumat în localitate, mormîntul nr. 4828.

Cine era Sarghis Mneian ? De ce le-or fi telegrafiat lor ? Mai întîi, se miră, apoi, parcă-l străfulgeră o lumină : sigur, e cel care ducea dorul satului, scria scrisori din Irkutsk, fostul sătean din Lernasar, care mustruluia cu degetul din Siberia în Armenia.

Apucă iute receptorul, formă numărul redactorului-șef :

— Asatur ? Aici Safarian. Ai scris despre săteanul ăla împătimat ?

— Acum scriu.

— Nu mai trebuie. A murit pe drum, ne-au telegrafiat.

— Cînd ziceam eu...

— Ce ziceai ? Bine, să trăiești, era s-o-ncurcăm. Tăcu, ochii îi căzură pe telegramă : mormîntul nr. 4828.

— Ce mormînt ?

— Al lui Sarghis Mneian. L-au înmormîntat în stația Mihailovskoe din regiunea Novosibirsk.

— Pare o stație importantă.

— Cum ți-ai dat seama ?

— Mormîntul nr. 4828.

— A, da, bine, să trăiești. Și puse receptorul în furcă.

Se-ntristă Sos Safarian, se-ntristă dintr-o dată, se gîndi la viața trecătoare, la lumea bună și rea, fumă îndelung, contemplă „orfelinatul munților". Vru să-și imagineze ce fel de om era acel Sarghis Mneian, se îmbună, căută și găsi scrisoarea acestuia, care-l înfuriase preț de cîteva zile, o citi din nou. La urma urmelor, ce vroia omul acela ? Cu treizeci de ani în urmă, tînăr, lipsit de experiență, părăsise satul și plecase, iar acum, la bătrînețe, i se făcuse dor, vroise să se întoarcă, iar satul nu mai exista. Ia să vedem, poate are rude, să le găsim, să le spunem. Mormîntul nr. 4828. A fost om, a devenit un mormînt cu număr...

40

UȘA ARESTULUI SE DESCHISE.

Intrară Aram Varduni și Armen, iar sergentul Amatuni rămase pe coridor.

— Tată, noi o să plecăm.

Varduni se apropie și întinse mîna : — Nu credeam că așa o să ne cunoaștem.

— Am petrecut două nopți bune, zîmbi Camsarian, nu sînt nemulțumit. Îmi închipuiam că sînteți mai în vîrstă. Nu mi-ați citit scrisoarea ?

— Personal, nu. Dar chestiunile principale mi-au fost aduse la cunoștință. Am recomandat comitetului executiv să rezolve problema. M-am gîndit că eu sînt nou, ei cunosc mai bine situația, urmînd ca după aceea să citesc și eu. Aș fi vrut să văd mai întîi satul și-abia apoi să ne-ntîlnim.

— Da, ați recomandat-o, m-au chemat pentru vineri la comitetul executiv. Să mă duc ?

— Desigur.

Armen măsura în lung și-n lat, cu pași nervoși, încăperea strîmtă a arestului, iar băiatul care lansa porumbei privea pe fereastră, afară.

Camsarian îl scruta cu atenție pe secretarul comitetului raional : arată cam obosit, trebuie să aibă vreo patruzeci, patruzeci și unu de ani.

— Există o dispoziție de întemeiere a Țaghcașenului. Dacă am privi în profunzime, și voi ați fi salutat dispoziția asta. De ce or fi conceput Țaghcașenul ăsta ? Adevărul e că este îngrozitor construit : nu-i sat, e cămin. Dar asta-i altceva. Da, chiar ai voștri au propus să se mute în Țaghcașen. Pentru că fugeau. Cînd a-nceput să se dizolve satul ? — Acum douăzeci, douăzeci și cinci de ani. — Vedeți ? Au vrut să-i păstreze pe oameni măcar în același raion. Asta-i ideea Țaghcașenului. Maternitatea a fost închisă, fiindcă nu s-au născut copii. N-au mai fost elevi, n-au fost învățători, a secătuit școala. Da, s-au făcut și greșeli, greșeli grave, stihia a modificat cursul logic. Sigur, era nevoie de un drum, dar fugeau și din Vardablur, or satul acela are un drum asfaltat pînă la Erevan.

— Atunci, cu cine ne-am războit ? — Iertați-mă, îl întrerupse Aram Varduni, voi v-ați războit pentru oameni, ceea ce adesea înseamnă să te războiești cu aceiași oameni. — Vorbiți interesant, recunoscu Camsarian. — Eu nu știu încă nimic. Sînt abia de cîteva luni în post, nu-i știu pe oameni, nu cunosc pămîntul. Mîine, dacă vreți, redeschidem școala. Dar elevii, învățătorii ?... Să redeschidem maternitatea, familia ciobanului Suleiman nu-i de-ajuns... — Îl știți și pe Suleiman ? — Mi-a povestit Armen. E prea puțin, nu ?

Discuția se încinsese, Armen stătea într-un colț, asculta, băiatul care lansa porumbei nu se mai uita la cerul încadrat în rama ferestrei. Varduni și Camsarian fumau. Pe care dintre poeții noștri îl iubiți ? întrebă Camsarian. — Nu știu, nu m-am gîndit, sau mai exact am citit prea puțin ca să pot răspunde la o asemenea întrebare. — Iertați-mă, zise Camsarian, era o întrebare didactică. — Dacă vreți să spun cinstit, sînt nemulțumit de poeții noștri de azi, cîteodată îmi cade în mînă ceva și citesc. Unul scormonește drama armenilor, altul își boscorodește nevasta necredincioasă sau copiii nerecunoscători. Orice dramă e o rană, se cicatrizează. Mai cu seamă se cicatrizează rana unui popor. Ce-a suferit poporul nostru e o rană, din cap pînă-n picioare. Și cicatricea e tot din cap pînă-n picioare. Poeții zgîndăresc și-acum cicatricea asta. Parcă s-ar teme ca nu cumva rana să se vindece complet sau cicatricea să fie absorbită de corp. Nu se absoarbe, cicatricea rămîne. — Poporul nu poate trăi fără amintiri, fie ele triste, fie vesele. Ale noastre sînt mai mult triste. — Cine privează poporul de amintiri ? Dar

noi nu sîntem un popor ieșit la pensie, ca să ne cufundăm în amintiri. Avem multe de făcut. — Tare aș vrea să vă cred. Varduni se posomorî, apoi se aprinse : — Ați vrea ? Dar cine vă dă dreptul să nu mă credeți, dumneavoastră iubiți mai mult pămîntul ăsta ? sînteți mai îngrijorat ? de ce ?... Apoi, se potoli : iertați-mă.

Camsarian se fîstîci, bîigui ceva, ceru din nou o țigară. Tăcură.

— Învățătorule, ai să pleci ? se auzi, în tăcere, glasul băiatului care lansa porumbei.

Păru că Varduni abia acum îl vede pe băiat.

— Pe tine de ce te-au luat ?

— Crește porumbei, spuse Camsarian. Dacă ar fi tras în *khacikar*, acum s-ar fi plimbat liber.

Varduni îl privi îngrijorat pe învățător : — Vă înrăiți. Cei care au tras în *khacikar* sînt căutați. Nu cred să se bucure prea mult de libertate. Apoi, îi zîmbi băiatului : prin urmare, crești porumbei. Zboară și vin înapoi ?

— Și-ncă cum ! se învioră băiatul. Da' cică legea nu dă voie.

— Dac-așa se spune, așa o fi. Or fi știind ei ceva.

— N-o să le mai dau drumul, promise băiatul, aproape plîngînd. Ce-or fi făcînd, acum, bieții de ei ?

Aram Varduni rîse : — Ce-i, nu vrei să plece învățătorul ? — Nu, răspunse sincer băiatul. — Dacă ne dați drumul la amîndoi, mă duc cu el la Lernasar. M-a invitat. Nu-i așa, învățătorule ? Camsarian surîse. Varduni uită iar de băiat : — Sătenii voștri minunați nu vor să se facă ciobani, toți vor să fie poeți, cîntăreți, generali. Unde s-a văzut armată numai din generali ?!... Armata are nevoie doar de un general, doi, cîțiva ofițeri și de ostași, înțelegeți, os-tași. Dar ostași nu vor să se facă. Voi vă războiți cu mentalitatea asta, învățătorule, și nu cu o dispoziție inexistentă. — Peștele caută apa adîncă, omul caută locul în care să-i fie mai bine. — Zicala asta, au inventat-o peștii. Camsarian rîse înveselit, începuse să-i placă de Aram Varduni, dar nu vru să se predea : — Mai există o zicală, pur armenească : unde-i pîne, și rămîne. — E-o zicală respingătoare, spuse Varduni, asta-i inventată de dușmanii noștri și atribuită nouă. Și voi vă războiți tocmai cu mentalitatea asta. — E-o zicală din vremuri grele, în ea este și istoria, și destinul poporului. — E-o minciună, dacă poporul nostru s-ar fi condus după zicala asta, acum ar fi existat doar în cărțile de istorie. — Au fost unii care s-au condus, mai sînt și azi. — Și-or să

mai fie. Deși, bineînțeles, e nevoie și de pîine și... — S-au făcut multe greșeli, îl întrerupse Camsarian, iar cheia de îndreptare a greșelilor nu se află nici în mîna mea, nici în mîna dumneavoastră. Trebuie să aveți nu numai imaginea exterioară a poporului, dar, dacă vreți, și radiografia lui. Ce-l doare pe dinăuntru, ce oase rupte are?

Se priviră, se priviră îndelung doi oameni așezați la capetele patului de fier.

— Degeaba i-ați criticat pe poeți, vorbi, la urmă, și Armen. Noi avem poeți buni.

— Băiatul meu e poet, interveni Camsarian.

Aram Varduni zîmbi: — O fată ca un soare, cu ochii Preacuratei... Iartă-mă, Armen, nu te-am citit, deși sînt obligat s-o fac. Mi-aduc aminte, cînd eram în Scoția, ne-au dus pe o insulă, e punctul lor cel mai nordic. E o insulă mică. Un tînăr bărbat avea o insignă pe piept, scria ceva, ne-au tradus, scria — ocrotiți poeții locali... Bărbosul era unul dintre cei patru sau cinci poeți de pe insulă. După care rîse: să comandăm insigne de-astea și pentru raionul nostru? Ocrotiți poeții locali. Am să te citesc, dacă-ți ții promisiunea și-mi trimiți revista.

*

...În aceeași zi, la miezul nopții, cînd Armen și Sona în sfîrșit or să doarmă, Sahac Camsarian are să coboare în sat: o să bîntuie ca o fantomă pe ulițele pustii, o să urce la fierărie, o să privească îndelung la înfățișarea vineție a clopotniței Singuratice, o să vadă peretele prăbușit al casei tușei Asanet, apoi o să se-ntoarcă acasă și o să scoată din sertar caietul de însemnări. Pe ulițele satului, nici o fereastră n-o să fie luminată, nici luna n-o să se vadă, stelele or să pară gămălii de bolduri, însă Camsarian o să umble prin sat cu precizia unui orb și o să vadă tot. Și, aprinzînd cu grijă veioza, care o să fie singura lumină din întreg satul în clipa aceea, Camsarian o să scrie în caiet: „Orice ființă rațională trebuie să petreacă la arest măcar o noapte din viața sa, iar după noaptea aceea lungă, dimineața să continue să lanseze porumbei de pe coama casei sale sau din sufletul său...".

Pe urmă, Camsarian o să închidă și o să pună în sertarul biroului caietul, o să stingă veioza și o să vrea să doarmă. La-nceput, o să-l deranjeze liniștea apăsătoare a satului, apoi o să audă glasuri. Cine or fi? O să-nțeleagă că sînt el și Aram Varduni. Și o să asculte așa cum ar asculta o discuție străină. „Da, pentru fiecare om trebuie să fie sfînt acel izvor

din care a băut întîia oară". „Bine, învățătorule, dar satul are nevoie de canalizare". „Și pentru că deocamdată nu puteți trage canalizare, ați desființat satul ?...". „Ți-am spus, nu există nici o dispoziție, nu există o asemenea dispoziție". „Cînd moare un om, se dă imediat un certificat de deces, ca să poată fi îngropat. Dacă nu există dispoziție, o să fie". „Nu vă asumați prea multe, învățătorule ? Nu mă refer numai la dumneata. Nu cumva unii fac din grija poporului nostru ceva asemănător cu lotul individual, pe care-l îngrădesc — e-al nostru, vor să devină într-un fel proprietari ai suferinței naționale și să obțină un venit ? Nu cumva unii, din punctul ăsta de vedere, ridică o greutate peste puterile lor și, icnind, gemînd, tot înalță și coboară halterele cu grijile neamului ? Și, periodic, adaugă la ele cîte o greutate, deși le depășește puterea". „Vorbiți logic, dar, scuzați-mă, uneori prea logic, parc-ar fi răspunsurile unei mașini de calcul. Nu simțiți o primejdie din transformarea grijilor poporului în lot individual ? Adică, voi, scriitorii, învățătorii, ocupați-vă de treburile voastre mărunte, iar noi știm totul, noi gîndim, noi decidem. Orice om, mic sau mare, e răspunzător pentru poporul său. Și în fața poporului". „Nu-s prea mulți cei care dau sfaturi ? Uitați, de pildă...".

Continuarea discuției se afla la Varduni, la comitetul raional. Luă de pe birou o coală albă de hîrtie, începu să scrie niște cifre, umplînd coloane. Se juca sau ce... ? Erau argumente convingătoare, o analiză exactă a situației și a perspectivei. Sînt învins ? gîndi Camsarian. În orice caz, în el nu apărură argumente contradictorii. Și avu un sentiment ciudat : înfrîngerea era, parcă, dulce, deși orgoliul lui, ce mai vorbă, fusese rănit. Pînă acum, lupta lui fusese un monolog, nimeni nu citea scrisorile sale, nu-l asculta, nu stătea la discuții. Și, treptat, el se convinsese că adevărul e de partea sa.

„Diferența dintre mine și dumneata, învățătorule, e în favoarea dumitale"

„Cum vedeți sau simțiți ceva, dați de știre, protestați. Eu trebuie să primesc dispoziții. E o dramă dureroasă. Eu sînt obligat să socotesc, să țin seama de toate plusurile și minusurile". „...În mod logic ?" „Inima nu acceptă dispoziții. Nici măcar în chestiuni de dragoste. Inima dă alarma." „Nu cumva lungiți cam mult drumul dintre inimă și creier ? Ajung la destinație semnalele de alarmă ?" „Eu am încredere în dumneavoastră, iar dumneavoastră aveți încredere în mine. Eu

sînt un pensionar care și-a trăit viața". „Pensionar ? Fiecare om se pensionează singur".

„Aveți în dumneavoastră o mulțime de răfuieli cu lumea". „Poate că *pentru* lume. Iertați-mă, a sunat cam pompos". „Deloc, învățătorule, lupta cinstită cu lumea este *pentru* lume".

Fumară și tăcură îndelung.

Sahac Camsarian nu dormi mai deloc : va să zică, am petrecut trei nopți la rînd. Locotenentul Antonian o să jubileze. Știe, oare, pe cîți inși a „înzestrat" cu boli ? Medicii se străduiesc, se chinuiesc, uneori smulg omul din ghearele morții, iar unul ca Antonian... Cine a ținut socoteala — cîți oameni au fost păgubiți ? Își aminti ochii triști ai băiatului care lansa porumbei : „Da' ce fac eu, învățătorule, spuneți-mi ? Pe dumneavoastră vă cred. Porumbeii zboară doar pentru plăcerea lor...".

Nu, Sahac, tu ți-adaugi noi greutăți la halterele tale.

Dormi, își porunci sieși.

*

Peste trei zile, satul Lernasar îl îngropa pe Ohan Simavonian.

Bătrînul murise liniștit, ca un plic care se închide. Citea, ca de-obicei, culcat sub nuc, iar noră-sa, Mariam, observă că doarme. Aduse o pătură de-acasă și îl acoperi, e bătrîn, să nu răcească... Or, în momentul acela, lui Ohan Simavonian îi era de-ajuns... pătura albastră a cerului, care, dacă ar fi fost seară, ar fi fost împodobită cu desenele stelelor.

Cu o zi în urmă, șezînd sub același nuc și bîndu-și ceaiul său tare, îi spusese fiului său, Vram, ce vroia să i se scrie pe piatra de mormînt : „Toate numele locurilor în care m-am născut, am trăit și am murit". Feciorul a încercat să protesteze, tatăl l-a oprit și, ațintindu-și privirea asupra unui punct imprecis, a înșirat : „M-am născut la Erzngian, provincia Kharberd. Apoi, am fugit la Kars. Pe urmă, scrieți *Orfelinat,* cu litere mari. Ha, ha, scrieți *Orfelinat,* cu litere mari : orfelinatu' n-are de-a face cu locu', adică orfelinatu' din cutare oraș, orfelinatu' e chiar el oraș, sat, e geografie și istorie. Va să zică, cu litere mari. Pe urmă, scrieți Martuni, Talin și, la sfîrșit, Lernasar, unde-oi muri mîine, poimîine... și jos de tot scrieți — *Cartea mi-a rămas neterminată...*".

După asta, își băuse liniștit ceaiul și le spusese să se ducă, să nu-l tulbure, a ajuns într-un loc tare interesant, trebuie să citească.

Pe Ohan Simavonian, l-a îngropat tot satul, doisprezece oameni, dacă-i socotim și pe copii, care au venit și s-au înșirat lîngă *khacikar*-ul arhimandritului. L-au îngropat a doua zi după ce murise, chiar el îi rugase : „Dac-oi muri dimineața, să mă-ngropați după-amiază, dac-oi muri seara, a doua zi". De aceea, nu apucaseră să anunțe prea multe persoane : „La parastasul de-o săptămînă, or veni o mie de inși", a spus Vram.

Numai Lusic plîngea aplecată peste sicriu și, pentru că era doar ea, la început a hohotit, apoi a plîns în tăcere, căci își dăduse seama că nu se aude decît un glas. Sahac Camsarian gîndi mîhnit : „E altfel înmormîntarea unui orfan. Și orfanul de șaptezeci și șapte de ani e tot orfan. Bietul Ohan, cine să-l plîngă ? soră nu-i, nepot de frate, nepot de soră nu-s... Barem nevastă-sa să fi fost, ar fi plîns acum și abia mîine, poimîine ar fi murit". Era o înmormîntare tristă, neajutorată, amărîtă.

Iar după o săptămînă, Vram a coborît cu familia în Țaghcașen, unde, se dovedi, cu cîteva luni în urmă primise locuință la etajul al doilea. Înainte de a pleca, a încuiat, a zăvorît bine ușile casei părintești, a pus trei lacăte — la camere, la grajd, la cuptor. Era bine așa, casa avea să se năruiască în bună regulă, și nimeni nu putea să intre... pe ușă. Păcat că nu se puteau pune lacăte și la nucii din livadă. „La toamnă, venim să-i culegem", spuse Mariam.

„Ce-a mai rămas, o să car cu sacoșele, zise Vram, nu mai e nimic ca lumea. Pentru piatră, am vorbit și-am hotărît cu meșterul Suren, a făgăduit că la parastasul de patruzeci de zile e gata, doar n-am să las să piară amintirea tatălui meu din satul ăsta neînsuflețit".

41

ERA PRIMĂVARĂ, o primăvară splendidă, sclipitoare...

Soarele strălucea pe cer, mugurii plesneau, lumea se năștea și se înnoia încă o dată.

Iar în satul Lernasar, izvoarele curgeau în zadar, copacii își deschideau în zadar mugurii, ploaia cădea pentru nimeni.

42

SECRETARA ÎL ANUNȚĂ că așteaptă cineva. Safarian nu se interesă cine e : „S-aștepte". Vicepreședintele comitetului executiv își pierduse capul — planul semestrial la ouă nu-i îndeplinit. Ceilalți indicatori sînt buni. „Am putea obține drapelul de fruntaș, visă Varduni, dacă am îndeplini planul la ouă. Să te văd ce ești în stare, Safarian".

Lipsesc douăzeci de mii de ouă. Începînd de dimineață, Safarian telefona, lua sat cu sat, se ruga, insista, amenința și rezultatul... în total patru mii. Și alea, nu ouă, ci promisiuni de ouă. Aram Varduni e îngrijorat, de, e proaspăt secretar, vrea să-și încheie cu rezultate bune primul său an. Raionul a fost mai întotdeauna pe ultimele locuri, poate ar fi posibil să producă o ruptură. Safarian era mulțumit că noul secretar are încredere și se sprijină pe el : „Eu sînt nou, a zis, tu cunoști bine raionul, îi știi pe oameni, le cunoști posibilitățile ascunse". Nu-i suficient să sun, se gîndi Safarian, trebuie să umblu din sat în sat, cînd le vorbești în față se rușinează, pentru cîteva ouă să scap din mînă drapelul ?... N-au decît, anul ăsta, să nu-și facă omletă, își zise în gînd și rămase satisfăcut de istețimea sa. Mîine, încep de dimineață, hotărî Safarian și abia acum își aminti că e așteptat. „Să intre, zise secretarei, dacă mai așteaptă, să intre, cine-i ?" Camsarian ? Bineînțeles, conveniseră de-acum o săptămînă, îi spusese să vină, dar după cele întîmplate se gîndea că n-o să vină. Prin urmare, a venit.

Camsarian intră, salută.

— Ședeți, zise Safarian, credeam că o să ne-ntîlnim mai tîrziu. Iertați-mă că v-am făcut s-așteptați. Ce mai faceți ?...

Întrebarea era de două parale, și Camsarian privi în tavan.

— Nu-i nimic, spuse, am mare experiență s-aștept, ce-i o oră ? Am fost făcut s-aștept mai mult.

— Da, dar eu am făcut-o prima dată, încercă Safarian să treacă la un ton de intimitate, pricepînd că-l așteaptă o discuție grea. Nu-mi văd capul de probleme, zilele astea.

— Dumneavoastră, da, o faceți pentru prima dată, alții m-au făcut adesea s-aștept — mă chemau la ora unu, mă primeau a doua zi la patru, mă chemau vineri, mă primeau miercurea următoare. S-a-ntîmplat să fiu amînat la nesfîrșit, m-am tot dus și n-am fost primit niciodată. Eu am socotelile

mele, știți, într-o zi am adunat, am împărțit, a reieșit că am petrecut șase luni în fața ușilor.

Safarian rîse : era întîia oară că auzea de o asemenea socoteală. Pare un om tăios, învățătorul ăsta, nu-s de invidiat elevii lui.

— Satul nostru, știți, are o istorie veche, l-a menționat și Movses Caghancatvați [1].

— Da, desigur, zise Safarian, deși nu știa prea bine cine-i Movses ăsta... poate că așa-i spuneau lui Khorenați, da, desigur, e un sat vechi, foarte vechi.

Satul n-a murit încă. E muribund, însă n-a murit... Un medic bun poate chiar să reînvie un mort.

— Aveți o fată foarte bună, spuse Safarian, mi s-a povestit. Școala ei este de-a dreptul o faptă eroică.

— Faptă eroică a fost ce-a făcut preotul acela armean, cînd, în deșertul Ter-Zor, a transformat nisipul în tablă școlară și a dat lecții orfanilor, învățîndu-i alfabetul.

Nu se lega nimic. Safarian, de deznădejde, fumă, nu te puteai apropia de omul ăsta, din orice parte încercai, nu reușeai.

— Sînt un om antipatic, știu, Camsarian parcă ar fi citit tăcerea celuilalt. Dumneavoastră cu grijile dumneavoastră, eu cu satul meu, Caghancatvați, Ter-Zor...

— N-am vrut să spun asta, încercă naiv să se justifice Safarian, dar, într-adevăr, avem și noi grijile noastre.

— Grija noastră trebuie să fie aceeași, puse punct Camsarian, apoi întrebă pe neașteptate : v-ați uitat, ieri, la televizor ?

— Nu, ce era ?

— Vorbea unul dintre cosmonauții noștri. Spunea lucruri interesante. A zis că, pentru a vedea anumite aspecte ale globului pămîntesc, trebuie să te depărtezi de glob. Din cosmos, globul nostru se vede mai bine : încotro se-ndreaptă ghețarii, unde-ncepe să fisureze scoarța terestră și-alte asemenea lucruri. Adică, pentru a vedea, pentru a observa toate astea, trebuie să te depărtezi în spațiu.

Unde-l duce mintea, gîndi Safarian și, cine știe de ce, ochii îi căzură pe planul de ouă, aflat pe masă. Orice-ar fi, trebuie să strîngă douăzeci de mii de ouă, gîndi el destul de sigur pe sine: o să strîngem, primăvara asta n-au decît să nu mănînce nimeni omletă în raion. După ce-om cîștiga dra-

[1] Istoric armean din secolul VII.

pelul de fruntaș, mă rog, faceți și omletă, vopsiți și ouă, coaceți și plăcinte.

— Ce vreau să zic, Camsarian tăcuse o clipă, pricepînd că Safarian e cufundat în gîndurile lui, pentru a vedea și înțelege anumite aspecte ale vieții, trebuie să te depărtezi, să te depărtezi în timp. Să te-ntorci o sută de ani înapoi, să privești o sută de ani înainte...

„Să privești o sută de ani înainte, zeflemisi în sinea sa Sos Safarian, eu nu pot, acum, să privesc un trimestru înainte".

— Ei, dacă am fi privit la timp înainte, poate c-am fi găsit o soluție ca să nu se destrame satul. Nu numai satul. Dar nu o sută, noi nu privim nici douăzeci de ani înainte, or pe perioade scurte de timp pericolul nu se cunoaște. Dacă acum douăzeci de ani, cînd doar o familie, două plecaseră din sat, am fi stat și ne-am fi gîndit, am fi pus cap la cap, poate, dar de ce *poate* ? am fi prevenit năpasta...

— Poate, admise nesigur Safarian.

— Știți că, în 1946, Lernasarul a obținut cea mai mare recoltă de grîu din Armenia ? Cea mai mare, înțelegeți ?

— Ce spuneți ? se miră sincer Safarian. S-a obținut grîu în vîrful munților ?

— S-a obținut, și-ncă ce grîu !

— Am să-i spun asta tovarășului Varduni. Ce să facem, mai apucăm să scoatem capul din treburile noastre, ca să privim înainte sau înapoi ? Nu privim decît în jos, la picioare.

— Bine ați spus, încuviință Camsarian, dar dumneavoastră, dumneavoastră trebuie să priviți înainte, că mă uit eu înainte, asta aduce prea puțin folos. Nu puteți măcar o jumătate de oră pe zi să ridicați capul din grijile dumneavoastră cotidiene și să vă gîndiți ce o să fie pe urmă, pe urmă ?

— Uite, nu ne-am îndeplinit planul la ouă, Safarian se-ntoarse pe neașteptate la grijile lui, avem nevoie de douăzeci de mii de ouă, de unde ?...

Camsarian rîse spontan.

— Rîdeți, dar, dacă nu-ndeplinim planul la ouă, raionul o să fie și anul ăsta codaș, și nimeni n-are să-ți mai dea voie să privești înainte.

— Douăzeci de mii de ouă, Lernasarul singur putea să dea.

— Putea. *Acum* ne trebuie, luna asta, tovarășe Camsarian.

— Nu te gîndești luna asta la luna asta.

— Avem o amărîtă de crescătorie de păsări, găinile lor cer ouă de la noi.

— Să vă dau un sfat? Dacă asigurați lumină naturală în crescătorie și țineți lumina aprinsă noaptea, găinile or să ouă patru ouă pe zi în loc de două.

— Cum, adică?... se miră Safarian.

— Găinele se păcălesc că-i ziuă și nu dorm, își fac treaba. Nu glumesc, am citit într-o revistă de știință... Păcăliți găinile, ce-are să fie?...

— Nu se poate.

— Ba se poate, dar există o problemă. Dacă găinile or să muncească atît, or să se epuizeze mult mai repede. Dar ce vă pasă? Vouă vă trebuie acum ouăle, luna asta, nu? După aia, ce-o fi să fie...

— Eu vă știu mai mult din auzite și, drept să spun, vă stimez, altfel puteam să mă simt jignit, tovarășe Camsarian.

— De ce, de ce să vă simțiți jignit? Dar pămîntul nu se simte jignit, apele nu se simt jignite? Trăiți în așa fel, de parcă după voi e sfîrșitul lumii, „astăzi", „plan", „drapel de fruntaș"... Natura, însă, își are și ea planul ei și, de aceea, știe să pedepsească și-ncă cum pedepsește!

Safarian privi obosit și neajutorat. Pesemne înțelese de ce îl evitau conducătorii raionului pe omul ăsta. Și Varduni, care a zis că vrea să-l întîlnească, să discute cu el... Bietul Varduni... Safarian nu știa că secretarul se și văzuse cu el.

Iar pentru Camsarian, vicepreședintele comitetului executiv era ambasadorul unor greșeli vechi, așadar se impune să-i pretindă socoteală.

— Ați rămas o noapte la arest, da?...

— Am rămas, și după ce am ieșit am citit în ziarul vostru că, în toți anii ăștia, am dus o viață de parazit. Mi-au măsurat și grădina. Are o sută douăzeci de metri mai mult, au măsurat bine. Dar... eu nu-mi las bucata de pămînt să moară, o cultiv, o tratez, sădesc pomi, scot pietrele, obțin recolte. Prin urmare, eu sporesc țara cu cîteva sute de metri. Și dumneavoastră?... Cîte hectare ați smuls țării? Dac-am socoti pămînturile moarte ale satului nostru... v-ați gîndit?...

— Era un articol stupid. Redactorul a-ncasat-o pentru asta.

— Probabil că și redactorul e din cei care privesc în jos, la picioare. În sat la noi, erau trei frați: Aram, Sarghis, Mamicon. Trăiau în casa părintească, s-au căsătorit și nu aveau

loc să stea. Au scris rugînd să li se dea pămînt, să-și facă alte case. Nu le-au dat. Au fost siliți să plece din sat. Iar pămîntul satului nostru s-a pietrificat de la un cap la altul de neutilizare... Cînd ați fost ultima oară în sat la noi ?

— Acum doi, trei ani. Dar o să vin zilele astea. Tovarășul Varduni vrea să se vadă cu dumneavoastră, o să-i relatez discuția noastră.

— A fost luat un *khacikar* din sat, *khacikar*-ul lui Smbat cel Mare. După Leo, Smbat stăpînea ținutul nostru în secolul al zecelea. Era un *khacikar* deosebit, pe soclu era gravat — *Smbat cel Mare*. Au zis că l-au dus la muzeu, e-adevărat ?

— E-adevărat, am dat aprobarea.

— Ați dat aprobarea ?... Vreme de o mie de ani, *khacikar*-ul acela făcuse parte din munții noștri, ca și cascada, ca și muntele Mut... Cascada, cînd o s-o luați ? Dar monumentul localnicilor căzuți în război ?.... Ori o să-l lăsați în grija oilor, să-l lingă, să-l curețe ?

Safarian se ținu cu firea, Varduni îi recomandase să discute civilizat și politicos cu învățătorul, să reziste la atacurile lui. O să rezist, țipă în gînd Safarian, ai să reziști chiar de-or azvîrli cu pietre în tine, tu va trebui să zîmbești duios, or să te scuipe în obraz, tu ai să spui — scuzați-mă, ceva mai încolo e o scuipătoare... Pentru o clipă, îl înțelese, ba încercă să-l și justifice pe locotenentul Antonian. Dar omul ăsta, oare, nu vrea casă, nu vrea serviciu, nu vrea mașină ?

— O să vin în sat și-o să mai vorbim, zise Safarian. O să fiți acolo ?... Am să găsesc ușor casa dumneavoastră, mi-au spus că i-ați vopsit acoperișul.

(Își aminti interogatoriul locotenentului Antonian. — Ți-ai vopsit acoperișul, aud că-i vopsea străină, de unde-o ai ? — De la Erevan. — Din magazin sau pe sub mînă ? — Din magazin. — Ai vreun bon, poți să dovedești ? La magazin, se dă o chitanță. Ai o chitanță ? — Am rupt-o, de ce-aș fi păstrat-o ? — Ca s-o fi scos acum, s-o pui pe masă, eu s-o citesc și să te cred.

Atunci, l-a privit îndurerat pe Antonian. Apoi, l-a justificat : omul ăsta doar n-o fi inventînd, se zice că mulți păstrează hîrtii din astea pînă la moarte — au luat o ușă, de unde ? au luat ipsos, de unde ? pietrele pentru casă cine le-a dat ? ai bon ? Pentru un escroc, doi, sînt cu toții supuși bănuielii.)

— N-am unde să mă duc. Sînt în sat.

43

ARMEN CAMSARIAN primise onorariul și bea șampanie cu băieții în cafenea. Era de-acum dimineață, de-aici avea să se ducă direct la lucru. A venit fără voie, mai exact — l-au purtat picioarele spre cafenea. Le promisese, și puteau să creadă că-i zgîrcit sau că se și consideră client al Parnasului. Cele cîteva zile petrecute în sat se înfipseseră în el ca o pană, îl făcuseră indiferent și împrăștiat, și se plictisi curînd de sporovăiala băieților. Bău cîteva cafele, fumă țigară de la țigară. Nu distingea prea bine ce spune fiecare : frazele pe care le auzea puteau fi rostite de oricare, parcă era o bandă înregistrată, care nu se uzează.

— E bună poza, ai să-ncepi să primești scrisori de la fete.

— Vrei să zici că poeziile nu erau bune ?...

— Eliot, de pildă...

— Acum, o să ai și criticul tău personal. Altfel, ce importanță are că scrii bine sau rău ?

— Într-o poezie de Apollinaire...

— Care ?

— Tot n-ai citit, ce să-ți mai spun ?

— Teatru de două mii de ani. Și-acum, avem teatru ? Acum !

— Să fi avut bere olandeză, rece. Am auzit că la voi acasă aveți.

— Cînd e el acasă, ca să știe ?

— Ieri, a venit mătușă-mea, din satul lui tata. A adus un borcan de miere și două sticle de rachiu. Era un rachiu tare. I-a zis lui tata — s-o bagi pe fie-mea la medicină.

— Dacă-i șperț, e puțin, dacă-i cadou...

— Va să zică, ești țăran, da ? orășeanule !

— Ți-e dor de satul vostru ?

— În scris, i-e dor. Fiecare poet trebuie să aibă satul lui, ca să i se facă dor și să-njure orașul. Și-apoi, trebuie să aibă un bunic din Sasun. Oriunde ar fi el născut, trebuie să aibă un bunic din Sasun, care să fi fost haiduc...

— Da' eu ce să fac ? Bunicul e și el din Erevan...

— Cam greu pentru tine, n-or să te publice.

— Armen, ai fost la țară ?

— Am fost.

— Dă-mi, pe datorie, niște dor de sat, am nevoie pentru poem, or eu n-am.

— Băieți, ați văzut ce fată a trecut ? !

— Avea niște blugi extra ! *Levi's.*

— O mică erată : *Wrangler.*

— Ce mai era prin satul tău, Armen ?

— Ce să fie, un sat care trăiește pentru sine.

— Vai de noi, dacă ne-or trimite la țară ! Peste-o săptămînă, sînt repartițiile. Armen, cum ai reușit să-ți arunci ancora-n oraș ?

— V-ați uitat, ieri, la televizor ? A vorbit Sanasar Melian, o oră-ncheiată. S-a dus la Arpa-Sevan, a intrat printr-un capăt al tunelului și a ieșit prin celălalt. O lună a durat. A dat lovitura băiatul : acu', or să-l publice toate ziarele.

— O lună ? Eu aș fi-nnebunit.

— Azi, mă duc la editură. Redactoarea e o tipă tînără, nemăritată. Îi place să-i duc flori. De-un an lucrează la cartea mea, i-am luat flori cît pentru tot onorariul pe care nu l-am primit.

— Ce zicea de Arpa-Sevan ? Au dat drumul la apă ?

— Dac-ar fi dat drumul, el cum ar fi mers ?

— Înot.

— Să fi văzut ce lucruri deștepte spunea, parcă dădea lecții tinerilor armeni.

— Cîte sticle am băut ?

— Omul nu mai știe ce să facă de plictiseală.

— În romanul lui Marquez, trăiau o sută de ani plictisindu-se, tu mai ai optzeci de ani de plictiseală.

Armen Camsarian o întrezări limpede pe soră-sa, îl întrezări pe taică-su, întrezări clopotnița Singuratică, șopîrlele care citeau sentința de piatră: „Am clădit biserica aceasta noi, toți locuitorii din Karaglukh, în afară de Sarghis Nazarian". Se frecă la ochi, se uită la cei din jurul său, la sticlele goale de șampanie, la cești murdare de cafea.

— Eu m-am dus. Și se depărtă cu pași repezi, nervoși.

*

Autorul susține că, în aceeași clipă, din susul străzii Abovian, cobora cu pași uriași Dzenov Ohan. El trecea pe lîngă cafenelele ticsite cu tineri zdraveni, vînjoși, și întreba peste tot : „Băieți, ce faceți, băieți, ce-i de capul vostru ?"

În ziarele de a doua zi, aveau să fie tot soiul de știri, dar nimic despre asta : nimeni nu auzise glasul lui Dzenov Ohan. Deși, după spusele autorului, glasul acela fusese atît de puternic, încît undele lui au ajuns la Lernasar, și, lovit de

unde, nucul singuratic de pe muntele Mut s-a prăbușit cu crengile sfărîmate.

44

AREVIC SUNĂ CLOPOȚELUL.

Sona privi tristă, zdrobită la „școala“ ei. Copiii ședeau nemișcați, nici unul nu vroia să se ridice. În ochii tuturor, era o tăcere neobișnuită, nu o tăcere copilărească. Asta îi păru nedrept Sonei : copilul e copil, nu trebuie ca fruntea lui curată să se încrețească înainte de vreme. „Școala“, însă, nu se urnea de la locul său.

— Tovarășă Camsarian, bîigui Arevic, noi... pe dumneavoastră... vă iubim foarte mult.

— Și eu vă iubesc pe voi, Arevic, pe toți vă iubesc foarte mult.

— Dar cel mai mult pe cine ? întrebă Vanuș.

— Pe toți. Să nu uitați școala noastră, copii.

Sona se temu că are să izbucnească în plîns.

— Ei, copii, voi ați crescut cu un an. O să treceți toți în clasa următoare, eu sînt foarte mulțumită de voi.

— Anul viitor, n-o să ne mai dați lecții ? întrebă plîngăcioasă Manuș.

— De ce nu ? Poate că vă dau.

Nu, nu trebuia să-i păcălească pe copii, copiii se uită cinstit, cu ochii larg deschiși, la învățătoarea lor : dacă nu-i posibil să spui adevărul întreg, nu trebuie nici să-i păcălești. Ei știu că, ceva mai înainte, Arevic a sunat pentru ultima oară clopoțelul. Anul viitor, firește, ei or să audă din nou clopoțelul școlii. Al altei școli. Alt clopoțel. Unde-or să fie, ce clopoțel are să fie ?

— V-am pregătit niște cadouri, spuse Sona, cartea lui Hovhannes Tumanian. Și v-am scris tuturor scrisori. Sînt în cărți, o să le citiți acasă.

— Noi o să plecăm, spuse Varazdat, cu tristețe ori cu bucurie ? Sîmbătă, tata o să vină să ne ia, bunicu' și bunica se tînguiesc ziua-ntreagă, nu vor.

— Nici eu nu vreau, spuse Caro, da' tata a zis c-o să plecăm. Ne ducem la Hoctemberian. Tata a luat o casă nouă acolo.

— Hoctemberian e-un oraș frumos, spuse Sona.

— Acolo sînt prăvălii ? întrebă Varazdat. Da' teatru de păpuși ?

— Sînt. Multe prăvălii. Teatrul de păpuși e la Erevan.

— Tata a zis c-are să-mi ia bicicletă. A zis — ți-aș fi luat și-aici, da' unde să umbli ?

— Eu rămîn cu bunica, spuse Arevic, da' nu știu cum o să merg la școală. Probabil c-or să mă dea la internatul de la centru. Sîmbăta și duminica vin în sat.

— Da' noi ? spuseră aproape într-un glas Anuș, Vanuș, Manuș. Noi ce-o să facem ?...

Da' noi ?... întrebarea inocentă a copiilor străpunse ca un bisturiu inima Sonei. Ce răspuns să găsească la întrebarea asta ? Cei trei copii parcă erau un tribunal, și ea era acuzata. Ea — Sona Camsarian. Nu, va trebui să sfîrșească, altfel ar putea nu să izbucnească în plîns, ci să răcnească de disperare neajutorată. Sona se sculă, se apropie de bănci și împărți cărțile. Se temu să-i mîngîie pe cap, se temu să privească în ochii copiilor. Ei își iubesc satul și or să se-ntoarcă, neapărat or să se-ntoarcă, și clopoțelul școlii are să sune din nou într-o zi.

— Am să vă trimit scrisori, spuse Arevic, da' unde ?...

— În sat la noi, unde ?...

— In sat la noi, nu-i poștaș.

— Are să fie, Arevic, are să fie și poștaș, or să fie de toate.

— Cînd ?

Nu, nu se mai poate continua.

— Să mergem, copii, de-acum sîntem în vacanță. Hai, sculați-vă. Vreți... vreți să urcăm la clopotnița Singuratică ? O să puteți ?

— Vrem, vrem, putem — strigară cu toții.

Cu toții : adică cei șase copii.

— Hai să mergem.

45

EREM SNGRIAN l-a lipit de perete pe Razmic Sahachian, în adevăratul înțeles al cuvîntului. Peretele era *khacikar*-ul din stîncă, iar Razmic, cu spatele la el, privea cerul, de parcă ar fi așteptat sosirea vreunui avion.

— Bună ziua, bade Erem. Razmic se moleșise la soare, vedea lumea într-un fel de negură verzuie și i se păru că

Erem s-a desprins și a înaintat din negura aceea. Acesta se apropie și se uită încruntat.

— Ține-ți pentru tine ziua bună, asta-i vecinătate ?...

— De porci vorbești ? zise Razmic alene, tărăgănat. Cică ți-ar fi intrat în casă, da ? blestemații ăia. Ți-or fi făcut un circ... Guițau ?...

Badea Erem se încordă, degetele bătrîne îi tremurară: ce l-ar mai fi pocnit cu bastonul peste mutra lui păroasă, ah, de-ar fi fost tînăr !

— Ce, mă iei peste picior ?...

Razmic n-avea chef de ceartă: piatra încinsă de soare îi încălzise spatele. Suma pentru mașina lui Aramayis s-a rotunjit, băiatul are să vină de la oaste, cît despre Arto, a primit trei scrisori de la el, scrie să fie-ntr-un ceas bun, tată, dacă ești de acord, mă logodesc cu fata profesorului nostru și, e clar, o să mă păstreze la aspirantură, dar deocamdată... am nevoie de mulți bani. Nu cumva mi-aruncă praf în ochi pușlamaua, se dumiri Razmic, îmi ia banii și-i azvîrle în vînt, după asta, cică nu s-a putut, tată, profesorul a aflat că tu crești porci și... Nădejdea mea e-n Aramayis, gîndi el, are să vină să rămînă la Țaghcașen, pe țînci îi trimit la mă-sa, și eu rămîn acasă la mine, cu porcii mei, cu oile mele, o să fac drumul ăsta, e la doi pași. Deschise ochii alene, din nou îl văzu prin negură pe Erem Sngrian.

— Ai amuțit ? bătrînul aproape că țipă. Porcii tăi îmi intră în casă, nu te-nduri să zici iartă-mă, vecine.

— Să-ți fi zis porcii, se obrăznici Razmic, ei ți-au intrat în casă.

— Și tu ești unu' din ei, cu ce-i fi mai breaz ?

Razmic Sahachian se dezmetici, ca și cum i-ar fi turnat cineva apă rece pe ceafă, și sări de la loc : tocmai îi treceau tot felul de gînduri prin cap — încuscrit cu profesorul, proprietar de „Volga", și scheletul ăsta de om ce tot zice ?

— Tacă-ți gura, bade, eu nu-s de-o seamă cu vagabondu' de fiu-tu, cît despre porci... vezi c-or să vină și mîine. Du-ți casa mai departe de mine.

Bătrînului îi păru că vorbele i s-au uscat pe limbă, acum-acum are să-și piardă suflarea, îl înjură în gînd pe fiu-su, că nu-i lîngă el și nu poate apăra onoarea lui taică-su, pe care-l calcă-n picioare porcul ăsta.

— Să fi fost fecioru-meu aici, spuse el amărît, să fi fost fecioru-meu, ți-ar fi dat el răspunsu'...

— Să fi fost, mi-ar fi dat. Razmic închise din nou ochii. Cuscrul profesorului ! Se văzu bărbierit, îmbrăcat în costumul din Țaghcașen, cu buzunarul plin de bani în restaurantul „Dvin", se zice că-i cel mai bun. O să se bată pe burtă cu cuscrul. Nici nu auzi cînd s-a îndepărtat Erem Sngrian, toc-toc, bocănind cu bastonul, răstindu-se la Razmic Sahachian. Și în povestea cu înmormîntarea lui Sirac Aghaian degeaba s-a amestecat. Învățătorul a zis hai să facem, să facem, și el s-a dus de-a intrat la pușcărie. Un om preacinstit, ca un rege, a dormit două nopți pe scîndura goală, or să-i socotească asta, oare, cazier ? Nu, n-or să-i socotească, se zice că primul secretar al comitetului raional, he, he, însuși el, Varduni, s-a dus personal la miliție și l-a scos. Nu, învățătorul e-un om mare, asta fără doar și poate !

*

Sona asculta cîntecele lui Ohan Simavonian. Era pentru prima oară după moartea lui. Lusic ședea alături, pe un scaun, și încă de la primul cîntec i se umplură ochii. Erau cîntece vechi din Muș, Erzrum : cîteva, Sona le știa, altele erau cîntate cu textul modificat, cu melodia puțin schimbată. Trei dintre cîntece erau ale lui Ohan Simavonian. „Sona *gian*, mi-am mai amintit un cîntec, îl cînta mătușă-mea, Sona auzi glasul bătrînului, să-l cînt ?..." Păcat, nu le înregistrase pe toate : se gîndise că are să stea, într-o zi liberă, să le-nregistreze pe toate de la cap la cap. S-a dus Ohan Simavonian, și cîntecele lui zac, de-acum, sub pămînt. Un cîntec, mai ales, îl cînta bine : „Vine primăvara, trandafirii se deschid. Pe cîmpii, se văd răni vechi...". Cîntecul ăsta, păcat, nu-l înregistrase. Îl cînta cu o voce hîrîită, răgușită, numai la cîntecul ăsta, cine știe de ce, cînd îl cînta închidea ochii, iar o dată a și izbucnit în plîns. „E-o poveste, a zis el, într-o zi ți-oi povesti. Am auzit-o de la o fată oarbă, în tîrgu' din Erzrum. Cum cînta ?..." Dar povestea n-a mai spus-o. „Pe cîmpii, se văd răni vechi." versul ăsta o-nfiora întotdeauna pe Sona. — Era un om bun tatăl tău, Lusic. — Nu era din lumea asta, nu știa decît de cărți și de pomi. — Tocmai el era din lumea asta !

După întîmplarea cu *khacikar*-ul, Lusic s-a apropiat de Sona, simțea nevoia să stea lîngă ea și să tacă ori să vorbească. Îi povestea frămîntările ei, îi cerea sfaturi, după aceea plecase cu ai săi la Țaghcașen. Astăzi, pentru întîia oară, venise iar în sat. — Mi-e dor de satul nostru, a spus ea, îl visez în fiecare noapte. Înainte, habar n-aveam de vise. — Nu cum-

va ești îndrăgostită ? Fata se îmbujoră, apoi, deodată, deveni serioasă. — Mă tem că Erevanul are să mi-l smulgă pe tata, tocmai a plecat și abia acum am înțeles cît îl iubeam. — De ce să ți-l smulgă Erevanul pe tata, Lusic ? — Satul ăsta era al lui. Cîteodată, mi se pare că el era un copac, un izvor sau un *khacikar* și că s-a născut o dată cu satul. Mereu zicea — să tremurați pentru pămîntul ăsta, voi nu știți pentru cîte milioane de suflete este el patrie. Socotea cu zilele, cu lunile, că dacă n-ar fi fost genocidul, dacă n-ar fi murit două milioane și ceilalți nu s-ar fi răspîndit prin lume, ci ar fi trăit și ar fi avut urmași, acum ar fi fost cîteva milioane în Armenia. Zicea că pămîntul nostru de azi e țara tuturor acestora. Fiecare palmă e aur și sînge. Acum mi-am amintit, deodată, toate vorbele lui, una cîte una. Pe atunci, pe-o ureche îmi intrau, pe cealaltă ieșeau. — N-au ieșit, Lusic, zîmbi blajin Sona, n-au ieșit, de vreme ce-ți amintești. Și tata a devenit orfan, de cînd s-a dus el.

Levon intrase în curte pe nesimțite. — Vă distrați, spuse el, arătînd spre casetofon. — Ce mai faci, domnișoară Lusic ? Fata se fîstîci sub privirea tăioasă, sfredelitoare a lui Levon. — Eu plec, tovarășă Sona. — Aș bea o cafea, visă Levon. — Acum, Sona intră cu pași iuți în casă, o să bem în trei. — Ești îndrăgostită ? întrebă Levon. Lusic nu răspunse : nu era întrebarea Sonei, întrebarea asta suna altfel sau așa i se păru fetei de șaisprezece ani. Ea se ridică și intră repede în casă, după Sona. — Ei, poftim ! Levon se lăsă pe spetează. Domnișoara s-a supărat.

*

În curtea casei lor, întins la soare, Varujan citea o carte.

— Salut, prințișorule !

Băiatul sări în sus : — Lusic ?...

— Nu Lusic, ci nimfa.

Era duminică, și Lusic scăpase de uniforma ei școlară. Ziua era călduroasă, însorită, ea își pusese o rochie ușoară, purpurie, se pieptănase ca o domnișoară, avea unghiile făcute. Învesmîntat în purpuriu, trupul neîmplinit al fetei se zbuciuma ca o văpaie, obrajii îi erau îmbujorați, pe buze îi flutura un surîs misterios, era, toată, o capcană. Băiatul o privea fermecat, neștiind ce să spună, ce să facă... — Șezi, Lusic !

Fata nu se așeză : — Hai să ne dăm întîlnire, prințișorule, zise cu un zîmbet răutăcios, în fierărie. Varujan se opuse cu

naivitate : — Dar ai și venit ! — Mă duc. — Nu, nu, se panică băiatul, e minunat că Lusic a venit, lumea parcă s-a înseninat și mai tare, aerul s-a umplut de voci. Nu, Lusic, nu m-ai înțeles. — Ce, nu vrei să-mi dai întîlnire ? Băiatul era încurcat : se uita la fată neajutorat și inocent. — Prostule ! făcu fata. Acum, te duci la cascadă, de-acolo urci la fierărie. Ca și cum nu ne-am văzut. Vin și eu, pe alt drum, la fierărie. Barem acum ai priceput ? — Da' nu mă păcălești ! ? se temu Varujan. Fata chicoti, era rîsul străbunei Eva. — Mergem ? — Eu... eu... un minut, să mă-ncalț. — Am plecat, prințișorule.

În jurul fierăriei, bineînțeles, nu era nimeni. Varujan se uită neliniștit în toate părțile, apoi intră. În fierărie, era pustiu și rece. Venise de la cascadă aproape alergînd : nu cumva să-ntîrzie... Ochii băiatului priveau, dar nu distingeau nimic: în fierărie, părea că toate sînt învălmășite și cufundate într-o pîclă cenușie. Ieși, parcă fugind de pîcla aceea. Nu observă nici cei trei nuci, care de mult înverziseră și duceau dorul oamenilor. Fata nu se zărea. Se vedeau casele părăsite și cele nepărăsite din sat, costițele se acoperiseră de culori, gîzele și păsările își fredonau cîntecele lor minunate.

Pe cer, atîrna soarele, orbitor și cald, și băiatului i se păru că soarele rîde de el. Îl păcălise nimfa ?... Multe văzuse soarele în viața lui îndelungată, și băiatul îl privi cu dușmănie. Trecu de partea cealaltă a fierăriei : erau aceleași flori, pietre, stînci. Nu exista nimic purpuriu. Se zări clopotnița Singuratică : Sahac Camsarian zice că, după legendă, clopotnița a fost clădită de un arhimandrit, cel care este îngropat în cimitirul din sat, sub *khacikar*-ul acela vestit. Arhimandritul o iubise fără speranță pe fiica prințului de pe meleagurile astea, dar fata fusese logodită cu altul și, în ziua nunții ei, într-o singură noapte, arhimandritul înălțase clopotnița. În zorii zilei, cînd în castelul prințului nunta era în toi, clopotele au răsunat trist și deznădăjduit, iar pe arhimandrit l-au găsit atîrnat de frînghie. Trupul lui neînsuflețit se legăna bălăbănindu-se, limbile clopotului loveau în metal și valea se umplea de fiori. De ce s-o fi deșteptat legenda în memoria lui, atît de amănunțit și proaspăt, băiatul nu înțelese, nervii încordați îl lăsară brusc, se muie și se prăbuși îngîndurat sub nuc.

— Prințișorule, ai venit repede. Fata trebuie să-ntîrzie, așa a fost întotdeauna și așa are să fie.

Varujan parcă se trezi din moleșeală. În fața ochilor săi, lumea întreagă era purpurie : — Ai venit ? Credeam că... — Credeai că nu vin, că te-am părăsit ? Trebuia să te-ndoiești. Așa e.

Se așeză lîngă băiat : — Sărută-mi mîna, prințișorule...

Băiatul se înclină automat, sărută degetele fetei, care păreau fragile, imateriale. Buzele dogoritoare ale băiatului rămaseră destulă vreme lipite de degetele fetei, iar tremurul său se transmise, o clipă, fetei. Era un curent electric ? Era clocotul sîngelui ? Fata sări în sus și îl privi, într-un fel, cu mînie pe băiat. Cu al șaselea simț al femeii, fata ghici brusc zbuciumul băiatului : e un joc periculos, nimfo... Însă femeia trezită în ea se încăpățînă : își dorea prima ei victorie. — Du-mă în fierărie, prințișorule, du-mă pe brațe !...

Băiatul sări de la pămînt făptura purpurie și deodată se simți puternic — era ușoară, delicată, ca un fulg, era colega lor de clasă Lusic Simavonian, fata unchiului Ohan, sora lui Vram.

În pîcla din fierărie, o lăsă jos cu grijă pe fată :

— Da' focul unde-i, Varujan ? Vreau foc.

...Ceva mai tîrziu, în vatra rece, neînsufletită, se zbătea focul portocaliu cu văpăi păgîne, și lîngă el ședeau tăcute două suflete cuprinse de vrajă.

46

TELEFONUL ÎL SMULSE pe Aram Varduni din gîndurile sale. Era soția, Anahit, suna din Erevan. — Ce faci ? — Fumez. — Iar ?... — Copiii ce fac ? — Bine. De ce fumezi ? — În miez de noapte, omul are nevoie de un prieten, nu ? — Adică, ziua nu fumezi, da ? te-am și crezut. — Ziua, mai puțin. Abia un pachet pe zi. — Cînd vii în oraș ? — Pregătiți-vă să veniți voi. Începe vacanța, ia-i pe copii și vino. — Să stăm la hotel ? — Luna asta, probabil o să fie gata casa. Locuința noastră e la etajul doi. Vino și ne mai gîndim. — Fumează mai puțin.

Puse receptorul în furcă, se uită la ceas, era douăsprezece și șapte.

Astăzi fusese o zi grea : dimineața, a avut ședință de birou la comitetul raional, apoi a plecat la Ghegharot, unul dintre satele părăsite, mai sus de Lernasar, în vîrful muntelui. În raion, sînt cinci sate părăsite. Pe masa lui, are harta

raionului, tabele, rapoarte. Populația raionului, după datele de-acum douăzeci de ani, era de vreo treizeci de mii, acum sînt o mie șapte sute douăzeci de oameni. În ultimul an, s-au născut optzeci și patru de copii și au murit o sută șaptezeci și unu de inși. Majoritatea sînt bătrîni. În trecut, raionul era plin cu livezi de nuci și de pșat. Aproape că n-a mai rămas copac de pșat, dar nuci mai sînt. Un sat se cheamă chiar Pșatavan : bineînțeles că nici acolo nu există pșat.

În capul lui Aram Varduni, planurile se deșteptau ca acei care suferă de insomnie, în primul moment par atractive și ușoare și... sînt respinse imediat de alte planuri, care par la fel de atractive și realizabile sau de logica aspră a realității. Sos Safarian i-a arătat, astăzi, scrisorile lui Sarghis Mneian. Varduni s-a înfiorat citind telegrama primită din Novosibirsk : mormîntul nr. 4 828. Despre orice ar fi vorbit ori s-ar fi gîndit, azi, în fața ochilor îi apărea Sarghis Mneian, cu chipul său necunoscut, lipsit de trăsături : „Ce-ați făcut cu satul meu ? Dați-mi înapoi satul...“. La Ghegharot, unde se dusese astăzi, a întîlnit o bătrînă. Așezată pe o piatră în fața casei, îngîna un cîntec. Nu l-a simțit pe Varduni nici cînd s-a apropiat, nici cînd s-a depărtat. Era oarbă ? În fiecare dintre satele acelea părăsite au rămas cinci, șase familii, în principal vîrstnici. Își aminti vorbele lui Camsarian : „Omul trebuie să rămînă pînă la sfîrșitul vieții sale credincios acelui izvor din care a băut apă pentru prima oară“. Bineînțeles, învățătorule, dar nu crezi că satul are nevoie și de canalizare ? Fantasma tabloului rural trebuie neapărat să fie întregită cu utilitățile vieții urbane. N-am întîrziat prea mult ? Unde-i pîne, și rămîne : chiar și cel mai sfînt cuvînt poate, uneori, să-ți sune abject în urechi, *Piinea,* aici, firește, n-are sensul strict de *piine :* adică acolo unde-i convenabil, ușor, acolo unde poți avea o viață bună și tihnită, într-acolo să te-ndrepți. Aram Varduni nu cunoștea încă prea bine povestea sumbră a pustiirii Lernasarului dintr-un foc, nu știa alte lucruri. Pe birou, se aflau cărți mai vechi și mai noi, le răsfoia, le citea, le studia, fruntea i se brăzda de cute, sublinia cu creionul rîndurile care-l interesau. „Inima ni se strînge cînd vedem, scria Nalbandian, cum țăranul armean își părăsește munții și coboară în vale, la șes.“ Cum se face că rîndurile astea n-au fost citate de Camsarian ? Așadar, asta-i o durere veche, învățătorule. Dar voi, responsabilii de azi ai vieții, aveați obligația să știți că durerea asta e veche, ar fi ripostat imediat Camsarian, să știți și să vă gîndiți, oare nu exista un leac ?

Învățătorul ar fi țipat, ar fi țipat tare și, probabil, ar fi avut dreptate. Și noi am lăsat durerea asta în voia soartei, n-am înțeles ce s-a rupt în sinea sa, în care dintre planurile noastre economice am ținut seama de viața poporului, de schilodirile soartei și caracterului lui. Fiecare generație a acestui popor a nutrit visul de-a avea o viață bună, sigură. Nu era firesc ca, atunci cînd, în sfîrșit, a sosit vremea, să nu mai fi vrut să aștepte ? Acum, astăzi, mîine. Ajunsese la capătul răbdării ? Își întindea gîtul ca floarea-soarelui spre lumină. Și s-au deșteptat, nu se putea să nu se deștepte, și instinctele întunecate, trebuia să ne așteptăm și la asta, nu ? Avem fotografia clară a poporului, și încă fotografia din buletinul de identitate — mică, nefirească, în vreme ce era nevoie de o radiografie.

Scrumiera se umplea cu chiștocuri de țigări, de plafonul camerei de hotel atîrnă un adevărat nor, și Varduni auzi din nou cîntecul bătrînei din Ghegharot. Nu-și amintea nici un cuvînt, ce-o fi făcînd acum bătrîna, o fi avînd pe cineva care să-i deschidă ușa casei, măcar seara, ori i-au plecat copiii la oraș și fiecare dintre ei și-a pus pe perete, la loc de cinste, fotografia mărită a mamei ? Poate că ea fredona cîntecul acela vechi pe care-l îngînase pe cînd își legăna pruncii sau atunci cînd bătea laptele în putinei, cine știe ? ! „Satul doar a dat orașului, n-a și luat ?“ „De la noi a luat“, a ripostat rece Camsarian. „Dumneavoastră sînteți un om cu gîndire largă, învățătorule, și ați greși dacă ați privi totul din clopotnița pe jumătate ruinată a satului vostru“. „Nu din clopotniță, ci cu ochii pămîntului pustiit sîntem obligați să privim, de-ar fi numai un metru pătrat pustiit. Avem prea mult pămînt ? Chiar și dacă avem mult pămînt“.

Deodată, simți dorința să-i telefonez acum, în miez de noapte, lui Camsarian, să vorbească, să polemizeze cu el. Își dădu seama, însă, că satul n-avea de mult nici telefon. Nu s-a dus încă la Lernasar, a tot amînat ; îi e teamă, oare, să se-ntîlnească față-n față cu satul lui Camsarian ? De ce s-ar teme ?

Aram Varduni era născut și crescut la oraș, părinții lui erau din Erevan : va putea el, oare, să îndrăgească pămîntul acesta, să trăiască în liniștea asta și în aerul curat de la țară ? Nu, mîine, poimîine, va trebui să se ducă la Lernasar. „Ziceți că deosebirea dintre oraș și sat dispare... Cum, con-

struind case de trei, patru niveluri în sat, asfaltînd potecile din pădure? În felul ăsta, într-o zi, nu deosebirea va dispărea, ci însuși satul, or satul este încă necesar, foarte necesar, nu numai ca să dea în fiecare dimineață lapte proaspăt orașului, ci pentru o mulțime de încă alte lucruri". Ce să-i răspundă? Stinse veioza. O aprinse iar. Formă numărul de telefon al miliției. — La telefon, ofițer de serviciu Amatuni. — Bună seara, sînt Varduni. Pe cine aveți la arest? — Tînărul acela... — Care lansa porumbei? — Îl știți și dumneavoastră, tovarășe Varduni? — Îl știu, cum îl cheamă? — Imediat mă uit și vă raportez. — Nu-i nevoie, dați-i drumul... Noapte bună.

47

— SĂ MERGEM, zise Antonian, mergem la Lernasar. Apoi, se uită sever la chipul încruntat al șoferului: Să nu mîrîi, sînt oaspeți importanți din Leningrad, ai priceput?...

Hovic îi privi nedumerit pe cei doi Orlovi, tată și fiu: ce-au pierdut străinii ăștia în satul ăla, n-o scoate la capăt, tot vin, vin întruna. Abia pe urmă văzu că locotenentul e posomorît: în ziua aceea, cînd a ieșit de la comitetul raional, i-a spus lui Hovic — „Lernasarul ăla sau ce-o fi, pentru mine de-acum e zero, l-am șters de pe hartă, gata!"

— E drum greu, avem de coborît o culme și de urcat, spuse Antonian, țineți-vă bine.

— De unde-atîta piatră?... se miră Ghevorg Orlov.

— În asta, sîntem milionari, se amestecă Hovic.

Primăvara se învăpăia în vale, parcă și pietrele se treziseră la viață, se însuflețiseră, apele rîului se limpeziseră, rugurile migdalilor înfloriți se aprinseseră și mai tare și ardeau cu văpăi azurii.

Într-o curbă, le apăru în față un autocamion încărcat cu mobilă. Lîngă șofer, ședeau o bătrînă și un bărbat, probabil soț și soție. Sus, printre boccele și lucruri, stăteau doi copii.

Autocamionul se opri, dădu puțin înapoi, ca să facă loc „Willys"-ului. Se opri și „Willys"-ul. Oaspeții coborîră.

— E minunat, zise Ghevorg Orlov, să privim.

— Cine sînteți, unde mergeți? întrebă Antonian.

— Sînt din Lernasar, interveni Hovic, îl cunosc pe bătrîn, e badea Erem. Nu-ți amintești ?

Antonian își aminti, firește, e Erem Sngrian, din „oastea" învățătorului în ziua aceea. Cum mai stătea, drept ca un *khacikar !* E-un bătrîn viguros, o mai trăi vreo douăzeci, treizeci de ani.

— Ne ducem la Hoctemberian, se apropie și se prezentă șoferul, am foaie de parcurs, îmi mut familia.

— Am înțeles, spuse Antonian. A mai rămas cineva în sat ?

— Da. Învățătorul Camsarian, care-i mereu acolo.

— Ah, învățătorul acela, Hovic vru să-i facă pe plac locotenentului.

— Să nu-l vorbești de rău pe-nvățător ! se băgă în vorbă, necăjit, badea Erem. Cine-i cu tine, locotenentule ?

— Niște ruși, tată și fiu. Tatăl a fost prieten cu Ghevorg, feciorul Asanetei de la voi. S-au luptat amîndoi la Kiev. A venit să vadă satul camaradului său. Feciorului i-a pus numele lui Ghevorg.

— Aha ! exclamă bătrînul.

— Ce-are de văzut ? ! zise Hovic. Ruinele Aniului.

— Azi, s-a mai înmulțit cu o ruină, spuse bătrînul.

— Bine, bine, tată.

— Dă-i drumu', să mergem.

— Mergem, spuse Antonian Orlovilor, a mai rămas puțin.

Autocamionul gemu deznădăjduit și-și continuă agale drumul.

— Ei, făcu posomorît Antonian, privind cu o tristețe ciudată după autocamion. Mînă, Hovic, nici de viața noastră nu-i mare lucru.

Antonian avea presimțiri rele : de ce l-o fi trimis secretarul comitetului raional tocmai pe el cu oaspeții ? Îl verifică ? În ziua aia, blestemată fie, de ce s-o fi dus la înmormîntare ? A vorbit politicos, dar nici nu s-a uitat la el. „V-ați orientat strălucit, tovarășe locotenent, a zis, întotdeauna luați asemenea decizii înțelepte ?" „Am considerat că-i mai corect să-l îndepărtez pe-nvățător de la locul faptei." „Măcar în privința asta v-ați purtat corect. Dar arestul, că l-ați ținut acolo două nopți ?..." „Am considerat că, dacă învățătorul se-ntoarce în sat, rudele decedatului ar putea să facă lucruri neplăcute, știți, fiul lui..." Cum i-o fi scăpat asta din gură ? „Știu, mi-au spus cine-i fiul acela — apoi, pentru întîia oară privindu-l pe locotenent drept în ochi, întrebă : Dumneavoastră participați la în-

mormîntare ca o persoană apropiată decedatului sau fiului acestuia, ori însoțeați cortegiul, ca să zic așa, oficial ?...“ Ce să-i fi răspuns ? „Eu sper că o să-i cereți scuze învățătorului.“ Din ziua aceea, nu-l mai văzuse pe învățător. „A, că veni vorba, spuse la sfîrșit secretarul comitetului raional, nu i-ați găsit pe cei care l-au bătut pe fiul lui Mihran Voscanian ?...“ Ce să-i fi răspuns ? „Păi, tovarășe Varduni, nu există o dovadă concretă. N-avem decît două sticle goale.“ „Ca să vezi, au uitat să-și lase buletinele lîngă *khacikar* !“ Varduni rîse amar. Nu, Antonian, nu te-au făcut șef, și, dacă te-or lăsa locțiitor, să zici slavă Domnului.

— Ei, Hovic, amară-i pîinea pe care-o mîncăm.

— Să mergem, tovarășe locotenent.

*

În dreptul primelor case din sat, îl întîlniră pe Razmic Sahachian. A treia casă era a lui.

— Bună ziua, locotenente, zise cu ochii sclipindu-i, ce veste-poveste ? Ai venit să ne prinzi ?...

— Sînt oaspeți, spuse molcom Antonian, să nu vorbești în plus. E-un prieten de-al feciorului Asanetei, din Rusia.

Razmic Sahachian își duse mîna, fără voie, la bărbia nerasă, după care se apropie de oaspeți și se prezentă :

— Bine-ați venit. Mi-amintesc de Ghevorg, desena frumos.

— Da, da, se bucură Mihail Orlov, odată m-a desenat și pe mine, semănam tare bine, păcat, am pierdut desenul...

— Unde mergeți acum ? se interesă, în armenește, Razmic Sahachian. Poftiți să mîncați la noi acasă. Să-i dau de veste învățătorului ?

— Știi casa lui Ghevorg ?

— E vreo casă, să n-o știu ? O știu.

— E, nu e, pentru asta au venit de la două mii de kilometri.

— Hai să le-arătăm, mai întîi, monumentul.

— Că bine zici.

De la monument, se vedea casa lui Camsarian, cu acoperișul vopsit în roșu, cu pereții tencuiți : era cam ciudată casa aceea vie și, parcă, accentua și mai mult pustietatea satului.

— Uite, aici e numele lui Ghevorg, arătă cu degetul Antonian, vedeți, Ghevorg Ispirian.

Tatăl și fiul s-au apropiat și s-au oprit, tăcuți, în fața monumentului.

— Toate astea sînt numele celor căzuți ?

— Cincizeci și șapte de băieți, spuse Razmic Sahachian, și-ncă ce băieți !

— Cincizeci și șapte ? Atunci, cîți au plecat la război dîn sat, dacă cincizeci și șapte...

— Mulți, au plecat mulți. Înainte de război, era un sat înfloritor.

— Să nu-ți dai drumul, îl preveni armenește Antonian. Vorbește de mănăstire...

— Da' ce, crezi că ei nu pricep, ce ? se amărî Razmic Sahachian.

— Așadar, pe piatra asta e numele meu, Ghevorg Orlov pipăi cu degetele numele lui Ghevorg Ispirian. Frumoase litere...

...În fața casei tușei Asanet, n-au rămas prea mult.

Priveliștea era deprimantă.

Tatăl și fiul n-au scos nici un cuvînt.

Copacul crescut printre dărîmături își legăna trist crengile, parcă fusese sădit înadins în chip de... copac tombal al căminului mort.

— N-aveți o țigară ? întrebă Mihaïl Orlov.

— Avem, zise Razmic Sahachian. Peretele ăsta s-a dărîmat acum cîteva zile.

— Nu fuma, tată, încercă fiul să-i interzică, dar văzu ochii tulburi ai tatălui și nu-și termină vorba.

Se așezară pe pietre, tăcură, fumară. Fumară cu toții. Și Ghevorg Orlov.

Pe culmea stîncii, aurită de soarele orbitor, se arăta clopotnița Singuratică.

Mihail Orlov povesti că, la vreo săptămînă, două după moartea lui Ghevorg, a sosit un pachet pe numele lui. Toți știau că ei sînt prieteni și i-au dat pachetul. Era o scrisorică în armenește și o pereche de ciorapi. Niște ciorapi albi, moi și călduroși, înțelese că i-a împletit și i-a trimis mama. Ghevorg îi povestise mult despre maică-sa.

— Nu erau lucrați cu mașina, erau împletiți de mama, spuse trist Mihail Orlov. Pe care dintre pietre o fi stat să-mpletească ciorapi ?...

— Sînt multe pietre. Razmic Sahachian încercă să risipească tristețea lui Orlov. Era o femeie neasemuită, mi-amintesc. Mă chema, îmi dădea scrisoarea lui Ghevorg, cred c-am citit-o de vreo sută de ori, în cele din urmă i-o ziceam pe de rost. Toate plăpumile, saltelele, pernele din casă le desfăcuse și împletea zi și noapte. Ajunsese să doarmă pe scîndura goală.

— Era mamă, spuse Mihail Orlov. Cînd a murit ?

— După război. Nu se făcuse anul. N-avea pe nimeni să-i moştenească gospodăria. Şi peretele ăsta, acum cîteva zile s-a dărîmat.

— Acum cîteva zile, repetă Ghevorg Orlov. Acum cîteva zile...

— Să mergem, spuse Mihail Orlov.

Ghevorg Orlov arătă cu mîna clopotnița Singuratică : — Să urcăm.

— Oți fi înfometați, zise Razmic Sahachian. Să intrăm în casă, mîncăm o bucată de pîine, apoi... Ea e de-o mie de ani acolo, nu pleacă.

— Să urcăm, spuse Mihail Orlov. Mîncăm pe urmă.

Razmic Sahachian se-ndreptă spre casă. Făcuse rost, încă de mult, de plase de sîrmă ca să-şi împrejmuiască lotul : găinile, porcii fug şi se pierd. Dar lăsa de pe-o zi pe alta şi abia astăzi pricepu de ce tot amîna. Ştia, se gîndea că, mai devreme ori mai tîrziu, feciorul lui Erem Sngrian are să vină să-şi ia părinții. Ar fi fost bine să nu-i ia, bineînțeles, dar era treaba lor, ce să facă Razmic ? În cele din urmă, azi au strîns totul şi au plecat la Hoctemberian, bun oraş. Are să meargă acum să măsoare, iar mîine-poimîine are să-ntindă gardul. De-acum, poate să-ndrepte nițel hotarele lotului său... Pe socoteala lui Erem. Cui ce-i pasă ?! Totuna, au plecat, pămîntul a rămas fără stăpîn. Ba încă ar trebui să-i mulțumească. Îşi mîngîie mulțumit bărbia țepoasă, surîse satisfăcut pe sub mustață : să-ți trăiască mama, Razmic *gian*...

48

AUTOCAMIONUL intrase pe şoseaua largă, asfaltată şi gonea cu viteză : maşina s-o fi înviorat sau şoferul ?...

— Goneşti prea tare, zise tatăl posomorît, ai s-ajungi, nu goni.

— Am priceput, tată, da' nu sîntem buhe, să rămînem în satul ăla fără oameni...

— Dacă n-ar fi plecat Sirac, n-ar fi început fuga din sat. De i s-ar fi rupt picioarele, să nu fi plecat ! se închină : Doamne, iartă-mă !

Sirac era răposatul pe care, se-nțelege, îl îngropaseră. Hovsep pusese piatra de mormînt : cînd apucase s-o facă ? E piatra aflată la cea mai mare înălțime, mai sus decît *khacikar*-ul

arhimandritului. „Tatălui meu neuitat, de la fiul lui drag, Hovsep“ — era gravat pe piatră. E pusă și fotografia lui Sirac, imprimată în granit. Cînd apucase s-o facă ? „Am să fac și-un gard, din bronz — a zis. Doar nu pot să las să calce-n picioare mormîntu' lu' tata.“

— Numai satul nostru e-n situația asta, tată ? Fiul privea concentrat asfaltul care fugea sub roțile mașinii. Atîtea sate coboară puhoi la vale. Cu ce-i mai prejos Hoctemberianul ? O să trăim, o să ne-obișnuim. Copiii mei sînt mai proști ca alții ? Școală era aia ? O clasă cu un învățător.

— Doi învățători, îl corectă tatăl.

— Fie și doi.

— Ei, bătrîne, vorbi și mama, ce face lumea om face și noi. Asta ne e scris.

Fiul se uită recunoscător la maică-sa :

— Zi, zi, mamă. Eu n-am onoare ? Să-mi las tatăl și mama în vîrf de munte, printre fiare, ce, eu n-am onoare ? Dacă rămînea satul, rămîneam și noi.

— Satu' trăiește numai prin săteni. Dacă tu n-ai fi plecat, dacă altu' n-ar fi plecat, satu' ar fi rămas sat. De-o mic de ani vieţuiește.

*

Apărură luminile orașului. Orașul părea un candelabru uriaș, spre care zburau fluturii. Veneau zburînd din munți, din flori, din tăceri.

*

Autocamionul ostenit și prăfuit opri, în cele din urmă, în fața unei case cu un singur nivel. O femeie de patruzeci și cinci, cincizeci de ani, care stătea în prag, alergă în întîmpinarea mașinii.

— Am ajuns ! spuse fiul, oprind motorul mașinii. Am ajuns acasă.

— Casa ta e dărîmată, zise în gînd Erem Sngrian.

— Mamă ! din camion săriră jos Varazdat și Caro. Mamă !...

49

ARAM VARDUNI și Sos Safarian au stat pînă la miezul nopții. Secretarul comitetului raional citi cu de-amănuntul scri-

soarea lui Camsarian : „Ce obicei tîmpit, gîndi el, să trimiți scrisoarea altcuiva. Omul cunoaște numele și prenumele aceluia, dar îți scrie ție. Prin urmare, trebuie s-o citești tu.“ Învățătorul descria un tablou trist. În ultimii 10—12 ani, de pe harta raionului au fost șterse cinci sate. Sate învecinate. Învățătorul cita din istoricii medievali, din cărțile călătorilor străini, enumera scrupulos monumentele din satele respective — poduri, biserici, *khacikar*-uri, cimitire vechi, fierării, mori („De ce nu considerăm fierăriile și morile ca fiind monumente ? Doar sînt monumente ale muncii : cîte sute de oameni hrănește o moară ! de ce să n-o ocrotim?“). Rezulta că, în ultimele veacuri, în satele acelea viața continuase neîntrerupt (cuvîntul *neîntrerupt*, îl scrisese cu majuscule). Cît privește Lernasarul („Satul a avut mai multe nume : Saratac, Karaglukh, Vankadzor. Cînd au pus stăpînire pe sat pentru doi ani, turcii i-au pus numele *Ciceaclu*, adică *loc cu flori*, apoi a fost iar denumit Saratac, pe urmă, cine știe de ce, după război i s-a spus *Lernasar*“), în Armenia există douăsprezece sate *Lernasar*, ce, *Saratac* era rău ? Iată, în Saratac-Karaglukh-Vankadzor-Lernasar, există monumente uimitoare. Ruinele a două mănăstiri din secolele X—XII, o clopotniță din aceeași perioadă, *khacikar*-uri fără pereche cioplite în stîncă („Asemenea stînci-*khacikar*-uri mai există la Gheghard, în altă parte nu știu“). Moara și fierăria satului au cam două sute de ani, mai este platanul marelui Vardan, care trebuie să aibă pe puțin șapte sute de ani. Lipsa unui drum să fie cauza ? exodul nefiresc spre oraș și șes ? sau conducerea greșită ? probabil că toate la un loc și încă o sută de alte cauze. Satul, însă, chiar și în cazul existenței fie și numai a 10—12 familii, ar fi reușit să mențină culturi de specialitate, să zicem livezi de nuci. Știți cît costă nucile la piață ?...

„Eu, poate nu știți, sînt de profesie agronom, după facultate am absolvit cursul de la fără frecvență. Doisprezece ani am fost agronom la Lernasar și cunosc raionul ca pe buzunarul meu. Pe cînd lucram, am făcut multe propuneri, sugestii. Toate se loveau de lipsa drumului. Era și asta o cauză, dar nu cauza cauzelor. Uneori, am impresia că n-au făcut drumul ca să aibă motiv să lichideze satul, în caz că propui ceva, să zică — ei, dacă ar fi existat un drum... Și pînă atunci, satul s-a destrămat de la sine. La ce folosea că sînt agronom ? Și am intrat la școală, fiindcă nici învățătorii nu rezistau. De doi, trei ani am ieșit la pensie.“ Iată de unde sînt socotelile astea amănunțite, gîndi Varduni. Învățătorul socotise că, în sat, există

o mie două sute douăzeci de nuci. Dintre aceștia, trei sute se află în fața caselor („particulari"), ceilalți nu aparțin nimănui (sînt ai colectivei, adică ai tuturor). Scrisese lucruri amare : „Nouă ni se pare că nu-i al nimănui, deci e-al tuturor, dar așa să fie, oare ?... Nucii „particulari" viețuiesc, dau rod, pînă și oamenii care au plecat cu 10—12 ani în urmă vin acum și pun stăpînire pe pomii lor, toamna culeg recolta, sînt nuci excelente. Pomii sînt chiar evaluați — treizeci de ruble bucata, ce ieftin evaluăm natura !" (Iar nucii care aparțin „tuturor", adică nimănui, s-au sălbăticit, roadele lor cad fără folos și pier sub picioare.) Așadar, nu s-ar putea, oare, ca satul să fie transformat într-o colectivă specializată în cultivarea nucilor, să fie sădiți pomi noi, să fie îngrijiți cei vechi ?... Satul a avut meșteri pietrari minunați, dovadă — monumentele, *khacikar*-urile cioplite în stîncă („De ce au secătuit, au fost retezate izvoarele acestui meșteșug fără seamăn ?"). Satul are o natură ieșită din comun, rîuri, izvoare, cascade... Nu există zi să nu vină în sat iubitori ai naturii, ai monumentelor vechi. Dacă ar fi existat un mic hotel, aceștia ar fi fost și mai numeroși și ar fi rămas mai mult... Și din nou drumul — oare în douăzeci de ani nu s-ar fi putut asfalta zece kilometri ? („Un centimetru pe zi să se fi asfaltat...") N-ar fi posibil, oare, să funcționeze un elicopter? („Ce, am spus ceva chiar atît de fantastic ?") Măcar o dată pe săptămînă, să-i fi adus, să-i fi dus pe vizitatori.

„Eu nu sînt dușmanul orașului, să nu mă-nțelegeți greșit. Îmi dau seama, într-un fel e un proces firesc, orașul trebuie să crească, să se fortifice cu seva satului, asta e calea în lumea toată — orașului îi trebuiesc oameni, mînă de lucru, pe unii i-aș sili chiar eu să plece la oraș, unde sînt mai necesari. Eu iubesc enorm Erevanul, dar nu cumva capul crește excesiv ? Poate să fie turla mai mare decît lăcașul ? Ar rezista zidurile la greutatea turlei ? Cît pot să reziste ?... E păcat de munți, păcat de pămîntul de la cîmpie, cît pămînt avem ?... Am obosit tot punînd întrebările astea, dumneavoastră sînteți un om nou, m-am gîndit să vi le pun o dată și dumneavoastră..."

Aram Varduni era uimit de profunzimea analizei economice a învățătorului : „De cîți ani scrie omul ăsta scrisori, bate la uși, și scrisorile lui sînt înaintate de la unul la altul, se prăfuiesc prin sertare. Pe una din ele, mi-am pus și eu rezoluția."

La sfîrșitul scrisorii, Sahac Camsarian înșirase numele și adresele acelor săteni din Lernasar care plecaseră, dar vroiau

să se întoarcă („Nu i-am trecut decît pe cei cu care am stat personal de vorbă, cei care doresc să vină sînt mai mulți, n-am reușit să discut cu toți").

— Asta-i un act de acuzare, rezumă cu mîhnire Aram Varduni, iar acuzații sîntem noi.

Sos Safarian nu găsi nici un cuvînt de protest sau de încuviințare.

Ultimele cuvinte ale scrisorii erau impresionante: „În Lernasar, precum și în celelalte sate părăsite, se află crîmpeie din istoria noastră. Nu mă refer doar la pietre, prin locurile astea veacuri la rînd au trăit oameni care au cultivat pămîntul, au ocrotit natura, au născocit cîntece, basme, legende. Cutare cuvînt numai în satul nostru era rostit într-un anume fel, o să se piardă, felul de preparare a cutărei plante medicinale doar în satul nostru e cunoscut, o să-l uităm... Să sfîrșim cu toate astea?... Cum să părăsim cîntecele, basmele și legendele, am lichidat satul, bine, dar cu astea ce să facem? Viața unui popor nu-i o casă la țară, să-i pui lacăt, s-o încui și apoi să privești cum se prăbușește de-a-npicioarelea. Dacă tavanul istoriei cade, cade pe capul nostru, și generația viitoare n-o să ne ierte."

— Da, n-o să ne ierte, spuse Aram Varduni, apoi întrebă: Orlovii mai sînt în sat?

— Antonian a zis că mai sînt, stau în casa învățătorului. Vor să renoveze casa lui Ghevorg Ispirian. Tot satul ajută la renovare.

„Tot satul" sună trist.

— Mîine, poimîine, să mergem la Lernasar, spuse Aram Varduni. Fă, te rog, un calcul economic detaliat, ține seama de posibilitățile tuturor satelor părăsite, am să mă duc la Erevan cu propunerile noastre. Poate, convocăm o plenară specială.

50

MOARA ÎNCEPU SĂ SE-NVÎRTEASCĂ.

Cei doi Orlovi, Camsarian, Razmic Sahachian, chiar și Armen (venise cu o zi înainte, la amiază), de bucurie, începură să aplaude. Încă din zori se aflau la moară. Îndreptaseră albia apei, schimbaseră paletele stricate, curățaseră piatra. Și moara începuse să se-nvîrtească. Bineînțeles că nu exista grîu, iar piatra se-nvîrtea cu zgomot.

— Să bem un pahar, spuse Mihail Orlov, în cinstea zgomotului ăsta. Are să fie și grîu.

Au băut cu toții.

— Nu-i cam caraghios ? zise Armen. Încotro se-ndreaptă lumea, și noi reparăm moara.

— Lumea ? Încotro se-ndreaptă lumea, fiule intelectual ?

— În fiecare an, se scriu șase romane despre pierirea omenirii, și tu faci dintr-un sat neînsemnat grija omenirii. Chiar acum citesc un roman franțuzesc [1] : autorul descrie foarte firesc, banal, o explozie termonucleară. În toată Franța, nu rămîn decît zece, doi'șpe oameni vii.

— Zece, doi'șpe. Și ce fac supraviețuitorii ăștia ?

Armen bîigui ceva, întrebarea naivă a tatălui său îl luase prin surprindere.

— Încep să are pămîntul cu plugul, să-nmulțească animalele.

— Vezi ? Înseamnă că s-ar putea să mai fie nevoie de moară. Eu i-aș fi interzis prin lege, franțuzului ăla al tău, să scrie cărți. Mai bine să se facă general. Nu te teme, n-are să piară lumea, dar trebuie să tremurăm pentru soarta fiecărui petic de pămînt. Te-aș sfătui să mai citești o carte [2]. Autoru-i rus, pare-mi-se că-i siberian. Mihail și Ghevorg trebuie să știe mai bine. Citește și-ai să vezi cu cîtă durere scrie despre pierderea unei insulițe. O insulă mică, neînsemnată, dar acolo oamenii au trăit, au iubit, s-au înmulțit, au lucrat pămîntul vreme de două sute de ani. Uite, ăsta-i scriitor. Cu ce se deosebește satul nostru de insula aia ? Cu ce se deosebește globul pămîntesc de insula aia în oceanul nesfîrșit al universului ?

— Satul nostru, satul nostru... Nu satul ăsta a fugit dintr-un singur foc ? Tu povesteai.

— Satul ăsta era satul meu și-al tău. A fost măcel, nenorocire.

— Și-acum, ce, s-a tras vreun foc ? N-a fost nici un măcel, nici o nenorocire, și-n cîțiva ani satul tău s-a golit. Ce-ai de zis ?...

...Ce să fi zis Sahac Camsarian ? Nu găsi răspuns și, în aceeași clipă, îl văzu limpede pe generalul Andranic în gara din Kars, cum stătea și plîngea în fața vagoanelor de tren goale. Viteazul cel smintit, pe care nu-l atingea glontele, de care fugeau îngroziți turcii, plîngea deznădăjduit, și, ghemuiți sub ziduri, copiii armeni îl priveau țintă, pentru ca apoi, toată viața, să-și amintească priveliștea aceea crudă, dar să cînte, înghițindu-și lacrimile, să cînte — Andranic, erou fără de teamă...

[1] Referire la *Malevil* de Robert Merle.

[2] Referire la *Despărțire de Matiora* de Valentin Rasputin.

Era o clipă rară de slăbiciune a omului puternic, dar cine spusese că el e de fier ? Și el se născuse ca să devină tată, semănător, poet, și cine a văzut singurătatea lui crîncenă, cine a auzit tăcerea lui de plumb, cine i-a fost martor în noaptea aceea de nesomn, cînd degetele slăbite, tremurînde, de oștean, zgîriau pereții ? Nimeni, căci el era luptător, și poporul trebuia să-l știe puternic și de neînvins. A fost, însă, o clipă, și nici el n-a rezistat, cînd s-a întors și a văzut că din mia de oameni de mai înainte rămăseseră cu el doar douăzeci și cinci. Cum o fi dus cu el Ohan Simavonian povestea asta chinuitoare, cum o fi izbutit să trăiască după ce-a văzut lacrimile amare ale viteazului armean ?

— Unii scriitori n-ar fi împotrivă ca lumea, așa, de probă, să piară o dată. Pentru ca, după aceea, să scrie poezii despre asta. Dar lumea n-are să piară !

— Să mai bem un pahar, spuse Mihail Orlov, are dreptate tatăl tău, Armen, tatăl tău e-un om mare.

— Eu sînt un om modern, Mihail Egorici, nu pot să mă simt ca-n secolul șaptesprezece.

— Modern, adică la modă. Care modă ? Din luna asta, din anul ăsta ? Grigor Narecați, care-a trăit acum o mie de ani, probabil că-i învechit, înapoiat, iar tu ești mai nou decît el, pentru că zbori cu avionul, ai cunoștințe despre explozia atomică. Avionul nu-i o minune, fiule, minune este nucul, pșatul, caisul, omul, care din două picături în nouă luni devine o făptură vie. Pe strungurile tale, pe calculatoarele tale, poți să obții un cais, un nuc ? Pșatul e minunea.

— Greșești, tată.

— Adevărul tău unde te duce ? Greșeala mea năzuiește să ocrotească lumea. Slavă Domnului, că nu greșesc numai eu...

Iar moara se-nvîrtea.

— Să mergem acasă, spuse Camsarian, am rugat-o pe Sona să pregătească masa. Și ție, fiule, uite ce-am să-ți zic : tu trăiești ca un călător în tren, pe roți. Coboară într-o gară, trăiește ca un copac, înfige-ți rădăcinile, întinde-ți ramurile.

— Eu vreau să văd lumea.

— Lumea, trebuie s-o vezi cu ramurile, iar ramurile trăiesc prin rădăcini. Dacă n-ai rădăcini, nu vezi nimic, chiar dacă ai trăi toată viața pe roți.

— Bine, tată, rîse Armen, o să mă fac copac. Ce fel de copac : nuc, cais ?...

— Orice, numai ficus nu, interveni Sona. Crește, dă frunze, se-ntinde, dar e sterp.

— Bine, o să mă fac nuc. Prețul — treizeci de ruble. Să mă scuturați cu grijă.

— Degeaba glumești, fiule. Unul dintre voi, parcă, a scris — eu renunț la prețul suferinței...

Armen și-aminti cine era : — Un poet cu har, zise, unul dintre cei mai buni.

— Nu te contrazic, încuviință tatăl, dar cum poate fi un poet fără durere ?... Apoi, își aminti vorba din popor — i-a fost dată muntelui durerea, muntele n-a îndurat-o, i-a fost dată omului durerea, omul a-ndurat-o. Armen încercă iar s-o întoarcă pe glumă : eu, de pildă, nu suport durerea de dinți.

— Discuția noastră e serioasă, Armen.

După care, spuse niște gînduri citite cine știe unde, că numai organismele primitive sînt indiferente la durere și, cu cît sînt mai primitive, cu atît mai puțin reacționează la durere. — Iar omul, nu-i așa ? e cel mai complex și mai sensibil organism, și poetul, nu-i așa ? e cel mai complex și mai sensibil dintre oameni...

— Generația veche a învins, spuse Mihail Orlov.

— Eu aș fi preferat să fiu învins de cei tineri, spuse mîhnit Camsarian.

*

Pe drumul spre casă, Armen îi întinse un plic tatălui său : — Mi l-a dat o femeie, să ți-l înmînez, venise la redacție. A zis că-i din satul nostru, zîmbi viclean, era o doamnă destul de frumoasă...

Gaiane ! îl străfulgeră în creier pe Camsarian și el vru să deschidă numaidecît plicul, dar se uită la Orlovi : s-ajungem acasă, pe urmă, gîndi, nu se cade.

*

În plic, erau două sute ruble și o scrisoare : „Omule drag — citi el —, ce bine că în ziua aceea ți-am cerut cu împrumut și acum am motiv să-ți scriu. Știu că ai gîndit rău despre mine (ce mare noroc că te-ai gîndit la mine, chiar dacă de rău). Orice ai fi gîndit, o meritam, fiindcă și eu am fugit. Am fugit așa cum fugi dintr-o casă care arde. Mi-a fost teamă să-ți spun ce-am hotărît, pentru că, imediat ce m-ai fi privit cu tristețe, mi-aș fi schimbat hotărîrea. Nu mi-ai fi zis nimic, doar m-ai fi privit cu tristețe. Așa mă privești din fotografie, care acum e deasupra capului meu, între portretele mamei și Arevicăi. Oare am să te mai văd vreodată ?... Mi-e dor de satul

nostru, de casa mea, care nu mi-a fost casă. Mi-e dor de Sona, să se mărite repede, cu cine-o vrea ea, numai să se mărite repede, să nu te-mpotrivești. Știu că Ohan a murit, bietul Ohan, știu că Vram și Mariam s-au dus la Țaghcașen. Așadar, acum ești aproape singur-singurel. Cum reziști ? Ai să reziști, tu ești de stîncă, tu ai o inimă cît lumea, tu ai minte. Ești învățător. Dar cum să fie toți învățători, cum ? Nu-i judeca aspru pe cei care au plecat. Știi, într-o noapte am visat că toți cei care plecaseră se-ntorceau înapoi. Iar eu eram directoarea maternității. Tu îmbătrînisești, aveai plete albe, lungi, și Sona avea un copil. Nu știam cum să-ți scriu, într-o zi am citit articolul lui Armen, scrisese despre străinătate, m-am dus la redacție și am aflat la ce ziar lucrează. N-am să-l întreb pe Armen despre tine, cum o apuca să vorbească, cum am să izbucnesc în plîns. Amintește-ți, din cînd în cînd, de Gaiane."

Camsarian citi, se posomorî, puse scrisoarea în buzunarul de la piept și ieși în curte.

Sona pusese masa în curte, dar ea nu se zărea. Mihail Orlov și Armen jucau șah. — S-a dus în livadă cu Ghevorg, spuse Armen. Acum are să vină și Levon.

Camsarian se așeză apoi în jeț. Azi e ziua de naștere a lui tata, ar fi împlinit optzeci și doi de ani. Tată și fiu s-au dus împreună pe front, el s-a întors în 1946, taică-su nu mai trăia. Încă în 1944, taică-su, ca să spunem așa, își terminase războiul și venise acasă grav rănit, să mai trăiască un an sub acoperișul căminului său : plumbul de cinci, șase grame, care-i pătrunsese sub coastă, se deplasase spre inimă, și inima nu mai rezistase. Va să zică, acum el e mai mare cu șapte ani decît tatăl său. Jețul ăsta era locul lui taică-său și, chiar dacă el nu era acasă, nimeni nu se așeza în el. Mai exact, era jețul bunicului. Pe bunic-su nu-l cunoscuse, fusese pietrarul acela care încercase să reconstruiască turla distrusă a clopotniței Singuratice și-și mărturisise cu amărăciune că nu poate, încredințînd pietrei de tuf strigătul său de deznădejde cinstită : „Am înțeles că prea mică mi-e credința, și harul — doar un strop". Avea douăzeci, douăzeci și cinci de ani, în vremea aceea, bunicul, e vîrsta dragostei de sine, timpul încrederii omului în forțele proprii, cum izbutise bunicul să nutrească și să crească în el sămînța curată a îndoielii de sine ? Prin moștenirea de sînge sau prin cine știe ce altă minune, a transmis frămîntarea asta fiului său, care a rămas toată viața învățător de țară și în ultimele sale două săptămîni și-a transformat dormitorul în sală de curs. „Ar avea de suferit copiii, spusese el, iar eu aș fi

silit, pe urmă, să le predau mai iute.“ Ziua următoare, copiii veniseră ca de-obicei acasă la el, la lecție, și aflaseră că lecția n-o să se țină, n-o să se mai țină niciodată lecția lui Armen Camsarian. Au mers la cimitir cu caietele, Camsarian le dăduse o compunere și n-apucase să le mai corecteze temele, să le pună note. Poate pentru asta s-a făcut și el, în cele din urmă, învățător, cine știe ? !

Așezat în jețul vechi al bunicului și al tatălui său, Sahac Camsarian se lăsase în voia gîndurilor și se temea ca nu cumva taică-su să-l întrebe deodată : cum s-au întîmplat toate astea, Sahac ? Prin urmare, eu n-am fost un învățător bun, prin urmare tu nu ești un învățător bun, doar au fost elevii noștri cei care au părăsit satul...

Sahac Camsarian nu știu ce să răspundă tatălui-învățător, în clipa aceea era un elev cu lecția neînvățată : iartă-mă, tată, murmură el, nu știu...

Levon intră în curte cu pași grăbiți, ca și cum în casă ar fi fost un bolnav și venise medicul, chemat de urgență.

— Bună seara, Sona nu-i aici ?

— E-n livadă, îl informă Armen. Șah ! Strig-o, pe tine te-așteptam. Masa e pusă, vezi bine.

Levon se uită la cei doi șahiști, se uită la Sahac Camsarian : — Sona ! strigă. Unde ești, Sona?...

— Venim, i se răspunse din livadă.

Mai întîi, se auzi rîsul lor sonor, apoi apărură Sona și tînărul Orlov. În ochii albaștri ai băiatului, Levon citi o admirație vădită, care nu-i fu pe plac. Îl salută destul de rece pe Ghevorg Orlov.

— Ședeți, spuse Sona, așezați-vă la masă.

— Probabil c-o să amînăm partida, zise Mihail Orlov —, o reluăm la următoarea noastră vizită.

Armen se ridică amărît : situația lui pe tabla de joc era disperată, cu două mutări mai devreme Mihail Orlov ar fi putut să-l facă mat, și pe Armen îl jignise generozitatea adversarului. — Mă predau, spuse el.

— Nu era rece în livadă ? întrebă Levon.

— Era rece, Sona zîmbi viclean. Ghevorg mi-a pus haina lui pe umeri.

Se așezară la masă.

Sahac Camsarian se ridică din jețul tatălui său și se așeză în stînga, lîngă Sona. Umplu un pahar, îl puse în dreptul jețului, apoi umplu paharele celorlalți. După care, se sculă în pi-

cioare, își drese vocea ca și cum ar fi căutat un cuvînt, ar fi vrut să oprească șuvoiul vorbelor, și spuse domol :

— În sănătatea tatălui meu, în sănătatea învățătorului Armen Camsarian : astăzi, tata împlinește optzeci și doi de ani.

51

LA-NCEPUT, intrară în fierărie, priviră jur-împrejur, glumiră și apoi deveniră serioși.

— E-un loc bun de făcut chef, Armen, spuse Nariné. De-aici încolo, să ne-ntîlnim în fierărie. Aprindem focul, ședem la taifas.

— Cineva l-a și aprins. Armen scormoni cenușa. E proaspătă, cenușa. Înseamnă că, în sat la noi, mai există îndrăgostiți : cine-or fi ?...

— Nariné, e prima oară că te văd îmbrăcată în haine femeiești, arăți schimbată, îi făcu Vahe cu ochiul lui Armen.

— Mi-am zis să nu mă judece greșit la țară. Mai ales că aveam să mergem, poate, acasă la Armen, unde sînt taică-su, soră-sa sihastra.

— La noi în sat, o întrerupse Armen, poți să faci și *strip-tease*. N-are cine să te vadă.

— N-are cine să mă vadă ? Atunci, de ce să mai fac ? rîse fata.

— Da' noi ? vorbi și Manuc.

— Voi ce ? Vahe e cibernetician, nu-l interesează decît calculatoarele. Tu ești arheolog, ce-i dincoace de secolul zece nu te pasionează, cît despre Armen... Armen a văzut.

Armen aprinse sumbru o țigară și ieși pe neașteptate din fierărie. Ce se-ntîmplă cu mine ? gîndi, parcă mă-ndepărtez de prietenii mei. Se așează sub nuc, încercă să găsească acoperișul casei lor. Nu, de-aici nu se zărește. Își invitase prietenii să vină cu el : de ce-o fi vrut ca ei să vadă Lernasarul ? Mă răscolește ceva pe dinăuntru, gîndi. Clopotnița Singuratică e la locul ei, nucul — și el, se aude cascada, înseamnă că și ea e la locul ei. Scoase din geantă șervetul, îl întinse pe iarbă. Scoase și înșiră sticlele de vin, mîncarea. N-au luat decît trei pahare, tîmpiții ! bine, o să bem cu rîndul.

Nariné, Vahe, Manuc ieșiră din fierărie.

— Așezați-vă, le spuse Armen.

— În sat la noi, devii sătean, începă Nariné.

— La oraș, el devine orășean, remarcă Vahe. Acum, poporul armean e alcătuit din trei milioane de semisăteni și trei milioane de semiorășeni, deși în total e de trei milioane.

— Să bem, zise Manuc. Îmi place satul tău, Armen.

— Nu mai există satul, Armen își goli posomorît paharul. Au rămas doar cinci, șase familii.

— Îmi dai voie să fumez, Armen ?

— Încă nu sîntem căsătoriți. N-am nici un drept asupra ta.

— Aha, va să zică, pe urmă o să ai ? M-așteaptă o perspectivă strălucită.

— Nu-i cazul să fim mai nerușinați decît sîntem. E destul și cît sîntem.

— Dacă n-am fi fost în sat la voi, m-aș fi simțit jignită, Nariné nu-și aprinse, totuși, țigara. Mai bine să inspirăm aer curat, de mult n-am mai făcut-o.

— Acuma, șapte oameni din zece trăiesc la oraș, raportă Vahe.

— Asta-i bine ori e rău ?

Armen îl privi scrutător pe Vahe și deodată își dădu seama că așa ar fi întrebat și așa ar fi privit taică-su.

— N-avem de ales, continuă calm Vahe. În anul două mii, unul din zece o să trăiască la sat.

— Dacă... dacă pînă atunci omenirea n-o să-și vină în fire, era Manuc, care se uita țintă la clopotnița Singuratică. Din ce secol e ?

— Un'șpe, răspunse Armen. Străbunicul a încercat să-i repare turla, dar n-a reușit.

— O să reziste. Mai rezistă vreo trei sute de ani.

— Dacă n-or ajuta-o geologii să... se dărîme. Prin părțile astea, se fac dinamitări.

— Ar trebui interzise.

— Se spune că, în subsolul muntelui, există aur.

— Aurul e însăși clopotnița.

— Clopotnița ar putea fi demolată și dusă, refăcută în alt loc, mai sigur, zise Vahe. E un lucru obișnuit. Iar aurul nu poate fi lăsat sub munte. Locul aurului este în tezaurul de stat.

Lui Armen, i se păru posibil planul lui Vahe, își imaginâ o clipă muntele fără clopotniță și un nod i se puse în gîtlej. Nucul nu poate fi dărîmat și refăcut, nucul o să rămînă. Mai umplu un pahar : — Băieți, hai să ne-nchipuim că sîntem în anul două mii douăzeci, să zicem, și că sîntem

nepoții noștri. Așadar, nepotul meu i-a adus pe nepoții voștri în satul bunicului său.

— Nepotul nostru, îl corectă Nariné.

— Ce bunică ai fi ! rîse Vahe, apoi spuse : Și calculatoarele noastre au, acum, bunici. Doar construim generația a cincea, nu ? Veniți, într-o zi, să v-arăt. Sînt expuși în muzeul nostru, unul lîngă altul, bunicul, fiul și nepotul.

— Li se face dor unul de altul ? Mașinilor ăstora, bunic și nepot ?

— Asta-i o-ntrebare de poet, Armen, și nici măcar de poet din secolul douăzeci. Nu-ți răspund, ca să te cruț.

Armen încercă să spună ceva, dar i-o luă înainte Manuc :

— Și totuși, Vahe, copiii de azi visează tot cai, nu calculatoare. Copiii secolului douăzeci.

— Copiii mei n-or să viseze cai.

— Bieții copii !

— Va să zică, noi sîntem nepoții noștri, se-ntoarse Nariné la joc. Pe tine cum te cheamă, Armen ?

— Armen, tot Armen Camsarian. Pe mine mă cheamă ca pe bunicu-meu, iar fiul meu, pe care e clar că o să-l cheme Sahac, probabil că are să-i dea fiului său numele meu.

— Cît despre fiu-meu... mai va ! Să zicem că mă cheamă Rudolf.

— Fata mea are să-l boteze ca pe mine. Așadar, din casa noastră, or să fie doi.

— Să vedem ce-a rămas din sat, aproape gemu Armen.

— Fierăria o să rămînă, zise Vahe, au s-o transforme în restaurant. Dac-or să găsească aur, aici o să fie o comună, fierăria e exotică, au s-o transforme în restaurant.

— Și chelnerii or să servească cu baroasele în mînă. Nu ți-a plăcut friptura ? poc ! cu barosul în cap. Condica de reclamații o să se afle în cuptor, ești bărbat, bagă mîna și ia-o.

— Deci, clopotnița o să fie dusă la șes. În locul ei, o să fie un hotel...

— La intrare, pe o placă de marmură, o să fie gravat — bine ați venit, nu sînt locuri.

Rîseră. Apoi tăcură brusc.

— Ce copac e, Armen, pe culmea muntelui ?

— Nuc.

— Sub el, or să amenajeze un bar, e-un loc potrivit.

— Cum să te cațeri acolo ?

— Cu telefericul.

— Minunat ! bătu din palme Nariné.

— Ce ? interveni mohorît Armen. Ce e minunat ?

— Bine, o să urcăm pe jos. Nariné se-ntristă : ce-o fi cu Armen ? Ea nu știa prin ce trecuse Armen în ultimele zile, nu știa de discuțiile lui taică-su și mai mult cu sine însuși. Nepotul tău e-un țăran mai amărît decît tine.

— La noi în sat, se spune *sîmbure amar,* se mai spune și *om acru.*

— Sîmbure și amar, pătrunse Vahe în miezul cuvintelor. E-o combinație reușită. În programul de traduceri al mașinii noastre, nu există.

— E-un calambur trist, zise Manuc, încetați. Mai ales că e mai posibilă o altă perspectivă. Mîine-poimîine, or să găsească aurul, în cinci, zece ani or să epuizeze filonul și or să plece. Așadar, cînd, peste treizeci, patruzeci de ani, or să vină nepoții noștri, or să vadă ruinele noi. Abataje părăsite, așezare pustie, versanți dezgoliți.

— Da' pesimist mai ești, Manuc ! spuse Nariné. Eu cred că, în munții ăștia, există o rezervă mare de aur, poate fi exploatată cel puțin pentru o sută de ani.

— Pentru cîteva grame de aur, n-ar dinamita ei muntele. Vahe făcea socoteli în gînd. Nariné are dreptate.

— M-ai consolat, zise Armen.

— Nu vă-nțeleg. Vahe deveni serios. Casele or să fie dărîmate sau or să se dărîme, or s-apară hoteluri, restaurante, șosea asfaltată, aurărie. Ce-i rău în asta ? Mai adăugați natura și, poftim, aveți un orășel de tip elvețian. Hî ?...

— N-am nevoie de Elveția ta.

— Vorbești ca bunicul tău.

— Bunicul meu a fost învățător, zise Armen, știa rusește, franțuzește, de armeană nu mai vorbesc. Și a rămas în sat.

— Rămîi și tu, îl înțepă Vahe. Deși nu știi franțuzește.

— Bunicul meu, acum cincizeci de ani, l-a tradus pe Baudelaire, așa, pentru el. Am găsit printre hîrtiile lui. Tu de unde ești, Vahe ?

— Ai mei sînt de prin Lori. Eu m-am născut la Erevan. Sînt fără de partid, necăsătorit, n-am cazier.

— Deocamdată n-ai, îl întrerupse foarte serios Manuc. Mai există Judecata de Apoi.

— Oho ! se minună Vahe. Unde am nimerit ? Om trăi și om vedea cine are dreptate.

— Tata zice că, în polemica dintre *adevăr* și *bine*, el e de partea binelui. Nu întotdeauna, spune tata, adevărul e bun, dar binele e întotdeauna adevărat.

— Binele n-a învins niciodată, conchise dur Vahe. Binele învinge numai în cărți. În cărțile slabe. Victoria e de partea adevărului, să bem.

— Să bem, repetă Nariné. Nepoții noștri or să fie mai deștepți decît noi.

— Cine-a zis ? Înseamnă că noi sîntem mai deștepți decît bunicii noștri ?

— Tu nu ești mai deștept decît bunicu-tău. El știa franțuzește.

Rîseră.

*

Autorul susține că, în aceeași clipă, de lîngă Nucul singuratic s-a auzit glasul lui Dzenov Ohan : „Băieți, ce-i de capul vostru, băieți, ce faceți aici ?“ Prin urmare, el pornise din strada Abovian din Erevan și ajunsese în Lernasar. Se-nțelege, nici aici nu l-a auzit nimeni, chiar dacă în jurul lor nu mai era hărmălaia orașului de un milion de locuitori, ci liniștea străvezie a satului, căreia de mult, tare de mult îi duce lumea dorul.

52

— AȚI FĂCUT O TREABĂ BUNĂ, spuse Aram Varduni.

— Abia un perete l-am ridicat în picioare, zise Ghevorg Orlov. La anul, o să vin pentru o lună. Ghevorg Ispirian s-a jertfit, prin urmare Ghevorg Orlov este, într-un fel, fiul măicuței Asanet, prin urmare sînt dator, într-un fel, să renovez casa măicuței Asanet, care este și casa lui Ghevorg.

— Bineînțeles, spuse Varduni, este casa voastră.

Camsarienii îi conduceau pe cei doi Orlovi. Levon avea să-i ducă pînă la Erevan. În apropiere de casa tușei Asanet, s-au întîlnit cu Varduni și cu Safarian.

— Le-am spus tatălui și fiului că satul o să fie reconstruit, vorbi armenește Camsarian. Am inventat de la mine că se lucrează la planul de sistematizare a satului, că mulți dintre cei plecați or să se-ntoarcă și că Lernasarul are să trăiască din nou.

— Mai vorbim noi despre asta. Voi conduceți-i pe oaspeți, eu cu Safarian o să dăm o raită.

*

— Tată, cu și Levon...

— Mi-a spus Levon, Sona. Ați hotărît just. Știi ce mi-a zis, în ziua aia, Aram Varduni ? A zis — Dumnezeu este arhitectul cel mai mare, pentru că l-a proiectat pe om și, probabil, a înțeles el ceva că a pus inima în cușca pieptului și creierul în cap, adică departe unul de altul. Așadar, trebuie să simți cu inima, dar să hotărăști cu rațiunea. Așa a zis el.

— Tată...

— Dar nu s-ar putea să fie corectată greșeala asta ? i-am zis, adică să fie apropiate inima și rațiunea, pentru ca hotărîrea lor să fie luată în comun și să fie sugerată mai întîi de inimă ? Te-nțeleg, fata mea...

— Mulțumesc, tată, și Sona izbucni în plîns.

...Peste cîteva zile, în miez de noapte, aprinzînd singura veioză din sat, Sahac Camsarian avea să scrie în caietul său : „Ohan a murit, fiul lui, Vram, bineînțeles și-a luat nevasta și a coborît la șes. Gaiane a dispărut — de ce ? n-am aflat. Pe Erem și Satenic, feciorul lor i-a dus la Hoctemberian și, împreună cu ei, au plecat Varazdat și Caro, cei mai neastîmpărați băieți din „școala“ noastră. Pe Sona, are s-o ducă mîine Levon, trebuia s-o ducă... Ei vor merge în excursie, după care se vor duce să locuiască la centrul raional. Numai băiatul Maranei s-a întors, cu soția lui, a început să-și renoveze casa, iar fiica lor, Arevic, „clopoțelul“ școlii noastre, va pleca în septembrie din sat, pentru că „școala“, bineînțeles, se va închide. Vor pleca, de asemenea, copiii lui Razmic Sahachian, să stea cu mama lor la Țaghcașen. Va rămîne Razmic, va rămîne Maran, cît mai are de trăit Maran ? Voi rămîne eu... Vor rămîne munții, care n-au unde să plece. Plafoanele de la oraș sînt prea joase pentru munți. Vor rămîne fierarii, vor rămîne numele celor cincizeci și șapte de băieți pe monument, va rămîne moara cu piatra ei învîrtindu-se în gol, va rămîne peretele refăcut al casei tușei Asanet... Vor înmuguri din nou, în fiecare primăvară, copacii, va ploua din nou și vor curge din nou izvoarele. Pentru cine ?...“

*

Sona scoase capul pe geamul mașinii și privi în urmă. Tatăl ei stătea încă pe vîrful stîncii. Semăna cu un copac,

un copac împietrit, care părea prelungirea stîncii. Tatăl ei era asemenea clopotniței clădite din pietrele aceleiași stînci. Nici un cutremur nu putea dărîma clopotnița, cel mult ar fi clătinat-o, împreună cu stînca.

— Tată! vocea fetei răsună puternic, dar tatăl nu răspunse.

Nici muntele Mut nu răspunse.

Sonei i se păru că munții au pornit după ea. Muntele Mut, muntele Surd, muntele Trist. Mașina, stîrnind praful, gonea spre centrul raional, iar munții parcă se apropiau și mai mult. Cutele lor eterne se distingeau cu mai multă claritate. Sonei i se păru, pentru o clipă, că munții or să taie drumul mașinii cu o perdea de piatră.

Năluca munților care alergau în urma mașinii păru și mai palpabilă, mai concretă. Sona auzi și glasuri.

„Dacă ți-ai fi uitat în sat inelul, te-ai fi întors, nu?..."

„Dacă ți-ai fi uitat pantofii?..."

Vuietul munților parcă bubui în urechile Sonei, și ea își astupă urechile cu palmele, încercînd să-și apere timpanele.

Ultima oară pe cînd mașina cobora în vale, Sona observă iar silueta tatălui ei, care se mai zărea pe stîncă, în chip de strigăt al muntelui Mut. Tatăl i se păru căpitanul unei nave care se scufundă, stînd în picioare în timp ce coboară în apele oceanului. Tatăl i se păru ultimul locuitor al lumii.

— Ce s-a-ntîmplat? întrebă Levon. Te dor urechile? Vrei să conduc mai încet?

— Condu repede, țipă Sona, foarte repede!

Își luă palmele de la urechi.

În aer, se înstăpînise o liniște desăvîrșită. Părea că o mînă nevăzută oprise, cu o mișcare, toate sunetele lumii.

Sona privi în urmă.

Nu venea nici un munte după ea.

— Cine a țipat? Să fi vorbit, în sfîrșit, muntele Mut? pe cine întreba Sona? pe Levon, satul, lumea? Am auzit un tunet, Levon. Tu n-ai auzit?...

— Sînt geologii, răspunse Levon. Dinamitează prin părțile noastre. Pare-mi-se, caută aur... Nu știi?...

*

Și Camsarian auzise tunetul.

Stătea, încă, pe stînca înaltă de pe buza rîpei și însoțea cu privirea mașina care se depărta și care o ducea pe Sona. Mașina mergea încet, semăna cu o broască țestoasă uriașă,

apoi broasca țestoasă se micșoră, deveni tot mai mică și, în cele din urmă, pieri într-un nor de praf. Iar cînd se risipi praful, broasca țestoasă parcă dispăruse : Camsarian cunoștea fiecare părticică de drum, din punctul acela drumul cobora abrupt și nu se mai zărea.

Tunetul se repetă.

Sahac Camsarian privi în sus — erau munții lui. Privi în jos — era rîpa lui. Privi în jur — era satul lui. O pustietate verde, dragă.

Și deodată, pe pod, apărură niște siluete.

Nu, nu se înșela — erau fierarii. De unde se iviseră ? Mergeau ca de obicei, tustrei : Sanasar, Ghegham, Soghomon. Bunicul, fiul și nepotul — și toți aveau douăzeci de ani. Fierarii pășeau cu baroasele înălțate la cer ca niște drapele, iar după ei veneau cei cincizeci și șapte de ostași din Lernasar. Erau îmbrăcați în uniforme militare simple, prăfuiți și, probabil, osteniți. Camsarian observă că fiecare dintre ei avea douăzeci de ani.

Ostașii mergeau în urma fierarilor și fiecare ținea în mînă, nu, nu era armă, ci o piatră de tuf negru. Camsarian văzu că erau pietre din monument, fiecare avea o piatră cu numele său gravat pe ea. Trecură pe pod, trecură pe lîngă *khacikar*-urile din stîncă. Ulița prăpădită a Lernasarului părea o panglică incoloră, și ei mergeau strivind liniștea. Unde se duc ? se întrebă Camsarian.

Împreună cu fierarii, erau șaizeci de oameni, dar nu se auzeau pași : liniștea era afînată, ireală. Camsarian îl distinse, printre ei, pe Norair Simonian, care s-ar fi făcut astronom, dacă... Îl văzu pe Ghevorg Ispirian, care, vai ! n-a apucat să-și pună măcar unul dintre sutele de ciorapi împletiți de maică-sa. Îl recunoscu pe învățătorul Armen Camsarian, tatăl său, care se afla și el printre cei cincizeci și șapte, deși murise în sat. Îi distinse și pe ceilalți, pe toți — unul cîte unul. Fiecare dintre ei avea trăsături dragi și cunoscute și fiecare dintre ei avea douăzeci de ani. Și taică-su.

Unde mergeau ?

Iată-i, acum se află pe coasta muntelui Mut, merg ușor, parcă n-ar păși, ci ar zbura, ar luneca prin aer, fără ca măcar să atingă pietrele și mărăcinii de pe coastă. Peste puțin, cum făcuseră ? au ajuns la Nucul singuratic.

S-au oprit, apoi s-au răsucit spre sat.

Era incredibil, dar chiar și de la depărtarea asta li se distingeau chipurile, și Camsarian văzu, în ochii lor, o îngrijo-

rare adîncă. Lui Camsarian, i se păru, deodată, nu, nu, nu i se păru, ci se gîndi cu amărăciune că fierarii și ostașii pleacă din Lernasar, fiindcă toți au plecat. Era insuportabil, părea că toți cei o sută douăzeci de ochi se fixaseră asupra lui, Sahac Camsarian. În privirile acelea, era o întrebare, aceeași întrebare — teribilă, cumplită, și Camsarian auzi privirea lor, înțelese că, da, ei pleacă din Lernasar, fierarii cu baroasele lor, ostașii cu numele lor.

— Opriți-vă ! țipă Camsarian. Opriți-vă !

Îl auziseră ?... Fierarii și ostașii împietriră : baroasele se lăsară la pămînt, numele ostașilor se aliniară piatră lîngă piatră și se uniră, și monumentul se reconstitui, într-o clipită, pe culmea muntelui Mut, sub Nucul singuratic.

— Opriți-vă ! era ecoul glasului său care, lovindu-se de scutul pîrjolit al muntelui Mut, se întorsese.

Și Sahac Camsarian își desprinse picioarele de pe stîncă și alergă. Alergă, cu răsuflarea tăiată, spre fierari și ostași, și i se păru că Nucul singuratic îi face semn cu mîna, i se păru că rugul verde al nucului a început să ardă cu limbi de foc.

Ostenit, asudat, Camsarian rămase rezemat de *khacikar*-ul din stîncă : năluca se risipi, în Lernasar era o liniște înăbușitoare.

Cîteva rînduri ca epilog

AUTORUL ARE TEMEIURI să creadă că legenda Nucului singuratic și mai ales cea a bătrînului înțelept care propovăduia adevăruri din nuc nu s-a născut la Lernasar. Asta, probabil, este varianta ușor modificată a unei legende a aborigenilor australieni, pe care Sona Camsarian a citit-o în aceeași carte unde se afla legenda nașterii fluturilor.

Sau poate că Sona Camsarian n-a citit în nici o carte așa ceva, iar legenda aborigenilor australieni, la rîndul ei, vine din altă parte.

Dar încă și astăzi, în Lernasar, pe culmea muntelui golaș, pustiu, trăiește un nuc ciudat, singuratic, care, în dogoarea zilelor de vară, pare un rug verde. Pare că un incendiu devastator, lingînd ierburile și florile, a ajuns pînă pe vîrful muntelui și, oprindu-se, și-a schimbat culoarea văpăilor.

Altitudinea muntelui (a muntelui Mut, cum l-a botezat Sona Camsarian) este de o mie opt sute treizeci și cinci de metri, dar în rîpa Lernasarului sînt rădăcini care au ajuns la apele riului, și acestea, se zice, sînt rădăcinile Nucului singuratic. Cu mulți ani în urmă, se povestește, un sătean bănuitor din Lernasar a încercat să verifice — într-adevăr, sînt rădăcinile nucului ? Pornind din rîpă pe urmele unei ramificații a rădăcinii, el a săpat și a scormonit muntele cu răbdare, înălțîndu-se pas cu pas. Și abia la altitudinea de o mie de metri și-a recunoscut înfrîngerea : rădăcina din rîpă se continua despicînd stîncile și pămîntul ars, iar pe coasta muntelui nu exista nici un alt copac, nici o tufă. Și astăzi se mai observă, ici-colo, urmele sapei și tîrnăcopului săteanului bănuitor, iar într-un loc, pe la opt sute de metri altitudine, se află o groapă destul de adîncă, și, dacă te apleci, poți să vezi rădăcina vînjoasă, plină de sevă, care se înalță.

Minunea asta, ar trebui s-o explice naturaliștii, dar, într-un manuscris medieval, un martor ocular povestește că oamenilor din satul Saratac (Saratac este unul dintre numele uitate ale satului) le plăcea să se adune sub un nuc uriaș, aflat pe culmea muntelui. Se adunau și în zilele bune, și în zilele rele — mărturisește pergamentul cel vechi. Martorul, în rînduri puține, își exprimă mirarea : adunați sub nuc în zilele rele, cei din Saratac cîntau cîntece vesele și optimiste, iar în zilele bune cîntecele lor erau pătrunse de îngrijorare și obidă. Martorul presupune că ei își păstrau treze, în felul acesta, cumpătul și luarea-aminte, pesemne că se temeau să devină robii veseliei sau ai tristeții, le era teamă în egală măsură de amîndouă. În manuscrisul cel vechi, nu există nici o mărturie despre bătrînul acela înțelept, care rostea oamenilor adevăruri din nuc. Martorul ocular menționează doar că, sub nuc, se afla un mormînt : era o piatră netedă, lunguiață, fără vreo inscripție.

Nucul există și astăzi, dar de piatră nu-și amintește nimeni, nici măcar oamenii cei mai bătrîni din Lernasar n-au văzut-o ori n-au auzit de ea de la bătrînii lor.

Așadar, legenda Nucului singuratic, păstrată pînă azi, îi aparține doar ei, Sonei Camsarian. Mai exact, ea a moștenit legenda aceea, ca pe o perlă în scoica sa, de la tatăl său,

din lanțul nesfîrșit al străbunilor ei anonimi, care au trăit și s-au perindat vreme de sute de ani în munții aceștia aspri și dragi.

Lanțul nu se rupe, și depinde de fiecare dintre noi ca scoica să nu se închidă brusc, iar tîlcul perlei care trăiește în ea să se transmită din generație în generație și din veac în veac.

1980, Pițunda-Țaghcadzor

CUPRINS

Prefață 5

Din volumul *Ultimul profesor*

— CONVERSAȚIE LA MIEZUL NOPȚII 16
— ZI ȘI VIAȚĂ 25
— DE CE MOR REPEDE FLORILE 41
— CASA MAMEI 46
— CHIBRITURI 56
— CÎTEVA ORE DIN VIAȚA LUI VAHAN SAROIAN . . 64
— O LUNGĂ NOAPTE ȘI O SCURTĂ DIMINEAȚĂ . 71

Din volumul *Ani trăiți și ani netrăiți*

— BĂTRÎNUL CARE UITASE SĂ MOARĂ 84
— BASM CU SFÎRȘIT TRIST 89
— CEL MAI BUN OM DIN LUME 94
— FLORILE DE ANUL TRECUT 105
— NU EXISTĂ FETE URÎTE 113

Din volumul *Scrisori din gările copilăriei*

— UN BASM SCURT CARE AR PUTEA FI ȘI PREFAȚA ACESTEI NUVELE 120
— AKLORAKAR 121
— BUNICA MEA 125
— ÎNVĂȚĂTOAREA MEA 129

— MAMELE NOASTRE 134
— POVESTEA DE DRAGOSTE A LUI MANUC . . . 142
— O ZI VESELĂ ȘI TRISTĂ, CÎND ÎN LUME ERA RĂZBOI 149
— TAȚII NOȘTRI 153
— ULTIMA MEA JUCĂRIE 159
— DUDUL NOSTRU 162
— PRIMELE IUBIRI ALE COPILĂRIEI MELE . . . 167

Crochiuri armenești, cartea întîi 177

Crochiuri armenești, cartea a doua 319

Nucul singuratic 439

Lector : LYDIA TOCARIU
Tehnoredactor : ELENA DINULESCU

Bun de tipar : 20. VIII. 1989
Coli de tipar : 38

Întreprinderea Poligrafică Iași
str. 7 Noiembrie 49
IAȘI

REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Prezentat pentru prima oară cititorului român cu această selecție reprezentativă din creația sa, Vardghes Petrosian (n. 1932) este unul dintre cei mai prodigioși scriitori din R. S. S. Armeană. Prozator, dramaturg, publicist, eseist, el a făcut din portretizarea omului contemporan în devenirea lui cotidiană crezul său artistic. Scrisul frust, percutant, nu lipsit de farmecul unei nostalgii paseiste, îl plasează pe V. Petrosian printre scriitorii moderni, posesori ai unui stil de largă receptivitate. Proza lui, ancorată în cele mai variate teritorii ale vieții actuale și propunînd personaje cu o bogată încărcătură morală și spirituală, se constituie ca o oglindă fidelă a Armeniei de azi și a locuitorilor săi.

Lei 34

ISBN 973-34-0067-X